

Ağahüseyn Həsənov, Əjdər Ağayev

PEDAQOGİKA

(Dərslik)

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Elmi-Metodik Şurası «Pedaqogika və psixologiya»
bölməsinin 27.04.2006-cı il tarixli 4 №-li iclas
protokoluna əsasən Ali məktəblər üçün
dərslik kimi tövsiyə edilmişdir.*

«Nasir» nəşriyyatı
Bakı – 2007

37.01
H 63

Elmi məsləhətçi: Pedaqoji elmlər doktoru, professor

Yusif Talıbov

Elmi redaktor: Pedaqoji elmlər doktoru, professor
Akif Abbasov

Rəyçilər: Beynəlxalq Pedaqoji Akademiyanın
akademiki, pedaqoji elmlər doktoru, professor
Bəşir Əhmədov,

Pedaqoji elmlər doktoru, professor
Hikmət Əlizadə

professor, **Mircəfər Həsənov**

A.Həsənov, Ə.Ağayev. Pedaqogika (Dərslik).
«Nasir» nəşriyyatı, 2007, səh. 496

«Pedaqogika» dərsliyi əsasən III bölmədən ibarətdir. Dərslikdə pedaqoji kadrların hazırlanması, pedaqoji ustalıq, məktəbsünaslıq, gənclərin ailə məişət münasibətində tərbiyə olunması məsələləri elmi baxımdan təhlil edilmişdir.

Dərslikdə məzmun etibarilə pedaqoji təfəkkürün formalaşması üçün vacib hesab olunan mühüm məsələlər əhatə olunmuşdur.

Dərslik əsasən pedaqoji təməyyülü ali təhsil müəssisələrinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

0301020000 - 45

H -----

M 087 - 2007

© «Nasir» nəşriyyatı, 2007

ÖN SÖZ

Tarixin XXI əsrə qədəm qoyduğu indiki dövrdə insan amilinin ahəngdar inkişafının elmi baxımdan düzgün həyata keçirilməsini təmin etmək daha vacib əhəmiyyət kəsb edir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında Təhsil İslahatının uğurla həyata keçirildiyi tarixi bir dövrdə Pedaqogika elminin qarşısında əvəzolunmaz global vəzifə durur. Bu vəzifəni dəqiq elmi təsəvvür yaradan müasir mündəricəli dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılması, müəllim və tələbələrin öyrənmə tələblərinə cavab verən dərsliklərlə təmin olunması ilə həyata keçirmək mümkün olar.

Pedaqogika elmi termin kimi XVII əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlamışdır. Lakin təlim, təhsil, tərbiyə anlayışlarının yaranma tarixi əhəmiyyətin yaranma tarixi ilə ölçülür. Çünki təlim, təhsil, tərbiyə əhəmiyyəti sosiallaşma, mədəniləşmə, mənəviləşmə, insan ictimai inkişaf qanunudur. Təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunları kimi təlim, təhsil, tərbiyə (pedaqoji proses) cəmiyyətin inkişafın obyektiv reallığıdır. Bu məqsədlə formalaşmış və mövcud olan təlim, təhsil, tərbiyə anlayışlarının cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarını dərinlən öyrənmə tələblərinə cavab verən həyata keçirilməsi imkanlarından bəhs etmək üçün təhsil sahəsində yetişməkdə olan gənc nəslin ahəngdar inkişafını təmin etməkdə təhsil sahəsində təmin etmək olar.

Təhsil proses (pedaqoji proses) tarixin bütün mərhələlərində mövcud olmuşdur. Lakin bu pedaqoji proses öz başlanğıcını qədim dövrlərdən formalaşmağa başlamışdır. Bu o deməkdir ki, pedaqoji proses müasir dövrdə cəmiyyətdə durğunlaşmış qalmaqaldan, mədəniyyət və təhsil sahəsindən dəyişəcək, inkişaf edəcək. Başlanğıcını qədim dövrlərdən götürən pedaqoji proses ancaq məzmun və metod baxımından dəyişir, inkişaf edir.

Bu pedaqoji prosesin inkişafı, o deməli ki, əgər pedaqogika elmdirsə, deməli nəinki təhsil sahəsindəki dəyişikliklər fərziyyə xarakteri daşımır, elmi həqiqət kimi qəbul edilə bilər. Təhsil sahəsindəki dəyişikliklər kimi səciyyələnir. Çünki təlim, təhsil, tərbiyə anlayışları elmi baxımdan pedaqoji

qanunauyğunluqlardan asılıdır. Əgər pedaqoji qanunauyğunluq mövcuddursa, deməli pedaqogika elmdir.

Bu məqsədlə pedaqogika haqqında mövcud olan fikir müxtəlifliyini nəzərdən keçirək, yəni - pedaqogikanın incəsənət (K.D.Uşinski), tətbiqi elm (S.İ.Qessen), həm elm, həm incəsənət (A.Q.Obo-dovski), texnologiya (B.P.Bespalko), pedaqoji proses və həm də tərbiyə haqqında elm hesab edənlərlə yanaşı pedaqogikanı həqiqətən elm hesab edənlər də (P.P.Blonski) az deyil. Bu fikir müxtəlifliyinin içində həqiqi meyar əlbəttə, pedaqogikanı elm hesab edənlərin fikirləridir.

Biz də birinci bu fikri əsas götürərək pedaqogikanın məzmun və mahiyyət etibarilə həm dünyəvi, həm də qlobal elm olmasını əsaslandırmağa çalışmışıq.

Yeni dərslərin özündən əvvəlki dərslərlərdən ikinci əsas fərqi pedaqogika elmində indiyə kimi mübahisəli qalan pedaqoji prosesin tamlığı və onun tərkib hissələri olan təlim, təhsil və tərbiyənin müstəqil proses kimi şərh olunmasıdır. Dərslərdə pedaqoji prosesin tamlığı və onun qanunauyğunluqlarının vahidliyi, pedaqoji prosesin tərkib hissələri olan təlim, təhsil, tərbiyənin yalnız vahid pedaqoji prosesin daxilində mövcud olması əsaslandırılmış və bu səbəbdən pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarının təlim və tərbiyə arasında bölüşdürülməsinin əsassız olduğu meydana çıxarılmışdır. Pedaqoji prosesi cana gətirən əsas praktik fəaliyyət olan təlimin vəzifəsi məhz təhsil və tərbiyəni həyata keçirməkdən ibarət olduğu üçün dərslərdə pedaqoji prosesin prinsip və metodlarının təlimə aid olması əsaslandırılır.

Dərslərin ikinci bölməsi «Didaktika - öyrətmək nəzəriyyəsidir» adlanır. Özündən əvvəlki dərslərlərdən fərqli olaraq didaktikanı təlim nəzəriyyəsi kimi şərh etməklə yanaşı, «Didaktikanın obyektivi və predmeti», «Didaktikanın anlayışlar sistemi və vəzifələri», «Əsas didaktik konsepsiyalar», «Müasir didaktik sistemin formalaşması» məsələləri haqqında da müvafiq məlumat verilməsini vacib hesab etmişik.

Təlimin vasitələri anlayışları sırasına ünsiyyət və tədris fəaliyyəti də əsas vasitə kimi daxil etmişik. Təlimin təşkil formaları fəslində təlimin səmərəliliyini təmin edən şərtlər də izah olunmuşdur.

Dərslikdə üçüncü fərqləndirici problem tərbiyə nəzəriyyəsi ilə bağlı məsələlərdir. Mövcud pedaqogika dərsliklərindən fərqli olaraq biz tərbiyə etmə prosesinin məqsədyönlü iş olduğunu əsas götürməklə tərbiyə etmə prosesinin təlim vasitəsilə həyata keçirilməsinin elmi həqiqət olduğunu əsaslandırıbmışıq. Ona görə də ilkin olaraq tərbiyə və tərbiyə etmə anlayışlarının dərəcəsinə görə əxlaqi-mənəvi, məzmununa görə fəzil və rəzil, həyata keçirilməsinə görə aksiomatik və epistemik olması elmi baxımdan təqdim olunur. Bu məqsədlə dərsliyin ikinci bölməsinin XII fəslində özündən əvvəlki dərsliklərdən fərqli olaraq «Tərbiyə etmə nəzəriyyəsi» kimi təqdim olunur. İndiyə kimi tərbiyə nəzəriyyəsi kimi şərh olunan tərbiyə etmə anlayışı tərbiyə anlayışından fərqlidir. Tərbiyə fərdi mənəvi keyfiyyətdir, bu mənəvi-hiss, emosional hal hər kəsdə özünəməxsus formada təzahür edir. Tərbiyə etmə isə xalqın, dövlətin mənafeyinə uyğun təşkil olunmuş məqsədyönlü fəaliyyətdir və məzmununu da tədris olunan fənlər təşkil edir. Məhz pedaqoji prosesin belə məqsədyönlü şəkildə təşkil edilməsi tədris olunan fənlərin tərbiyəedici imkanını meydana çıxarır. İndiyə qədər tədris olunan fənlərin tərbiyə etmə imkanı nəzərə alınmadığı üçün məhz təlim tərbiyədən ayrılmış və tərbiyənin məzmununu tədris olunan fənlərin məzmunundan kənarda axtarılmışdır.

Müasir dövrün tələblərindən irəli gələn digər cəhətlər də, misal üçün müəllimin professioqramması, monitorinq, kurikulum, pedaqoji texnologiya anlayışlarının da mahiyyətini dərslikdə açmaqda məqsəd oxucuda elmi baxımdan tam təsəvvür yaratmaqdan ibarətdir. Dərslikdə pedaqoji kadrların hazırlanması, pedaqoji ustalıq, məktəbşünaslıq, gənclərin ailə məişət münasibətləri ruhunda tərbiyə olunması məsələləri də elmi baxımdan təhlil olunmuşdur. Müasir dövrün ən vacib tələblərindən biri də yetişməkdə olan gənc nəslin sivil cəmiyyətin vətəndaşı kimi tərbiyə olunmasıdır.

Dərslik məzmunu etibarilə pedaqoji təfəkkürün formalaşması üçün vacib hesab olunan mühüm məsələləri əhatə edir.

Beləliklə, diqqəti-nəzərinizə təqdim olunan dərslik bütövlükdə yeni məzmununda yazılmışdır. Dərslikdə əks olunan hər bir elmi anlayışın nəzəri-praktik və tarixilik baxımından mötəbərliyi dəqiqləşdirilmişdir.

Dərslikdə təhlil olunan elmi aspektlər müəlliflərin 40 illik pedaqoji fəaliyyətinin təcrübə sınağının nəticəsində meydana çıxmış elmi araşdırmalardır.

Dərsliyin ərsəyə çatdırılmasında hörmətli mərhum professorumuz Yusif Talıbovun dəyərli əməyini nəzərə alaraq onun əziz xatirəsini yad etməklə ruhuna dualar oxuyuruq. Yusif müəllimin dəyərli məsləhətləri də dərslikdə öz əksini tapmışdır.

Dərsliyin işıq üzü görməsində iki müəllimin əməyini də xüsusi qeyd etməyi özümüzdə borc hesab edirik. Hörmətli Nüşabə və Təhminə müəllimin böyük əməyini heç olmasa bir cümlə ilə kitabda tarixləşdirmək Allaha xoş olar. Boynumuzda haqqı olanlara dərin hörmət və ehtiramımızı bildiririk.

Dərslik əsasən pedaqoji təmayüllü ali təhsil müəssisələrinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Əslində oxuculara təqdim olunan yeni pedaqogika dərsliyi hamı üçündür. Güman edirik ki, ictimai pedaqoji təfəkkürün formalaşmasında Sizə təqdim olunan bu dərslik öz layiqli yerini tutacaqdır.

Dərslik haqqında obyektiv fikir söyləyən hər bir oxucuya təşəkkürümüzü bildiririk.

MÜƏLLİFLƏR

I BÖLMƏ

PEDAQOGİKANIN ÜMUMİ ƏSASLARI

I FƏSİL

1.1. Pedaqogika elminin yaranması və inkişafı

Başəriyyətin tarixi milyon illərlə ölçülsə də, insan sivilizasiyası son 7-10 min ilin payına düşür. Bu, aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış əşyaların, semiramida bağlarının, Rodos heykəllərinin, Halikarnas mavzoleynin, Misir ehramlarının, Azıxantrop insan qalıqlarının, «Bilqamis» dastanının müəyyən parçalarının köməyi ilə əldə edilmişdir. Hələ eramızdan əvvəl III minillikdə qədim şumer dilində şifahi şəkildə qalmış «Bilqamis» dastanında insan taleyi, onun istək və arzusu, əxlaqi fikirləri mühüm yer tutmuşdur. Tarixin başlanğıcı hesab olunan şumerlərdə məktəb olmuş, orada uşaqlara dövrü üçün zəruri hesab olunan ilahiyyat, coğrafiya, nəbatat, riyaziyyat, qrammatika fənləri üzrə biliklər öyrədilmişdir. Tarixin, həqiqətən, Şumerdən başlanmasını məşhur Amerika alimi S.Kramer təsdiqləyərək yazmışdır ki, tarix Şumerdən başlanır. Şumer-Akkad mədəniyyəti Qədim Şərq mədəniyyətinin nümunəsidir.

«Avesta»da ehtiva olunan elmi, dini, fəlsəfi məsələlər sırasında təlim-tərbiyə mühüm yer tutmuşdur. Zərdüştdə görə, tərbiyə həyatın ən zəruri şərtidir. Hər bir uşağa, yeniyetməyə oxumağı, yazmağı öyrətmək lazımdır.

Tarix sübut edir ki, insan öz ibtidai mərhələsini inkar etməsi, təkamül yolu ilə inkişaf edib müasir səviyyəyə çatması təfəkkürün, şüurlu əmək fəaliyyəti olan öyrənmə və öyrətmənin – təlim, təhsil və tərbiyənin nəticəsində mümkün olmuşdur. Təbiətin ali varlığı olan insanın yer üzünün ən qüdrətli möcüzəsinə, böyük zəka sahibinə çevrilməsi təfəkkürün sayəsində olmuşdur. Məktəb, müəllim, tərbiyə haqqında heç bir elmi anlayış olmadığı dövrdə insanlar övladlarının qayğısına qalmış, öz təcrübələrini, müşahidələr nəticəsində əldə etdikləri bilikləri, bacarıqları öyrətməklə onları tərbiyə etmişlər.

Tərbiyənin fəlsəfi zəmində elm kimi yaranması və inkişafında Sokratın, Platonun, Aristotelin, Falesin, Demokritin, Heraklitin, Konfutsinin, Misgəvinin, Əl-Fərabinin, Biruninin, İbn Sinanın,

Bəhmənyarın, Tusinin və digər qədim filosofların böyük xidmətləri olmuşdur.

Tərbiyə – etika termini kimi quldarlıq dövründə, eramızdan əvvəl IV əsrdə yunan sözü olan «etos» sözündən yaranmışdır. Əvvəlcə bu söz yurd, birgəyaşayış, məkan bildirmiş, sonralar isə adət, temperament, xarakter, fikir tərzı mənasını kəsb etmişdir.

Qədim yunan filosofu Aristotel (e.ə.384-322) etosun mənasını xarakter kimi əsaslandıraraq etik (etizicos) sifətini yaratmışdır. Beləliklə, Aristotel insani fəzilətlərin xüsusi sifətini, yəni xarakter fəzilətləri kimi əsaslandırmışdır. Bu, Aristotelin «Nikomax etikası», «Evdem etikası» əsərlərinin adında da öz əksini tapmışdır.

Sonralar Avropa pədaqoq və filosofları (Y.A.Komenski, Radki, Vives, Ramos, Kant, Fixte, Monten, Bekon, Herbart, Russo, Pestalotsi və b.) bu sahədə çox böyük işlər görmüşlər.

Əlbəttə, pədaqogika elmi anlayış kimi XVII əsrin əvvəllərində, 1620-ci ildə ingilis filosofu Fransız Bekon tərəfindən «payda-qoqos» sözünə istinadən elmi termin kimi meydana gətirilmişdir.

«Payda-qoqos» yunan sözü olub, mənası «uşaq ötürən», «uşağı məktəbə aparıb-gətirən» şəxs deməkdir. Quldarlıq dövründə qul sahibinin uşağını məktəbə aparıb - gətirən qula «payda-qoqos» deyirmişlər.

Həç də təsadüfi deyildir ki, XIX əsrin klassik Azərbaycan pədaqoqlarından olan Soltan Məcid Qənizadə pədaqogika sözünün mənasını izah edərkən demişdir: «Pədaqogika dilimizdə «lələ» deməkdir. (yəni tərbiyəçi A.H.)

Əlbəttə, pədaqogikanın elmi termin kimi yaranmasına zəruri ehtiyac olmuşdur. Çünki tarix boyu tərbiyə elmi anlayışı ilə yanaşı, təhsil, təlim anlayışları da mövcud idi. Mahiyyət etibarilə bir-birindən fərqli olan təlim, təhsil və tərbiyə anlayışlarını təlimin, tərbiyənin, də təhsilin tərkibində birləşdirmək elmi baxımdan çətinlik törədirdi. Məhz Bekon tərəfindən elmə gətirilən «pədaqogika» termini təlim, təhsil və tərbiyəni – (əsas pədaqoji anlayışları) öz tərkibində birləşdirərək pədaqogikanın dünyəvi elm kimi tanınmasına səbəb oldu.

Pədaqogika etika anlayışı kimi illər boyu fəlsəfənin tərkibində olmuş, təlim, təhsil, tərbiyə məsələlərinə fəlsəfi zəmindən yanaşmışdır. Buna görə də tanınmış alimlər və filosoflar özlərinin təlim, təhsil, tərbiyə, məktəb konsepsiyalarını işləyib hazırlayarkən yaşadığı dövrdə hakim mövqe tutan fəlsəfi cərəyanlara, dini qaydalara, şəriət

normalarına istinad etmişlər. Məsələn, dahi Azərbaycan alimi N.Tusi öz təlim, tərbiyə nəzəriyyəsində qədim yunan və orta əsrlərin Şərq fəlsəfəsinin (Sokrat, Platon, Aristotel, Hippokrat, Əl-Fərabi, Biruni, İbn Sina, Bəhmənyar, Misgəvi və b.) müddəalarına, Məhəmməd Peyğəmbər (ə.) hədislərinə, «Quran»ın surə və ayələrinə, İslamın şəriət qanunlarına, böyük çex pedaqoqu Y.A.Komenski sensualist fəlsəfəyə, xristian dini qaydalarına, C.Lokk isə empirik materializmə istinad etmişlər.

Pedaqogika öz inkişaf mərhələlərində islam dini sərvətlərinə (birlik, bərabərlik, qardaşlıq, ədalət, azadlıq), «Avesta»dan gələn üç xeyirxahlığa (xeyirxah düşüncə, xeyirxah nitq, xeyirxah əməl), Azərbaycan folklorunda ifadəsini tapmış mənəvi dəyərlərdən gələn torpağa, anaya məhəbbət, mərdlik, cəsarət, iradəlilik, böyüklərə hörmət, qayğı və s. mənəvi keyfiyyətlərə istinad edir.

Pedaqogika inkişafı dövründə təlim məsələlərində idrak nəzəriyyəsinə, fakt və hadisələrin müşahidəsinə, təfəkkür normalarına, tərübəyə əsaslanır. Bu baxımdan Bəhmənyar Azərbaycanının (XI əsr) «Ət-təhsil» əsəri çox əhəmiyyətlidir. Əsər mövcud didaktikanın nəzəri əsasları ilə sıx bağlıdır. Burada inkişaf nəzəriyyəsi, idrak prosesi maraqlı faktlarla işlənmişdir. İdrak prosesinin əsaslarından bəhs edərkən Bəhmənyar hissi idrakdan başlayır və insanın xarici aləmlə əlaqəsini beş xarici duyğuda görür. O, beş duyğunun, habelə daxili duyğuların hər biri haqqında ətraflı məlumat verir. Bəhmənyar toxunma duyğusuna üstünlük verir. Bu baxımdan o, XVIII əsr fransız maarifçisi və pedaqoqu J.J.Russonun fikirlərini səkkiz əsr qabaqlamışdır. Xarici aləm duyğular vasitəsilə insan şüurunda inikas edir. Duyğular biliklərin mənbəyidir. Duyğularla yanaşı qavrayış, təsəvvür və təxəyyül əqli fəaliyyət prosesində mühüm rol oynayır. Ağıl cism və hadisələrin mahiyyətinin dərk edilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu barədə Bəhmənyar belə deyirdi: «Şeylərin mahiyyətinin dərk edilməsi hisslərin işi deyildir». Belə ki, onlar dəyişə bilən zahiri cəhətləri qavrayır, ağıl isə şeylərdə sabit olan mahiyyət və həqiqətləri dərk edir. Ağılın dərk etdiyi şeyləri, qanun və qanunauyğunluqları təfəkkür formalaşdırır. Bəhmənyar öyrənmə (təlim) prosesində əyaniliyi yüksək qiymətləndirmişdir. Əyani görünən şeylər çox asan qavranılır və möhkəm yadda qalır. Məlum olur ki, Bəhmənyar Azərbaycanı öz təlim (didaktik) görüşləri baxımından Y.A.Komenskini 700 il qabaqlamışdır.

Tarixə alimlər alimi kimi daxil olmuş Əbu Əli İbn Sina deyirdi ki, elm sonsuzdur. Bu sonsuzluq ümmanında məhv olmamaq üçün adamları: nə üçün? nəyə görə? kim? – suallarını verməyə, başqa sözlə, müraciət etməyə öyrətmək lazımdır. Çünki idrak prosesi bir-biri ilə sıx vəhdətdə olan bir neçə mərhələdən–müşahidə, təfəkkür və təcrübədən ibarətdir.

Fəlsəfi zəmində formalaşan pedaqogika elminə mahiyyət baxımından münasibətlər mübahisəli olmuşdur. Məsələn, alimlərin bəziləri pedaqogikanı incəsənət hesab etmişdir (K.D.Uşinski); bəziləri pedaqogikanın həqiqətən elm olmasını təkid edir (P.P.Blonski); bəziləri pedaqogikanı tətbiqi elm hesab edir (S.İ.Qessen); başqa qrup alimlər pedaqogikanı həm elm, həm də incəsənət hesab ediblər (A.Q.Obo-dovski); digər alimlər pedaqogikanı texnologiya hesab etmişlər (B.P.Bespalko), müəyyən bir qrup alimlər isə «Pedaqogika»-nı pedaqoji proses və həm də tərbiyə haqqında elm hesab ediblər və s.

Vaxtına və zamanına görə pedaqogika elminə verilən bu müxtəlif təhlillərin hər birində müəyyən məntiqi məna olmasına baxmayaraq, çatışmayan, ziddiyyətli cəhətlər də mövcuddur.

Biz də pedaqogikanı elm hesab edənlərin fikrini təsdiqləyirik. Pedaqogika nə incəsənət, nə tərbiyə, nə təhsil, nə də texnologiya haqqında elm ola bilməz. Çünki pedaqogika nə incəsənətin, nə tərbiyənin, nə təhsilin, nə də texnologiyanın məzmununu bütövlükdə əks etdirmir. Əgər belə olsaydı, tədris planına əsasən, müxtəlif ixtisaslar üzrə tədris olunan fənlərin heç birinə ehtiyac qalmazdı. Göründüyü kimi, pedaqogika incəsənəti yox, incəsənətin necə öyrənilməsi, tərbiyə haqqında yox, necə tərbiyə etməyi, texnologiya haqqında yox, pedaqoji texnologiyayı necə tətbiq etməyi, pedaqoji prosesin hansı qanunlara əsasən, həyata keçirilməsi haqqında elmdir.

Göründüyü kimi, hər bir elmin özünəməxsus yaranma tarixi vardır. Təbii ki, yaranan bu elmlər cəmiyyətin tələbləri əsasında formalaşır və müəyyən ictimai vəzifələri yerinə yetirir. Məsələn bu baxımdan yanaşıldıqda sual olunur: Pedaqogika hansı zəruri səbəblər üzündən yaranmışdır?

Tarixin ictimai inkişaf qanunu kimi mövcud olan təlim, təhsil və tərbiyə öz spesifik xüsusiyyətlərinə görə pedaqoji anlayış kimi cəmiyyətin praktik tələbatından asılıdır. Bu səbəbdən yetişməkdə olan nəslin ahəngdar inkişafını daha səmərəli həyata keçirmək üçün pedaqogika zəruri elm kimi meydana gəlmişdir.

Pedaqogika elmi anlayış kimi XVII əsrin əvvəllərindən formalaşmağa başlasa da, XIX əsrə qədər fəlsəfənin tərkibində olmuşdur. Yalnız XIX əsrdən etibarən pedaqogika tam müstəqil elm kimi inkişaf etmişdir.

XXI əsr bəşəriyyət tarixinə ictimai münasibətlərin qloballaşması mərhələsi kimi daxil olmuşdur. Bu səbəbdən dünya mədəniyyətinin bir-birinə integrasiya edib inkişaf etməsində pedaqogika qlobal elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Dünyəvi elm olan pedaqogika, həqiqətən, qlobal elmdir. İctimai inkişaf qanunu olan pedaqoji proses cəmiyyətin bütün təbəqələrini millətindən, irqindən, cinsindən, dinindən, ictimai mənşəyindən, silkindən asılı olmayaraq bütövlükdə əhatə edir.

Elə bir elmi sahə yoxdur ki, pedaqoji prosesdən kənarda mövcud olsun. Deməli, pedaqogika bütün elmlərin öyrənilməsinə nüfuz etməklə, insanın şəxsiyyət kimi inkişaf etdirilməsinin qanunlarını şərh edən qlobal elmdir.

1.2. Pedaqogika elminin obyektı, predmeti və əsas kateqoriyaları

Hər bir elmin özünəməxsus predmeti və obyektı vardır. Elm insan fəaliyyətinin bir sahəsi olub, təbiət və cəmiyyətdə intellektin fəaliyyətinin istiqamətini, mahiyyət və məzmununu, metod və prinsiplərini öyrənir. Elm sahəsindəki fəaliyyət *elmi tədqiqat* adlanır. Bu, idrak prosesinin xüsusi bir formasıdır. Obyektin sistemli və məqsədyönlü öyrənilməsi prosesində elmin vasitə və metodlarından istifadə edilir və öyrənilmiş obyektə aid biliklərin formalaşması ilə tamamlanır.

Pedaqoji reallıq ümumi reallığın elə bir hissəsidir ki, ancaq pedaqoji fəaliyyət zamanı təzahür edir. Bu isə şagird, müəllim, onların təlimi, təhsili, tərbiyə etmə qanunu və qanunauyğunluqlarıdır. Belə bir qanunauyğun fəaliyyət yalnız elmdə öz əksini tapır.

Elm ictimai şüurun bir formasıdır. Reallıq və ya gerçəklik empirik formada idrak prosesində əks olunmalıdır. Əlbəttə, elmin roluna yüksək qiymət verməklə yanaşı, qeyd etməliyik ki, elm heç də hər şeyi həll edə bilməz. Buna görə də elmdə hər hansı bir təcrübənin yeri və rolundan istifadə edərkən fərqləri nəzərə almaq lazımdır. Tədqiqatçı mövcud elmdə formalaşmış məlumatlardan, habelə, ümumbəşəri

təcrübələrdən çıxış edir. Buna görə də elmin obyektini və predmetini fərqləndirmək lazımdır.

Obyekt elmin tədqiq etdiyi gerçəklik, geniş mənada, real varlıqdır. Pedaqogikanın obyektı haqqında müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur. Bəziləri pedaqoji prosesi, bəziləri tərbiyəni, bəziləri məqsədyönlü fəaliyyəti, bəziləri də təhsili pedaqogikanın tədqiqat obyektı hesab edirlər. Məsələn, A.S.Makarenko da uşağı yox, onu şəxsiyyət kimi formalaşdıran, inkişaf etdirən məqsədyönlü fəaliyyəti pedaqogikanın obyektı hesab etmişdir. Bununla o, eyni ilə pedaqoji proses fikrini təsdiqləyir. Çünki, məqsədyönlü fəaliyyət təlim, təhsil, tərbiyə prosesidir.

Pedaqogika təlim, təhsil və tərbiyə etməyin qanunlarını öyrənir. Lakin bu təlim, təhsil və tərbiyə kimə verilir fikri hər hansı obyektiv varlığın mövcud olduğunu bildirir. Bu fikri hələ orta əsrlərdə əsaslandırılan Azərbaycan filosofu Bəhmənyar «Ət- təhsil» əsərində izah etmişdir.

Orta əsrin Azərbaycan filosofu Əbülhəsən Bəhmənyar «Ət-təhsil» kitabında yazır: Ünsürlərdən və onların qarışığından əmələ gəlmiş cismlər (canlı varlıqlar) duyur, iradə ilə hərəkətdə olur, qidalanır, böyüyür. Bu, onların cismaniliyinə görə deyil, daxili qüvvədə olan nəfsin, əqlin, düşünən qüvvənin hesabınadır.»

Əbunəsr Fərabî, Əbu Əli İbn Sina kimi Bəhmənyar da Aristotel təliminə uyğun olaraq nəfsin bədəndə vücudə gəldiyini təsdiq edərək yazır: «Cism olmadan nəfs vücudə gələ bilməz.»

Deməli, pedaqogika elminin tədqiq etdiyi obyektə uşaq, şagird, müəllim, valideyn, uşaq bağçaları, məktəb, ailə, ictimai mühit aiddir. Bu fikir tam elmi şərhini pedaqogikanın tədqiqat sahəsində tapır. Pedaqogika elminin nə qədər tədqiqat sahələri varsa, bir o qədər də tədqiqat obyektı vardır. Son dövrün tədqiqatlarında uşaq, şagird, müəllim, valideyn subyekt kimi təqdim edilərək pedaqogika elminin obyektı hesab edilmir. Lakin unutmamaq olmasın ki, uşaq, şagird, müəllim, valideyn cismən obyektiv varlıqdır. Məhz pedaqogika elmi obyektiv varlığın subyektiv – fərdi xüsusiyyətlərini öyrənir.

Deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, uşaq– subyektiv varlıq tədqiqatın obyektı kimi mövcuddur. Elm məhz bu mövcud obyektiv varlığın intellekt kimi inkişafını həyata keçirməyə çalışır.

Predmet – (fənn) insanı obyekt kimi elmi mövqedən şərh edir.

Pedaqogika elminin obyekt və predmetinin müəyyən edilməsində baxışlar müxtəlifdir. Hətta, demək olar ki, bu işdə nə qədər tədqiqatçı varsa, o qədər də fikir, rəy vardır.

Alimlərin əksəriyyəti tərbiyəni pedaqogikanın obyektini kimi əsas götürürlər. Lakin bu mülahizələrdə də fikir ayrılığı var. Çox hallarda bəziləri obyektədən danışmayıb, birbaşa pedaqogikanın predmetinə müraciət edirlər.

Belə bir fikir də təsdiq olunur ki, pedaqogika uşağı öyrətməlidir, bu isə heç də yalnız tərbiyə demək deyildir. Pedaqogika xüsusi fəaliyyət növünü araşdırır. Bu fəaliyyət məqsədyönlüdür, ona görə də, pedaqog qarşısına məqsəd qoymaya bilməz: kimisə öyrətmək, şəxsiyyətin keyfiyyətlərini tərbiyə etmək və s. həmin işə diqqətlə və daha geniş baxımdan yanaşdıqda tam aydın olur ki, bu fəaliyyət əbədi mövcud olan fəaliyyətdir və bəşəri vəzifələri yerinə yetirir. Başqa sözlə, yaşlı nəslin illərlə topladığı sosial təcrübəni gənc nəslə çatdırmaqdır. Bəzən bunu «mədəniyyətin ötürülməsi» də adlandırırlar. Buna görə də deyə bilərik ki, pedaqogika sosial fəaliyyəti öyrənən elmdir. Bu fəaliyyət növü şəxsiyyətin sosial inkişafına, təcrübələrin gənc nəslə çatdırılmasına xidmət edir. Pedaqogika elminin obyektinin müəyyən edilməsi onun nəzəri statusundan asılıdır. Əgər pedaqoji nəzəriyyənin səviyyəsi nəzərə alınarsa, onun predmetini belə müəyyənləşdirmək olar. Bu, fəaliyyət zamanı yaranan münasibətlərin sistemidir. Pedaqogikanın predmetini insan şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsini nəzəri əsasları, həmin əsasdan pedaqoji prosesin qanunları və qanunauyğunluqları təşkil edir.

Pedaqogikanın predmetinin bu şəkildə müəyyən edilməsi yeni deyildir. Bu barədə hələ yarım əsr bundan əvvəl professor A.F. Protopopov «Pedaqogika elminin bəzi məsələləri» adlı məqaləsində («Sov. Pedaqogika», 1953, № 5) bəhs etmişdir. O, həmin məqaləsində yazırdı: «Pedaqogikanın predmetini pedaqogika elmimizdə qəbul edildiyi kimi fəaliyyət növü olan tərbiyə, təhsil, təlim deyil, təlim, tərbiyə, təhsil şəraitində insan şəxsiyyətinin inkişafı və formalaşmasına yönəldilmiş proses təşkil edir».

Pedaqogikanın predmetinin belə müəyyən edilməsi formal mahiyyət daşıyır. O, yalnız tədqiqatçıları deyil, həm də məktəbin praktik işçilərini (müəllimləri) şəxsiyyətin inkişafı haqqında hərtərəfli düşünməyə, tərbiyənin mahiyyətini dərk etməyə təhrik edir. **Pedaqogikanın predmetini (fənni) tam real pedaqoji prosesin (təlim, təhsil, tərbiyənin)**

nəzəri, elmi, metodoloji anlayışları, pedaqoji kadrların nəzəri-praktik hazırlığı və məktəbsünaslıq nəzəriyyəsi təşkil edir.

Pedaqogikanın kateqoriyalarına pedaqoji prosesin tərkib hissələri olan təlim, təhsil, tərbiyə anlayışları daxildir.

PEDAQOJİ PROSES

Pedaqoji elm və pedaqoji proses. Pedaqoji elm pedaqoji prosese nisbətən daha geniş anlayışdır. Pedaqoji elm bütöv bir sistemdir. Pedaqoji proses zamanı bütövlükdə pedaqoji elmi əhatə etmək mümkün deyil. Yalnız konkret məqsəd və vəzifədən ibarət olmaqla, pedaqoji proses pedaqoji elmin müəyyən qismini əhatə edir.

Pedaqoji proses isə pedaqoji qanunlar əsasında cərəyan edən fəaliyyətdir. Təlim, təhsil, tərbiyə, (inkışaf) vahid pedaqoji proses daxilində mövcud olan əsas pedaqoji anlayışlardır.

Təlim, tərbiyə, və təhsil bilavasitə pedaqoji qanunlar əsasında həyata keçirildiyi üçün pedaqoji prosesdir. Yəni təlim, tərbiyə və təhsil prosesini həyata keçirən şəxs (tərbiyəçi, müəllim, valideyn və b.) pedaqoji elmi yaxşı bilməli və fəaliyyətini bu qanunlar əsasında həyata keçirməyi bacarmalıdır.

Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, hər tərbiyə və təlim fəaliyyətini faydalı pedaqoji proses kimi qəbul etmək olmaz. Məsəl üçün, cinayətkar şəxslərin, mafioz qrupların, narkomanların, məişət pozğunlarının mənəviyyata və konstitusiyaya zidd olan hər cür fəaliyyəti də öz mahiyyəti etibarilə tərbiyə edir. Burada aparılan tərbiyə işinin məqsədi yalnız rəzil əxlaqın formalaşmasıdır ki, bu da xalqın, dövlətin mədəni inkişafına mane olur və hüquqi cəhətdən qəbul olunmur.

Pedaqogika elmində indiyə kimi mübahisəli qalan məsələlərdən biri də pedaqoji proses və onun tərkib hissələri olan təlim, təhsil, tərbiyə anlayışları arasında mövcud olan fərqlərdir.

Pedaqoji ədəbiyyatda pedaqoji prosesin tamlığı, bütövlüyü təsdiq olunur. Lakin bu fikrə tamamilə zidd olaraq təlim, təhsil, tərbiyə müstəqil pedaqoji proses kimi də izah olunur.

Bu səbəbdən də pedaqoji proses və onun qanunları ümumi hal kimi izah olunur. Guya, pedaqoji proses ümumi hal kimi ayrılıqda mövcuddur və onun qanunlarının müəyyən qismi təlimə, müəyyən

qismi isə tərbiyəyə aiddir. Məhz bu səbəbdən müəlliflər təlimin öz prinsip və metodlarının, tərbiyənin də öz prinsip və metodlarının olmasını şərh edirlər.

Sual olunur: – Əgər pedaqoji proses bütövdürsə, parçalanmış halda mövcud deyilsə, onda onun tərkib hissələri olan təlim, təhsil, tərbiyə ayrı-ayrılıqda proses kimi necə meydana çıxır? Əgər, həqiqətən, təlim, tərbiyə, təhsil ayrılıqda hər biri müstəqil prosesdirsə, onda pedaqoji prosesin tamlığı necə təmin olunur?

Bu məqsədlə əvvəlcə, pedaqoji proses nədir və məzmun etibarı ilə necə başa düşülməlidir, – fikrinə münasibətimizi bildirək: «Pedaqoji proses»in elmi anlayış kimi ondan öncə yaranması «pedaqogika» termini ilə bağlıdır. Məlumdur ki, «pedaqogika» termini XVII əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlamışdır. «Pedaqoji proses» anlayışı da elmi termin kimi məhz «pedaqogika» terminindən sonra formalaşmışdır. Yəni nə qədər ki, pedaqogika elmi anlayış kimi yox idi, şübhəsiz ki, «pedaqoji proses» anlayışı da ola bilməzdi. Lakin təlim, təhsil, tərbiyə anlayışları tarixilik baxımından çox qədim olan elmi terminlərdir. Təlim, təhsil, tərbiyə bir proses kimi heç vaxt bir-birindən ayrılıqda mövcud olmamışdır. Təlim, tərbiyə və təhsili proses kimi parçalamaq mümkün olmadığı üçün bu vahid anlayışı «pedaqoji proses» adlandırmaq elmi cəhətdən daha düzgündür.

Pedaqoji proses bəşəriyyətin ilkin mərhələsindən mövcud olan zəruri ictimai inkişaf qanunudur. Cəmiyyət daxilində gedən bu ictimai inkişaf prosesi obyektiv olaraq həmişə mövcud olmuşdur. Yəni yetişməkdə olan gənc nəslin təlim, təhsil və tərbiyəsi cəmiyyətin praktik tələbatından asılı olan obyektiv inkişaf qanunudur. Pedaqogika elminin vəzifəsi məhz cəmiyyətin bu mövcud qanunlarını öyrənməklə ictimai inkişafın səmərəliliyini, pedaqoji prosesin gedişini elmi cəhətdən düzgün dərk etmək və həyata keçirilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Professor B.Əhmədov qeyd edir ki, təbiət, cəmiyyət və təfəkkürün obyektiv qanunları var və həmin qanunlar göstərilən üç sahənin inkişafının əsasında durur.

Obyektiv qanun – cism və hadisələr arasındakı daxili, zəruri, nisbətən sabit əlaqələrdir. Bu əlaqələr bizdən asılı deyil, varlığın öz təbiəti ilə bağlıdır. Qanunlar müvafiq şəraitdə fəaliyyət göstərir, müəyyən proseslər şəklində təzahür edir və üzə çıxır. İnsanlar həmin prosesləri (yəni qanun zəminində baş verən hərəkətləri) tədqiq

etməklə zəruri əlaqələri araşdırır və öyrənirlər. Üzə çıxarılmış əlaqələr söz vastəsilə ifadə edilir, elmi əsərlərdə şərh olunur. Beləliklə də obyektiv qanunlar elmi qanunlar formasında nəsildən-nəslə ötürülür, yəni qanunların kəşf olunmasında, praktik fəaliyyətdə mühüm vasitə yerində çıxış edir. İnsanlar öz fəaliyyətlərini elmi qanunların tələblərinə uyğun təşkil etmək üçün müvafiq prinsiplərə əməl edirlər.¹

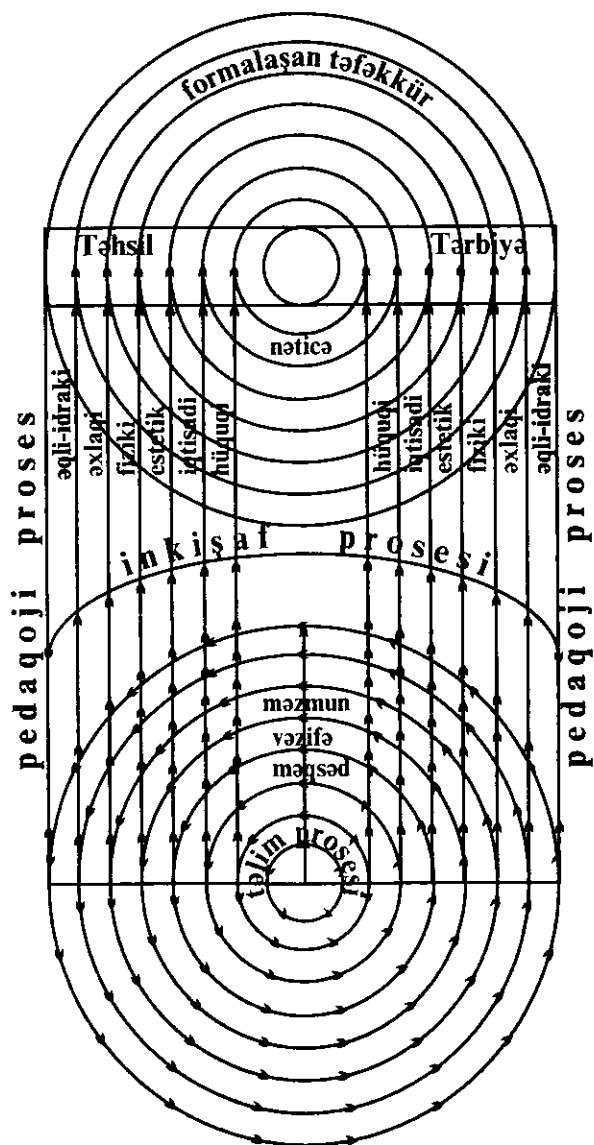
Deyilənlərdən bir daha məlum olur ki, pedaqoji proses vahid obyektiv qanundur, parçalanmış halda mövcud deyil. Lakin pedaqoji ədəbiyyatda vahid pedaqoji prosesin tərkib hissələri olan təlim, təhsil, tərbiyə müstəqil pedaqoji proses kimi şərh edilərək qətiyyətlə iddia edilir ki, təlim, təhsil, tərbiyə anlayışlarında oxşarlıq əlamətləri fərqli əlamətlərinə nisbətən üstünlük təşkil edir və bu üç pedaqoji anlayışın üçündə də həmişə iki tərəf (öyrədən və öyrənən) iştirak edir.

Əslində, pedaqoji proses, yəni təlim, təhsil, tərbiyə vahid zaman çərçivəsində mövcud olub, eyni vaxtda birlikdə həyata keçirilir. Məsələn, üçün, götürək hər hansı bir dərsi. Azərbaycan dili, ədəbiyyat, tarix, riyaziyyat, təbiətşünaslıq, musiqi, rəsm və s. Dərsin gedişi- işin icra prosesi - təlimdir; həmin dərslə müddətində mənimsənilən bilik təhsil anlayışındır və həmin bilik əsasında formalaşan şüur, yaranan inkişaf tərbiyədir. Lakin bu prosesdə deyildiyi kimi, həmişə iki tərəf iştirak etmir. Təcrübə isbat edir ki, özünütəhsil, özünütərbiyə yalnız bir tərəfin (öyrənənin) fəaliyyəti ilə həyata keçirilir. Deməli, indiyə kimi pedaqogika elmində sirr olan özünütəhsil anlayışı da vardır.

Məsələn, üçün, işgirdin ev tapşırığını icra etməsi, müstəqil məşğul olması özünütəhsildir. Bu fəaliyyət zamanı biliklərin öyrənilməsi özünütəhsildir və bu mənimsənilmiş biliyin nəticəsində formalaşan şüur, yaranan inkişaf, ev tapşırığını icra etmək məsuliyyəti, intizam, əxlaqi anlayış olduğu üçün, özünütərbiyədir və s. Beləliklə, məlum olur ki, bütün hallarda təlimi bir proses kimi cana gətirən məzmun təhsil və tərbiyədir. Onda deyə bilərik ki, həqiqətən, pedaqoji proses kimi mövcud olan təlimdir, onun nəticəsində isə təhsil və tərbiyə meydana çıxır. Əgər təlim yoxdursa, deməli, təhsil və tərbiyə də yoxdur. O yerdə ki, təhsil və tərbiyədən söhbət gedir, deməli, bu prosesi həyata keçirən təlimdir.

¹ B.Əhmədov, A.Rzayev. Pedaqogikadan mühazirə konspektləri. Bakı- 1983. səh.73-74

31025

Problem baxımından mövcud olan təlim və tərbiyənin prinsiplərini bir-biri ilə müqayisə etmək çox vacibdir.

Aparılan müşahidələrdən məlum olur ki, tərbiyənin üç prinsipi (həyatla əlaqələndirmə, yaşauyğunluq, fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması) təlimlə eynidir. Qalan on prinsip – tərbiyədə məqsədyönlülük, tərbiyədə nikbinlik, tərbiyədə hörmət və tələbkərlilik, tələblərdə vahidlik, sözlə əməlin birliyi, tərbiyədə aşkarlıq, tərbiyədə hərtərəfli təsir, tərbiyədə ardıcılıq və sistemətlilik, kollektiv vasitəsilə tərbiyə, tərbiyədə pədaqoji rəhbərliklə uşağın fəaliyyətinin birləşdirilməsi-təlimin prinsiplərindən fərqlidir.

Təlimdə nəzərdə tutulan prinsiplərin əksəriyyəti: təlim üçün münasib şəraitin yaradılması, əməkdaşlıq, təlimdə düzünə və əksinə əlaqənin birliyi, şüurluluq və fəallıq, elmilik, təlimin təhsilverici, təlimin tərbiyəedici, inkişafetdiricilik, təlimdə əyanilik, müxtəlif üsullardan istifadə, bilik və bacarığın möhkəmləndirilməsi tərbiyənin prinsiplərində nəzərdə tutulmayıb. Sual olunur: – Təlimin nəzərdə tutulan bu prinsiplərinə istinad etmədən tərbiyə etmək mümkündürmü? Bu suala cavab tapmaq üçün vacibdir ki, tərbiyənin prinsiplərini bir-bir nəzərdən keçirək. Görək, həqiqətən, bu prinsiplər sırf tərbiyənin özünə aiddir, yoxsa praktik olaraq təlimin prinsipləridir.

1. Bəzi mövcud pədaqogika kitablarında tərbiyədə məqsədyönlülük prinsipi təlimin prinsiplərində nəzərə alınmamışdır. Əgər təlimdə məqsədyönlü prinsip yoxdursa, onda tərbiyə deyilən anlayış nə zaman, harada və necə yerinə yetirilir? Bu ki, mümkün olan hal deyil. Çünki tarix boyu pədaqogika elmində təlimin tərbiyəedici imkanlarından danışılır və dönə-dönə isbat etməyə çalışılır ki, tərbiyə, həqiqətən, təlimlə vəhdətdədir, təlimdə bu və ya digər formada tərbiyə həmişə mövcuddur. Əgər təlim, həqiqətən, tərbiyə edirsə, deməli, məqsədyönlülük təlimin prinsipləri sırasına daxildir.

2. Bəzi mövcud pədaqogika kitablarında tərbiyədə hörmət və tələbkərlilik prinsipi – təlimdə prinsip kimi nəzərə alınmamışdır. Görəsən, həqiqətən, dərstdə hörmət və tələbkərlilik olmamalıdır? Göründüyü kimi, bu da yanlış fikirdir. Çünki tərbiyə, təlim zamanı həyata keçirilir. Ona görə də hörmət və tələbkərlilik təlimin ən vacib prinsipidir.

3. Təlimin prinsipləri sırasında uşaqlara verilən tələblərdə vahidlik prinsipi də həmin kitablarda nəzərdə tutulmamışdır. Əslində, uşaqlara verilən tələblər, əsasən, təlim zamanı icra edilir. Əgər təlim zamanı tələblərdə vahidlik prinsipi gözlənilməsə nə təhsildə, nə də

tərbiyədə lazımı nəticələr əldə etmək olmaz. Deməli, istər-istəməz təlimdə tələblərdə vahidlik prinsipi zəruri hal kimi tətbiq olunmalıdır. Çünki təlim zamanı vərdiş və adətlərin yaradılması məhz tələblərin vahid prinsip əsasında tətbiqinin nəticəsində yaranır. Əgər vahidlik pozularsa dinamik stereotip yaranmaz və təlim qarşısında duran vəzifəni yerinə yetirə bilməz.

4. Təlimin prinsipləri sırasına «Sözlə əməlin birliyi prinsipi» də daxil edilməmişdir. Əgər sözlə əməlin birliyi prinsipinə təlimdə – dərstdə əməl olunmursa, onda müəllimin bir şəxsiyyət kimi fəaliyyəti necə tənzim olunacaq və onun informasiyasına kim inanacaq?

5. Təlimin prinsiplərində ardıcılıq və sistematikeyin nəzərə alınmadığını əks etdirən kitablar da vardır. Belə çıxır ki, təlimdə ardıcılıq və sistematikeyik yoxdur. Həqiqətdə təlim həmişə ardıcıl və sistemli halda tətbiq olunur. Çünki təlim ardıcıl və sistemli həyata keçirilməzsə heç bir səmərəli nəticə verə bilməz.

Aydın olduğu kimi, həmin kitablarda tərbiyə üçün nəzərdə tutulan prinsiplərin hamısının bir-bir praktik olaraq təhlilinə ehtiyac yoxdur. Tərbiyə üçün nəzərdə tutulan prinsiplərin hamısı təlim prosesində tətbiq olunan prinsiplərdir. Yəni nəzərdə tutulan bu prinsiplərin hamısı təlim prosesini səmərəli təşkil etməklə, təhsil və tərbiyənin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Əgər mövcud olan pedaqoji ədəbiyyatı diqqətlə nəzərdən keçirsək, aydın görürük ki, həqiqətən, tərbiyə və təhsil həm təlimin əsas vəzifəsi kimi, həm də təlimin tərbiyəedicilik və təhsilvericilik prinsipi kimi tətbiq olunur. Çox gözəl, əgər belədirsə, onda tərbiyə üçün təsnif olunan prinsiplər öz elmi mahiyyətini itirir. Digər tərəfdən, tərbiyəetmə, təhsilvermə, həqiqətən, təlimin əsas vəzifəsidirsə, onda tərbiyəedicilik, elmilik, təhsilvericilik və üstəlik inkişafetdiricilik prinsip ola bilərmi? Məlum həqiqətdir ki, təlimin bütün prinsipləri tərbiyəetmə, təhsilvermə vəzifəsini həyata keçirir.

Bir halda ki, məqsədimiz elmləndirmək, təhsilləndirmək, tərbiyə-inkişaf etdirməkdirsə, deməli, bu, pedaqoji prosesin nəticəsi kimi başa düşülməlidir. Bu səbəbdən elmilik, təhsilvericilik, tərbiyəedicilik və inkişafetdirməni ayrı-ayrılıqda prinsip kimi təsnif etmək elmi baxımdan əsassızdır. Görəsən, o hansı prinsipdir ki, elmilik, təhsilvericilik, tərbiyəedicilik (inkişafetdiricilik) vəzifəsini yerinə yetirmir?

Göründüyü kimi, indiyə qədər təlim-tərbiyə üçün nəzərdə tutulan prinsiplərin hər biri ayrı-ayrılıqda elmilik, təhsilvericilik, tərbiyəedicilik

(inkışafetdiricilik) məqsədinə xidmət etdiyi üçün vahid pedaqoji prosesin vəzifəsidir.

Məqsədyönlülük, həyatla əlaqələndirmə, şüurluluq və fəallıq, yaşauyğunluq, fərdi yanaşma, əyanilik, bilik, bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsi, nikbinlik, hörmət və tələbkərlilik, tələblərdə vəhidlik, ardıcılıq və müntəzəmlik, demokratiklik və aşkarlıq, humanizm, nümunə və şəxsi nümunə anlayışlarının hər biri pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarıdır. Məhz bu zəruri qanunauyğunluqlar əsasında təlim prosesində elmi şərh etməklə öyrənənlər təhsilləndirilir və tərbiyə edilir.

Elmilik təlimdə prinsip kimi ümumi anlayış deyil, konkret mövzuda əks olunan məzmunudur. Bu məzmunu müəyyən etmək üçün təhsil sistemində diqqətlə nəzər salmaq kifayətdir. Uşaq bağçalarından tutmuş universitetlərin magistr pilləsinə kimi qəbul olunmuş elmin məzmunu və həcmi tədris planları, tədris proqramları və tədris vəsaitləri ilə, hazırda kurikulumla müəyyən edilir. Məhz təlim prosesində bu hüquqi sənədlər vasitəsi ilə nəzərdə tutulan elmilik təhsil və tərbiyənin məqsədi kimi həyata keçirilir.

Pedaqoji proses vahiddir və onun tərkib hissələri olan təlim, tərbiyə də vahid formada həyata keçirilir. Bu səbəbdən deyə bilərik ki, indiyə kimi təlim və tərbiyə üçün ayrı-ayrılıqda təsnif olunan qanunlar heç də parçalanmış halda mövcud deyil, pedaqoji prosesin vahid qanunlarıdır. Bu fikri hələ öz dövründə təsdiq edən klassik alman pedaqoqu A.Disterveq demişdir: «Təlim tərbiyənin tərkib hissəsi, ayrılmaz tərəfidir, təlimi tərbiyədən süni surətdə ayırmaq mümkün deyil. Təlimin prinsipləri eynilə tərbiyənin prinsipləridir.»

Pedaqoji prosesi praktik halda cana gətirən iş təlimdir. Deməli, pedaqoji prosesin prinsiplərinin hamısı praktik olaraq təlimə aiddir. Bu məqsədlə pedaqoji prosesin prinsiplərinin təlimin prinsipləri kimi təsnif olunması elmi baxımdan məqsədə müvafiqdir. Pedaqoji prosesin qanunauyğunluqları **təlim** fəslində mahiyyətə etibarilə aydın şərh olunacaqdır.

Təlim - pedaqogika dərslərlərində müstəqil pedaqoji proses olaraq bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə anlayışının həyata keçirilməsi kimi izah olunmaqla yanaşı, təlimin tərbiyə ilə vəhdətdə olması da qeyd olunur və qətiyyətlə bildirilir ki, təlim yalnız bilik, bacarıq və vərdişləri, tərbiyə isə əxlaqi anlayışları formalaşdırır.

Sual olunur: Əgər təlim zamanı bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələniriksə, onda bu bilik, bacarıq və vərdişlərin məzmunu nədən ibarətdir? Bu qazanılmış bilik, bacarıq və vərdişlər təhsil və tərbiyədən ibarət deyilsə, onda bəs nədən ibarətdir?

Təlim -- ərəb sözüdür, mənası «öyrətmək» deməkdir, rus dilində «obuçeniye» öyrətmək və yunan dilində «didaktika»nın da mənası «öyrədirəm» deməkdir.

Didaktika elmi termin kimi XVI əsrin axırlarında alman pedaqoqu Volfqanq Ratki (1571-1635) tərəfindən elmə gətirilmişdir. Bu fikri Y.A.Komenski «Böyük didaktika» əsərində «hər şeyi hamıya necə öyrətməyin nəzəriyyəsi» kimi daha da inkişaf etdirərək, «Böyük didaktika» anlayışını yaratmışdır. Bu səbəbdən təhsilləndirmənin və tərbiyələnmənin keyfiyyəti, həqiqətən, təlimdən – öyrətməkdən asılıdır. Deməli, didaktika heç də pedaqoji ədəbiyyatda yazıldığı kimi, təlim, təhsil, tərbiyə nəzəriyyəsi deyil, «didaktika» təlim anlayışdır, öyrətmək nəzəriyyəsidir.

Vahid pedaqoji prosesin tərkib hissəsi olan təlimin elmi təhlili hələ ki, mübahisəli olaraq qalır. Yəni, mövcud pedaqoji ədəbiyyatda təlimin vahid pedaqoji prosesin tərkib hissəsi olduğu təsdiq olunsada, paralel olaraq təlimi müstəqil pedaqoji proses kimi də izah edirlər. Digər tərəfdən yazılır ki, təlim, təhsil və tərbiyənin məqsədlərində ümumilik var və daha sonra yazılır ki, təlim, təhsil, tərbiyənin kateqoriyalarında oxşarlıq əlamətləri fərqlilik əlamətlərinə nisbətən daha çoxdur.

Pedaqoji prosesin tərkib hissəsi olan təlim öz-özlüyündə mövcud olan müstəqil proses deyil. Vahid pedaqoji prosesin ayrılmaz tərkib hissəsi olan təlim təhsil və tərbiyənin məqsədindən asılı olaraq həyata keçirilir. Tədris planında təhsilin müddəti, tədris olunan fənlərin miqdarı və hər bir fənn üzrə necə saat təlim (dərs) məşğələsinin aparılması dəqiq müəyyən olunur.

İkincisi, təlimin təhsil və tərbiyə ilə heç bir oxşarlığı yoxdur. Təlim – təhsil və tərbiyəni həyata keçirən iş prosesidir. Əgər təlimin təhsilə, tərbiyəyə oxşarlığı və ya fərqi olsaydı, onda hökmən təlimin təhsil və tərbiyədən fərqli ayrı bir məzmunu da olmalı idi. Bu da mümkün olan hal deyil. Məsələn üçün, götürək hər hansı bir dərsi. Görək, bu vahid pedaqoji proses çərçivəsində təlim, təhsil, tərbiyə necə mövcuddur. Bunları bir-birindən necə seçmək olar.

Təlim iş prosesidir – dərsin gedişidir. Təhsil dərslə (təlimdə) izah olunan mövzu əsasında qazanılan bilikdir. Tərbiyə isə həmin qazanılmış bilik əsasında formalaşan şüur, yaranan əxlaqi, fiziki, estetik, hüquqi münasibətlərin inkişafıdır. Beləliklə, məlum olur ki, təlim, təhsil və tərbiyə, həqiqətən, vahid pedaqoji prosesin daxilində mövcud olan tərkib hissələridir. Bunların heç biri ayrı-ayrılıqda mövcud deyil.

Təlim-nəzəri anlayış olan təhsil və tərbiyənin təcürbi (praktik) olaraq həyata keçirilməsi prosesidir. Təlim prosesində yeni biliklərə yiyələnməklə müəyyən vərdişlər yaranır.

Əlbəttə, təlim təkcə məktəbdə həmişə müəllimin rəhbərliyi ilə həyata keçirilmir. Təlim ailədə, məktəbdənkənar müəssisələrdə və s. yerlərdə mövcuddur.

Təlim məqsədyönlü fəaliyyət olaraq, əsasən, bu prosesi idarə edən tərəflə uşaqlar arasında mövcud olan və qismən müstəqil həyata keçirilən əməli fəaliyyətdir. Təlimin məqsədi uşaqların real gerçəkliyə uyğunlaşmasını təmin etməkdən, habelə müxtəlif vəziyyətlərdən baş çıxarmaqdan, onları əmək fəaliyyətinə, sosial həyata hazırlamaqdan ibarətdir. Müəllim, valideyn və ətrafdakılar lap kiçik yaşlarından uşağa hər hansı fəaliyyət növünü necə yerinə yetirməyi göstərir, öz tələbatını ödəmək, ictimai vəzifələri yerinə yetirmək üçün müvafiq bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələndirirlər. Praktiki həyat fəaliyyəti olan təlim yaşlı nəslin gənc nəslə məqsədyönlü, sistemli bilik, bacarıq və vərdişlərə alışdırmaq prosesidir. Təlim, əsasən, (qismən müstəqil də olur) iki tərəf arasında mövcud olan fəaliyyət prosesidir. Biri müəllimin öyrətmə, digəri isə şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətidir. Bu fəaliyyət prosesində uşaqlar həm bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnir, həm də tərbiyə olunur. Öyrənmə uşaqlar üçün xüsusi təşkil edilmiş fəal, müstəqil idrak, əmək, estetik fəaliyyətdir ki, bunun nəticəsində bilik, bacarıq, vərdişlər və qabiliyyətlər formalaşır. Uşaqların fəal idrak prosesi materialın qavranılması, onun mənimsənilməsi, yaradıcılıqla tətbiqi və həyati bacarıqların formalaşdırılması prosesidir.

Təcürbə isbat edir ki, təlimdə həmişə iki tərəf iştirak etmir. Çox vaxt təlim yalnız bir tərəfin sərbəst fəaliyyəti ilə həyata keçirilir. Məsələn, şagirdin ev tapşırığını icra etməsi, müəllimin yeni dərslə hazırlanması, fasiləsiz təhsilin fərdi olaraq həyata keçirilməsi və s. özünü-təlim vasitəsilə reallaşdırılır. Tarix boyu həmişə cəmiyyətdə özünü-təlim və yenidəntəlim mövcud olmuşdur. Lakin pedaqogika elmində

hələ də özünütəlim, yenidəntəlim anlayışı öz elmi şərhini tapa bilməmişdir. Əgər yenidəntərbiyə anlayışı varsa, onda bu iş təlimsiz necə həyata keçirilə bilər?! Bu səbəbdən deyə bilərik ki, həqiqətən, özünütəlim və yenidəntəlim anlayışları reallıqdır.

Təhsil. Pedaqoji ədəbiyyatda təhsilə verilən təriflər bir-birindən ifadə etibarilə nisbətən fərqli olsa da, ümumi nəticədə təhsil bilik, bacarıq və vərdislərin məcmusu və ya təlimin nəticəsi kimi izah olunur.

İlk baxışda söylənilən bu fikirlər inandırıcı görünə bilər, lakin təhsili sadəcə bilik, bacarıq və vərdislərin məcmusu və ya təlimin nəticəsi kimi şərh etmək fikri ilə razılaşmaq olmaz. Əgər təhsil, həqiqətən, bilik, bacarıq və vərdislərin məcmusu və ya təlimin nəticəsi olsaydı, onda təlim prosesində iştirak edənlərin hamısının biliyi, bacarığı və vərdişi eyni səviyyədə olmalı idi. Çünki təlim zamanı aparılan iş hamı üçün eyni səviyyədə həyata keçirilir. Lakin təcrübə isbat edir ki, həqiqətən, qazanılmış bilik, bacarıq və vərdislər (təlimin nəticəsi) keyfiyyət etibarilə müxtəlif səviyyədə meydana çıxır.

Beləliklə, məlum olur ki, təhsil sadəcə bilik, bacarıq və vərdislərin məcmusu (toplusu) və ya təlimin nəticəsi deyil, təfəkkür prosesinin, əqli fəaliyyətin nəticəsidir.

Elmə çoxdan məlumdur ki, dərk etmə ağılın sayəsində yaranır və təlim prosesi olan ağılın inkişafına köməklik edir. Çünki təlim vasitəsilə məhz əqli cəhətdən inkişaf etmək imkanına malik olan fərdləri (uşaqları) təhsilləndirmək mümkündür. Təlim ağıl yaratmır. Təlim fərdə (uşaqda) mövcud olan ağıla təsir etməklə, onda bilik, bacarıq və vərdisləri formalaşdırır.

Pedaqoji prosesin mühüm tərkib hissəsi olan təhsil spesifik xüsusiyyətinə görə yeganə anlayışdır ki, həm təlimin, həm də tərbiyənin məzmununu təşkil edir, ona görə də vahid pedaqoji prosesi yaradır.

Geniş anlayış olan təhsil (təhsilin geniş anlayış olması fikrinin müəllifi prof. B.Əhmədovdur) təlim prosesində tərbiyə işinə xidmət etməklə müxtəlif həcmdə və müxtəlif istiqamətdə bilik alma və ixtisaslaşma vəzifələrini həyata keçirir.

Təhsil geniş anlayış olduğu üçün çoxşaxəlidir. Bu səbəbdən təhsilin özünəməxsus məzmunu, həcmi, müddəti, pilləsi, istiqaməti, tipi, sistemi, idarəetmə mərkəzi, idarəetmə orqanları və qanunu vardır.

Təhsil hər bir pillədə özünəməxsus məzmunu, həcmi, müddəti ilə fərqlənir. Məsələn, məktəbəqədər təhsil, ibtidai təhsil, əsas təhsil, orta ümumi təhsil, orta peşə təhsili, orta ixtisas təhsili, ali təhsil. Bu

pillələrin hər birində təhsil nəzərdə tutulan tədris planına əsasən həyata keçirilir.

Təhsil cəmiyyətin praktik tələbatından asılı qanunauyğunluq olaraq dünyəvilik, ümumilik, varislik və sistemlilik xüsusiyyətlərinə malikdir.

Təhsildə ixtisas anlayışı var. Yəni nə qədər predmet anlayışı varsa, bir o qədər də ixtisas anlayışı var. Məsələn üçün, götürək ali təhsilli müəllimi, həkimi, mühəndisi, texnoloqu, mexaniki və s. – bu peşə sahiblərinin hər birinin özünəməxsus ixtisasları var...

Təhsil pedaqoji anlayışdır, pedaqoji prosesin tərkib hissəsidir. Cəmiyyətin elə təbəqəsi, elə qurumu yoxdur ki, təhsildən kənarda qalsın.

Deməli, pedaqoji proses və onun mühüm tərkib hissəsi olan təhsil bütövlükdə bəşəriyyəti əhatə edir. Bəşəriyyət tarix boyu təhsillə inkişaf etmiş və müasir inkişaf da təhsildən asılıdır.

Deməli, təhsil – mövcud təhsil sisteminin hər bir pilləsində müvafiq zaman çərçivəsində, nəzərdə tutulan həcmdə qazanılan bilik, bacarıq və vərdişlərin səviyyəsində intellektin əqli və fiziki cəhətdən inkişaf etdirilməsidir.

Təhsilə idrak fəaliyyəti kimi baxmaq lazımdır. Hər şeydən əvvəl təhsil təlim prosesində gedən əqli fəaliyyətin nəticəsidir ki, bu da uşaqların bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsi, təbiət və ictimai həyat hadisələrinə münasibətini əks etdirir. Bununla belə, təhsil dəyişmələr, inkişaf və təkmilləşdirmə prosesini də əhatə edir. Təhsil yalnız biliklər toplusu, yığımı olmayıb, həm də insanın fasiləsiz biliklərə yiyələnməsi üçün idraki, psixoloji, fiziki və fizioloji hazırlığını da əks etdirir. Təhsil ictimai hadisə olan tərbiyəni, pedaqoji fəaliyyəti, şəxsiyyətin formalaşmasını özündə əks etdirir və bu üç sütun üzərində real pedaqoji prosesin məzmunu əhatə olunur. Təhsilin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, cəmiyyətin sosial-iqtisadi, siyasi, mənəvi-hüquqi və mədəni tələbatlarını əsas tutaraq, uşaq bağçalarında, orta ümumtəhsil, orta ixtisas təhsili və ali məktəblərdə həyata keçirilir. Beləliklə, təhsil–təhsilin müxtəlif pillələrində müvafiq illər ərzində həyata keçirilən təlim–tərbiyə işinin nəticəsi kimi meydana çıxır. Təlim vasitə, təhsil məzmun, tərbiyə isə ümumi nəticədir.

Tərbiyə – Pedaqoji ədəbiyyatın hamısında tərbiyənin mahiyyəti inkişaf etdirmə, ərsəyə çatdırma, həyata hazırlama mənasında izah

olunur. Bu, həqiqətən də belədir. Tərbiyə – ərəb sözü olaraq mənası inkışaf deməkdir.

Nədənsə, indiyə qədər mövcud pedaqoji ədəbiyyatda tərbiyə müstəqil pedaqoji proses kimi qəbul olunaraq, davranış qaydaları, əxlaq anlayışı kimi şərh olunur. Çox qərībā bir paradoks meydana çıxır. Əgər tərbiyə, həqiqətən, davranış, əxlaqi anlayışdırsa, onda tərbiyənin ayrıca tərkib hissəsi olan «əxlaq tərbiyəsi» nəyə lazımdır?! Göründüyü kimi, tərbiyə ümumi inkışafı əhatə edən geniş anlayışdır. Əxlaq tərbiyəsi isə tərbiyənin müstəqil tərkib hissələrindən biri olaraq məhz davranış, ünsiyyət, ədəb qanunlarından bəhs edir.

Maraqlı burasındadır ki, indiyə qədər mövcud olan pedaqogika kitablarında tərbiyə, mənəvi tərbiyə, əxlaq tərbiyəsi eyni məzmununda izah olunur. Halbuki, tərbiyənin tərkib hissələrinə diqqətlə nəzər salanda, bu məzmun fərqi aydın başa düşülür. Əgər tərbiyə məzmun etibarlı ilə müxtəlif tərkib hissələrinə bölünürsə, deməli, tərbiyə heç də sadəcə davranış qaydaları deyil. Tərbiyə – əqli, əxlaqi, fiziki - fizioloji, estetik, iqtisadi-əmək, ideya-siyasi, ekoloji, hüquqi cəhətdən insanı bütövlükdə inkışafı əhatə edir.

Belə bir hərtərəfli inkışafı, şübhəsiz, təhsil (bilik) və təlim vasitəsi ilə həyata keçirmək mümkündür. Məhz illər boyu təcrübədə pedaqoji prosesin bu məzmununda mövcud olmasına baxmayaraq, təlim, təhsil, tərbiyənin elmi-nəzəri izahında yanlışlığa yol verilib. Təcrübə isbat edir ki, pedaqoji proses vahiddir və onun tərkib hissələri ayrı-ayrılıqda müstəqil proses kimi mövcud deyil. Təlim prosesinin təsiri ilə tərbiyə prosesi gedir. Tərbiyə praktik halda ayrıca bir proses kimi mövcud deyil. Tərbiyə (inkışaf) insanın intellektində baş verən əqli, əxlaqi, fiziki, psixi, fizioloji inkışaf prosesidir. Bu səbəbdən də təlimin nəticəsi olan inkışaf (tərbiyə) keyfiyyət etibarilə müxtəlif olur. Yəni hər bir şəxs fərdi imkanlarından asılı olaraq inkışaf edir. Təlim sadəcə mövcud olan imkanı inkışaf etdirir. Əgər bu inkışafetmə imkanı yoxdursa, deməli, təlim mümkün olmayan imkanı özü inkışaf etdirə bilməz. Göründüyü kimi, məqsəd tərbiyə (inkışaf) etdirməkdir. Məhz bu məqsəddən asılı olaraq təlim və təhsil zəruri hal kimi meydana çıxır. Təcrübə isbat edir ki, həqiqətən, bacarıq, vərdiş və adətləri formalaşdırmaq, inkışaf etdirmək, müvafiq təhsilə (biliklərə) yiyələnmək üçün təlim vacibdir. Məhz təlim vasitəsilə gənc nəsli əqli, əxlaqi, fiziki, estetik, iqtisadi, siyasi, ekoloji, hüquqi, fizioloji, psixoloji, mənəvi biliklərə yiyələndirməklə inkışaf etdirmək mümkündür.

Bu inkişaf mexanizminin həqiqiliyinə inanmaq üçün sadəcə olaraq uşaq bağçalarında aparılan məşğələlərə və ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan fənlərə nəzər salsaq, görərik ki, fənlər əsasında təşkil olunan təlim, həqiqətən, tərbiyənin tərkib hissələrini həyata keçirir.

Mövcud pedaqoji ədəbiyyatda tərbiyə məzmunu etibarilə geniş pedaqoji, geniş sosial və dar mənada şərh olunur. Əlbəttə, tərbiyənin belə məzmununda izahı ilə razılaşmaq olmaz. Çünki geniş mənada tərbiyə haqqında yürüdülmən fikir eyni qayda ilə dar mənə üçün də söylənilir. Tərbiyənin elə bir tərkib hissəsi yoxdur ki, onu dar mənada götürmək mümkün olsun. Tərbiyənin hər hansı tərkib hissəsini götürsək, görərik ki, bunların hər birində bütün tərkib hissələrinin əlamətləri var və bunlar biri-birindən təcrid olunmuş halda mövcud deyil. Yəni elə bir fiziki, estetik, əmək, ekoloji tərbiyə yoxdur ki, orada ağıl, əxlaq, gözəllik, fiziki hal, əmək fəaliyyəti olmasın. Əgər sosial mənada işlənmən tərbiyə anlayışını pedaqoji mənada işlənmən tərbiyə anlayışı ilə müqayisə etsək, görərik ki, bunların arasında heç bir fərq yoxdur. Onda deyə bilərik ki, həqiqətən, tərbiyənin sosial və dar mənası yoxdur. Geniş mənada işlənmən tərbiyə anlayışı yalnız sosial tələbatdır.

Tərbiyə, həqiqətən, məzmunca iki mənada meydana çıxır. Əgər anlayış iki mənada mövcuddursa, deməli, onun iki, bir-birinə zidd məzmunu olmalıdır.

Tarixin ictimai təcrübəsi və müasir zamanəmizin həyat tərzı sübut edir ki, tərbiyə, həqiqətən, fəzil (müsbət) və rəzil (mənfi) mənada mövcuddur.

Nədənsə, pedaqoji ədəbiyyatda indiyə kimi tərbiyə yalnız bir – müsbət mənada götürülmüşdür. Buradan belə bir fikir yaranır ki, əgər tərbiyə yalnız müsbətdirsə, onda bəs rəzil xislətli adamlar haradan meydana gəlir?

Hələ qədim mədəniyyət abidəsi olan «Avesta»da tərbiyənin xeyir (Hörmüz) (Ahura-Mazda) və şər (Əhrimən) (Anhra Manyu) mənada olması söylənilmişdir. Müsəlmanların müqəddəs kitabı «Qurani - Kərim»də savab və günahın, halal və haramın olması izah edilir: yəni xeyir işlər görənlər savab etmiş olur, şər işlər görənlər isə günah.

Bu da danılmaz həqiqətdir ki, əxlaqın fəzil (müsbət) və rəzil (mənfi) kateqoriyaları vardır. Onda necə olur ki, əxlaqi keyfiyyətlər rəzil olduğu halda, tərbiyə yalnız müsbət mənada olsun?! Yetişməkdə olan gənc nəslı yüksək mənəvi keyfiyyətlər ruhunda tərbiyə etmək bəşəriyyətin tərbiyəetmə prosesi qarşısına qoyduğu ən birinci vəzifədir. Xeyir

və şər, mərd və namərd, halal və haram, savab və günah, yaxşı və pis olmaqla bir- birinə zidd formada meydana çıxır.

Geniş anlayış olan tərbiyə məzmun etibarı ilə fəzil və ya rəzil olmaqla, bütün hallarda təlim vasitəsi ilə aksiomatik, ya da epistemik formada həyata keçirilir. Tərbiyə təlim vasitəsi ilə formalaşdığı üçün məhz indiyə qədər tərbiyə üçün təsnif olunan qanunlar (prinsiplər və metodlar) bütövlükdə təlim prosesinə aiddir.

Tərbiyə etmə ictimai hadisə olub, ibtidai icma dövründən başlayaraq, davam edən inkişaf prosesidir. Tərbiyə insanlara məxsus olan zəruri kateqoriyadır. Tərbiyə yaşlı nəslin gənc nəsə planlı, məqsədyönlü və mütəşəkkil, səlahiyyətli təsiretmə, tərbiyələndirmə prosesidir. Bu ictimai hadisə insan nəslinin əbədi və zəruri həyat tərzı kimi mövcud olmuşdur. İnsanlar həmişə özlərinin şüur səviyyələrindən asılı olmayaraq tərbiyə prosesində iştirak etmişlər. Yaşlı adamlar cəmiyyətdə öz vəzifə borclarını dərk edərək uşaqların tərbiyə olunması qayğısına qalırlar. Cəmiyyətin praktik həyatından asılı hadisə kimi yaranmış tərbiyə öz qanunauyğunluq ifadəsini əvvəllər fəlsəfədə, XVII əsrdən etibarən isə pedaqogika elmində tapmışdır.

Genetika baxımından tərbiyə etmə elə bir sosial mühitin zəruri və məcburi sahəsidir ki, insan nəslinin qorunub saxlanılmasına, inkişafına əbədi xidmət edir. Sosial mədəniyyət baxımından tərbiyə etmə nəsillər arasında əlaqələrin möhkəmlənməsini, zəruri həyatı təcrübənin nəsillərdən-nəsillərə verilməsini təmin edir. Fəlsəfi-dini baxımdan Allah insanlara tərbiyəni ilahi fikirlərini ifadə etmək üçün bəxş etmişdir. Tərbiyə elə bir ilahi mexanizmdir ki, onun köməyi ilə insanlar öz etiqadlarını nəsildən-nəsə ötürürlər. İnsan tədriscən ətraf aləmi dərk edir, özünün şüurunu zənginləşdirir və təkmilləşdirir.

Beləliklə, tərbiyə etmə nəsillərin bir-birinə bəxş etdiyi sosial təcrübənin qorunmasını, dini, əxlaqi, ədəbi, tarixi, fiziki, iqtisadi, siyasi, hüquqi, elmi-texniki anlayışların öyrədilməsi və zənginləşdirilməsini təmin edən prosesdir. Üstqurum hadisəsi olan tərbiyə məzmununu Konstitusiyaya əsasən Dövlət aktları ilə müəyyən etməklə gənc nəslin ictimai həyata vətəndaş, şəxsiyyət kimi daxil olmasını təmin edir, onun ictimai varlıq kimi inkişaf etməsinə şərait yaradır.

Yenidən tərbiyə etmə. İndiyə kimi pedaqogika elmində yenidən tərbiyə anlayışının olması hamıya məlumdur. Sual olunur – əgər tərbiyə, həqiqətən, bir müsbət mənada işlənirsə, onda yenidən tərbiyə hansı zərurətdən meydana gəlir? Tarixi təcrübə və ictimai həyat tərzı isbat

edir ki, tərbiyə fəzil mənada həyata keçirilmədiyi halda, məhz rəzil mənada meydana gəlir. Məhz bu səbəbdən yenidən tərbiyə etmə zəruri hal kimi meydana çıxır.

Özünütərbiyə etmə anlayışı. Tərbiyə etmə prosesində ən mühüm və ən vacib nəzərə alınan cəhətlərdən biri özünütərbiyə etmə anlayışıdır. Çünki tərbiyə nəticədə həmişə özünü tərbiyə etmə ilə yekunlaşır. Birinci, özünütərbiyə tərbiyə etmə prosesində həlledici əhəmiyyət kəsb edir. İkincisi, özünütərbiyə etmə daimi və hər bir şəxsin daxilində gedən affektiv və intellektual prosesdir. Yəni uşaq tərbiyə etmə prosesində öz affektiv halı ilə iştirak edir. Bu o deməkdir ki, hər bir uşaq tərbiyə etmə prosesində müxalif bir qüvvədir. Çünki uşağın tərbiyəçi və müəllimi necə qəbul etməsi problemi mövcuddur. Ona görə ki, tərbiyəçici qüvvələrin (tərbiyəçi, müəllim, valideyn və b.) təsiri həmişə uşaqlarda müxtəlif formada əks olunur.

Bu baxımdan tərbiyə etmə prosesində özünütərbiyə halının tam səfərbərliyə alınması çox vacibdir. Bunun üçün aşağıdakı şərtlər zəruridir:

1. Tərbiyəçici şəraitdə uşağın tam sərbəstliyi təmin olunmalı və bu şəraitdə o, fəaliyyət göstərmək üçün öz gücünə inanmalıdır.
2. Tərbiyə etmə prosesi məcburi – inzibati xarakter daşımamalı, əksinə, uşaq onun vacib və lazımlı olduğunu başa düşməlidir.
3. Tərbiyə etmə prosesinin məzmunu tam aydın olmalı, maraqlı, ruhlandırıcı təsir göstərməlidir ki, uşaq onu inanılmış şəkildə başa düşüb qəbul etsin.

1.3. Pedaqogika elminin mənbələri

Hər bir elmin özünəməxsus mənbələri olduğu kimi pedaqogika elminin də mənbələri (qaynaqları) vardır. Pedaqogika elminin mənbələrinə aşağıdakılar daxildir:

1. Azərbaycan xalqının təlim, tərbiyə və təhsil haqqında, insan şəxsiyyətinin formalaşmasına dair fikirləri pedaqogikanın ən qiymətli mənbəyidir. Xalq həmişə gənc nəslin təlim-tərbiyə məsələlərini diqqət mərkəzində saxlamış, hər biri özlüyündə bir fəlsəfi əsər olan atalar sözləri, yarıltmacları, tapmacaları, problemli vəziyyətlər yaradan zərb-məsəlləri, bayatıları, dastanları, nağılları ilə uşaqların təfəkkürünün inkişafına, yaddaşının formalaşmasına, diqqətinin cəmlənməsinə qayğı ilə yanaşmışdır. El ədəbiyyatı xalqın həyat tərzinin güzgüsü,

onun kamal dünyası olduğundan bütün filosoflar, yazıçılar, pedaqoq və psixoloqlar ondan bir mənbə kimi həmişə bəhrələnmişlər.

2. Klassik pedaqoqların əsərlərindən, səmavi dini kitablardan pedaqogika bir mənbə kimi istifadə edir. Mükəddəs «Quran»ın 750 ayəsində elmdən, elmi öyrənməkdən, ailə tərbiyəsindən bəhs edilir. Qədim yunan filosoflarının (Platon, Sokrat, Demokrit, Aristotel, Epikür və b.), Şərq alimlərinin (Əbu Reyhan Birunu, İbn Sina, Bəhmənyar, Əl-Fərabi, Əl-Kindi və s.) Azərbaycan şairləri və mütəfəkkirlərinin (Xaqani, Nizami, N.Tusi, Ə.Təbrizi, A.Bakıxanov və b.), dünya xalqları pedaqoqlarının (Y.A.Komenski, J.J.Russo, M.Monten, Ratke, Vives, Ramus, Ə.Yasəvi Qabus, Nizamül-Mülk və b.) əsərlərindən pedaqogika bir mənbə kimi qidalanır.

3. Azərbaycan dövləti və hökumətinin məktəb, müəllim, təhsil haqqındakı göstəriş və qərarları, habelə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və s. hüquqi sənədlər pedaqogikanın qiymətli mənbələlərindədir.

4. Qabaqcıl məktəb, müəllim təcrübəsinin öyrənilməsi mühüm mənbədir.

5. Məktəb sənədləri, elmi-praktik konfransların materialları, şagirdlərin yaradıcılıq məhsulları (inşalar, texniki yaradıcılıq, əl işləri, modellər və s.) pedaqogikanın mənbələridir.

Beləliklə, pedaqogikanın mənbələri tədqiqatçıya özündən əvvəl aparılmış tədqiqat işlərinə düzgün yanaşmağa, öz fikirlərinin mötəbərliyinin təsdiqinə şərait yaradır.

1.4. Pedaqogika elminin sistemi

İctimai tərəqqi insan fəaliyyətinin bütün sahələrində biliklərin inkişafı, intellektual ehtiyatların zənginliyi ilə səciyyələnir. Təhsil bu sahədə heç də müstəsna təşkil etmir. Yeni biliklər ehtiyatının inkişafı, elmi fikir sahələrinin genişlənməsi pedaqogikanın sahələrinin artmasına səbəb olur.

Pedaqogikanın yeni sahələri yaranır. Pedaqogika elminin belə inkişafı yeni sahələrin yaranmasına şərait yaradır. Nəticədə pedaqogika elminin sistemi formalaşır. Bu elmlər pedaqogikanın strukturunu təşkil edir. Pedaqogika elminin sistemini (quruluşunu) aşağıdakı ardıcılıqla şərh etmək olar:

Körpəlik pedaqogikası 1-3 yaş dövründə olan tərbiyənin qanunauyğunluqlarını və şəraitini öyrənir. Bu, pedaqogikanın ən cavan sahələrindən biridir. Buna baxmayaraq, bu sahə çox sürətlə inkişaf edir. Bunun səciyyəvi cəhəti odur ki, o, başqa bilik sahələri olan psixologiya, fiziologiya, tibb ilə sıx əlaqədə formalaşır.

Məktəbəqədər pedaqogika məktəbəqədər yaşlı uşaqların şəxsiyyətinin inkişafı və formalaşmasının qanunauyğunluqlarını öyrənir. Hazırda məktəbəqədər təhsil didaktikası, məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsi nəzəriyyəsi və metodikası, bu sahə üçün kadrlar hazırlayan müəssisələr mövcuddur, hazırda məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsinin nəzəri əsasları və texnologiyası işlənir. Bunlar təbii ki, dünya standartlarına uyğun şəkildə hazırlanır.

Məktəb pedaqogikası pedaqoji proses haqqında elmin ən zəngin və inkişaf etmiş sahəsidir. Min illər ərzində bu sahədə çox qiymətli təcrübə toplanmış, müxtəlif sosial-iqtisadi şəraitlərdə böyüməkdə olan nəslin inkişafı, formalaşması məsələləri öyrənilmişdir. Məktəb pedaqogikası bir elm kimi ali məktəb pedaqogikasının yaranması üçün baza rolunu oynayır və peşəkar müəllimlərin yetişməsinin əsasını təşkil edir.

Peşə-texniki təhsil pedaqogikası sənaye və kənd təsərrüfatı üçün yüksək əmək fəaliyyətinə malik olan mütəxəssislərin hazırlanmasının qanunauyğunluqlarını əks etdirən sahədir.

Orta ixtisas təhsili pedaqogikası sahəsi kimi formalaşmaqdadır. Onun nəzəri əsasları pedaqogikanın müvafiq orta və ali məktəb pedaqogikası ilə əlaqədar inkişaf edir. Son illər bu sahədə elmi tədqiqat işləri xeyli güclənmişdir. Hazırda təhsil sistemində aparılan islahatlar orta ixtisas pilləsində pedaqoji kadrların hazırlanmasına xüsusi qayğı ilə yanaşmağı tələb edir. Bu səbəbdən orta ixtisas təhsili pedaqogikası pedaqogika elminin zəruri müvafiq sahəsini formalaşdırır.

Ali məktəb pedaqogikası pedaqoji elmlər sistemində xüsusi yer tutur. Gələcək mütəxəssislərə professorlar, elmlər doktorları, akademiklər, elmi nəzəriyyələrin müəllifləri, konsepsiyaları hazırlayanlar, özlərinin ixtisasları sahəsində yeni texnologiyanı yaradanlar dərs deyir, onları öyrədirlər.

Eyni zamanda, onlardan çoxu ali təhsilin yeni didaktik konstruksiyalarının yaranmasında, tələbələrin təliminin orijinal metodikasının işlənib hazırlanmasında iştirak edirlər. Bu yeni işləmələr tələbələrin iştirakı ilə hazırlanır. Didaktik işləmələrin çoxu ali məktəblərin təlim

ehtiyaclarını ödəmək üçün hazırlanarkən iki istiqamət – ali və orta ixtisas məktəbləri nəzərə alınır. Nəticədə universitet metodikası, institut idrak əməyi məktəbə yönəldilir və məktəblərdə tədris prosesinin zənginləşməsinin vasitəsinə çevrilir. Ali məktəb pedaqogikasının ikinci spesifik xüsusiyyətini onun məktəb psixologiyası ilə varisliyi, əlaqəsi təşkil edir. Təlim və tərbiyənin bir çox nəzəri həqiqətləri gələcək mütəxəssislərin hazırlanmasında varisliyi, əlaqəliliyi nəzərə alır.

İncəsənət pedaqogikası. İncəsənət çox geniş sahəni əhatə edir. İncəsənət pedaqogikası incəsənəti əhatə edən sahələrin (rəngkarlığın, musiqinin, heykəltəraşlığın, rəqsin, dirijorluğun, bəstəkarlığın və s.) öyrədilməsi və bu sahədə pedaqoji fəaliyyətin üsulları, qaydaları və qanunauyğunluqlarını öyrənir. Yüksək yaradıcılıq və xüsusi istedad tələb edən incəsənət sahəsi üzrə ixtisaslaşdırılmış mütəxəssislərin hazırlanmasında pedaqogika elmi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Buna baxmayaraq, incəsənət pedaqogikası pedaqoji elmlər sistemində öz layiqli yerini hələ də lazımcına tutmamışdır.

İstehsalat pedaqogikası. Sənaye və kənd təsərrüfatının müvafiq sahələri üzrə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin (mühəndis, iqtisadçı, aqronom və s.) hazırlanması qanunauyğunluqlarını öyrənir. İstehsalatda yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin bir-birini əvəz etməsi kimi obyektiv qanun tələb edir ki, daim yeniləşmə gedən istehsalatı mütəxəssislərlə təmin etmək zəruridir. Şübhəsiz ki, bu sahədə nəzəri və tətbiqi tədqiqatlar aparılmalıdır.

Hərbi pedaqogika bütün rütbələrdən olan hərbi xidmətçilərin yetişdirilməsi qanunlarının nəzəri əsaslarını müəyyən edir, pedaqoji prosesin prinsiplərini, metodlarını və formalarını işləyib hazırlayır. Hərbi pedaqogikanın elementləri orta ümumtəhsil məktəblərində, ali təhsil sistemində də mövcuddur. Pedaqoji proses öz əksini hərbi tədris müəssisələrində, silahlı qüvvələrin hərbi ixtisaslara yiyələnməsində tapır.

Sosial pedaqogikanın məzmununu uşaq və yaşlıların, məktəbdən-kənar təhsil və tərbiyənin nəzəri və tətbiqi işləmələri təşkil edir. Klublarda, texniki yaradıcılıq mərkəzlərində, xalq yaradıcılıq evlərində, idman bazalarında, incəsənət və musiqi mərkəzlərində uşaqlar və gənclər yaradıcılıq tələbatlarını ödəyir, istirahətin faydalı növləri ilə məşğul olur, zəruri biliklərə yiyələnirlər.

Ahıllar pedaqogikası yaşlıların təhsil sistemini araşdırır, təqaüd yaşlı adamların inkişafına şərait yaradır. Ahıl adamlarla dünya

miqyasında aparılan işlər təsdiq edir ki, istehsalatda əmək fəaliyyətini dayandırmış yaşlı adamlarla təhsil işi davam etdirilməlidir. Ahıllar pedaqogikası hazırda özünün formalaşma dövrünü yaşayır. Yaşlı adamların təcrübəsinin optimal şəkildə yazılması üçün xeyli tədqiqat işləri aparılmış və aparılır. Bu məsələlərlə tibbi biliyin spesifik sahəsi olan gerontologiya məşğul olur.

Sosial-psixoloji və demoqrafik tədqiqatların məlumatları təsdiq edir ki, ahıllarla aparılan pedaqoji iş onlarda şən ovqat yaradır. onların təcrübəsindən istifadə etmək müsbət nəticə verir, onların cəmiyyətdə fəal rolunu itirmək qorxusundan xilas edir.

İslah-əmək pedaqogikası həbsxanaya düşmüş adamların yenidən tərbiyəsi məsələlərindən bəhs edir. Cinayət hərəkətlərinə görə həbsxanaya düşmüş uşaqlar və yaşlılar üçün yenidən tərbiyə müəssisələri vardır. İslah -əmək pedaqogikası hüquqşünaslıqla əlaqədardır.

Müqayisəli pedaqogika ayrı-ayrı ölkələrdə təhsil və tərbiyə sistemlərinin müqayisəli şəkildə qanunauyğunluqlarını öyrənir. Müxtəlif xalqlarda təhsil və tərbiyə məsələlərini müqayisə etməklə oxşar və fərqli cəhətləri açıqlayan elm müqayisəli pedaqogika adlanır.

Xüsusi pedaqoji elmlər: surdopedaqogika, tıflorpedaqogika, oliqofrenpedaqogika. Fiziki inkişafında nöqsanları olan uşaqların və yaşlıların təlim-tərbiyəsinin nəzəri əsaslarını, prinsiplərini, metodlarını, forma və vasitələrini işləyib hazırlayır.

Kor, kar və əqilcə kəm olan uşaqların təlim-tərbiyə məsələlərini həm respublikamızda, həm də dünyanın başqa ölkələrində öyrənirlər. Bu işə fizioloqlar, psixoloqlar, həkimlər cəlb edirlər. Onlar müxtəlif istiqamətli və məzmunlu tədqiqat işləri aparırlar.

Tibbi pedaqogika tibb elmi ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Onun əsas predmetini xəstələrlə həkimlərin qarşılıqlı fəaliyyəti təşkil edir.

Tibbi pedaqogika uşaqların ən zəif xəstə psixikasını qorumağı, məktəb həyatının qaydası, tərzilə uşaqları həyəcanlardan və qəmli fikirlərdən uzaqlaşdırmağı, onlarda şən ovqat oyatmağı və s. məsələləri öyrənir. Məktəbdə isterik-nevroz xəstəliyinə meyilli olan tənəkkürəng, sıxıntılı uşaqlar da olur. Tibbi pedaqogika onlarla çox diqqətlə işləməyi zəruri sayır.

Məktəblilər arasında xəstəliklərin çoxalması təhsil-tərbiyə konstruksiyasının işlənməsi problemlərini yaradır. Belə uşaqların təlimi və müalicəsi üçün metodiki işləmələr hazırlanmalıdır. Deməli, tibbi-pedaqoji elmlərin inteqrasiyası yaranır. Bu sahədəki problemi həll

etmək üçün həm alimlərin, həm praktikiylərin (tibbi və pədaqoji) qarşılıqlı şəkildə təhsil verməsi tələb olunur.

Ailə pədaqogikası özlüyündə kiçik bir «dövlət» olan ailədə uşaqların təlim-tərbiyəsi, övlad-valideyn, valideyn-övlad münasibətlərini, ailə büdcəsini necə yaradıb tənzimləmək və digər məsələləri öyrənir.

İdman pədaqogikası bədən tərbiyəsi və idmanın ən zəruri problemlərini, fiziki mədəniyyətin prinsiplərini, metodlarını, sağlam həyat tərzinin qorunub saxlanılmasında bədən tərbiyəsi və idmanın rolunu araşdırır.

Pədaqogika tarixi tərbiyənin, təlimin və təhsilin müxtəlif məktəb sistemlərinin, pədaqoji cərəyanların yaranmasını, mahiyyət və məzmununu, habelə, ayrı-ayrı pədaqoqların pədaqoji sistemləri və konsepsiyalarının tarixini öyrənir. Tarixi-pədaqoji tədqiqatlar mülki tarix, etnoqrafiya, etnologiya, arxeologiya sahəsində aparılan tədqiqatlarla sıx bağlıdır. Təhsil və tərbiyə sahəsində alimlərin apardığı tədqiqatlar bəşəriyyətin inkişaf tarixi mərhələlərinə uyğun şəkildə aparılır. Pədaqogika tarixinin müasir problemlərindən biri onun ideoloji müstəqilliyidir. Bu baxımdan pədaqogika tarixi sahəsindəki tədqiqatlar obyektiv, tarixi həqiqətləri, faktları təhrif etmədən aparılmalıdır.

Pədaqoji elmlər sistemində müxtəlif fənlərin tədrisi metodikaları da daxildir. Bu, ayrı-ayrı şəxslərin mahiyyəti və məzmununu, mövzuları necə tədris etməyin yol və vasitələrini araşdırır.

1.5. Pədaqogika elminin başqa elmlərlə əlaqəsi

Pədaqogika sahəsində yeniliklərin alimlər tərəfindən müəyyənləşdirilməsi elmlərarası yanaşmalar nəticəsində baş verir. Pədaqoji elmlərin mükəmməlləşməsi başqa elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində baş verir. Elm tarixi təsdiq edir ki, pədaqoji fikirlər öncə ümum fəlsəfi biliklər içərisində inkişaf etmişdir. Təhsil və tərbiyə ideyaları dini ehkamlarda, dövlət haqqında təlimlərdə, keçmişin ədəbi əsərlərində, hüquqşünashıq qanunlarında öz əksini tapmışdır. Elmi biliklərin genişlənməsi və dərinləşməsi nəticəsində elmdə differensasiya dövrü başlanmışdır.

Elmin müxtəlif sahələri tədricən yaranırdı. Orta əsrlərin qaranlıq gecələrindən sonra elmlər gözlənilməz bir qüvvə və ecəzkar bir sürətlə inkişaf etməyə başladı. Elm ağacını belə təsəvvür etmək olar: Elm ağacının gövdəsini fəlsəfə, astronomiya, riyaziyyat və mexanika,

fizika, kimya, geologiya, tarix, ədəbiyyat və s. təşkil edir. Hələ vaxtı ilə böyük alim Əbu Əli ibn Sina deyirdi ki, elm genişdir, onun həddləri xəbərsizlik zülmətində itib-batır. Bilik yollarında insanlara məntiq kömək edir.

Pedaqogika üzvi şəkildə psixologiya ilə bağlıdır. Onların arasında bir neçə zəruri əlaqə qovşaqları vardır. Bunlardan ən başlıcası bu elmlərin predmetidir. Psixologiya insan psixikasının inkişaf qanunlarını öyrənir. Pedaqogika şəxsiyyətin inkişafını idarə edən qanunları araşdırır. Uşaqların və yaşlıların tərbiyəsi həmin psixikanın məqsədyönlü dəyişilməsidir. Şübhəsiz ki, psixoloji bilikləri olmayan mütəxəssis həmin vəzifələri yerinə yetirə bilməz. İkinci əlaqə hər iki elmin şəxsiyyətin tərbiyəlilik və biliklilik səviyyəsinin göstəriciləri və meyarlarının vəhdəti, vahidliyidir. Məktəblilərin biliklərinin hərəkət dərəcəsi yaddaşın dəyişməsi, biliklərin ehtiyatı, biliklərdən cəldliklə istifadə etmək, koqnitiv fəaliyyət priyomlarından, terminlərə yiyələnməkdən və s. göstəricilərin qeydə alınması ilə səciyyələnir. Bütün bunlar onu göstərir ki, təhsil-tərbiyə sahəsindəki nailiyyətlərin əldə edilməsində pedaqogikanın psixologiya ilə əlaqəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki pedaqoji prosesdə diqqət, hafizə, təfəkkür və digər psixi proseslər başlıca rol oynayır.

Pedaqogika və psixologiyanın elmlərarası əlaqələrində onların tədqiqat metodları da başlıca əhəmiyyət daşıyır. Bir çox psixoloji alətlər (psixometr, cüt müqayisə, reyting, psixoloji testlər və s.) pedaqoji tədqiqat vəzifələrinin uğurla yerinə yetirilməsinə xidmət edir. Psixologiyanın əsas anlayışları pedaqoji leksikada da işlənir, elmi-pedaqoji linqvistikanın genişlənməsinə şərait yaradır.

İki elm arasında pedaqoji və yaş psixologiyası, pedaqoji peşə fəaliyyətinin psixologiyası, pedaqoji sistemlərin idarə edilməsi psixologiyası və təhsilin digər sahələrinə dair aparılan psixoloji tədqiqatlar özünəməxsus körpü rolunu oynayır.

Pedaqogika fiziologiya ilə də əlaqədardır. Bütöv orqanizmin və onun ayrı-ayrı hissələrinin fəaliyyəti haqqında elm olan fiziologiya uşaqların maddi-energetik inkişafının xüsusiyyətlərinin aşkarlanmasına ciddi təsir edir. Məktəblinin fiziki və psixoloji inkişafının idarə olunması mexanizminin açıqlanmasında ali sinir sisteminin vəzifələri mühüm rol oynayır. Müəllimin məktəblilərin fizioloji proseslərinin inkişaf xüsusiyyətlərini bilməsi mühitin tərbiyəvi təsirinin sirlərinin aşkar edilməsinə şərait yaradır.

Pedaqogikanın **sosiologiya** ilə əlaqəsi çoxşaxəlidir. Cəmiyyət, onun ayrı-ayrı komponentləri, cəmiyyətin mövcudluğu və inkişafı haqqında elm olan sosiologiya təhsil, tərbiyə məsələlərinə diqqət yetirir. Gerçəkliyin təzahürü olan sosiologiyanın strukturuna təhsilin, tərbiyənin sosiologiyası, şəhərin, kəndin sosiologiyası və s. daxildir.

Sosioloji tədqiqatların nəticələri təhsil haqqında elmi zənginləşdirir, pedaqoji hadisələri başqa elmlərin rəqursunda qiymətləndirməyə imkan verir. Məsələn, sosioloji tədqiqatların məlumatlarına görə məktəbdən ən çox oğlan uşaqları yayınırıqlar. Başqa sözlə, təhsillərini başa vurmırlar. Bu hal son vaxtlar daha geniş vüsət almışdır. Məktəbli oğlan uşaqları kiçik alverlə məşğul olur, avtobuslarda sürücülərə pul toplamaqda kömək edirlər. Bu da öz növbəsində əxlaq, texniki tərəqqiyə, cəmiyyətin özünü müdafiəsinə mənfi təsir göstərir. Bu, eyni zamanda, hüquq normalarının pozulmasına, cinayət işlərinə şərait yaradır. Bu kimi məlumatlar təhsil işçilərinə çatdırılır, onları müəyyən tədbirlər görməyə sövq edir.

Pedaqogikanın **fəlsəfə** ilə əlaqəsi onun idrakı mahiyyətini açır. Pedaqogika fəlsəfədə metodoloji əsaslarına istinad nöqtəsi tapır. Zəruriyyət və təsadüf, ümumi, təkə, xüsusi, əlaqə və qarşılıqlı əlaqə qanunu, inkişaf və onun hərəkətverici qüvvələri qanunu, subyektiv və obyektiv determinizm kimi fəlsəfi kateqoriyalar pedaqogika elminin istinad etdiyi məsələlərdir. Dialektika və idrak nəzəriyyəsi (qnesologiya) pedaqogikanın metodoloji əsasını təşkil edir.

Fəlsəfi düşüncənin dərinləşməsi ilə əlaqədar olaraq fəlsəfənin yeni sahələri yaranır: Təhsilin fəlsəfəsi, mədəniyyətin fəlsəfəsi, tarixin fəlsəfəsi, hüququn fəlsəfəsi, elmin fəlsəfəsi və s. Beləliklə, pedaqogika elmi insan haqqındakı başqa emlərlə sıx əlaqədə inkişaf edir.

Pedaqogika elminin əsaslı inkişafı onun tibb elmi ilə əlaqəsini genişləndirir. Yalnız «uşaq xəstəliyini» öyrənənlərlə deyil, əsəb pozğunluğunu, keçici xəstəlikləri, məktəblilərin orqanizmlərini tərkisilahl edən xəstəlikləri, toksikomaniya, narkomaniya və s. xəstəlikləri öyrənən həkimlərlə, tədqiqatçılarla sıx əlaqə saxlayır. Belə bir şəraitdə pedaqogika elminin qarşısında qlobal problemləri qarşılıqlı əlaqədə öyrənmək, konkret tədbirlər həyata keçirmək tələb olunur. Xəstə uşaqlar üçün xüsusi təlim-tərbiyə sistemini işləyib hazırlamaq lazımdır. Bunu müalicə pedaqogikası ilə sıx əlaqədə etmək olar, müəllimin sağlam və xəstə uşaqlara eyni tələblə yanaşması didaktogen (əsəbləri pozulmuş) uşaqlara mənfi təsir göstərir.

Pedaqogika təhsil-tərbiyə problemlərini tədqiq edərkən hüquq-şünaslıq, iqtisadiyyat, demoqrafiya, informatika, statistika, ekologiya, etnoqrafiya, etnologiya, tarix, texniki elmlərin məlumatlarına müraciət etməli olur.

1.6. Pedaqogikanın vəzifələri

Pedaqogika elmi müxtəlif vəzifələri yerinə yetirir. Onun ən mötəbər vəzifələrindən biri pedaqoji prosesin – tərbiyə, təhsil və təlimin qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Pedaqogikada qanunauyğunluq yaradılmış şərait və əldə edilmiş nəticələrin qarşılıqlı əlaqəsi kimi başa düşülür. Nəticə kimi təhsillilik, tərbiyəlilik, şəxsiyyətin inkişafının konkret göstəriciləri çıxış edir.

Pedaqogikanın bir vəzifəsi də pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsidir. Təhsil-tərbiyə həmişə yaradıcı xarakter daşıyır. Respublikada bir çox müəllimlər məktəb tarixinə yenilikçi müəllim kimi daxil olunmuşlar. Pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi uzunmüddətli prosesdir.

Pedaqogikanın vəzifələrindən biri də kompüter texnologiyasının öyrənilməsi və təlim-təhsil prosesinə tətbiq edilməsidir.

Pedaqogikanın digər vəzifəsi təlimin inkişaf etdirmə imkanlarını artırma bilən yeni metodların, vasitələrin, forma və prinsiplərin işlənilib hazırlanmasıdır. Son illər pedaqogikada yeni anlayışlar yaranmaqdadır. Pedaqogika sahəsində çalışan alimlər bu sahədə çox ehtiyatlı olmalı, ingilis, türk dillərindən keçən terminlərin pedaqogikaya kor-koranə yenilik xətrinə daxil edilməsinə imkan verməməlidirlər.

Pedaqogikanın vəzifələri sırasında təhsilin proqnozlaşdırılması da vardır. Pedaqoji proqnozlaşdırma təhsilin bütün sahələrini əhatə edir. Elmi proqnozlaşdırma olmadan pedaqoji siyasəti idarə etmək, təhsilin iqtisadiyyatını müəyyənləşdirmək, pedaqoji fəaliyyəti təkmilləşdirmək olmaz.

25-30 ildən sonra məktəb necə olacaq? Ali təhsil sistemi necə inkişaf edəcək? Hansı məktəblər yaranacaq, hansıları həyat səhnəsindən çıxacaq? Şübhəsiz ki, pedaqoji diaqnostika elmlərarası futurologiyanın konsepsiyası olmadan inkişaf edə bilməz. Pedaqoji futurologiya formalaşmaqdadır.

Pedaqogikanın bir vəzifəsi də tədqiqatların nəticələrinin praktika tətbiq edilməsinin təşkilidir. Bu tam bir həqiqətdir ki, bütün elm sahələrində olduğu kimi, pedaqogika sahəsində də ənənəvi olanla yenilik arasında mübarizə getmiş və gedir. Çoxlu pedaqoji tədqiqatların nəticələrinin təcrübəyə tətbiqi bir sıra maneələrlə rastlaşır. Bu tədqiqatların böyük təlim-tərbiyəvi əhəmiyyəti olsa da, onlar pedaqoji istehsalatda ləng tətbiq olunur. Bazar iqtisadiyyatı vəziyyəti köklü şəkildə dəyişdirmişdir. Bu dəyişiklik həm maddi, həm də mənəvi istehsalatda özünü göstərir. Elmi pedaqogikanın yaradıcılıqla məşğul olan intellekt sahibləri öz ixtira və kəşflərinin, məhsullarının təcrübəyə tətbiq edilməsinə xüsusi maraq göstərirlər. Onlar təhsil, təlim və tərbiyə sahəsində müxtəlif layihələrin hazırlanmasında fəal iştirak edirlər.

Pedaqogika elminin vəzifəsi yeniləşmə prosesinin nəzəri və metodoloji əsaslarının hazırlanmasında fəal iştirak etməkdir.

Pedaqogikanın vəzifələrindən digəri müəllimləri təlim, tərbiyə, təhsil sahəsindəki yeniliklərlə tanış etmək, onların pedaqoji prosesdə fəal iştirakına kömək etməkdir.

Pedaqoji kadrların inkişafı və yetişdirilməsi də pedaqogikanın vəzifələrinə daxildir.

Pedaqogikanın digər vəzifəsi insanlarda ictimai pedaqoji təfəkkürü formalaşdırmaqdır.

Suallar və çalışmalar:

1. Pedaqogika anlayışına olan münasibətləri izah edin.
2. Pedaqogika elminin qloballığı nədən ibarətdir?
3. Pedaqoji prosesin tamlığı nədən ibarətdir?
4. Pedaqogikanın əsas kateqoriyalarını sayın.
5. Pedaqoji sistem anlayışını izah edin.
6. Pedaqogikanın mənbələrini göstərin.
7. Pedaqogika elminin yaranma zəruriyyətini şərh edin.
8. Pedaqogikanın ayrıca bir elm kimi formalaşması səbəblərini izah edin.
9. Pedaqogikanın vəzifələrinə nələr daxildir?

II FƏSİL

METODOLOGIYA VƏ PEDAQOJİ TƏDQİQATLARIN METODLARI

2.1. Pedaqogika elmində metodologiya anlayışı

Elm o zaman inkişaf edir ki, o, yeni anlayışlar yaradır və onların köməyi ilə daha da zənginləşir. Elmin zənginləşməsinə və təsnifatını təmin etmək üçün əsaslandırılmış tədqiqat işlərinin aparılması zəruridir. Tədqiqat metodoloji prinsiplərə istinad edir. Bəs onda metodologiya nədir? «Metodologiya nəzəri və praktik fəaliyyətin təşkili prinsipləri və vasitələri sistemidir».¹

Müasir ədəbiyyatda metodologiya anlayışı, elmi idrakın metodologiyası kimi şərh edilir. Başqa sözlə, metodologiya elmi-idraki fəaliyyətin prinsipləri, formaları və vasitələri haqqında təlimdir. Elmin metodologiyası tədqiqatın komponentlərini, obyekt, predmeti, vəzifələri, vasitələrinin mahiyyətini, hərəkətinin xüsusiyyətlərini səciyyələndirir. Hər cür metodologiya tənzimləyici, normalaşdırıcı vəzifələri yerinə yetirir. Metodologiya bir təlim kimi elmi biliklərin quruluşunu, elmi idrakın qanunauyğunluqlarını müəyyən edən istiqamətdir.

Normativ metodoloji təhlildə elmi fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün müsbət tövsiyə və qaydalar, konstruktiv vəzifələr üstünlük təşkil edir. Təsviri təhlil elmi idrak prosesində müəyyən edilmiş məsələləri aydınlaşdırır. E.Q.Yudin metodoloji biliklərin dörd səviyyəsini müəyyən edir: birinci –**yüksək səviyyə** metodologiyanın fəlsəfi səviyyəsi adlanır. Bu səviyyə idrakın ümumi prinsiplərini və bütövlükdə elmin kateqoriyalar sistemini əks etdirir. Bütün fəlsəfi biliklər sistemi metodoloji vəzifələri yerinə yetirir.

İkinci səviyyə – ümumelmi metodologiyadır. Bu bütün və ya əksər elmi fənlərdə nəzəri konsepsiyanın tətbiqini nəzərdə tutur.

Üçüncü səviyyə – konkret elmi metodologiyadır, yəni bu və ya digər bir elm sahəsində aparılan elmi tədqiqat işlərinin metodları və prinsiplərinin məcmusunu təşkil edir. Konkret elmlərin metodologiyası həmin elm sahəsinə dair problemləri necə tədqiq etməyin

¹ Ensiklopedik fəlsəfi lüğət, M., 1983. s.365

yollarını nəzərdə tutur. Məsələn, pedaqoji tədqiqatlarda sistemli yanaşma, modelləşdirmə və s.

Dördüncü səviyyə – texnoloji metodologiyadır. Əldə edilmiş mötəbər təcrübi materialların təhlili, ümumiləşdirilməsi və bundan sonra kütləvi şəkildə praktikaya tətbiq edilməsi nəzərdə tutulur. Bu səviyyədə metodoloji biliklər tam mənası ilə normativ səciyyə daşıyır. Bu dörd metodoloji səviyyə arasında qarşılıqlı əlaqə, təbəçilik özünü göstərir.

Metodoloji biliklərsiz pedaqoji və ya hər hansı bir elm sahəsində tədqiqat işlərini tələb olunan səviyyədə aparmaq olmaz. Biliklərə yiyələnmiş hər bir tədqiqatçı həmin metodoloji biliklərin sayəsində metodoloji mədəniyyətə yiyələnir. Metodoloji biliklərə yiyələnmək yalnız elmi işçi üçün deyil, hər bir müəllim üçün də zəruridir. Metodoloji mədəniyyət geniş ümumi mənada metodoloji biliklərə əsaslanan təfəkkür mədəniyyətidir. Belə bir mədəniyyət təcrübəçilərə – müəllimlərə daha çox lazımdır.

Pedaqoji prosesdə fikri fəallıq aktları həmin prosesdə yaranan problemlərin həllinə yönəldilir. Müəllim öz fəaliyyətini təhlil edib hərrada, nə üçün səhvə yol verdiyini təhlil etməsə, o, pedaqoji prosesdə rastlaşdığı hər hansı bir münaqişəni necə həll edə bilər? Ona görə də müəllimin metodoloji mədəniyyətə yiyələnməsi vacibdir. Metodoloji mədəniyyət isə müəllimlərdən aşağıdakıları bilməyi tələb edir:

1. Fəlsəfi kateqoriya və anlayışların pedaqoji elmlərin əsasını təşkil etdiyini;

2. Elmi anlayışların mücərrəddən konkretə doğru inkişaf etdiyini;

3. Pedaqoqun təfəkkürünün pedaqoji genezisinin forma və xassələrini;

4. Pedaqoji biliklərin vəhdətinin təmin edilməsini;

5. Pedaqogikanın dünyagörüşü və humanist funksiyalarını;

6. Özünün idrak fəaliyyətinin nəticələrini təhlil etməyi.

Pedaqogikanın metodoloji əsasını pedaqoji nəzəriyyələrin qurulusu, pedaqoji reallıqları əks etdirən bilikləri əldə etməyin vasitələr sistemi, habelə bu kimi bilikləri mənimsəməyin proqramı, məntiqi, metodları, tədqiqat işlərinin keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi sistemi təşkil edir.

Pedaqogikanın metodoloji əsasında dialektik materializm (onun qanunları), idrak nəzəriyyəsi dayanır. Bunlarla yanaşı, islam əxlaqı sərvətləri, xalqımızın milli işçi mentaliteti, mədəniyyəti, tarixi də pedaqogikanın metodologiyasında mühüm yer tutur.

2.2. Pedaqogika sahəsində elmi-tədqiqat işləri və onların metodoloji səciyyəsi

Elm idrak fəaliyyəti anlayışı olub özünün konkret elmi-tədqiqat işləri ilə səciyyələnir. Pedaqoji gerçəklik və reallıq da müxtəlif şəkildə insan şüurunda təzahür edir. Bu, müxtəlif formada: kortəbii- empirik, idrak bədii-obraz formasında və elmi idrak şəklində baş verir. Bu xüsusi metodoloji təhlillərin nəticəsinə uyğun olaraq pedaqogika sahəsində aparılan elmi fəaliyyətdə bir neçə əlamət müəyyən edilmişdir. Bu əlamətlər dördüdür.

Birinci əlamət – məqsəddir. Məqsəd praktik, ya da idraki ola bilər. Müəllim dərsi praktik məqsədlə keçir ki, uşaqları öyrətsin və tərbiyə etsin. Bu zaman o, sinifdə belə bir cəhəti müşahidə edir ki, onun istifadə etdiyi hər hansı bir metod və ya priyom müsbət nəticə verir. Şübhəsiz ki, bu hələ elm deyil, sadəcə olaraq müəllimin müsbət mənada əldə etdiyi nəticədir. Belə bilik kortəbii-empirik bilikdir. Əgər qarşıya elmi-idrak məqsədi qoyulursa, yəni bu və ya digər təlim metodu və ya müstəqil iş tərbiyə sahəsində yeni formanın yaranmasına şərait yaradırsa, bu, idraki məqsəddir, pedaqogika elmində yeni elmi zərəciklərdir və pedaqogikanın elmi baxımdan zənginləşməsinə xidmət edir.

İkinci əlamət – tədqiqatın xüsusi obyektinin müəyyən edilməməsidir. Pedaqogikanın obyektini pedaqoji prosesin cərəyan etdiyi yer və bu prosesə məruz qalan şagirdidir. Ayrıca götürülmüş pedaqoji tədqiqatda obyekt həmin sahədə yerləşir. Bu sahənin hər hansı bir tərəfi tədqiq edilir. Müəllim tərəfindən məktəblilərdə milli vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşdırılması prosesi tədqiqatın obyektidir.

Üçüncü əlamət – xüsusi idrak vasitələrinin tətbiqidir. Müəllim pedaqoji fəaliyyəti zamanı təlimin metodlarını, priyom və təşkili formalarını, maddi vasitələri – kompüter, cədvəl, sxem, kinofilm və s. tədqiqatçı işləyən metodlarını (eksperiment, modelləşdirmə, hipotezin müəyyən edilməsi və s.) tətbiq edir.

Dördüncü əlamət – terminlərin eynimənəvilikləri elmi idraka verilən zəruri tələbdir. Elmi tədqiqat işini məcburi vasitələrlə (əmrə, sərəncamla) yerinə yetirmək olmaz. İşin gedişi zamanı anlayışların məzmunu fasiləsiz olaraq zənginləşir, inkişaf edir. Bu, qanunauyğun prosesdir. Şübhəsiz ki, hər hansı bir iş çərçivəsində (diplom işi, dissertasiya, məqalə, monoqrafiya və s.) müəllif əsas anlayışı dəqiq

müəyyən edib, işin sonuna kimi həmin məqsədə müvafiq davam etdirməlidir. Hər hansı bir termini, anlayışı müxtəlif mənalarda işlətmək olmaz.

Beləliklə, hər hansı bir tədqiqat işinin məqsədli olması xüsusi tədqiqat obyektinin müəyyən edilməsi, xüsusi idrak vasitələrinin tətbiq edilməsi, terminlərin elmi mənalılığının gözlənilməsi kimi əlamətlərlə müəyyən edilir.

Tədqiqatçı refleksiyaının (düşüncəsinin) məzmununa əsasən, onun elmi işi haqqında pedaqoji tədqiqatı qiymətləndirmək üçün aşağıdakıları xatırlamaq kifayətdir: problem, mövzu, aktuallıq, tədqiqatın obyekti, onun predmeti, məqsədi, vəzifələri, hipotezi, müdafiə olunan müddəalar, yenilik, elm üçün nəzəri- praktik əhəmiyyəti.

Problemin qoyuluşu belə bir suala cavab verməyi tələb edir: Əvvəllər işlənməyən hər hansı bir məsələni öyrənmək, tədqiq etmək olar. Elmi problemi praktik işdən fərqləndirmək vacibdir. Problemdə işlənməmiş mövzu öz əksini tapır.

Tədqiqatın mövzusunu formalaşdırarkən, adətən, belə bir sual verilir: tədqiqat olunan, axtarılan məsələni necə adlandırmaq lazımdır? Mövzunu elə ifadə etmək lazımdır ki, hərəkət özünü orada əks etdirsən, yəni köhnədən nə vardı, yenilik nədən ibarətdir. Məsələn, tədqiqatçı və ya icraçı «Təlimin evristik və tədqiqat metodları əqli tərbiyənin vasitəsidir» mövzusunu tədqiq edir. Əgər tədqiqatçı həmin metodları əqli inkişafın vasitələri kimi göstərsəydi, burada elmilik olmazdı. Çünki evristik və tədqiqat metodları əqli inkişafın vasitələri kimi əvvəlcədən müəyyən edilmiş olardı. Lakin əqli tərbiyənin vasitələri kimi tədqiq edilərsə, o, daha geniş miqyas alar.

Mövzunun aktuallığının əsaslandırılması həmin problemin hazırkı şəraitdə işlənməsinin zəruriliyini təsdiq edilir. Mövzunun praktik və elmi aktuallığını fərqləndirmək lazımdır. Tədqiqat işinə başlayarkən onların hər ikisinin əhəmiyyəti nəzərə alınmalıdır. Ola bilər ki, elmdə həmin mövzu işlənməmişdir, lakin bu və ya digər səbəbdən elmdə əldə edilmiş biliklər praktikada istifadə olunmaya bilər. Bu isə o deməkdir ki, həmin mövzunun işlənməsi düzgün olmaz.

Tədqiqatın obyektini müəyyən edərkən tədqiqatda nəyin araşdırıldığı göstərilməlidir. Obyektin bütün aspektlərinə və praktik təzahürlərinə dair yeni bilik əldə etmək mümkün olmadığından tədqiqatın predmetini müəyyən etmək vacibdir. Başqa sözlə, obyektə necə baxılacağı, onun münasibətləri, xassələri, vəzifələri və s. nəzərə

alınmalıdır. Obyekt hamıya, hər şeyə məxsusdur, mövzu isə tədqiqatçının şəxsi ləyaqəti, onun obyektə öz gözlərilə görməsinin nəticəsidir. O, mövzunun predmetini məqsədyönlü şəkildə konstruktlaşdırır, obyektə yeni elmi biliklər əldə olunacağını öyrənir. Məsələn, hər tədqiqatçı məktəb dərslərini təhlil edərkən onu şagirdlərin biliklərini sistemləşdirən kitab kimi səciyyələndirir. Başqa bir tədqiqatçı isə onu tədqiqatın predmeti kimi, məsələn, məktəb dərslərini inkişafetdirici təlim vasitəsi kimi araşdırır.

Qarşıya məqsəd qoyan tədqiqatçı tədqiqatın gedişindən nə kimi nəticə alacağını müəyyən edir. Vəzifələr isə məqsədin həyata keçməsi üçün nə etməyə təsəvvür yaradır.

Hipotez və müdafiə olunacaq müddəalar tədqiqatçı qarşısında belə vəziyyəti aşkarlayır ki, onun gördüyünü başqaları görə bilmirlər.

Tədqiqatı yekunlaşdıran tədqiqatçı əldə etdiyi nəticələrin yeniliyini şərh etmək imkanı əldə edir. O, başqalarından fərqli olaraq nə edildiyini, ilk dəfə nə kimi nəticələrə nail olunduğunu təhlil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti konsepsiyalar yaratmağa, fərziyyələrə nail olmağa, qanunauyğunluqlar, metodlar, modellər, tendensiya və istiqamətləri müəyyən etməyə şərait yaradır. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti tövsiyələr, kitabçalar hazırlamaqda öz əksini tapır.

Bu mərhələdə tədqiqatın elm üçün əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir. hansı problemlər, konsepsiyalar, elm sahələrində nə kimi dəyişikliklər edildiyi şərh edilir.

Aparılmış elmi tədqiqat işinin praktika üçün əhəmiyyətini müəyyən edərkən tədqiqatçı praktik pedaqoji fəaliyyətdə hansı nöqsanların olması və onları əldə edilmiş elmi nəticələrlə necə islah etmək olar suallarına cavab verir.

Nəticə kimi deyə bilərik ki, bütün metodoloji anlayışlar, mərhələlər bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olur, biri digərini tamamlayır, biri o birinə düzəlişlər edir.

İrəli sürülmüş problemlər mövzunun aktuallığını müəyyən etməyə və əsaslandırmağa imkan verir. Tədqiqatın obyektə tədqiq olunmaq üçün seçilmiş mövzunun hansı sahəyə aid olduğunu, predmet isə öyrənilməmiş aspektlərini müəyyən edir. Eyni zamanda qeyd etmək olar ki, predmet həm də tədqiqatçının əldə edəcəyi elmi yeniliyi əks etdirir.

Beləliklə, şərh olunan məsələlər müəyyən bir sistem təşkil edir, bir-birinə uyğun gəlir, qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayır.

Bütün bu mərhələlərdə tədqiqatın məntiqi nəzərə alınır. Bu məntiqə isə məqsəd, vasitə və nəticələr daxildir. Tədqiqatın dinamikası və hərəkəti həmin xətt üzrə (məqsəd-vasitə-nəticələr) gedir. Məqsəd nəticələr haqqında təsəvvürlərdir. Tədqiqatçı qarşısına məqsəd qoyarkən nə kimi nəticə əldə edəcəyini gözləyir. Düzgün, real nəticə almaq üçün müəyyən vasitələrdən istifadə edilir. Tədqiqatçı üçün bu elmi idrakın metodları və digər əməliyyatları təşkil edir. Öz tədqiqatının məntiqini müəyyənləşdirən tədqiqatçı müxtəlif vəzifələri yerinə yetirməyi nəzərə alır. Nəticədə tədqiqatçı öz işini məntiqi ardıcılıqla yerinə yetirir.

2.3. Pedaqogikanın tədqiqat metodları

Tədqiqat metodları elmi-tədqiqat vəzifələrinin yerinə yetirilməsi deməkdir. Pedaqogikanın tədqiqat metodları pedaqoji hadisələri öyrənmək vasitələri olub, elmi informasiyalar vasitəsilə müəyyən qanunauyğunluqların, münasibətlərin və elmi nəzəriyyələrin qarşılıqlı əlaqələrinin məcmuyuna deyilir. Tədqiqat metodları müxtəlif alətlər və vasitələrdir ki, onların köməyi ilə tədqiqatçı tədqiq olunan obyektlərin dərinliklərinə gedə bilər. Tədqiqat metodları nə qədər çox və zəngin olarsa, tədqiqatçıların bu və ya digər elm sahəsində əldə etdikləri nailiyyətlər bir o qədər çox olar.

Pedaqogikanın aşağıdakı tədqiqat metodları vardır:

1. **Müşahidə metodu.** Tədqiqatçı həmin metodla pedaqoji hadisə və prosesləri bilavasitə öyrənir. Müşahidə olunan hadisə və prosesləri tədqiqatçı olduğu kimi qeyd edir. Məsələn, tədqiqatçı şagirdlərin idrak fəallığının formalaşması prosesini müşahidə edərsə, bu fəallığın göstəricisi olan təlim müvəffəqiyyətini nəzərə alır, tədris olunan materialın mənimsənilməsinə, həcminə, şagirdin şəxsi təşəbbüskarlığına və s. diqqət yetirir. Şagirdin fəallığı bilavasitə tədqiqatçı tərəfindən qeydə alınır.

Müşahidənin bir neçə növü vardır. Bunlardan bilavasitə və bilavasitə növlərini qeyd etmək olar. Bilavasitə müşahidəni tədqiqatçı özü aparırsa, bilavasitə müşahidəni onun köməkçisi aparır, faktları, pedaqoji hadisələri qeyd edir. Bunlardan əlavə kütləvi və diskret müşahidələri də var.

Kütləvi müşahidə prosesləri bütövlüklə əhatə edir, yəni əvvəldən sona kimi aparılır.

Diskret müşahidədə seçmə yolu ilə öyrənilən hadisə və proseslər qeydə alınır. Məsələn, dərstdə müəllim və şagird əməyinin çətinliyini öyrənərkən təlimin bütün tərkib hissələri əvvəldən axıra qədər müşahidə olunur. Müəllim-şagird münasibətlərində əsəbi gərginlik tələb edən vəziyyətləri müşahidə edərkən tədqiqatçı sanki hadisəni, vəziyyəti yaşayır və bundan sonra onun həmin vəziyyətləri törədən səbəblərin yaranmasını asanlıqla təsəvvür etməsinə şərait yaranır. Məsələn, alim humanitar və qeyri-humanitar fənlərə şagirdlərin intellektual təşəbbüsünün aşağı düşməsi və ya yüksəlməsi baxımından müşahidə aparır. Bu halda o, hamını nəzərdə tutmaqla müşahidəni təşkil edir. Həç kim bunu hiss etmir. O vaxt müşahidə ideal olur ki, onu nə müəllim, nə şagirdlər hiss etmirlər. İkinci mövqedə tədqiqatçı dərsi özü deyir və praktik olaraq tədqiqatçılıq vəzifələrini bir-birilə üzləşdirir. Nəhayət, üçüncü mövqe zamanı yoxlanılan şagirdlərin tərkibinə daxil olur, sadəcə bir icraçı kimi orada iştirak edir.

Pedaqogikada elmi müşahidəyə açıq və gizli müşahidə də daxildir. Açıq müşahidə odur ki, şagird bunun nə üçün, nə məqsədlə müşahidə edildiyi faktını bilir və tədqiqatçının fəaliyyəti vizual şəkildə qavranılır.

Gizli müşahidə zamanı yoxlanılanlar özlərinin nə üçün müşahidə edildiklərini bilmirlər. Açıq və gizli müşahidənin fərqi odur ki, pedaqoji prosesdə əldə edilmiş faktlar, təhsil-tərbiyənin qarşılıqlı əlaqəsinin davranışa təsirinə dair məlumatlar müqayisə edilir və ümumiləşdirmələr aparılır.

Müşahidələr uzun və qısa müddətə də aparıla bilər. Tədqiqatçı hər hansı bir pedaqoji hadisəni qısa və ya uzun müddətə müşahidə edə bilər. Tədqiqatçı qabaqcıl təcrübəni öyrənmək istəyir. Bu məqsədlə o, uzun müddət məktəbin, müəllimlərin fəaliyyətini öyrənir. Yeni pedaqoji məlumat və ideyaları toplayır, mövcud pedaqoji ədəbiyyatla müqayisə edir.

Qabaqcıl təcrübəni öyrənərkən çox diqqətli olmaq lazımdır. Qabaqcıl təcrübəni öyrənmək üçün tədqiqatçı müəllimin əldə etdiyi nailiyyətdən başlayır. Tədqiqatçı müəyyən edir ki, qabaqcıl müəllimlər öz əməksevərliyi, mənəvi zənginliyi, dərin hisslərlə yaşamaq və yaratmaq ehtirası ilə fərqlənirlər. Tədqiqatçı qabaqcıl təcrübəni öyrənərək belə bir qənaətə gəlir ki, qabaqcıl təcrübə nəinki dərsi

təkmilləşdirir, eyni zamanda bütövlükdə təlim və tərbiyə prosesini, müəllimi, məktəb rəhbərlərini yeni pedaqoji biliklərlə zənginləşdirir, onların dünyagörüşlərini genişləndirir.

Tədqiqatçı şagirdlərdə riyazi qabiliyyətlərin inkişafını öyrənirsə, o, uzunmüddətli müşahidədən istifadə edir. Tədqiqatçı bütün sənədləri, tərcümeyi-hal materiallarını təhlil edir.

Müşahidə materialları protokollar, gündəlik qeydlər, video-kino, fonografik yazılar şəklində qeydə alınır.

Bütün bunlarla yanaşı, müşahidənin imkanları məhduddur. Müşahidə yalnız pedaqoji hadisələrin zəhəri əlamətlərini əks etdirir. Pedaqoji hadisələrin daxili mahiyyətini öyrənib aşkarlamaqda müşahidə həlledici rol oynaya bilmir.

2. *Sorğu metodu* pedaqoji hadisələri öyrənib müqayisə etməkdə sadə mahiyyət daşıyır. Sorğu metodundan sosiologiya, demoqrafiya, politologiya və digər elmlər də istifadə edir. Sorğu metodu zamanı ictimai rəy, əhalinin siyahısı, məlumatların toplanması ilə də bağlıdır.

Pedaqogikada sorğunun üç növündən istifadə edilir. Bunlara müşahibə, anketləşdirmə, intervyu daxildir. **Müşahibə** yoxlanılanlarla əvvəlcədən hazırlanmış proqrama uyğun olaraq tədqiqatçının dialoqudur. Dialoqu tədqiqatçı şagirdin özü, müəllimləri, valideynləri, şagirdin yaxın yoldaşları ilə aparır. Hər hansı baş vermiş hadisəni öyrənmək üçün tədqiqatçı şagirdin özü ilə söhbət edir. Lakin çox vaxt tədqiqatçı istədiyini şagirddən ala bilmir. Ona görə ki, şagird özünü yandan göstərir, daxili aləmini gizlədir. Bu barədə böyük Çin filosofu Konfusi belə deyirdi: «Adamların qəlbindəkiləri bilmək təbiəti dərk etməkdən çətindir. İnsan qəlbi dağlardan və çaylardan təhlükəlidir. Təbiətin yazı və payızı var, səhəri, axşamı var. İnsanın sifəti bilinməzdir, hisslər çox dərinlərdə gizlənmişdir.»

Üzdən xeyirxah görünən alçaqlar var. İstedadlı adamlar var ki, zahirən heç nədir. Hövsələsiz, ancaq fərasətli adamlar olur. Üzdən qabiliyyətli, daxilən əzvalar var. Üzdən qətiyyətsiz görünən daxilən qeyzli də olur. Görürsən ki, bircə naminə özünü qurban verməyə hazır olanlar var ki, məqam gələndə dəhşətlə geri qaçirlar. Adamları tanımaq üçün sınamaq lazım gəlir». Azərbaycan xalq folklorunda bu məsələlər parlaq formada öz əksini tapmışdır.

Adam var, oxunar dərhal baxışı,
Adam var, seçilməz bahardan qışı.

Adam var, hiylədən açılmaz başı,
Adam var ki, ər gəlibdi, ər gedər.

Tədqiqatçı yoxlanılanlarla çox səmimi olmalıdır ki, o, öz ürəyini ona açə bilsin.

Tədqiqatçı hər hansı bir pədaqoji hadisəni, münəqişəni öyrənmək istəyərkən şagirdlərlə işləyən müəllimlərlə, sinif rəhbərləri ilə də dialoqa girir, onların fikirlərini öyrənməyə çalışır. Lakin çox vaxt müəllimlərin şagird haqqındakı fikirləri də düz olmur. Çünki uşaqlar müəllimlərin qarşısında özlərini gizlətməyi bacarırlar.

Görkəmli polyak həkimi və pədaqoqu Y.Korçak deyirdi ki, uşaq gündə yüz maska geyinir, özünü gizləyir. Tədqiqatçı valideynlərlə də dialoqa girir, övladları haqqında müəyyən məlumatları öyrənir. Lakin valideynlərin verdikləri məlumatlar da doğru olmaya bilər. Çünki heç bir valideyn övladına pis demir. Valideynlərin nəzərində onların övladları hamıdan ağıllı və tərbiyəli sayılır.

Tədqiqatçı, müəyyən bir pədaqoji münəqişənin səbəblərini araşdırarkən ən mötəbər məlumatları şagirdin ən yaxın yoldaş və dostundan ala bilər. Bu şərtlə ki, məlumatı verən şagird özünü «satqın» hesab etməməlidir. O, belə bir həqiqəti anlamalıdır ki, o hər hansı bir şagird yoldaşının nöqsanını deyirsə, ona kömək etmiş olur. Axı, həqiqi dost öz dostunun eybini gizlətmir. Dahi Nizami deyirdi:

Çox gözəl olsa da eybi gizlətmək,
Dost dostun eybini örtməsin gərək.
Bu dostluq aynası göstərir ki, sən –
Özündən bu eybi kənar edəsən.

Tədqiqatçı, şagirdlə səmimi mehriban dialoqa girsə, onun xeyir-xahlığını hiss etsə, şagird öz dostunun hadisəni nə üçün, nə məqsədlə etdiyini etiraf edə.

Tədqiqatçı açıq və gizli fonogramdan da istifadə edə bilər. Bu metoda yaxın olan intervüdə də istifadə olunur. Bu zaman tədqiqatçı yoxlanılanlara mövzu verir və həmin mövzuya dair fikirlərini bildirib qiymətləndirməyi tələb edir. Əlbəttə, intervü zamanı yoxlanılanlara müəyyən şərait yaradılır. Müsahibə də, intervü də qeyri-rəsmi əlaqələrdə daha məhsuldar olur. Bu zaman, cavablar şagirdlərin gözü

qarşısında stenoqram edilməməlidir. Bu qeydləri tədqiqatçı yaddaşına, əsasən, sonra aparmalıdır.

Yazılı sorğu olan anketləşdirmə daha məhsuldardır, məlumat almaqda geniş imkanlara malikdir. Anketləşdirmənin bir neçə növü vardır. Bunlardan biri əlaqə anketləşdirməsidir. Bu zaman əvvəlcədən hazırlanmış anket sualları şagirdlərə paylanır, tədqiqatçı özü həmin prosesdə iştirak edir. Qiyabi anketləşdirmə məktublaşma vasitəsilə həyata keçirilir. Anketlər müxtəlif rayon, şəhər məktəblərinə göndərilir, anketdəki suallara cavab vermək xahiş olunur. Şübhəsiz ki, anketə təlimatı məktub da əlavə edilir. Anket sorğusuna cavablar da eyni qaydada tədqiqatçıya və ya tədqiqatı təşkil edən təşkilata qaytarılır. Anket suallarına cavablar daxil olan mərkəzdə tədqiqatçı həmin cavablarla tanış olur, müqayisələr edir, ümumiləşdirmələr aparıb konkret nəticələr çıxarır.

Üç növ anket vardır. Bunlardan biri şagirdlərə açıq şəkildə verilən anket suallardır. İkincisi qapalı anketdir. Burada suallara cavablar hazır şəkildə verilir və düzgün cavabın tapılması xahiş olunur. Üçüncüsü qarışıq anket. Burada hər ikisi həm suallar, həm də cavablar olur. Qarışıq anketdə ağ yerlər də saxlanılır ki, şagirdlər öz təkliflərini də yazsınlar.

Anket sorğusunun təşkili anketin quruluşunu, sualların dəqiq və diqqətlə hazırlamağı tələb edir. Bundan sonra anket çoxaldılır və anketin növü də nəzərə alınır. Anketlər toplanılır, tədqiqatçı tərəfindən təsnif edilir, müqayisələr aparılır, təhlil-tərkib edilir, ümumiləşdirilir və nəticələr çıxarılır. Şagirdlərin fəaliyyət məhsullarının öyrənilməsi də zəruridir. Onların inşa yazıları, qrafik, yaradıcılıq işləri, şəkilləri və s. şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri haqqında zəngin material verir.

Məktəb sənədlərinin (şagirdlərin şəxsi işləri, tibbi kartoçkası, sinif jurnalları, gündəlikləri, iclas protokolları və s.) öyrənilməsi də tədqiqatçıya müəyyən məlumatlar əldə etməyə, nəticələr çıxarmağa imkan verir.

Pedaqoji eksperiment pedaqogika elminin əsas tədqiqat metodlarından biridir. Eksperiment fərziyyənin yoxlanılmasının ümumiləşdirilməsi kimi müəyyən edilir. Pedaqoji eksperiment tədqiqatçılıq fəaliyyətidir. Pedaqoji eksperiment pedaqoji hadisələrin səbəb - nəticə əlaqələrini öyrənir, onların qanunauyğunluqlarını aşkar etməyə xidmət edir, tədqiqatçının pedaqoji hadisəyə fəal münasibətini əks etdirir.

Pedaqoji eksperimentin təbii və laboratoriya növləri vardır. Tədqiqat prosesində pedaqoji hadisələrin mahiyyətini öyrənməkdə eksperiment mühüm rol oynayır. Eksperiment hər hansı bir pedaqoji ideyanın səmərəliliyini yoxlamaq məqsədilə təşkil edilir. Eksperiment bir sinfi, bir kollektivi, bir qrupu əhatə edə bilər. Təlim prosesinə müdaxilə edilmədən aparılan eksperiment təbii eksperiment laboratoriya şəraitində yoxlama məqsədilə təşkil edilən eksperiment isə laboratoriya eksperimenti adlanır.

Eksperiment hər hansı bir pedaqoji hadisənin, fikrin, fərziyənin səmərəli olub-olmamasını sınaqdan keçirmək üçün təşkil edilir. Məsələn, tədqiqatçı təlim prosesində interaktiv metodların müsbət nəticə verəcəyi qənaətinə gəlir. Ona görə də həmin metodları eksperiment vasitəsilə yoxlamadan keçirir. Nəticədə müəyyən edir ki, həqiqətən də şagirdi daxilən düşündürmək, onun psixi proseslərini, təfəkkürünü fəallaşdırmaq müsbət nəticə verir. Yaxud, tədqiqatçı belə bir fikrə gəlir ki, fənlərarası əlaqə düzgün təşkil edilərsə, fənlərin inteqrasiyasına nail olmaq, ayrı-ayrı qohum fənlərə dair dərsləklərdə verilmiş təkrarları aradan qaldırmaq olar. Həmin fikri eksperiment vasitəsilə yoxlayır. Bir neçə sinfi eksperimental sinif, qalan sinifləri isə kontrol sinif kimi götürüb fənlərarası əlaqələrin mahiyyət və məzmununu öyrənir. Nəticədə belə bir rəy formalaşır ki, riyaziyyatı, fizikanı, kimyanı, biologiyayı əlaqəli şəkildə tədris etmək şagirdin düşünmək, müstəqil fikir söyləmək qabiliyyətini inkişaf etdirir, onun materialları şüurlu mənimsəməsinə şərait yaradır. Şagird materialı əzbərləmir, düşünür, müstəqil fikir söyləyir. Başlıcası isə onun təfəkkürü inkişaf edir. Təsadüfi deyil ki, hazırda bütün pedaqoqlar belə bir fikri əsaslandırırlar ki, təfəkkür heyrdəndən başlayır. Məktəbliyə düşünməyi öyrətmək lazımdır.

Eksperimentator müəyyən edir ki, fənlərarası əlaqə tədrisin elmi səviyyəsini yüksəltməyə xidmət edir, fənlər arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrinin mahiyyətini öyrənməyə kömək edir. Fənlərarası əlaqələr şagirdlərin elmi dünyagörüşünün formalaşmasına şərait yaradır. Fənlərarası əlaqə materialın möhkəm yadda qalmasını təmin edir, şagirdlərdə ümumiləşdirmə qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Nəhayət, eksperiment vasitəsilə əldə edilən nəticələr müsbət olduqda onların kütləvi şəkildə məktəblərdə tətbiq edilməsinə icazə verilir.

Riyazi metodlardan, adətən, kütləvi materialların təhlili zamanı, habelə, eksperimentdən əldə edilmiş nəticələri təhlil edərkən istifadə

edilir. Riyazi metodlar eksperimentin nəticələrini dəqiq qiymətləndirməyə kömək edir, nəticələrin daha mötəbər olmasına inam yaradır.

Pedaqogikada testləşdirmə metodundan da geniş istifadə edilir. Testlər vasitəsilə şagirdlərin təlim müvəffəqiyyətini, adamların peşələrinə münasibətini, habelə, digər məsələləri öyrənirlər. Qəbul imtahanları da testlər vasitəsilə aparılır. Testlərdə bir neçə sual qoyulur və bunlardan biri düzgün olur. Həmin düzgün olan sualı tapmaqla cavab verilir. Son vaxtlar telekanallarda intellektual oyunlar da testlər vasitəsilə təşkil edilir. Testlərlə şagirdlərin təlim materiallarını necə mənimsədiklərini aşkar etmək olur. İntellektual oyunlar isə adamların müxtəlif elm sahələrinə dair biliklərini zənginləşdirir.

Tədqiqatın nəticələri və onların təcrübəyə tətbiq edilməsi zəruridir. Tədqiqatın nəticələri qanunauyğunların aşkar edilməsini müəyyənləşdirir. Tədqiqat nəticəsində yeni biliklər tapılır və onların məktəb təcrübəsinə tətbiqi məsələsi meydana çıxır. Buna görə də hazırda elmi-tədqiqat işində əsas məsələ əldə edilmiş nəticələrin məktəb təcrübəsinə tətbiqidir.

Pedaqogika yeni bilikləri ictimai həyat tərzində baş verən dəyişiklikləri, aparılan tədqiqatların, supermental nəticələrin müqayisəli təhlilindən, özünü doğrultmuş qabaqcıl pedaqoji təcrübələrdən və dünya elmində yaranmış, yeni nəşr olunmuş mənbələrdən alır.

Əlbəttə, bu zaman neçə-neçə illər ərzində pedaqogika elmində vətəndaşlıq hüququ almış müsbət ənənələri də nəzərə almaq vacibdir. Məhsuldar, faydalı olan qaydaları, metodları və prinsipləri dağıtmaq, məhv etmək deyil, əksinə, müsbət olan ənənəvi qaydalar müasir yeniləşmə ilə əlaqəli şəkildə həyata keçirilməlidir. Yalançı yeniləşmənin pedaqogikaya ayaq açmasına yol vermək olmaz.

Suallar və çalışmaları:

1. Pedaqogika elminin metodoloji əsası nədən ibarətdir?
2. Pedaqogikada yeni elmi-tədqiqat anlayışını səciyyələndirin.
3. Pedaqogikanın tədqiqat metodlarını izah edin.
4. Metodoloji mədəniyyətin aktuallığı nədən ibarətdir?

III FƏSİL

İNKİŞAF, ŞƏXSİYYƏTİN TƏRBIYƏSİ VƏ SOSİALLAŞMASI

3.1. Şəxsiyyətin inkişaf prosesi və şərtləri

Təbiət və cəmiyyətin inkişafı, qanunauyğunluqları, hər bir hadisənin başvermə səbəbləri, hərəkətverici mexanizmi haqqında dialektik və metafizik inkişaf konsepsiyası vardır. İnsan-fərd bir varlıq kimi inkişaf edərək formalaşır. Bu proses isə müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında baş verir. İnkişaf təbiət və cəmiyyət hadisələrindən kənarda fəaliyyət göstərmir və hərəkətlə, tərəqqi ilə, yaradıcılıqla səciyyələnir. Hələ vaxtı ilə dahi Nizami deyirdi ki, hər şeyin başlanğıcı hərəkətdir. Bu eyni zamanda mühit və tərbiyə ilə də şərtlənir.

Ana bətnindən başlayaraq, insanın dünyaya gəldiyi gündən keyfiyyətə bir-birindən anatomik-fizioloji, psixoloji və sosial dəyişikliklərlə səciyyələnən proses inkişaf adlanır. Proses latın sözü olub irəliyə doğru hərəkət, müəyyən nəticə əldə etmək üçün fəaliyyət deməkdir.

Tərbiyə (inkişaf) pedaqogikanın ən mühüm problemlərindən biridir. İnsanın inkişafı çox mürəkkəb və uzunmüddətli bir prosesdir. Ona görə də insanın inkişafı bir-birilə sıx vəhdət təşkil edən üç əlaməti özündə ehtiva edir. Bu əlamətlərə fiziki, anatomik-fizioloji və sosial-psixi inkişaf daxildir. Fiziki inkişaf deyərkən insanın sümük-əzələ sisteminin, daxili orqanlarının və əsəb sisteminin inkişafı nəzərdə tutulur. Psixoloji dəyişikliklər ən çox əqli inkişaf, şəxsiyyətin psixoloji əlamətlərinin formalaşması, cəmiyyətdə, həyatda zəruri olan sosial keyfiyyətlərə yiyələnməklə səciyyələnir. İnsanın inkişafı xarici və daxili təsirlərin nəticəsində baş verir.

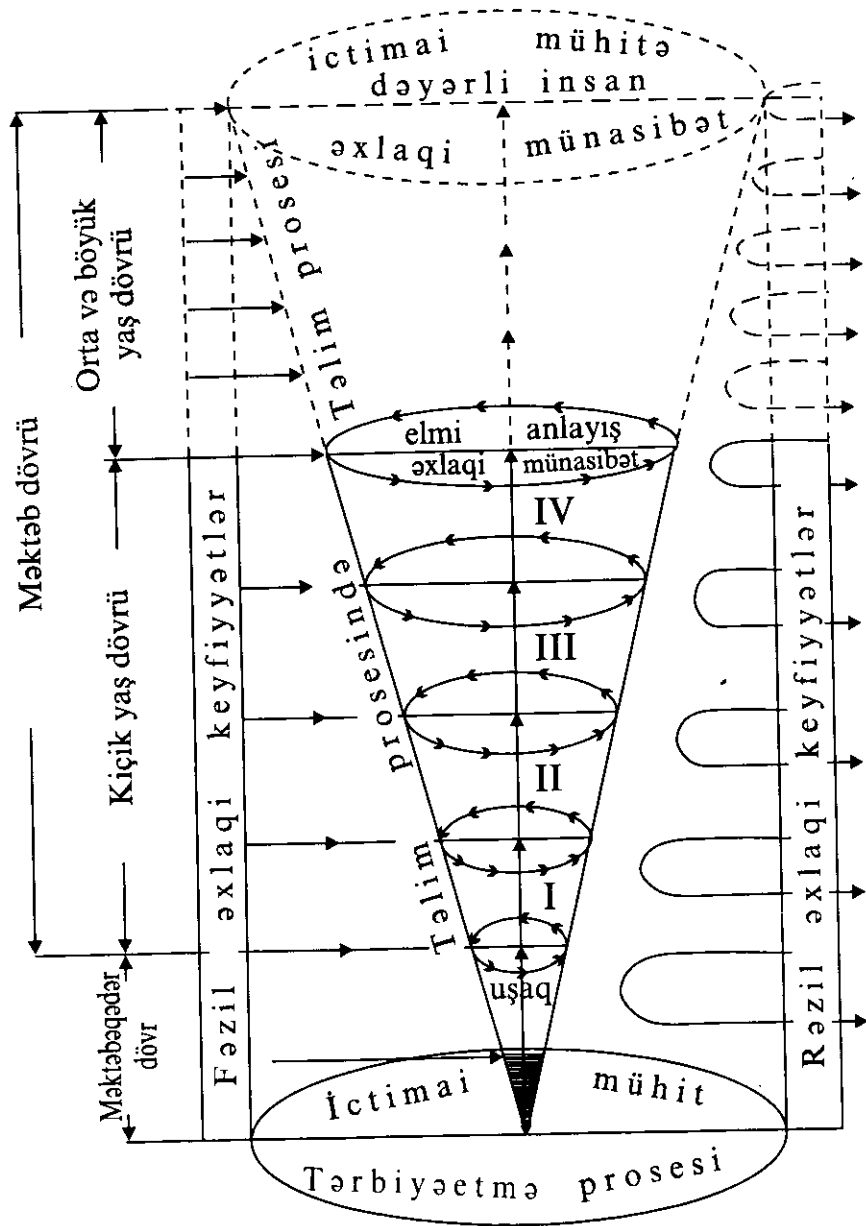
Xarici təsirlərə hər şeydən əvvəl cəmiyyətin maddi həyat şəraiti, insanı əhatə edən təbii və sosial mühit, xüsusi təşkil edilmiş məqsədyönlü təlim məsələləri aid edilir. Xarici təsir və qarşılıqlı əlaqələrin səmərəliliyi inkişaf etməkdə olan insanın fərdi xüsusiyyətlərini təmin edən daxili qüvvələrin inkişafı ilə müəyyən edilir.

İnsanın sosial inkişafı onun cəmiyyətə daxil olması ilə başlayır. İnsan cəmiyyətdə iştirak edir, konkret adamlarla, kollektivin üzvləri ilə münasibətdə olur, ətraf aləmdə hadisələrin necə cərəyan etdiyinin müşahidəçisinə çevrilir. Bioloji fərd sosial inkişaf prosesində formalaşır. İnsanın sosial inkişafı sadəcə onun doğrularla özünü gətirdiyi

imkanlar, irsi əlamətlərin dəyişməsi olmayıb, keyfiyyət dəyişmələrinin formalaşması prosesidir.

İnkişafın nəticəsi insanın bioloji növ, sosial varlıq kimi formalaşmasıdır. İnsanın bioloji inkişafı onun **morfoloji, bioloji və fizioloji** dəyişiklikləri ehtiva edən fiziki inkişaf **səciyyə**lənir. Sosial inkişaf isə psixoloji, mənəvi və intellektual yüksəlmə ilə **səciyyə**lənir. İnsan şəxsiyyət kimi doğulmur, o, inkişaf prosesində şəxsiyyət kimi formalaşır. Ona görə də insanın inkişafından danışarkən şəxsiyyət anlayışından istifadə edilir. İnsanın bir şəxsiyyət kimi formalaşması inkişaf prosesinin özündə və onun nəticələrində, sinir sisteminin funksional xüsusiyyətlərində, insanların fiziki, əqli, emosional, mənəvi və digər xassələrinə, maraqlarında, meyllərində, xarakterlərində fərdi fərqlər özünü büruzə verir – «Şəxsiyyət, onun davranışını müəyyən edən çox mürəkkəb, bütöv və dəyişən sistemi kimi, onun cəmiyyətin həyatı ilə bağlı olan fərdi tarixinin gedişində formalaşır». (Q.S.Kostyuk). Beləliklə, şəxsiyyət, onun sinir sisteminin, fiziki, zehni və s. xassələrinin, maraqlarının, meyllərinin və s. funksional xüsusiyyətləri nəticəsində əmələ gəlmiş, fərdi fərqlər sayəsində həyatda müəyyən, fəal mövqə tutur. Böyük alim N.Tusi «Əxlaqi-Nasiri» əsərində yazırdı ki, insanların eyniliyi onların məhvidir. İlahi hikmət müxtəlif maraq, fərqli qabiliyyətlər yaratdı ki, hər bir peşəyə meyl göstərsin, bir-birinə kömək etsin. Bəziləri tədbirdə, bir qismi fəzilətdə, bir hissəsi şövkətdə, bir dəstə aqlın çoxluğunda fərqli olur. İnsanlar bir-birinə kömək etməsəydilər, məhv olardılar.

Beləliklə, şəxsiyyətə belə bir tərif vermək olar: **Fiziki cəhətdən normal olub fərdi psixoloji xassələri (temperament, xarakter, təfəkkür və s.) olan və ictimai vəzifələri (real varlığa, adamlara, cəmiyyətə, əməyə münasibəti, ictimai fəaliyyəti və s.) yerinə yetirən, müəyyən ictimai-tarixi dövrdə (zaman kəsiyində) yaşayan konkret insana şəxsiyyət deyilir.** İnsan dünyaya bioloji varlıq kimi gəlir, lakin ictimai varlıq, bir şəxsiyyət kimi özünün fərdi həyatı və fəaliyyəti ilə tərbiyə prosesində uzun və mürəkkəb bir yol keçərək yetkinləşir. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikri tarixində şəxsiyyətin inkişafı problemi, əsasən, uşaqların tərbiyəsi kimi başa düşülmüşdür. Azərbaycan maarifpərvərləri şəxsiyyətin ən müsbət cəhətlərini onun cəmiyyətdəki münasibət və fəaliyyətində axtarmışlar. Çünki münasibətlər insanın əvvəlki həyat təcrübəsinin nəticəsi olmaqla onun hərəkətlərini və daxili hissələrini müəyyən edir. Bu, şəxsiyyət kimi onun faydasını göstərir. Şəxsiyyətin harmonik inkişafının təsvirini sxem birdə göstərilən qaydada təsəvvür etmək olar.

3.2. Şəxsiyyətin inkişafında irsiyyətin rolu

İrsiyyət insanı öz əcdadları ilə bağlayır. İrsiyyət deyərkən valideynlərdən uşaqlara keçən müəyyən keyfiyyət və xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur. İrsiyyətin daşıyıcıları genlərdir. Gen yunan sözü olub «doğulan» deməkdir. Müasir elm təsdiq edir ki, orqanizmin bir sıra xüsusiyyətləri genlərlə cilalanmış və ya kodlaşdırılmışdır. Hələ vaxtı ilə böyük rus təhqidçisi V.Q.Belinski C.Lokkun «Tabula rasa» nəzəriyyəsini təhqid edərkən deyirdi ki, uşaq, onun beyni ağ lövhə (ağ beyin) deyildir. İrsiyyətin onun üzərində «yazdığı» hərflərin mənası, keyfiyyəti yalnız yazan şəxsdən deyil, habelə yazı alətindən, həmçinin yazılan materialdan və necə yazılmasından da asılıdır. İnsan özlüyündə insan olmaq imkanı olan toxumdur.

Buna görə də övladların zahiri əlamətlərinə, hətta, bəzən səsinə, yerisinə, davranışına görə valideynlərinə oxşaması əsrlər boyu filosofları, psixoloq və pedaqoqları düşündürmüşdür. Nəticədə insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşması, onun aciz bir bioloji varlıqdan qüvvətli, ağıllı sosial bir varlığa çevrilməsi prosesinə təsir edən amillər (irsiyyət, ictimai mühit, tərbiyə və s.) haqqında müxtəlif fikirlər meydana çıxmışdır. Min illər ərzində bu amillər içərisində üstünlük irsiyyətə verilmiş və belə bir fikir irəli sürülmüşdür ki, valideynlərdə olan müsbət və mənfi nə varsa, genlər vasitəsilə övladlara keçir. Hər şeyin ağılın, qabiliyyətin fitri, anadangəlmə olduğu ideyası min illər ərzində hakim təbəqələrin əlində məhkum sinfi istismar etmək vastəsinə çevrilmişdir. Fitri qabiliyyətlər (irsiyyət) nəzəriyyəsi insanların inkişaf xüsusiyyətlərini, onları həyatda nələr gözlədiyini qəzavü-qədər, bəxtlə, qismətlə, taleyin onun alınına nə yazması ilə izah etmiş, adamları fəaliyyətsizliyə çağırmışdır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları iddia edirdilər ki, insanın həyatda nəyi isə əldə etməyə cəhd göstərməsi nahaqdır, onun taleyi, həyatda tutacağı yeri və mövqeyi fəvqəltəbii qüvvələrdən, qəzavü-qədərin hökmündən asılıdır. Bu fikirlərin həyatın obrazlarda ifadəsi olan bədii ədəbiyyatda genişliyi ilə ifadə edildiyini görə bilərik.

Belə ədəbiyyat nümunələri hər bir xalqda vardır. Məşhur yunan şairləri, dramaturqları Homerin «İliada» «Odyssey», Esxilin «İran Edib», Sofoklun «Antiqona» və b. əsərlərdə qəzavü-qədr mühüm yer tutur. Həmin dövrlərdə qəhrəmanların başına nə kimi işlər

gələcəyi, kimin hansı qəhrəmanın əli ilə məhv ediləcəyi əvvəlcədən kahinlər tərəfindən xəbər verilirdi.

\ İrsiyyət nəzəriyyəsi müxtəlif şəkildə (qismət, bəxt, tale və s.) fəaliyyət göstərərək belə bir fikri əsas tuturdu ki, hakim sinfi mənsub adamların övladları özlərinə oxşamalı, hakim də olmalıdır. Adi insanların uşaqları isə öz valideynləri kimi işləməli, ağaların qulluğunda durmalıdırlar. «Ot öz kökü üstə bitər», «Quyuya su tökməklə sulu olmaz, su gərək onun özündə olsun», «Nə əkərsən, onu da biçərsən» və s. atalar sözləri həmin nəzəriyyənin məhsuludur. \

\ Böyük İran şairi Ə. Firdovsi «Şahnamə» əsərində deyirdi: «Alçaq və tərbiyəsiz ailədən doğulan bir qızı nəcib və kübar ailədə bəsləmiş və tərbiyə etmiş olsan da, yenə o özünü bir qadın kimi hiss etdiyi zaman öz anasının getdiyi yolu davam etdirəcəkdir». \

\ Yaxud, qara qarğanın yumurtasını cənnətdəki tovuz quşunun altına qoysan, yumurtadan çıxdığı zaman onu cənnət əncirlərinin danələri ilə bəsləsən, yenə də o, böyüdükdə qarğa balası olacaqdır. «Cənnət tovuzuna isə quru bir zəhmət qalacaqdır». \

\ «Əgər yoğruluşu acı olan ağacı gətirib cənnət bağının torpağında əksən, onu cənnətin məşhur suyu olan kövsər çeşməsindən suvarsan, yenə də o, meyvə gətirdiyi zaman meyvəsi acı olacaqdır». \

Taxt və tacın, mülk və dövlətin bir qrup ağalar nəslinin əlində olması üçün hakimiyyət və rütbənin övlada irsən keçməsinə nəzəri cəhətdən inandırmaq həmin nəzəriyyənin əsasını təşkil etmişdir. Yüz illər, min illər yaşayan sülalələrin, nəsillərin hökmranlığının əsasını həmin nəzəriyyə təşkil etmiş, belə bir hakimiyyətə haqq qazandırmaqla kifayətlənməyib onu müdafiə etmişdir.

\ XVI əsrdə meydana gəlmiş preformizm fəlsəfi cərəyanı (preformizm yunan sözü olub, - irəli, gələcək deməkdir) da irsiyyət nəzəriyyəsi ilə birləşmişdir. Bu təlim belə bir fikri əsaslandırırdı ki, şəxsiyyətin gələcək inkişafı, əlamətləri insanın genlərində hələ əvvəlcədən mövcud olur. Bu əlamətlərin inkişafı, onların getdikcə böyüməsi və kəmiyyət çoxluğu ilə səciyyələnilir. \

\ Dahi Nizami də irsiyyəti qəbul edir və deyirdi ki,

Zatı pis olana üz göstərmə sən,
Qurdu bəsləməkdən ziyan çəkərsən,

O, zətı pis olana etibar edib, iş tapşırmağı qurdu bəsləməyə bən-zədir. Qurd isə elə heyvandır ki, öz vəhşi təbiətini heç vaxt dəyişdirə bilməz.

Hikmət şairi S.Şirazi «Gülüstan» əsərindəki maraqlı bir hekayə-tində yazırdı ki, bir dəstə quldur dağ başında məskən salıb, karvan yolunu kəsib soyğunçuluqla məşğul olurdular. Şah bundan xəbər tutub döyüş təcrübəsi olan bir dəstəyə quldurları tərkisilah etməyi tapşırır. Az bir vaxtda quldurlar həbs edilir. Bunların arasında gənc bir oğlan da vardı. Onun gül çöhrəsi bahar cəmənitək təzəcə çiçək-lənir; gənc ömrünün həyat bağında ilk meyvələr yetişirdi.

Vəzirlərdən birinin ona rəhmi gəlir, şahdan həmin gəncin bağış-lanmasını xahiş edir. Vəzirin sözündən şah qəzəblənib deyir:

Yaxşıdan ibrət götürməz, zətı bəd nacins olan,
Necə ki, günbəz başında qoz dayanmaz heç zaman.
Odu söndürüb qrunu saxlamaq,
Əfini öldürüb balasına rəhm etmək ağıllı iş deyildir.
Göylərdən yağsa da dirilik suyu.
Söyüd ağacında görməzsən səmər,
Alçaq adamlarla oturub durma,
Həsir qamışından alınmaz şəkər.

Gənci öldürməyib təhsilini bir təcrübəli müəllimə tapşıırırlar. Oğ-lan az vaxtda saray əhlinin hörmətini qazanır. Bir neçə il keçir. Oğ-lan bir dəstə yerli dələduzlarla dostlaşıb onlarla yoldaşlıq edir. Nəha-yət, bir gün həmin vəziri öldürüb dağlara qaçır. Padşah bundan xəbər tutub deyir:

İti şəmşir olmaz paslı dəmirdən,
Gözləmə nakəsdən adamlığı sən.
Yağışla sulansa bağ da, şoran da,
Bağda lələ bitər, şoranda tikan.
Heç şeyqəl götürməz zətı pis dəmir,
Nə qədər çalışsan bədgövhər olar.
Ey əqli başında olan kişi, bil,
Hamilə qadınlar doğsalar ilan,
Cəmiyyət gözündə daha da xoşdur,
Yaramaz, naxələf övlad doğmaqdan.

Böyük məhəbbət şairi M.Füzuli isə belə yazırdı:

Gər, qara daşı qızıl qan ilə rəngin edəsən,
Təbə təgyir verib, ləli-bədəxşan olmaz.
Edəsən tutiyə təlim ədayi-kəlimat.
Nitqi insan olur, əmma özü insan olmaz
Hər uca boylu şücaət edə bilməz dəva,
Hər ağac kim, boy ata sərvi-xuraman olmaz.

Marağalı Əvhədi kamil insan yetişdirilməsində irsiyyəti əsas amil hesab etmişdir. O, gənclərə nəsihətində yazırdı:

Sən nəsil törətmək fikrində olsan,
İsmətsiz qadına evlənmə, dayan.
Övladın yaramaz, ya oğru olar.
Toxum pis əkilsə, pis də verər bar.

Vaxtı ilə bir qrup mütərəqqi fikirli rus psixoloqları insan şəxsiyyətinin formalaşmasında, habelə, qabiliyyətlərin inkişafında irsiyyətin nə kimi rol oynadığını yoxlamaq məqsədilə adları ensiklopediyaya düşmüş 1618 xadimin tərcümeyi-halını, həyat yolunu öyrənmişlər. Məlum olmuşdur ki, heç bir istedadlı atanın talantlı oğlu, heç bir talantlı oğlun da istedadlı atası olmamışdır. Dahi alim Lomonosov – balıqçı, görkəmli fizik Faradey – dəmirçi oğlu (Faradey deyirdi ki, onun kəşflərinin 99 faizi tərləməyin nəticəsidir). Mahir bəstəkar Şopen – mühasib, böyük Sabir – dükançı, görkəmli dramaturq C.Cabbarlı – kömürçü, dahi bəstəkar Hacıbəyov – müəllim, kosmonavtikanın atası K.Kərimov – fəhlə oğlu olmuşdur. †

Beləliklə, cəmiyyət inkişaf etdikcə irsiyyət, fitri qabiliyyətlər nəzəriyyəsi ilə yanaşı, tərbiyəvi təsir nəzəriyyələrinə üstünlük verənlərin sayı artırdı. Əlbəttə, irsiyyəti fizioloji geni peşə ilə, ictimai mövqe ilə qarışdırmaq olmaz. İrsi qabiliyyət təbəqədən, mövqedən asılı deyil, fizioloji gəndən asılıdır. Məhz normal genetik inkanlara malik olanı tərbiyə etmək olar. Bununla belə, unutmaq olmaz ki, tərbiyə mahiyyət etibarını ilə fəzil və rəzildir.

†Böyük aləmin kiçik tərkib hissəsi – mikroaləm hesab edilən insanın yaranışında Yer-kosmos əlaqəsinin, insanın ana bətnində olarkən

inkişafının öyrənilməsi, bu sahədəki biliklərin tərbiyə işində nəzərə alınması hələ XVI əsrdə Azərbaycan pedaqoqlarını düşündürmüş, irsiyyətin tərbiyə işində xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsini irəli sürmüşlər. Marağalı Əvhədi zətı pis olana təhsil verməyi məsləhət görməmişdir. Onun fikrinə, zətən ziyankarlığa meylli şəxslər təhsil alandan sonra ziyanlı işlərini daha məharətlə yerinə yetirə bilirlər.

! Əgər zamanəmizdə böyük fəzilətlərlə yanaşı, rəzillik (terrorizim, cinayətkarlıq, insan alveri, ictimai məənəviyyatsızlıq və s) mövcuddursa, bunun səbəbləri, həqiqətən, irsi-genetik amillərlə qismən əlaqəlidir. Lakin tərbiyə irsi-genetik amillərin inkişafında həlledici əhəmiyyət daşıyır.

İnsanın fizioloji inkişafının elmi əsaslarını bilməyin tərbiyə işində əhəmiyyətini qeyd edən mütəfəkkir yazırdı ki, yerdə ana bətnində yaranan insan böyüdükcə hər ay bir ulduzun (planetin) nəzarəti altında olur və planetlər onun bioloji formalaşmasına təsir edir. Dördüncü ayda uşağın bədənində ruh gəlir, altıncı ayda uşağın ağzında dili düzəlir, hər üzvü yerində olur. Doqquzuncu ayda uşaqda güc, qüvvətin yaranması nəticəsindən dünyaya gəlir.

Aşıq Şəmşir öz şeirlərinin birində deyir:

Anadan olanda ağlayan insan,
Niyə ağlasınlar öləndə səni?
Dedilərmə yaranmışa ölüm var,
Xəbərdar etdilər gələndə səni?

Bu səbəbdən tərbiyəçinin borcu tərbiyəni məənəvi cəhətdən düzgün təşkil etməklə, uşağın aqlını, idrakını, fəaliyyətini faydalı ünsiyyət üçün insan fəzilətini daşıyan vətəndaş kimi formalaşdırmaqdır. Bunun üçün irsi-genetik keyfiyyətlər, sosial mühit nəzərə alınmalı, tərbiyəvi iş elə qurulmalıdır ki, nəticədə insan özünüdərk və özünütəkmilləşdirmə səviyyəsinə çatсын.

3.3. İnsanın inkişafı və formalaşmasında mühitin rolu

! Mühit deyərkən müxtəlif kompleks xarici hadisələrin fəaliyyət zamanı insanlara təsiri nəzərdə tutulur: Təbii ki, coğrafi mənada təbiət, sosial mənada geniş ictimai yerlərin ailə, məişət, məktəb, mədəniyyət ocaqları, parklar və s. təsiri nəzərdə tutulur. İnsanın iştirak etdiyi hər bir mühit ona xüsusi tərbiyəedici təsir edir.

Əlbəttə, mühitin tərbiyəedici təsiri haqqında müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur. Bu nəzəriyyələrin bəziləri mühitin tərbiyəetmə imkanını həddindən artıq şişirdir, bəziləri heçə endirir, bəziləri isə mühitin təsirini kəskin hesab edirlər. Əlbəttə, bu nəzəriyyələrin heç biri ilə tam razılaşmaq olmaz. Çünki ayrı-ayrılıqda bu amillərin heç birinin sərbəst əhəmiyyəti yoxdur. Yalnız irsiyyətlə vəhdətdə mühit və tərbiyə şəxsiyyət yetişdirə bilər.

! İnsan şəxsiyyətinin formalaşmasında ictimai mühitin necə təsir etməsinə dair elmə məlum olan 40-dan çox «homo feruz» (vəhşi insan) faktlarını və 450 il bundan əvvəl hind şahzadəsi Əkbərin eksperimentini xatırlamaq lazım gəlir.

! Mauqli haqqında nağılda Mauqlini, Romanın əsasını qoyanları – Romil və Remini, canavar saxlamışdır. İnsan uşağının 15 nəfərini canavar, 5 nəfərini ayı, on nəfərdən çoxunu meymunlar bəsləyib saxlamışdır. Qeyd edildiyi kimi, «homo feruz»a səbəb uşağın anadan olandan sonra ictimai mühitdə homosferadan ayrı düşməsidir. Belə faktlardan Y.A.Komenski, N.A.Dobrolyubov istifadə etmişlər. Dobrolyubov yazırdı ki, insanlarla ünsiyyətdə olmayan, meşədə heyvanlar arasında böyüyən adamlar vəhşiləşir, onlarda söz, nitq anlayışı inkişaf etmir. Belə bir hal o yere gətirib çıxarır ki, həmin adamlar məşhur Kaspar Hauzer kimi ağıllıq əlamətlərindən məhrum olurlar.

! Hind şahzadəsi Əkbər bir dəfə öz alimləri ilə mübahisə etmişdi ki, insanın insan olması üçün onun insan mühitində yaşaması zəruridir. Alimlər buna etiraz etdikdə o, belə bir eksperiment aparmağı təklif etmişdir. Hind, Çin, Benqal uşaqlarını anadan olan kimi valideynlərindən almış və onları insan mühitindən kənarda lal adamlara tapşırılmışdır. Qapalı bir yerdə böyüyən uşaqları ünsiyyət, insanı münasibətlər dünyasından məhrum etmişlər. Uşaqlar normal qidalanaraq böyümüşlər. Şahzadə və alimlər uşaqların yeddi yaşı tamam olanda onların tamaşasına getmişlər. Uşaqlar yalnız heyvani səslər çıxarmışlar. Elmə məlum olan bu kimi faktları araşdıran N.P.Dubinin belə

nəticəyə gəlir ki, insana mənəvi keyfiyyətlər irsən verilmir, bunlar ictimai mühitin və tərbiyənin nəticəsidir.

Əlbəttə, irsiyyətin imkanlarını burada azaltmaq düzgün deyil, çünki tərbiyə nəticəsində formalaşan mənəvi keyfiyyətlər irsi imkanlardan asılıdır. Bu barədə «irsiyyət və inkişaf» paragrafında danışmışıq.

Əslində, mühit də tərbiyə komponentinə daxildir. Lakin mühitin özünəməxsus spesifikasi xüsusiyyətləri olduğu üçün şəxsiyyətin inkişafında onun rolu ayrıca xarakterizə olunur. Tərbiyə həmişə məqsədyönlü, planlı və müntəzəm olur. Bu məzmununda tərbiyə çox vaxt mühitə də aid olur. Lakin mühitin tərbiyəedici təsiri əksər hallarda sərbəst, təsadüfi və kortəbii də olur. Əlbəttə, bu məqsədlə mühiti günahkar hesab etmək olmaz. Çünki mühit mövcud vəziyyətdə hamıya eyni dərəcədə təsir etmiş olur. Məsələn kimin bu təsirlərə necə məruz qalmasıdır.

İkinci, mühitin mənfi və ya müsbət inkişafetdiricilik təsiri həmin mühitdə tənzimlənmiş ictimai münasibətlərdən asılıdır. Bu məqsədlə K.Marksın məşhur bir kəlamını qeyd etmək yerinə düşər. O deyir: «Əgər mühit insanı tərbiyə edərsə, mühiti də məhz dəyişdirən insandır». Bu məqsədlə tərbiyə verənin özünə də tərbiyə vermək lazımdır.

Böyük Azərbaycan alimi N.Tusi elmi faktlarla sübut edirdi ki, insan xarakteri irsən nəsildən nəslə keçmir, həyatda qazanılır. N.Tusi yazırdı ki, xarakter anadan gəlmə olsaydı, ağıllı adamlar öz uşaqlarının tərbiyəsi ilə məşğul olmazdılar.

Elmə bu da məlumdur ki, iqtisadi və mədəni şəraitə, normal mühitə düşüb təlim-tərbiyə aldıqda, onlarda qabiliyyətlər yüksək səviyyədə inkişaf edir. Bu barədə psixoloq A.N.Leontyev «Psixikanın inkişafı problemləri» əsərində çox maraqlı misallarla bu barədə öz fikrini şərh edir. Paraqvayda quayakilər qəbiləsi ən geridə qalmış qəbilələrdən biridir. Bir dəfə həmin qəbiləyə mənsub olan yeddi yaşlı bir oğlanı tutmaq mümkün olur. Onun vasitəsilə qəbilənin dilini müəyyən etmişlər. Bir dəfə də iki yaşlı bir qız uşağı qəbilədən ayrılıb qalmışdı. Qızı fransız etnoqrafı Vellar tərbiyə etmək üçün anasına verir. Həmin qız böyüyüb boya-başa çatır, oxuyub təhsil alır. Etnoqrafiya ilə məşğul olur, ispan, fransız və portuqal dillərini öyrənir. Bu kimi faktlar bir daha təsdiq edir ki, insana məxsus olan qabiliyyət və xüsusiyyətlər heç də insanlara bioloji irsiyyət şəklində hazır vəziyyətdə verilmir. Həyat prosesində, ictimai mühitin təsiri ilə keçmiş nəsillərin əldə etdiyi mədəniyyətə yiyələnmək sahəsində, mövcud cəmiyyətin təsiri ilə

inkişaf edir, təkmilləşir. A.N.Leontyev həmin məsələdən bəhs edərək qeyd edir ki, hər bir ayrıca adam insan olmağı öyrənir. Lakin insanın cəmiyyətdə yaşaması üçün anadan olarkən təbiətin ona bəxş etdiyi, hazır şəkildə verdiyi imkanlar kifayət deyildir. Buna görə də o, təbiətin ona verdiyi imkanlarla kifayətlənməyib cəmiyyətin tarixi inkişafı prosesində əldə edilmiş bilikləri mənimsəməlidir. Bu isə o deməkdir ki, insan şəxsiyyətinin formalaşması üçün irsiyyət kifayət deyildir. İnsanın formalaşması üçün ictimai mühit və tərbiyətmə vacibdir.

XVI əsrdə yaşamış Con Lokk ictimai mühitin roluna yüksək qiymət vermiş, «ağ lövhə» nəzəriyyəsi ilə irsiyyətin rolunu inkar etmişdir. O, belə hesab edirdi ki, uşaq (insan) dünyaya nə şair, nə həkim, nə qul, nə də ağa kimi gəlir. Uşağa irsən heç nə verilmir. Onun beyni ağ lövhəyə bənzəyir. Uşağın böyüdüüyü mühit onun beynində müəyyən izlər qoyur, şəxsiyyətini formalaşdırır.

C.Lokkun «ağ lövhə» nəzəriyyəsi öz dövrü üçün böyük inqilabi nəzəriyyə idi, hakimiyyət başına burjuazıyanı gətirməyə xidmət edirdi. Bu nəzəriyyənin ən böyük nöqsanı o idi ki, təbii imkanları inkar edirdi. Təbii imkanların həqiqətə çevrilməsində ictimai mühit rol oynayır. Təbii imkanlar iki yerə bölünür: insan orqanizminin anatomik xüsusiyyətləri və fizioloji xüsusiyyətlər. Anatomik xüsusiyyətlərə insanın beyin quruluşu, onun çəkisi, göz və qulağın, səs tellərinin quruluşu və s. daxildir. Fizioloji xüsusiyyətlərə sinir sistemi daxildir. Müəyyən fizioloji xüsusiyyətlər insanda hazır şəkildə meydana gəlir.

A.P.Pavlov müəyyən etmişdir ki, oyanma və ləngimə prosesləri qüvvətli və ya zəif, hərəkət və ya az hərəkət, qüvvələri bir-birinə bərabər, yəni müvazinətli, ya da oyanmanın qüvvəsi ləngimədən artıq, yəni müvazinətsiz ola bilər.

İnsan şəxsiyyət olmaq imkanı ilə doğulur. İnsanın fərdi inkişafı, onun şəxsiyyət kimi formalaşması son mərhələdə ictimai həyat şəraitindən, ictimai münasibətlər sistemindən, istehsal müəssisələrindən asılı olur. İnsan ictimai münasibətlərin məcmuyudur. İctimai mühit deyərkən insanın həyat fəaliyyətinin inkişafını əhatə edən xarici şərait, ətraf nəzərdə tutulur. İctimai mühit isə daim dəyişir və yeniləşir.

Şərait insanları yaratdığı kimi, insanlar da şəraiti yaradırlar. İnsan yaradıcı ictimai şəraiti, mühiti dəyişib öz arzusuna müvafiq qura bilər, həm də bu prosesdə yaradıcı fəaliyyət göstərməklə öz təbiətini dəyişdirir, həyat tərzini, yaşayış vasitələrini gözəllik qanunları əsasında qurur.

Beləliklə, insan şəxsiyyətinin formalaşmasında ictimai mühit və şəraitin böyük əhəmiyyəti vardır.

Böyük alim, maarifpərvər H.Zərdabi deyirdi ki, hər bir bitkinin inkişaf etmə, bar (məhsul) vermə imkanı vardır. Məsələn, hər hansı bir bitki toxumunu daşın üstünə qoysan o cücərar, qismən boy atar, lakin tezliklə solar; ona görə ki, cücərmək imkanı onun daxilindədir, məhsul verməsi isə şəraitdən, torpağın münbitliyindən asılıdır. İnsan da belədir. Dünyaya göz açan insan insan olmağa namizəddir. Onun insan olması üçün imkanlarını reallaşdırmaq lazımdır. Bunu isə ictimai mühit və tərbiyə etmə vasitəsilə mümkündür.

3.4. Şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyəetmənin rolu

Şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyəetmənin rolunu təbii olaraq tərbiyəni yalnız fəzil mənada, mənəvi dəyərlərə istinadən aksiomatik formada həyata keçirilməsi kimi başa düşülməlidir.

Şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyəetmənin rolu haqqında indiyə kimi çoxlu nəzəriyyələr mövcuddur. Məzmun etibarilə müxtəlif olan mövcud nəzəriyyələri oxuyarkən tərbiyəetmə anlayışının etimoloji mənasını bilmək vacibdir. Əvvəlki paraqrafda tərbiyə haqqında məlumat verildikən qeyd etdik ki, tərbiyəetmə anlamı inkişafetdirmə, yetişdirmə, həyata hazırlama, qayğı– göstərmə, təsiretmə, kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə dəyişdirmə, yeniləşdirmə kimi başa düşülməlidir. Buradan aydın görünür ki, şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyənin yox, tərbiyəetmənin rolu əsas görürülməlidir. Çünki insan tərbiyə olunur və tərbiyə məqsədyönlü olduğu üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Tərbiyəetmə niyə zəruri haldır və niyə rolu böyükdür? Hamıya məlumdur ki, insan övladı dünyaya ən zəif bir varlıq kimi gəlir. Bu varlıq müəyyən dövr ərzində qorunub bəslənməyə, məhv olar.

İkinci, uşaq dünyaya müəyyən irsi genetik imkanlarla, inkişaf etmə imkanları ilə gəlir. Tərbiyə etmək mövcud olan irsi imkanları inkişaf etdirməkdir. Bu baxımdan tərbiyəetmənin rolu, həqiqətən, əvəzlənməzdir. Tərbiyəetmə deyəndə başa düşülməlidir ki, tərbiyəetmə təlim vasitəsi ilə həyata keçirilir. Təlimsiz tərbiyəetmə mümkün deyil. Bu prosesdə güclü imkanlara malik olanlar yaxşı, zəif imkanlara malik olanlar isə zəif inkişaf edir. Əks təqdirdə, müxtəlif səviyyəli tərbiyə

olunma imkanları təlim vasitəsilə eyni səviyyədə inkişaf etdirmək olmaz.

Üçüncüsü, tərbiyə etmə müəyyən dövrə qədər, yəni körpəlik dövründən başlayaraq yeniyetməlik dövrünə qədər müntəzəm olaraq ikitərəfli xarakter daşıyır (bu dövrdə uşaqların müstəqil fəaliyyətinə müdaxilə etmədən nəzarətdə olmalıdır). Yeniyetməlik dövründən sonra tərbiyə etmə prosesi həmişə ikitərəfli olmur, müstəqil öznütərbiyə anlayışı da zəruri hal kimi meydana çıxır. Bu xüsusiyyətləri nəzərə almaqla tərbiyə də ictimai mühit kimi inkişaf etməkdə olan insana xarici təsiretmə formasıdır. Tərbiyə etmənin fərqləndirici əlaməti onun tərbiyəçinin, müəllimin rəhbərliyi altında məqsədyönlü və planlı proses olmasıdır. Lakin tərbiyə etmənin təsiredici qüvvəsi və onun nəticəsi irsiyyət və mühitin qarşılıqlı əlaqəsi ilə sıx bağlıdır. İnsanın inkişafı irsən əldə edilmiş fiziki xüsusiyyətlərin və təbii psixoloji və psixi qabiliyyətlərin təzahürü ilə səciyyələnir. Həmin xüsusiyyətlər və qabiliyyətlər məhz, irsiyyət və mühitin qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində inkişaf edərək yeni əlamət və keyfiyyətlərin inkişafı ilə sıx əlaqədə baş verir. Şübhəsiz ki, tərbiyə etmə dərinin, gözün, saçın rəngi və s. kimi fiziki xüsusiyyət və əlamətlərə təsir edə bilməz.

Bununla belə, tərbiyə etmə insanın ümumi fiziki və mənəvi inkişafına xüsusi məşq etmə yolu ilə təsir edə bilər, uşağın orqanizmini möhkəmləndirə bilər, onun fəallığını və işgüzarlığını artırmağa bilər.

İrsiyyət nəzəriyyəsinin hakim olduğu dövrlərdə belə böyük zəka sahibləri həmin nəzəriyyəni qəbul etməklə yanaşı, tərbiyə etməyə xüsusi diqqət yetirirdilər. Məsələn, quldar hakimiyyətinin böyük ideologu, qulları «danışan alət» hesab edən Platon deyirdi ki, insanı düzgün tərbiyə etsək, o, ən sakit və ilahi məxluq olar, əgər onu tərbiyə etməsələr və ya yalnız təlim versələr, onda o, kürreyi-ərzdə olan heyvanların ən vəhşisi olar.

Dahi Nizami isə deyirdi:

Tərbiyə hünər ilə su gövhər olar.
Tərbiyə iskiəri vursan dəmirə,
Sən ondan qızıl alarsan.
Şahanə tərbiyə hünər, nəzakət
Ağla nur verər, ürəyə qüvvət.

Tut yarpağından tədricən atlas olduğu kimi, düzgün tərbiyə etmə sayəsində hər bir şəxs də get-gedə həqiqi insana çevilir (Sührəvərdi). İnsan yalnız tərbiyə vasitəsilə insan ola bilər (Kant).

Şərqin böyük şairi S.Şirazi uşağın formalaşmasında irsiyyətə üstünlük versə də, o da tərbiyəni, zəhməti yüksək qiymətləndirirdi:

Elmli, kamallı kəndli övladı,
Gedib vəzir oldu şah, sultana.
Lakin fərasətsiz vəzir balası,
Kəndlərdə diləndi hey yana-yana.

Dahi çex pedaqoqu Y.A.Komenski uşaqların şəxsiyyətinin inkişafına təsir edən amillər haqqında maraqlı, demokratik və humanist fikirlər söyləmiş, məktəbi insanlıq emalatxanası hesab etmiş, adam olmaq üçün insanın təhsil almasını, tərbiyə edilməsini zəruri saymışdır. İrsiyyət nəzəriyyəsinin «olacağa qarşı yoxdur» əhkamına qarşı yumşaq şəkildə səsinə çıxaran Komenski deyirdi ki, uşaq şəxsiyyətini inkişaf etdirmək üçün məktəbləri, təlim-tərbiyə işlərini təkmilləşdirmək lazımdır. O, eyni zamanda hər bir uşağın təbii imkanları olduğunu görməyi lazım bilirdi.

Hələ vaxtı ilə böyük yunan filosofu Aristotel deyirdi ki, ruh təbiətin yazılmamış kitabıdır. Təcrübə onun səhifələrinə özünün nəqşlərini yazır.

İngilis filosofu Con Lokk insan xarakterini axar çaya, tərbiyəni isə bəndlərə bənzədirdi. Onun fikrincə, axar çayın qarşısına bəndlər vurub onun məcrasını dəyişmək və ya sürətini azaltmaq mümkün olduğu kimi, tərbiyətinin gücü ilə insan xarakterini istənilən şəkildə formalaşdırmaq olar. O, «Tərbiyə haqqında fikirlər» adlı əsərində yazırdı ki, təsadüf etdiyimiz yaxşı və ya pis, xeyirli və ya xeyirsiz adamların onda doqquzu tərbiyə sayəsində belə olmuşdur.

Tərbiyətinin insan şəxsiyyətinin formalaşmasındakı roluna dair C.Lokkun fikirlərini K.A.Helvesti, J.J.Russo, D.Didro və b. müdafiə etmişlər. K.A.Helveti tərbiyətməyə yüksək qiymət verir və onu hər şey hesab edirdi. D.Didro onun fikrini daha da dəqiqləşdirərək deyirdi ki, tərbiyə çox şeydir.

İrsiyyət və mühtin təsiri tərbiyətinin köməyi ilə təshih edilir. Tərbiyətmə cəmiyyət üçün kamil şəxsiyyətin yetişdirilməsində böyük

qüvvədir. Tərbiyəvi təsirlərin səmərəliliyi onun məqsədyönlü, sistemli və ixtisaslaşmış rəhbərliklə müəyyən edilir.

XIX əsrin utopik sosialistləri Sen Simon, Şarl Fürye, Robert Ouen tərbiyətmənin qüvvəsinə həddindən artıq inanır, cəmiyyəti tərbiyənin gücü ilə dəyişdirməyə, yeniləşdirməyə ümid edirdilər. Onlar insanı mühitin passiv, aciz məhsulu kimi qiymətləndirirdilər.

XIX əsrdə yaşamış rus inqilabçı demokratları (Çernişevski, Belinski, Dobrolyubov, Pisarey və b.) da insan şəxsiyyətinin formalaşmasında tərbiyənin böyük rol oynadığını qeyd edirdilər. Onların fikrincə, yalnız şəxsiyyətin deyil, dövlətin, cəmiyyətin, ölkənin də taleyi gənc nəslin düzgün tərbiyə olunmasından asılıdır. Tərbiyətmə insanı xeyirxah Sokrat da, bədxah Neron da edir. V.Q.Belinski uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında tərbiyətmənin böyük rolunu göstərməklə bərabər, uşaq beynini ağ lövhə hesab edən və onun üzərində tərbiyə ilə hər şeyin yazılmasını mümkün bilən C.Lokk təlimini tənqid edərək yazırdı ki, uşaq beyni ağ lövhə deyil, ağac imkanı olan toxumdur, insan olmaq imkanlarına malik insandır. Cır meşə almasını calaq etməklə iri, dadlı alma almaq olar. Ona görə ki, cır almada gözəl alma olmaq imkanı vardır, palıd ağacında isə bu imkan yoxdur. Bununla da, Belinski demək istəyirdi ki, insan insan olmaq imkanları ilə doğulur. Bu imkanlar isə tərbiyənin, ictimai mühitin, əməyin təsiri ilə həqiqətə çevrilir. İnsanın – uşağın beyni ağ kağız deyil. Ağ lövhədə gözə görünməz «biokimyəvi» mürəkkəblə çox şey yazılmışdır. Tərbiyətmə, ictimai mühit və fəaliyyət həmin imkanları inkişaf etdirir, onların formalaşmasına şərait yaradır. **Tərbiyətmə insan yaratmır, adamın, doğulmuş varlığın yaxşı və pis olmasına kömək edir.**

İnsan şəxsiyyəti əlverişli ictimai şəraitdə tərbiyətmə vasitəsilə inkişaf edir. Tərbiyətmə sayəsində uşaqda yeni qabiliyyət və keyfiyyətlər yetişir, xarakter yaranır və formalaşır. Uşaq və tərbiyətmə vasitəsilə həqiqi insan olmağı öyrənir, ictimai həyata hazırlanır. Geniş dünyagörüşünə sahib olur. Başqa sözlə, uşaq tərbiyətmə prosesində insanlaşır. V.A. Suxomlinskiyin dediyi kimi, hər bir insan şəxsiyyətini təbiət cilalamır, təbiət yalnız əsas qoyur, cilalamaq isə tərbiyənin, təlimin borcudur. Deməli, tərbiyətmə ictimai mühitin, həyat tərzinin əsas təsir forması olmaq etibarı ilə həqiqi insanı şəraitdə mövcud olan təbii imkanlara qida verərək, onları qabiliyyət şəklinə salır.

Biheyviorizm (adətləri əsas tutmaq) təlimi şəxsiyyətin inkişafında bioloji amillərə və insanın davranışında bioloji meyllərə geniş yer

verir. Bu təlimin banisi Amerika psixoloqu və pedaqoqu E.Torndayk belə hesab edirdi ki, şəxsiyyətin bütün xüsusiyyətləri, insanın şüuru və əqli qabiliyyətləri tam mənası ilə irsiyyətlə əlaqədardır və onunla da izah edilməlidir. İnsanın əqli qabiliyyətləri də göz, barmaq, diş kimi irsən verilir. O, insanı genlərin kompleksiyası və ya batareyası kimi təsəvvür edirdi. Şəxsiyyətin inkişafına belə bioloji baxış amerikan pragmatik pedaqogikasına da xasdır. Praqmatistlərdən C.Dyui, A.Komos və b. irsiyyətə (instinkt və qabiliyyətə) üstünlük verirdilər.

XIX əsrdə yaşamış alman idealist filosofları Şopenpauer, Lombrozo insanın tərbiyə ilə dəyişməsinə inkar edir və deyirdilər ki, insanların xarakterindəki nöqsanları yox etməyə təşəbbüs göstərmək misi qızıla çevirməyə bənzəyir. Onlar hesab edirdilər ki, uşaqda fiziki və zehni qabiliyyətlərin inkişafında həlledici amil irsiyyətin daşıyıcısı olan genlərdir.

Azərbaycanın tanınmış pedaqoqları: A.Bakıxanov, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir və başqaları tərbiyə etməyə yüksək qiymət vermişlər. Məsələn, Sabir «Tərbiyə» adlı şerində deyirdi:

Ümmətin rəhnüması tərbiyədir,
Millətin pişvası tərbiyədir.
Tərbiyyətlə keçir ümuri-cahan,
Hər işin iqtibası tərbiyədir.
Tərbiyyət elmsiz deyil məqbul
Ki, onun müqtəzası tərbiyədir.

Dahi klassik müfəkkir M.Füzuli insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında tərbiyənin roluna yüksək əhəmiyyət vermişdir. M.Füzuli fitrətən olanın dəyişməzliyini, zəti naqislərə elm, təhsil verməklə onların faydalı (fəzil – A.H.) insan olmasının çətinliyini etiraf etsə də, insanın tərbiyə etmə vasitəsilə formalaşdığını da əsas götürürdü. M.Füzuli şəxsiyyətin mənəvi inkişafını yalnız irsiyyətdən tam asılı olmasını yox, düzgün təşkil olunmuş tərbiyədə görür. Yaxşı şəraitdə tərbiyə işi düzgün qurulsay, məzmunlu aparılsa, müsbət nümunə gör-sələr, böyüyən nəsil faydalı şəxsiyyətlər kimi yetişə bilər.

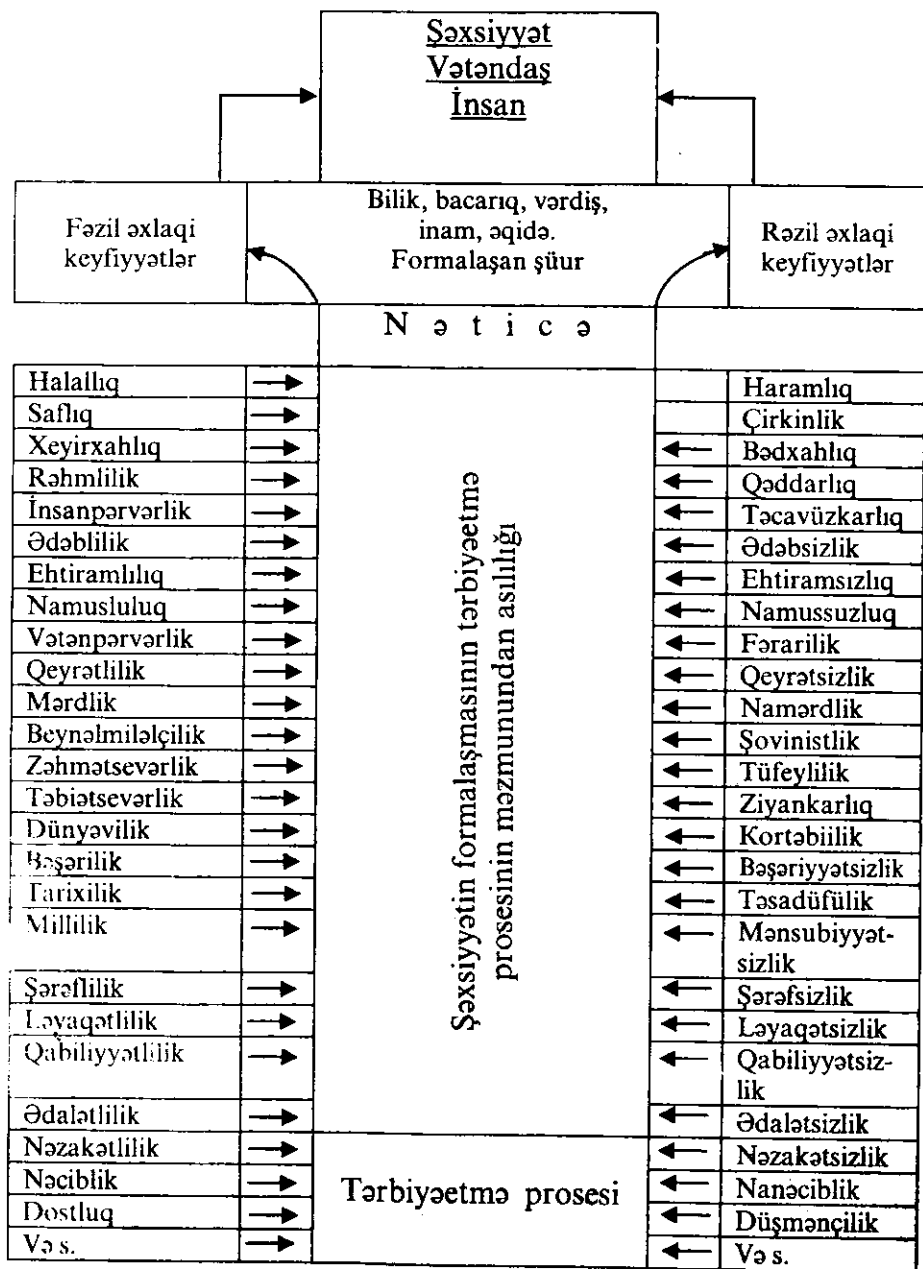
M.Füzuli tərbiyə işinin çox məsuliyyətli olduğunu qeyd edərək göstərirdi ki, tərbiyə, verən öz işini çox məsuliyyətlə yerinə yetirməli, xüsusi səy və diqqətlə tərbiyə etməlidir. Lazım gəldikdə, tərbiyə etdiyi

şəxsə «ciyərindən qan» belə verməlidir. Balaca uşağı hansı məqsəd üçün tərbiyə etsən, o cür də yetişəcəkdir. !

Feyzi-lütf ilə əgər insanı etsə tərbiyə,
Qədr ilə insan mələknisbət əzimüşşan olur.
Vər mələk həm tapsa eyni-iltifatndan nəzər,
Əqli-kamil kəsb edib, əlbəttə, bir insan olur.

M.Füzuli tərbiyə amilini geniş anlayışda – əqli, əxlaqi, estetik, fiziki, peşə hazırlığı verilməsi səviyyəsində aparılmasını məsləhət bilirdi.

Deyilənlərdən məlum olur ki, uşaq fiziki, fizioloji varlıq kimi irsi-genetik baxımdan tərbiyə olunmaq imkanları ilə dünyaya gəlir. Onun şəxsiyyət kimi harmonik inkişafı, sosiallaşması, həqiqətən, tərbiyə-tmədən, mühitdən, imkan və şəraitdən asılıdır. Bu asılılığın tərbiyə-tmə prosesində necə mövcud olunması cədvəl üçdə qeyd olunur.

3.5. Şəxsiyyətin sosiallaşması

Hazırda respublikada təhsil sahəsində çox əsaslı islahatlar aparılır, təhsilin, təlimin və tərbiyənin həyata keçirilməsi prosesində ciddi yeniləşmə baş verir. Eksperimental pedaqogika və psixologiya elmlərinin nailiyyətlərindən istifadə edilir. Şəxsiyyətin inkişafına təsir göstərən ictimai institutlardan, təhsil müəssisələrindən, məktəbdənkənar təhsil müəssisələrindən (mərkəzlərindən), mədəni-maarif ocaqlarından, ictimai təşkilatlardan, kütləvi məlumat vasitələrindən, cəmiyyətin əsas hüceyrəsi olan ailədən geniş şəkildə istifadə edilməsi tərbiyəedici təsir vasitələrini və imkanlarını genişləndirir.

İnsanın sosiallaşması, onun insanlıq aləminə daxil olması ailədən başlayır. Anadan yeni doğulmuş uşaq bir neçə çox illərdən sonra böyük və ardıcıl həyata keçirilən qayğılar nəticəsində insan varlığına çevrilir. Ailə insan üçün mədəni-məişət şəraiti yaradır, emosional həyat sahəsinə təsir edir, ilk sosial və mənəvi təsəvvürlərin formalaşmasında, xarakterin təşəkkülündə vasitə rolunu oynayır. Uşaq danışır, düşünür, pisi yaxşıdan ayırmağa çalışır. Uşaq ailənin, onu əhatə edən sosial varlığın davranış qaydalarını öyrənir, onlara əməl etməyə başlayır, o, dünyaya öz fərdi baxışları ilə yanaşır, dünya hadisələrini özü başa düşdüyü, bildiyi kimi təhlil edir. Bütün bu prosesə insanların sosiallaşması deyilir. Ailədə valideynlərin mehriban münasibəti övladlar üçün ən yaxşı tərbiyədir. Bu bir həqiqətdir ki, millətin gələcəyi və gücü ailə tərbiyəsindədir. Ailə insana möhkəm adət-ənənələr çərçivəsində, müasir tərzdə düşünmək bacarığı aşılayır. Məhəmməd Peyğəmbər (ə.) deyirdi ki, ata övladına gözəl tərbiyədən qiymətli hədiyyə verə bilməz.

Sosiallaşma nəticəsində fərd özünün daxil olduğu sosial qrupda olan davranış normalarını mənimsəyir, o, fərddən özünə «mən» deyə bilən bir şəxsiyyətə çevrilir. Şəxsiyyət fəal bir varlıqdır. Onun fəaliyyəti ətraf mühitin obyektiv qanunlarını, həm də öz daxili mövcudluq qanunlarını dərk etmək əsasında formalaşır. Bunun da nəticəsində onun sosial davranışı müəyyən məzmun kəsb edir. İnsanın onu əhatə edən fiziki və sosial mühiti öyrənməsi uzun çəkən bir prosesdir. Bu öyrənmə prosesi onun həyatının sonunadək davam edir. Uşaq bir yaş yarımından sonra «mən» anlayışını başa düşür. Uşaq daim özünü başqaları ilə müqayisə edir. Nəticədə o, ətraf mühitin sosial təcrübəsini qəbul edir, özü də sosiallaşır və formalaşır. Əgər insanı ictimai

mühitdən ayırır, onu qapalı şəraitdə heyvanlar ilə bir yerdə tərbiyə etsələr, onun «mənlik» şüuru formalaşmazdı. Şəxsiyyətin başqa şəxsiyyətlərlə əlaqəsi olmasa o, özünü də dərk edə bilməz.

Belə ilkin əlaqələr onun mənsub olduğu sosial qrup daxilində yaranır. Burada o, nəyin yaxşı, nəyin pis olmasını, nəyin gözəl, nəyin çirkin olmasını, davranış qaydalarında nəyi etmək olar, nəyi etmək olmaz məsələsini dərk edir. Sosial mühit insanın formalaşmasında güzgü rolunu oynayır.

Şəxsiyyətin sosiallaşmasında şəxsi nümunələr, normal həyat tərz, normal məişət, xoş ailə münasibətləri, yaxşı yoldaşlar, bilikli müəllimlər, onu əhatə edən insanların ona qayğısı və s. müsbət rol oynayır. İnkişafın mənbəyini daxili ziddiyyətlər təşkil edir. Belə daxili ziddiyyətlər şəxsiyyətin inkişafında da var. Həmin ziddiyyətlər şəxsiyyətin sosiallaşmasında hərəkətverici qüvvə kimi çıxış edir. Şəxsiyyətin inkişafında həmin ziddiyyətlər orqanizmlə mühit arasındakı ziddiyyət kimi özünü büruzə verir. Lakin ətraf mühitlə orqanizm arasındakı ziddiyyətlər genişlənişə konfliktə çevrildikdə inkişafın hərəkətverici qüvvəsi olmur.

Burada inkişafı tərbiyəni bir-birindən təcrid etmək olmaz və onlar konfliktə deyil, ziddiyyətlərin mübarizəsində davam edir.

Məşhur tərbiyə nəzəriyyəçisi E.İ. Monozson yazmışdır: «Tərbiyə və inkişafın hərəkətverici qüvvəsi daxili və xarici şərait sistemində ziddiyyətlərin mübarizəsidir. Orqanizmlə mühit arasında tarazlığın pozulması xarici ziddiyyətdir ki, bu da onların qarşılıqlı təsirində aradan götürülür». Şəxsiyyətlərin yeni tələbləri ilə onu təmin etmək üçün lazım olan vasitələrin mövcud səviyyəsi arasındakı fərqlər, yeni idrak vəzifələri ilə əvvəllər qazanılmış bilik, bacarıq və vərdislər arasındakı ziddiyyətlər, yeni situasiya ilə əvvəlki təcrübə arasındakı ziddiyyətlər və s. daxili ziddiyyətlərə aid edilir. Müəllimin vəzifəsi yaranmış ziddiyyətlərdən hərəkətverici qüvvə kimi şagirdlərin ahəngdar inkişafı və tərbiyə olunması üçün bacarıqla istifadə etməkdir. Başlıca daxili ziddiyyətlər şəxsiyyətin formalaşdığı bütün mərhələlərdə insanda yeni yaranmış tələbatları ödəmək vasitəsinə məhdudlaşdırır.

Məhz, bu ziddiyyət uşağı ilk yaşdan fəallığa təhrik edir. Uşaq məşin sürmək, hakim, müəllim, zabit olmaq istəyir. Lakin fiziki və əqli qüvvələrinin inkişaf səviyyəsi ona imkan vermir.

Təlim prosesində yeni ziddiyyətlər yaranır. Yeni mənimsənilmiş biliklərlə əvvəlcədən mənimsənilmiş biliklərdən istifadə etməkdə

ziddiyyət yaranır. Konkretlə mücərrədlik arasında ziddiyyət baş verir. Bu ziddiyyətlər yeni müşahidə və eksperimentlər, təcrübələr vasitəsilə aradan qaldırılır.

Uşaqların müstəqilliyə can atması yaşlılarla onların arasında ziddiyyət yaradır. Düzgün tərbiyə etmə, belə ziddiyyətləri asanlıqla aradan qaldırır, uşaqlarda müstəqilliyin inkişafına kömək edir. Əks təqdirdə, intizamın pozulması halları baş verir, konflikt və digər neqativ vəziyyətlər yaranır. Tərbiyəçinin, müəllimin vəzifəsi şəxsiyyətin daxili qüvvələrini stimullaşdırmaqdan, onlara düzgün istiqamət verməkdən ibarətdir. Stimul uşaqlarda müəyyən fəaliyyət motivləri yaradır, daxili qüvvələrin oyanmasına, fəaliyyətinə səbəb olur.

Beləliklə, şəxsiyyətin sosiallaşması obyektiv hadisə olub, hər bir insanın həyatında müşahidə olunur. Başqa ictimai hadisələr kimi şəxsiyyətin sosiallaşması hadisəsi də çoxtərəflidir. Ona görə də həmin hadisəni bir çox elmlər öyrənir, məsələn, sosiologiya, kulturologiya, tarix, etnoqrafiya, psixologiya, pedaqogika və s. Pedaqogikada sosiallaşmanın bütün sahələri nəzərə alınır, nəsildən-nəslə ötürülən sosial təcrübə və mənəvi sərvətlərdən istifadə olunur. Şəxsiyyətin sosiallaşması ailədə və məktəbdə həyata keçirilir. Əsas sosiallaşma məsələləri əmək və ictimai fəaliyyətdə özünü göstərir. Bu zaman yeniyetmələr başqa adamlardan yeni mədəni sərvətləri öyrənir, onun necə yaradılması, nəsildən-nəslə verilməsi ilə tanış olurlar. Məktəblilər mənəvi sərvətlərə yiyələnmək üçün gərgin zehni əməklə məşğul olur, bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmək üçün müxtəlif yollar axtarır. Yuxarı siniflərdə məktəblilərin maddi və mənəvi sərvətlər anlayışına azadlıq, sevgi, demokratiya, həqiqət, Vətən uğrunda mübarizə və s. daxildir. Məktəblilərin tələbatı ilə onu doğuran şərait arasında daim sıx əlaqə mövcuddur. Hər hansı bir tələbatı yerinə yetirmək üçün müvafiq şərait olmalıdır. Belə bir şərait məktəbdə məktəbli şəxsiyyətinə hörmət, ona qayğı, kömək və s. ola bilər. Burada səmimi ünsiyyət mühüm rol oynayır.

Sosiallaşmanın elə amilləri var ki, onlar insan ömrünün sonuna qədər davam edir.

İnsanın sosiallaşmasını üç əsas amil təmin edir. (makroamillər – kosmos, planet, dünya, ölkə, cəmiyyət, dövlət; mezoamillər – orta deməkdir; mikroamillər – məktəb, ali məktəb, ailə və s.) Bu üç amil şəxsiyyətin sosiallaşmasında mühüm rol oynayır. Onlar bir-biri ilə sıx əlaqədə olub, biri digərini tamamlayır, biri digəri üçün şərt olur.

Suallar və tapşırıqlar:

1. İnkişaf prosesinin şərtlərini sadalayın.
2. Şəxsiyyətin inkişafında irsiyyətin əsas xüsusiyyətlərini izah edin.
3. İnsanın inkişafında mühitin tərbiyəedici imkanlarının elmi-pedaqoji əsasları nədən ibarətdir?
4. Tərbiyəetmənin zəruri və həlledici amil olmasını əsaslandırın.
5. Sosiallaşma prosesinin məzmunu və istiqamətini təhlil edin.

IV FƏSİL

ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFININ YAŞ VƏ FƏRDİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

4.1. Yaş dövrləri

Pedaqoji fikir tarixində şəxsiyyətin inkişafının yaş və fərdi xüsusiyyətlərinə həmişə diqqət yetirilmişdir. İnsanın hər bir yaş dövrünün özünəməxsus xüsusiyyətlərinə Azərbaycan xalq pedaqogikasında geniş yer verilmişdir.

Azərbaycan xalq pedaqogikasında məktəb yaş bölgüsündən əlavə yüz yaşa qədər dövrü səciyyələndirən nümunələr də vardır.

Bu nümunələr təsdiq edir ki, hər bir xalq uşaqların yaş bölgüsü ilə maraqlanmış, bu və ya digər məsələdə həmin bölgünü nəzərə almağı zəruri saymışdır.

Yaş dövrlərinin müəyyən edilməsi uşaqların bilik səviyyələri ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. Tərbiyəetmə işində uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması və yaş dövrlərinin təsnif edilməsini görkəmli filosoflar, pedaqoqlar zəruri hesab etmişlər. Bu onunla izah edilir ki, hər bir yaş dövrü üçün uşaqların fiziki, psixoloji və sosial inkişafının özünəməxsus səviyyəsi vardır.

Qədim yunan filosofu Platon yaş qrupları haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. Yaş bölgülərinə o, ad qoymasa da 30 yaşa qədər olan dövrləri səciyyələndirmişdir. Platon deyirdi ki, 3-6 yaşlı uşaqlar dövlət tərbiyəçilərinin rəhbərliyi ilə ətrafları açıq olan, lakin üstüörtülü saray və meydançalarda oyunla məşğul olmalıdırlar. Meydançalarda qum topaları olmalıdır. Bu təxminən bu gün mövcud olan uşaq bağçalarına bənzəyir. Uşaqlar 7-12 yaşlarında dövlət məktəblərinə getməli və orada oxu, yazı, hesab, mülki, tarix, nəğmə öyrənməli idilər. 12-16 yaşlarında uşaqlar palestra (güləşmə) məktəbinə davam etməli, 16-18 yaşlarında isə, əsasən, əməli məqsəd daşıyan hesab, həndəsə, astronomiyanı öyrənirdilər. 18-21 yaşlarında onlarla efəbiya, yəni hərbi və mülki təcrübə keçirilirdi. Həmin yaşlarda əqli fəaliyyətə həvəs göstərməyənlər hərbi xidmətə keçirilirdi. Mücərrəd zehni fəaliyyətə həvəs göstərən gənclər təhsilin üçüncü dərəcəsinə qədəm qoymalı və burda 30 yaşa qədər oxumalı idilər. Müstəsna istedadı olanlar təhsillərini beş il davam etdirərək, sonra böyük dövlət vəzifəsi tuta

bilərdilər. Belə adamlar 50 yaşından sonra dövlət vəzifəsindən azad olub, elmi-tədqiqat işləri ilə məşğul olurdular.

Platonun şagirdi, böyük filosof, Şərq fəlsəfəsində birinci müəllim ləqəbi qazanmış Aristotel pedaqogika tarixində ilk dəfə uşaqların yaş dövrlərini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. O, inkişaf haqqındakı nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, böyüməkdə olan insanın həyatını yeddi-yeddi olmaq şərti ilə üç dövrə bölmüşdür. Aristotelin yaş bölgülərini əyani olaraq belə ifadə etmək olar:

Ruhun növləri	Yaş	Dövrün adı	Tərbiyənin növləri
Bitki ruhu. Bu, qidalanma və artımla səciyyələnir.	0-7	Bitki	Fiziki tərbiyə
Heyvani ruh. Bu, bitkilərdən fərqli olaraq hiss və arzusunun olması ilə səciyyələnir.	7 - 14	Heyvani	Əxlaq tərbiyəsi
İdrakı ruh. Bu, təfəkkür və biliklə səciyyələnir.	14 - 21	İnsani	Əqli tərbiyə

Aristotelin yaş bölgüləri Nizaminin əsərlərində də öz əksini tapmışdır. O, oğlu Məhəmmədə üç dəfə (7, 14, 21 yaşı tamam olanda) nəsihət yazmış, həmin bölgülərə müvafiq oğlunun fəaliyyət sahələrini, nə kimi işlər görməli olduğunu müəyyən etmişdir. Bununla da Nizami, əslində, tərbiyəetmə işində konsentrasiya ideyasını irəli sürmüşdür.

Yaş dövrləri haqqında dahi çex pedaqoqu Y.A.Komenskinin də maraqlı fikirləri olmuşdur. O, uşaqların inkişaf xüsusiyyətlərini və illərini altı-altı olmaqla dörd dövrə bölmüşdür. Bunu əyani olaraq aşağıdakı cədvəldə veririk:

Yaş	Dövrün adı	Məktəbin adı
0 - 5	Uşaqlıq	Ana qucağı məktəbi;
6 - 12	Yeniyetməlik	Xalq məktəbi, ana'dili;
12 - 18	Gənclik	Latın dili, gimnaziyalar;
18 - 24	Yetkinlik	İnstitutlar, akademiyalar, səyahətlər.

Y.A.Komenski «Böyük didaktika» əsərində həmin məktəblərin məzmununu ətraflı şərh etmişdir. O, həmin məktəblərin işini konsentrasiya əsasında işıqlandırır.

Pedaqogika elmi klassik pedaqoqların yaş fiziologiyası sahəsində aparılan tədqiqatlarının nəticəsinə əsaslanaraq, uşaqların yaş dövrlərini aşağıdakı kimi müəyyən etmişdir. 1. Məktəbəqədər dövr; 2. Məktəb dövrü. Bu yaş dövrlərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini şərh etməzdən əvvəl akselerasiyanın mahiyyətini bilmək lazımdır.

4.2. Akselerasiya nədir?

Son illər pedaqogikada geniş işlənən akselerasiya («akselerasiya» latın sözü olub «sürətlənmə» deməkdir) uşaq və yeniyetmə yaş dövrlərində fiziki və psixi inkişafın sürətlə baş verməsini ifadə edir. Bu hadisənin mahiyyəti insanın fiziki (bununla bir vaxtda cinsi) inkişafının sürətlənməsindən ibarətdir. Çoxlu faktlarla sübut edilmişdir ki, sonuncu onilliklərdə dünyanın bütün ölkələrində fiziki və cinsi inkişaf 1,5 – 2 il sürətlənmişdir. Bu sürətlənmə yeniyetməlik və ilk gənclik illərinə düşür. İndiki 14 yaşlı qız, bir neçə on-iyirmi il bundan əvvəl on altı yaşında qızın çatdığı fiziki və cinsi inkişafa çatır. Bir çox tədqiqatçılar akselerasiya hadisəsini müxtəlif şəkildə izah edirlər (həyat şəraitinin yaxşılaşması, mədəniyyət səviyyəsinin yüksəlməsi, fiziki əməyin rolunun azalması və s.).

K. Arsenyev «Yer gigantlar planeti olacaqmı?» adlı məqaləsində akselerasiya hadisəsini havada karbon qazının kəskin sürətdə artması ilə izah edir.

Akselerasiya nəticəsində şagirdlərin bioloji inkişafı mənəvi inkişafı 5-6 il qabaqlayır. Yəni məktəblinin orqanizmində daxili sekresiya vəziləri sürətlə inkişaf etdiyi halda, mənəvi inkişaf ləng gedir. Cinsi yetişkinlik qızlarda oğlanlara nisbətən xeyli əvvəl başlayır. Qızlarda həddi-buluğa çatma prosesi oğlanlara nisbətən iki, bəzən isə üç il tez baş verir. Əlbəttə, bu təbii prosesləri tərbiyənin gücü ilə geri çəkmək mümkün deyildir. Bu, təbiətin qanunauyğunluğudur. Təbiətin qanunauyğunluğu inkar edilsə, fəlakət baş verər. Cinsi instinkt, nəslin davamı instinkt çox güclü təbii istəkdir. Bu instinkt incə münasibətlərlə nəcibləşdirmə tələb edir. Oğlanlarda belə bir əqidə tərbiyə ediləməlidir ki, qızlar gələcək analardır, təbiət və bəşəriyyətin çoxəsrlik təcrübəsi onların üzərinə bütün insan nəsli üçün məsuliyyət

qoymuşdur. Bu müdrik əqidənin inkişafında əxlaqi təmizliyin, ata və ana arasında münasibətlərdə nəcibliyin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu bir həqiqətdir ki, fiziki və mənəvi inkişafın müəyyən dövrlərində oğlanlar və qızlar bəzən bir-birini başa düşməzlər, çünki mürəkkəb fizioloji və psixi proseslər qızların orqanizmində çox irəli getmiş, ətraf aləmə münasibətdə dərin əks olunmuşdur, halbuki oğlanların orqanizmində bu proseslər hələ başlamamış və yaxud yenicə başlamışdır. Bu fitri bərabərsizliyi insanlara təbiət özü bəxş etmişdir. On üç- on dörd yaşında qızda yetkinlik formalaşır, oğlan isə hələ belə bir pillədən uzaqdır. On üç yaşında oğlanlar və qızlar arasında baş verən münasibətlərin mənbəyi inkişaf tellərinin bu fərqiəndədir. Bu yaş dövrlərində qızlar və oğlanlar məktəb qapısından kollektiv dəstə ilə çıxırlarsa, ilk gənclik dövründə iki-iki (bir oğlan, bir qız) çıxırlar. On üç- on dörd yaşlı qızların (VII-VIII siniflərdə) birdən- birə 9-10-cu siniflərdə oxuyan oğlanlardan olan dostları meydana çıxır. Qızlarda baş verən anatomik-fizioloji dəyişikliklər onlara gələcəkdə ana olacaqlarını xatırladır. Ona görə də məktəbdə anaya pərəstiş-insan həyatı və gözəlliyinin mənbəyi olan qadına yüksək təmiz münasibət ruhu hakim olmalıdır. Bu, təbii cinsi marağı nəcibləşdirir, insan qəlbini heyvani, kobud instinktiv cəhətlərdən təmizləyir. Anaya hörmət və ehtiram ruhunda tərbiyə olunmuş hər kəs heç vaxt qıza şəhəvət nəzəri ilə baxmaz, onun gözləri gənc qızı büzüşməyə, narahat olmağa məcbur etməz. Oğlanlara belə bir ideya aşılmalıdır ki, bəşəri analıq – bu, təkə nəslin saxlanması haqqında qayğı deyil, həm də min illər ərzində yaranmış çox böyük əxlaqi zənginlikdir. O, qüdrətli mənəvi qüvvə olub, oğlandan ər və ata tərbiyə edir.

Y.V.Çəmənzəminli deyirdi ki, təbiət anaya fədakarlıq kimi ən qiymətli hədiyyə bəxş etmişdir. Analıq ucadır, əlçatmazdır. Analıq hissi müqəddəsdır. Ana müqəddəs odun daşıyıcısı və qoruyanıdır.

Kişi və qadının qarşılıqlı münasibətləri yeni insanın doğulmasına gətirib çıxarır. Bu, yalnız bioloji akt olmayıb, həm də böyük insani yaradıcılıqdır.

Təbiət və cəmiyyət qadınların üzərinə yüksək vəzifə – uşaqlarda özlərini və sevdikləri adamları təkrar etmək, bəşəriyyətin yaratdığı yaxşı olanı uşaqlara vermək vəzifəsi qoymuşdur. Qadın – ana müdrik, ciddi və ehtiyatlı olmalıdır. Ana qadındır, onun kişi ilə münasibətləri uşaqların doğulmasına səbəb olur. Məhəbbət – böyük nəcib hissdır, lakin o, qadının kişi ilə münasibətlərinin ailənin yaranmasına

aparacağı fikrinin üstünü örtməməlidir. Qadın məğrur, əlçatmaz simalıdır. O, kişidən-uşaqlarının atasından yüz dəfə müdrik olmalıdır. Çünki insan nəslinin davam etdirilməsi, bəşəriyyətin mənəvi zənginliklərinin saxlanması və artırılması işində təbiət qadının üzərinə müqayisədilməz dərəcədə böyük məsuliyyət qoymuşdur. Buna görə də məktəblərdə analıq vüqarı, analıq ləyaqəti tərbiyəsinə geniş yer verilməlidir. Bu tərbiyətmənin məqsədi qız, qadın müəyyən dərəcədə gəncin, kişinin, gələcək atanın valideyn olma ləyaqəti olmalıdır.

4.3. Müxtəlif yaş dövrlərində olan uşaqların xüsusiyyətləri

4.3.1. Məktəbəqədər yaş dövrünün xüsusiyyətləri

Müxtəlif yaş dövrlərində uşaqların üç istiqamətdə inkişafı nəzərə alınmalıdır. Bu istiqamətlərə anatomik-fizioloji, psixoloji, intellektual - mənəvi (sosial) inkişaf daxildir.

Məktəbəqədər yaş dövrü uşaqların həyatında xüsusi yer tutur. Bu yaş dövrünün ilkin mərhələsi körpəlik yaşı adlanır və üç yaşa qədər olan illəri əhatə edir. Üç yaşdan altı yaşa kimi olan dövrü- uşaq bağçası dövrü- dörd qrupa bölünür: 3-cü yaş dövrü - kiçik qrup; 4-cü yaş dövrü - orta qrup; 5-ci yaş dövrü - böyük qrup; 6-cı yaş dövrü - məktəbəhazırlıq qrupu. Hər qrupa daxil olan uşaqların özünəməxsus yaş xüsusiyyətləri olduğu kimi, hər bir uşağı başqalarından fərqləndirən fərdi xüsusiyyətləri də vardır.

Anadan olduğu gündən 6 yaşa qədər uşaqlar çox böyük inkişaf yolu keçirlər. Onlar bu dövrdə günbəgün böyüyür, artırırlar. Onların anatomik-fizioloji inkişafı sürətlə baş verir. Uşağarın skletində kalsium duzları artsa da, hələ sümüyün tərkibində elastiklik çox olur. Bu dövrdə uşağın boyu və çəkisi artır (çəkisi 14 kq-dan 22 kq-a qədər, boyu isə 92 sm-dən 116 sm-ə qədər). Orqanizm möhkəmlənir, baş beyin və orqanizmin digər üzvləri inkişaf edir. Onların fiziki qüvvələri artır və buna görə də bir sıra yüngül məşət işlərində iştirak etməyə çalışırlar.

Uşaq davranışının nizamlanmasında baş beyin qabığının rolu artır, ali sinir sisteminin fəaliyyəti təkmilləşir. Uşaqların çevikliyi artır, onlar mütəhərrik hərəkətlərə asanlıqla yiyələnirlər. Bu dövrdə uşağın barmaqlarında, biləklərində olan kiçik əzələləri qol, ayaq, qıç və

köksündə olan böyük əzələlərə nisbətən zəif inkişaf edir. Buna görə də o, şəkil çəkməkdə çətinlik çəkir, əşyalardan bərk yapışa bilmir. Bu yaşlı uşaqların əlindəki qabı yerə salıb sıdırmalarının şahidi oluruq.

Bu yaşda olan uşaqların sinir sistemi hələ yetkinləşməmiş olur. Sinir sisteminin üzərini örtən millin təbəqəsi zəif olduğundan uşaqlar hərəkətləri bir-birindən yaxşı ayıra bilmirlər. Mərkəzi sinir sistemində oyanma tormozlanmaya nisbətən qüvvətli olduğundan uşaq daha çox mütəhərrik olur.

Bağca yaşı axırında uşağın xarici hiss üzvlərinin inkişafı anatomik-fiziki cəhətdən tamamlanmış olur. Lakin görmənin, eşitmənin, lami-sənin inkişafı üçün daha artıq sensor («sensor» – «hiss» deməkdir) üzvlərinə hələ diqqətli qayğı tələb olunur. Altı yaşlı uşaqlar görmə, eşitmə, lamiyə duyğuları və qavrayışlarının inkişafı nəticəsində əşyaları rənginə, formasına, iriliyinə görə ayırd edir, onlarda kələ-kötürlük və hamarlıq kimi keyfiyyətləri müqayisə etmək bacarığı yaranır. Təsəvvürləri hiss etmək və qavramaq get-gedə konkretləşir. Uşaqların təfəkkürləri sadə və konkret olur. Məktəbəqədər yaş dövründə müəyyən tələbatlar təşəkkül tapır və bu əsasda müxtəlif maraqlar yaranır. Ən zəruri maraq-idrak marağı meydana çıxır. Uşaqlarda hər şeyi bilmək, hər şeylə maraqlanmaq qabiliyyəti inkişaf edir. Onlar ətraf mühiti, onları əhatə edən aləmi, özünü, bədən üzvlərinin konkret funksiyalarını dərk etməyə başlayırlar. Onlar evlərini, küçələrini, yaxındakı mağazanı tanıyır, yol hərəkəti qaydalarını başa düşür, yaşlı adamların əməyini, hərəkətlərini müşahidə edir, əmək fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə dair məlumatlara yiyələnir, yaşlıların, xüsusilə, analarının məişət əməyində iştirak etməyə can atırlar. Bunun başlıca səbəbi isə məişətdə işlədilən müxtəlif maşınlar, mexanizmlərdir (tozsoran, paltaryuyan, paltartikən və s.). Şübhəsiz ki, onlar bunun çoxunu oyun şəklində yerinə yetirirlər.

Müşahidə və təcrübələr təsdiq edir ki, altı yaşa qədər uşaqlarda müxtəlif elm sahələrinə dair müəyyən təsəvvürlər formalaşır. Məsələn, fizikaya dair ilkin təsəvvür və məlumatlar – hava, su, torpaq, yağış, qar, buz, dəmir, buzun əriməsi, suyun donması, buxara çevrilməsi və s. biologiyaya aid məlumatlar – ağacların, quşların, heyvanların adını bilir, onları tanıyır. Quş, heyvan nədir? Bənövşə, qızılgül, ağ, qırmızı, cəhrayı, yasəmən, at, qoyun, it, pişik, toyuq, xoruz və s. Bu işdə uşaqlara «Heyvanlar aləmində» televiziya verilişləri yaxından kömək edir. Bu verilişlər uşaqların böyük marağına səbəb olur. Cizgi

filmləri də bu işdə mühüm rol oynayır. Uşaqlar ət yeyən, ot yeyən heyvanları, vəhşi, ət yeyən quşları tanıyırlar. Uşaqlar həmçinin bədən üzvlərini, onların funksiyalarını deyə bilirlər. Qulaq eşitmək, göz görmək, əllər tutmaq, ayaqlar yerimək, burun iy bilmək, ağız, dişlər yemək üçündür.

Onlar optikaya və astronomiyaya aid məlumatlar – qaranlıq, işıq, Günəş, Ay, ulduzlar, buludlar, göy qübbəsi və s. öyrənir, ulduzları bir-birindən parlaqlığına görə fərqləndirirlər.

Coğrafiyadan harada anadan olduqlarını, harada yaşadıklarını, kənd, qəsəbə, şəhər, səhra, tarla, bağ, dağ, çəmənlik, meşə, çay, dəniz və s. nədir, bilirlər. Təbiətin qoynunda, çay kənarında, dəniz sahilində, meşədə olmağı xoşlayırlar. Uşaqlar meyvə ağaclarını, yeməli bitkiləri tanıyırlar.

Uşaqlarda vaxt haqqında ilkin təsəvvür yaranır. Saat, gün, həftə, ay və s. bilirlər. Bu işə onların tarixə, xronologiyaya aid məlumatlara yiyələndiklərini göstərir.

Uşaq ölkənin gerbini, bayrağını görür, himnini eşidir, onların müqəddəs olduğuna dair tərbiyəçilərin söhbətlərini dinləyir. Bu işə öz növbəsində uşaqların dövlətin rəmzləri ilə tanış olmasına şərait yaradır. Yəni onlar dövlətçiliyin əsaslarının nədən ibarət olduğunu anlayırlar. Onlar Azərbaycanın Bayrağını prezident məşininin üstündə görür, idmançılar yüksək nailiyyətlər əldə edəndə Bayraq yüksəklərə qaldırılır və s.

Uşaqlar ailə təsərrüfatını, kimin ailə üzvü, kimin işə ailə üzvü olmadığını bilirlər. Onlar iqtisadiyyata aid məlumatlara yiyələnmiş olurlar. Çox həvəslə mağazadan ərzaq şeyləri almağa gedirlər. Pulu tanıyır və onun alqı-satqı vasitəsi olduğunu anlayırlar.

Siyasətə aid məlumatlara – hansı dövlətdə yaşayır, polis, nazir, prezident anlayışlarını ayıra bilirlər.

Uşaqlarda riyaziyyata aid təsəvvürlər inkişaf edir. Məsələn, az və çox, 20-yə, 60-a qədər saymaq, cüt və tək ədədlər, böyükdür, kiçikdir: 6 – 3 –dən böyükdür, 10-15- dən kiçikdir, 4 – 1 bərabərdir 3 və s. Onlar məsələlər həll etməyə həvəs göstərir, həndəsəyə aid böyük, kiçik, qısa, uzun, enli və geniş, nazik və qalın, kvadrat və s. məlumatları bilirlər.

Qrammatikaya dair məlumatları – nitq vahidlərini – səs, söz, cümlə və s. bilirlər. Ədəbiyyata və incəsənətə aid məlumatları – çoxlu nağılları dinləyir, şair və yazıçıları tanıyır, musiqiyə qulaq asırlar.

Televiziya və videolar, radio verilişləri uşaqların incəsənətə aid təsəvvürlərini genişləndirir. Döyüş filmləri, videofilmlər, xüsusilə, təkbətək döyüşlər, Rembonun iştirak etdiyi filmlər uşaqları özünə cəlb edir. Döyüş filmlərinə daha çox baxmaq istəyirlər. Bu yaşlarda uşaqlar kompüterlərlə oynamağa xüsusi həvəs göstərirlər.

Altı yaşlılarda doğma yurda, torpağa, əməyə məhəbbət, yaşlı adamlara hörmət, milli mənsubiyyətini anlamaq, təbiət və cəmiyyət gözəlliklərindən zövq almaq, valideynlərinin uğuruna sevinmək, təbiəti qorumaq, mədəni davranış qaydalarına əməl etmək, müləyimlik, səliqəlilik, həqiqəti demək, insansevərlik, səbirlilik və s. kimi keyfiyyətlər formalaşır.

Böyük şairimiz S.Vurğun deyirdi ki, uşaqlarda Vətən məfhumunun məzmununa doğma ev, kənd, öz həyatımız, tanış ağaclar, zəmi, arx, kəhriz, yaxın dağlar... bir sözlə, uşaqların yaşadığı ilk mühit, ilk abı-hava daxildir.¹

Müxtəlif fəaliyyət zamanı uşaqlar arasında münasibətlər təşəkkül tapır. Onların məhsuldar fəaliyyəti inkişaf edir. Onlar çəkdiqləri şəkillərdə, qurduqları modellərdə öz arzu və düşüncələrini əks etdirməyə çalışır, mürəkkəb kompozisiyalar qururlar. İlk dəfə məhz, bu yaşda uşaqların fəaliyyətində əmək və təlim ünsürləri əhəmiyyətli dərəcədə güclənir. Onlar müntəzəm olaraq müəyyən tapşırıqları yerinə yetirməyə səy göstərir, başqasına kömək göstərmək istəyir, əməyin ictimai motivləri artır, milli mənsubiyyətlərini dərk edirlər. Altı yaşlılar öz davranışlarını idarə etməyə cəhd göstərir, nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu anlayırlar. Bu isə onların təlim fəaliyyətinə zəmin yaradır. Onlar tərbiyəçinin irəli sürdüyü məsələnin mahiyyətini anlayır, onu həll etmək üçün lazımı göstərişləri müstəqil icra edirlər. Öz davranışlarını idarə etmək bacarığı uşağın psixi proseslərinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Başqa sözlə, uşaqların duyğuları, qavrayışı, diqqəti, təfəkkürü, hafizəsi inkişaf edir.

Ətraf mühitin müşahidəsi və təsiri altında fakt və hadisələri qavrama prosesi təkmilləşir. Uşaqlar yalnız əşyanın xüsusiyyətlərini deyil, həm də müxtəlifliyini qiymətləndirir, əşyaları müqayisə edib, onların fərqli və oxşar əlamətlərini tapırlar.

Uşaqların ərazi bələdliyi xüsusi inkişaf edir. Onlar sahənin istiqamətini, əşyaların düzülüşünü də müəyyənləşdirə bilirlər.

¹ S.Vurğun, Əsərləri, 5-ci ild, Bakı, «Elm», 1972, səh.318

Altı yaşlılarda əyani–obrazlı təfəkkür sürətlə inkişaf edir və onun sayəsində ümumiləşdirilmiş biliklərin inkişafı mümkündür. Onlar əşyalar və hadisələrin ümumi xüsusiyyətlərini fərqləndirməklə yanaşı, bunların arasındakı səbəb və nəticə əlaqələrini müəyyən etməyə çalışırlar. Əyani–obrazlı təfəkkür mücərrəd təsəvvürlər üzərində deyil, konkret obrazlara istinad edilməklə təşəkkül tapır. Uşaqlar şəkillər üzərində daha yaxşı danışirlər.

Uşaqların nitqi inkişaf edir, səsləri düzgün tələffüz edir, ifadələr işlədirlər. Onlar yaşlılarla ünsiyyətə girir, öz hərəkətləri haqqında böyüklərin fikrini bilmək istəyirlər.

Məsum uşaqların öz aləmi var. Bu aləmi öyrənmək, aşkar etmək təbiətin sirləri qədər dərinidir. Uşaqların təbiətə, bir-birinə, ayrı-ayrı adamlara, valideynlərə münasibəti onlara insanın davranış qaydalarına hörmətlə yanaşmağı öyrədir. Onlar ilkin məhəbbət, hörmət təsəvvürlərini ailədə, bağçada alırlar. Onlarda valideynlərə, torpağa, Vətənə məhəbbət duyğuları yaranır. Onlar «Əsgər marşı»nı çox böyük həvəslə əzbərləyirlər.

Məktəbəqədər yaş dövründə oyun uşaqların həyatında mühüm yer tutur. Y.A.Komenski deyirdi ki, külək olmadan od yanmadığı kimi, oyun, hərəkət, məşq olmadan uşaq böyüyüb inkişaf edə bilməz. Oyun uşaqlarda şən ovqat, sevinc, fantaziya yaradır. Oyunda uşağın əqli keyfiyyətləri, mənəvi və estetik hissləri, fiziki qüvvələri inkişaf edir. Ətraf aləmin inikası olan oyunlar uşaqların psixi proseslərinin inkişafına kömək edir.

Məktəbəqədər yaş dövrünü səciyyələndirən cəhətlərdən biri də nağıllara aludəçilikdir. Nağıl uşaq təfəkkürünün nəcib hiss və istəklərinin həyatverici mənbəyidir. Nağıllar vasitəsilə uşaqların qəlbində yaranan estetik, əxlaqi və intellektual hisslər fikir axınına fəallaşdırır. Bu axın beyni aktiv fəaliyyət üçün oyadır, təfəkkürün canlı varlığını fəal tellərlə birləşdirir. Canlı, ifadəli nağıl uşaqların şüur və hisslərinə hakim kəsilir, onların təfəkkürünün və nitqinin inkişafına kömək edir. «Nağıl sayəsində uşaq dünyanı nəinki ağılla, həm də ürəklə dərk edir».¹ Bu kimi məsələləri düzgün dərk etmək üçün uşaqların qavrayışını inkişaf etdirmək zəruridir. Təlim uşağın hafizəsinə böyük tələblər verir: şer əzbərləmək, mətnin məzmununu yadda saxlamaq və s. hazırda təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir.

¹ V.A.Suxomlinski, Ürəyimi uşaqlara verirəm, Bakı, «Maarif», 1979. səh. 206.

Təlim materiallarını şüurlu surətdə mənimsəmək, öyrənilənləri möhkəmləndirmək lazım gəlir. Deməli, təlimdə təfəkkür və nitqin inkişafı böyük rol oynayır. Bu da həqiqətdir ki, diqqət və iradəsiz heç bir təlim mümkün deyildir. Psixi proseslərin uşaqlarda təşəkkülü və inkişafı məktəb təlimindən xeyli əvvəl başlayır. Erkən yaşlardan dünyada ən gözəl kitab olan təbiət kitabının səhifələrini vərəqləyir, sonra isə insanlar tərəfindən yaradılmış rəngli şəkilləri olan kitabları «oxuyurlar». Uşaqlar təbiətin gözəlliyinə məftun olur, onun rəngarəng gülləri, çiçəkləri haqqında suallar verirlər. Təbiət uşaq fikrinin və nitqinin odunu alovlandıran təmiz küləyə bənzəyir. Təbiətə edilən hər bir gəzinti təfəkkür dərsidir, əqli inkişaf etdirmək dərsidir. Təbiətin qoyunda olarkən uşaqlar meşələrin sərinliyindən, böcəklərin intəhasız mahnılarından, çiçəklərin ətrindən zövq alır, özləri də oxumaq istəyirlər. Uşaqlarda təbiət hadisələrinin təəssüratları altında nə vaxtsa eşitdikləri sözlər şüurun dərinliklərində oyanır, çöl və çəmənliklərin ətri ilə dolur, yeni-yeni sözlər yaranır. Buna görə də uşaqların təbiətin, rəngli şəkilli kitabların, müxtəlif dinlənilmiş nağılların, cizgi filmlərinin təsiri ilə yaranan suallarına cavablar təmin olunmalıdır.

4 – 5 yaşdan sonra uşaqlarda kitaba maraq yaranır. Maraq yaradıcılığın sosial mühərrikidir. Bu marağı yaratmaq üçün uşaqlara rəngli – şəkilli kitablar almaq, onları uşaqlarla birlikdə vərəqləmək, «oxumaq» lazımdır. Müasir dövr elədir ki, hazırda hər bir ailədə rəngli televizor, rəngli videokasetlər, video aparatı vardır. Təbiətə, uşaq həyatına həsr olunmuş videokasetlərə baxmaq uşaqların böyük marağına səbəb olur, onların təfəkkür və nitqini inkişaf etdirir. Uşaqların hekayə, şer, nağıllar dinləməsi, videokasetlərə baxması onların görüş dairəsini genişləndirir, onlarda kitaba dərin maraq, oxumaq tələbatı yaradır.

4.3.2. Kiçikyaşlı məktəblilərin yaş xüsusiyyətləri

Kiçik yaşlı məktəblilər ibtidai sinifləri əhatə edir. Bura 6 – 10 və ya 7 – 11 yaşa qədər uşaqlar daxildir. İbtidai sinif şagirdlərinin fizioloji, psixoloji və sosial inkişafı məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafından xeyli dərəcədə fərqlənir. Kiçikyaşlı məktəblilərin fizioloji xüsusiyyətləri onunla səciyyələnir ki, bu yaş dövründə uşaqlarda əzələ lifləri sürətlə inkişaf edir, bərkiyir, əzələlərin qüvvəsi artır və sümükləşmə prosesi sürətlənir. Onurğa sümüyü, normal bir əyrilik vəziyyəti alır.

Onların boyu ildə 5 sm. artmaqla 115 sm-dən 140 sm-ə qədər, çəkili 21 kq-dan 33 kq-a qədər artır. Uşaqlar bu yaş dövründə çox mütəhərrik olur, saatlarla oynamaqdan yorulmurlar. Bu isə əzələlərin çox sürətlə inkişafı ilə əlaqədar olur.

11 – 12 yaşlarda əzələlər yüksək inkişaf səviyyəsinə çatır və bu zaman bilək və barmaqların cəld, dəqiq hərəkətlərini təmin edir. Kiçikyaşlı məktəblilərin gövdə əzələləri nisbətən zəif olur. Buna görə də məşğələlər zamanı bədən vəziyyətinin düzgün olması çox vacibdir. Əks təqdirdə, fəqərə sütunu əyilir və donqarlıq əmələ gəlir, qamət pozulur. Uşaqların bu yaş dövründə bədən tərbiyəsi ilə məşğul olması onların orqanizminin normal inkişafına şərait yaradır. Dünyada ən yaxşı dərzi bədən tərbiyəsi, ən yaxşı rəssam qaməti və digər orqanları formalaşdıran idmandır.

Validənlər evdə mütləq stol və stulun uşağın boyuna uyğun olmasına, onların stol arxasında düzgün oturmasına qayğı ilə yanaşmalıdır. Bu yaş dövründə bədən hissələrinin münasibliyi, ahəngdarlığı, o cümlədən, sümük toxumasının və xüsusilə, döş qəfəsinin düzgün inkişafı normal qidalanmadan asılıdır.

Kiçikyaşlı şagirdlərin fiziki inkişaf xüsusiyyətlərindən biri də baş beynin həm çəki, həm quruluş etibarı ilə çox sürətlə inkişaf etməsidir. Uşağın beyninin çəkisi 7 yaşda orta hesabla 1280 qr., 9 yaşda 1350 qr., 12 yaşda 1400 qrama qədər olur və bu, zehni fəaliyyət üçün əlverişli şərait yaradır.

Beləliklə, uşaqlar ibtidai siniflərdə oxuduqları dövrdə onların əzələləri möhkəmlənir, fiziki keyfiyyətləri (dözümlülük, sürət, elastiklik, güc və s.) artır.

Kiçikyaşlı şagirdlərin psixi inkişafının da özünəməxsus keyfiyyətləri vardır. Bu yaş dövründə uşaqların iradi (ixtiyarı) diqqəti nisbətən zəif inkişaf etmiş olur. Onlar uzun müddət fikirlərini toplamaqda çətinlik çəkir, diqqətlərini iki iş üzərində bölə bilmirlər. Ona görə də valideynlər də, müəllimlər də uşaqların diqqətinin formalaşmasına qayğı göstərməlidirlər. Ona görə ki, «diqqət ruhumuzun elə bir yeganə qapısıdır ki, şüurumuzda olan hər bir şey mütləq buradan keçir. Deməli, təlimin heç bir kəlməsi bu qapıdan keçmədən uşağın ruhuna daxil ola bilməz...» Uşağı bu qapını açıq saxlamağa alışdırmaq birinci dərəcəli əhəmiyyətli bir işdir, təlimin bütün müvəffəqiyyəti buna nail olmaq üzərində qurulur. Uşaqlarda fəal (ixtiyarı) diqqəti inkişaf

etdirmək vacibdir. Çünki fəal diqqətdə əşya insan üzərində deyil, insan əşya üzərində hakim olur.

Uşaqların diqqəti onların maraqları ilə çox əlaqədardır. Maraq diqqətin güclənməsinə səbəb olur. Bu yaşda olan uşaqlar müxtəlif məsələlərlə maraqlanır və çoxlu çətin suallar verirlər. Belə suallara cavab vermək zəruridir. Kiçikyaşlı məktəblilərdə mexaniki hafizə qüvvətli olsa da, saxlanması yalnız mexaniki yolla deyil, həm də məntiqi yolla olur. Bu yaş dövrünü səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri də onlarda təfəkkürün inkişafıdır. Şagirdlər ətraf aləmin hadisələrinin səbəb - nəticə əlaqələrinin mahiyyətinə dərinlən nüfuz etməyi öyrənmədən əvvəl bu yaş dövründə təfəkkür məşqləri keçir. Bu məşqlər nəticəsində onlar əşya və hadisələrin mahiyyətini görürlər. Uşaqlar canlı obrazı əvvəlcə görür, sonra onu təsəvvür edir və təsəvvüründə yaradır.

Həqiqi əşyanı görmək və təsəvvürdə fantastik obraz yaratmaq – təfəkkür fəaliyyətinin bu iki pilləsi arasında heç bir ziddiyyət yoxdur. Bu yaş dövründə uşaqlar təfəkkür prosesində ətraf aləmin canlı, parlaq, əyani əşyalarını bir - biri ilə sıx əlaqədə dərk etməyə çalışırlar.

Kiçik yaşlı məktəblilərin təfəkküründə konkret və emosionallıq hələ də geniş yer tutur. Onlar müxtəlif müqayisələr, sadə şəkildə ümumiləşdirmələr aparmağa və nəticələr çıxarmağa, məsələ həll etməyə, bir sözlə, düşünməyə qabildirlər. Lakin bilik ehtiyatları və təcrübələri az olduğu üçün uşaqlarda hələ təfəkkür tələb olunan səviyyədə deyildir. Bu yaş dövründə uşaqlar şəkillər, rənglər, səslər və duyğularla tanışlırlar.

«Əgər təlim uşaqlarda ağıl inkişaf etdirmək istəyirsə, onların müşahidə qabiliyyətini təmin etdirməlidir» (K.D.Uşinski). Uşaqlar müstəqil fəaliyyəti sevir, hər şeyi özləri etmək istəyir. Uşaqları işləməyə alışdırmaq, onlara düşünməyi, müşahidə etməyi, əqli əməyin nə olduğunu başa düşməyi öyrətmək lazımdır. Bu yaş dövründə uşaqların bilik dairəsi tədricən genişlənir. Nəticədə, onlarda təfəkkürlə yanaşı, nitq də inkişaf edir. Onlar doğma dilin zənginliyini, xalqın mənəvi sərvəti olduğunu dərk edir, onlarda nitq mədəniyyətinin ilk ünsürləri formalaşır. Axı, nitq mədəniyyəti insanın mənəvi mədəniyyətinin güzgüsüdür. Şagirdlər mənimsədikləri bilikləri və fikirləri nitq vasitəsilə ifadə edirlər.

Bu yaş dövrünə aid şagirdlərin psixi xüsusiyyətlərindən biri də onlarda iradənin inkişafıdır. Onlarda hələ iradi keyfiyyətlər

formalaşmamış olur. Buna görə də onlar qarşılarına qoyduqları məqsədi həyata keçirməkdə çətinlik çəkirlər.

Kiçikyaşlı məktəblilərin sosial inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu yaş dövründə uşaqlarda doğma evə, küçəyə, torpağa sevgi təşəkkül tapır. Onlar milli birlik, millət, azadlıq, ədalət və s. anlayışlarının mahiyyətini anlamağa çalışırlar. Çində belə bir qayda qəbul edilib ki, uşaqlara altı münasibətdə azadlıq verilməlidir. Bunlardan birincisi, ağıldır. Uşağın ağı azad olanda, onun yenilik və yaradıcılıqla səciyyələnən ağı inkişaf edir. İkincisi, onun gözlerini oxumağa, müşahidə etməyə öyrətmək lazımdır. Bunun sayəsində onun dünyagörüşü genişlənir. Üçüncüsü, o, təbiətin qoynunda olarkən böcəklərin necə səs çıxardığını, quşların nəğməsini eşitməli, gözəl musiqidən ləzzət almalı, nağılları dinləməlidir. Dördüncüsü, onun ağzı, nitqi azad olmalıdır ki, o, müxtəlif tədbirlərdə şer oxuyarkən, intellektual oyunlarda, yarışlarda olarkən sərbəst danışa bilsin. Beşincisi, uşağın əlləri inkişaf etdirilməlidir ki, fiziki əməklə məşğul olsun, müəyyən bacarıqlara yiyələnsin. Altıncısı, onun ayaqlarından buxovlar açılmalıdır ki, o, təbiətə, cəmiyyətə gedə bilsin, adamlarla tanış olsun, özünə tanışlar tapa bilsin. Məhz, bu altı «azadlıqla» uşaq ictimai həyatın bütün sahələrində cəsarətlə iştirak edərək öz imkanlarının reallaşmasına şərait yarada bilər. Uşaqlara milli ləyaqətin, milli şüurun tərbiyəsinə geniş yer verilməli, onlardan uşaqların tərbiyəsində istifadə olunmalı, ən önəmli əxlaqi dəyərlər kimi qiymətləndirilməlidir. Keçmiş dövrün mütəffəkirələrinin sosial-əxlaqi təcrübəsinə, cəmiyyətimizin sosial mədəni nailiyyətlərinə əsaslanmaqla xalqımızın böyük zəhməti və səyi ilə yaradılmış dəyərlərini daha da zənginləşdirmək naminə yeni sosial-mənəvi vəzifələri yerinə yetirmək olar. Milli ənənə xalqın məişət, mənəvi dəyərlərinin ümumiləşdirilmiş təcrübəsi, onun davranış və hərəkətlərində, həyat tərzində, məişətində ifadəsini tapmış müdrikliyədir. Xalqımızın milli adət-ənənələri əsrlər boyu yaranmış, zamanın sərt və amansız sınaqlarından çıxmışdır. Məktəbdə tərbiyə işləri məhz, həmin milli adət və ənənələr əsasında öyrənilir. Xalqımızın milli ənənələrində Vətənə məhəbbət, qonaqsevərlik, xeyirxahlıq, böyüyə hörmət, əməksevərlik və s. kimi sağlam insani keyfiyyətlər mühüm yer tutur. Xalq həmin keyfiyyətləri yaşadaraq inkişaf etdirmiş, nəsillərin vətən əxlaqi ruhunda tərbiyə edilməsi üçün zəngin tarixi-mənəvi irs yaratmışdır. Xalqımız ən gözəl arzularını Vətənin taleyi ilə bağlamış, onun igid oğullarını Vətəni

xarici düşmənlərdən qorumağa çağırmışdır. Bunu da unutmaq olmaz ki, Azərbaycan tarix boyu bir çox yadelli dövlətlərin təcavüzünə məruz qalsa da heç vaxt əyilməmiş, özünün aqıl, pirani babalarına, nurani nənələrinə daim hörmət etmiş, yadellilərə qarşı amansız mübarizə aparmışdır. Azərbaycan xalqı tarixən böyüyə xüsusi qayğı və hörmətlə yanaşmışdır. «Dədə Qorqud», eləcə də orta əsrlərin digər dastanlarında, Nizami, Tusi, Füzuli əsərlərində böyüyə dərin ehtiram, onların hikmətlə zəngin olan sözlərinə yüksək ibrətamiz nümunə kimi yanaşmağı uca tutmuşlar. Bir anlığa «Dədə Qorqud»un kamillik, aqillik dünyasına diqqət yetirsək, anaya müqəddəs varlıq, anaya, qadına hörmətlə yanaşmağın, qadınlarda namus, ismət kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin nəyə qadir olduğunu görərik. Eposda ana haqqını Tanrı sayan, ana müqəddəsliyini uca tutan Qazan xanın oğlu Uruz atasının qeyrət yolunu seçir və anasının namusunun tapdalanmaması üçün canından belə keçməyə hazır olduğunu bildirir. «Dədə Qorqud» dünyasından sızıb gələn bu nəcib, ülvi ali keyfiyyətləri uşaqlarda kiçik yaşlardan tərbiyə etmək, onlara öyrətmək vacibdir.

Milli birliyin olduğunu uşaqlara öyrətmək lazımdır. Milli birliyini bilməyən millətlər başqa millətlərin ovudur. Bir millət bütün varlığı ilə bir-birinə bağlı olduğunu bildikdə və bunu əməli olaraq həyata keçirdikdə yer üzərində onu məhv edə biləcək bir qüvvənin olması qeyri-mümkündür. Bütün bunlar isə o deməkdir ki, xalqımız öz söykökündə qalaraq özünün müstəqilliyini qorumalıdır!

Kiçikyaşlı məktəblilər daim axtarışda olub bilmədiklərini öyrənməyə həvəs göstərir. Onlar ətraf aləm, təbiət, əmək, müxtəlif əşyalarla tanış olur, onların keyfiyyət və xüsusiyyətlərinə dair biliklərə yiyələnirlər. Təbiət hadisələrini döənə-döənə müşahidə etdikcə, uşaqlar onların başvermə səbəblərilə maraqlanır. Getdikcə onların əlamət və keyfiyyətlərinə daha dərinlən beləd olmağa çalışırlar. Belə ki, uşaqları nə üçün yağış, qar yağır, külək əsir, tufan baş verir, zəlzələ olur, adamlar bir-birini öldürür, müharibə edirlər, adamlar qocalır, ölür və s. kimi problemlə məsələlər daha çox düşündürür. Uşaqlar sinifdən-sinfə keçdikcə havanın vəziyyətini, hər fəslin özünəməxsus əlamətlərini öyrənir, bu sahədə öz təsəvvür və anlayışlarını genişləndirirlər. Onlar ev heyvanları haqqında müəyyən biliklər əldə edir, onların adamlara nə kimi fayda verdiklərini öyrənirlər. Uşaqlar öyrənirlər ki, təbiət müxtəlif səslər, rənglər və formalarla zəngindir. Təbiət eyni vaxtda bir neçə duyğuya təsir edir. Meşədə, parkda olarkən uşaqlar

yaşıl yarpaqları, güllərin, çiçəklərin bir-birindən fərqlənən rəngini görür, onların ətrini hiss edirlər. Bu kimi məsələlər uşaqları heyratlandırır. Göy gurultusu, ildırım çaxması, vulkan püskürmələri uşaqları düşündürür.

Hər bir insan öz Vətəni dərin bir məhəbbətlə sevməli və bu, onun həyat amalı olmalıdır. Hələ keçən əsrin əvvəllərində böyük şair və həkim Abbas Səhhət «Vətən» adlı şeərində belə yazırdı:

Vətəni sevməyən insan olmaz,
Olsa da ol şəxs də vicdan olmaz.

Vətəni sevmək insanlarda onun düşmənlərinə dərin nifrət hissi oyadır. Azərbaycan övladları erməilərin bizim körpə balalarımızı dəmir borulara doldurub onları qaynaq edib, vəhşicəsinə yandırmaqlarını heç vaxt unuda bilməz! Bu qisas qiyamətə qala bilməz! Uşaqlar düşməyə dərin nifrət edirlər. Düşməyə kin və nifrəti tərbiyə etmədən, düşmən tapdağında olan torpağı xilas etmək mümkün deyildir!

4.3.3. Yeniyetməlik yaşının xüsusiyyətləri

Yeniyetməlik yaşı 11-14 yaşına kimi olan dövrü əhatə edir. Bu yaş dövrünə çox vaxt böhran dövrü, yaxud ikinci doğulma dövrü də deyirlər. Böyük pedaqoq V.A.Suxomlinski «Vətəndaşın doğulması» adlı əsərində yazırdı ki, insanın yeniyetməlik illərinə daxil olması, elə bil, onun yenidən – ikinci dəfə doğulmasıdır. Birinci dəfə canlı varlıq, ikinci dəfə vətəndaş, artıq təkcə ətraf aləmi deyil, həm də öz-özünü görən, fəal, düşünən, fəaliyyət göstərən şəxsiyyət doğulur. Yeniyetməlik dövründə anatomik-fizioloji inkişafda sıçrayış müşahidə olunur. Sümüklər çox tez böyüyür və əzələ toxuması skeletin inkişafına çata bilmir. Bu səbəbdən 13-14 yaşda olan oğlanların xarici görkəmi kəskin şəkildə dəyişir, qolları və ayaqları gövdəyə görə çox inkişaf etmiş olur.

Yeniyetməlik yaşı dövrünün fiziki xüsusiyyətlərindən biri də yeniyetmənin boyunun sürətlə artması, əzələlərinin güclənməsi, əsəb sisteminin sürətlə təkmilləşməsidir. Yeniyetməlik dövrünü səciyyələndirən bir cəhət də cinsi yetişkinlik dövrünün başlanmasıdır. Bu illərdə yeniyetmə özünə, xüsusilə, diqqət yetirir, onun özündən narazılığının, əsəbiliyinin, acıqlanmasının səbəbi aydın olmur. Yeniyetmə

özündə nə baş verdiyindən həyəcanlanır, lakin bunun nə olduğunu başa düşmür, öz əhvalı haqqında danışmağa utanır, xoşəgəlməz hərəkətlərdən yaxa qurtarmağa çalışır.

Dərin fizioloji proseslər yeniyetmənin sinir sistemini də əhatə edir. Baş beyin yarımkürələrinin qabığında ciddi dəyişikliklər baş verir. Yeniyetmə mücərrəd təfəkkürə keçir. Yeniyetmələrdə təfəkkürün çox mühüm xüsusiyyəti meydana çıxır.

Yeniyetmə ətraf aləmdə baş verən, məktəbdə öyrənilən, kitablarda oxunulan hər şeyi öz şəxsiyyəti ilə, fikir, hiss və həyəcanlarının daxili aləmi ilə müqayisə etməyə çalışır. O, eyni zamanda öz ətrafında baş verənlər və özü haqqında düşünür. Yeniyetmə öz şəxsi marağına, tələbatına, görüşlərinə aid olanları ayırır. Diqqətin və marağın seçici xarakteri sonradan dərinləşir.

Təfəkkür prosesində diqqəti ətraf aləmin obyektlərinə və özünə ayırmaq qabiliyyəti yeniyetmənin özünü təsdiq etməsidir. Onlar diqqətlərini çox obyekt üzərində bölüşdürə bilirlər. Bu yaş dövründə yeniyetmələrin diqqəti daha iradi olur.

Bu yaş dövründə yeniyetmələr elmlərin əsaslarını öyrənməyə, peşə seçməyə xüsusi maraq göstərirlər. Yeniyetmə bir müəllimlə deyil, bir neçə müəllimlə işləməli olur.

Yeniyetməlik yaşında insanın mənəvi həyatında çox ciddi dəyişikliklər baş verir ki, onun idrakının, əqli əməyinin, davranışının, yoldaşları ilə qarşılıqlı münasibətlərinin, emosional, estetik və əxlaqi inkişafının əsasları formalaşır. Bu bir həqiqətdir ki, heç bir insan xasiyyətini təbiət cilalamır, təbiət yalnız əsası qoyur, cilalamaq isə valideynlərin, müəllimlərin, ictimaiyyətin borcudur.

Yeniyetmə yaş dövründə məktəblilərdə vətənsəvrlik, milli iftixar, humanizm, dostluq, yoldaşlıq və s. keyfiyyətlər formalaşır. Onlar öz-lərini dərk etməyə, özünün təsdiq olunmasına çalışırlar. Bu yaş dövründə yeniyetmələrdə layəqət, şərəf hissi, öz məninə dərk etmək hissi formalaşır. Yeniyetmə ədalətsizliklə barışmır. O, öz şəxsiyyətinə hörmət olunmasını tələb edir.

Yeniyetmə özünə qarşı laqeydliyi, ədalətsizliyi görəndə onun qəlbi sızılır, şəxsi layəqət hissi kütləşir. Qəddarlıq gənc qəlbi kobudlaşdırmaqla yanaşı, həm də sinir sistemində əks olunur. Yeniyetmə bəzən bütün dünyaya qarşı qəddar olur. Böyük söz ustası L. Tolstoy yeniyetməlik dövrünü səhra adlandırırdı. Çünki bu yaş dövrünün özünün təlaşları vardır. Buna görə də Tomas Mann deyirdi ki, insan

vəhşi heyvanla mələk arasındadır. İnsanın vəhşiyə yaxınlaşması və mələkdən uzaqlaşması təhlükəsi onun cinsi instinktinin nəcibləşdirilmədiyi yerdə daha çox olur. Belə böyümüş yeniyetməyə anaya pərəstiş və ismətli olmaq fikirləri qərribə görünür. Halbuki ismətli olmaq təmiz, nəcib məhəbbətin ilkin şətidir. Yeniyetmələrdə ilk məhəbbət hissi baş qaldırır. Oğlanla qız, kişi ilə qadın arasındakı münasibətlərdə yeniyetmələr nəciblik, paklıq axtarırlar. V.A.Suxomlinski bu münasibətləri nəciblik ağacı adlandırır və deyirdi ki, bu ağac o zaman yaşıllaşır ki, onun gözəlliyi dərin köklərlə insan ləyaqətindən, şərəfindən, insanlara və özünə olan hörmətdən, insan ləyaqətinin alçaldılmasına qarşı barışmazlıqdan qidalanır. Yeniyetmələrdə insanı duymaq, onu başa düşmək hissi oyanır. Onlar incə qarşılıqlı insani münasibətlər aləminə daxil olurlar. İnsanı duymaq, ona kömək etmək yeniyetmələrin mühüm əxlaqi keyfiyyətləridir. Onlar müxtəlif məzmunlu kitablarla maraqlanır, kitabların səhifələrində özlərini axtarırlar.

Yeniyetməlik dövründə insan öz inkişafının heç bir başqa dövründə olmadığı kimi çox zəngin daxili həyatla yaşayır, mənəviyyatın bu həyatı sağlamlıqda, fikirlərdə əks olunur. Beləliklə, yeniyetmə təkcə təbiət hadisələrinin və qanunauyğunluqlarının tədqiqatçısı olmayıb, həm də əxlaqi həqiqətlərin, insanın tədqiqatçısıdır.

Yeniyetmələr dərsin kimdən soruşulacağını çox həyəcanla gözləyir. Onların ürəkləri bu vaxt sürətlə döyünür. Uşaqlar yeniyetməlik dövründə əxlaqi inkişafın elə bir mərhələsinə qədəm qoyur ki, bu zaman ətrafda baş verən hər şey şəxsiyyəti dərindən həyəcanlandırır, şəxsi marağa çevrilir. Yeniyetmə yaş dövrünün bir sıra ziddiyyətlərini belə qruplaşdırmaq olar.

1. Yeniyetmə pisliliyə, yalana qarşı barışmaz olsa da həyatın mürəkkəb hadisələrinin mahiyyətini dərk etməkdə çətinlik çəkir. Burada yaxşı da, pis də var. Yaxşı pisliliklə barışmazlıqdır. Bu, pisliliyə emosional qiymət verməkdir. Pisliliyə qarşı barışmağın alovunu yeniyetmələrin qəlbində qoruyub saxlamaq lazımdır.

2. Yeniyetmə yaxşı olmaq istəyir, ideala can atır, lakin onu tərbiyə etməyi sevmir. O, müstəqil olmağa çalışır. Qarşısına qoyduğu məqsədə özü çatmaq istəyir. Yeniyetmə özünü vətənin bir zərrəsi hesab edir. Yeniyetmə həqiqətə çatmaq, bu, həqiqəti kəşf etmək üçün səylərini sərf edirsə, bu yeniyetmə üçün qiymətli və əzizdir.

3. Yeniyetmə özünü təsdiq etmək istəyir, lakin bunu edə bilmir. Yeniyetmə belə bir həqiqəti kəşf edir ki, insanın əxlaqi, ləyaqəti, onun cəmiyyətdə yeri, əməkdə müvəffəqiyyəti öz təzahürünü ictimai etirafda tapır. Özünü təsdiq etməyə səy, şəxsiyyət olmaq, ictimai etirafna nail olmaq arzusu yeniyetmədə mənəvi qüvvələrin daxili coşqunluğuna səbəb olur. Yeniyetmə fəaliyyət göstərməyi tələbat hiss edir. Yeniyetmə dərk edir ki, əsl özünü təsdiq yalnız mənəvi mübarizədə baş verir. Yeniyetmə xeyirxah olmaq istəyir, buna görə də pisliyi heç cür qəbul edə bilmir. Özünü təsdiq prosesi yeniyetmə üçün həyatın əsl mahiyyəti olmalıdır.

4. Yeniyetmənin böyüklərin məsləhətinə böyük ehtiyacı olduğu halda bunu etmək istəmir. Halbuki, yeniyetməlik illərində insan öz ömrünün hər hansı başqa dövründə olduğundan daha çox köməyə, məsləhətə ehtiyac hiss edir. Bu ziddiyyətdə yeniyetmənin müstəqil hərəkət etmək, özünü göstərmək arzusu ifadə olunur. Yeniyetmənin ürəyində və beynində nəyin baş verdiyini başa düşən, hiss edən adam pedaqoq olmalıdır.

5. Yeniyetmələrin arzuları zəngin olsa da, onların qüvvələri, təcrübələri məhduddur. Şübhəsiz ki, yeniyetmənin hər hansı bir şıtaqlığı arzu kimi qəbul edilə bilməz. Yeniyetmə arzularının zənginləşməsində öz qüvvəsini, imkanını, qabiliyyətini dərk etmək üçün özünə aydın olmayan səy göstərir.

Yeniyetməyə kömək göstərmək istəniləndə o müdaxiləni inamsızlıq kimi qəbul edir. Yeniyetmə məsləhətin minnətli tonuna dözmür və ona deyilənin əksinə gedir. Bununla da, o, sübut etmək istəyir ki, onun kimsənin məsləhət və köməyinə ehtiyacı yoxdur.

6. İdeal olana aludə olmaq və ya ideal olanın həyatda olacağına şübhə ilə yanaşmaq yeniyetməlik dövrünün ziddiyyətli xüsusiyyətidir. Bu ziddiyyət öz əsası etibarı ilə mürəkkəb psixoloji hallara malikdir, bunlar şəxsiyyətin özünü təsdiq prosesini ifadə edir. İdeala əxlaqi cəhətdən istinad etmədən yeniyetmələrin tərbiyəsi mümkün deyildir.

7. Yeniyetmə xudbinliyə, fərdiyyətçiliyə nifrət edir, həssas heysiyyəti isə yüksək qiymətləndirir. Bu ziddiyyət pedaqoqdan böyük mərifət, şagirdin şəxsiyyətinə hörmət tələb edir. Yeniyetmələrin həyatında emosional həssaslıq, xarakterin incəliyi mühüm yer tutur. Öz-özünə hörmət hissi nəcib və təmännəsiz hissdır. Bu hisslərdə insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin incəliyi, gözəlliyi, əzəməti ifadə olunur.

8. Elmin tükənməzliyi qarşısında təəccüb, çox bilmək arzusu, intellektual əməkdən ruhlanmaq, sevinc hissi keçirmək, eyni zamanda təhsilə, öz gündəlik tapşırıqlarına səthi, yüngül münasibətdir. Bu ziddiyyət yeniyetməlik yaşının intellektual həyat sahəsində özünü təsdiqin ziddiyyətli xarakterini əks etdirir. Yeniyetməlik illərində insan ilk dəfə olaraq belə bir qənaətə gəlir ki, məktəb təhsili elmi biliklərin yalnız bir zərrəsidir, böyük elm kitabının ilk səhifələridir. Yeniyetmənin intellektual marağı elmin zənginliklərini dərk edir. Yeniyetməlik yaşının bu ziddiyyəti xeyli dərəcədə təfəkkürün həmin vaxtda baş verən yenidən qurulması ilə təyin olunur. Uşaq obrazlılığı, fikrin konkretliliyi öz yerini mücərrəd təfəkkürə verir. Yeniyetmə məfhumlarla fikirləşməyə başlayır və bu, onun qarşısında dünyanı yeni, bir növ tanış olmayan tərəfdən açır. Yeniyetmə həyat hadisələrini məntiqi təfəkkür vasitəsilə dərk etməyə çalışır. Yeniyetmə düşünməyi daha çox sevir.

9. Romantik coşqunluq və kobud hərəkətlər, əxlaqi cahillik, gözəlliyə heyranlıq və gözəlliyə kinayəli münasibətdir. Bu ziddiyyət müəllimlər və valideynlər üçün çoxlu xoşagəlməz hallar törədir. Bu ziddiyyət aqlın və emosional aləmin qarşılıqlı təsirinin keyfiyyətə yenidən qurulmasında mövcuddur. Bu isə yeniyetmənin təfəkkürünün dəyişikliyinə nəticəsidir. Romantikaya can atmaq—bu, idrak prosesinin keyfiyyətə yeni pilləsinin nəticəsidir. İnsanın mənəvi aləminin dərk edilməsi, bu romantikanın qanadları və yeniyetməyə əxlaqi özünü təsdiq üçün lazım olan enerjidir.

Beləliklə, yeniyetməlik yaş dövrünün bu ziddiyyətləri təcrid halda mövcud olmayıb bir-biri ilə tam vəhdət təşkil edir, biri digərini tamamlayır, bütöv şəxsiyyətin formalaşmasını təmin edir.

4.3.4. İlk gənclik yaş dövrünün xüsusiyyətləri

Yüksək zəka sahibləri gənclik dövrünü yüksək qiymətləndirməklə, onun qədrini bilməyi gənclərə tövsiyə etmişlər. Məsələn, böyük Nizami deyirdi ki, insana gözəllik verən gənclikdir. Gənclik ləkə götürməz şəffaf bulğa bənzəyir. Gənclik açılmaqda olan səhədir. Ona görə də cavanlıq çağını boş keçirmək olmaz. Xaqani isə deyirdi ki,

Gənclik bir qızıldır, ömrün əlindən
Düşərək torpağa yox oldu birdən.

Tapmaq həvəsilə həmin qızılı,
Torpağı yuyuram göz yaşımla mən.

Gənclik ay işıqlı gecələr kimidir, ağıllı adamlar bu gecələr yatmaz deyirdi Hümmət Təbrizi. Bu gəncliyi sağlam böyütmək gərəkdir. Çünki sağlamlıq soltanlıqdır. Ona görə də müəllimlər hər bir yaş dövrünün, o cümlədən, ilk gənclik dövrünün özünəməxsus xüsusiyyətlərini bilməlidirlər.

İlk gənclik yaşı dövrü 14-15 yaşdan 16-17 yaşadək gəncləri əhatə edir. Bu yaş dövründə şagirdlərin anatomik-fizioloji inkişafı tamamlanır. Birinci, çəkisi hələ davam etsə də çox az artır. Cinsi yetkinlik həm fizioloji, həm də psixoloji cəhətdən müəyyənlanmış olur. Bu yaş dövründə qızlar və oğlanlar fiziki kamilliyə çatırlar. Bu dövrdə yeni-yetmə yaşına məxsus coşqun inkişafın yerini fiziki inkişafın sakitlik dövrü əvəz edir. Daxili sekresiya vəzilərinin ritmik işi davam edir. Əzələlər qüvvəsi və əmək qabiliyyəti inkişaf edir. Döş qəfəsinin həcmi artır, skletin sümükləşməsi tamamlanır.

Bu yaş dövründə diqqət, hafizə, təfəkkür və digər psixi proseslər inkişaf edir. Onlarda mənəvi, əxlaqi anlayışlar formalaşır. İlk gənclik dövründə şagirdlərdə namus, ismət, ədalət, vicdan və s. kimi anlayışların mahiyyəti dərk olunur, vətənsəverlik, dostluq və yoldaşlıq, böyüyə hörmət, humanizm kimi əxlaqi keyfiyyətlər formalaşır. Şagirdlər dərk edirlər ki, insan dünyanın xaricində yaşayan mücərrəd varlıq deyildir. İnsan-insan dünyasıdır, dövlətdir, cəmiyyətdir.

İlk gənclik dövründə şagirdlərin əqli inkişafıdır, dünyagörüşü və əqidəsi formalaşır. Şagirdlər dərk edirlər ki, dünyagörüşü həqiqətlərə, qanunauyğunluqlara, faktlara, hadisələrə münasibətdir. Bu yaş dövründə şagirdlər nəinki nəyi isə kəşf edir, həqiqətləri sübut etməklə həm də onlar özlərinin də bir şəxsiyyət olduqlarını sübut etmiş olurlar. Ağılın əllərlə və əllərin ağılla tərbiyə edilməsi nə qədər parlaq ifadə edilirsə, şagirdlər dünyagörüşü həqiqətini daha dərinlən hiss edirlər.

Bu yaş dövründə şagirdlərdə dünyanı vətəndaş gözü ilə görmək qabiliyyəti formalaşır. Onlar kəşf etmək sevinci, öz qüvvəsi ilə əldə edilmiş həqiqət qarşısında heyrətlənərək iftixar hissi, özünə hörmət hissi keçirirlər.

Bu yaş dövründə şagirdlər müxtəlif məzmunlu kitabları oxumağa xüsusi əhəmiyyət verirlər. Kitablarda böyükyaşlı məktəblilərin həyatına

mühüm intellektual və estetik tələbat kimi daxil olur və onların mənəvi aləminin formalaşmasına səbəb olur, onlarda mütaliyəyə tələbat yaradır. Kitablarn mütaliəsi ağılı və qəlbi cəlb edən, dünya və insanın özü haqqında düşüncə oyadan, gəncləri özünü görməyə və öz gələcəkləri haqqında düşünməyə vadar edən mütaliədir. Bu bir həqiqətdir ki, gənclərin özünütərbiyəsi, özünüdərk və özünütəsdiqi kitabdan başlayır. Kitablarn mütaliə edən şagirdlər (gənclər) yalnız kitabı deyil, eyni zamanda özlərini də düşünürlər. Öz-özü ilə danışmaq, öz vicdanı qarşısında hesabat vermək əsl özünütərbiyədir. Gənclər mütaliə nəticəsində anlayırlar ki, insan həyat burulğanında uçan və həyatda izsiz qalan bir zərrəcik deyil. Hər bir kəs, əgər Vətəninə sevirsə və həqiqi vətənsəvər olmaq istəyirsə, özündən sonra dərin iz qoyub gedə bilər.

İlk gənclik dövründə şagirdlərin ayrıca dəftəri olur. Onlar həmin dəftərə özlərinə aid fikirlərlə yanaşı, görkəmli şəxsiyyətlərin fikirlərini də yazırlar. «Elə cinayət var ki, bağışlanmır, bu, Vətənə xəyanətdir!» (Bəhmənyar), «Vətən uğrunda ölmək şərəfdır» (Horatsi), «Elm elə bir işıqlı çıraqdır ki, bütün çıraqlar ondan ziyalansa belə, nuru azalmaz» (Hədiyyətli-Mülk), «Əməlsiz elm ayağa çidardır» (M.Əvhədi), «Təhsil xəzinə, əmək onun açarındır» (S.Ə.Şirvani), «Elmin bəlası unutmaq, elmi tələf etmək isə onu ləyaqətsizə tapşırmaqdır» (Məhəmməd Peyğəmbər (ə.)), «Bilikdən daha zəngin xəzinə, pis xasiyyətdən daha rəzil düşmən ola bilməz» (Sokrat), «Kitab bəşəriyyətn ən böyük kəşfidir» (H.B.Zərdabi), «Kitab, mənim üçün təcən qiymətliədir» (V.Şekspir).

Yuxarı sinif şagirdlərində vicdan anlayışı formalaşır. Vicdan şagirdlərdə nəcib insani davranışı – insana məhəbbəti, qarşılıqlı yardıma səy göstərməyi, insan üzərindəki zorakılığa nifrəti və onunla barışmazlıq, qocalar və zəiflərə səmimi hörməti, mehribanlığı formalaşdırır. Vicdan şüura, ağıla tabədir.

Böyükyaşlı məktəblilər bir şəxsiyyət kimi formalaşır. Şəxsiyyət həmişə əsasdır. Ona görə də insan şəxsiyyəti qaya kimi möhkəm olmalıdır. Çünki hər şey onun üzərində qurulur.

Böyükyaşlı məktəblilərdə iradi keyfiyyətlər daha da təkmilləşir və möhkəmlənir. Onlar dərk edirlər ki, iradə və arzunu bir-birilə qarışdırmaq olmaz. Arzu etmək hələ iradəli olmaq deyildir. Arzuya çatmaq üçün iradi aktları yerinə yetirmək lazımdır. İradə şıtaqlığa, həcətçiliyə qarşı mübarizədir. Hər bir insanda xarakter ya sünbul, ya

da alaq otu şəklində cücərir. Birincini vaxtında suvarmaq, ikincini isə məhv etmək lazımdır.

Bu yaş dövründə şagirdlərdə ilk məhəbbət hissləri zənginləşir. Ona görə də onların xatirə dəftərlərində məhəbbətə aid hikmətli sözlər mühüm yer tutur. Məsələn, «Tikanlara bürünmüş dünyanın yeganə çiçəyi məhəbbətdir» (Şəhriyar), «Məhəbbət kitabında kin fəslı olmaz» (Şəhriyar), «Namus qadınların zınətıdır» (Məhəmməd Peyğəmbər) (ə), «Məhəbbət odur ki, odu sönməsin, insan yaşadıqca, üzü dönməsin» (Nizami), «Suda hünər hanı eşqi soyuda, eşq odu yandırır soyuq suyu da» (V.Şekspir).

«Əzizəm su dayandı,
Sel gəldi, su dayandı.
Eşq oduna su tökdüm,
Alışdı, o da yandı.»

Yuxarı sinif şagirdlərində vətəndaşlıq ləyaqəti formalaşır. Vətəndaşlıq hissləri – qəlbin ən yüksək və nəcib hərəkətləridir, onlar insanı yüksəldir, onda ictimai şüuru, şərəfi, qüruru bərqərar edir. Vətəndaşlıq ləyaqəti hər bir şagirdi hər şeyə ictimai baxımdan nəzər salmağa təhrik edir. Yuxarı sinif şagirdləri dərk edirlər ki, onlar Vətənə, xalqa və millətə lazımdırlar. Vətənə məhəbbət, ona müqəddəs münasibət şagirdlərin hisslərini nəcibləşdirir, onları bir-birinə dah çox yaxınlaşdırır, doğmalaşdırır.

Yuxarı sinif şagirdləri xeyir və şərə, ədalət və ədalətsizliyə, şərəfə və şərəfsizliyə çox həssas yanaşırlar. Onlar heç bir cəhətlə ədalətsizliklə barışa bilmirlər. Çox vaxt müəllim və şagird arasında münasibətlər məhz, müəllimin ədalətsiz hərəkətinə dözməmək nəticəsində yaranır. Beləliklə, ilk gənclik illərində şagirdlərlə ehtiyatla davranmaq, onların şəxsiyyətinə və heysiyyətinə hörmət etmək, ünsiyyətdə səmimi olmağı gözləmək, onlarla dostcasına rəftar etmək vacibdir. Heç də hind zərbül məsəlindəki – beş yaşına qədər övladınla şah kimi, on yaşına kimi qul kimi, 15 yaşına kimi dost kimi dolan, rəftar et sözləri elə-belə deyilməmişdir. Artıq bu yaş dövründə şagird özünə bir şəxsiyyət kimi baxır, onu təhqir etmək, onun ləyaqət və heysiyyətinə toxunmaq olmaz. Onu hədələmək, qorxutmaq, qərəzli münasibət bəsləmək olmaz.

4.3.5. Şagirdləri öyrənmək və xasiyyətnamə yazmaq

Məktəbdə təlim-tərbiyə işinin yüksək səviyyədə olması üçün məktəb rəhbərləri, müəllimləri və sinif rəhbərləri şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərini yaxşı bilməlidirlər. Böyük rus pedaqoqu K.D. Uşinski deyirdi ki, tərbiyəçi insanı həqiqətdə olduğu kimi bilməli, onun bütün zəif və qüvvətli cəhətləri ilə, bütün gündəlik xırda ehtiyacları və ehtiyacları da bütün ruhi təbiətləri ilə tanış olmalıdır. Bu isə o deməkdir ki, müəllimlər şagirdlərini hərtərəfli öyrənməlidir. Onlar hər bir şagirdin necə inkişaf etdiyini, onların görmə və eşitmə qabiliyyətlərini, bir-birilə dostluq münasibətlərini bilməlidir. Bunun nəticəsində müəllimlər hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətini müəyyən edə bilir. Şagirdləri öyrənərkən aşağıdakı tələbləri nəzərə almaq lazımdır:

1. Şagirdlərin öyrənilməsi uğurlu tərbiyə və təlimin əsasıdır.
2. Şagirdlərin öyrənilməsi planlı və sistemli həyata keçirilməlidir. Bu o deməkdir ki, şagirdlərin davranışını, onların şəxsiyyətini tək-tək faktlarla məhdudlaşdırıb öyrənmək olmaz. Nəzərə almaq lazımdır ki, şagird daim inkişaf edir. Onun mənafeyi, onu yaradıcılığa, öyrənməyə təhrik edən motivlər dəyişir, mənəvi keyfiyyətləri zənginləşir. Ona görə də hər bir şagirdin şəxsiyyəti onun inkişafı ilə sıx vəhdətdə öyrənilməlidir.
3. Şagirdləri öyrənərkən müxtəlif metod və vasitələrdən istifadə edilməlidir.
4. Şagirdləri öyrənərkən onların həyat və fəaliyyətinin bütün cəhətləri nəzərə alınmalıdır. Şagirdlərin mənəviyyətini, onların xarakter əlamətlərinin öyrənilməsini yalnız təlim-tərbiyə prosesi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Məktəblinin ev şəraitini öyrənmədən, kiminlə dostluq etdiyini, hara və kimlə getdiyini, marağını, arzu və istəyini bilmədən şagirdin şəxsiyyəti haqqında düzgün nəticə çıxarıb ümumiləşdirici fikir söyləmək olmaz.
5. Məktəblinin şəxsi keyfiyyətlərini ayrı-ayrılıqda deyil, bir vahid halında öyrənmək zəruridir. Tərbiyə hər şeydən əvvəl insanşünaslıqdır. Uşağı tanımadan – onun əqli inkişafını, təfəkkürünü, marağını, həvəsini, qabiliyyətini, meyllərini bilmədən tərbiyə etmək olmaz. Həmin tələbləri nəzərə aldıqda şagird şəxsiyyətinin necə formalaşdığını öyrənmək olar.

Şagirdləri hansı metodların köməyi ilə öyrənmək olar. Bunun üçün birinci metod müşahidədir. Müşahidə etməklə müəllim hər bir

şagirdin nə ilə maraqlandığını, kiminlə dostluq etdiyini, onun böyüklərə, kiçiklərə necə münasibət bəslədiyini görür. Şagirdi hər hansı bir hərəkətə təhrik edən motivləri araşdırır, müəyyən ümumiləşdirmələr aparır. Şagirdləri öyrənməyin ikinci metodu müsahibədir. Müəllim müsahibə zamanı şagirdlərlə səmimi olmalıdır ki, onlar öz sirlərini ona deyə bilsinlər. Müsahibəni şagirdin özü, onun yoldaşı və dostu ilə, valideynlərlə, şagirdə dərs deyən müəllimlərlə aparmaq olar. Bunların sırasında müəllim daha düzgün məlumatı şagirdin yaxın yoldaşı və dostundan ala bilər.

Uşaqları öyrənmək məqsədilə müsahibəni müəllim üç istiqamətdə apara bilər:

1. Tədris məsələlərinə dair müsahibə; 2. Tərbiyə mövzusunda müsahibə; 3. Müxtəlif idrakı mövzularda müsahibə.

Tədrislə əlaqədar müsahibə zamanı şagirdin tədris olunan materialların necə mənimsədiyini, hansı fənnə daha çox meyl etdiyini, ən çox nə ilə maraqlandığını, hansı fəndən çətinlik çəkdiyini aşkar etmək olur. Aksiomatik mənada tərbiyə mövzusunda aparılması ilə müsahibə ilə uşaqların mənavi-əxlaqi anlayışları necə dərk etdiklərini, əməyə, təbiətə, insanlara münasibətlərini öyrənmək olar. Müxtəlif idrakı mövzuda müsahibə şagirdlərin ümumi inkişaf səviyyəsi, təbiət, cəmiyyət hadisələrinə münasibəti, oxuduğu bədii əsərlərə, baxdığı kinofilmlərə necə qiymət verdiyini, hansı tarixi şəxsiyyətləri, yazıçıları, alimləri, bədii əsər qəhrəmanlarını özünə ideal seçdiyini, hansı qəhrəmanları sevdiyini və s. öyrənmək olur. Bu müsahibələrdə müəllim şagirdlərin diqqətini faşist ermənilərin torpaqlarımızın 20 faizdən çoxunu işğal etməsinə, bir milyondan çox insanların məcburi qaçqın və köçkün olmasına cəlb edir və şagirdlərdə düşməne qarşı nifrət hissi yaradır.

Müəllimlər şagirdləri daha ətraflı öyrənmək üçün onların əl işlərini, yaradıcılıq məhsullarını, anket sorğularını təhlil edir, müqayisələr aparır, konkret bir nəticə çıxarırlar. Anket sorğularını müxtəlif mövzulara həsr etmək lazımdır. Şagirdləri öyrənmək üçün müəllim pedaqoji eksperimentdən də istifadə edir. Bütün bunlardan sonra müəllimlər şagirdlərinə xarakteristika tərtib edə bilər. Xarakteristikada əldə edilmiş faktlar ümumiləşdirilmiş şəkildə ifadə edilir.

Xarakteristikada şagirdin fərdi xüsusiyyətləri xüsusi qeyd edilməlidir. Burada kimin nəyə qadir olduğu əks olunmalıdır. Çünki hər bir şagird özlüyündə bir planetdir. Bu planetin Günəşi, Ayı, ulduzu,

kəhkəşanı var. Bunları müəyyən qədər dəqiq bilmək, şagird xarakteristikasında qeyd etmək, həmin şagirdin gələcək inkişafını izləmək, onun peşə seçməsinə düzgün istiqamət vermək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Suallar və tapşırıqlar:

1. Yaş dövrlərinin xüsusiyyətlərini səciyyələndirin.
2. İnkişafda akselerasiyanın rolunu təyin edin.
3. Məktəbəqədər yaş dövrünün xüsusiyyətlərini araşdırın.
4. İbtidai sinif şagirdlərinin yaş xüsusiyyətlərini təhlil edin.
5. Yeniyetməlik dövrünün əsas şərtləri hansılardır?
6. Gənclik dövrünün fizioloji xüsusiyyətlərini aydınlaşdırın.

II BÖLMƏ

ƏSAS PEDAQOJİ ANLAYIŞLARIN MAHİYYƏTİ

V FƏSİL

DİDAKTİKA ÖYRƏTMƏK NƏZƏRİYYƏSİDİR

5.1. Didaktika haqqında anlayış

Pedaqoji ədəbiyyatda yunan sözü olan *didaktika* iki mənada: «öyrədirəm», «öyrədən» mənasında izah olunur. Həç bir fərqi yoxdur. hər iki halda istər «öyrədirəm», istərsə də «öyrədən» sözlərinin mənası «müəllim» anlayışı verir. Sual olunur:

Kim öyrədir? – müəllim, valideyn və başqaları.

Nəyi öyrədir? – elmi, biliyi.

Nə zaman öyrədir? – təlim zamanı.

Harada öyrədir? – məktəbdə, ailədə və s.

Necə öyrədir? – məqsədmüvafiq, səmərəli, faydalı və s.

Deyilənlərdən məlum olur ki, didaktika, həqiqətən, öyrətməyin yoludur, qanunlarıdır. Deməli, didaktikanı metodika kimi, pedaqoji ustalıq məzmunu kimi başa düşmək lazımdır. Didaktikanı elmi anlayış kimi ilk dəfə XVI əsrin axırlarında alman pedaqoqu Volfqanş Ratki (1571-1635) tərəfindən yaradılmışdır. Pedaqogika elmi anlayışı isə didaktikadan sonra XVII əsrin 20-ci illərində yaranmışdır. V.Ratkidən sonra böyük çex pedaqoqu Y.A.Komenski (1632) «Böyük didaktika» əsərində hər şeyi hamıya öyrətmək məqsədilə təlimin üsul və vasitələrini yenidən daha səmərəli formada şərh etdi. Beləliklə, didaktika pedaqogika elminin əsas bölmələrindən biri olub, təlim zamanı pedaqoji prosesin həyata keçirilməsinin elmi-metodiki əsaslarını təşkil edir.

Didaktika təlim prosesinin necə təşkil olunmasının, hansı qanunlar əsasında cərəyan etməsinin, kimi öyrətməyin, nə üçün, necə və nə zaman öyrətməyin problemlərini həll etmək imkanını yaradır. Didaktikanın köməyi ilə müəllim təlimin mürəkkəb məsələlərinin mahiyyətini dərk edir, pedaqoji prosesi tələb olunan səviyyədə təşkil etməyi öyrənir. Didaktikanı bilmək vacibdir, çünki təlim zamanı qarşıda duran vəzifələri elmi əsaslara söykənmədən həll etmək olmaz. Müasir şəraitdə hər hansı bir prinsipin, metodun, priyomun səmərəli olduğunu gözəyari müəyyən etmək qeyri mümkündür.

Didaktika hazırda aparılan elmi tədqiqat işlərinin nə kimi nəticə verəcəyini əvvəlcədən müəyyən etməyə imkan yaradır.

Lakin təlim prosesinə aid olan məsələləri əvvəlcədən tam düzgün müəyyənləşdirmək imkan xaricindədir. Ona görə ki, təlim prosesinin iştirakçıları içərisində daha dinamik, daha mütəhərriki olan şagirdlər müxtəlif xarakterə malikdir. Bu səbəbdən təlim prosesində hər cür pedaqoji situasiya, hər cür pedaqoji münafişə baş verə bilər. Ona görə də təlim əməli proses olduğu üçün bütün problemləri bu proses zamanı həll etməyə imkan yaranır.

İdrak prosesi sonsuzdur. Hər bir elm çətinlikləri və ziddiyyətləri aradan qaldırmaqla inkişaf edir. Buna görə də didaktika təlim prosesində meydana çıxan hadisələrin qanunauyğunluqlarını, şagird şəxsiyyətinin formalaşmasını, həmin qanunauyğunluqların təsirini, təlimin obyektiv və subyektiv amillərlə şərtlənməsini də öyrənir.

Didaktika birdən-birə yaranmamışdır. Bu sahədə Şərq və Qərb mütəfəkkirlərinin qiymətli fikirləri bir-birilə çulğalaşaraq müxtəlif nəzəriyyələrin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Orta əsrin Şərq fəlsəfəsinin banisi sayılan Əl-Fərabi (870-950) təlim-tərbiyə olunan insanın iradə və arzularını müəyyən istiqamətdə, uyğun vasitə və üsullarla idarə etməklə tərbiyənin məqsədyönlü iş olduğunu sübut etmişdir. Fərabi təlimdə təhlil-tərkib üsulundan, elmilik, əyanilik, ardıcılıq, müvafiqlik, insansevərlik qanunlarından istifadə etmişdir.

Əbu Reyhan Biruni təlimdə şüurluluq, əyanilik, ardıcılıq, əsasçılıq (inandırıcılıq), nəzəriyyə ilə təcrübənin vəhdəti qanunlarından istifadə etmişdir.

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi təlimin yüksək əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd edərək deyirdi ki, təlim hətta heyvanı da saflaşdırır, halal edir: «İtin ağzından pay olmaz. Lakin təlim görmüş itlərin gətirdiyi şikar təmiz sayılar».

Təzının ağzına düşən hər şikar,
Təlim gördüyü üçün halal sayılar.
Təlimdir düzəldən işləri sap tək,
Olmazmı cəhd etsə bir insan mələk?

Cəmiyyət inkişaf etdikcə təlim sahəsində yeni fikirlər yaranırdı. Bu yeni fikirlər içərisində Y.A.Komenskinin fikirləri mühüm yer tuturdu.

O, məktəbi işıq, qayda-qanun, dinclik və sakitlik məbədinə, insanlıq emalatxanasına çevirmək üçün yeni metodlar, hamıya hər şeyi öyrətmək yollarını tapmağı zəruri sayır və bu yolları da tapırdı. Didaktikanın inkişafında İ.H.Pestalotsinin, A.Disteverqin, İ.Herbartın, K.D.Uşinskinin, Meymanın, C.Dyuninin və b. xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Müasir didaktika özündən əvvəlki təlim-təhsil haqqında nəzəriyyələrə varislik etməklə özünəməxsus bir şəkildə inkişaf etmiş və edir. Didaktika hazırda təlim və təhsilin ən maraqlı və aktual məsələlərini araşdırmaqla orta ümumtəhsil məktəblərinə kömək edir. Didaktika müəllimə öz fəaliyyəti haqqında düşünmək üçün material verir, gerçəklikləri müqayisə edib nəticələr çıxarmaq imkanı yaranır. Əlbəttə, pedaqoji nəzəriyyəsi, o cümlədən, təlim nəzəriyyəsi onların tətbiqi haqqında müəllimə tövsiyə etməklə kifayətlənməməlidir. Pedaqoji fəaliyyət çox geniş anlayışdır. Pedaqoji praktika termini də geniş əhəmiyyəti olan anlayışdır və bu sahədə mövcud olan fəaliyyətləri əhatə edir. Məhz, sosial praktika əsasında ümumi təhsil strategiyası dövlət səviyyəsində həll edilir, pedaqoji prosesin layihələri yaradılır, tədris materialları və s. hazırlanır. Deyə bilərik ki, nəzəriyyənin vəzifəsi bütün bu materialların əsaslandırılması və təcrübədə istifadə olunmasına xidmət etməlidir. Buna görə də təcrübə fəaliyyət nəzəriyyəsi, başqa sözlə, təlim fəaliyyəti nəzəriyyəsi zəruridir. Bu isə, məhz didaktikadır.

5.2. Didaktikanın obyektı və predmeti

Didaktikanın obyektı haqqında dərslərdə müəyyən məlumat verilmişdir. Lakin qəbul olunan başlıca cəhət didaktikanın əsas sahələrini, təlimin məzmunu, metodları, təşkili formaları və s. təşkil edir. Şübhəsiz ki, təlim özü də birmənalı proses deyildir. Lakin didaktikanın predmeti həddindən artıq çoxsahəlidir. Buna görə də çox vaxt elmin obyektı və predmeti bir-birindən fərqlənmir. Didaktikanın predmetinə dair fikirlərdən bəzilərinə diqqət yetirmək vacibdir. Bəziləri didaktikanın predmetinin təlimin təhsil və tərbiyə vasitəsi olduğunu əsaslandırırlar. İkinci qrup alimlər didaktikanın predmetinin təlimin qanunauyğunluqları və prinsiplərini, onun məqsədinin, təhsilin məzmununun elmi əsaslarının, metodlarının, formalarının təlim vasitələri olduğunu əsaslandırmağa çalışırlar. Üçüncü qrup alimlər tədris və

öyrənmənin qarşılıqlı əlaqəsini, vəhdətini didaktikanın predmeti hesab edirlər. Dördüncü qrup alimlər isə ümumi didaktikanın predmetini yalnız tədris və öyrənmə prosesində deyil, həm də onun həyata keçirilməsini təmin edən şərait və həmin şəraitin reallaşmasında görürlər. Şübhəsiz ki, bunların hamısını vahid bir məcrada götürərək didaktikanın predmetinin təlimin məqsədinin, məzmunun qanunauyğunluqlarının, metodları və prinsiplərinin öyrənilməsi təşkil edir, deyə bilərik. Bu ümumiləşmiş tərifdə didaktik tədqiqatların istiqamətləri öz əksini tapır. Bu, məhz didaktikanın nə ilə məşğul olması haqqında tam təsəvvür yaradır. Lakin bu kimi məsələlərlə yalnız didaktika məşğul olmur. Burada cəmiyyətin təhsil sahəsindəki tələbləri və sifarişləri də nəzərə alınır. Onlar bu tələbatlar baxımından insanlar nəyi bilməli və bacarmalıdır sualına cavab verməlidir. Didaktika təlimin ümumi məsələlərini, məqsədini müəyyən edir. Bu məqsədin müəyyən edilməsində və həyata keçirilməsində digər elmlər, məsələn, fəlsəfə, sosiologiya, psixologiya və s. elmlər də iştirak edir.

Təlimdə yalnız didaktik qanunauyğunluqlar deyil, həm də digər, məsələn, psixoloji, fizioloji qanunauyğunluqlar da fəaliyyət göstərir. Ünsiyyətin geniş yayılmış qanunauyğunluqlarını informatika, kibernetika, energetika da öyrənir. Təlimin prinsipləri bir çox elmlərin apardığı tədqiqatlar əsasında müəyyən olunur. Deməli, didaktika ayrı-ayrı elmlərin tədqiqatlarına istinad edib təlim və təhsilin ən zəruri məsələlərini tədqiq edir. Deməli, təlim həm didaktikaların, metodistlərin, psixoloqların, kibernetik və genetiklərin də tədqiqat obyektinə ola bilər. Şübhəsiz ki, bu zaman hər bir tədqiqatçı məsələni öz məqsədi, elmi ideyası baxımından araşdırır. Bu isə o deməkdir ki, hər bir tədqiqatçı öz fənninə, elminə xidmət edir. Bu mütəxəssislər, belə hesab edərkən ki, dərəcə gələ bilərlər. Onlar eyni hadisəni göstərsələr də, hər kəs müşahidə etdiyi hadisəyə öz elmi prizmasından yanaşacaqdır. Didakt fikirləşəcək ki, müəllim hansı ümumdidaktik metodları tətbiq edir, hansı prinsipləri reallaşdırır. Metodist müəllimin hansı vasitələrdən istifadə etməsinə, bu vasitələrin tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdisləri necə mənimsəmələrinə diqqət yetirəcəkdir. Psixoloqu ən çox məktəblilərin təlim materiallarını necə mənimsəmələri, mənimsəmənin ümumi qanunauyğunluqları maraqlandıracaqdır. Kibernetiki isə təlim birbaşa və əksinə, idarəetmənin əksəlaqənin necə yaradılması düşündürəcəkdir. Buna görə də müasir dövrdə bütün alimlərin qüvvələrini birləşdirilərək təhsil və təlimin ən

zəruri məsələlərinin işlənməsi tələb olunur. Buna görə də bu iş sahəsinin hər bir iştirakçısı öz fənninin öyrənilməsinin vəziyyətini düzgün təsəvvür etməli, bu ümumi işdə öz yerini dəqiq və düzgün müəyyən etməlidir.

Bu elm sahəsinin mövcudluğu son nəticədə onun təcrübədə əldə etdiyi nəticə və tövsiyələrdən asılıdır. Didaktik tədqiqatların səmərəliliyini artırmaq üçün pedaqogikanın bu sahəsinin statusunun düzgün müəyyən edilməsi zəruridir. Didaktikanın predmetini müəyyən edərkən onun vəzifələrini, obyektinin təhlilini, istifadə etdiyi idrak vasitələrini nəzərə almamaq mümkün deyildir.

Didaktika təlimə sosial təcrübənin gənc nəsə çatdırılması vasitələri kimi baxır. Nəticədə təhsil təlim məzmunundan ibarət olur. Təlimin köməyi ilə gənclərin həyata hazırlanması prosesi təmin edilir. Didaktika getdikcə daha çox nəzəri fənnə çevrilir. Buna elmin inkişafı şərait yaradır. Nəzəri tədqiqatlar daha çox praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Sistemli yanaşmanın tətbiq edilməsi təhsilin məzmunu və təlim prosesinə vahid pedaqoji proses kimi baxmağı təmin edir. Məhz, nəzəri səviyyəsinin yüksəlməsi nəticəsində didaktika təcrübəyə daha səmərəli təsir edir, onun təkmilləşdirilməsinə, yeniləşdirilməsinə şərait yaradır.

Didaktikanın predmetinin müəyyən edilməsində təlimin pedaqoji mahiyyətinin aşkarlanması da mühüm rol oynayır. Didaktika nəzəri elm olduğundan nəzəriyyənin predmeti tədqiqatçı qarşısında münasibətlər sistemi kimi dayanır. Buna görə də təlimin özünəməxsus münasibətlərini müəyyən etmək lazımdır. Ümumiyyətlə, təlim fəaliyyəti zamanı özünü büruzə verən münasibətlər – müəllim-şagird, şagird-tədris materialları, şagird - digər şagirdlər və s. münasibətlər çox müxtəlifdir.)

Pedagoji ədəbiyyatda bunların hansının əsas olmasına dair müxtəlif fikirlər var. Ən çox aparıcı, əsas münasibət şagirdin təlim materiallarına idraki münasibətidir.

Həqiqətən də idrak münasibəti təlim prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Təlimə psixoloji baxımdan, (şagird materialı necə qəbul edir və mənimsəyir) yanaşılsa, onda aparıcı, əsas münasibət şagird – tədris materialı münasibəti olacaqdır. Lakin təlimə pedaqoq gözü ilə baxılsa, onda bu fəaliyyət üçün başqa münasibət, yəni iki fəaliyyət – tədris və öyrənmə fəaliyyəti əsas münasibət olacaqdır. İdrak,

dərketmə, öyrənmə təlimdən kənarda baş verir. Lakin qarşılıqlı fəaliyyət olan tədris və öyrənmə yalnız təlim prosesində baş verir. Onların vəhdəti bütün didaktik sistem münasibətlərini, həm də idraki münasibəti müəyyən edir. Didaktikanın predmeti bununla müəyyən edilir. Təlim prosesində hadisələri real şəkildə öyrənmək üçün üç obyekt arasındakı qarşılıqlı əlaqəni – müəllim, şagird, tədris materialları arasındakı əlaqəni nəzərə almaq vacibdir. Didaktikanın predmetinin bir səciyyəvi cəhəti də təlimin tərbiyəedici vəzifəsindədir. Təlimin tərbiyəedici vəzifəsi ondan ibarətdir ki, şagird yalnız bilikləri mənimsəmir, eyni zamanda bir şəxsiyyət kimi formalaşır, müxtəlif mənəvi keyfiyyətlərə, xarakter əlamətlərinə yiyələnir. Təlimin tərbiyəedici vəzifəsi təhsilin məzmununda öz əksini tapır və didaktik təhlil zamanı bunu nəzərə almaq vacibdir.)

Təhsilin məzmunu təlim prosesində əks olunur. Bu prosesin hər bir zərrəsində təhsilin məzmunu öz ifadəsini tapır. Dərsin hər bir məqamında şagird müəyyən bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnir. Münasibət məhz, təhsilin məzmununu təşkil edir. Başlıcası odur ki, təlim didaktika qarşısında iki aspektdə: həm öyrənmənin obyektı, həm də qurmanın, konstruksiyanın obyektı kimi çıxış edir. Bunu nəzərə almaq o deməkdir ki, didaktik tədqiqatları təlim praktikasının təkmilləşdirilməsinə şüurlu şəkildə yönəltməkdir. Bu zaman onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bunlarsız tədqiqat faydasız olar.

Deyilənləri yekunlaşdırıb didaktikanın predmetini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

Didaktika öz obyektinə – təlimə ilk növbədə fəaliyyətin xüsusi növü kimi, gənc nəsle mədəniyyətin, sosial təcrübənin verilməsi prosesi kimi baxır. Bu fəaliyyətin özünəməxsus spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada başlıca münasibət tədris və öyrənmə münasibətidir. Başqa sözlə, müəllim və şagirdin hərəkətləridir və bunlar bir-birilə sıx əlaqədə baş verir. Digər münasibətlər də ona görə didaktik olur ki, onlar da həmin münasibətlə birləşir. Məsələn, kitab təlim prosesinə daxil olanda dərsliyə, müəllim və şagirdin bilik əldə etmək vasitəsinə çevrilir.

Didaktika təlimin tərbiyəedici vəzifəsini qəbul edir və bunu əsaslandırır. Didaktikanın mahiyyətini düzgün dərk etmək üçün qısaca tarixə ekskursiya etmək kifayətdir. Uzun illər «pedaqogika» sözü ilə yanaşı, eyni mənada «didaktika» sözü də işlədilmişdir. «Didaktika» sözünü pedaqogikaya ilk dəfə alman pedaqoqu V.Ratki (1571-1635)

gətirmişdir. O, öz mühazirələr kursunu «Didaktikadan qısa hesabat, yaxud Ratkinin təlim sənəti» adlandırmışdı. Məhz, bu mənada böyük çex pedaqoqu Y.A.Komenski də «didaktika» terminindən istifadə etmişdir. Y.A.Komenski (1592-1670) öz sələfindən fərqli olaraq «Böyük didaktika» əsərini yazmışdır. «Didaktika» yunan sözüdür. «Didaktikos» öyrədən, «didasko» isə öyrənən deməkdir. Görünür ki, məhz bu, Y.A.Komenskini didaktikanı hamıya hər şeyi öyrənməyin ümumi nəzəriyyəsi adlandırmağa vadar etmişdir. O, həmin əsərində tərbiyə məsələlərinə də geniş yer vermişdir.

Dünya didaktikasının inkişafında İ.F.Herbert (1776-1841), İ.H.Pestalozi (1746-1827), A.Disterveq (1720-1866), K.D.Uşinski (1824-1870), C.Dyu (1859-1952), G.Kerşenşteyner (1854-1932), V.A.Lay (1862-1926) və b. böyük xidmətləri olmuşdur.

Azərbaycanda didaktikanın inkişafında Ə.Y.Seyidovun (1892-1977), M.M.Mehdizadənin (1903-1984), M.Ə.Muradxanovun (1909-1979), N.Kazimovun və b. xidmətləri az olmamışdır.

5.3. Didaktikanın anlayışlar sistemi və vəzifələri

Didaktikanın iki mühüm vəzifəsi vardır:

- ✓ 1. Təlim prosesini, onun reallaşması şərtlərini təsvir və izah edir;
- ✓ 2. Təlim prosesinin daha təkmilləşmiş təşkili yollarını, yeni öyrədi sistemləri və təlimin yeni texnologiyasını işləyib hazırlayır.

Bu vəzifələr qeyd edildiyi kimi, didaktikanın predmetinin müəyyən edilməsində nəzərə alınır. Təlim tədqiqatçı üçün tədqiqatın obyektini kimi çıxış edir. Tədqiqatçı pedaqogikanın elmi-nəzəri funksiyasını həyata keçirir. Tədqiqatın nəticəsində o, təlim prosesinin necə baş verməsinə dair biliklər əldə edir, hadisələrin qanunauyğunluqlarını aydınlaşdırır. Başqa sözlə, belə biliklər pedaqoji gerçəkliyin hansı şəkildə baş verməsini və bunların mahiyyətinin nədən ibarət olmasını əks etdirir. Bu biliklər pedaqoji faktların (hadisələrin), pedaqoji prosesin mahiyyət və qanunauyğunluqlarının necə təzahür etdiyini aydınlaşdırır. Lakin təlimi, onun qanunauyğunluqlarını pedaqoji gerçəkliyin bir hissəsi kimi təsvir etmək kifayət deyildir. Öz-özlüyündə nəzəriyyə məqsəd deyildir. O, praktik fəaliyyətin əsasına xidmət edir, onu istiqamətləndirməyə imkan verir, onu təkmilləşdirir, dəyişdirir, yeniləşdirir. Tədqiqatçı təlimin təsvirindən onun konstruksiyasına keçirsə, o didaktikanın konstruktiv-texniki vəzifəsini yerinə yetirir. Aydındır ki,

hər iki vəzifə qarşılıqlıdır, bir-birilə sıx əlaqədədir. Konstruktiv-texniki fəaliyyətin əsasına elmi nəzəri funksiyanın nəticələri qoyulmalıdır. Digər tərəfdən də gerçəkliyin dəyişdirilməsi öyrənmənin obyektini təşkil edir.

LBu vəzifələri yerinə yetirərkən didaktika başqa elmlərin nailiyyətlərindən də istifadə edir. Psixologiyanın fakt və dəlillərindən istifadə edərkən didaktika, məsələn, şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alır, son nəticədə təlimin məqsədini şəxsiyyətin formalaşmasında, mədəni keyfiyyətlərin inkişafında görür. Şagirdlərdə müstəqillik, təfəkkür, bilik, bacarıqları inkişaf edir, kreativlik formalaşır. Didaktika psixologiya elmindən mənimsəmə prosesini, yadda saxlamamı, əqli inkişafı və s. götürüb özününküləşdirir. Yaş fiziologiyası proseslərin mexanizmini (intellektin, emosiyaların, iradi hərəkətlərin) orienlr hərəkətləri, əməliyyatları təlim prosesində başa düşməyə imkan verir. Fəlsəfə ümumi məsələlərin başa düşülməsinə şərait yaradır, insanın, təbiətin və cəmiyyətin inkişafına dair ümumi bilikləri verir. İnsanın sosial vəzifəsini tədqiqatçının necə şərh etməsindən çox şey asılıdır. Məhz bunu dəqiq müəyyən etməklə tədqiqatçı təhsilin məzmununu layihələşdirə bilər.]

Ümumi didaktika hansı kateqoriya və anlayışlara istinad edir? Hər bir elmin istifadə etdiyi anlayışlarda insan cəmiyyətinin əldə etdiyi biliklər əks olunur. Bütün elmi anlayışlar iki əsas qrupa bölünür: fəlsəfi anlayışlar; xüsusi elmi, yəni hər bir elmə aid olan anlayışlar. Didaktika hər iki qrupa aid olan anlayışlardan istifadə edir.]

Fəlsəfi kateqoriyalar gerçəkliyin ümumi əlamət və əlaqələrini, istiqamət və xassələrini əks etdirməklə didaktikanın qanunauyğunluqlarının və tendensiyalarının öyrənilməsinə kömək edir. Məsələn, təlim nəzəriyyəsi haqqında danışarkən «məhiyyət» və «hadisə» sözlərindən yan keçmək olmaz. Bütün xüsusi elmlər tədqiqat zamanı fəlsəfənin metodoloji funksiyasına istinad edir. [Bu kateqoriyalara «əlaqə», «ümumi və təkcə», «ziddiyyət», «səbəb və nəticə», «imkan və gerçəklik», «keyfiyyət və kəmiyyət», «praktika», «varlıq və şüur» və s. misal ola bilər.]

LBDidaktikanın özünəməxsus anlayışları da vardır. Bunlara «tədris və öyrənmə», «tədris fənni», «tədris materialı», «tədris situasiyası», «təlim metodu», «təlim priyomu», «məllim», «şagird», «dərs» və s. misal ola bilər. Bütün bu anlayışlar bir-biri ilə əlaqədardır.

Məlumdur ki, müasir elmdə differensasiya ilə yanaşı, elmlərin inteqrasiyası prosesi də baş verir. Elmlərin bir-birinə yaxınlaşması prosesi yeni anlayışların yaranmasına səbəb olur. Məsələn, «sistem», «struktura», «funksiya», «optimal», «vəziyyət», «təşkilat», «formalaşma» və s. anlayışlardan pedaqogika yan keçə bilməz. Didaktik tədqiqatlarda qarışıq elmlərin anlayışlarından, məsələn, «qavrayış», «mənimsəmə», «əqli inkişaf», «yadda saxlama», «bacarıq», «vərdiş» (psixologiya), «əks əlaqə», «dinamik terotip» (kibernetika) və s. istifadə edir. Bütün bu kimi anlayışlardan istifadə edən didaktikanın özünəməxsus olan əsas anlayışı «tədris» və «öyrənmə»dir ki, bunları bir-birindən təcrid olunmuş halda təsəvvür etmək olmaz. Qarışıq elmlərdən götürülmüş anlayışlar da təlimlə bağlı məsələləri əks etdirir. Həmin anlayışların təsviri didaktikaya nəzəri düşüncə materialı verir. Şübhəsiz ki, başqa elmlərdən götürülmüş anlayışları bir kənara atsaq, onda pedaqogika, o cümlədən, didaktika çox yoxsul görünər. Eyni zamanda didaktikanın özünəməxsus anlayışlarını da başqaları ilə əvəz etmək düzgün olmazdı. Belə edilmiş olsaydı, pedaqogika (didaktika) öz inkişafından çox-çox geri qalardı.

Hazırda pedaqogikanın elmi terminologiyasının yaradılması ən aktual məsələ kimi qarşıda durur. Yeni yaradılmış pedaqogika və psixologiya assosiasiyasının ən ümdə vəzifəsi həmin məsələ ilə məşğul olmaqdır. Tədqiqatçıya hər hansı bir termini dəyişməyə icazə verilmir. Terminlər dəqiq işlədilməlidir. Terminlərin qarışdırılması və ya dəqiq işlədilməməsi çəşqınlıq əmələ gətirir. Ciddi və vahid terminologiyanın hazırlanması elmi metodologiyanın başlıca tələbidir.

5.4. Əsas didaktik konsepsiyalar

[Təlim prosesi psixoloji konsepsiyalara əsaslanır ki, bunlar da didaktik sistem adlanır. Didaktik sistem vahid quruluşu təşkil edən ünsürlərin məcmuyudur. Sistemlərin təsviri məqsədin, təhsilin məzmununun, didaktik proseslərin, metodların, vasitələrin, təlim formaları və onun prinsiplərinin səciyyəsinə müəyyənləşdirir.]

Mövcud didaktik konsepsiyaları ümumiləşdirərkən üç mühüm konsepsiyaya müəyyən etmək olar. Bunlar ənənəvi, pedosentrik və müasir didaktik sistemlərdir. Bu konsepsiyaların hər biri bir sıra istiqamətləri, pedaqoji nəzəriyyələri əks etdirir. Konsepsiyaların üç

qrupa bölünməsi didaktikanın obyektı və predmeti olan təlim prosesinin necə başa düşülməsindən irəli gəlmişdir.

(Təlimin ənənəvi sistemində dominat rolunu tədris-müəllim fəaliyyəti oynayır. Onun əsasını Y.A.Komenski, İ.H.Pestalotski kimi pedaqoqların didaktik konsepsiyaları, xüsusilə, İ.Herbart və alman klassik gimnaziyası didaktikası təşkil edir.)

(Pedaqoji sentrizm konsepsiyasında təlimdə əsas yer öyrənməyə – uşağın fəaliyyətinə verilir. Bunun əsasını C.Dyunun sistemi, Kerşenşeynerin əmək məktəbi, V.Layın hərəkət məktəbi təşkil edir. Müasir didaktik sistem hər iki cəhəti – tədrisi və öyrənməni əsas tutur. Müasir təlim konsepsiyasını proqramlaşdırılmış, problemlı təlim, inkişafetdirici təlim (P.Qalperin, L.Zankov, V.Davidov), humanist psixologiya (K.Rocers), koqnitiv psixologiya (C.Bruner), pedaqoji texnologiyə, yenilikçi müəllimlərin pedaqoji ideyaları yaradır.) Qeyd edilən konsepsiyalar haqqında qısa məlumat verməyi lazım bilirik.

(Ənənəvi didaktik sistem hər şeydən əvvəl alman alimi İ.F.Herbartın adı ilə bağlıdır. O, indiyə qədər Avropada istifadə olunan təlim sistemini əsaslandırmışdır. Təlimin məqsədi İ.Herbarta görə, intellektual bacarıqların, təsəvvürlərin, anlayışların, nəzəri biliklərin formalaşdırılmasıdır. Bununla yanaşı, Herbart tərbiyəedici təlim anlayışını da pedaqogikaya gətirmişdir. Herbarta görə, təlimin təşkili, təhsil müəssisələrindəki bütün qayda-qanunlar əxlaqca möhkəm olan şəxsiyyəti formalaşdırmalıdır. Təlim tərbiyəedici xarakter daşmalı, bilikləri hisslərin, iradi hərəkətlərin inkişafı ilə əlaqələndirməlidir. Hazırda bunu şəxsiyyətin motivasiya tələbatı aldandırır.)

Göstərilmiş məqsədə nail olmaq üçün Herbarta görə təlim prosesi dörd formal dərəcə üzərində qurulmalıdır. Bunlar təlimin quruluşunu təşkil edir. Həmin formal təlim mərhələləri bunlardır: **Aydınlıq** – şagirdlərə yeni material haqqında məlumat verilir, təlim materialları dəqiq izah edilir. **Assosiasiya** – yeni materialın köhnə öyrənilmiş materiallarla əlaqəli şərh nəzərdə tutulur. Sistem mərhələsində nəticələr çıxarılır, qaydalar irəli sürülür, təriflər, anlayışlar və qanunauyğunluqlar aşkar edilir. **Metod** mərhələsində alınmış, mənimsənilmiş biliklər praktikaya tətbiq edilir. Psixoloji cəhətdən hərəkətə, didaktik cəhətdən çalışmalara, məntiqi və yaradıcı fikirləşməyə əsaslanır. Müasir dillə deyilsə, təlimin quruluşu şərh etməkdən, ümumiləşdirmədən və tətbiq etmədən ibarətdir. Bunlar təlimin səviyyəsindən asılı olmayaraq məcburi sayılır.

Beləliklə, təlimin məntiqi materialın verilməsindən izah etməyə, ümumiləşməyə doğru hərəkəti əks etdirir. Bu sxemi bu gün də görmək olar.

Şübhəsiz ki, Herbartın didaktik sistemi təlim prosesini qaydaya salmış, təşkil etmiş, müəllim fəaliyyətinin səmərəsini xeyli artırmışdır. Herbart idarəetmə, müəllimin rəhbərliyi, qayda, rəqlament və s. sözləri işlədir və onların hər birinin mahiyyətini izah edirdi. O, müəllim fəaliyyətini təşkil etməyə, sistemləşdirməyə xüsusi əhəmiyyət verirdi.

XX əsrin əvvəllərində Herbartın sistemi tənqiddə məruz qalmışdır. Tənqid həmin sistemin sözcülük, kitabçılıq, uşağın maraq və həyatından ayrı düşmüş tələblərdən, intellektualizmdən ibarət olduğunu bildirirdi. Tənqid həmin sistemin uşağı düşünməyə imkan vermədiyini, təfəkkürünü inkişaf etdirmədiyini xüsusi qeyd edirdi. Ona görə də XX əsrin əvvəlində yeni didaktik sistemlər yarandı. Bunlardan ən çox **pedosentrik** didaktika xatırlanır. Bu didaktik sistem C.Dyunin adı ilə bağlıdır. C.Dyu təlim prosesini uşağın marağı və qabiliyyətləri üzərində qurmağı təklif edirdi. Təlimin məqsədi uşaqların ümumi və əqli qabiliyyətlərini, müxtəlif bacarıqlarını inkişaf etdirməlidir. Pedosentrizm pedaqogikada yeni istiqamət olub, təlim-tərbiyə problemlərini uşağın xüsusiyyətləri üzərində qurmağı zəruri sayır. C.Dyu deyirdi ki, uşaq Günəş, pedaqoji proses planetlərdir. Planetlər Günəş ətrafında fırlandığı kimi, pedaqoji proses də uşaq ətrafında dolanmalıdır. Pedosentrik, islahatçı didaktika XX əsr pedaqoqlarının Herbart təlim modelinə etiraz əlaməti idi. Mütərəqqi pedaqoqlar Herbart təlimini (didaktikanı) kitab tədrisi məktəbi, uşaq aləmindən ayrı düşdüyünü qeyd edirdilər və deyirdilər ki, tədris müstəqil olmalıdır, uşaq düşünməli, fəallıq göstərməlidir. XX əsrin əvvəllərində pedosentrik didaktikadan başqa yeni məktəb, vətəndaşlıq tərbiyəsi, əmək məktəbi hərəkət məktəbi kimi didaktik təlimlər sistemi olmuşdur.

Yeni məktəblər didaktikası məktəblərin şəhərlərdən kənardə yerləşməsini, şagirdlərə laboratoriya və kabinetlərdə biliklərin verilməsini əsas götürürdü. Bu məktəblərdə əmək təlimi – xarratlıq, çilingərlik müəyyən yer tuturdu. Yeni məktəblərin nəzəriyyəçilərindən biri fransız pedaqoqu Demolen olmuşdur. Demolenin fikrincə, yeni məktəblər əməli pedaqogikanın laboratoriyasıdır. Bu məktəblərdə uşaqlara elmi bilik verməkdən daha çox onların fikri qabiliyyətlərinin ümumi inkişafına diqqət verilirdi. Əsas vəzifə uşaqları müşahidəçiliyə, mülahizələr yürütməyə, onları yoxlamağa alışdırmaq idi. Bütün tədris-təcrübə

işləri faktlar üzərində qurulmalı, uşaqlarda təşəbbüskarlıq və müstəqillik inkişaf etdirilməlidir. Uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətləri, onlardakı müsbət cəhətlər üzə çıxarılmalıdır.

«Vətəndaşlıq tərbiyəsi» və «Əmək məktəbi» didaktik sistemi XX əsrin əvvəllərində Almaniya məktəbi tarixində xüsusi yeri olan Kersənşteynerin adı ilə bağlıdır. Onun «vətəndaşlıq tərbiyəsi» haqqında fikri «əmək tərbiyəsi» ideyası ilə sıx bağlıdır. O, «əmək məktəbi»ndə emalatxana, məktəbyanı sahə, bağ, məktəb mətbəxi olmasını lazım bilirdi. «Əmək məktəbi» uşaqları gələcək peşə üçün də hazırlamalı idi.

«**Hərəkət məktəbi**» didaktik sistemi alman pedaqoqu V.Layın adı ilə bağlıdır. Lay yalnız biologiyayı əsl elm hesab etdiyinə görə pedaqogikanı biologiləşdirirdi. Məktəb, təhsil islahatçılarından biri olan Lay təlim prosesinin üç mərhələdən ibarət olduğunu irəli sürürdü: **Qavrayış-isləmə-ifadə**. O, ən çox ifadəyə üstünlük verirdi. Bu anlayış altında uşaqların müxtəlif fəaliyyətlərini nəzərdə tuturdu. Uşaqlar inşa yazır, şəkil çəkir, səhnəciklər verir, praktik işləri icra edir və bunları «pedaqoji hərəkət» adlandırırdı. Şübhəsiz ki, təlim prosesinə belə yanaşma şagirdlərin idrak fəaliyyətini aktivləşdirir, təfəkkürün inkişafını təmin edir, təlim prosesini maraqlı edir. Əlbəttə, bu didaktik sistemin belə müsbət tərəfləri ilə yanaşı, çatışmayan cəhətləri də var idi. Belə ki, müəllim ikinci plana düşür, məsləhətçiyyə çevrilirdi və nəticədə təlimin səviyyəsi aşağı enirdi.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində geniş yayılmış didaktik sistemlərdən biri də eksperimental pedaqogika idi. Bu didaktik sistem tərəfdarları eksperimentlər üçün xüsusi laboratoriyalar təşkil edir, «test» üsullarından istifadə edirdilər. Bu nəzəriyyənin ən çox tanınmış nümayəndələri alman pedaqoqu Ernest Meyman (1862-1915), Amerikada isə Eduard Torndayk olmuşdur.

Beləliklə, didaktika belə bir dilemma qarşısında dayanmışdır. Ya direktiv təlim vasitəsilə şəxsiyyətin fərdi, psixoloji inkişafını itirməklə şagirdlərə sistemli, fundamental biliklər verməli, ya da təlimdə şagirdlərə azadlıq verməli, təşəbbüskarlığını inkişaf etdirməlidir. Ənənəvi və pedosentrik konsepsiya bu dilemmayı həll etməyi qarşıya qoyurdu. XX əsrin ikinci yarısı didaktik fikrin həm Qərb ölkələrində, həm də keçmiş SSRİ məkanında inkişafı ilə səciyyələnilir. Tədrisən müasir didaktikanın konturları işlənməyə başlandı. Lakin hələ elmdə bir vahid didaktik sistem yox idi. Təlimin məqsədinə ən çox fundamental biliklər verməyi, uşaqların ümumi inkişafını təmin etməyi, əqli, əmək,

bədii cəhətdən formalaşdırmağı daxil edilirdi. Təlimin məzmunu kiçik və böyük siniflərdə integrativ kurslar olsa da, ən çox, əsasən, fənlər üzrə qurulur. Təlim prosesi təlimin məqsədi və məzmununa adekvat cavab verməlidir. Buna görə də təlim prosesi ikitərəfli proses kimi müəllim tərəfindən idarə olunur. Müəllim şagirdlərin tədris-idrak fəaliyyətinə rəhbərlik edir, onu təşkil edir, həyata keçirir. O, ənənəvi metod və vasitələrdən çəkinərək şagirdlərin müstəqilliyini inkişaf etdirir, təlimin izahedici və islahatçılıq tədqiqatlarının müsbət cəhətlərindən istifadə edir.

5.5. Müasir didaktik sistemin formalaşması

Məktəb ictimai-dövlət sistemində mövcud olub cəmiyyətin, dövlətin təhsil sifarişini yerinə yetirən, şəxsiyyəti formalaşdıran sosial institut hesab olunur. Məktəb xalqın mənəvi beşiyidir. Təhsilə verilən sosial sifariş birmənalıdır. Dövlət və ictimai işlərdə fəal iştirak edən yaradıcı, təşəbbüskar, müstəqil şəxsiyyət yetişdirməkdir. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən böyük təhsil islahatı müasir didaktik konsepsiyanın təşəkkülündə mühüm rol oynayır. Məktəbin qarşısında sağlam ruhlu, təmiz əxlaqlı, ədalətli, mərd insanlar tərbiyə etmək kimi çox mühüm vəzifə qoyulmuşdur. Təhsil islahatı təhsilin demokratikləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi kimi məsələlərin yerinə yetirilməsinin vacibliyini nəzərdə tutur.

Cəmiyyətin demokratikləşməsi məktəbin demokratikləşdirilməsini təmin edir. Məktəbin demokratikləşdirilməsi məktəbin məqsədinin, vasitələrinin, məktəbin həyatının yeniləşdirilməsini tələb edir. Pedaqoji prosesdə demokratikləşdirilmə formalizmin, bürokratizmin aradan qaldırılmasını tələb edir. Humanistləşdirmə ideyası uşaqların və yaşlıların qarşılıqlı əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi, pedaqoji əməkdaşlığın zənginləşdirilməsidir. Demokratik sistemin humanistləşdirilməsi-şagirdlərin təhsillənmə və tərbiyə etmə prosesinin təkmilləşdirilməsi, onların idrak və ruhi tələbatlarının təmin edilməsidir. Başqa sözlə, məktəblilərin tədris əməyinin humanistləşdirilməsi onların müəllimlərlə birlikdə məktəbin idarə olunması işində iştirakını tələb edir. Bütün bunların köməyi ilə müəllim və şagirdlərin fəaliyyətinin məzmununun şagirdə xidmət etməsinə şərait yaranır. Şagird subyektiv varlıq kimi müxtəlif fəaliyyətlərdə – tədris, oyun, ictimai faydalı işlərdə iştirak edir. Müəllim-yenilikçilərin və alim-didaktların elmi axtarışlarının

nəticələrini tətbiq etməklə məktəblilərdə oxumaq arzu və qabiliyyətlərinin inkişafını, onlarda biliklərə yiyələnmək məsuliyyətini formalaşdırır. Məktəb kollektivlərində müəllim və şagirdlər arasında bir-birinə inam möhkəmlənir. Hər bir şəxsdə öz vəzifəsinə tələbkərlilik yüksəlir. Müəllimlərdə öz əməklərinin nəticəsinə sevinc və iftixar hissi yaranır, tədris prosesini daha da məhsuldar həyata keçirir. Şagirdlərdə müstəqilliyi möhkəmləndirir, problemləri həll etmək üçün özlərinə inamı artır.

Məktəbin yeniləşməsində əsas yeri müəllim tutur. O müəllim ki, humanist pedaqogika mövqeyində dayanırsa onun fəaliyyətinin üslubu şagirdlərin fəaliyyətini dəyişdirməyə qabildir. Məktəb təcrübəsində müəllim fəaliyyətinin ən çox iki üslubu – nüfuz (avtoritar) və demokratik üslubu yayılmışdır. Bu iki üslub didaktik sistemi əks etdirir.

Avtoritar üslublu müəllim şagirdlərin fikri ilə hesablaşmır, kollektivin həyatına aid məsələləri özü planlaşdırır, qərarları da özü qəbul edir. İş gedir, iclaslar təşkil olunur, lakin şagirdlər bu işlərə maraq göstərmirlər. Bu üslubla işləyən müəllim icraçılar axtarır və onlara nəzarət etməyi də unudur. Belə müəllimlərin dərslərində ən çox formalizm hakim olur.

Demokratik üslubla işləyən müəllim şagirdlərlə maraqlı tədbirlər təşkil etmək istəyərkən onlarla məsləhətləşir, onların hər birinə konkret iş tapşırır. İntegrativ və ya demokratik üslubla işləyən müəllim şagird kollektivində ictimai rəy formalaşdırmaqla bilir. İctimai rəyin formalaşması nəticəsində müəllim kollektivi asanlıqla idarə edə bilər. Nəticədə müəllimlə şagirdlər arasında səmimi münasibət yaranır. Müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyəti demokratik prinsiplər üzərində qurmaqla səmimi münasibət yaradır, təlim materiallarını şüurlu şəkildə mənimsənilməsinə səbəb olur. Yenilikçi müəllimlər dərslə yanaşı, şagirdlərlə maraqlı tədbirlər – disputlar, debatlar, səyahətlər təşkil edir, onları müstəqil düşünməyə təhrik edir. Şagirdlərdə qarşılıqlı ünsiyyət, idrak fəallığı formalaşır. Hazırda «beyin hücumu» deyilən interaktiv metodun adı çəkilir. «Beyin hücumu» zamanı rəhbərlik edən şəxs kollektivin drijoru rolunda çıxış edir. İnteraktiv metod insanın daxili duyğularının, psixi proseslərinin, xüsusilə, təfəkkürünün inkişaf etdirilməsinə xidmət edir. Şagird müstəqil hərəkət edib, düşünməyi bacarmalıdır. Şagirdlər müəllimin köməkçisi olmalı, bir-biri ilə səmimi ünsiyyətə girib bir-birinə kömək etməyi bacarmalıdır.

Məhz müasir didaktik sistem şüurluluq və fəallığın optimal həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Sual və tapşırıqlar:

1. Didaktika nədir?
2. Didaktikanın vəzifələrini aydınlaşdırın.
3. Əsas didaktik konsepsiyaları izah edin.
4. Müasir didaktik anlayışı necə başa düşürsünüz?

VI FƏSİL

TƏLİM PROSESİ

6.1. Təlim prosesinin mahiyyəti

Təlim, təhsil və tərbiyənin vahid pedaqoji prosesin ayrılmaz tərkib hissəsi olması «Pedaqoji proses» bəhsində izah olunmuşdur. Bu fəsil də təlim prosesinin mahiyyətini şərh edərkən yalnız təlimin spesifik xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur.

[Təlim müəllim və ya hər hansı bir şəxsin (tərbiyəçi, valideyn, təşkilatçı və s.) rəhbərliyi ilə həyata keçirilən məqsədyönlü təhsil alma və tərbiyə etmə prosesidir. Təlim prosesində uşaqlar müvafiq bilik, bacarıq, vərdislər sisteminə yiyələnməklə təhsil alır və tərbiyə olunurlar. Təlim-təhsil və tərbiyə etmə prosesini həyata keçirən əsas və yeganə yoldur. Təlim prosesi öyrədən və öyrəninin fəaliyyətinin qarşılıqlı vəhdətidir.] Deməli, təlim sadəcə tədris cədvəli əsasında təşkil olunan dərslərdən ibarət deyil. Təlim bütövlükdə təhsillənmə – tərbiyə etmə prosesini əhatə edir. Təlimə bütün dərsləndənkənər, məktəbdənkənər, ailə tədbirləri və s. daxildir.]

Təlim pedaqoji proses olduğu üçün, əsasən, müəllim və şagird fəaliyyətini əhatə edir. Bu məqsədlə təlim prosesinin mahiyyəti müəllim və şagird fəaliyyətinin təşkili əsası kimi izah olunur. Əlbəttə, müəllim və şagird fəaliyyətinin təşkili əsası kimi izah olunan qanunauyğunluqlar valideynlərə, müəllimi əvəz edən hər bir şəxsə eyni dərəcədə aiddir.

Müəllim şagirdləri bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlandırır, onların inkişafını təmin edir və tərbiyələndirir. Müəllimin fəaliyyəti öyrətmək, şagirdin fəaliyyəti isə öyrənmək adlanır. Öyrətmək yalnız şagirdə bilik verməyi, bilik öyrətməyi nəzərdə tutmur, həm də eyni zamanda şagirdi tərbiyə etməyi, müxtəlif baxımdan (fizioloji, psixoloji və sosial) inkişaf etdirməyi də nəzərdə tutur. Öyrənmək yalnz dərstdə verilmiş materialları mənimsəmək prosesi olmayıb, həm də dərkətmə, fakt və hadisələrin mahiyyətini anlamaq prosesidir. Məhz bu fəaliyyət sayəsində bəşəriyyətin əldə etdiyi bilik və təcrübə mənimsənilir. Şagirdlər öyrənmə prosesində müstəqil düşünmək, fəallaşmaq kimi qabiliyyətlərə də yiyələnirlər. Müəllim şagirdlərə öyrənməyi öyrədir. Öyrənmək sayəsində şagird inkişaf edir, ağıl zənginləşir,

mənəvi aləmi təkmilləşir. Öyrənmək təlim materiallarını əzbərləmək deyil, bu, düşünməkdir, fantaziyadır, mühakimə yürütməkdir, əmək sevincini hiss etməkdir. Şübhəsiz ki, öyrənmə prosesi müəllimin rəhbərliyi ilə baş verir. Müəllim həmin fəaliyyəti şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə, fərdi qabiliyyət və imkanlarına müvafiq şəkildə istiqamətləndirir, sistemə salıb konkretləşdirir, şagirdlərin mənimsədikləri biliklərini məntiqi cəhətdən əsaslandırır. Müəllim şagirdlərin müstəqil çalışıb bilik əldə etmələri üçün ən səmərəli yol və vasitələri öyrətməklə onlara müvafiq bilik, bacarıq və vərdislər sisteminə yəyələnmək qabiliyyətini aşılayır. Müəllim yaxşı bilir ki, şagird boş qab deyil, o, yandırmaq üçün bir məşəldir. !

Təlim prosesi ziddiyyətli prosesdir. Bu proses daim hərəkətdə və inkişafdadır.

Psixoloji və pedaqoji tədqiqatlar sübut edir ki, şagirdin şəxsi təcrübəsilə elmi biliklər arasındakı, idrak məsələlərini həll etmək zərurəti ilə onun imkanları arasındakı ziddiyyətlər canlı idrak prosesini təşkil edir. Bu prosesdə şagirdlər axtarışlar aparır, zehni və iradi qüvvələrini gərginləşdirir, ziddiyyətləri həll etmək üçün fəal surətdə yol axtarırlar. (Təlimdə əsas hərəkətverici ziddiyyət təlim prosesində şagirdlərin imkanları (onların bilik səviyyəsi, inkişafı, malik olduqları motivlər, tərzlər) arasında mövcud olan ziddiyyətlərdir. Misal üçün:

- ✓ 1. şagirdlərin keçmiş bilik səviyyəsi ilə yeni bilikləri arasında olan ziddiyyət;
- ✓ 2. biliklərini yeni biliklərə yiyələnmək zamanı istifadə etmək bacarığı arasındakı ziddiyyət;
- ✓ 3. öyrənməyə şagirdlərin tələb olunan münasibət səviyyəsi ilə əldə edilmiş səviyyəsi arasındakı ziddiyyət;
- ✓ 4. dərk etməyə dair daha mürəkkəb məsələlərlə onu həll etmək üçün kifayət etməyən keçmiş metodlar arasında olan ziddiyyət kimi ifadə etmək olar (Məktəb pedaqogikası, Q.İ.Şukinanın redaktəsi ilə, Bakı, «Maarif», 1982, səh. 264)

(Təlim prosesinin quruluşu idrak prosesinin, inikas nəzəriyyəsinin quruluşuna bənzəyir və ona yaxındır. Lakin idrak nəzəriyyəsi çox geniş fəlsəfi məsələdir.) Bunun əsasını V.İ.Leninin böyük alman filosofu Hegelin fikirlərinə istinadən formalaşdırdığı aşağıdakı tezis təşkil edir: «Canlı seyrdən abstrakt təfəkkürə və bundan praktikaya – həqiqəti dərk etməyin, obyektiv reallığı dərk etməyin yolu belədir».

Bu tezisdən tam aydın olur ki, inikas nəzəriyyəsi üç mühüm mərhələdən – canlı seyr, abstrakt təfəkkür və praktikadan ibarətdir.

Birinci mərhələ canlı müşahidədir. Bu mərhələdə bilik mənbəyi olan duyğular mühüm rol oynayır. Görkəmli pedaqoqlar duyğuları əqlin bələdçiləri, əqlin şahidləri, əqlə açılan pəncərə, xarici aləmlə təfəkkür (şüur) arasında qaynaqlar, analizatorlar və s. adlandırmışlar. Bu mərhələdə duyğularla yanaşı, qavrayış, təsəvvür, təxəyyül və digər proseslər də fəal iştirak edir, ikinci mərhələyə körpü salınır.

İkinci mərhələ abstrakt təfəkkürdür. Bu mərhələdə müşahidə edilmiş fakt və hadisələri təfəkkür saf-çürük edir, qanunauyğunluqları və qanunları müəyyənləşdirir, nəzəriyyə və fərziyyələri irəli sürür. Canlı müşahidələr əsasında fakt və hadisələr toplanır, təfəkkür həmin faktları, hadisələri ümumiləşdirib qanunlar, teoremlər, düsturlar şəklində ifadə edir. Lakin bunlar hələ məsələnin mahiyyətini, idrak prosesinin mahiyyətini dürüst həll etmir. Çünki təfəkkürün müəyyən etdiyi qanunlar, qaydalar yoxlanılmalı və onların düzgün olub-olmaması haqqında hökm verilməlidir. Bu çətin işi idrak prosesinin üçüncü mərhələsini təşkil edən praktika yerinə yetirir. Buna görə də haqlı olaraq deyilir ki, praktika biliyin meyarı, həqiqətin məhkəməsidir. Böyük ingilis alimi M. Faradeyə verilən belə bir sual – yüzüncü təcrübənə baş tutmasa, nə edərdin? – belə cavab vermişdi: yüz birinci təcrübəni qoyardım, görüm təfəkkür harada səhv etmişdir. Beləliklə, idrak prosesi müşahidə – abstrakt təfəkkür – praktika formasında çıxış edir və öyrənmə prosesinin əsasını təşkil edir.

Öyrənmə prosesinin mərhələləri də idrak prosesinin mərhələlərinə oxşayır. Bu prosesdə şagirdlər biliksizlikdən biliyə doğru inkişaf edir. Öyrənmə bilik, bacarıq və vərdisləri mənimsəməyin, onlara yiyələnməyin, dərin, mürəkkəb prosesidir. Bu prosesin psixoloji əsasını motivlər, maraqlar, tələbatlar təşkil edir. Motiv (fransız sözü olub təkan vermək deməkdir) şagirdin təlimlə əlaqədar olan bu və ya digər tapşırığı icra edərkən rəhbər tutduğu daxili niyyət və arzu olub məktəbli bu və ya digər bir işi icra etməyə təhrik edən daxili qüvvədir.

Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, uşaqlar məktəbə böyük həvəslə, oxumaq arzusunu ilə gəlirlər. Lakin tədris illərində heç də onların hamısında bu arzu qalmır. Müxtəlif amillər üzündən (mənfi təcrübə, müəllimin qeyri-səmimi münasibəti, şagird ləyaqətini qiymətləndirməmək və s.) şagirdlərin bəziləri öyrənməyə olan həvə və marağını itirirlər. «Bunun səbəbini ailədə, məktəbdə, pedaqoji şəraitdə

axtarmalıyıq. Bəzi hallarda məktəbə böyük həvəslə gəlmiş bir uşağı soyuq və tərəvətsiz dərslər, quru və cansız söhbətlər yorur, onun qəlbi və canı sıxılır. Odur ki, uşaq təbiətə qaçmağa can atır» (S.Vurğun). Deməli, öyrənmənin motivləri dəyişir, inkişaf edir. Yenilikçi, işgüzar müəllimlərin səyi nəticəsində şagirdlərdə müsbət motivlər təşəkkül tapır. Əlbəttə, öyrənmək həvəsini bir motiv deyil, bir neçə motiv yaradır. Motivlər arasında qarşılıqlı əlaqə formalaşır. Bu motivlər sırasında sosial, idrak, ünsiyyət, əxlaqi və s. motivlər mühüm yer tutur. Yuxarı siniflərdə isə şagirdlərdə milli özünüdərk, milli ləyaqət, özünütərbiyə motivləri yaranır. Məktəblilər özünü, Vətəninə, xalqını, millətini dərk edir, özünə nəzarət etməyi öyrənir, özünüdərk haqqında düşünür, Azərbaycan dövlətinin rəmzlərinin tərbiyəvi mahiyyətini anlayırlar. Öyrənmə motivləri arasında idrak marağı tələbatının rolu böyükdür.

Öyrənmə prosesi beş mərhələdən ibarətdir. **Birinci mərhələ maraqların yaradılmasıdır.** Maraqlar insan fəaliyyətinin sosial mühərrikidir. Müəllim ilk dərindən uşaqlarda təlimə maraq oyada bilirsə, həmin fənni öyrənmək uşaqlar üçün heç bir çətinlik çəkməzlər. Hər hansı bir fənnə maraq yarandıqda şagird çətinlikdən qorxmur, verilmiş təlim materiallarını həvəslə yerinə yetirir. Tədqiqatçılıq, hər şeylə maraqlanmaq və hər şeyi öyrənmək həvəsi uşaqları təlim materiallarını şüurlu öyrənməyə təhrik edir. Təlim uşaqlar üçün o vaxt maraqlı, cəlbedici olur ki, qarşıda duran problemin həll olunmasının yolları mahiyyət etibarilə tam aydın olsun. Yenilikçi müəllim dərk edir ki, «dərs – hər şeyi bilmək və əxlaqi əqidə məşəlini yandıran ilk qığılcımdır». Dərslərdə əldə edilən biliklər şagirdlərin idrak marağının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu zaman şagirdlərdə idrak çevikliyi yaranır. Təbiət, cəfəriyyət, insan haqqında elmi biliklərə yiyələnməyə xüsusi maraq yaranır. Təhsilin bu üç elementi birləşərək şagirdlərdə bəşəriyyətin keçmişini, indiki vəziyyətini və gələcəyini öyrənməyə maraq yaradır. Bu bir həqiqətdir ki, idrak marağı şagirdlərdə tədqiqatçılıq keyfiyyəti yaratmaqla onların mənəvi cəhətdən yüksəlməsinə şərait yaradır. Biliklərə tədqiqatçı kimi yanaşmağı həyata keçirmək üçün mücərrəd həqiqətlərin mahiyyətini dərk etmək vacibdir. Dərslər gənc ürəklərdə bir çağırış kimi səsləndə, şagirdlər təlim tapşırıqlarını səy və həvəslə yerinə yetirir, sabahkı bilikləri mənimsəməyə böyük maraq göstərirlər.

Öyrənmənin ikinci mərhələsi qavrama adlanır və idrak prosesində olduğu kimi duyğulardan başlayır. Xarici aləm insan şüurunda duyğular vasitəsilə əks olunur. Qavrama mərhələsində müəllim şagirdlərin həyat təcrübəsini və hazırlıq səviyyəsini nəzərə almaqla materialı izah edir və şərh olunan məsələlər haqqında şagirdlərdə təsəvvürləri formalaşdırır. Burada təlim materiallarının şüurlu mənimsənilməsinə xüsusi diqqət yetirmək vacibdir. Təlim materiallarının qavranılmasında idrak vəzifələrinin düzgün müəyyən edilməsi zəruridir. Bu mərhələdə müəllim qavrayışın inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Təlim prosesində şagirdlər tədricən təbiət və cəmiyyət hadisələri ilə nəzəri və əməli şəkildə tanış olur, bəşəriyyətin əldə etdiyi ictimai təcrübəyə yiyələnirlər. Bu mərhələdə ən ümdə vəzifələrdən biri şagirdləri yanlış qavrayışlardan qorumaq, onlarda təsəvvürləri formalaşdırmaqdır. Qavramada ən çətin məsələ yeni biliklərin verilməsidir. Öyrənilən material o zaman həyata keçirilir ki, şagirdlər əvvəllər qazandıqları bilik, bacarıq və vərdislərə istinad edirlər. Lakin bütün şagirdlərdə bu bilik və təcrübə eyni səviyyədə olmur. Bu isə qavramada fərdi fərqlərlə şərtlənir. Buna görə də qabaqcıl, yenilikçi müəllimlər ləng fikirləşən şagirdlərə səbrlə yanaşır. Onlar bilirlər ki, bu, əqli inkişafda özünəməxsus pillədir. Kəşf etmək, öz qüvvəsi ilə əldə edilmiş həqiqət qarşısında heyranlənmək şagirdə özünütəsdiq, ictimaiyyətə, özünəməxsus pillədir. Kəşf etmək, öz qüvvəsi ilə əldə edilmiş həqiqət qarşısında heyranlənmək şagirdə özünütəsdiq, ictimaiyyətə, özünəməxsus pillədir.

Öyrənmə prosesinin **üçüncü mərhələsi anlamadır**. Bu mərhələdə təlim materialları düzgün, aydın dərk edilməlidir. Anlama mərhələsində şagirdlər əşyanın ən zəruri əlamətlərini mənimsəyir, əsas əlamətləri ikinci dərəcəlidən fərqləndirirlər. Bu mərhələdə biliklər anlayışlar şəklində ifadə olunur. Təfəkkür formaları (məfhum, hökm, əqli nəticə), fikri fəallıq priyomları (təhlil, tərkib, müqayisə, ümumiləşdirmə və s.), təfəkkür növləri (əyani-əməli, əyani-obrazlı, mücərrəd, praktik, texniki və s.) işə düşür, anlayışlar, hökmlər, əqli nəticələr formalaşır. Məfhum və ya anlayışlarda əşya və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətləri ifadə olunur. Məfhumlar sözlə ifadə olunur. Ümumi, fərdi, konkret, mücərrəd məfhumlar vardır. Hökmlərdə (mühakimələrdə) hər hansı bir fikir ya iqrar, ya da inkar edilir. Hökmlər cümlələr şəklində ifadə edilsə də, heç də hər bir cümlə hökm ola bilməz. Məsələn, sual bildirən və ya cavab almaq üçün istifadə olunan cümlələr hökm deyildir. Ümumi, xüsusi və fərdi hökmlər vardır. Hər hansı bir hökmün doğruluğu başqa hökmlərin düzgünlüyündən nəşə edirsə, belə

təfəkkür formasına əqli nəticə deyilir (Ə.Bayramov və Ə.Əlizadə, Psixologiya, «Çinar-çap», 2002, səh. 339-340). Məsələn, metallar istidən genişlənir. Civə metaldır, deməli, civə istidən genişlənir.

İdrak prosesindən fərqli olaraq öyrənmə prosesinin **dördüncü mərhələsini möhkəmlətmə** təşkil edir. Bu mərhələdə biliklər, anlayışlar, qanunlar möhkəmləndirilir. Şagirdlər dərstdə çox məlumatlar əldə etməyə çalışırlar. Onlar müəllimin rəhbərliyi ilə buna nail olurlar. Lakin bəzən bu, birtərəfli səciyyə daşıyır. Müəllim keçdiyi materiallar ətrafında sual-cavab aparmaqla kifayətlənir və aldığı müsbət cavablardan razı qalır. Lakin bu yol və nəticə qənaətbəxş sayılmır. Müəllim biliyin möhkəmləndirilməsi üçün təkrardan istifadə etməlidir. Möhkəmlətmə unutmanın qarşısını alır. Təkrarlama, əzbərləmə, təmrinlər, məşq nəticəsində biliklər möhkəmləndirilir. Buna görə də pedaqoqlar təlim materiallarının möhkəmləndirilməsində təkrara yüksək qiymət vermiş, təkrarı biliyin anası hesab etmişlər. Böyük çex pedaqoqu Y.A.Komenski bilik, bacarıq və vərdisləri möhkəmləndirməyin bir yolunu öyrənməkdə görürdü. Çox şey soruşmaq, mənimsəmək və öyrənmək – alimliyin ən böyük sirridir. Nədir soruşmaq? Soruşmaq məlum olmayan cisim və hadisələr haqqında müəlliminə, yoldaşına və ya kitaba müraciət etmək deməkdir. **Mənimsəmək** – bildiyin və başa düşdüyün fikri yadda saxlamaq və daha artıq əmin olmaq üçün dəftərə qeyd etmək deməkdir. **Öyrətmək** – bütün mənimsənilmiş olanları öz növbəsində yoldaşlarına və dinləmək istəyən hər bir kəsə nəqil etmək deməkdir. Məşhur – «kim öyrədirsə, özü də öyrənir» müddəası olduqca doğrudur. Tək ona görə yox ki, təkrar etməklə o, öz biliyini hafizəsində möhkəmləndirir, həm də ona görə ki, o, əşyaya daha dərinlən nüfuz etmək üçün imkan əldə edir. Buna görə olduqca istedadlı İoahim Fortsi özü haqqında söyləyir ki, ancaq eşitdikləri və oxuduqları hətta bir ay içərisində onun hafizəsindən süzülüb gedirdi; başqalarına öyrətdiklərini isə beş barmağı kimi saya bilirdi, ancaq ölüm bunu onun əlindən ala bilirdi. O, məsləhət görür ki, «böyük müvəffəqiyyət əldə etmək istəyən şagird hər gün öyrəndiklərini başqalarına danışmaq üçün (öyrətmək üçün) özü pul da verməli olsa, bunu etməlidir» (Y.A.Komenski, Seçilmiş pedaqoji əsərləri, Bakı, «Azərneşr», 1961, səh. 152-153). Hər bir dərstdə öyrədiləcək material şərh olunduqdan sonra öyrənilmiş materialın tətbiqini əyani olaraq göstərmək, şagirdləri danışdırmaq vacibdir.

Öyrənmə prosesinin **beşinci mərhələsi tətbiqetmə** adlanır. Təlim materiallarının mənimsənilməsində tətbiqetmə bilik və bacarıqların daha çevik və mütəhərrik olmasına, yenidən dərk edilməsinə ciddi təsir edir. Bu mərhələdə mənimsənilmiş bilik və bacarıqlar praktikaya tətbiq edilir, yoxlanılır. Bilik, bacarıq və vərdislərin tətbiqi prosesində şagirdlər nəyi yaxşı, nəyi isə pis bildiklərini aşkar edirlər. Bu vaxt nəzarət, özünənəzarət aparıcı rol oynayır.

Beləliklə, elm idrakla təlim idrakı bir-birinə oxşayır və bir-birinə yaxınlaşır. Bunun səbəbi odur ki, hər iki proses dialektikdir, fasiləsiz olaraq hərəkətdədir, inkişafdadır. Burada canlı seyrin, mücərrəd təfəkkürün və praktikanın qarşılıqlı əlaqəsi mövcuddur. Buna baxmayaraq, həmin proseslər bir-birindən fərqlənir. Bu fərqlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Elmi idrakın obyektı xarici aləmdə baş verən hadisələr, qanunauyğunluqlardır. Təlimdə öyrənilən obyekt bəşəriyyətin əsrlər boyu əldə etdiyi, ümumiləşdirdiyi biliklərdir, sosial təcrübədir;

2. Təlimdə şagirdlər bəşəriyyətin əldə etdiyi məlum biliklərə yiyələnir, onları özləri üçün kəşf edirlər. Elmi idrakda isə tədqiqatçı məlum olmayan həqiqətləri, bilikləri kəşf edir;

3. Təlimdə idrak prosesi rəvandır, sadədir, müəllim onun yolunu işıqlandırır. Elmi idrakda belə deyildir. Tədqiqatçı çətinlikləri, yanlışmaları özü aradan qaldırmalı olur;

4. Təlimdə idrak prosesi didaktik məsələlərlə şərtlənir. Müəllim təlim prosesinin yaradıcısına çevrilir.

Beləliklə, təlim prosesinin mərhələləri bir-biri ilə sıx surətdə bağlı olub, biri digəri üçün şərt olur.

6.2. Təlimin vəzifələri

Gənc nəslin min illər ərzində öz xalqının, bəşəriyyətin əldə etdiyi elmi-mənəvi sərvətlərə yiyələnməsi, onun hərtərəfli və ahəngdar inkişafı, kamil vətəndaş kimi tərbiyə edilməsində təlimin imkanları əvəzsizdir. Təlim prosesində şagirdlər yalnız biliklərlə silahlanmır, həm də onların psixi proseslərinin, sensor fəaliyyət sahəsinin, iradi-emosional proseslərinin inkişaf etdirilməsinə, habelə onların dünyagörüşü və əqidəsinin, mənəvi keyfiyyətlərinin, estetik və fiziki qabiliyyətlərinin, əməyə, təbiətə, insanlara vicdanlı münasibətlərinin formalaşmasına geniş imkan yaranır. Buradan aydın görünür ki, təlimin mühüm

vəzifələri elmləndirmək, təhsil vermək, şəxsiyyətin inkişafını təmin etmək, şəxsiyyəti tərbiyə etmək, qazanılmış biliklərin həqiqiliyinə inandırmaq və fəaliyyətin elmi icrasına alışdırmaqdan ibarətdir. Göründüyü kimi, təlimin vəzifələri sırasına daha iki mühüm vəzifə də daxil edilir. Təlim qazanılmış biliklərin həqiqiliyinə tam inam yaratmaq (inandırma) və bu bilikləri fəaliyyətdə tətbiq etmək qabiliyyətinə alışdırmaq (alışdırma) vəzifələrini yerinə yetirməlidir. Bu vəzifələri yerinə yetirməyən təlim həmişə uğursuzluqla nəticələnər. Əlbəttə, indiyə qədər inandırma və alışdırma anlayışları təlimin vəzifələrinə daxil edilməmişdir. Çünki inandırma və alışdırma tərbiyənin üsulu hesab edilir. Qəribə paradoks meydana gəlir. Əgər təlim bütün hallarda tərbiyə etmək məqsədini həyata keçirirsə, deməli, həqiqətən, inandırma və alışdırma təlimin əsas vəzifələridir. Əgər təlim prosesində qazanılmış biliklər inandırıcı olmasa və tətbiqetmə fəaliyyətinə alışdırılmasa, onda təlim tərbiyəetmə vəzifəsini layiqincə yerinə yetirə bilməz. Məhz təlimin tərbiyəedicilik imkanını yüksəltmək məqsədilə «inandırma» və «alışdırma»-nı təlimin mühüm vəzifələri kimi əsas götürürük.

Təlimin elmilik vəzifəsi. Təlimin başlıca vəzifəsi elmiyi həyata keçirməkdir. Elmilik anlayışı təhsil və tərbiyə ilə sıx vəhdətdədir. Elmsiz təhsil, elmsiz tərbiyə yoxdur. Elm çox geniş anlayış olub, müxtəlif sahələrdən ibarətdir. Təlim konkret sahələr üzrə elmi həyata keçirilir. Təhsilin hər bir pilləsində müvafiq həcmdə və dəqiqləşdirilmiş proqram əsasında məlum istiqamətdə elmə yiyələnmə prosesi həyata keçirilir. Misal üçün, ibtidai təhsil, əsas təhsil, orta ümumi təhsil, orta ixtisas təhsili, ali təhsil və s. Təbii olaraq bütün qeyd olunan pillələr elmin, biliyin həcmi, səviyyəsini müəyyən edir.

Əgər təlim elmilik vəzifəsini yerinə yetirməsə, onda nə təhsil, nə də tərbiyə tələb olunan səviyyədə inkişaf edə bilməz. Deməli, təhsilin və tərbiyənin məzmununu elm təşkil etdiyi üçün təhsilin hər bir pilləsində öyrənilən elmin həcmi, müddəti, istiqaməti tədris planlarında, dərsliklərdə öz əksini tapır. Məhz təlim ən vacib sayılan elmilik vəzifəsini yerinə yetirməklə digər vəzifələri də yerinə yetirmiş olur. Bu məqsədlə proqramlar, dərsliklər hazırlanarkən elmin klassik, müasir və perspektiv komponentləri üzvi şəkildə əlaqələndirilir. Təbiətin, cəmiyyətin inkişaf qanunlarını yetişməkdə olan gənc nəslin (insanın, şüurunda elmi anlayış kimi formalaşdırmaq bütövlükdə təlimin vəzifəsidir.

Elmə yiyələnmək yalnız şagirdlərin elmi faktlarla tanış edilmələrini deyil, həm də onların ilkin elmi axtarış qabiliyyətlərinin inkişafını, elm-şünaslığın ünsürləri ilə, əməyin elmi təşkili qaydaları ilə tanış olmalarını tələb edir. Elmin əsasında təlim prosesinə problemlilik elementləri, laboratoriya tədqiqatçılığı və praktik işləri daxildir. Hadisələri müşahidə etmək, müşahidələrin nəticələrini qeyd etmək və təhlilini aparmaq bacarıqlarının məktəblilərə öyrədilməsi, onlarla elmi mübahisəyə girmək, öz baxışlarını sübuta yetirmək, kitabdan səmərəli istifadə etmək bacarıqları formalaşdırır, elmi təfəkkür üslubu yaradır. Elmin təcrübəyə tətbiq edilməsi təlim prosesində şagirdlərdə dünyagörüşünün, mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına şərait yaradır.

Elmlik hər bir fənnin məzmununda öz əksini tapır. Təhsilin pilləsinə və şagirdlərin yaşına müvafiq olaraq tədris olunan fənlər başa düşülən ideyaları, anlayışları müəyyənləşdirir. Hazırda elm sürətlə inkişaf edir. Müasir mərhələdə gənc nəslə elmi-texniki tərəqqiyə yiyələndirmək – təlimin ən aktual vəzifəsidir.

— **Təlimin təhsilvericilik vəzifəsi.** Təlimin öyrətmək və ya təhsil vermək funksiyası biliyin hər bir məktəblinin intellektual sərvətinə çevrilməsinə xidmət etməkdir. Bilik məktəblinin təbiətin və cəmiyyətin inkişaf qanunlarını dərk etməsidir. Xarici aləm insan qarşısında müxtəlif suallar qoyur. Suallar onu təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələrin mahiyyəti, səbəbləri haqqında bəşəriyyətin əldə etdiyi zəngin sosial təcrübə, mədəniyyət haqqında düşünməyə təhrik edir. Təlimin, «sivilizasiyanın başlıca məqsədi insana (məktəbliyə) düşünməyi öyrətməkdir» (T. Edison).

↑ Təlim prosesində şagird ilk günlərdən «nə üçün?» sualı qarşısında dayanır və həmin «nə üçün?» sualına cavab axtarır. Məsələn, kiçik bir daş parçası suda batır, nəhəng gəmilər ümmanlarda üzür. Nə üçün metallar istidən genişlənir? Nə üçün insanlar qocalır? Nə üçün qar, yağış yağır, sel olur? və s. Bu kimi yüzlərlə, minlərlə suallara cavablar axtarımında, sirlər aləmindən baş çıxarmaqda məktəbliyə onun əqli, düşüncəsi, intellektual qabiliyyətləri kömək edir. Bu sirlərlə zəngin olan aləmin dərk edilməsində müəllim şagirdlərə yol göstərir, onları düşünməyə təhrik edir, biliklərə yiyələndirir, elmin təməlini qoyur. ↓

Məktəbli idrakı, onun hər şeylə maraqlanmaq, hər şeyi öyrənməyə can atmaq, biliklərə yiyələnmək qabiliyyəti hər tərəfdən okean suları ilə əhatə olunmuş adaya bənzəyir. Məktəbli bu sehirkar adadan çıxmaq, dumanlar çökmüş, buzlaqlarla örtülmüş, sahilləri görünməyən

suları keçmək, daha geniş əraziləri kəşf etmək, tapmaq istəyir. Şagird nəsillərin min illər ərzində topladığı və müəllimin rəhbərliyi ilə kitablardan, ətraf mühitin müşahidəsindən əldə etdiyi qiymətli təcrübədən – kompasdan istifadə edərək öz axtarışlarını davam etdirir, təbiət və cəmiyyət hadisələrinə dair düşünülmüş suallar verir. Şagirdin maraqları, tələbatları, həyata baxışları, sualları, düşüncələri, xoşbəxtlik, insanlıq haqqında təsəvvürləri, həyatın mənası haqqında fikirləri və s. təlim prosesində aydınlaşır. Bütün bunlar məktəbli sinifdən-sinifə keçdikcə daha da zənginləşir. Dərsdə uşaq-məktəbli axtaran, soruşan, nə üçünlərin mahiyyətini bilməyə can atan tədqiqatçıya bənzəyirsə, yeniyetmə-məktəbli adamlar arasında öz yerini tapmağa, özünü dərk etməyə çalışan psixoloqa, gənc-məktəbli isə varlığın, həyatın qanunlarını və qanunauyğunluqlarını hərisliklə öyrənməyə xüsusi maraq və həvəs göstərən filosofa bənzəyir.

Bu bir həqiqətdir ki, məlum biliklər məktəbli qarşısında məchul biliklər şəklində canlanır. Məktəbli sanki həmin məlum bilikləri özü üçün kəşf edir. Yenilikçi, işgüzar və qabaqcıl müəllimlər şagirdlərdə kəşf etmək ehtiras və həvəsini inkişaf etdirir, onlarda müşahidəçilik qabiliyyətinin formalaşmasına şərait yaradırlar. Onlar yaxşı bilirlər ki, aqillər insanı çaxmaq daşına bənzətmişlər. Çaxmaq daşındakı qılgıncını onlar təlimin öyrətmək vəzifəsi ilə üzə çıxara bilirlər. Təlim prosesində şagirdlər fakt və hadisələri müşahidə etməklə kifayətlənmir, fikri fəallıq priyomlarından – induksiya və deduksiyadan, əqlin çırağı, zinəti olan müqayisədən və s. istifadə edərək yeni biliklər aləminə daxil olur, yeni məlumatları mənimsəyirlər.

Əlbəttə, məktəblilərin elmi biliklərə yiyələnməsi prosesi asanlıqla baş vermir. Çünki hər bir şagirdin özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləri, fərdi idrak təcrübəsi, müxtəlif fəaliyyət motivləri olduğu kimi, ona dərs deyən müəllimlərin də ustalıq, məharət və bacarıq səviyyələri eyni deyildir. Deməli, təlimin öyrətmək vəzifəsi müəyyən çətinliklərlə rastlaşır və hər bir müəllimdən bu çətinlikləri aradan qaldırmaq, təlimi hər bir şagirdin idrak təcrübəsinə, qavrama qabiliyyətinə uyğun şəkildə qurmaq, öyrədiləcək materialların xarakterini, həcmi, çətinliyini nəzərə almaq tələb olunur. Müəllim təlimi maraqlı, cəlbedici, romantik-emosional bir tərzdə qurmağı bacarırsa, şagirdin fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq biliklərdə yaranan biləcək məhdudluq, sistemsizlik, formalizmi də aradan qaldırırlar.

Beləliklə, təhsilin müvafiq pillələrində tədris proqramları əsasında müəyyən olunmuş həcmdə şagirdləri bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminə yiyələndirmə təlimin təhsilvericilik vəzifəsidir.

Təlimin inandırma vəzifəsi. Bu, formalizmi aradan-qaldırmaq üçün təlimdə mənimsənilən biliklərin həqiqiliyinə inam yaradılmasıdır. Təlimdə mövcud olan keyfiyyətsizlik məhz təlimin inandırıcı və alısdırıcı vəzifələrinin layiqincə yerinə yetirilməməsindən yaranır.

Təlim zamanı qazanılan biliklərin elmi həqiqiliyinə şagird inanmırsa, qazanılmış biliklərin onun həyat fəaliyyətində heç bir əhəmiyyəti olmur. Yəni uşaq-dərsi öyrənir, cavab verir, yaxşı qiymət də alır. Lakin o, həmin biliyin həyatı əhəmiyyətini dərk etmədiyi üçün öz fəaliyyətini həmin biliklər əsasında qura bilmir. Məhz təlimin əsas vəzifələrindən biri də qazanılmış biliklərin faydalı olmasına inandırmaqdır. Əgər müəllim bu vəzifəni layiqincə yerinə yetirə bilsə, uşağın, şagirdin, tələbənin və b. özünü-tərbiyə fəaliyyətini təmin etmiş olar.

Bu vəzifənin məzmunu təlimin prinsip və metodlarında nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, təlimdə şüurluluq və fəallığın təmin olunması, təlimin həyatla əlaqələndirilməsi, əyaniliyin təmin olunması, nəzəriyyənin təcrübədə tətbiq olunması və s. verilən biliklərin belə aydınlaşdırılması uşaqlarda elmi həqiqətlərə inam yaradır. Bunun da nəticəsində əqidə möhkəmlənir, ağıl inkişaf edir, əxlaq formalaşır və s.

Təlimdə inandırma vəzifəsinin qarşısına konkret tələblər qoyulmalıdır.

Bu tələblərdən **birincisi**, şagirdlərin mənimsəyəcəkləri biliklərin tamlığı, bütövlüyüdür. Şagird yiyələndiyi bilikləri bir tam halında mənimsədikdə, öyrəndiyi fənnin elmi əsaslarının məntiqini dərk edib səbəb-nəticə əlaqələrinin mahiyyətini, fakt və hadisələrin qanunauyğunluqlarını və xarakterini başa düşür, nə edəcəyini bilir.

Tələblərin **ikincisi**, şagirdlərin öyrəndikləri biliklərin sistemli verilməsinin təmin edilməsidir. Sistemli, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə mənimsənilmiş biliklər sayəsində şagirdlər əvvəlki biliklərlə yeni biliklərin sıx bağlılığını, birinin digəri üçün zəmin və şərt olduğunu dərk edirlər.

Tələblərin **üçüncüsü**, biliklərin anlayışlar, mühakimələr, hökmlər və əqli nəticələr şəklində ifadə edilməsidir. Bu zaman şagirdlər fikri fəallıq priyomlarından istifadə edərək əşyaların, fakt və hadisələrin əsas əlamətlərini, oxşar və fərqli cəhətlərini aşkar edir, ümumiləşdir-mələr apara bilirlər.

Təbii olaraq təlimin inandırma vəzifəsi ilə yanaşı, alışdırma vəzifəsi də mühüm yer tutur.

Təlimin alışdırma vəzifəsi. Təcrübə isbat edir ki, məhz təlimdə alışdırma vəzifəsi nəzərə alınmadığı üçün təlim təhsilvermə və tərbiyəetmə funksiyalarını layiqincə yerinə yetirə bilmir. Təlimin alışdırma vəzifəsi təlimin qanunlarından irəli gələn zəruri haldır.

Qazanılmış biliklərin möhkəmliyi, təcrübədə tətbiq etmə qabiliyyəti formalaşması məhz təlimin alışdırma vəzifəsindən asılıdır. Haqlı olaraq deyirlər ki, təhsil öyrənilən biliklərin bir qismi unudulduqdan sonra yadda qalan hissəsidir. «Adam biliyə üç yolla qovuşa bilər: fikirləşib-düşünmə yolu – ən faydalı; təqlidçilik yolu – ən asan; təcrübə yolu – ən acı və ən ağır yoldur» (Konfutsi).

Əlbəttə, şagirdlərin mənimsədikləri biliklərin möhkəm və davamlı olması şüurlu fəaliyyət tələb edir. Öyrənmə, təhsil əldə etmə bitib tükməkdir və «beşikdən qəbrə qədər» zəruri hal kimi mövcud olur. Bilik qiymətli xəzinədir. Bu qiymətli xəzinənin açarı isə inanılmış formada öyrənməkdir. Şagird öyrənmək istəyirsə, o soruşur, əgər şagird böyük həvəslə, söylə öyrənmək istəyirsə, onda təkrar edir.

Bu məqsədlə təlimin alışdırma funksiyası yüksək əhəmiyyət kəsb edir, çünki biliklə yanaşı, şagirdlərdə bacarıq və vərdislər də formalaşır. Bacarıq və vərdislərin formalaşması alışdırma vasitəsilə yaranır. Təcrübə isbat edir ki, biliklərin möhkəm mənimsənilməsində, yadda saxlanılmasında, hifz olunmasında, bacarıq və vərdislərin yaranmasında təkrarlar mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əbəs yerə deyilməyib: «Təkrar biliyin anasıdır». Deməli, alışdırma ali sinir sistemi fəaliyyətinə təsir etməklə dinamik – stereotipin yaranmasına səbəb olur. Göründüyü kimi, təlimdə alışdırma vəzifəsi yerinə yetirilməsə, təlimin digər vəzifələrini də layiqincə yerinə yetirmək çox çətin olar.

Yeri gəlmişkən, maraqlı bir hadisəni qeyd edək. Deyilənlərə görə, İbn Sina dəmirçixanada olarkən bir yeniyetmə gənc içəri girib dəmirçidən köz istəyir. Dəmirçi deyir: «Xəkəndaz gətir, köz töküm, apar». Gələn oğlan ovcuna torpaq yığıb deyir: «Közünü bu xəkəndaza tök». İbn Sina bu mükəlliməni eşidincə, düşünmədən dəmirçi ilə danışan oğlana ona şagird olmağı təklif edir. Həmin oğlan Bəhmənyar idi. Bəhmənyar İbn Sinaya şagird olması barədə özü belə yazmışdır: «Bir dəfə İbn Sinanın o biri şagirdləri ilə birlikdə mən şənbə günü fəxrli dərəcə gəldim. Elə oldu ki, müzakirədə lazımcına iştirak edə bilmədim. Mükəllimimiz dedi: «Görünür, sizin istirahət gününüz faydasız

keçib». Mən də yoldaşlarım kimi cavab verdim ki, istirahət günü gözməyə getmişdik və buna görə də dərsimizi yaxşı öyrənə bilməmişik. Bu cavabdan sonra müəllim «Ah» çəkərək gözü yaşarmış halda söylədi: «Kəndirbaz ipi ilə gündəlik məşğul olduğundan öz kamilliyi ilə hər şeydən baş çıxaran müdrikləri belə, heyratə sala bilir. Niyə sizin aranızdan bir ağıllı və müdrik uşaq çıxmadı ki, dərs oxumağı avaraçılıqdan üstün tutsun?»¹

Məktəbli, ümumiyyətlə, insanlar bacarıq və vərdislərdən həyatda geniş istifadə edirlər. Təcrübədə möhkəmləndirilmiş və avtomatlaşdırılmış vəziyyətə salınmış yazmaq, saymaq, sürətlə oxumaq və s. kimi vərdislər insana hər gün lazım olur. İnsan üçün kitab oxumaq, müxtəlif idrakı və praktiki vəzifələri icra etmək, fəaliyyəti düzgün təşkil etmək, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq və s. kimi ümumiləşmiş bacarıqlardan istifadə etmək zəruridir. Belə bacarıqlar fəaliyyətin asan və məhsuldar olmasına şərait yaradır. Buna görə də bacarıqları fəaliyyətdə olan bilik adlandırırlar. Bacarıqlar biliyin tətbiqi ilə bağlıdır. Bacarıqlar zehni və əməli hərəkətlərin bütöv bir kompleksini əhatə edir. Bacarıqlar dərk edilmiş zehni fəaliyyət olub, təlim prosesində yeni məsələlərin həllində fəal iştirak edir. Vərdiş dürüst, səhsiz icra edilən fəaliyyətdir. Vərdişlərin əhəmiyyəti çox böyükdür, insanı bir çox əməliyyatları icra edərkən düşünməkdən xilas edir. Möhkəm vərdislər, səhsiz yerinə yetirilən əməliyyatlar fonduna malik olmadan bilik və bacarıqlara yiyələnmək mümkün deyildir. Məhz bilik və bacarıqları vərdiş səviyyəsində formalaşdırılması təlimin alışdırma vəzifəsidir.

✓ **Təlimin inkişafetdirici vəzifəsi.** Təlimin qarşısında duran vəzifənin müvəffəqiyyətlə həll edilməsi üçün birinci növbədə onun inkişafetdirici imkanlarını düzgün müəyyən etməyi bacarmaq lazımdır. Əslində, nə ayrıca inkişafetdirmə təlimi, nə də tərbiyədən kənar ayrıca inkişaf yoxdur. Tərbiyə etmək elə inkişaf etdirməkdir. Təcrübə göstərir ki, təlim bütün hallarda məhz inkişafı tərbiyənin müvafiq tərkib hissələri üzrə ahəngdar formada həyata keçirir. Lakin bəzən müəllim və tərbiyəçilər müxtəlif səbəblərdən çox vaxt bu vəzifəni layiqincə yerinə yetirə bilmirlər. Daha doğrusu, müəllim və tərbiyəçi ya inkişafetdirmə mexanizmini aydın təsəvvür edə bilmir, ya da bunun əhəmiyyətini

¹ Çinqiz Qacar. Qədim və orta əsrlər Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri. Bakı, 1997, səh. 47.

olduğu kimi dərk edə bilmir. Bu da şübhəsiz ki, inkişafın zəif getməsinə, ləngiməsinə səbəb olur. Təlim prosesi inkişafı maksimum səviyyədə həyata keçirməlidir.

İnkişafetdirmə təlim zamanı sadəcə nəzərdə tutulan fikri, mövzunu aydın izah edib, uşağı başa salmaqdan ibarət deyil. Çox vaxt tərbiyəçi və ya müəllim öz işini bununla bitmiş hesab edir. Əslində, həmin mənimləmə uşağın anatomik - fizioloji və psixoloji imkanı daxilində olan mənimləmədir, uşağın öz inkişafıdır. Bu səbəbdəndir ki, qrupda və ya sinifdə olan uşaqların hamısında mənimləmə eyni səviyyədə olmur.

İnkişafetdirmə uşağın ümumi intellekt səviyyəsinin formalaşması ilə bağlıdır. Yəni təlim prosesi uşağın nitqinə, fikri izahetmə qabiliyyətinə, qavrama imkanına, təxəyyülünə, təfəkkür fəaliyyətinə və sərbəst inkişafına köməklik göstərməlidir.

İnkişafetdirici təlim ilk dəfə rus psixoloqu L.S.Vqotski tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu prinsipin başlıca mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təlim ancaq əldə edilmiş müvəffəqiyyətlər səviyyəsində qala bilməz. O, daim inkişaf etməlidir ki, uşaq yeni materialı öyrənmə bilmək üçün qüvvə sərf edə bilsin. Bu məqsədlə L.S.Vqotski aqlı fəaliyyətin iki sahəsini müəyyən etmişdir. Birincisi, uşağın mövcud hazırlıq səviyyəsidir ki, o, tapşırığı müstəqil icra edə bilər. İkincisi, yaxın inkişaf sahəsi adlanır ki, burada uşaq tapşırığı böyüklərin köməyi ilə icra edir.

Şagird şəxsiyyətinin inkişafına anatomik-fizioloji, psixoloji, fiziki və sosial-mənəvi inkişaf məsələləri daxildir. Təlimin inkişafetdirici funksiyası şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm yer tutur. Bu funksiya yalnız şagirdin təfəkkürünü deyil, eyni zamanda, hisslərini, iradi hərəkətlərini, bütövlükdə psixi proseslərini inkişaf etdirir. Bu zaman şagirdi hərəkətə təhrik edən psixi proseslər inkişaf edərək onun fəaliyyətinə məna və məzmun verir. İnsan fəaliyyətinin hərəkətverici - hisslər, əqidə, inam, xarakter, habelə, təfəkkür, nitq məhz dərstdə inkişaf edib formalaşır. Bu vəzifə şagirdlərin sensor fəaliyyətinə düzgün istiqamət verir. Rənglər, səslər dünyası, formalar, zaman və məkan uşaqlara çox yaxın olmalıdır. Xarici aləmin qavranılmasında, fakt və hadisələrin dərk edilməsində hissi idrak - duyğular, qavrayış, təsəvvürlər böyük rol oynayır. Sensor fəaliyyət məktəblinin idrak fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Çünki hissi idrak (hissi təcrübənin toplanması) dünyanın dərk edilməsinin, təsəvvür və anlayışların formalaşmasının ilkin pilləsidir. Şagirdlərin sensor inkişafı

üçün onları müşahidəçiliyə alışdırmaq mühüm şərtidir. Müşahidə etməyi bacaran, adilikdə qeyri-adiliyi görə bilən məktəbli təbiət və cəmiyyət hadisələrini duymağı, qavramağı, dərk etməyi öyrənir. Uşaqların sensor inkişafında iybilmə və dadbilmə həssaslığı da böyük rol oynayır. Həyatda əşyaları öz iyinə, dadına görə fərqləndirmək bacarığı dünyanı dərk etmək işində heç də az rol oynamır. Şagirdlər meşənin, yay vaxtı çalınan otun, yağışdan sonra torpağın, payızın, güllərin, meyvələrin və s. ətrini və dadını fərqləndirməyi bacarmalıdırlar. Onlar iydə çiçəyin, qızılgülün, qərənfilin, yasəmənin, nərgizin, bənövşənin məstədici ətrindəki çalarları ayırd etməlidirlər.

Təlimin inkişafetdirici vəzifəsinin bir mühüm cəhəti də şagirdlərin təfəkkür və nitqini inkişaf etdirməkdir. Nitqin inkişafı lüğət tərkibinin zənginləşməsi, obrazlı ifadələrin, təşbehlərin işlədilməsi deməkdir. Təlim fəaliyyəti sayəsində uşaqlarda nitqin kommunikativ xassəsi, ünsiyyət vasitələri, bədii obrazı ifadə inkişaf edir. Şagirdlərin nitqinin inkişafı onların zehni inkişafının göstəricisidir. Təlimin inkişafetdirici vəzifəsi şagirdlərin tənqidi və məntiqi təfəkkürünün inkişafına güclü təsir edir. Təlim şagirdlərin hərəkəti qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə də öz təsirini göstərir. Beləliklə, təlimin inkişafetdirici vəzifəsi çox məsuliyyətli bir işdir. Təlimin inkişafetdirici vəzifəsi bütövlükdə təhsillənmə və tərbiyə etmə işini həyata keçirməkdir.

Təlimin tərbiyəedici vəzifəsi obyektiv qanunauyğunluqdur. O hər bir dövrdə, hər cür şəraitdə təzahür edir. Gənc nəsil yaşadığı cəmiyyətin qanunlarına, mənsub olduğu xalqın, millətin adət-ənənələrinə təlimin məqsədi, məzmunu, prinsipləri, metodları və təşkili formaları vasitəsilə yiyələnir. Bunlar isə müxtəlif ictimai quruluş və dövrlərdə müxtəlif olur. Buna görə də təlimin tərbiyəedici vəzifəsi müəllimin fəaliyyətində mühüm yer tutur. Çünki müəllim, məktəb cəmiyyətin sosial sifarişlərini yerinə yetirərək, müntəzəm və məqsədyönlü şəkildə tərbiyə vəzifələrini həyata keçirir.

Təlimin tərbiyəedici vəzifəsi tələb edir ki, müəllim təbiətin açılmış qönçələri olan uşaqları, çiçəklənməkdə olan gəncləri dərin məhəbbətlə sevib, onları əsl vətənsəvar vətəndaş kimi yetişdirsin.

Azərbaycan dövlətinin milli təhsil və tərbiyə konsepsiyasını əks etdirən sənədlər elə tərtib edilmişdir ki, onlar məktəblilərin dünya görüşünün formalaşmasına, təbiət, cəmiyyət və təfəkkür qanunlarının elmi əsaslarla mənimsənilməsinə, xarici aləmin düzgün dərk edilməsinə şərait yaradır. Təlim prosesində məktəbli təbiət və cəmiyyət

hadisələrinin başvermə səbəblərini, qanunlarını biliklər sisteminə yiyələnmək sayəsində dərk edir, dünyanın maddiliyini, bütün hadisə və proseslərin dərk olunmasının mümkünlüyünü, dünyanın inkişaf dialektikasını və elmi mənzərəsini öyrənir. Məktəblilər dərk edirlər ki, təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələr obyektiv qanunların fəaliyyətinin nəticəsidir. Məktəbdə öyrədilən biliklər dünyagörüşü formalaşdırmağın əsasıdır. Lakin biliklərin əldə edilməsi hələ dünya-görüşünün formalaşması demək deyildir. Elmi dünyagörüşü üç amilin: intellektual, hissi-emosional və hərəkəti-iradi amilin təsiri altında formalaşır.

¶ Təlimin tərbiyəedici vəzifəsi məktəblinin ümumi görüş dairəsini genişləndirir, biliklərə dərinlən yiyələnmək tələbatını yaradır. Bu vəzifə sayəsində məktəblilər öyrənirlər ki, insanlar aksiomlar toplusu olmayıb, ciddi isbatlar tələb edən teoremlərin məcmuyudur. Bu isə o deməkdir ki, hər bir insan, hər bir məktəbli özlüyündə bir planetdir. Onu öyrənmək, heç olmasa, qismən öyrənmək hər bir müəllimin borcudur. Hər bir məktəbli təlimin öyrədici vəzifəsi sayəsində özünün daxili dünyasına baxmağı, öz məni dərk etməyi anlayır, həyatda öz yerini müəyyən etməyə çalışır. İnsan dünyaya hansısa bir kənddə, şəhərdə görünmək üçün gəlir. O, həyatda bir iz qoymaq, mənalı yaşamaq, Vətəninə, xalqına xidmət etmək üçün gəlir. Bu böyük həqiqəti şagirdlər məhz təlim prosesində anlayırlar.

¶ Təlimin tərbiyəedici vəzifəsi məktəblilərdə əqidəni formalaşdırır. Başqa mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlər kimi, əqidə də asanlıqla formalaşmır. Burada müəllimin şəxsi nümunəsi, dərslərdə verilmiş materiallar, iradi səylər, qiymətləndirmə mühüm rol oynayır. Təlim özünün məzmunu, forma və metodları ilə tərbiyə edir. Ədəbiyyat, ana dili fənləri dilin müqəddəsliyi, xalqın mənəvi sərvəti, varlığı haqqında, ədəbiyyatın obrazlarda olması haqqında anlayışları formalaşdırır. Öz rəqəmlərilə şagirdlərə çox cansıxıcı görünən riyaziyyatın tərbiyə etmək imkanları genişlənir. Riyaziyyat riyazi əməliyyatlar aparmağı öyrətməklə, təfəkkürün inkişafına ciddi təsir göstərməklə şagirdlərin mücərrəd təfəkkürlərini inkişaf etdirir, onlarda səy, əməksevərlik, dözümlülük tərbiyə edir, təfəkkürün gözəlliyini aşkarlayır. Haqlı olaraq deyirlər ki, riyaziyyat əqlin gimnastikasıdır. Riyaziyyat, fizika, kimya, biologiya, və s. elm sahələri şagirdlərin mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasına ciddi təsir edir. Bu isə o deməkdir ki, məktəbdə tədris olunan fənlərdə elm və mənəviyyat bir-birindən ayrılmazdır.

Şagirdlərin tərbiyəsində humanitar fənlərin böyük rolu vardır. Bu fənlər şagirdlərdə əqli, mənəvi, əmək, estetik, ekoloji keyfiyyətlərin hüquqi tərbiyəsinin ən zəruri məsələlərini formalaşdırır. /

Təlimin tərbiyəedici vəzifəsi tərbiyə prosesinə tərbiyəçi-metod-davranış normalarının mənimsənilməsi kimi deyil, tərbiyəçi-metod-bilik-özünü-tərbiyə vasitələri kimi baxır. Müəllim yaxşı dərs deyə bilər, yaxşı tərbiyə işi apara bilər, lakin, o, şagirdin daxili qüvvələrini oyada, onun fəaliyyətini stimullaşdırma bilmirsə, onun yaxşı dərsi də, yaxşı tərbiyə işi də təsirsiz olur. Buna görə də təlim və tərbiyə metodları sisteminə ikitərəfli proses kimi, yəni həm bilik verən, həm də şagirdin təbii daxili qüvvələrini oyadan, fəaliyyətə təhrik edən proses kimi baxmaq lazımdır.

Şagirdlərin təlim müvəffəqiyyətinin düzgün hesaba alınması və obyektiv qiymətləndirilməsi böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Obyektiv qiymət şagirddə xeyirxahlıq, səmimiyyət tərbiyə etdiyi kimi, qeyri-obyektiv qiymət nifrət tərbiyə edir. Şagirdin biliyi obyektiv, düzgün qiymətləndirilmədikdə, şagirdə müəllimə, onun tədris etdiyi fənnə qarşı inamsızlıq yaranır. Qeyri-obyektiv qiymət məktəblinin mənəvi aləmində dərin iz salır, onun şəxsiyyətinə toxunur. Hətta elə şagird də olur ki, qeyri-obyektiv qiymət verən müəllimin fənnini oxumur. Şagird məktəbi bitirib yaxşı işçi olanda belə, vaxtı ilə ona verilmiş ədalətsiz qiyməti çox böyük həyəcanla xatırlayır. Ona görə də hər bir müəllim şagirdin təlim, əmək, idman, oyun və s. fəaliyyətinə qiymət verərkən obyektiv olmalı, qiyməti çox incə, həssas tərbiyə vasitəsinə çevirməlidir. Beləliklə, təlimin tərbiyəedici vəzifəsini pedaqoji qanunlar əsasında həyata keçirməklə məktəbli şəxsiyyət kimi formalaşdırır, onun insanları və özü-özünü dərk etmək «məni» meydana çıxarır. |

6.3. Təlim prosesinə müxtəlif yanaşmalar

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq təlim prosesinə müxtəlif baxışlar formalaşmağa başlanmışdır. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Problemlə təlim və ya təlim prosesində problemlə vəziyyətin yaradılması;
2. Proqramlaşdırılmış təlim;
3. Alqoritmləşdirilmiş təlim;
4. Differensial təlim.

1. **Problemlə təlim**, yəni təlim prosesində problemlə vəziyyət yaradıb şagirdlərin təfəkkürünü, düşüncə tərzini inkişaf etdirmək ideyasının kökləri çox qədimdir. Belə ki, problemlə vəziyyət haqqında xalqımızın nağıllarında, tapmacalarında ətraflı bəhs edilmişdir. Hələ kitab, dərsliklər yox ikən, babalar və nənələr nəvələrinə nağıl deyir, tapmacalar söyləyir, məsələlər düzəldib onların qarşısında maraqlı suallar qoyur və təfəkkürlərini inkişaf etdirirdilər. Nağılların birində belə bir məsələ verilir. Qız oğlana öz sirrini açmaq istəyir, lakin ona inanmır. Oğlan təkid edir. Bu zaman qız oğlanın qarşısına iynə, nar, qayçı, kağız qoyur. Oğlan deyir: sən mənə sirrini açmaq istəyirsən, lakin inanmırsan. Bu iynə ox, nar bədənədir. Mənim bədənimi oxla deşsələr, qılıncla (qayçı) məni doğrasalar da (kağız) sirrini heç kimə demərəm. Yaxud müharibə zamanı yunanlar iranlılara bir quş, bir siçovul, bir qurbağa, bir ox göndərirlər. Bunun mənasını belə izah edirlər: yunanlara demək istəyirlər ki, quş olub göyə çıxsanız da, siçovul olub torpağın altına girsəniz də, qurbağa olub dənizlərə cumsanız da bizim oxumuzdan qurtara bilməzsəniz. Nə qədər məsələlər var. Məsələn, «Canavar, keçi, ot», «Quşlar və çinar ağacı», «Qazlar nəçədir?», «Başlar və ayaqlar» və s., tapmacalar, bayatılar...

Kəkliyin qan ayağı,
Qan əli, qan ayağı.
Aşırıq bir şey görübdür,
Üç başı, on ayağı.

«Qazlar nəçədir?» tapmacasında yerdə olan bir qaz göydə uçan qazları çağıraraq deyir: Ey göydə uçan yüz qaz. Qazlar cavab verirlər. Ey yalançı qaz yüz qaz. Bir bizcə, bir yarımızca, bir də səninsə olar yüz qaz.
(açması sizdən)

Bunların hər biri çox böyük problemlərdir. Təlimdə problemin yaradılması şagirdləri tədqiqatçılığa, axtarışlara və yaradıcılığa təhrik edir. Problemlə təlimin özünəməxsus bir neçə xüsusiyyəti vardır:

1. Həll olunması tələb edilən problemin müəyyən edilməsi;
2. Qarşıya qoyulmuş problemin həllinə dair fərziyyənin irəli sürülməsi;
3. Şagirdləri ziddiyyətlər qarşısında qoyan problemli vəziyyətin yaradılması;
4. Problemin həlli yollarının axtarılması;
5. Fakt və hadisələrin müqayisə edilib ümumiləşdirilməsi.

Problemlə təlim şagirdlərdə yalnız zəruri biliklər sistemini formalaşdırmır, həm də şagirdlərin əqlini, qabiliyyətlərini, müstəqilliyini inkişaf etdirir. Bütün bunlar problemli təlim prosesində reallaşdırılır. Ona görə ki, şagirdlərin fəallığı artır, problemli idrak vəzifələri yerinə yetirilir. Problemlə təlim şagirdlər qarşısında ardıcıl və məqsədyönlü idrak vəzifələri qoymaqdır. Bunun nəticəsində müəllimin rəhbərliyi altında həmin vəzifələri yerinə yetirməklə, onlar fəal bir surətdə yeni biliyi mənimsəyirlər.

Problemlə təlim prosesində şagirdlər müstəqil olaraq fikri fəallıq priyomlarından istifadə edir, eksperiment qoyur, müşahidələr aparır, onların nəticələrini təhlil edir, düşünür, fikir mübadiləsi edir, qaydaları, qanunları, teoremləri özləri üçün kəşf edirlər. Problemlə təlim şagirdlərdə dərəcə maraqlı oyadır, şagirdlərin təşəbbüskarlığını inkişaf etdirir, hadisələrin daxili mahiyyətini, onların arasındakı qarşılıqlı əlaqələri başa düşməyə kömək edir, hadisə və proseslərin qiymətləndirilməsinə dialektik yanaşmağı öyrədir, problemi həll etmək yollarını tapmaq bacarığını formalaşdırır, elmi idrak metodlarına alışdırır.

Problemlə təlimdə başlıca məsələ problemli vəziyyət yaratmaqdır. Problemlə vəziyyət təlim prosesində müəyyən tapşırıqların həlli meydana çıxan şagirdlərin psixoloji vəziyyəti ilə müəyyən edilir. Problemlə vəziyyətin yaranmasına hər hansı bir məsələyə yeni münasibət, hərəkətin yeni xassə və vasitəsinə münasibət səbəb olur. Problemlə vəziyyət o deməkdir ki, insan öz fəaliyyəti gedində gözlənilməz, nəzərdə tutulmayan məsələlərlə qarşılaşır. Təfəkkür prosesi problemli vəziyyətin təhlilinə başlayır. Problemlə vəziyyətin ilk əlaməti odur ki, şagird müəyyən çətinlik qarşısında dayanır və bu çətinliyi o, özü aradan qaldıra bilər. Təlimdə problemli vəziyyət bir neçə səbəbdən yaranabilir:

1. Şagirdin mənimsədiyi biliklər sistemi yeni tələblərə uyğun gəlmir;

2. Problemin həllində şagirdlər mənimsədikləri biliklərdən tələb olunan səviyyədə istifadə edə bilmir;

3. Şagirdlərin, mənimsədikləri bilikləri təcrübəyə tətbiq edə bilməmələri;

4. Nəzəri biliklərlə praktik biliklər arasında müəyyən ziddiyyətlərin olması;

5. Texniki məsələlərin həllində qarşılıqlı əlaqənin olmaması;

Ona görə də şagirdlərə verilən problemli məsələlər onların intellektual səviyyələrinə, imkanlarına uyğun olmalıdır. Problemli təlim texnologiyasının dörd tərkib hissəsi olduğu qeyd edilir. Bunlara ümumi problemli vəziyyətin dərk edilməsi; konkret problemin təhlili və formalaşdırılması; problemin həlli problemin düzgün həllinin yoxlanılması daxildir.

Problemli təlim texnologiyasının reallaşdırılmasında üç mühüm səviyyə qeyd edilir:

1. Müəllim problemi qoyur, onu formalaşdırır, onun konkret nəticəsini göstərir və şagirdi məsələnin müstəqil həllinə yönəldir;

2. Şagirdə müstəqil olaraq məsələni formalaşdırmaq və həll etmək qabiliyyəti tərbiyə edilir, son nəticəni formalaşdırmada müəllim ona nəzarət edir;

3. Müəllim şagirdə problemi göstərmir, şagird özü, müstəqil olaraq problemi görməli, onun həlli imkanları və vasitələrini tədqiq etməlidir. Nəticədə problemli vəziyyəti müstəqil təhlil edib, düzgün cavab tapmaq qabiliyyətləri tərbiyə olunur.

2. Proqramlaşdırılmış təlim kibernetika elminin təsiri nəticəsində yaranmışdır. Bu təlimin formalaşmasında Amerika psixoloq və pedaqoqlarının (S.Pressi, B.Skinner, D.Evans, N.Krauder) böyük xidmətləri olmuşdur. Bu təlimin əsasını tədris materiallarının məzmununun seçilməsi təşkil edir. Tədrisin məzmununu kiçik parçalara (addımlara) bölüb düzürlər. Hər addım üzrə şagird tapşırıq alır, tapşırığı düzgün yerinə yetirən şagird yeni tapşırıq alır.

Proqramlaşdırılmış təlimin xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Tədris materialı konkret paylara bölünür;

2. Tədris prosesi ardıcıl olaraq addımlara bölünür və şagird həmin addımlar üzrə fikri fəaliyyət priyomlarından istifadə edir;

3. Hər bir şagird nəzarətlə tapşırığı tamamlayır;

4. Tapşırıqları düzgün yerinə yetirən şagird yeni tapşırıq alır;

5. Hər bir şagird müstəqil işləyir;

6. Müəllim təlimin təşkilatçısı və məsləhətçisi kimi çıxış edir, çətin məqamlarda şagirdə kömək edir. O, hər bir şagirdə fərdi yanaşır.

Proqramlaşdırılmış təlim şagirdlərin fəaliyyət və hərəkətlərini təkmilləşdirməyə kömək edir. Bu prosesdə maşınlar, dərsliklər, texniki vəsaitlər müəllim və şagirdin etibarlı köməkçisinə çevrilir. Proqramlaşdırılmış təlim müəllim tərəfindən əvvəlcədən tərtib edilmiş proqram üzrə aparılır. Bu təlimdən məqsəd tədris prosesinin idarə olunmasını daha da yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir. Burada bir məsələni nəzərə almaq lazımdır ki, nə qədər texniki vəsait olsa da, müəllim sözünü heç nə ilə əvəz etmək olmaz. Bu fikri proqramlaşdırılmış təlimi pedaqogikaya gətirən Amerika alimi B.Skinner belə ifadə etmişdir: müəllimi əvəz edə biləcək bir maşın axtarmaq əbəsdir, çünki maşın ikinci dərəcəli amildir, o, müəllimin tərtib etdiyi materialı verir, maşın yalnız təlimin müvəffəqiyyətinə maksimum kömək edə biləcək şərait yaradır.

3. Alqoritmləşdirilmiş təlim məktəb həyatında yeni bir məsələ deyildir. Onun indi aktuallaşdırılması həyatımızın hər sahəsinə daxil olan elektron-hesablayıcı maşınların tətbiqi ilə əlaqədar təlimin bu növünü məktəblərdə tənzim etmək, vacib olduğu yerdə ondan istifadə etməyi qaydaya salmaq məqsədini güdür (Akad. M.Mehdizadə).

«Alqoritm» termini özbək riyaziyyatçısı Əl-Xarəzmin (IX əsr) adı ilə bağlı olub, bu böyük alimin onluq say sisteminin latınlaşdırılmış adını bildirir. Burada bir məsələni qeyd etmək yerinə düşər ki, Avropa alimləri Şərqi alimlərinin adlarını latınlaşdırırdılar, nəticədə yeni nəsilər çox vaxt kimya elmini yaradan Qaberin Cabir, Averrosun İbn Rəşt, Avetsinanın Əbu Əli İbn Sina olduğunu bilmirdilər. Bu gün «alqoritm»in ifadə etdiyi məzmun çox genişlənmişdir. Alqoritm deyərkən şagirdlərin idraki vəzifələrin yerinə yetirilməsinə dair göstərişlər başa düşülür. Alqoritm ən sadə əməliyyatların ardıcılığına dair ən dürüst göstəriş verir. Alqoritm hər hansı icra olunması eyni tipli hərəkətlərin, işlərin icrası qaydasının təsviridir. Alqoritm şagirdlərə düşünməyi öyrədir, onların təfəkkürünü inkişaf etdirir. Alqoritm proqramlaşdırılmış və onu əvəz edən kompüter təliminin əsasını təşkil edir. Alqoritm düzgün nəticələrə aparan ardıcıl hərəkətlərin sistemidir, şagirdlərə tədris fəaliyyətində ardıcılığı yerinə yetirməyə kömək edir. Öyrədici proqram tərtib etməzdən əvvəl fikri fəallıq hərəkətləri

və tədris əməliyyatlarının alqoritmini müəyyənləşdirmək lazımdır ki, EHM-lar tədris prosesini idarə edə bilsin. Öyrədici proqramların, bütövlükdə kompüter təliminin səmərəli olması fikri fəaliyyətin alqoritminin keyfiyyətindən asılıdır. Pis tərtib edilmiş alqoritmlər kompüter təliminin keyfiyyətini çox tez aşağı salır. Kompüter təlimi iki amillə: 1. öyrədici proqramın keyfiyyəti; 2. hesablayıcı texnikanın keyfiyyəti ilə şərtlənir.

Şübhəsiz ki, hər şeyi alqoritmləşdirmək olmaz. Lakin əksər məsələləri alqoritmlə həll etmək olur və bunu şagirdlərə öyrətmək vacibdir. Bunun sayəsində şagirdlərin təfəkkürü inkişaf edir və onlar əməli fəaliyyətlərini ifadə etmək vasitələrinə yiyələnirlər.

4. Differensial təlim şagirdlərin imkanlarını və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almağa əsaslanır. Dərsdə şagirdlərin qarşısına müəyyən idrak vəzifələri qoyulur və müəllim həmin vəzifələrin icra edilməsinə, dərk olunmasına nəzarət edir. Lakin sinifdəki şagirdlərin hər biri bu vəzifələri eyni səviyyədə yerinə yetirməyə qabil olmurlar. Bəzi şagirdlər məsələni tez, bəziləri gec mənimsəyir və ya gec həll edirlər. Bütün işi də hazırlığı orta səviyyədə olan uşaqların üzərində qurmaq heç də yaxşı nəticə vermir. Buradan da «differensial təlim» və ya «təlimi fərdiləşdirmək» ideyası yaranır. Əlbəttə, bunu təlimdə fərdi yanaşma prinsipi ilə qarışdırmaq olmaz. Çünki təlimdə fərdi yanaşmanın tamamilə başqa mənası vardır. Qeyd edildiyi kimi, təlim prosesində şagirdlər müəyyən vəzifələri yerinə yetirirlər. Elə şagird olur ki, verilmiş işi tez, bəziləri bir az gec, bəziləri də olur ki, lap gec həll edir. Tapşırığı tez həll edən şagird işsiz qalır, nə edəcəyini bilmir. Müəllim belə şagirdlərə əlavə iş tapşırır. Differensial təlim hər bir şagirdin məcburi şəkildə ümumi proqramı keçməsinə nəzərdə tutur. Bununla yanaşı, hər bir şagirdin qabiliyyətini nəzərə alıb, daha düzgün, daha çevik düşünən şagirdə elə tapşırıqlar verilir ki, onun inkişafını təmin etsin. Başqa sözlə, belə şagirdlər təlim prosesində işsiz qalmamalıdır.

Differensial təlim şagirdlərin biliyini dərinləşdirib genişləndirir, onların fərdi qabiliyyətlərini, fərdi öyrənmə üslubunu formalaşdırır, müxtəlif tələbatlarının ödənilməsinə şərait yaradır. Şübhəsiz ki, müəyyən təmayüllü məktəblər məhz, differensial təlim ideyasına əsasən yaradılmışdır.

Beləliklə, müasir didaktika və təlim təcrübəsi təlim prosesinin quruluşuna və bir çox müxtəlif yanaşmalara malikdir və bunların heç birinə universal yanaşmaq olmaz. Lakin təlim prosesində bunların

hər birinin öz yeri var və hər birindən istifadə olunması öyrənməni zənginləşdirir.

* * *

Bilikdən işıq yanır, parıldayır ürək də,
Bədəni zireh kimi hifz eyləyir bilik də.

* * *

Dünya bir dənizdir, üzmək istəsən,
Xeyirxah işlərdən gəmi düzəlt sən.

Rudəki

Elm ilə dost olsan bu dünyada sən,
Sudan gəmisiz də keçə bilərsən.

M.Əvhədi

Elm sərkərdə, təcrübə isə onun əsgəridir.

Leonardo da Vinçi

Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs,
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.

Nizami

Bilik xoşbəxtlik üçün bəzək,
Bədbəxtlik üçün sığınacaqdır.

Demokrit

Bilikdən zəngin xəzinə ola bilməz.

Sokrat

Həyatın ən yüksək qayəsi bilik əldə etməkdir.

Solon

Bilik öyrənərsə, bir insan əgər,
Bununla başı göylərə yüksələr.

Firdovsi

Hər cür bilik müşahidələrə və təcrübəyə əsaslanır.

B.Ş.Sent

Təhsil xəzinə, əmək onun açarıdır.

S.Ə.Şirvani

Ömrünü elmə sərf edən adam heç vaxt ölmür.

Məhəmməd Peyğəmbər (ə.)

Elmin kökləri acı, meyvələri isə şirindir.

Demokrit

Elmin bayrağını qaldır göylərə,
O səni qaldırsın ən yüksəklərə.

M.Əvhədi

Suallar və tapşırıqlar:

1. Təlim prosesinin mahiyyəti nədən ibarətdir?
2. Təlimin vəzifələrini aydınlaşdırın.
3. Təlim prosesinə müxtəlif yanaşmalar anlayışının mahiyyətini təhlil edin.
4. Alqoritmləşdirilmiş təlimin mahiyyəti nədən ibarətdir?
5. Müasir təlim necə proqramlaşdırıla bilər?

VII FƏSİL

TƏLİMİN (TƏHSİLİN) MƏZMUNU

7.1. Təlimin (Təhsilin) məzmunu anlayışı

Bəşər cəmiyyətinin bütün tarixi mərhələlərində aqillər gənc nəsə nə öyrətmək sualı ətrafında düşünmüş, bu barədə ciddi mübahisələr getmiş və indi də həmin mübahisə davam edir. Bu sahədə ilk məlumatlara Şumer dövlətində rast gəlmək olar. Şumerlərdə məktəb «lövhələr evi», müəllimlər isə «lövhələr evinin atası» adlanırdı. Şumer dövləti məktəblərində ədəbiyyat, biologiya, astronomiya və s. fənlər tədris edilirdi.

«Avesta»da uşaqlara üç xeyirxahlıq – xeyirxah düşüncə, xeyirxah fikir (nitq) və xeyirxah əməl öyrədilirdi. Uşaqlar yeddi yaşdan dini mərasimlərdə iştirak edirdilər. Onlar üzü günəşə dayanıb Hörmüzə and içirdilər. Bu andın mətnini diqqətlə oxuyanda tam aydın olur ki, keçmiş pioner təşkilatının andı həmin mətnədən götürülmüşdür. Həmin mətnə deyilirdi: «Mən vəd edirəm ki, zərdüştçülüyə sadıq olacağam. Mən xeyirxah sözə, xeyirxah fikrə və xeyirxah əmələ, işə inanıram» (Azərbaycan SSR-də pedaqoji fikir antologiyası, M., 1989, səh.10).

Qədim Yunanıstan məktəblərində oxu, yazı, hesab, musiqi, gimnastika, astronomiya və s. fənlər tədris olunurdu. Orta əsrlərdə məktəblərdə şagirdlərə yeddi sərbəst sənət (septem artes liberales) öyrədilirdi. Buna iki növ fənlər daxil idi: 1-ci trivium – üç yol (qrammatika, ritorika, dialektika), 2-ci kvadrium dörd yol (hesab, həndəsə, astronomiya, musiqi) tədris edilirdi.

Böyük şair Nizami «Xəmsə»sində adı çəkilən və gənc nəsə öyrədilən elmlərin (fənlərin) siyahısını tərtib etsək, çox maraqlı bir tədris planı əldə etmiş olarıq. Həmin elmləri dörd böyük qrupa bölmək olar: 1. İnsanı öyrənən elmlər; 2. Bitkini, heyvanı öyrənən elmlər; 3. Daşı, torpağı, yeraltı sərvətləri öyrənən elmlər; 4. Hərbə aid elmlər.

Sən çalış yaxşıca öyrən dünyanı,
Bəşəri, bitkini, daşı, heyvanı.

Böyük alim N.Tusinin rəhbərlik etdiyi Marağa rəsədxanası nəzərinde fəaliyyət göstərən mədrəsədə müxtəlif elmlər öyrədilirdi. N.Tusinin elmlər haqqında fikirlərini ətraflı təhlil edərək pedaqoji elmlər namizədi E.Y.Talıbov «Ümumtəhsil məktəblərində N.Tusi irsindən istifadə yolları» adlı əsərində müəyyən etmişdir ki, N.Tusi elmləri nəzəri və əməli hikmət deyə iki növə bölür. Nəzəri hikməti də üç yerə bölərək təbiətin ardı (metafizika) haqqında elmi, riyaziyyatı və təbiət elmini ora daxil edir. Təbiətin ardı elmini teologiya və ibtidai fəlsəfəyə ayırır. Riyaziyyat elminin əsası dörd növdür. Buna həndəsəni, ədədləri, astronomiya və kosmoqrafiyanı, ahəngşünaslığı (akustika və harmoniyanı) daxil edir. Təbiət elminin səkkiz növü olduğunu əsaslandırır. Təbiət elminə təbii adlar və əlamətlər, maddələr nəzəriyyəsi, səma təzahürləri, nəbatat elmi, heyvanat elmi (biologiya) və nəfə elmini (psixologiyayı) daxil edir. N.Tusi məntiq elmini ayrıca növ kimi qəbul edərək, onu elmlər elmi, başqa elmləri öyrənmək üçün açar hesab edir. N.Tusi əməli hikməti üç yerə bölür. Bura əxlaqın saflaşdırılmasını, evqurma qaydalarını, şəhərsalma siyasətini, ictimaiyyəti daxil edir.

N.Tusinin fikirləri əsasında elmlərin təsnifatı A.Rzayevin «Nəsrəddin Tusi həyatı, elmi dünyagörüşü» (Bakı, 1996) adlı əsərində daha geniş təhlil edilmişdir.

Məktəb və mədrəsələrdə öyrənilən fənlər haqqında M.Əvhədi, Ə.Təbrizi, M.Füzuli və digər şair və filosofların əsərlərində də müəyyən məlumatlar verilir.

Məktəblilərin təlim prosesində yiyələnməli olduqları elmi biliklərin, praktik bacarıq və vərdislərin, habelə dünyagörüşü və məənvi-estetik ideyaların həcmi təhsilin məzmununu deməkdir. Göründüyü kimi, təhsilin məzmununu müəyyən etmək o qədər də asan deyildir. Bunun bir neçə səbəbi var: əvvələ, təhsilin məzmununu istehsal üsulu və ictimai münasibətlərdən asılıdır. İkincisi, uşaqların fakt və hadisələri, bilikləri qavrama və dərkətmə qabiliyyətləri müxtəlifdir. Üçüncüsü, onlar (uşaqlar) hələ formalaşmayıblar. Deməli, təhsilin məzmununu müəyyən edərkən cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini, uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətlərini, qavrama və dərkətmə qabiliyyətlərini nəzərə almaq vacibdir. Bugünkü elmi-texniki tərəqqi bu məsələni bir az da çətinləşdirir. Ona görə ki, hər 5-10 ildən bir elmi məlumatların həcmi iki dəfə artır. Belə bir şəraitdə təbiət, cəmiyyət, insan haqqında bilikləri düzgün və obyektiv seçib müəyyənləşdirmək böyük əhəmiyyət

kəsb edir. Bu zaman integrasiya və ümumiləşdirməyə üstünlük verilir. Əməyin xarakteri də dəyişir. Bu isə o deməkdir ki, adamların əməyə, həyata hazırlanması da dəyişir.

Hər bir ictimai quruluşun tələblərinə uyğun təhsil nəzəriyyələri yaranmış və həmin nəzəriyyələrə müvafiq pedaqoji sistemlər və pedaqoji təfəkkür formalaşmışdır. Bu təhsil nəzəriyyələrindən formal, maddi, ümumi orta pragmatik və s. qeyd etmək olar. Əlbəttə, həmin nəzəriyyələrin hər biri yeni pedaqoji təfəkkürlə əlaqədar olaraq meydana gəlmişdir. Həmin nəzəriyyələr içərisində formal və maddi təhsil nəzəriyyəsi xüsusi yer tutur.

Formal təhsil nəzəriyyəsi öz başlanğıcını C.Lokk (XVII əsr), Pestalotsi, Kant və Herbartdan (XVIII-XIX əsrlər) alır. Bu təhsil nəzəriyyəsinin tərəfdarları rəşional fəlsəfəyə istinad edərək deyirdilər ki, biliklərin mənbəyi ağıldır və biliklər ağılı sayəsində müstəqil əldə edilir. Ona görə də formal təhsil nəzəriyyəsinin tərəfdarları gənc nəslin əqli qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyi zəruri sayır və deyirlər ki, dillər, xüsusilə, latın və yunan dili, riyaziyyat şagirdlərin təfəkkür və əqlini inkişaf etdirir. Riyaziyyatı onlar əqlin gimnastikası hesab edirlər.

Cəmiyyətin inkişafı formal təhsil nəzəriyyəsinə yeni münasibətin yaranmasına səbəb oldu. Gənc nəslə real biliklərin verilməsi ideyası yarandı. Bu nəzəriyyə sənayenin sürətli inkişafına borcludur. Çünki müasir elmi-texniki inkişaf yeni dövrün tələblərinə uyğun təhsil verməyi tələb edirdi. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları empirik fəlsəfəyə istinad edir və qeyd edirdilər ki, bilik mənbəyi təcrübədir. Bu ideyanın tərəfdarları təbiət elmlərinin inkişafını nəzərə alaraq XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində maddi təhsil nəzəriyyəsinə irəli sürdülər. Bu təhsil nəzəriyyəsinin tərəfdarları gənc nəslə həyatda daha faydalı olan bilikləri öyrətməyi zəruri sayır, məktəblərdə kimya, biologiya, fizika və texniki fənlərin öyrənilməsinə üstünlük verirdilər.

XIX əsrin ortalarında yeni bir təhsil nəzəriyyəsi – orta təhsil meydana gəldi. Bunun tərəfdarları formal və maddi təhsilin birtərəfli olduğunu qeyd etməklə məktəblərdə kamil insan tərbiyəsi ideyasını əsas tutur, məhdud peşəyə aid bilikləri deyil, ümumbəşəri biliklərin verilməsini zəruri sayırdılar.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində ayrı-ayrı ölkələrdə bir neçə təhsil nəzəriyyələri meydana gəlir. Bunlara yeni məktəbləri – internat tipli məktəbləri, vətəndaşlıq tərbiyəsi və əmək məktəbi, hərəkət məktəbi, pragmatik təhsil nəzəriyyələrini və s. aid etmək olar. Bu təhsil

nəzəriyyələrinin hər birinin özünəməxsus müsbət cəhətləri olsa da, bütövlükdə şəxsiyyətin formalaşmasını təmin etmirdi. Nəzəriyyələrdən biri gənc nəslə insan cəmiyyətindən kənarda, təbiətin qoynunda tərbiyə etməyi (yeni məktəblər), digəri əməyə üstünlük verib qızıl əllər, küt başlar yetişdirməyi (əmək məktəbi), başqa birisi hərəkətləri inkişaf etdirməyi (hərəkət məktəbi), digəri faydalı olanı (pragmatik təhsil) öyrətməyi tövsiyə edirdi.

Ümumi orta əmək, politexnik təhsil nəzəriyyəsi sovet təhsil nəzəriyyəsi idi. Bu bir həqiqətdir ki, gənc nəsli insanı öyrənən cəhətlərin əsaslarını mənimsətmək başlıca vəzifə kimi həmişə aktual olmuşdur.

Təhsilin məzmununun müəyyən edilməsi sahəsində Respublika Təhsil Nazirliyi çox ciddi tədbirlər həyata keçirir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1999-cu il 26 aprel tarixli 72 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında ümumi orta təhsilin dövlət standartları»nda ibtidai, əsas və orta təhsilin məzmunu səkkiz təhsil sahəsi üzrə müəyyən edilmişdir:

1. Azərbaycan dili dövlət dilidir;
2. Dillər və ədəbiyyat;
3. Riyaziyyat və informasiya;
4. İctimai fənlər;
5. Təbiət fənləri;
6. İncəsənət;
7. Fiziki tərbiyə və gənclərin çağırışa qədərki hazırlığı;
8. Əmək hazırlığı və texnologiya.

Bu təhsil sahələrinin hər biri özünəməxsus fənləri əhatə edir. «Dillər və ədəbiyyat» təhsil sahəsi «Ana dili» və «Ədəbiyyat», xarici dilləri əhatə edir. «İctimai fənlər» təhsil sahəsinə «Tarix», «Azərbaycan tarixi», «İnsan və cəmiyyət», «Azərbaycanın və dünyanın iqtisadi və siyasi coğrafiyası» daxildir. «Təbiət fənləri» təhsil sahəsi «Fizika», «Kimya», «Biologiya», «Fiziki coğrafiya», «Astronomiya» fənlərini özündə birləşdirir. «İncəsənət» təhsil sahəsinə «Təsviri incəsənət», «Musiqi», «Nəğmə» daxildir.

«Riyaziyyat və informatika» təhsil sahəsinə «Cəbr və analizin başlanğıcı», «Həndəsə», «İnformatika» fənləri daxildir.

«Fiziki tərbiyə və gənclərin çağırışa qədərki hazırlığı» sahəsi «Fiziki tərbiyə», «Gənclərin çağırışa qədərki hazırlığı» vasitəsilə həyata keçirilir.

«Əmək hazırlığı və texnologiya» təhsil sahəsi «Əmək hazırlığı», «Rəsmxət» fənlərini əhatə edir.

Bu səkkiz təhsil sahəsindən tədris planı tərtib edərkən 21 fənn alınır. Bu fənlərin tədrisi zamanı fənlərarası əlaqəyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Ona görə ki, fənlərarası əlaqə tədrisin elmi səviyyəsini yüksəltməyə xidmət edir, fənlər arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin mahiyyətini öyrənməyə, vahid elmin sistemini dərk etməyə şərait yaradır. Fənlərarası əlaqə şagirdlərin dialektik təfəkkürünü inkişaf etdirir, onlarda elmi dünyagörüşünün formalaşmasına səbəb olur, ümumiləşdirmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Tədris fənlərinin hər biri həm şagirdləri elmi biliklərlə silahlandırır, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına və inkişafına şərait yaradır, həm də onlarda müxtəlif tərbiyəvi keyfiyyətlər inkişaf etdirir. Məktəblilər həmin fənlərin tədrisi prosesində elm, mədəniyyət, incəsənət, əməli fəaliyyət sahəsinə dair bilikləri mənimsəyir, dünyagörüşlərinə dair məlumatları əldə edir, idrak fəallığını, yaradıcılıq qüvvələrini və qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, yüksək əxlaqi keyfiyyətləri, estetik mədəniyyəti özlərində tərbiyə edirlər. Təlim şagirdləri fiziki cəhətdən inkişaf etdirir, onların sağlam və gümrah böyüməsinə şərait yaradır, onları ictimai həyatın bütün sahələrində fəal iştirak etməyə hazırlayır.

TƏHSİL SİSTEMİ

Azərbaycanda təhsil sistemi dedikdə, ölkəmizdə insanın vətəndaşın layiqli şəxsiyyət kimi pedaqoji prosesdə formalaşmasını həyata keçirən müəssisələrinin qarşılıqlı fəaliyyəti sayəsində meydana çıxan böyük bir qurum nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, təhsil sistemi ölkə daxilində mövcud olan təhsil müəssisələrinin məcmuyudur. Buraya dövlət və özəl statuslu məktəbəqədər təhsil müəssisələri, ümumtəhsil məktəbləri, peşə və orta ixtisas məktəbləri: texnikum, kollec, gimnaziya, seminariya, lisey, ali ixtisas məktəbləri: universitetlər, institutlar, akademiyalar, məktəbdənkənar tərbiyə ocaqları, təbiətsevərlər və bacarıqlı əllər stansiyaları və s. daxildir.

Təhsil sistemi üstquruma daxil olduğundan hər bir ölkənin iqtisadi və ictimai quruluşuna müvafiq şəkildə dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş prinsiplər əsasında qurulur. Buna görə də iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı müxtəlif olan ölkələrin təhsil sistemləri də müxtəlif

olur. Bu müxtəliflikdən asılı olmayaraq, təhsil sistemlərinin özlərinə məxsus ümumi cəhətləri vardır.

Ölkəmizdə təhsil sistemi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Təhsil Qanunu əsasında idarə olunur. Qanunda qeyd olunur: təhsil sistemi müxtəlif pilləli təhsil proqramlarını ardıcıl həyata keçirən təhsil müəssisələri şəbəkəsindən, təhsili idarəetmə orqanlarından, təlim pedaqoji proseslə məşğul olan digər müəssisə və təşkilatlardan ibarətdir.

Təhsil sisteminin əsas məqsədi dövlət təhsil standartlarına uyğun biliyə, bacarığa, praktik hazırlığa, mütərəqqi dünyagörüşünə malik olan, xalqın milli, mənəvi, mədəni dəyərlərinə və bəşəri dəyərlərə dərinlən yiyələnən, Azərbaycan xalqının azadlıq amalına və demokratik ənənələrinə, insan hüquqlarına hörmət edən vətənsəvər, müstəqil və yaradıcı düşünən şəxsiyyət tərbiyə etməkdən ibarətdir.

Ölkəmizdə təşkil edilən təhsil müəssisələri arasında sıx əlaqə vardır. Onlardan biri müntəzəm şəkildə digərini şərtləndirir və tamamlayır. Məsələn, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların əqli inkişafına, əxlaqi cəhətdən formalaşmasına, fiziki cəhətdən sağlam və gümrah böyüməsinə nə qədər çox diqqət verilsə, bu, ümumtəhsil məktəblərinin işini bir o qədər asanlaşdırmış olar. Eləcə də ümumtəhsil məktəblərində işin keyfiyyəti və səmərəsi nə qədər yüksək olarsa, orta ixtisas və ali məktəblərin işi bir o qədər yaxşı nəticə verir. Pedaqoji institutlarda müəllim kadrları nə qədər keyfiyyətli hazırlanarsa, ümumtəhsil məktəblərində də işi bir o qədər yaxşı təşkil etmək olar və s. Bütün bunlardan aydın olur ki, təhsil sistemini təşkil edən hər bir müəssisənin işi istər-istəməz digər müəssisələrin də işində öz əksini tapır. Deməli, həmin müəssisələr həqiqətən də sistem təşkil edir və mürəkkəb bir qurum kimi fəaliyyət göstərir.

Respublikamızda təhsil sisteminin əsas prinsipləri Dövlətimizin Konstitusiyası və Təhsil Qanununda təsbit edilmişdir. Həmin prinsiplər aşağıdakılardan ibarətdir: irqi və milli mənsubiyyətindən, cinsindən, dinə münasibətindən, əmlak və ictimai vəziyyətindən asılı olmayaraq, müstəqil Azərbaycan Dövlətinin bütün vətəndaşları təhsil almaq hüququna malikdirlər; bütün uşaqlar və yeniyetmələr üçün (I-XI siniflər) təhsil icbaridir; təhsil sistemi daxilində bütün tədris müəssisələrinə dövlət nəzarət edir. Təhsil almaq üçün dil seçmək azaddır (təhsil ana dilində və digər xalqların birinin dilində ola bilər); maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq, istedadlı şəxslərin təhsilini davam

etdirməsi üçün dövlət tərəfindən verilir, bilik, bacarıq, vərdişlərə yəni ölkənin iqtisadi reallaşdırmaq üçün hamıya bərabər şərait yaradılır; təhsil milli zəminə və ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanır; təhsil dünyəvi xarakter daşıyır; təhsilin demokratikləşməsi və onun idarə edilməsində vətəndaş iştirakı ictimai xarakter daşıyır; təhsildə azadlıq və humanizm bərqəsur; təhsildə vətənsəvarlik, humanistləşdirmə, fərdiləşdirmə və fərdi reallaşdırma başlıca yer tutur; təhsildə varislik, fəsiləsizlik, təhsilə dövrüçü mükəmməllik mövcuddur; təhsil müəssisələrində siyasi partiyaların, qrupların və digər ictimai siyasi təşkilatların fəaliyyətinə yer verilmir; Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində dövlət siyasəti Dövlət Proqramı ilə həyata keçirilir, dövlət statuslu məktəblərdə tələbə və şagirdlərə təqaüd verilir və onlara başqa yardımlar göstərilir; özəl statuslu müəssisələrdə imkansız tələbələr ödənişdən azad edilir. Təhsil sistemi vahiddir və bütün tədris müəssisələri arasında qarşılıqlı əlaqə, ardıcılıq vardır ki, bu da təlimin aşağı pilləsindən yuxarı pilləyə keçməsinə təmin edir.

Təhsil prosesi demokratik və hüquqi dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə əlaqədə həyata keçirilir. Təhsil elmi xarakter daşıyır, elm texnika və mədəniyyətin ən yeni nailiyyətləri əsasında daim təkmilləşdirilir. Təhsilin tərbiyəvi mahiyyəti yüksək mədəni xarakter daşıyır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 21 avqust tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya–texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)» ölkəmizdə yeni informasiya texnologiyalarından istifadə olunmaqla təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edən, dünya təhsil sistemində inteqrasiya imkanı verən vahid təhsil informasiya mühitini yaratmaq və əhalini informasiya cəmiyyətinə hazırlamaq məqsədi daşıyır. Proqram çərçivəsində kompüter texnikası əsasında qurulan yeni informasiya texnologiyalarının mənimsənilməsi və onun bütün imkanlarından istifadə olunması, ölkənin təhsil sisteminin səmərəli idarə olunmasının təmin edilməsi, beynəlxalq informasiya şəbəkəsi vasitəsilə dünya ölkələrinin təhsil müəssisələri ilə səmərəli əlaqələrin yaradılması nəzərdə tutulur.

Proqramın əsas vəzifələri ümumtəhsil məktəblərini müasir tipli kompüter avadanlığı ilə təchiz etməkdən, ümumtəhsil məktəbləri müəllimlərinin, inzibati və texniki işçilərin özfəaliyyət sahələrində yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə üzrə normativ və metodiki bazanın inkişaf etdirilməsindən, tədris

prosesində Azərbaycan dilində istifadə olunan müasir elektron tədris materiallarının, elektron dərsliklərin, elektron kitabxanaların, rəqəmli tədris resurslarının işlənilib hazırlanması, yayılması və tətbiqindən, təhsil sisteminin informasiya strukturunun yaradılmasından, informasiya texnologiyaları əsasında müasir təhsilin metodologiyasının işlənilib hazırlanmasından, informasiyalaşdırma prosesinin elmi metodiki təminatından, şagirdlər üçün məsafədən təhsil xidmətinin yaradılmasından, Azərbaycan dilində olan tədris nəşrlərində informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsi üzrə texnologiyanın hazırlanmasından ibarətdir.

Təhsilin formaları. Azərbaycan Respublikasında təhsiləmə prosesi aşağıdakı formalarda həyata keçirilir:

- əyani təhsil;
- axşam təhsili;
- qiyabi təhsil;
- evdə təhsil;
- məsafədən təhsil.

Təhsil sistemində təhsiləmə formalarının əlaqələndirilməsinə yol verilir. Həmin formalarda təhsil ekstrnat yolu ilə də başa çatdırıla bilər.

Təhsil müəssisəsi. Təhsil müəssisəsi bir və ya bir neçə təhsil proqramı əsasında təlim prosesini həyata keçirir. Respublika qanunvericiliyində müəyyən edilmiş qaydada dövlət və özəl strukturlu təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərir. Bu müəssisələrdə təhsil ödənişsiz və ödənişli əsaslarla həyata keçirilir. Eyni zamanda özəl təhsil müəssisəsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanında dövlət qeydiyyatından keçdikdən sonra hüquqi status alır. Onu qeyd etmək lazımdır ki, təhsil müəssisələrinin, hüquqlarının müdafiəsinə dövlət təminat verir.

Təhsil müəssisələrinin tipləri. Respublikamızda təhsil məssisələrinin aşağıdakı tipləri vardır:

- Məktəbəqədər təhsil;
- Ümumi təhsil (ibtidai, natamam orta, orta);
- İbtidai peşə-ixtisas;
- Orta peşə – ixtisas;
- Ali peşə – ixtisas;
- Əqli və ya fiziki inkişafı qüsurlu uşaqlar üçün xüsusi təhsil müəssisələri;

- əlavə təhsil (məktəbdənkənar təhsil, ixtisasartırma və yenidən hazırlanma) müəssisələri.

Məktəbəqədər təhsil. Məktəbəqədər təhsilin məqsədi uşaqların erkən yaşlardan fiziki, əqli, mənəvi və psixi inkişafının pedaqoji qanunlar əsasında ilkin bilik, bacarıq və vərdislərin formalaşdırılması, özülün qoyulması və uşaqların gələcək normal inkişafının istiqamətini təmin etməkdir. Məktəbəqədər təhsil ailədə və məktəbəqədər təhsil müəssisələrində həyata keçirilir. Bu müəssisələrə uşaqlar valideynlərinin (onları əvəz edən şəxslərin) arzusu ilə qəbul olunurlar.

Azərbaycan Respublikasının «Məktəbəqədər təhsil müəssisələri haqqında əsasnamə»sinə görə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin strukturu, tipləri və fəaliyyətinin əsasları aşağıdakı qaydada müəyyən edilmişdir:

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsi dövlət və qeyri - dövlət müəssisəsi ola bilər. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin tipləri bunlardır:

- körpələr evi;
- körpələr evi- uşaq bağçası;
- uşaq bağçası;
- əqli və ya fiziki cəhətdən qüsurlu uşaqlar üçün məktəbəqədər təhsil müəssisələri;
- məktəb uşaq bağçası.

Bu təhsil müəssisələrində uşaqların yaşından asılı olaraq qruplar aşağıdakı qaydada təşkil olunur:

- kiçikyaşlı körpələr qrupu – 2 aylıqdan bir yaşadək;
- ortayaşlı körpələr qrupu – 1 yaşdan 2 yaşadək;
- böyükyaşlı körpələr qrupu – 2 yaşdan 3 yaşadək.

Uşaq bağçasında və körpələr evi – uşaq bağçasında məktəbəqədər qruplar belə təşkil olunur:

- bağçada kiçik yaş qrupu – 3 yaşdan 4 yaşadək;
- bağçada orta yaş qrupu – 4 yaşdan 5 yaşadək;
- bağçada böyük yaş qrupu – 5 yaşdan 6 yaşadək;
- məktəbhazırlıq qrupu – 6 yaş dövrü;

Əsasnaməyə görə əqli və fiziki inkişafında qüsurlar olan uşaqlar üçün aşağıdakı müəssisələr təşkil olunur:

- nitqi qüsurlu uşaqlar üçün məktəbəqədər müəssisələr və ya qruplar;
- eşitmə qabiliyyəti pozulmuş uşaqlar üçün məktəbəqədər müəssisələr və qruplar;

- görmə qabiliyyəti pozulmuş uşaqlar üçün məktəbəqədər müəssisələr və qruplar;

- intellekti pozulmuş (zehni inkişafı geri qalan) uşaqlar üçün müəssisələr və qruplar;

- vərəm infeksiyasının ilkin inkişafı və onun sönmüş formaları ilə xəstələnən uşaqlar üçün sanatoriya tipli məktəbəqədər müəssisələr;

- tez - tez xəstələnən uşaqlar üçün sanatoriya tipli məktəbəqədər müəssisələr və qruplar.

Ehtiyac olarsa, başqa profilli məktəbəqədər müəssisələr də təşkil edilə bilər.

Əsasnamaya görə məktəbəqədər müəssisələrin vəzifəsi ərazi və digər şəraitə uyğun müəyyən olunur və məktəbəqədər müəssisənin tipindən, onun nizamnaməsindən və məktəbəqədər müəssisə ilə hər uşağın valideynləri (və ya onu əvəz edən şəxs) arasında olan müqavilədən asılı olaraq konkretləşdirilir. Müqavilə məktəbəqədər müəssisə ilə uşağın valideyni və ya onu əvəz edən şəxs arasında təlim, xidmət, sağlamlaşdırma sahəsindəki hüquqi münasibətləri müəyyən edən sənəddir.

Bütün bunlarla yanaşı, məktəbəqədər təhsil müəssisəsi ailənin və cəmiyyətin mənafeyinə uyğun olaraq uşaqların hərtərəfli inkişafına nail olmaq, təhsilə hazırlamaq, fiziki və psixi sağlamlıqlarını mühafizə etmək və möhkəmləndirmək, fərdi qabiliyyətlərini məqsədyönlü surətdə inkişaf etdirmək, xarakterində çatışmayan cəhətlərini aradan qaldırmaq və uşaqların normal inkişafını təmin etmək kimi vəzifələri yerinə yetirir.

Ümumi təhsil. Ümumi təhsilin məqsədi şagirdlərin fiziki və intellektual inkişafını, meyl və marağını nəzərə almaq, ona elmlərin əsasını öyrətmək və şəxsiyyətini formalaşdırmaq, cəmiyyətdə səmərəli fəaliyyətə hazırlamaq, müstəqil və yaradıcı düşünən, milli və bəşəri dəyərlərə yiyələnən, ümumi mədəniyyətə malik vətənsəvar vətəndaş yetişdirmək, onları şüurlu surətdə peşə seçməyə istiqamətləndirmək və peşə-ixtisas təhsili proqramlarını mənimsəməyə hazırlamaqdır.

Ümumi təhsil 3 pillədən ibarətdir:

- ibtidai təhsil (I-IV siniflər);

- natamam orta təhsil (V-IX siniflər);

- orta təhsil (X-XI (XII) siniflər).

Ümumi təhsil altı yaşdan başlanır.

Təhsil Qanununa görə ümumi təhsilin hər pilləsi üzrə ayrılıqda təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərə bilər. Maddi texniki baza imkan verdikdə ibtidai və natamam orta təhsil pillələrinin sinif və günüüzadılmış qruplarında şagirdlərin orta sıxlığı 20 nəfər, orta təhsil pilləsində 15 nəfər müəyyən edilir. Lakin ölkəmizdə hələ iqtisadi çətinliklər mövcud olduğu üçün məktəblərimizin əksəriyyətində şagirdlərin orta sıxlığının nəzərdə tutulan saydan artıq olmasına yol verilir. Natamam orta təhsilli şagirdlərin ümumi orta təhsil almaları üçün oxuduqları peşə-ixtisas təhsili məktəblərində və müvafiq orta ixtisas təhsili müəssisələrində şərait yaradılır. Şagirdlərin meyl, maraq və qabiliyyəti nəzərə alınmaqla ümumtəhsil məktəblərinin ikinci pilləsinin yuxarı siniflərində və üçüncü pilləsində təmayüllü siniflər (təbiət, riyaziyyat, humanitar, incəsənət, ayrı-ayrı fənlər üzrə və s.) yaradıla bilər. Qabiliyyət və istedadı ilə fərqlənən uşaqlar üçün ayrıca siniflər, məktəblər, gimnaziyalar, liseylər və digər müvafiq təhsil müəssisələri də təşkil oluna bilər.

Nadir istedadlı şagirdlərin ümumi təhsilinin vaxtından əvvəl başa çatdırılmasına müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyənləşdirdiyi qaydada yol verilir.

Onbirillik məktəb orta ümumi təhsilin verilməsini təmin edir.

Günüüzadılmış məktəblər ailəyə kömək məqsədilə yaradılır, şagirdlərin dərscdənənar tərbiyəsində və təhsilinə kömək edir. Belə məktəblərin vəzifəsi şagirdlərin hərtərəfli inkişafına kömək etmək, onların maraqlarını dərəkələr və digər yollarla inkişaf etdirməkdir.

İnternat məktəbləri. Valideynlərinin məşğulluğundan asılı olaraq uşaqlar həftə ərzində məktəbdə yaşayır və oxuyurlar. Xüsusi istedadada malik şagirdlər üçün də internat məktəbləri təşkil olunur, orada uşaqlar öz qabiliyyət və istedadlarını daha yaxşı inkişaf etdirirlər. Məsələn, xoreoqrafiya məktəbləri, musiqi və ya riyaziyyat təmayüllü internat məktəbləri də bu qəbildəndir. Belə məktəblərdə şagirdlərə həm də orta təhsil verilir. Dövlət statuslu məktəblərin maliyyə vəsaitini, əsasən, dövlət ödəyir. Lakin müəyyən qismi də valideynlərdən toplanır.

Məktəbyanı internat məktəbi uzaq məsafədə yaşayan, gəlib-gətməsi çətin olan şagirdlər üçün təşkil olunur.

Bir fənni daha dərindən öyrənmək üçün məktəblər (siniflər) şagirdlərin xüsusi istedad və qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün təşkil olunur.

Sanator – peşə məktəbləri və uşaq xəstəxanası, sanatoriyalar yanında məktəblər uzun müddətli müalicədə olan uşaqların orta təhsil almalarını təmin edir.

Axşam növbəli və qiyabi məktəblər işləyən gənclərin müxtəlif səbəblər üzündən təhsilini davam etdirə bilmədikləri halda təşkil olunur və orta təhsil verir.

Liseylər, kolleclər və seminariyalar orta ixtisas və peşə təhsili verir.

Xüsusi məktəblər – nadir istedadı olan uşaqlar üçün təşkil olunur. Belə məktəblərə musiqi, xoreoqrafiya, təsviri sənət sahəsində ən qabiliyyətli uşaqlar qəbul olunurlar.

Əlahiddə məktəblər. Belə məktəblər fiziki, əqli cəhətdən qüsurlu uşaqlar üçün (lal-karlar, korlar və əqilcə kəm) təşkil olunur. Lal-karlar üçün məktəblərdə təhsil müddəti 9 ildir. Lakin həmin uşaqların idrak imkanları məhdud olduğu üçün onlara bu 9 ildə adi ibtidai məktəblərin proqramları həcmində bilik verilir. Təhsil müddəti 11-12 il olan səkkizillik lal-karlar məktəbləri də vardır. Lal-karlar məktəblərində şagirdlərə təhsillə yanaşı, uyğun peşələr də verilir. Bu məktəblər də internat adlanır.

Əqilcə kəm uşaqlar üçün ibtidai yardımçı məktəblər də olur və burada təhsil müddəti 7 ildir. Bu müddətdə uşaqlara sadə peşə də öyrədilir.

Bütün bunlarla yanaşı, peşə-texniki orta ixtisas məktəbləri də vardır. Bu məktəblərdə yerli şəraitə, şagirdlərin arzu və istəyinə müvafiq peşələr verilir.

Ali məktəblər. Ali məktəblər dövlət tərəfindən və müvafiq icazələrlə özəl qaydada açılır. Belə ali təhsil verən məktəblər universitet, institut və akademiya formasında olur. Bu məktəblərdə ali təhsil dörd formada həyata keçirilir:

- 1) əyani təhsil–istehsalat və idarələrdə işləməyənlər üçün;
- 2) axşam təhsili–istehsalatda işləyənlər üçün;
- 3) axşam- əyani təhsil – I və II kurslarda istehsalatdan ayrılmaqla, sonrakı kurslarda isə istehsalatdan ayrılmaqla təhsil verir;
- 4) qiyabi təhsil.

Magistratura və aspirantura gənclərə elmi dərəcə verməklə ali məktəblərdə işə hazırlayır.

Təhsil sistemi daim təkmilləşir, xalqın təhsil almasını real imkanlar üzərində qurur, zəhmətkeşlərin mədəni inkişafına və ixtisasının təkmilləşməsinə kömək edir.

7.2. Təlimin məzmununu müəyyən edən normativ sənədlər

Təlimin məzmununu müəyyən edən normativ sənədlərə tədris planı, program, dərslik və dərs ləvazimatı daxildir.

7.2.1. Tədris planları

\Hər tip məktəb üçün təhsilin məzmunu vahid tədris planı ilə müəyyən edilir.\ Nədir tədris planı? \Təhsil müəssisələrinin tipindən asılı olaraq həmin məktəblərdə keçirilən fənlərin ardıcılığını, məcburi siyahısını və hər bir sinifdə hər bir fənnə verilən saatların miqdarını müəyyən edən, Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilən dövlət sənədinə tədris planı deyilir. Tədris planında tədris ilinin neçə həftə olması, imtahanların, tətillərin (kanikulların) başlanması, qurtarması və digər məsələlər dəqiq göstərilir\

\Tədris planları bir sıra xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir:

1. Tədris planları məktəblilərin ahəngdar inkişafını təmin edir. Tədris planlarında humanitar və təbiət-riyaziyyat fənlərinə təxminən eyni miqdarda saat verilir.

2. Müxtəlif tipli məktəblərin tədris planlarında müəyyən ardıcılıq və vahidlik gözlənilir.

3. Tədris planlarında hər bir tədris fənninin yeri, həcmi, sinifdən-sinfə keçirilməsi ardıcılığı müəyyən edilmişdir. Bu isə tədrisin elmi səviyyəsini təmin edir.

4. Müxtəlif tədris müəssisələrinin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, hər bir məktəb tipi üçün tədris planı tərtib edilir. Müasir orta ümumi təhsil məktəbləri üçün tədris planlarında fənlər üç böyük qrupa bölünür: məcburi fənlər, şagirdlərin seçiminə görə fənlər və məktəb şurasının müəyyən etdiyi fənlər. Məcburi fənlərə Azərbaycan dili və ədəbiyyat, riyaziyyat, xarici dillər, informatika, Azərbaycan tarixi, ümumdünya tarixi, coğrafiya, biologiya, fizika, kimya, rəsmxət, təsviri incəsənət, musiqi və nəğmə, fiziki mədəniyyət (bədən tərbiyəsi) və əmək tərbiyəsi daxildir. Şagirdlərin seçiminə aid olan fənlərə ikinci xarici dil, xarici dili öyrənilən ölkələrin (xalqların) ədəbiyyatı, dünya bədii mədəniyyəti, dinşünaslıq, məntiq, fəlsəfə, astronomiya, iqtisadiyyata giriş və s. aid edilir. Məktəb şurası yerli şəraiti nəzərə alıb müəyyən məsələləri öyrənməyi məsləhət bilir\

|Tədris fənləri təbiət, cəmiyyət, insan təfəkkürü qanunları və qanuna uyğunluqlarını ardıcıl və məntiqi, əlaqəli şəkildə öyrənir, elmlərin əsaslarına dair şagirdlərə konkret biliklər verir. Məsələn, Azərbaycan dili və ədəbiyyat xalqımızın mənəvi sərvəti olan ana dili haqqında, həyat həqiqətləri və gerçəkliklərinin obrazlarda ifadəsi olan ədəbiyyat haqqında ətraflı məlumat verir.| Azərbaycan dili öz qrammatik formaları, söz ehtiyatı, üslub imkanları ilə barlı-bəhərli ağacı xatırladır. Özü də bu ağac o qədər barlıdır ki, budaqları ağırlıqdan sına bilər (Mark Müller). Dil xalqın varlığıdır, onun namusu və dövlətidir. Ədəbiyyat, el ədəbiyyatı millətin mənəvi güzgüsü olub onun əfkar və amalını, istedad və kamal dərəcəsini göstərir (Y.V.Çəmənəminli).

|Tədris planında xarici dillər mühüm rol oynayır. Şagirdlər xarici dillərin tədrisi prosesində dilin fonetik, qrammatik qaydalarını öyrənməklə yanaşı, dili öyrənilən xalqın həyat tərzini, adət-ənənələrini, ayrı-ayrı şair və yazıçıların, alimlərin əsərlərini, həyat və fəaliyyətlərini də öyrənir. Dil öyrənmək çox zəruri tələbat kimi qarşıda durur. Kim neçə dil bilirsə, o qədər adamdır. Dil həyat mübarizəsində qüdrətli silahdır|

|İstər Azərbaycan, istərsə də dünya tarixi bəşər cəmiyyətinin irəliyə doğru inkişafını ətraflı şərh edir. Tarix sadəcə olaraq tarixi hadisələrin sadalanması deyil, o həm də bəşəriyyətin necə inkişaf etdiyini, nə kimi çətinliklərlə qarşılaşdığını, qələbələrə necə nail olduğunu əks etdirən salnamədir. Tarixən insanlar daş baltadan başlayaraq bizonları və mamontları uçurub salmaq üçün xəndəklər qazmış, müxtəlif heyvanları əhliləşdirmişdir. İnsanlar od əldə etməkdən sevinərək tonqal başında rəqs etməyə başladılar. İnsan buxar mühərrikini, mikroskopu, teleskopu kəşf etdi, kosmosa qədər yüksəldi. Tarix bunları öyrənir. Riyaziyyat maddi aləmdə hadisə və cisimlər arasında mövcud olan cəmiyyət əlaqələrini, cisimlərin məkan və fəza formalarını şagirdlərə öyrədir. Riyaziyyat şagirdlərə onun əhəmiyyətini, texnika, fizikaya, kimyaya tətbiqi yollarını öyrənmələrinə şərait yaradır.|

|Fizikanın tədrisində şagirdlər mexanika, istilik, səs, işıq, elektrik, atom enerjisi və s. haqqında məlumatlara yiyələnirlər. Fizikanın tədrisində şagirdlər həm də müasir istehsalatın elmi-nəzəri əsaslarını öyrənirlər. Onlar maddi aləmin qanuna uyğunluqlarını, fiziki hadisələr arasındakı asılılıq əlaqələrini dərk edir, müəyyən bacarıqlara yiyələnirlər.|

| Kimya kəmiyyət və keyfiyyət hadisələrinin dəyişmələrinin mahiyyətini öyrənmək üçün şərait yaradır. Şagirdlər kimyəvi düstur və qanunlar haqqında anlayışlar alır, təsərrüfat əhəmiyyətli elementlər haqqında məlumat kəsb edir.

| Biologiyanın tədrisi prosesində şagirdlər bitki, heyvan və insan orqanizminin həyat şəraiti, bunların arasında olan asılılığı və qarşılıqlı əlaqənin mahiyyətini, canlı orqanizmin inkişaf qanunlarını öyrənirlər. Biologiya şagirdlərdə ekoloji təfəkkürün inkişafına dair anlayışları formalaşdırmaqla onları təbiətin qorunması işinə cəlb edir.

| Musiqi, təsviri incəsənət şagirdləri görkəmli bəstəkar, rəssam və heykəltəraşların həyatı ilə, xalq musiqisi ilə tanış edir. Bir məsələni qeyd etməyi lazım bilir ki, şagirdlərə memarlıq abidələri, heykəltəraşlıq haqqında az məlumat verilir. Halbuki, memarlıq abidələri xalqın tarixi yaddaşdır.

| Bədən tərbiyəsi və əmək şagirdlərin sağlamlığının, fiziki inkişafının, əmək qabiliyyətinin artırılmasına xidmət edir. Bu fənlər şagirdləri Vətənin müdafiəsinə və əmək həyatına hazırlayır. Onlar dərk edirlər ki, bədən tərbiyəsi insanların sağlamlığını təmin edir, əmək bəşəriyyətin başı üzərində ədəbi yanan şamdır. Bədən tərbiyəsi və idman xalqın sülh elçisi kimi çıxış edərək, Azərbaycanın dünya miqyasında tanınmasına şərait yaradır. İki halda Azərbaycan Dövlətinin Himni çaldırılır, Bayrağı göylərə qaldırılır. Bunlardan biri ölkə prezidentinin xarici ölkələrdə rəsmi görüşü, ikincisi, idmançıların qələbə qazanmasıdır. Şagirdlər dərk edirlər ki, dünyada ən yaxşı dərzi bədən tərbiyəsi, ən yaxşı rəssam insan bədənini formalaşdıran idmandır.

| Göründüyü kimi, tədris planında nəzərdə tutulan fənlər şagirdlərin ahəngdar inkişafının və onların intellektinin formalaşmasında mühüm yer tutur. /

7.2.2. Tədris proqramları

Tədris proqramı hər bir sinifdə hər bir fənnə aid biliklər sistemini, dünyagörüşü və mənəvi-estetik idealların, praktik bacarıq və vərdislərin həcmi müəyyən edən və Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilən dövlət sənədidir. Proqramlar tədris planı əsasında tərtib edilir. Proqramları müəllimlər, məktəb rəhbərləri, rayon təhsil şöbələri dəyişdirə bilməz. Proqram çox əhəmiyyətli pedaqoji və metodiki sənəddir.

Proqram izahat vərəqi ilə başlayır. Burada hər bir tədris fənni qarşısında qoyulan vəzifələr, onun tərbiyəvi əhəmiyyəti qeyd edilir, fənnin tədrisinə dair metodiki tövsiyə və göstərişlər verilir. Proqramlarda tədris materialları sistemlilik və ardıcılıq prinsipi əsasında tərtib olunur. Bu isə o deməkdir ki, hər bir fənn elmin sistemini mühafizə edir, hər bir mövzu özündən əvvəl keçirilən mövzuları tamamlayır, sonra tədris ediləcək mövzulara zəmin yaradır.

Proqramlar ən mühüm didaktik tələblər nəzərə alınmaqla tərtib edilir. Proqramın tərtibində başlıca çətinlik elmi materialların seçilməsidir. Ona görə ki, elm sürətlə inkişaf edir, yeni kəşflər və ixtiralar baş verir. Bu nailiyyətlərdən istifadə edib proqramları yeni məzmunla tərtib etmək vacibdir. Başqa sözlə, məktəbliləri müasir elm və mədəniyyət sərvətləri ilə silahlandırmaq, respublikamızda qurulmaqda olan hüquqi və vətəndaş cəmiyyəti üçün lazım olan şəxsiyyəti formalaşdırmaq zərurətinə əsaslanır. Buna görə də proqramlar mütləq elmin müasir nailiyyətlərinə və məktəblərin qarşısında qoyulmuş təlim vəzifələrinə uyğun tərtib edilməlidir. Proqramlar yalnız təhsil vəzifələrini deyil, tərbiyə etmə vəzifələrini də yerinə yetirir.

/ Riyaziyyat proqramına vektorlar, törəmə kəmiyyətləri və inteqral, xətti proqramlaşdırma, rəqəmli elektron-hesablama maşınlarından istifadə edilməsi və s. məsələlər daxil edilmişdir. Fizika proqramında atom-molekulyar nəzəriyyəsinə, işığın dalğa və kvant xassələrinə, elektronikaya və s. məsələlərə xüsusi əhəmiyyət verilir. Biologiya proqramına hüceyrənin quruluşu və funksiyalarına dair müasir nəzəriyyələr, genetikanın, seleksiyanın, ekologiyanın, histologiyanın əsasları daxil edilmişdir.

Humanitar silsilə fənlərin böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Ədəbiyyat, təsviri incəsənət və musiqiyə aid proqramlarda şagirdlərin

estetik hisslərinin, bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə geniş yer verilir. \

\ Proqramların quruluşunda iki yol – konsentrik və xətti yol geniş yayılmışdır. Konsentrik yol hər hansı bir kursun eyni bölmələrinin iki və ya üç dəfə keçilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman bölmələrin məzmunu tədriclə genişləndirilir və dərinləşdirilir. Belə bir proqramı sxematik olaraq bir-biri üzərinə qoyulan müxtəlif ölçülü dairələr şəklində təsəvvür etmək olar. Buna fizika, kimya, biologiya proqramlarını misal göstərmək olar. Xətti proqramlarda biliklər müəyyən ardıcılıqla öyrədilir. Buna riyaziyyat proqramlarını aid etmək olar. \

\ Proqramlarda fənlərarası əlaqəyə xüsusi əhəmiyyət verilir. Fənlərarası əlaqə tədrisin elmi səviyyəsini yüksəldir, elmlər arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin mahiyyətini öyrənməyə kömək edir. \ Fənlərarası əlaqə şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirir, təlim materiallarının şüurlu mənimsənilməsinə şərait yaradır, onların ümumiləşdirmə qabiliyyətini inkişaf etdirir.

\ Beləliklə, tədris proqramları biliklərin sistemli və ardıcıl mənimsənilməsinə təmin edir, tədrisdə müəllimlərin fəaliyyətinə düzgün istiqamət verir. \

7.2.3. Dərsliklər və dərs vəsaitləri

\ Dərslik və dərs vəsaitləri tədris proqramına uyğun olaraq tərtib edilir və Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilir. Tədris fənninin əsas məzmununu dəqiq, sistemli və anlaşıqlı bir şəkildə şərh edən kitaba dərslik deyilir. Dərslikdə şagirdlərin öyrənməkləri biliklərin həcmi dəqiq və aydın bir şəkildə müəyyən edilir. Dərsliyin əsas vəzifəsi dərsdə əldə edilmiş bilikləri möhkəmləndirib dərinləşdirmək üçün müstəqil işləməkdə şagirdə kömək etməkdir. \

\ Hazırda respublikamızda həyata keçirilən böyük təhsil islahatı yeni dərsliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Həmin dərsliklərdə xalqımızın adət-ənənələrinə, milli özünüdərk, milli özünü təsdiq kimi məsələlərinə geniş yer verilir. \ Azərbaycan tarixi V sinifdən başlayaraq tədris olunur. Hər bir sinif üçün ayrıca «Azərbaycan tarixi» dərsliyi yazılmışdır. Bu iş ədəbiyyat, coğrafiya və digər fənlər sahəsində də aparılmışdır.

Bir məsələni qeyd etməliyik ki, ədəbiyyatdan yeni proqram tərtibçiləri 70 illik Azərbaycan ədəbiyyatına çox biganə yanaşaraq

S.Vurğun, S.Rüstəm, S.Rəhimov, Ə.Vəliyev, M.Rahim, R.Rza və başqa şair və yazıçılara qeyri-obyektiv münasibət bəsləyərək, onların yaradıcılığının öyrənilməsinə çox biganə yanaşmışdır. Bu, öz əlimizlə ədəbiyyat tariximizi pozmaq demək deyilmi? S.Vurğunun «Azərbaycan» şeirini kim yaza bilər?! Bu, xalqımızın ən əzəmətli himnidir. M.İbrahimovun «Gələcək gün», «Pərvanə» və digər əsərlərini kölgələmək kimə fayda verir? və s.

«Yeni dərslik yazmaq heç də keçmiş mədəni, ədəbi irsə laqeyd yanaşmaq deyildir. Yeni dərsliklərdə yeni təfəkkürü, yeni məənəviyyəti keçmişin fonunda vermək lazımdır»

Yeni dərsliklərdə elmin nailiyyətlərinə, Şərq alimlərinin kəşflərinə geniş yer verilməlidir. Riyaziyyat, kimya, fizika dərsliklərində Əl-Fə-rabi, İbn Heysam, Cabir, N.Tusi, Əl-Xarəzmi, Biruni, İbn Sina və b. haqqında məlumat verilir. Biologiyada inqubatorlardan söhbət gəndə görkəmli alim N.Tusi haqqında məlumat vermək lazımdır.

«Dərsliklərdə sxemlər, qrafiklər, şəkillər və s. əyani vəsaitlərin verilməsi əyaniliyi təmin edərək şagirdlərin bilikləri əyani şəkildə mənim-səmələrinə şərait yaradır.»

«Dərsliklərlə yanaşı, şagirdlər dərs vəsaitlərindən də, məsələ və misallar kitabı, müntəxəbatlar, lüğətlər və s. kitablardan istifadə edirlər. Tədris vəsaitləri şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin möhkəmlənməsinə xidmət edir.»

«Dərsliklər və dərs vəsaitləri hazırlanarkən elmilik, yığcamlıq, rəvanlıq, şərhin dəqiq və aydın olması və s. kimi tələblər nəzərə alınmalıdır.»

Sual və tapşırıqlar:

1. Təhsil nədir anlayışının mahiyyətini izah edin.
2. Təhsilin idrak prosesi olduğunu əsaslandırın.
3. Azərbaycan Respublikasının təhsil sisteminin məzmununu açıqlayın.
4. Müasir təlimin məzmununu müəyyən edən sənədləri xarakterizə edin.
5. Tədris proqramları – milli korrinulium anlayışının mahiyyətini izah edin.

VIII FƏSİL

TƏLİMİN QANUNAUYGUNLUQLARI VƏ PRİNSİPLƏRİ

8.1. Təlimin qanunauyğunluqları

[Təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələrə zərurilik, təkrar olunmaq, ümumilik, sabitlik xasdırsa, belə hadisələr qanunauyğunluq adlanır. Həmin qanunauyğunluqlar əsasında qanunlar müəyyən edilir. Təlim bütöv sosial hadisə olduğuna görə onun qanunları cəmiyyətin qanunlarına uyğun olur. Təlimin qanunları cə kateqoriyalardır ki, orada hadisələr arasındakı əlaqələri, məcburiyyəti, ümumiliyi əks etdirir. Ona görə də qanuna belə tərif verilir: **Qanun hadisələrə zəruriliklə xas olan, təkrarlanan, obyektiv, ümumi, nisbətən sabit əlaqələrin məcmuyudur. Qanun real surətdə mövcud əlaqələrdir.**] Qanun hadisələrin daxili əlaqəsi və bir-biri üçün qarşılıqlı şərt olması deməkdir. Hadisə və proseslərin hər cür əlaqəsi qanun, qanunauyğunluq adlandırıla bilməz. Qanun üçün mühüm, sabit təkrarlanan, hadisələrə daxilən xas olan əlaqə və qarşılıqlı şərtlər səciyyəvidir.

[Təlim, təhsil və tərbiyə ictimai münasibətlərlə, maddi istehsalla sıx əlaqədardır.] Təlim, təhsil həmişə hər bir ictimai-iqtisadi quruluşda maddi istehsalla əlaqədar olur. Maddi istehsalın xarakteri təlimin, təhsilin mahiyyətini, onların məqsədini müəyyən etməyə imkan yaradır. Belə ki, cəmiyyətin iqtisadi həyatı dəyişdikcə, təlim də, tərbiyə də onun məqsəd və məzmunu da dəyişir, yeni məzmun və forma kəsb edir. Deməli, təlimin, təhsilin, tərbiyənin maddi istehsalla əlaqəsi zəruridir. Cəmiyyətin mövcudluğunun və inkişafının əsasını maddi nemətlərin istehsalı təşkil edir. İnsan yaşamaq üçün qidalanmalı, geyinməli və özünə mədəni məişət şəraiti yaratmalıdır. Belə zəruri maddi nemətləri əldə etmək, həyatı tələbatları ödəmək üçün insana istehsal alətləri, həmin alətlərdən istifadə etmək bacarığı lazımdır. Maddi nemətlərin istehsalı prosesində yaşlı nəsillər müəyyən biliklər və təcrübə toplamış olurlar. Cəmiyyətin inkişafı və tərəqqisi həmin biliklərin və təcrübənin gələcək nəsillərə verilməsini zəruri edir. Yaşlı nəsillər mənimsədiyi bilikləri, topladıqları sosial təcrübəni gənc nəsillərə verməklə onları ictimai həyata, istehsalatı idarə etməyə hazırlayırlar. Belə hazırlıq mütləq zəruri fəaliyyət tələb edir. Həmin fəaliyyət işə təlimdir. Deməli, «insanın ümumi təbiətinə lazımi istiqamət

erməklə, onun müəyyən əmək sahəsində məharət və təcrübə əldə etməsi üçün, inkişaf etmiş, həm də spesifiklik kəsb etmiş bir iş qüvvəsinə malik olması üçün ona müəyyən təhsil və ya tərbiyə verilməlidir. (K.Marks).

¶Buradan belə bir nəticə çıxır ki, təlim və tərbiyənin birinci qanunu onun maddi istehsalla sıx bağlı olmasıdır. Pedaqogikada qanundan daha çox qanunauyğunluq anlayışı işlədilir. /Lakin qanunauyğunluq qanundan geniş anlayışdır. ¶Qanunauyğunluq çoxlu qanunların məcmuyunu ifadə edir. Təlimin qanunauyğunluqlarını öyrənmək bir çox didaktik sistemlərin tədqiqat obyektı olmuşdur. ¶Qanunauyğunluqlardan qanun çıxarılır, formalaşdırılır.

¶Təlim prosesində dialektikanın ümumi qanunları təzahür edir. Təlim prosesində ziddiyyətlər mövcuddur. Bu ziddiyyətlər də dialektikanın (ziddiyyətlər inkişafın mübarizəsidir, təbiət və cəmiyyət hadisələri arasında ziddiyyətlər mövcuddur) qanunlarına uyğundur. Bu, təlim prosesində də özünü göstərir. Çünki hər bir əşya, hər bir hadisə əksliklər vəhdətidir. Bütün obyektlərə daxili əks tərəflər, meyillər xasdır. Daxili əksliklər hər hansı bir obyektin və prosesin quruluşunun ayrılmaz xüsusiyyətidir. Bununla yanaşı, hər bir obyektin və ya obyektlər qrupunun özünün spesifik ziddiyyətləri var və bu ziddiyyətlər konkret təhlil vasitəsilə aşkar edilir. Əksliklərin mübarizəsi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi, mənbəyidir. Təlim prosesində şagirdlərin inkişafı ziddiyyətlərin mübarizəsi nəticəsidir. Təlim prosesində baş verən dəyişmələr islahat yolu ilə deyil, ziddiyyətlərin mübarizəsi yolu ilə baş verir.

¶Təbiət və cəmiyyətdə hər şey dəyişir, yeniləşir, inkişaf edir. Bu eyni ilə tərbiyəetmə prosesinə də aiddir. Təlim prosesində öyrədilən bilik, bacarıq və vərdişlərin həcmi dəyişir və yeniləşir. Buradan belə bir qanunauyğunluq yaranır ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə onun sifarişini yerinə yetirən məktəb də təlim, tərbiyə və təhsilin məzmunu, metodları, prinsipləri, təşkili formaları və s. də dəyişir və yeniləşir. Şagird özü də əqli və fiziki cəhətdən, habelə, mənavi cəhətdən inkişaf edib kamilləşir.

Təbiət və cəmiyyət hadisələri bir-birindən təcrid edilmiş halda deyil, bir-biri ilə sıx vəhdətdə baş verir. Bu isə o deməkdir ki, təlim, tərbiyə, təhsil məsələləri də bir-birilə sıx vəhdətdə baş verir. Yəni pedaqoji prosesin bütün komponentləri bir-biri ilə vəhdətdə olub bir-birini tamamlayır. Məktəbli şəxsiyyəti növbə ilə, hissə-hissə deyil, bir

bütöv tam kimi formalaşır, onun əqli, mənəvi, əmək, estetik, ekoloji, iqtisadi, hüquq tərbiyəsi bir tam kimi həyata keçirilir və ahəngdar şəxsiyyət kimi təşəkkül edir.

Təhsil sahəsində yeniləşmə davam edir və yeni təhsil sistemi ilə köhnə təhsil sistemi arasında mübarizə gedir. Bu mübarizənin əsasını daxili hərəkət nüvəsi təşkil edir. Bu təlimin əsasını təşkil edən qanundur, tarix boyu təlim sistemində mövcud olmuş və mövcuddur.

\Təlim prosesində kəmiyyət dəyişmələrindən keyfiyyət dəyişmələrinə keçid qanunu təlimdə mühüm yer tutur. Şagird hər gün inkişaf edir, onda kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələri baş verir. Bu dəyişmələr tədricən baş verir. Kəmiyyət dəyişmələrinə motivlər, şəxsiyyətin tələbatları, fəaliyyətin fərdi üslubu və s. daxil etmək olar. Kəmiyyətin keyfiyyətə keçməsi inkarı inkar qanununun mexanizmi əsasında baş verir. İnkarnın hərəkət mexanizmi təhsilin və tərbiyənin formalaşmasında təzahür edir. Keyfiyyət çevrilməsi köhnə halın inkarı kimi mümkün olur. İnkarn hər cür inkişafın labüd və qanunauyğun cəhətidir. İnkarn olmasaydı, kəmiyyət durğun bir bataqlığa çevrilərdi. İnkarnı inkarnın xarakterik xüsusiyyəti onun geriye dönməzliyidir. \Uşaq-lığı yeniyetməlik, yeniyetməliyi gənclik dövrü inkarn edir. İnkarn edən-lə inkarn olunan arasında varisliyin yaranması bu qanunun başlıca xüsusiyyətidir. \Deyilənlərdən məlum olur ki, təlim müvafiq qanunlar əsasında bütün hallarda ancaq təhsil və tərbiyəni əsas vəzifə kimi həyata keçirən əməli fəaliyyət prosesidir. \Pedaqoji prosesin tərkib hissəsi olan təlim həmişə təhsil və tərbiyənin məzmunundan asılı olaraq cərəyan edir. Bu məzmunu təhsilin pillələrində çox aydın şəkildə görə bilirik. \Uşaq bağçalarından tutmuş ali məktəblərin magistr pilləsinə qədər hər bir pillənin öz məzmununa uyğun olan tədris planları təlim fəaliyyətini tənzim edir. Əks təqdirdə təhsil və tərbiyədən kənar heç bir təlim prosesi mövcud deyil. Dəməli, vahid pedaqoji prosesin tərkib hissəsi olan təlim bu prosesin vahid qanunları əsasında təhsil-ləndirmə – elmləndirmə, tərbiyətmə – inkişafetdirmə, bu məqsədlə inandırma və alışıdırma vəzifəsini yerinə yetirir. \Təcrübə isbat edir ki, təlim üçün prinsip kimi qəbul olunan qanunauyğunluqlar, əlbəttə, yalnız təhsil və tərbiyətmə vəzifəsinə xidmət edir. Beləliklə, məlum olur ki, vahid pedaqoji prosesin qanunlarını həmin prosesin tərkib hissələri olan təlim və tərbiyənin arasında parçalamağın heç bir elmi əsası yoxdur. Vahid pedaqoji prosesin ümumi qanunlarını sistem ha-lında təlimin prinsipləri təsnif etmək zəruri qanunauyğunluqdur.

8.2. Təlimin prinsipləri

8.2.1. Təlim prinsipləri haqqında anlayış

Prinsip latın sözü olub, əsas, bünövrə deməkdir. Təlim prinsipləri elə mühüm tələblərdir ki, müəllimlər həmin tələblərə əməl etməklə məktəblilərin daha yüksək və möhkəm nəticələrinə nail olurlar. Təlim prinsipləri təlim prosesinin istiqamətini və müəllimin fəaliyyətini müəyyən edən cəhətləri aşkara çıxarır. Təlim prinsiplərində təlim prosesinin tipik hadisələri üçün səciyyəvi olan obyektiv qanunauyğunluqlar əks olunmuşdur. Təlim prinsiplərinin sistemi yaranmışdır. Bu sistemin əsasını pedaqoji prosesin qanunauyğunluqları təşkil edir. Təlim prinsipləri tarixən konkret olub, müəyyən ictimai tələbatı əks etdirir. Hələ orta əsrlərdə Əbu Reyhan Biruni (973-1048) təlimin beş prinsipini təsnif etmişdir: şüurluluq, əyanilik, ardıcılıq, əsasçılıq (inandırıcılıq), nəzəriyyə ilə təcrübənin vəhdəti. İctimai tərəqqi və elmi nailiyyətlərin təsiri nəticəsində təlimin yeni qanunauyğunluqları aşkara çıxdıqca, müəllimlərin təcrübəsi toplandıqca təlimin prinsipləri də dəyişir və təkmilləşir.

Təlim prinsipləri tədris prosesinin bütün komponentlərinə – onun planlaşdırılması və müəllim tərəfindən həyata keçirilməsi məntiqinə, təlimin məqsəd və vəzifələrinə, məzmunun müəyyənləşdirilməsinə, təşkili forma və metodlarının seçilməsinə, məktəblilərin təliminin stimullaşdırılmasına, tədris prosesinin nəticələrinin təhlilinə verilən tələbləri şərtləndirir.

Müasir məktəbdə tədris prosesini optimal təşkil etmək üçün müəllim ilk növbədə təlimin məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirməyi, təlimin məktəblilərin şəxsiyyətin inkişaf etdirilməsi vəzifələrinə kompleks yanaşmağı bilməlidir. Təlimin prinsipləri özünün tam ifadəsini müəllim və şagirdlərin təlim prosesindəki birgə fəaliyyətində tapır. Təlim prinsiplərindən düzgün, məqsədyönlü istifadə edildikdə müəllimlər təlimdə yüksək nailiyyətlər əldə edə bilər.

Beləliklə, təlim prinsipləri pedaqoji fikir və məktəbin tarixi sınağından çıxarılmış elə əsas tələblərdir ki, onlar pedaqoji prosesin, şagird-müəllim münasibətlərinin özülünü təşkil edir. Təlim prinsipləri arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Bunlardan biri pozulduqda bütövlükdə təlim prosesi pozulur.

Təlimdə prinsiplərlə yanaşı, qaydalardan da istifadə edilir. Qaydalar prinsiplərdən irəli gəlir, onları konkretləşdirir, müəllimin istifadə etdiyi priyomların xarakterini müəyyən etməklə prinsiplərin reallaşdırılmasına şərait yaradır. Təlimin prinsipləri və qaydaları təlim vəzifələrinə və ictimai tərəqqi tələblərinə cavab verməklə, təlim prosesinin ümumi istiqamətini, onun xarakterini, müəllimin öyrədici fəaliyyətinin əsaslarını və şagirdlərin dərk etmə fəaliyyətinin idarə olunmasını təmin edir.

Deyilənlərdən tam aydın olur ki, təlim əməli fəaliyyət olaraq tərbiyəetmənin bütün funksiyalarını yerinə yetirir. Lakin pedaqogika dərslük və dərs vəsaitlərində təlimin prinsipləri ilə yanaşı, tərbiyənin də prinsipləri təsnif olunur. Bu da təlimlə tərbiyə arasında proses ayrılığı yaradır və təlimin vəzifəsinin əsaslı surətdə həyata keçirilməsinə çətinlik törədir (müqayisə üçün son dövrün pedaqogika dərslüklərində təlimin prinsiplərinin təsnifini 160-cı səhifədəki cədvəldə nümunə kimi qeyd edirik). Pedaqoji prosesin tamlığını sübut edən təcrübə təlimin prinsiplərinin pedaqoji prosesin qanunları əsasında sistemli şəkildə təsnif olunmasını tələb edir. Müasir mərhələdə təlimin prinsiplərini qeyd olunan məzmununda təsnif etmək vacibdir:

1. Təlimdə məqsədyönlülük prinsipi;
2. Təlimin həyatla əlaqələndirilməsi prinsipi;
3. Təlimdə şüurluluq və fəallıq prinsipi;
4. Təlimdə əyanilik prinsipi;
5. Təlimdə biliklərin möhkəmləndirilməsi prinsipi;
6. Təlimdə yaşayışgünluluq prinsipi;
7. Təlimdə fərdi yanaşma prinsipi;
8. Təlimdə nikbinlik prinsipi;
9. Təlimdə hörmət və tələbkərlilik prinsipi;
10. Təlimdə tələblərin vahidliyi prinsipi;
11. Təlimdə sisteməlik və ardıcılıq prinsipi;
12. Təlimdə fənlərarası əlaqə prinsipi;
13. Təlimdə demokratiklik və humanizm prinsipi;
14. Təlimdə kollektivin tərbiyəedici təsirindən səmərəli istifadə prinsipi;
15. Təlim prinsiplərinin qarşılıqlı əlaqəsi.

Göründüyü kimi, həmişə təlimin prinsiplərində xüsusi vurğu ilə qeyd olunan elmilik, təhsilvericilik, inkişafetdiricilik və tərbiyəedicilik

anlayışlarını qeyd olunan prinsiplərin tərkibinə daxil etmədik. Çünki təlimin məqsəd və vəzifəsi təhsil vermək, elmləndirmək, inkişafetdirmək, tərbiyə verməkdir. Bu məsələlər təlimin vəzifələri bəhsində şərh olunub.

İkinci, təlimin təqdim olunan prinsiplərinin təsnifi indiyə qədər yazılan dərsliklərdə verilən təsniflərdən fərqlidir. Təlim-tərbiyə vahid pedaqoji prosesin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğu üçün bu vahid qanunauyğunluq təlimin prinsiplərində təsbit olunmuşdur. Tərbiyə təlimdən ayrılıqda mövcud deyil və təlimin məqsədi həm də tərbiyə verməkdir. Məlum həqiqətdir ki, təlimin prinsipləri bütövlükdə tərbiyənin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Pedaqoji prosesin vahidlik qanununu nəzərə alaraq həmin prinsipləri təlim və tərbiyə arasında parçalamağa elmi cəhətdən heç bir ehtiyac yoxdur. Çünki təlim bütün hallarda tərbiyəni həm aksiomatik və həm də epestemik formada həyata keçirir (Bu barədə tərbiyə fəslində aydınlıq veriləcək).

Sıra №-si	TƏLİMİN PRINSİPLƏRİ	Pedaqogika, 1993. Y. Təlibov, Ə. Ağayev, A. Eminov, I. İsəyev	Pedaqogika, 1996. N. Kazimov, Ə. Həsənov	Pedaqogika, 2000. A. Abbasov, H. Əhizadə	Pedaqogika, 2002. N. Kazimov	Pedaqogika, 2002. Ə. Pasaşev, F. Rüstəmov	Pedaqogika, 2002. Slaslenin və b.	Pedaqogika, 2001. Pidaqogikaların red. ilə	Pedaqogika. 2002. Podlasiy	Pedaqogika, 2000. Xarlamov
1	Təbiiyyətə uyğun və inkişafetmə	+			+		+	+		
2	Həyatla əlaqəsi									
3	Elmlik	+								
4	Sistemlilik və ardıcılıq	+		+		+	+	+		+
5	Şüurluluq və fəallıq	+			+	+	+	+		+
6	Əyləncə	+				+	+	+		+
7	Biliklərin möhkəmləndirilməsi	+		+	+	+	+	+		+
8	Müvafiqlik	+		+	+	+	+	+		+
9	Nəzəriyyənin təcrübə ilə əlaqəsi									
10	Kollektiv və fərdi səmərəli birliyi				+					
11	Təlim üçün münasib yerlərin yaradılması									
12	Fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması	+			+					
13	Təlimdə əməkdaşlıq				+					
14	Düzünə və əksinə əlaqənin birliyi				+					
15	Müxtəlif üsullardan istifadə				+					
16	Vətəndaşlıq						+			
17	Təlimin fundamental və tətbiqi istiqaməti						+			
18	Qrup və fərdi təlimin vəhdəti						+			
19	Yaş və fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması						+			
20	Məhsuldar və ümidverici olması						+			
21	Optimallıq						+			

8.2.2. Təlimdə məqsədyönlülük prinsipi

Azərbaycan Respublikası vətəndaş cəmiyyəti şəraitində hüquqi dövlət qurmuşdur. Belə bir nəhəng mənəvi, iqtisadi, siyasi prosesdə gənc nəslin tərbiyəsində aydın məqsədin müəyyən edilməsi başlıca şərtidir. Yəni indiki durumda Azərbaycan dövlətinə nə kimi yeni nəsil lazımdır? Gənc nəslin quruculuğumuzun məqsədini aydın başa düşməsi təlim prosesində həyata keçirilir. Təlim prosesində uşaqlar müvafiq biliyə yiyələnməklə əqli, əxlaqi, iradi, fiziki cəhətdən inkişaf etmiş olur. Təlim sadəcə bilik vermir, qazanılan biliklərin Vətənə, xalqa, dövlətə, ölkənin iqtisadi, siyasi, mənəvi inkişafına xidmət etməsinə inam yaratmaq, Azərbaycanın fəal və mənəvi cəhətdən inkişaf etmiş vətəndaşlarının yetişdirilməsinə xidmət edir. Təlim tərbiyə etmək vəzifəsini icra etdiyi üçün məqsədyönlü, mütəşəkkil prosesdir. Təlim uzunmüddətli prosesdir. İstər-istəməz bu prosesdə əqli, əxlaqi, elmi dünyagörüşü formalaşır, vətəndaş yetişir. Bu səbəbdən təlimdə məqsədyönlülük zəruri qanunauyğunluqdur. Müəllim və **tərbiyəçi** təlimin məqsədini dövlətçilik baxımından mənəvi və hüquqi **cəhətdən** aydın dərk etməli və möhkəm əqidə ilə həyata keçirməyi bacarmalıdır.

8.2.3. Təlimin həyatla əlaqələndirilməsi prinsipi

Təlim prosesində tədris olunan fənlərin hər biri həyatla, ictimai mühitlə, əməklə, ölkədə gedən quruculuq işləri ilə əlaqədardır. Bu məqsədlə hər bir fənnin məzmunundan asılı olaraq nəzəri biliklər təcrübə ilə, həyatı hadisə və faktlarla əlaqələndirilməlidir. Bunun üçün şagirdlər ictimai-faydalı işlərdə, ekskursiyalarda, görüşlərdə, kütləvi tədbirlərdə, praktik işlərdə iştirak etməlidirlər. Belə tədbirlərdə iştirak etmək şagirdlərin əqli və fiziki qabiliyyətlərini praktik olaraq inkişaf etdirir. Çünki praktika idrak fəaliyyətinin mənbəyidir, həqiqətləri obyektiv qiymətləndirməyin yeganə meyarıdır. Bu işdə istehsalat praktikasını mühüm rol oynayır. Nəzəriyyənin öyrənilməsi təcrübəyə istinad etməlidir. Təlim prosesində bu prinsipin həyata keçirilməsi uşaqların həyat fəaliyyətini düzgün təşkil etməyə, cəmiyyətə faydalı olan işlərdə şüurlu iştirak etmək imkanını yaradır və insanların sosial təcrübəsinə yiyələnməsinə xidmət edir. Təlimin həyatla, əməklə və ölkə

quruculuğu ilə əlaqələndirilməsinin bir mühüm cəhəti də şagirdlərin gücləri çatan əməyə və digər fəaliyyət növlərinə cəlb olunmalarıdır. Bu məqsədlə təşkil olunmuş əmək uşaqlarda zövq yaratmalıdır. Düzgün təşkil olunmuş sevincdirici əmək insanın imkan və qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinin əsasını təşkil edir, şəxsiyyətin dünyagörüşünü və mənəvi simasını formalaşdırır.

Təlimin həyatla, dövlət quruculuğu ilə əlaqələndirilməsi prinsipi nəzəriyyə ilə təcrübənin vəhdətini həyata keçirir. Təlimin həyatla əlaqəsi prinsipinə məhdud şəkildə—təkcə dərslərdə praktik işlərin yerinə yetirilməsi kimi baxmaq olmaz. Bu prinsip təlimin təsərrüfat işləri ilə, məhsuldar əməklə, təbiətin mühafizəsi ilə, məktəblilərin müxtəlif ictimai-praktik fəaliyyəti ilə əlaqələndirilməsi kimi mühüm elementləri özündə birləşdirir.

Təlimin əməklə, həyatla əlaqələndirilməsi prinsipi məktəblilərə öyrədir ki, Azərbaycanda yeni həyat tərz, yeni dövlət quruluşu yaranır.

Bu prinsipə yetişməkdə olan gənc nəsil daha çox torpağa bağlayır, azadlıq, müstəqillik uğrunda mübarizəyə qoşulur, milli məni və şəxsi ləyaqətini dərinlən dərk edir. İnsanlar erməni işğalında olan torpaqları azad etmək üçün ciddi-cəhdlə çalışırlar. Torpaq sərvətdir, torpaq maddi nemətlərin mənbəyidir, torpaq vətəndir. Deməli, təlimin həyatla əlaqələnməsi torpağa qayğı göstərməyi, torpağı qorumağı tələb edir.

Təlim prosesində şagirdləri əhatə edən aləmin, ətraf gerçəkliyin yalnız müsbət təsir göstərəcəyinə istinad etmək olmaz, pis təsir göstərə biləcəyini də nəzərə almaq lazımdır. Xalqımızın düşmənləri hər cür təxribat etməyə, dövlət quruculuğumuza mane olmağa çalışırlar.

Son illər televiziya verilişlərində xoşa gəlməyən cəhətlər çoxalmışdır. Haylı-küylü, açıq-saçıq telefilmlər, verilişlər şagirdlərin mənəviyyatına mənfi təsir edir. Bu kimi neqativ hallara qarşı ciddi mübarizə aparmaqda təlimin əməklə, həyatla əlaqələndirilməsi prinsipi çox yüksək əhəmiyyət kəsb edir.

8.2.4. Şüurluluq və fəallıq prinsipi

Təlimin ən vacib şərtlərindən biri şüurlu fəaliyyətdir. Biliklərə yiyələnmə, əsasən, şüurlu fəaliyyətin nəticəsində yaranır. Şüurluluq və fəallıq prinsipi pedaqoji prosesin mahiyyətindən irəli gəlir. Məktəblilərin şüurlu fəaliyyəti olmadan təlim prosesi istənilən nəticəni verməz. Bu prinsip təlimdə şagirdlərin fəal rolunu, fakt və hadisələrə şüurlu münasibətini əks etdirir. Şagirdlərin fəallığı və şüurluluğu yalnız tədris materialını qavramaq, yadda saxlamaqla kifayətlənmir, habelə onları bilikləri müstəqil olaraq əldə etməyə, faktların təhlilinə və onların əlverişli şəkildə ümumiləşdirilməsinə istiqamətləndirir. Şüurlu mənimsənilmiş biliyin bir neçə əlaməti vardır: əvvəlcə, şagird öyrəndiyi materialı öz sözləri ilə danışa bilir. İkincisi, dərslilər və dərslər vəsaitlərində verilmiş nümunələrlə kifayətlənmir, özləri əlavə misallar gətirib fikirlərini məntiqi ardıcılıqla şərh edə bilirlər. Üçüncüsü, əldə etdikləri bilik və bacarıqları praktikaya tətbiq edə bilirlər. Nəticədə materiallarını şüurlu mənimsənilməsi təlimdə formalizmin qarşısını alır və biliklərin möhkəm mənimsənilməsinə səbəb olur. Göründüyü kimi, məktəblilərin təlimdə fəallığı, şüurluluğu və müstəqilliyi qarşılıqlı əlaqədə olur, bir-birini tamamlayır, biri digəri üçün şərt olur.

Şüurluluq və fəallıq təlimin ən qədim prinsiplərindən biridir. Şərqi görkəmli müəllimi və filosofu Əbu Reyhan Biruni (973-1048) təlimin qanunlarını (prinsiplərini) təsnif edərkən şüurluluğu birinci əsas götürmüşdür. Öyrənmədə müşahidə, müqayisə etmək, məlumdan məluma, yaxından uzağa getməyi dərk etmək yalnız şüurlu fəaliyyət zamanı mümkündür.

Şagirdləri fəallaşdırmaq üçün müsahibədən, yeri gəldikdə şagirddən şərh olunan məsələnin nədən ibarət olduğunu soruşmaqdan istifadə etməklə, problemlə vəziyyət yaratmaqla, şagirdləri heyrləndirməklə yüksək fəallığa, şüurluluğa nail olmaq olar. Belə olduqda şagirdlər müəllimə diqqətlə qulaq asmaq, fikirləşmək, fəal olmaq zərurəti qarşısında qalır.

Şagirdlər müəllimin ağzının onlara tərəf elm çayını axıdan mənbə olduğuna inanaraq, bu mənbənin açıldığını görən kimi heç bir şeyin qavranmamış qalması üçün diqqətlərini ona istiqamətləndirməyə adət etməlidir. Müəllim şagirdlərin diqqətini həmişə oyaq saxlamalıdır (Y.A.Komenski). Bunu necə etməli? Bunun üçün müəllim həmişə maraq oyadan, həm də fayda verən məlumat verməli, onları keçiləcək

materialı dinləməyə həvəsləndirməli, şagirdlərin başqa işlə məşğul olmasına icazə verməməli, bəzən şərhini kəsib sifə sual verməli, hər hansı bir başqa işlə məşğul olan şagirdə: filankəs, mən nə dedim, axırını cümləni təkrar et. Sən de və s. müraciət etməlidir. Nəticədə şagirdlər təlim materialını öyrənərkən plan tutmağı, suallar tərtib etməyi, əsas məsələləri tezislər şəklində ifadə etməyi öyrənirlər.

Təlimdə şüurluluq və fəallıq prinsipini həyata keçirmək üçün aşağıdakı şərtlər gözlənilməlidir:

1. Şərh olunan materialın məzmununu şagird aydın və düzgün başa düşməlidir;
2. Şagirdləri qayda və anlayışların ifadə olunması işinə cəlb etmək, anlayışların əsas əlamətlərini fərqləndirməyi öyrətmək zəruri olmalıdır;
3. Bütün şərh olunan təlim materialının şagirdin şüurlu mənimsəməsi vacibdir;
4. Mənimsənilmiş biliklər möhkəmləndirilməlidir;
5. Fikrən fəallıq priyomlarından (müqayisə, təhlil və tərkib, induksiya və deduksiya, ümumiləşdirmə və s.) geniş istifadə edilməlidir;
6. Şagirdləri öz biliklərini, hərəkətlərini təhlil etməyə öyrətmək lazımdır.
7. Şagirdlər mənimsədikləri bilikləri praktikada tətbiq etməyi bacarmalıdırlar.

8.2.5. Təlimdə əyanilik prinsipi

Xarici aləmin insan şüurunda inikasının ilk mənbəyi duyğulardır. Əyanilik təlim prosesində bütün duyğu üzvlərinin biliklərin mənimsənilməsində iştirakını təmin edir. Təlimin ən qədim prinsiplərindən biri də əyanilikdir. Təlimdə əyanilikdən orta əsrin Şərq fəlsəfəsinin banisi sayılan Əl-Fərabi (870-950), Əbu Reyhan Biruni (970-1048) istifadə etmişlər. Böyük çex pedaqoqu Y.A.Komenski (1592-1670) əyanilik prinsipini «qızıl qayda» adlandırmışdır. İ.H.Pestalotsi (1746-1827) təfəkkürün əyaniliklə əlaqələndirilməsini zəruri sayırdı. A.Dистервеq (1790-1866) əyanilik prinsipini təlimin əsas prinsipi hesab etmişdir. K.D.Ушинский (1824-1871) uşaqların duyğularının anlamaya çevrilməsini, anlamadan fikir yaranmasını və fikrin sözə çevrilməsini zəruri saymış və bu məqsədlə əyaniliyə yüksək qiymət vermişdir.

Böyük alim N.Tusi (1201-1274) deyirdi ki, hər bir duyğu öz obyektindən başqa heç bir şeyi dərk edə bilməz. Məsələn, görmə görə bilənlərdən başqa, eşitmə səslərdən başqa heç bir şeyi dərk edə bilməz... Məsələn, görmə duyğusu nə özünü dərk edir, nə də gözü, heç bir duyğu öz səhvinin fərqiə varə bilməz, necəki göz Yer kürəsindən yüz altmış dəfədən çox böyük olan Günəşi bir ovuc (boşqab) boyda görür və bu açıq səhvin fərqiə varə bilmir. Duyğular içərisində ləmisə duyğusu fərqlidir. O əşyanın xasiyyətini- bərk, yumşaq, isti, soyuq, hamar, kələ-kötür və s. olmasını dərk edir. Bəlkə elə buna görə idi ki, J.J.Russo deyirdi ki, o, Emilin gözlərini verər, lakin əllərini verə bilməz. Y.A.Komenski deyirdi ki, əşya və hadisələrin duyulmasında bütün duyğu üzvləri birlikdə iştirak etməlidir. Görünən əşyanı görmə üzvünə, eşidilənə eşitmə üzvünə, toxunulması şeyləri toxunma (ləmisə) üzvünə, dadı olanı (mümkünsə) dadılmə üzvünə, iyi olanı iyilmə üzvünə təqdim etmək müəllimlər üçün qızıl qayda olmalıdır. Komenskiyə görə cism nüvə, söz isə qabıqdır, əşya bədən, söz isə paltardır.

Y.A.Komenskidən bir əsr sonra J.J.Russa «Tərbiyə haqqında» əsərinin qəhrəmanı Emili ətraf mühitin dərk edilməsinə yaxınlaşdırmış: «İdrak şeylərdən, təbiətdən başlayır», – demişdir.

Əyanilik prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllim şagirdlərə öyrədilən fakt və hadisə haqqında aydın, konkret təsəvvürlər yaradır. Bu təsəvvürlər təlim prosesində şərh olunan bilikləri daha dərinə mənimsəməyin əsasını təşkil edir. Əyanilik yalnız bilik mənbəyi kimi çıxış etmir, eyni zamanda şagirdlərin şəxsiyyətinin inkişafına da güclü təsir göstərir. Əyaniliyin tətbiq edilməsi şagirdlərin nitq və təfəkkürünü inkişaf etdirir, konkretədən mücərrədə keçməyi asanlaşdırır, qavrayış və diqqətlərinin cəlb olunmasına kömək edir. Əyanilikdə konkret hadisələrin, ətraf aləmdə olan cismlərin müxtəlifliyi əks olunur. Əyanilik şagirdlərin dərkətmə fəaliyyətini asanlaşdırır, onların canlı gerçəkliyi qavramasına və müşahidə etməsinə şərait yaradır. Əyaniliyin yaratdığı canlı əlaqələr uzun müddət yadda qalır və unudulmur. Əyanilik təxəyyülün yaranmasına kömək edir, nəticədə yaradıcı fəallığa yardım göstərir, mücərrəd anlayışlar, ideyalar əyanilik sayəsində daha da aydınlaşır və konkretləşir. Əyanilik təlimin inkişafetdirici vəzifəsinin yerinə yetirilməsinə kömək edir, şagirdlərin hissi idrakını genişləndirir, sensor tərbiyəsinə şərait yaradır, müşahidəçiliyi, təxəyyül və təfəkkürü inkişaf etdirir, fəallığı artırır, onlarda

öyrənmə, hər şeyi bilməyə səy etmək marağının inkişafına kömək edir. Əyanilik mənimsəmənin keyfiyyətini yüksəldir, biliyin aydın və şüurlu başa düşülməsinə kömək edir. Əyanilik prinsipinin yerinə yetirilməsi sayəsində dərsin məqsədi və vəzifələri sözlə birləşir, əşya və obraz əyaniliyi yaranır.

Əyanilik prinsipinin yerinə yetirilməsi təlimi cansıxıcılıqdan, quru sözcülükdən xilas edir, sınıfdə şən ovqat yaradır, bütün şagirdlərin marağına səbəb olur.

XXI əsr elm və texnikanın yüksək inkişaf etdiyi bir dövrdür. Müasir dövrdə təlimin səmərəliliyini təmin etmək üçün dövrün tələblərini ödəyə bilən əyani vasitələrdən (intraktiv) istifadə olunması tələb olunur.

Artıq təcrübə isbat edir ki, elektron hesablayıcı maşınlardan (kalulyatorlardan), kompüterlərdən istifadə olunmayan təlim müasir dövrün tələblərini ödəyə bilmir. Təlimin dövrün tələbləri səviyyəsində olmasına zəmanət verən qanunlardan biri də yeni elmi-texniki tərəqqidən (texnologiyalardan) səmərəli istifadə olunmasıdır.

Müasir dövrün ən yeni texniki vasitəsi olan kompüter texnologiyası təlimdə şüurluluq və fəallılığı maksimum səviyyədə həyata keçirir, şagirdlərin təhsilalma bazasını genişləndirir, məsafədən (distant) təhsilalma və internetə qoşulma imkanını yaradır. Beləliklə, təlimin dünya təlim texnologiyası əsasında həyata keçirilməsini təmin edir.

8.2.6. Təlimdə biliyin möhkəmləndirilməsi prinsipi

Təlimdə biliklərin möhkəmləndirilməsi prinsipi yeni həqiqətlərin kəşfinə deyil, artıq kəşf olunmuş həqiqətlərin mənimsənilməsinə xidmət edir. Bu prinsipin məzmunu bütün tədris fənləri üzrə işlərin qiymətləndirilməsi meyarını əsaslı şəkildə təkmilləşdirməyi tələb edir. Bu qiymətdə yalnız bilik və bacarıqlar deyil, həm də dünyagörüşünün formalaşması səviyyəsi, şagird şəxsiyyətinin müəyyən ideya-mənəvi, əqli keyfiyyətlərin, fiziki qüvvələrin tərbiyə olunması, intellektual, ekoloji, iqtisadi, iradi-emosional sahədə inkişafı öz əksini tapır.

Təlimin mühüm prinsiplərindən biri biliklərin möhkəmləndirilməsidir.

Biliklərin möhkəmləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verən tanınmış Şərq mütəfəkkiri və tarixçisi İbn Xəldun (1332-1416) tövsiyə edirdi ki, əsl bilik, adətən, üç dəfə təkrarlandıqdan sonra hasil olur. Məhəmməd Peyğəmbər (ə) də bir şeyi izah edərkən onu üç dəfə təkrar

etmişdir. Bəzi şagirdlər bunu bir az tez, bəziləri isə bir az gec qavraya bilirlər. Ona görə də müəllim öz dərslərini yalnız o vaxt qurtara bilər ki, bir neçə dəfə təkrarlamaqla və şagirdlərə yoxlama suallar verməklə bütün şagirdlərin və ya onların əksəriyyətinin artıq bu dərsləri mənimsəmiş olduğuna inansın. Biliklər dərin və əsaslı mənimsənilib möhkəmləndiriləndə onları praktikaya tətbiq etmək çox asan olur. Buna görə də biliklərə əsaslı yiyələnmiş adamı Y.A.Komenski (1592-1670) öz kökləri olan, öz şirəsi ilə qidalanan, buna görə də həmişə böyüyən, yaşıllaşan, çiçəklənən və məhsul verən ağaclarla müqayisə edirdi. O, bilikləri möhkəmləndirməyən adamın işini xəlbirlə su daşımağa bənzədirdi.

Biliklərin möhkəmləndirilməsi prinsipi şagirdlərin zəruri bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlanmasını, onların möhkəmləndirilməsini, hafizədə möhkəm yer tutmasını və lazım gəldikdə praktikaya asanlıqla tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. Biliklərin möhkəmləndirilməsində təkrar, tətbiq etmə mühüm rol oynayır. Təkrar biliyin anası, tətbiq etmə isə atasıdır. Bilik, bacarıq və vərdislərin təkrar edilməsi bir neçə mərhələdən keçir.

1. Təkrar edilən materialı mənə və quruluş etibarilə hissələrə ayırmaq, həmin hissələrə başlıqlar vermək, suallar qoymaq, bunları tezis şəklində ifadə etmək lazımdır.

2. Yadda saxlanması zəruri olan materialı əvvəllər əldə edilmiş biliklərlə əlaqələndirmək, formalaşmış təsəvvür və anlayışlara əsaslanmaq vacibdir. Ona görə də köhnə biliklərə istinad edildikdə yeni biliklər daha aydın dərk edilir, daha anlaşıqlı olur. Əvvəlki biliklər isə yeni biliklər baxımından zənginləşib dərinləşir.

3. Təkrar zamanı şagirdlərin təfəkkürünü daim fəallaşdırmaq, müqayisə etmək, suallar vermək, şagirdlərə materialı təhlil və təsnif etməyi, ümumiləşdirməyi tapşırmaq lazımdır.

4. Təkrar zamanı əyani və texniki vasitələr, didaktik oyunlardan istifadə olunması biliklərin uzun müddət yadda qalmasını təmin edir.

5. Təkrar zamanı şagirdlərin mənimsədikləri biliklərin, praktikaya necə tətbiq edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

8.2.7. Təlimdə yaşayış prinsipi

Təlim prosesində uşaqların yaş və cinsi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması zəruridir. Çünki uşaqlar daim inkişaf edir, yeni məsələlərlə tanış olur, müxtəlif tədbirlərdə iştirak edirlər. Hər bir yaş dövrünün özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu prinsipin nəzərə alınması müxtəlif yaş qruplarına mənsub olan şagirdlərin əqli, mənəvi, emosional və iradi inkişaf sahələrinin diqqətlə öyrənilməsini tələb edir. Məktəblilərin yaş, cinsi imkanlarına və qabiliyyətlərinə istinad edən təlim prosesi hər bir yaş dövrü üçün zəruri olan tələblər verir.

Kiçikyaşlı şagirdləri səciyyələndirən başlıca xüsusiyyət onların emosional fəallığıdır. Bu yaş dövründə uşaqların davranışını qaydaya salan adətləri formalaşdırmaq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Uşaqlarda bu yaş dövründə təqlid etmə, kimi isə yamsılamaq, kimə isə oxşamaq meyli üstünlük təşkil edir, nümunənin gücü çox böyük olur. Ona görə də müəllimdən yüksək mənəviyyət, təmizlik, ədalətlik, mütəşəkkillik nümunəsi göstərməyi tələb olunur.

Kiçikyaşlı məktəblilərdə özlərini yaşlılara bənzətmək, müstəqillik cəhd, böyük yoldaşları ilə ünsiyyətdə olmaq meyli kimi xüsusiyyətlər səciyyəvidir və bunları təlim prosesində nəzərə almaq vacibdir. Bu yaş dövründə tənqidi təfəkkür formalaşır və yeniyetmə müəllimlərin, valideynlərin göstərişlərinə və fikirlərinə əsassız olaraq tənqidi münasibət bəsləyir. Yeniyetmə yaş dövrü ziddiyyətlərlə zəngin olur. Emosionallıq, valideyn nəvəzişinə cəhd, süni qürur, bəzən kobudluq, özünün güclü olmasına inam, ağır işlərə həvəslə girişmək, lakin həmin işin öhdəsindən gələ bilməmək, özünü yaşlılara bənzətmək, onlar kimi hərəkət etmək və s. təzahürlərlə müşayiət olunan təlim prosesi münasibətlə vaxtla müəllimlərlə mürəkkəbləşir. Bu vəziyyətdən çıxmaq üçün onları yaradan səbəbləri, mövcud şəraiti, yaş və cinsi xüsusiyyətləri diqqətlə pedaqoji cəhətdən təhlil etmək tələb olunur.

Kiçikyaşlı məktəblilərin şəxsi ləyaqətinə, mənliyinə düzgün qiymət vermək, onlarla məsləhətləşmək, onlara inanmaq, etibar etmək, məsuliyyət hissini inkişaf etdirmək lazımdır. Xalqımızın yaratdığı zərb-məsəl yeniyetmə yaşının xüsusiyyətlərini çox gözəl səciyyələndirir. Övladına beş yaşına qədər şah kimi, on yaşına qədər qul kimi, on beş yaşına qədər dost kimi bax!

İlk gənclik dövrü yüksək idrak imkanları və sosial yetkinliyin artması ilə səciyyələnir. Bu yaş dövründə müstəqil ünsiyyət sahəsi çox

genişlənir və bu da mütəşəkkil təlim prosesini xeyli dərəcədə çətinləşdirir. Bu zaman gənclərin maraqları, ehtiyacları çox vaxt müəllimlər üçün gizli qalır. Gənclər ürək sözlərini böyüklərə deməkdən ya utanır, ya da çəkinirlər. Yeniyetmə onu düşündürən bir çox həyati suallara cavab almaq istəyir. Bütün bunları nəzərə alıb, uşaqların yaş və cinsi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması prinsipindən düzgün, vaxtında və səmərəli istifadə etmək hər bir müəllim və tərbiyəçinin ümumdə vəzifəsi olmalıdır.

8.2.8. Təlimdə fərdi yanaşma prinsipi

Təlim prosesində hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq zəruri qanunauyğunluqdur. Müəllim sinifdəki hər bir şagirdin fərdi keyfiyyətlərini bilməlidir. Klassik pedaqoqlar Konfutsi, Platon, Aristotel, Əl-Fəribi, Bəhmənyar, N.Tusi, Komenski, Russo, Pestalotsi, Tolstoy, Makarenko və digər şəxsiyyətlər hər bir insanın-özünəməxsus əlamət və keyfiyyətləri olduğunu döndə-döndə qeyd etmişlər. Bunlardan yalnız üç filosofun fikrinə müraciət etsək kifayətdir. Konfutsi yazırdı: Adamların qəlbindəkiləri bilmək təbiəti dərk etməkdən çətinidir... Təbiətin yaz və payızı var, qışı və yayı var, səhəri, axşamı var. İnsan sifəti isə bilinməzdir... Üzdən xeyirxah görünən alçaqlar var. İstedadlı adamlar var ki, zahirən heç nədir. Hövsələsiz, ancaq fərasətli adamlar da olur. Üzdən qətiyyətli, daxilən əzvalar var... Borc naminə özünü qurban verməyə hazır olanlar, məqam gələndə dərindən geri çəkilirlər. Adamları tanımaq üçün sınaq lazımdır.

N.Tusi isə belə deyir: İnsanlar arasında fərq var. Heç bir varlığın növləri arasında bu növ arasında olan qədər ixtilaf və fərq yoxdur.

Əgər min bir xassədə oxşarsa, iki insan,
Diqqət ilə baxdıqda onda da, fərq taparsan.

İnsanlar arasında hər cürəsinə rast gəlmək olar... Uşaqlar üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, onların bəziləri tez tərbiyə olunur, bəziləri gec, bir qismi isə heç tərbiyə olunmaq bilmirlər. L.N.Tolstoy yazırdı: İnsanlar çaya bənzəyirlər. Su bütün çaylarda eyni axır. Lakin çaylar müxtəlif olurlar: dar, enli, sürətlə, lal axan, suyu mavi, dumduzu, lilli, bulanıq, soyuq, isti olan çaylar var. Uşaqlar da

belədir. Kimisi sakitdir, kimisi coşqundur, kimisi qaradınmaz, kimisi gülürüz, kimisi şən, kimisi isə utancaqdır. Ona görə də müəllim şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alıb, onlarla məqsədyönlü iş aparmalıdır. Müəllim təlim prosesində bu xüsusiyyətlərə etinasız yanaşsa, müvəffəqiyyət qazana bilməz. Müəllim dərs dediyi şagirdləri öyrənərkən onların əqli fəaliyyətinə və əqli inkişaf səviyyəsinə, insanlara, əməyə, təbiətə münasibətinə, maraqlarına xüsusi diqqət yetirməlidir. Ona görə ki, şagird nə etdiyi ilə deyil, həm də bunu necə etdiyi ilə xarakterizə olunur. Müəllim şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətlərinə, temperament fərqlərinə də diqqətli olmalıdır. Elə şagird var ki, dərslərini yaxşı bilir, lakin onu sürətlə deyil, ləng izah edir, elə şagird də var ki, dərslərini bilir, lakin çox tələsir, fikirlərini məntiqi ardıcılıqla izah etməkdə çətinlik çəkir, ya da kim isə ona kömək məqsədilə yerdən bir söz deyən kimi danışmaq istəmir. Nəticədə şagird də, müəllim də əsəbiləşir. Ona görə də müəllim təlim prosesində hər bir uşağa qayğı göstərməlidir. Müəllim bilməlidir ki, dərslərdə emosionallıq, təbəssüm, səmimiyyət mühüm rol oynayır. Böyük alman şairi B.Höte deyirdi ki, uşaq sevinci, uşaq gülüşü bütün xeyirxahlığın anası və mənbəyidir. Ən gözəl, ən yaxşı o məktəbdir ki, orada ən ciddi iş prosesində belə şagirdlər ürəkdən gülə bilirlər. Müəllim təbəssümü onun özünü gözəlləşdirməklə yanaşı, şagirdlərə mənəvi qüvvə verir. V.A.Suxomlinski deyirdi ki, ən əvəzsiz hədiyyə başqa adama sevinc, xoşbəxtlik bəxş etməkdir. Müəllim təbəssümü və sevinci şagirdlərin qəlbində xeyirxahlıq, insanlıq münasibətləri, məhəbbət, gözlərində sevinc parıltısı yaradır.

Yaş və cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması hələ kifayət deyildir. Hər bir sinif kollektivdir və kollektiv də fərdlərdən ibarətdir. Buna görə də hər bir uşağın şəxsiyyətinə məqsədyönlü pedaqoji təsir etmək lazımdır. Bunun üçün müəllim, tərbiyəçi uşağın ailədə nə kimi təsir altında olduğunu, onu əhatə edən yaşadılarının və böyüklərin ona necə təsir etdiklərini, onun maraqlarını, özünü kollektivdə, ictimai yerlərdə necə apardığını, onun xasiyyətində aradan qaldırılması lazım gələn hansı nöqsanların olduğunu bilməlidir. Böyük pedaqoq K.D.Uşinski müəllimlərə idarə etmək istədikləri psixi hadisələrin qanunlarını öyrənməyi, onları tətbiq etmək istədikləri şəraitə uyğun hərəkət etməyi tövsiyə edir və deyirdi ki, bu şərait sonsuz dərəcədə müxtəlifdir, uşaqların təbiəti də bir-birinə oxşamır... Buna görə də biz pedaqoqlara insanın fiziki və ruhi təbiətini mümkün qədər

diqqətlə öyrənməyi, tərbiyə etdikləri uşaqları və onları əhatə edən şəraiti öyrənməyi məsləhət görürük. (Seçilmiş pedaqoji əsərləri, səh. 105). Bu isə o deməkdir ki, hər bir uşağı konkret şəkildə tanımadan ona planlı, məqsədli təsir etmək mümkün deyildir. Yəni müəllim hər bir uşağa fərdi yanaşmağı bacarmalıdır. Fərdi yanaşma prinsipi məktəblinin sinir sisteminin oynaqlığını, müvazinətlik qüvvəsi, sinir fəaliyyətinin tiplərini, daxili imkanların qabiliyyətlərə çevrilməsini, məktəbli şəxsiyyətinin psixi vəziyyətinin xarakterini – şüurunun, iradəsinin, emosional proseslərin qüvvəsini nəzərə almağı tələb edir. Bunları nəzərə almadan şagirdə fərdi yanaşmaq onun kimliyini müəyyən etmək xeyli çətindir. Fərdi yanaşma şəxsiyyətin daxili ehtiyatlarının ətraflı və dərinlən öyrənilməsini və məktəblinin formalaşan fərdi təcrübəsini, tərbiyəvi təsirlərin təhlil edilməsini tələb edir. Fərdi yanaşmanın real yollarına bunlar daxildir:

1. Uşağı öyrənərkən onun bütün imkanlarından istifadə etmək, onun ehtiyacını, meyl və maraqlarını nəzərə almaq vacibdir.

2. Hər bir uşağın kollektivin ictimai-faydalı fəaliyyətinə və həyatına daxil olmasına nail olmaq lazımdır.

3. Özünütərbiyə ideyalarının həyata keçirilməsinə şərait yaratmaq zəruridir.

Beləliklə, müəllim, tərbiyəçi uşaqlara fərdi yanaşmaq onların sevinc və kədərinə şərik olursa, uşaqlara kömək edir, faydalı məsləhətlər verir, onların ehtiyac və maraqlarını nəzərə alırsa, onda o, tərbiyə etmə prosesində fərdi yanaşma prinsipini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmiş olur. Belə müəllim və tərbiyəçiləri uşaqlar həmişə yaxşı müəllim tərbiyəçi kimi xatırlayırlar.

8.2.9. Nikbinlik prinsipi

Şagirdlər təlim prosesində şəxsiyyət kimi formalaşırlar. Sədlə təlim prosesində nikbinlik prinsipindən istifadə etmək çox vacibdir. Çünki, hər bir uşağın özünə - məxsus müsbət cəhətləri ilə yanaşı, mənfi cəhətləri də olur. Nikbinlik prinsipi də təlim prosesində uşağın müsbət cəhətlərinə istinad edib mənfi cəhətləri aradan qaldırmağa xidmət edir. Başqa sözlə, uşaq şəxsiyyətinə nikbin yanaşmağı zəruri sayır. Məktəb təcrübəsində müxtəlif tərbiyəlilik səviyyəsi olan şagirdlərə tez-tez rast gəlmək olur. Belə şagirdlər pis oxuyur, tənbellik edir, kollektivin maraqlarına laqeyd yanaşır, ictimai tapşırıqları

yerinə yetirmirlər. Bununla belə, ən çətin uşaqlarda mənəvi təkmilləşməyə meyl özünü az göstərir. Bu meyli müdafiə etmək və gücləndirmək lazımdır. Belə şagirdlər çox vaxt düşünürlər ki, onlar elə kobud, tənbel olmalıdır. Lakin işgüzar müəllimlər uşaqların xarakterindəki müsbət cəhətləri tapıb, onları düzgün tərbiyə edirlər. Uşaqların müsbət (idrak, estetik, təbiətə, heyvanlara məhəbbət) maraqlarına istinad etmək faydalı nəticə verir. Həmin maraqların köməyi ilə mənəvi, estetik, əmək tərbiyəsinin bir sıra vəzifələrini həll etmək olur. Uşağın nöqsanlarını, mənfi cəhətlərini tez-tez ona xatırlatmaq uşaqda qeyri-kamillik hissini gücləndirir. Bu prinsipin mahiyyətini xalqımızın yaratdığı bir atalar sözü («Mərdi qova-qova namərd edərlər») çox gözəl ifadə edir. Uşağa tez-tez «səndən heç nə olmaz», «qabiliyyətin yoxdur», «mədəniyyətin, mərifətin yoxdur» demək onu mənən şikəst etmək deməkdir. Təlim prosesində nikbinlik prinsipinə əməl etməyəndə uşaqda məktəbə, müəllimə qarşı nifrət yaranır. Böyük alim N. Tusi demişkən, uşaq xoşa gəlməyən hərəkətləri daha çox edir, müəllimi, tərbiyəçini əsəbiləşdirməkdən ləzzət alır. Buna görə də uşağa uşaq gözləri ilə baxıb onun xarakterindəki müsbət cəhətləri görmək lazımdır. Şübhəsiz ki, təlim prosesində şagirdlərin hərəkətlərindəki nöqsanlara qarşı mübarizə zəruridir. Bu zaman şəxsiyyətin müsbət xassələrinin, xeyirxah motivlərinin, adamlara humanist münasibətin formalaşdırılmasına diqqət yetirmək vacibdir.

Nikbinlik prinsipi təlim prosesində qarşılıqlı müsbət münasibətlərin yaradılmasını tələb edir. Bu münasibətlərdə inam, səmimiyyət olmalıdır. Şagirdlərdə öz qüvvəsinə inam yaradılmalıdır. Müsbət cəhətlərə əsaslanan təlim məktəblilərin müvafiq həyat fəaliyyətinə, şəxsiyyətdə müşahidə olunan nöqsanların aradan qaldırılmasına zəmin yaradır. Bu yaradılmış zəmin məktəbdə hər bir şagirdin işgüzar şəraitdə faydalı fəaliyyətlə məşğul olmasını, başqalarına maneçilik etməməsinə imkan yaradır, qarşıya qoyulmuş məqsədin yerinə yetirilməsinə kömək edir, belə məktəblərdə divarlar, əşyalar da tərbiyə edir, nizam-intizam hökm sürür.

Nikbinlik prinsipi əsasında tərbiyə olunan uşaq özünü, hərəkətlərini mikroskop altına qoyub münasibətlərini və hərəkətlərini təhlil edir, harada səhv etdiyini tapmağa çalışır, özünün nəyə qadir olduğunu nəzərdən keçirir. Bu zaman daxili peşimançılıq hissi duyur, özünün günahlarının bağışlanmasına sevinir, onu düzgün tərbiyə yoluna yönəldə bilmiş müəllimlərinə minnətdar olduğunu dərk edir. Uşaq

bunları daxili aləmində nəzərdən keçirir, mənəviyyat dünyasının nə olduğunu anlayır, özünü daha yaxşı, daha kamil aparmağa, insanlara qayğı ilə, məhəbbətlə, hörmətlə yanaşmağa çalışır. Başqa sözlə, şagird insan olduğunu dərk edir. O, insan cəmiyyətində yaşadığını, başqalarına fayda verə biləcəyini, ailə üzvlərinə sevinc bəxş edəcəyini, gələcəkdə özü üçün ləyaqətli ailə quracağını, Vətəninə, millətinə can-başla xidmət edəcəyini dərk edir. O, dərk edir ki, insan insaniləşmiş mühitdə insan olur. Belə bir mühitin başlıca forması təlim prosesinin özüdür. Uşaq bir şəxsiyyət kimi, əsasən, təlim prosesində formalaşır. Bu da subyektiv amil kimi müəllimlərdən, tərbiyəçilərdən, valideynlərdən çox asılıdır.

8.2.10. Hörmət və tələbkərlilik prinsipi

Hörmət və tələbkərlilik humanist pedaqogikanın müəyyən etdiyi prinsipdir. Təlim prosesində münasibətlərin normal inkişafı üçün əlverişli mənəvi iqlim şəraiti yaradılmalıdır. Tərbiyəçi, müəllim uşağa hörmətlə yanaşmalıdır. Hər bir uşaqda bəzi mənfi hallar olsa da, onun xarakterində qiymətli cəhətlər də ola bilər və bunları üzə çıxarmaq müəllimin, tərbiyəçinin borcudur. Çünki insan çıxmaq daşına bənzəyir. Daşda qığılcım olduğu kimi, insanda da gözəgörünməz, gizli olan xeyirxah hərəkətlər və keyfiyyətlər olur. Zahirən kobud görünən uşaq bir çətinlik üz verdikdə yoldaşına, dostuna, tanımadığı bir adama kömək edir. Bəzən üzdən özünü mədəni aparan, «buyur», «xeyr»lə danışan bir uşaq isə əksinə, çətin məqamlarda qaçır, dosta, yoldaşa kömək etmir. Uşağa hörmət onun şəxsiyyət olduğunu qəbul etmək və ləyaqətinə qiymət verməkdir. Tərbiyəçinin dialektikası isbat edir ki, uşaq şəxsiyyətinə hörmət tələbkərliliklə birləşməlidir. Tələbkərlilik uşaq şəxsiyyətinə hörmətin özünəməxsus qiymətləndirilməsinin təzahürüdür. Uşağa mümkün qədər çox hörmət edilməli və ondan çox da tələb olunmalıdır. Ağıllı tələb həmişə özünü doğruldur. Tələb bütün şagirdlərə verilməlidir. Tələblərdə kimə isə güzəşt getmək olmaz. Tələblər qəti şəkildə verilməlidir. Əlbəttə, müəllim, tərbiyəçi tələbləri verərkən, onların hansı şəraitdə verildiyini bilməlidir. Müəllim əsəbiləşib qəti bir tələb (yerinə yetirilməsi mümkün olmayan və ya çətin olan) verirsə, onun heç bir faydası olmaz. Əksinə, pedaqoji prosesə ziyan verir. Ona görə də tələblər verilirərkən aşağıdakı şərtləri gözləmək lazımdır:

1. Tələb verilərkən humanist münasibət hiss olunmalıdır;
2. Tələb uşağın gücünə uyğun olmalıdır;
3. Tələb mənəvi və hüquqi baxımdan düzgün olmalıdır;
4. Tələb özünün və başqa rəhbər işçinin verdiyi tələbə zidd olmalıdır;
5. Tələb verilərsə, onun yerinə yetirilməsinin vacibliyi hiss olunmalıdır;
6. Verilən tələbin icrasında güzəştə yol verilməməlidir.

8.2.11. Tələblərdə vahidlik prinsipi

Məktəb təlim prosesini həyata keçirən səlahiyyətli obyektidir. Təlim, təhsil və tərbiyə vahid pedaqoji qanunlar əsasında hüquqi və mənəvi cəhətdən yerinə yetirilir. Təlim prosesində yaranan tələblərin icrasında pedaqoji, hüquqi, mənəvi qanunların vahidliyinə əməl olunmalıdır. Qanun vahid anlayışdır, hamı üçün eyni dərəcədə səlahiyyətli. Bu səbəbdən müəllimlər, valideynlər və b. müvafiq qanunlardan irəli gələn tələblərdə vahidlik prinsipinə riayət etməlidirlər. Əgər tələblərdə vahidlik prinsipi pozularsa təbii olaraq, qanun pozuntuları yaranar, bunun da nəticəsində müxtəlif tipli intizamsızlıqlar baş verər.

Təlimə xalqın maariflənməsinin əsas yolu kimi baxan Konfutsi (b.e.ə. 551- 479) təlim və təfəkkürün vahidliyi fikrini tövsiyə edirdi. Konfutsiyə görə, cəmiyyətin sabitliyi sosial vəzifəyə uyğun olaraq tərbiyəyə əsaslanır. «Müdrək insanlar öz şəxsi nümunələri ilə onlara tabe olanları tərbiyə etməlidir. Harda ki, hökmdar hökmdardır, təbəə təbəədir, harda ki, ata atadır, oğul oğuldur, deməli, orada qayda-qanun, əmin-amanlıq var». Vahidliyin, qarşılıqlı əlaqə və razılaşmanın olmaması şagirdin tərbiyəsini pozur. Ona görə də məktəb, ailə və ictimaiyyət arasında qarşılıqlı əlaqə və anlaşma olmalı, tərbiyəvi təsirlərdə, tələblərdə vahidlik gözlənilməlidir. Pedaqoji prosesinin vahidliyi və tamlığı bütün pedaqoji qanunların qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində baş verir. Bu qanunlardan gələn tərbiyəvi təsirlər tənzim edilməsə, onda şagird öz davranış və hərəkətlərini vahid bir məcraya yönəldə bilməz. O, həmin norma və hərəkətlərin məcburi olduğuna məhəl qoymaz, hər kəs öz bildiyi kimi hərəkət edər, əxlaq, mənəviyyat normalarını tənzim etmək mümkün olmaz. Təlim prosesində müvəffəqiyyət əldə

etmək olmaz. Deməli, tərbiyəvi təsirlərdə vahidlik prinsipi ailədən, pedaqoji kollektivin üzvlərindən, məktəb rəhbərləri tərəfindən uşaqlara verilən tələblərin qarşılıqlı olmasına, bir-birini tamamlanmasına, bir-birinə kömək etmələrinə xidmət etməlidir. Pedaqoji kollektivin üzvləri şagirdlərə verdikləri tələblərdə vahidliyi, qarşılıqlı əlaqə və hörməti gözləməlidirlər. Məktəb rəhbərlərinin verdikləri tələbləri ailə başçıları, pedaqoji kollektivin üzvləri ehtiramla qarşılayıb həmin tələbləri yerinə yetirməlidirlər. Heç şübhəsiz, verilən tələblər işgüzar, səmimi, obyektiv və ədalətli olmalıdır. Hər hansı bir tələb ədalətsiz və qeyri- obyektiv olarsa, o, pedaqoji kollektivdə narahatlıq yaradır, mənəvi iqlimin pozulmasına, ailənin məktəbə qarşı narazılığının artmasına səbəb olar. Vahid pedaqoji tələblərə hamı eyni səviyyədə riayət etməlidir.

8.2.12. Təlimdə sistemlilik və ardıcılıq prinsipi

Hər bir elm özünəməxsus sistemə malikdir, yəni onun əvvəli və sonu olur. Əvvəli ilə sonu arasında məntiqi məzmun ardıcılığı ilə yaranan əlaqə *sistem* adlanır. Təlimdə ardıcılıq prinsipi qədim tarixə malik olan qanunlardandır. Təlimin qanunlarını ilk dəfə təsnif edən Əbu Reyhan Biruni (973-1048) təlimdə sistemlilik və ardıcılıq prinsipinə də xüsusi əhəmiyyət vermişdir.

Təlimdə sistemlilik və ardıcılıq biliklərin, sistem halında müəyyən ardıcılıqla formalaşdırılmasını, tədris materialının hər bir elementinin digərləri ilə məntiqi şəkildə əlaqələndirilməsini, sonrakıların əvvəlkilərə istinad edilməsini və yeniliyin mənimsədilməsini müəyyən edir. Sistemlilik və ardıcılıq prinsipi sayəsində məntiqi əlaqə gözlənilir və tədris materialları daha möhkəm yadda qalır. Bu prinsip proqram və dərslərin məzmununda həyata keçirilir. Proqram və dərsləşdirilmiş müəllifləri müasir elmin nailiyyətlərinə, qabaqcıl təcrübənin məlumatlarına və pedaqoji eksperimentlərin nəticələrinə istinad edərək təlim prosesində tədris olunan materialları öyrənməyin sistemini və ardıcılığını müəyyən edirlər. Təlimdə sistemlilik və ardıcılıq prinsipi hər bir fənnin özünəməxsus elmi məntiqinə istinad edir. Sistem olmadan elmiliyi həyata keçirmək olmaz. Sistemlilik təlim materiallarının ardıcıl yerləşdirilməsi ilə təmin olunur. Əsl sistem varislik və fənlərarası əlaqələr əsasında yaradılır. Sistemli və ardıcıl bilikləri məktəb verir və

onun sayəsində şəxsiyyətin formalaşdırılması kimi mürəkkəb problem həll edilir.

Təlim təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələri şagirdlərə qarşılıqlı əlaqədə düzgün dərk etdirməklə onların əqli inkişafına kömək edir. Elm həmin qarşılıqlı əlaqələri, səbəb və nəticələri əks etdirir. Tədris fənləri də həmin elmin sistem və məntiqini mühafizə etməlidir. Böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinski yazırdı: «Yalnız şeylərin öz mahiyyətindən doğan ağıllı sistem bizə öz biliklərimizin üzərində hökm etməyə imkan verir. Pərakəndə, əlaqəsiz biliklərlə dolu olan baş-hər şeyi qaydasız şəkildə tökülmüş anbara bənzəyir ki, burada anbar sahibinin özü də heç bir şey tapa bilmir; biliksiz baş-ancaq sistemlər toplanmış boş-boş qəfəslərin üstündə yalnız yazıları olan dükana bənzəyir» (K.D.Uşinski, Seçilmiş pedaqoji əsərləri, Bakı, «Azərnəşr» – 1953, səh.145-146).

Sistemlilik və ardıcılıq prinsipi şüurluluq və fəallıq prinsipi ilə sıx bağlıdır. Ardıcıl və sistemli verilən biliklər asan və şüurlu mənimsənilədiyi halda, pərakəndə verilən biliklər tez unudulur və mənimsənilməsi böyük zəhmət tələb edir. Sistemlə öyrənilən biliklər yeni biliklərə yol açır, elmi anlayışlarla ümumi qanunauyğunluqlar arasında daxili əlaqə yaradır.

8.2.13. Fənlərarası əlaqə prinsipi

Müasir dövrün ən çox tələb etdiyi prinsiplərdən biri fənlərarası əlaqə (integrasiya) prinsipidir. Fənlərarası əlaqə prinsipi ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında duran nəzəri və əməli məsələlərin həllinə kömək edir. Pedaqoqlar fənlərarası əlaqəni həm vasitə, həm iş sistemi, həm didaktik şərait və həm də prinsip kimi izah edirlər. Akad. M.Mehdizadə isə fənlərarası əlaqəni təlimin prinsipi kimi şərh etmişdir. M.Mehdizadə belə yazırdı: «Biz belə bir fikrə gəlirik ki, tətbiqi son dərəcə zəruri olan, didaktik əhəmiyyəti ümumən qəbul edilmiş olan fənlərarası əlaqəni didaktik prinsiplər kateqoriyasına aid etmək elmi baxımdan məqsədə daha müvafiq olardı» (Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi, Bakı, «Maarif», 1982, səh.143).

Fənlərarası əlaqə prinsipinin fəlsəfi və psixoloji əsaslarını bilmək çox vacibdir. Fənlərarası əlaqənin fəlsəfi «köklərini» və psixoloji «bu-daqlarını» bilmədən onun «meyvələrinin» mahiyyətini dərk etmək

olmaz. Müasir dövrdə elmlərin integrasiyası, onların bir-birinə yaxınlaşması çox sürətlə baş verir. Fənlərarası əlaqənin psixoloji əsaslarını təsəvvürlər və anlayışların assosiasiyası təşkil edir. Yeni biliklər əvvəl mənimsənilmiş biliklərə istinad edir, onun kökləri üstündə bitir. Ona görə də alınan biliklərlə mənimsənilmiş biliklər arasında əlaqə təlim prosesində zəruridir. Deməli, fənlərarası əlaqə prinsipinin zəruriliyi təfəkkürün təbiətindən irəli gəlir, ali sinir fəaliyyətinin – psixologiya və fiziologiyanın obyektiv qanunları ilə tənzim edilir.

Fənlərarası əlaqə prinsipi tədrisin elmi səviyyəsini yüksəltməyə xidmət edir, fənlər arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin mahiyyətini öyrənməyə, vahid elmin sistemini dərk etməyə şərait yaradır. Bu prinsip şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirir, onların elmi, mütərəqqi dünyagörüşünü formalaşdırır, tədris materiallarının şüurlu mənimsənilməsinə, möhkəm yadda qalmasını təmin edir.

Fənlərarası əlaqə prinsipi şagirdlərdə ümumiləşdirmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Fənlərarası əlaqə nəticəsində müxtəlif fənlərin tədrisində ayrı-ayrı mövzuların qarşılıqlı öyrənilməsi məntiqi əlaqənin, ardıcılığın və sistemliyin yaranmasına imkan verir, təlim prosesinin səmərəliliyini, mənimsənilmiş biliklərin keyfiyyətini yüksəltməyə, mühüm hadisələr, proseslər və qanunauyğunluqlar arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrinin genişlənməsinə xidmət edir.

Fənlərarası əlaqə prinsipi şagirdlərdə axtarıcılıq və zehni fəallığın, müstəqilliyin inkişafına səbəb olur. Bu prinsip müəllimləri səfərbərliyə alır, biliklərini artırmağa təhrik edir. Bu bir həqiqətdir ki, fənlərarası əlaqədən zəngin biliyi, pedaqoji ustalıqı olan, tədris etdiyi fənnə yaxın və qohum olan, elmləri yaxşı bilən, oxşar elmi bilikləri qarşı-qarşıya qoyub müqayisə aparmağı bacaran, şagirdlərin ayrı-ayrı qohum fənlərdən mənimsədiyi biliklərə, onların təcrübəsinə istinad edə bilən müəllim bu prinsipi daha səmərəli həyata keçirməyə qadir olur.

8.2.14. Təlimin demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi

Azərbaycan Respublikasında hüquqi, demokratik vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun inamla möhkəmləndiyi bir zamanda böyüməkdə olan gənc nəslin ahəngdar bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılması tələb olunur. Hələ vaxtı ilə Y.A.Komenski deyirdi ki, əxlaqa və möminliyə keçməyən təhsil kimə lazımdır. Əxlaqsız təhsil olmaz. Kim elmlərə nail olur, lakin xeyirxah əxlaqda geri qalırsa, nəinki irəliləyir, əksinə, geri qalır. «Xeyirxahlıqdan üz döndərən adama verilən təhsil donuz burnuna taxılmış qızıl üzüyə bənzəyir. Qiymətli daşlar qurğuşunla deyil, qızilla çərçivəyə alındığı kimi bilik də xeyirxahlıqla birləşdirilməlidir». Y.A.Komenski təlim almamış gözəl adamı lələklərlə bəzənmiş tutuquşuna, içərisinə qurğuşun xəncər qoyulmuş qızıl qına bənzədirdi. Deməli, təlimin vəzifəsi tərbiyə etməkdir və bu vəzifəni də yerinə yetirir.

Müasir dövrün tələbləri kimi səsləşən humanizm prinsipi, əslində, qədim tarixə malik olub, təlimin məzmununda, təşkilı formalarında müəllim-şagird münasibətlərini müəyyən etməklə ümumbəşəri mahiyyət daşıyır.

XII əsrin dahi Azərbaycan şairi Şeyx Nizami Gəncəvi təhsildə humanizmə böyük əhəmiyyət verərək yazırdı ki, uşaqlar məcburi təlimdə gün keçirmirlər, onlar lazım olan biliklərə yiyələnməklə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün faydalı hesab etdikləri fənləri öyrənir, bacarıq və vərdislərə yiyələnirlər.

XII əsrin məşhur müəllim və filosofları-Eynəlgüzat Abdulla Miyanəçi (1099-1131), Sihabəddin Yəhya Sührəvərdi (1154-1191) öz məktəblərində şagirdlərin azad fikirli, müstəqil düşüncəli, biliklərə maraq və meyllərinə görə yiyələnmələrinə yüksək əhəmiyyət vermişlər.

XVII əsrin böyük slavyan pedaqoqu Y.A.Komenski məktəbi «humanizm emalatxanası» adlandırmışdır.

Təlimin humanizm prinsipi şəxsiyyətin təbiətə, cəmiyyətə, vətənə, xalqa, dövlətə aqlı və əxlaqi münasibətlərini formalaşdırır, onun maraqlarının, qabiliyyətlərinin, istedadının, fiziki keyfiyyətlərinin, insansevərlik məzmununda inkişaf etdirilməsinə xidmət edir. Müəllim elmi bilikləri formalaşdırarkən eyni zamanda şəxsiyyətin müəyyən keyfiyyətlərinin tərbiyəsi və inkişafı üçün təhsil bazasını, intellektin inkişafı üçün əsas yaradır. Eyni zamanda tefəkkürün inkişafı müəyyən real

biliklərin təhlili, müqayisəsi, ümumiləşdirilməsi prosesində, onların dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsinin gedişində həyata keçirilir.

Təlimin humanizm prinsipini əldə rəhbər tutan müəllim yalnız məktəblilərin biliklərini formalaşdırmır, həm də öz nümunəvi davranışı, mədəni ünsiyyət üslubu, yüksək mənəvi ideyalara sədaqəti, işə pədaqoji etika ilə yanaşmasıyla uşaqları hərtərəfli tərbiyə edir və şagird kollektivini köməkçi kimi özünə cəlb edir, məktəblilərin milli mənəvi dəyərlər əsasında inkişafına şərait yaradır. Təlimin humanizm prinsipi təlimin, metodların tətbiqi formalarına, müəllimin məsuliyyət hissinə, onun yüksək pədaqoji ustalığına, əxlaqi keyfiyyətlərinə, təlimə yaradıcı yanaşma qabiliyyətinə çox böyük təsir göstərir.

Tərbiyə təlim prosesində həyata keçirildiyi üçün tərbiyəetmənin bütün qanunauyğunluqları təlim prosesində nəzərə alınmalıdır. İkincisi, tərbiyəetmə, həqiqətən, təlimin əsas vəzifələrindən biridir. Üçüncüsü, təlimin əsas təşkilat forması olan dərslər tərbiyəetmənin həm aksiomatik, həm də epistemik formada həyata keçirilməsində həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Nəhayət, şagirdin vətəndaş kimi, şəxsiyyət kimi yetişməsi, kamilləşməsi təlim prosesində baş verir. İnsan istehsalı laboratoriyası olan təlim prosesində insani münasibətlərin mövcud olması pədaqogika elminin zəruri dialektik qanunauyğunluğudur. Yəni humanist insanı yetişdirmək üçün humanizm prinsipindən istifadə olunmalıdır. Bu məqsədlə təlimin humanizm prinsipi əvəzolunmaz prinsiplərdən biridir.

Təlimdə humanizm prinsipinin əsas vəzifəsi cəmiyyətin humanizm münasibətlərinin inkişaf etməsinə xidmət etməkdən ibarətdir.

Hazırda bütün dünyada təhsilin humanistləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsi ideyası yeni aktuallıq kəsb etməkdədir. Bunun səbəbləri vardır. Əvvələ, dünyada qabaqcıl və mədəniyyət ideya sahibləri insanın azad, müstəqil, öz meyli, marağı və qabiliyyətinə görə formalaşaraq cəmiyyətdə təhriksiz yer tutmasının, tələbat və ehtiyaclarını hüquqi baxımdan qanuni ödəyə bilmək üçün qadağasız fəaliyyətə hazırlanması bu prinsiplərin həyata keçirilməsi ilə daha sıx əlaqələndirirlər. İkincisi, demokratikləşdirmə və humanistləşdirmə qarşılıqlı ünsiyyətin, davranış mədəniyyətinin, qanunlara hörmətin, cəsarət və tələbin, özünü və başqalarının dərk, mənəvi rahatlığın, cəmiyyətdə, fəaliyyətdə öz yerini daha düzgün tapma bilməyin məqsədyönlülüynü artırır, şəxsiyyətin tamliq keyfiyyətlərini formalaşdırır.

Mətbuatda, elmi ədəbiyyatda, məruzə və çıxışlarda «Humanistləşdirmə» ilə yanaşı, «Təhsilin humanitarlaşdırılması» istilahı da işlədilir. Bəzən bu iki istilah mahiyyətə bir-birinə qarışdırılır. Bunlar isə məqsəd yaxınlığına malik olsalar da, fərqli keyfiyyətə, xüsusiyyətə görə bir-birindən seçilirlər. Bu iki istilah arasındakı başlıca fərqləri belə səciyyələndirmək olar:

1. Humanizm çoxəsrlik tarixə malik olub, bütünlüklə təhsil sistemini əhatə edir. Humanitarlaşdırma isə XX əsrin ortalarında meydana çıxmış ideyadır;

2. Humanistləşdirmə təhsil işinin bütün sahələrində bütün mərhələ və pillələrində təhsilin məzmununda, təşkilində, tərbiyəvi tədbirlərdə, müəllim-şagird (tələbə) münasibətlərində, ayrı-ayrı fənlərin tədrisində və s. nəzərdə tutulur.

Humanitarlaşdırma isə, başlıca olaraq, təhsilin məzmununda tədris planı, proqramı və dərsliklərdə – tədrisdə öz həllini tapır. Elmi-texniki tərəqqinin indiki yüksək səviyyəsində sırf texniki biliklərə yiyələnmənin insanları ictimai-humanitar biliklər vasitəsilə cəmiyyət üçün hazırlamaq, onları şəxsiyyətə hərtərəfli inkişaf etdirməklə elmi-texniki nailiyyətlərin əxlaqi-mənəvi bazaya söykənməsinə nail olmaq məqsədi əsas götürülür. Qeyd edək ki, humanitarlaşdırma humanistləşdirmə prinsipinə sadıq qalaraq tətbiq edilir, ümumbəşəri, ümumdünya mahiyyəti daşıyır, hər bir ölkədə, hər bir təhsil ocağında bu prinsip bəşəri, mədəni ideyalara xidmət edir.

Humanistləşdirmə ilə əlaqədar problemin tədqiqi və təhlilində demokratikləşdirmə prinsipinin nəzərə alınması qabarıq surətdə özünü göstərir. Çünki demokratik mövqe, demokratik baxış, demokratik iş üslubu olmadan humanistləşdirməni reallaşdırmaq, əslində, mümkün deyildir. Tarixi faktlar da bu yönümün doğruluğunu təsdiq edir.

Təlimin humanistləşdirilməsinin əsas məqsədi cəmiyyətin humanist prinsiplərlə yaşamasına, inkişafına xidmət etməkdir. Ona görə də tarix boyu humanistləşdirmə pedaqoji-psixoloji yönümlə yanaşı, sosial-siyasi mahiyyət daşımışdır. Ona görə də bu prinsip tamlıq və sistemli yanaşma tələb edir.

Təhsilin demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi başlıca olaraq üç istiqamətdə öz həllini tapır:

1. Təhsilin idarə edilməsində – həyata keçirilməsinə nəzarət və rəhbərlikdə;

2. Təlim prosesinin təşkili və həyata keçirilməsində, tədris planlarında, proqram və dərsliklərdə müəllim - şagird (tələbə) münasibətlərində, müəllim ünsiyyəti və davranışında, taktlarında, hökmlərində, meyl və maraqların, qabiliyyətlərin nəzərə alınması və düzgün qiymətləndirilməsində, təlim prinsip və metodlarının məqsədyönlü və məqsədmüvafiq seçilməsində, ayrı-ayrı fənlərin imkanlarından səmərəli istifadə edilməsində və s;

3. Təربiyəetmənin aksomatik həyata keçirilməsində bu üç istiqamət vahid pədaqoji proses kimi bir-birini tamamlama vəhdətində nəzərdə tutulur.

8.2.15. Təlimdə kollektivin tərbiyəedici təsirindən səmərəli istifadə prinsipi

Məktəb bütöv bir kollektivdir. Məktəbdə təhsil alan şagirdlər ayrı-ayrı siniflərdə kollektiv formada birləşirlər. Uşaqlar öz yoldaşları ilə bir sinifdə oxuyur, fəaliyyət göstərirlər. Məktəbdə şagirdlərin vaxtı, əsasən, təlim məşğələlərində, dərstdə, dərstdənkənar tədbirlərdə keçir. Göstərilən müddət ərzində uşaq həmişə yoldaşları arasında olur, bir-biri ilə ünsiyyətə girir, ümumi qanunlar əsasında kollektivlə ayaqlaşır, tədricən onlar bir-birilə əməkdaşlıq edir, qarşılıqlı hörmətə nail olur, yoldaşlıq və dostluq münasibətləri yaranır. Təlim zamanı müəllim və ayrı-ayrı şagirdlərin nümunəvi hərəkətləri yaşadlarında bilik, bacarıq, vərdişlərin, əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasına səbəb olur. Müəllim sinifdəki bütün uşaqlara konkret tapşırıqlar verir və bu tapşırıqların icrası sinfin, kollektivin mənafeyinə çevrilir. Bununla da müəllim uşaqlarda təşkilatçılıq vərdişlərinin aşılınmasına şərait yaradır. Təlim kollektivin pədaqoji prosesi olub, hər bir şagirdin qabiliyyət və istedadının inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradır. Bu zaman hər bir şagirdin fərdi müsbət xüsusiyyətlərindən vaxtında düzgün istifadə edilirsə, bütün kollektivin həyatı o qədər dolğun, məzmunlu və maraqlı olur.

Təlimdə kollektivin tərbiyəedici təsirində səmərəli istifadə prinsipi kollektivin ən başlıca əlaməti olan təşkilatçılıq, ictimai rəhbərlik və icraçı orqanların formalaşmasına, ictimai qanunlara tabeçilik, vəzifə borcunu və məsuliyyət hissini inkişaf etdirir. Buna görə də kiçik yaşlardan uşaqlarda kollektivçilik ruhunu tərbiyə etməkdə təlim

xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki dərs şagirdləri sıx kollektiv formasında birləşdirir, onların arasında birlik, yoldaşlıq, dostluq, qayğıkeşlik, mehribançılıq münasibətləri yaradır. Bu gün kollektivçilik, birlik Azərbaycan Dövləti üçün su və hava kimi zəruridir.

Kollektivin təşkili və hər bir uşaqda yoldaşlıq, kollektivçilik hissinin tərbiyə edilməsi birinci sinifdən, bəlkə də ailədən və uşaq bağçalarından başlayır. Düzgün təşkil edilmiş təlim məşğələləri şagird kollektivinin milli tərbiyə məqsədlərinin həyata keçirilməsində və yüksək keyfiyyətli bilik uğrunda mübarizədə müəllimin və məktəb rəhbərlərinin köməkçilərinə çevrilirlər. Təlim şagirdlərdə ictimai vərdisləri formalaşdırır, onların əsl vətənsəvar vətəndaşlar kimi yetişdirilməsi üçün ən faydalı fəaliyyət prosesidir. Təlim müxtəlif iş sahələrində şagirdlərin mədəni inkişafına, onlarda xalqımızın adət - ənənələrinə, milli mentalitetinə hörmətin formalaşmasına şərait yaradır.

Təlim prosesi elə bir həyat əhəmiyyətli mühitdir ki, orada hər bir şəxsiyyət özünü tam aşkara çıxara bilir. Şagirdlər arasında qarşılıqlı işgüzar və səmimi münasibətlər, habelə, şəxsiyyətlərarası münasibətlər formalaşır. Təlim şagird kollektivində həm ümumi, həm də şəxsi mənafehlərin əhəngdar inkişafını təmin edir.

8.2.16. Təlim prinsiplərinin qarşılıqlı əlaqəsi

Təlim prosesində prinsiplərdən ayrı-ayrılıqda deyil, vəhdət halında istifadə olunur. Bir 45 dəqiqəlik dərstdə təlimin bütün prinsiplərindən istifadə etmək olar. Şübhəsiz ki, bu və ya digər prinsipi mütləqləşdirmək olmaz. Ona görə ki, pedaqogikada «Bir simdə çalmaq» mümkün deyildir. Melodiyanın aydın və gözəl səslənməsi lazımdır. Yalnız təlim prinsiplərinin qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilməsi işin müvəffəqiyyətini təmin edir. Karl Marks haqlı olaraq deyirdi ki, tək skripkaçı özünü idarə edir, orkestrin isə dirijora ehtiyacı vardır. Bu fikir pedaqoji prosesə daha çox şamil edilə bilər. Təlimin prinsipləri təlim prosesində vəhdətdə tətbiq edilir. Belə ki, təlimdə əyanilik bilik və bacarıqların şüurlu mənimsənilməsinə, möhkəm yadda qalmasına səbəb olur, təlimin müvafiqliyini təmin edir. Təlimdə şüurluluq və fəallıq prinsipi əyaniliyin tətbiqini nəzərdə tutur, biliyin yadda möhkəm qalmasına kömək edir. Sistemlilik və ardıcılıq prinsipi biliyin şüurlu mənimsənilməsini, uzun müddət yadda qalmasını və şagirdlərin

düşünərək fəaliyyət göstərməsini təmin edir. Biliklərin möhkəmləndirilməsi prinsipi digər prinsiplərdən necə istifadə edildiyini, şagirdlərin biliklərin necə mənimsədiklərini, fikirlərinin müstəqillik və fəallığına necə nail olduqlarını aşkar edir. Biliklərin möhkəmləndirilməsi prinsipi müəllimləri dönüb geriye baxmağa, nailiyyət və nöqsanlarını təhlil edib düzgün nəticələr çıxarmağa təhrik edir.

Beləliklə, təlim prosesində bir prinsip o biri prinsiplərin tətbiqi üçün vasitə rolunu oynayır, onunla üzvi şəkildə həyata keçirilir. Deməli, təlimin prinsipləri mühüm tələblər kimi, həmişə təlim işində əsas tutulmalıdır.

Sual və tapşırıqlar:

1. Təlimin qanunauyğunluqlarını pedaqoji problem baxımından xarakterizə edin.
2. Təlimin prinsiplərinin vahid pedaqoji proses baxımından təsnifini əsaslandırın.
3. Təlimin prinsiplərinin – tərbiyəetmənin prinsipləri olduğunu müzakirə edin.
4. Təlimin prinsiplərini – tərbiyəetmə və təhsilləndirmə vəzifələrini ayrı-ayrılıqda müqayisəli təhlil edin.

IX FƏSİL

TƏLİMİN METODLARI

9.1. Təlim metodları anlayışı

«Metod» yunan sözü olub, idrak və praktik fəaliyyəti dərk etməyin, öyrənməyin yolu mənasını verir. İnsan qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq üçün müxtəlif yol və vasitələrdən, fəndlərdən istifadə edir, həmin yol, vasitə və fəndlərin köməyi ilə məqsədinə nail olur. Böyük yunan filosofu Aristotel deyirdi ki, səadət hər yerdə və həmişə iki şərti gözləməklə: a) hər növ fəaliyyətin son məqsədini əvvəlcədən düzgün müəyyən etmək; b) son məqsədə aparan səmərəli, faydalı yol və vasitələri tapmaq sayəsində əldə edilir. İngilis filosofu F. Bekon metodu qaranlıq gecədə yolçunun yolunu işıqlandıran fənərə (çırağa) bənzədirdi. O, deyirdi ki, hətta düz yolla gedən çolaq belə, düz yolu olmayan, daşlı-kəsikli yolla gedən sağlam adamı ötə bilər. Metod məqsədə çatmaq, gerçəkliyin dərk olunmasına və onun praktiki dəyişdirilməsinə nail olmaq üçün istifadə olunan səmərəli yol və vasitələrin məcmuyudur.

Deyilənlərdən tam aydın olur ki, təlimin metodları təlimin məqsəd və vəzifəsini yerinə yetirmək işinə xidmət edir. Təlimin məqsəd və vəzifəsi isə təhsilləndirmək və tərbiyə etməkdən ibarətdir. Deməli, təlimin metodları cəmiyyətə tərbiyənin metodlarıdır. Bu səbəbdən indiyə qədər yazılmış dərsliklərdən fərqli olaraq sizə təqdim olunan bu dərslikdə tərbiyənin metodları ayrıca təsnif olmayacaq. Vahid pedaqoji proses daxilində tərbiyə təlim vasitəsi ilə formalaşır. Deyilənlərdən məlum olur ki, metod işin icra tərzidir. Təlim də tərbiyə etmə işini yerinə yetirir. İşin icra prosesi də təlim olduğu üçün məhz metodlar da təlimə aiddir. Bu səbəbdən tərbiyənin metodlarını ayrıca təsnif etməyə elmi baxımdan heç bir zəruri ehtiyac qalmır.

Təlim metodu anlayışının aydın dərk edilməsi çox mühüm məsələdir. Bu, həm təlim metodlarının təsnifatını düzgün müəyyən etmək, həm də onların didaktik vəzifələrlə əlaqədar təlim prosesinə lazım olanlarını düzgün seçmək və həm də təlimin vəzifəsini aydın müəyyən etmək üçün zəruridir. Bu da həqiqətdir ki, təlim metodlarının izahında pedaqoqlar arasında tam həmrəylik yoxdur. Başqa sözlə, təlim metodu nədir, metodların nomenklaturasına nələr daxildir, təlim

metodları necə təsnif olunur və s. məsələlər sahəsində pedaqoqlar arasında fikir birliyi yoxdur. Təlim metodlarına verilən təriflər ifadə tərzinə görə müxtəlif olsalar da, məzmun etibarı ilə bir-birinə yaxındır. Bir neçə tərifə diqqət yetirək. «Təlim metodu müəllimin şagirdlərə bilik verməsi, şagirdlərin biliyi mənimsəməsi yolu, qaydası və vasitəsidir» (D.A.Lordkipanidze), «Şagirdləri bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırmağa, onların dünyagörüşünü formalaşdırmağa, zehni qüvvə və qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə yönəldilən, müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı olan fəaliyyətinə *təlim metodu* deyilir» (E.Y.Qolant). «Təlim metodu anlayışı şagirdlərə bilik, bacarıq və vərdişlər vermək, onların dünyagörüşünü formalaşdırmaq və qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək məqsədilə müəllim və şagirdlərin iş qaydalarını ifadə edir» (B.P.Yesinov). «Təlim metodu müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyət qaydaları sistemidir ki, müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə təlim prosesində didaktik vəzifələrin həllinə xidmət edir» (M.M.Mehdizadə). «Təlim mərhələlərinə uyğun olaraq müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlərin müəyyən biliklərə, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmələri, tərbiyə olunmaları və inkişaf etmələri yollarına *təlimin üsulları* deyilir» (N.M.Kazimov), «Təlim metodu təhsil-tərbiyə məqsədlərinə nail olmaq üçün pedaqoq və şagirdlərin nizama salınmış qarşılıqlı fəaliyyətidir» (İ.P.Podlasyı).

Nümunə kimi qeyd olunan və ya qeyd olunmayan təriflər bir-birindən fərqli olsalar da, onların hamısında iki cəhət özünü tam aydınlığı ilə göstərir. Bunlardan birincisi odur ki, təlim metodları şagirdlərdə bilik, bacarıq və vərdişləri formalaşdırır və bu formalaşma müəllimin rəhbərliyi altında baş verir. İkinci cəhət odur ki, təlim metodları şagirdlərin dünyagörüşünün inkişafına səbəb olur və onları tərbiyə edir.

Təlim metodları təlim vəzifələrini yerinə yetirmək üçün müəllimlə şagirdlərin birlikdə göstərdikləri fəaliyyətin səmərəli yollarıdır. Y.A.Komenski «Böyük didaktika» adlı məşhur əsərində deyirdi ki, bizim didaktikamızın alfa və omega (əvvəli və sonu) elə yollar axtarır kəşf etməkdən ibarətdir ki, bunların sayəsində öyrədənlər az öyrənsinlər, öyrənənlər isə çox öyrənsinlər; məktəblərdə səs-küy, baş gicəlləndirici, faydasız əmək az, əyləncə, sevinc və müvəffəqiyyət isə çox olsun. Gənclik illərində, indi və gələcək həyatda lazım olan hər şeyi ixtisasla, zövqlə, əsaslı öyrənsin». Deməli, [təlim metodları müəllimin şagirdləri bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırmaq, onları

düzgün tərbiyə etmək və fəaliyyətlərini düzgün istiqamətləndirmək üçün seçdiyi, istifadə etdiyi yollar və vasitələr sistemidir. ¹

Çoxları belə hesab edir ki, müəllim biliyi uşaqlara verir, uşaqlar isə həmin bilikləri mənimsəyirlər. Bu, zahirən belə görünsə də, əslində, şagirdlər də öz təsəvvür və anlayışlarına istinad edərək öyrənmə prosesində fəal iştirak edirlər. Deməli, təlim metodları yalnız müəllimin deyil, habelə, şagirdlərin də fəaliyyətini əks etdirir, onların fəallığını, müstəqilliyini təmin edir. Bu mənada təlim metodları şagirdlərin idrak fəaliyyətinə istiqamət verir, onların yolunu işıqlandıran məşələ çevrilir.

Təlim nəzəriyyəsində metodla yanaşı, metodik priyom, tərz anlayışları da işlədilir. Metodik priyom, tərz hər hansı bir təlim metodunun tərkib hissəsi olub, müstəqil olaraq heç bir didaktik vəzifəni yerinə yetirmir, lakin metodun təsir dairəsini gücləndirir. Təlim vasitələrini də təlim metodlarından fərqləndirmək lazımdır. Təlim vasitələri təlim prosesinin təchizinə, onun təkmilləşdirilməsinə kömək edən vasitələr kompleksidir. Belə geniş mənada təlim vasitələrinə dərs kitabları, əyani vəsaitlər, xüsusi avadanlıq, texniki vasitələr və s. daxildir.

9.2. Təlim metodlarının tarixinə və təsnifatına dair

Filosoflar, pedaqoqlar yaşadıkları tarixi dövrün tələblərinə uyğun olan metodları şərh etməklə kifayətlənməmiş, bəşəriyyətin əldə etdiyi biliklərə, sosial təcrübəyə əsaslanaraq yeni metodlar axtarmağa, onları formalaşdırmağa xüsusi əhəmiyyət vermişlər. Məhz, belə axtarırların nəticəsindən yaranmış (müşahidə, müsahibə, şifahi şərh) metodların tarixi çox qədimdir. İnsanlara, o cümlədən, şagirdlərə sözlə təsir etmək, şifahi danışiq, fikirlərin şərhini yunanlarda bilik verməyin, romalılarda inandırmanın qüdrətli vasitəsi hesab edilirdi. Məsələn, qədim Yunanıstanda sofistlər və onların rəhbəri Protaqor mübahisəyə, çalışmalara yüksək qiymət verirdi. Onun fikrincə, təlimdə çalışmalarsız keçinmək olmaz. «İnduksiyanın atası» Sokrat da öyrənmədə sual-cavaba üstünlük verərək, elmi həqiqətləri sual-cavabla tapdırmışdır. O, bunu anasının peşəsi ilə bağlayaraq deyirdi ki, anam mamaça olduğu üçün insanlardan insanları doğuzdururdu, mən də insanlardan bilikləri doğuzdururam. Pedaqogikada məlum biliklərə istinad edib məchul biliklərin kəşfinə xidmət edən evristik (evrika-tapdım) müsahibənin banisi Sokrat olmuşdur. Qədim Romanın

məşhur pedaqoq və metodisti Mark Fabi Kvintilianın fikrinə, təlimdə təqlid, nəsihət deyil, tapşırıqlar (təmrinlər) əsasdır. Onun fikrinə, nəsihət, nəzəriyyə hər bir fərdə az, təmrinlər isə güclü təsir bağışlayır.

XI-XII əsrlərdən başlayaraq Şərq pedaqogikası tarixində görkəmli filosoflar – Əl- Fərabi, İbn Sina, Bəhmənyar, Cami, N.Tusi və başqaları təlimdə tapşırıqlara, təmrinlərə, məşq etməyə yüksək qiymət vermişlər. Nizaminin Fitnəsi buna parlaq misaldır. Təmrin, məşq insan həyatında mühüm rol oynayır. Məşq etməklə Arəş böyük qələbə qazanmışdır. Arəş qədim İranın məşhur oxatanı olmuşdur. Turan hökmdarı Əfrasiyab iranlılara qalib gəldikdən sonra Cəmşid nəslindən olan Mənucohr adlı sərkərdəni həbs edir. Mənucohr Ariya torpağından ona bir ox məsafəsi qədər torpaq verməyi xahiş edir. Mənucohr bir mələyin məsləhəti ilə ox atmağı Arəşə tapşırır. Arəş Dəməvənd dağının zirvəsinə çıxıb bütün qüvvəsi ilə oxu atır. Ox Təbəristan dağlarından aşaraq Xorasanda Ceyhun çayının kənarında bir nəhəng qoz ağacına sancılır. Bu mahir oxatanın qolları bədənindən ayrılır, həlak olur. Arəşin oxu böyük bir məsafəni qət etdiyinə görə həmin ərəzi Mənucohrün ixtiyarına verilir. Mənucohr həmin günü «Cəşnitirkan» («Oxatanlar bayramı») adlandırır.

Məşqin, təmrinlərin böyük əhəmiyyətini başqa bir yunan əfsanəsi təsdiq edir. Əfsanədə deyilir ki, Timantes adlı bir igid həmişə öz ox və yayı ilə məşq edər, qələbələr qazanarmış. Bir dəfə o, üçaylıq səyahətə çıxır. Səyahətdən qayıdandan sonra ox və yayını götürüb atmaq istəyir. Lakin üç ay məşq etmədiyindən yayı darta bilmir. Oxu və yayını yandırır, özünü də həmin atəşə ataraq deyir: Bundan sonra mən nəyə lazımam?

XVI əsrdən başlayaraq T.Mor, L.Vives, P.Ramus, F.Rable, M.Monten və digər utopistlər, habelə, humanistlər təlimdə şolastikanın əleyhinə çıxır, ehkamçılığı tənqid edir, təlimi həyata, təbiətə yaxınlaşdırmaq ideyasını irəli sürürdülər. M.Monten uşaqların müstəqilliyinə, fikirlərini sərbəst ifadə etmələrinə müstəsna əhəmiyyət verir və deyirdi: «Mən istəyirəm ki, bu böyük aləm şagirdlərimin kitabı olsun». F.Rable təsvir etdiyi yeni məktəbdə müşahidəyə, sual-cavaba daha çox yer verirdi. F.Bekon deyirdi ki, kitab bilikləri ilə biz təbiətə ağalıq edə bilmərik. Təlimdə müşahidə, ümumiləşdirmə, induksiya və eksperiment olmalıdır. R.Dekartın fikrinə, təlimdə sözləri əşyaları əvəz etməlidir. V.Ratki isə hər şeyin təbiətə müvafiq şəkildə, təbiətin metodlarına, qaydalarına əsasən öyrədilməsini tələb

edirdi. İntibah dövrünün filosof və pedaqoqlarının belə çıxış etmələrinin səbəbi sxolastik, doqmatik təlim metodlarının məktəblərdə hakim olması idi. Təlimdə əzbərçiliyin, doqmatizmin və formalizmin əleyhinə çıxanlar sırasında dahi çex pedaqoqu Y.A.Komenski xüsusi yer tuturdu. O, təlimdə müəllimin şərhinə, müsahibəyə, təmrirlərə, təkrara, müşahidəyə, təhlilə, sual-cavaba, müqayisə və əyaniliyə yüksək qiymət verir, təlimdə əyaniliyi mexanikanın «qızıl qaydasına» bərabər tutur, müqayisəni əqlin çırağı, məktəbi insanlıq emalatxanası adlandırırdı.

XIX əsrin II yarısında ingilis pedaqoqu Armstrong kimyanın tədrisinə evristik müsahibəni daxil etmiş, şagirdi tədqiqatçı vəziyyətində qoyaraq müəllimin köməyi ilə yeni bilikləri kəşf etmələrini əsaslandırırırdı. O, evristik müsahibədən istifadə edərək şagirdləri hazır elmi nəticələr çıxarmaqdan daha çox tədqiqatçılığa öyrədirdi. Evristik müsahibə müxtəlif zamanlarda müxtəlif şəkillərdə işlədilmişdir. Məsələn, laborator-evristik metod, təcrübi-sınaq metodu (A.Y.Gerd), laboratoriya dərsləri (K.P.Yaqodovski), evristik metod (Armstrong), təbii-elmi metod (A.P.Pinkeviç) və b. həmin terminlərin yaxınlıq və oxşarlıqlarını nəzərə alaraq B.Y.Raykov 1913-cü ildə onların hamısını tədqiqatçılıq metodu termini ilə əvəz etmişdir. Dahi rus pedaqoqu K.D.Uşinski iki əsas – sintetik və analitik metod olduğunu qeyd edir və hər bir metodun ayrı-ayrı fənlər üçün səciyyəvi olan priyomlarının geniş şərhini verirdi.

V.P.Vaxterov müşahidəyə, müstəqil işə xüsusi yer verir və deyirdi ki, dərstdə hərəkət, əmək, təmrin, oyun hakim olmalı, dərsi idarə etməlidir. O, əyani təlim əvəzinə təlimdə əşya metodunu irəli sürmüşdür.

XIX əsrin 90-cı illərində Berlin Uuniversitetinin professoru F.Paulsen «Pedaqogika» adlı əsərində təlim metodlarına az da olsa yer vermiş, vaxtı ilə Leybnis tərəfindən elmə gətirilmiş appersepsiya (təsəvvürlərə görə dərkətmə) anlayışını geniş şərh edərək qeyd edirdi ki, təlimdə müvəffəqiyyət iki mühüm şərtlə əldə edilir: a) şagird müəyyən təsəvvür və anlayışlara sahib olmalıdır; b) şagirdə olan təsəvvür və anlayışlar yeni təsəvvürlərin təsiri ilə hərəkətə gələrək, diqqəti oyatmalıdır. Həndəsədən kvadrat, katet, hipetonuz və ya üçbucaq haqqında heç bir məlumatı, təsəvvürü olmayan uşağa Pifaqor teoremini izah etmək mənasız olardı. Deməli, ilk növbədə şagirdin appersepsiya təsəvvürləri olmalıdır. O, sual-cavabı əsas

metodlardan biri hesab edirdi. Onun fikrincə, bütün məktəblərdə sual-cavab metodu (Sokrat metodu) geniş yayılmışdı. F.Paulsen təlimi müşayət edən, təlimdə eyni vaxtda gedən və təlimi qabaqlayan suallardan bəhs edərək onları hazırlayıcı, köməkədi və yoxlayıcı, – deyə üç qrupa bölürdü. Onun fikrincə, şərhin akromatik (mühazirə) növü passivlik yaradır, uşaqların fəallığına mane olur. Ona görə də təlim elmi-tədqiqat metodları əsasında həyata keçirilməli, hadisələrdən, faktlardan başlayıb qanunlara doğru, induktiv analitik yolla getməlidir.

Beləliklə, təlim metodlarının inkişaf tarixi təsdiq edir ki, təlim metodlarının təsnifatına böyük ehtiyac duyulmuşdur. Bu böyük problem A.Disterveq tərəfindən onun təşəbbüsü ilə başlamışdır.

Bilik elmin mənəvi elementi, şüurun mövcudluq metodudur. Təlim metodları müxtəlif əlamətlərə görə təsnif edilir. Təlim metodlarını təsnif etməyə A.P.Pinkeviç səy göstərmişdir. O, təlim metodlarını belə təsnif etmişdir: a) məntiqi; b) doqmatik; v) evristik; q) tədqiqatçılıq; d) layihə və dalton-plan metodları. Təlim metodlarının təsnifatına XX əsrin 30- cu illərində daha çox diqqət yetirilmişdir. Həmin illərdə P.N.Şimbiryev (1934), M.İ.Pistrak (1935) belə bir fikir irəli sürdülər ki, məktəblərdə müəllimin şərh, müsahibə, kitabla iş, nümayiş kimi metodlardan istifadə etmək lazımdır.

Pedaqoqlar təlim metodlarını didaktik vəzifələrinə, bilik mənbələrinə, idrak fəaliyyətinə, didaktik məqsədlərinə, tədris-tematik fəaliyyətinə, təlimin başlıca mərhələlərinə görə təsnif etmişlər. Ən geniş yayılmış təsnifat bilik mənbəyinə görə olan təsnifatdır. Bu təsnifatı XX əsrin 50-ci illərində D.A.Lordkipanidze, Y.Y.Qolant, M.Ə.Muradxanov etmişlər. Onlar bilik mənbəyinə aşağıdakıları daxil etmişlər: 1. Müəllimin canlı sözü; 2. Kitabla iş; 3. Təbiət, cəmiyyət və məişət hadisələrinin müşahidəsi; 4. Şagirdlərin fəallığı. Həmin mənbələrə uyğun olaraq aşağıdakı təlim metodlarını müəyyən etmişlər: 1. Söz metodları; 2. Kitabla iş; 3. Laboratoriya işi; 4. İllüstrasiya və demonstrasiya; 5. Praktiki işlər; 6. Çalışmalar. Ümumiləşmiş şəkildə Y.Y.Qolant təlim metodlarını üç böyük qrupa bölmüşdür: 1. Söz metodları; 2. Əyani metodlar; 3. Praktiki metodlar.

M.A.Danilov və B.P.Yesipov təlim metodlarını didaktik vəzifələrinə görə belə təsnif etmişlər: 1. Yeni biliklərin mənimsənilməsinə təmin edən metodlar; 2. Bilik, bacarıq və vərdisləri möhkəmləndirən və təkmilləşdirən metodlar. Birinci qrupa məlumat- inkişafetdirici

metodları (müəllimin şifahi şərhı, müsahibə; kitab üzərində iş; təlimin evristik (axtarış) metodları – evristik müsahibə, disput; laboratoriya işi; tədqiqat metodları), ikinci qrupa isə təmrinləri, praktik işləri daxil etmişlər.

Metodların idrak fəaliyyətinin tiplərinə görə təsnifatını XX əsrin 60-cı illərində İ.Y.Lerner və M.N.Skatkin vermişlər. Onlar fəaliyyətin tipinə görə aşağıdakı təlim metodlarını müəyyən etmişlər: 1. İzahlı-illüstrativ; 2. Reproduktiv; 3. Problemlı şərh; 4. Qismən axtarıclıq (evristik); 5. Tədqiqatçılıq.

Təlim metodlarının iki tərəfi (binar) olduğu ideyasını M.İ.Mahmudov irəli sürmüşdür. Təlim metodlarını didaktik məqsədinə görə təsnifatını Q.İ.Şukina, İ.T.Oqorodnikov və b. vermişlər. Təlim metodlarının tədris-idrak fəaliyyəti vəzifələrinə görə təsnifatını Y.K.Babanski irəli sürmüşdür. Akademik M.Mehdizadə təlim metodlarının həm didaktik vəzifə və məqsədinə görə, həm də idrak fəaliyyətinin xarakterinə görə təsnif edilməsini məqbul saymış, özünün obyektiv və orijinal fikirlərini də söyləmişdir. Təlim metodlarının təlimin başlıca mərhələlərinə görə təsnifatını N.M.Kazımov və Ə.Ş.Həşimov irəli sürmüşlər. Qeyd etməliyik ki, təlim metodlarının təsnifatına dair irəli sürülən fikirlərin hər birində maraqlı, orijinal mülahizələr vardır. Bu təsnifatların hər birinin təlim prosesində özünəməxsus yeri vardır. Akademik M.Mehdizadə belə yazırdı: Təlim metodlarının təsnifatı əsas müddəaya istinad etməklə bərabər, bəzi başqa müddəanı da nəzərdə tutur... Heç bir metod başqalarından tam təcrid olunmur. Onların birindən o birinə keçmək üçün imkanları vardır. (Göstərilən əsəri, səh.116). Buna görə də həmin təsnifatlara kompleks yanaşaraq orta ümumtəhsil məktəblərində pedaqoqlar tərəfindən müəyyən edilmiş təlim metodlarını şərh etməyi lazım bilirik.

9.3. Təlim metodlarının səciyyəsi

9.3.1. Müəllimin şifahi şərh

İfakt və hadisələrin nağıl, izah etmək, məktəb mühazirəsi vasitəsilə şagirdlərə canlı-emosional çatdırılması metoduna *şifahi şərh* deyilir. Şifahi şərh zamanı müəllim bir sıra didaktik məsələləri həll edir. O, şagirdlərə məlumat verir, onların biliklərə yiyələnmə prosesini idarə edir, məktəblilərdə idrak marağı və qüvvələrinin inkişafına şərait yaradır. Müəllimin şifahi şərh bütün təlim metodlarına daxil olur. Bu metodun üstün cəhəti odur ki, müəllim az vaxtda şagirdlərə çoxlu məlumat verə bilər. Müəllim həmin metodun köməyi ilə müxtəlif vasitə və tərzlərdən təcrübə göstərmək, lent yazısını dinləmək, video lent yazısına baxmaq, müxtəlif şəkillər, sxemlər, diaqramlar nümayiş etdirmək, televiziya tədris materiallarına baxmaq və s. asanlıqla istifadə edə bilər.

Müəllim planauyğun və məqsədyönlü fəaliyyəti ilə minimum vaxt ərzində məkan və zaman etibarı ilə şagirdlərdən çox-çox uzaq olan hadisələr və proseslər haqqında onlara elmi məlumatları çatdırmaqla bilər. Müəllim şagirdlərin əqidəsinə, ideya-siyasi tərbiyəsinə, əmək, estetik, ekoloji, iqtisadi tərbiyəsinə, fiziki təhsilinə, sağlamlığının qorunub saxlanılmasına şifahi yolla ciddi təsir göstərir.

Müəllimin şifahi şərh zamanı şagirdlər zahirən qeyri-fəal görünür, onlar yalnız dinləyirlər. Buna görə də bəzi pedaqoqlar belə hesab edirlər ki, şagirdin fəaliyyəti reproduktiv səciyyə daşıyır. Əslində isə belə deyildir. Ona görə də müəllim şərh zamanı yalnız elmi məlumatları şagirdlərə çatdırmaqla kifayətlənmir, o, həm də şagirdin dərk etmə fəaliyyətini idarə edir, düşüncə qabiliyyətini inkişaf etdirir, onlarda dinləmə mədəniyyətini tərbiyə edir. Şərh zamanı müəllim düşündürücü sualları ilə şagirdlərin diqqətini oyaq saxlamağa, «ruhumuzun qapısını» açıq saxlamağa çalışır, şagirdlərin «diqqət kasalarını» elmi məlumatlarla doldurmağa səy edir. Belə şərh zamanı şagird qavradığı yeni materialı, biliyi keçmiş təcrübəsi ilə, mövcud biliyi ilə əlaqələndirir, fikri fəallıq priyomlarını işə salır, müqayisələr aparır, yeni məlumatı, elmi nailiyyətə öz münasibətini bildirir. Müəllimin pedaqoji ustalığı bu zaman üzə çıxır. Müəllim şagirdlərin daxili idrak proseslərini görə bilər, sezir, başa düşürsə, onların nədə çətinlik çəkdiklərini hiss edərsə, həmin çətinlikləri aradan qaldırmaqda onların köməyinə

çatırsa belə müəllim yaradıcı, yenilikçi, novator müəllimdir. Əsl müəllimlik də məhz budur.

Şifahi şərh zamanı müəllim problemli vəziyyət yaradır. Problemli şərh iki istiqamətdə aparmaq olar. Birincisi, müəllim materialı şərh edərkən problemin mahiyyətini izah etməklə problemli situasiya yaradır. Bu halda şagirdlər fikrən müəllimin arxasınca gedir, elmi idrak, tədqiqat yollarının dərk olunmasında iştirak edirlər. İkinci halda şagirdlər problemli məsələlərin həllində iştirak edirlər. Bu zaman onlar bilikləri, fakt və hadisələri özləri üçün sanki kəşf edirlər.

Müəllimin şifahi şərh metodunun üç növündən məktəblərdə geniş istifadə edilir. Birinci, fakt və hadisələri nağıl etməkdir. Nağıl etmək fakt və hadisələri canlı, emosional bir tərzdə şagirdlərə çatdırmağa deyilir. Nağıl edərkən müəllim fakt və hadisələri, bilikləri ardıcıl, məntiqi, şüurlu, başa düşülən tərzdə şagirdlərə çatdırır. Müəllim nəql üçün plan tərtib edir, lazım olan materialı toplayır, məqsədinə çatmaq üçün müxtəlif fikri fəallıq priyomlarından istifadə edir.

İkincisi, izahdır. İzah faktları təhlil etməyi, sübutlara müraciəti, hesablamaдан istifadə etməyi tələb edir. İzah zamanı şagirdlərin suallara cavab vermələri, mübahisələrdə iştirak etmələri zəruridir. Müəllim materialı izah etməzdən əvvəl şagirdlərin biliklərini, təcrübəsini nəzərə alır, materialın şərhı üçün fikri fəallıq priyomlarından istifadə edir. Şərhin gedişində müəllim şagirdlərə izah edəcəyi materialın planını verir, əsas məsələləri nəzərə çatdırır, şagirdlərin diqqətini hadisələrin ümumi və xüsusi tərəflərinə cəlb edir. Müəllim şərh zamanı şagirdlərin idrak fəallığını idarə etmək üçün suallardan, ani fasilələrdən, intonasıyadan istifadə edərək nitqinin daha anlaşılıqlı və təsirli olmasına çalışır.

Üçüncüsü, məktəb mühazirəsidir. Məktəb mühazirəsində proqramın nəzərdə tutduğu zəruri mövzular şərh edilir. Mühazirə 30-35 dəqiqə ərzində aparılır, şərhin elmiliyi ilə səciyyələnir. Məktəb mühazirəsi öz quruluşuna, tədris materialının məntiqi şərhinə, biliklərin verilməsi sisteminə görə digər təlim metodlarından fərqlənir. Məktəb mühazirəsində müəllim yalnız şagirdlərə elmi məlumatları çatdırmaqla kifayətlənmir, habelə, onlarda dinləmək mədəniyyətini tərbiyə edir, qeydlər aparmaq, plan tutmaq kimi bacarıqları da formalaşdırır. Plan tutmaq şərh edilən materialın başlıca ideyasını başa düşməyə, onun hissələri arasındakı qarşılıqlı əlaqələri və asılılığı müəyyənləşdirməyə kömək edir. Qeydlərin aparılması dinləmə prosesini fəallaşdırır, onlara

diqqətlərini müxtəlif obyektlərə paylamağı öyrədir. [Məktəb mübarizəsinin səmərəli olması üçün bir neçə şərti nəzərə almaq vacibdir:

1. Mühazirənin planını hazırlamaq;
2. Şagirdləri mühazirənin planı, mövzusu ilə tanış etmək;
3. Planda nəzərdə tutulmuş mövzunu məntiqi ardıcılıqla şərh etmək;
4. Məntiqi əlaqə və ardıcılığı gözləmək və s.]

! Müəllimin şifahi şərhinin bir sıra çatışmayan cəhətləri də var. Şərh-də fasiləsizlik şagirdlərin idrak fəaliyyətini çətinləşdirir. Şagirdlərin müəyyən hissəsi diqqətlərini şərh olunan məsələlər ətrafında cəmləşdirməkdə çətinlik çəkir. Axı, materialı hər bir şagird fərdi surətdə mənimsəyir. Müəllim şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqda çətinlik çəkir. Bunlar isə idrakda irəliləmənin sürətinə təsir edir. Çünki hər bir şagird bu izahı, nağılı, mühazirəni öz fərdi imkanları baxımından qəbul edir. Bu da şərh zamanı idarəetmə, əks əlaqə yaratma prosesi xeyli çətinləşir. [Şifahi şərhin həmin çətinlikləri, başqa metodların, xüsusilə, müsahibə metodunun köməyi ilə aradan qaldırılır.]

9.3.2. Müsahibə metodu

Müəllimin fakt və hadisələri sual-cavab vasitəsilə şagirdlərə çatdırılmasına *müsahibə metodu* deyilir. Şagirdlərin idrak prosesini idarə etməkdə müsahibə müəllimə daha çox imkan verir. Bu metodun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, müəllimin verdiyi suallar şagirdlərin təfəkkür fəaliyyətini aşkara çıxarmaqda ona kömək edir. Müsahibə metodu şagirdləri faktların təhlilinə cəlb etməyə imkan verir. Müəllim müqayisə priyomundan istifadə edərək yeni biliyin, hadisənin əvvəllər öyrənilmiş hadisə və biliklərin oxşar və fərqli əlamətlərini şagirdlərin iştirakı ilə müəyyənləşdirir. Müsahibənin gedişində şagirdlər yeni fakt və hadisələri axtarır tapmağı öyrənir, öz fikirlərini söyləyə bilir və səhvlərini dərk edib başa düşürlər.

Müsahibənin iki növü vardır. Bunlardan biri təkrar, digəri evristik müsahibədir. Təkrar müsahibə biliklərin möhkəmləndirilməsinə xidmət edirsə, evristik müsahibə də yeni biliklər tapdırılır. Müsahibə metodu şagirdləri kollektiv surətdə həqiqəti axtarmağa sövq edir, əqidənin formalaşmasına şərait yaradır. Müsahibə şagirdlərin təfəkkürünü fəallaşdırır, onların fikri fəallıq priyomlarından istifadəsini

asanlaşdırır. Bu zaman induksiya, deduksiya, təhlil-tərkib, müqayisə və ümumiləşdirmədən geniş istifadə olunur. İnduksiya nümunələrdən, misallardan nəzəri fikirlərə doğru gedirsə, deduksiya nəzəri fikirlərdən nümunələrə, misallara doğru gedir.

Müsahibə metodundan müvəffəqiyyətlə istifadə etmək üçün müəllim ona ciddi hazırlaşmalıdır. Müsahibə zamanı sualların məntiqi ardıcılıqla düzgün qurulması zəruridir. Suallar aydın, dürüst və qısa olmalıdır. Düzgün ifadə edilmiş sual cavabın yarısıdır. Suallar müxtəlif məqsədlər: şagirdlərin faktları necə mənimsəmək, fakt və hadisələr arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirmək, öyrənilən fakt, hadisə və proseslərin mühüm əlamətlərini ayırd etmək, səbəb-nəticə əlaqələrini tapmaq, anlayışları dəqiqləşdirmək, biliyin tətbiq edilməsinə şərait yaratmaq üçün verilir. Suallar, adətən, sıfə verilir, sonra isə hər hansı bir şagirddən soruşulur. Bu, bütün şagirdlərin verilmiş sual ətrafında fikirləşməsinə, onların fəallığına, düşünə bilmələrinə şərait yaradır. Müsahibə zamanı şagirdlər yalnız nə öyrəndikləri haqqında deyil, həm də necə öyrəndikləri haqqında düşünürlər. Bu isə mənimsənilmiş bilikləri sistemə salır, müstəqil dərk etmək üçün çox zəruri olan iş metodlarından istifadə etməyə kömək edir.

Müsahibə zamanı müəllim əyani və texniki vəsaitlərdən – şəkillərdən, sxem və diaqramlardan, müxtəlif xəritələrdən, kinodan, televiziya, maqnitafondan, kompüterdən və s. istifadə edir. Bu isə bütövlükdə tədris prosesinin əyaniləşdirilməsinə səbəb olur, şagirdlərin maraqlarının, təfəkkürlərinin inkişafına şərait yaradır.

9.3.3. Kitab üzərində iş

İnsan tarixində ən böyük kəşflərdən biri hərflər və mətbəədir. Min illər boyu ən böyük zəka sahibləri, aqillər öz düşüncələrini, biliklərini gil lövhələrə, palma yarpaqlarına, papirus və perqamentlərə yazmış, özləri dünyalarını dəyişsələr də, fikirlərini ölməyə qoymamışlar. Nəsillər bir-birini əvəz etmiş, lakin onların mənəvi sərvətləri, bilikləri sözün köməyi ilə kitablarda yaşamış, əsrlərin dərinliklərindən keçərək milyonların mənəvi dünyasını işıqlandırmışdır. Ona görə dünya xalqlarının aqilləri kitaba yüksək qiymət vermişlər.

«Kitab gəncliyi qidalandırır, qocanı gümrahlaşdırır, xoşbəxtliyi bəzəyir, bədbəxtliyə sığınacaq və təskinlik verir, evə sevinc bəxş edir. Kitabsız ev ruhsuz bədənə bənzəyir» (Siseron). «Kitab gecə müsahibidir.

Onunla söhbətə girişəndə insan əzab və kədərdən xilas olur, bilik əldə edir və onun əqli inkişaf edir, onu gözəl bir gülüstana aparır» (Əli ibn Cahun). «Dövrümüzün ən yaxşı müsahibi kitabdır» (Mütənttəbi). «Kitaba məhəbbət hikmətə, müdrikliyə məhəbbətdir» (De Buri). «Kitabsız əql qanadsız quşa, yelkənsiz gəmiyə bənzəyir» (Səlnamədən). «Kitab tənhalıqda gözəl dost, qərib ölkədə ən gözəl tanışdır» (Əl-Kənz Məftun), «Kitab əbədiyyətə qovuşmuş beyinlərə abidədir» (Devenant), «Dünyada kitabdan əziz dost yoxdur» (Nəvai). «Kitab zamanın dalğaları qoynunda özünün qiymətli yükünü nəsilədən-nəsilə aparən fikir gəmisidir» (F.Bekon). «Yaxşı kitab qiymətli xəzinədir» (Zərdəbi). «Kitab xəzinələr anbarı, müdriklik mənbəyi, xeyirxahlıq çeşməsidir» (Əl-Kənz Məftun).

Qocaman Şərqi bir atalar sözündə deyilir ki, günəş dünyanı işıqlandırdığı kimi, kitablar da insan əqlini nurlandırır. Bu kimi qiymətli fikirləri çoxaltmaq da olardı. Lakin buna ehtiyac qalmır. Əsas məsələ şagirdlərin kitab üzərində necə işləmələrinin mahiyyətini aşkarlamaqdır. Məktəbdə kitabla işləməyi, kitaba məhəbbət tərbiyə etməyi şagirdlərə öyrətmək vacibdir. Azərbaycanda milli təhsil və peşə təhsili həyata keçirildiyi xalqın milli mənəvi ruhuna bağlılığı, bütövlükdə həyatımızın yenidən qurulduğu, məktəblilərin müstəqil işin, yeni təfəkkür tərzinə geniş yer verildiyi bir dövrdə məktəblilərin kitab üzərində işini düzgün təşkil etmək zəruridir. Kitab anlayışına məktəblilərin istifadə etdikləri dərslik və dərs vəsaitləri, müxtəlif lüğətlər, sorğu kitabları, ensiklopediyalar və s. daxildir. Dərslik və dərs vəsaitləri şagirdlər üçün məcburi bilik mənbəyidir. Bunlarla yanaşı, onlar əlavə kitablarla da işləyirlər. Ona görə də onlara kitabla necə rəftar etməyi, dərslik və dərs vəsaitlərinin arxivləşdirməsini başa düşməyi öyrətmək hər bir fənn müəlliminin borcudur. Bu zaman məktəblinin vaxt büdcəsini də nəzərə almaq vacibdir. Ona görə ki, hər bir müəllim hər gün dərslik və dərs vəsaitlərindən, əlavə mənbələrdən müxtəlif səhifələri oxuyub öyrənməyi tapşırır. Ümumilikdə hesablayanda aydın olur ki, hər bir şagird həftə ərzində 100-150 səhifə materialı oxumalı, öyrənməlidir. Yuxarı siniflərdə bu səhifələrin sayı bir az da artıq olur. Əlavə olaraq məktəblilərin əksəriyyətinin kitabdan çox kompüterə meylli olduqlarını da nəzərə almaq lazımdır. Ona görə də ilk növbədə şagirdlərdə kitaba məhəbbəti, marağı tərbiyə etmək, öyrənməyi öyrətmək vacibdir.

Kitab üzərində iş bir neçə mərhələdə təşkil olunur. Birinci mərhələdə şagird kitablardan verilmiş zəruri təlim materialı ilə tanış olur. Məktəbli mətni oxuyub başa düşməyə çalışır. İkinci mərhələdə şagird verilmiş mətni bir neçə dəfə oxuyub, yadda saxlamağa çalışır. Bu mərhələdə şagird mətndə rast gəldiyi, başa düşmədiyi terminləri, sözləri seçir, sorğu kitabları və lüğətlərin köməyi ilə həmin terminlərin etimoloji mənasını, hansı dildən olduğunu öyrənir. Üçüncü mərhələdə şagird kitabı örtərək öyrənilməsi zəruri olan təlim materialını öz-özünə danışır, fakt və hadisələri izah edir, teoremləri, düsturları isbat edir, materialı şüurlu mənimsəməyə çalışır. Bu zaman başqa bir adamın (nənənin, babanın, ata və ya ananın) şagirdin danışığını dinləməsi və nəzarət etməsi müsbət nəticə verir. Bu, şagirdin məsuliyyətini xeyli artırır. Şagird fikrini şərh edərkən çətinlik çəkdiyi yerləri bir də nəzərdən keçirir. Dördüncü mərhələdə məktəbli hələ mətni, fakt və hadisələri, qanunları, teorem və düsturları tam mənimsədiyinə şübhə ilə yanaşır və öyrəndiyi bilikləri təcrübəyə tətbiq etməyə, öz-özünü yoxlamağa xüsusi diqqət yetirir, biliklərini möhkəmləndirir. Beşinci mərhələdə şagird müəyyən qeydlər edir, şərh edəcəyi təlim materialının lahiyəsini cızır, plan tərtib edir, materialı müəyyən hissələrə bölə bilir. Bu isə o deməkdir ki, şagird təlim materialını tam mənimsəmiş, özününküləşdirmişdir.

Kitaba məhəbbət tərbiyə etmək, ona qayğı ilə yanaşmağı öyrətmək üçün şagirdlərə deyilməlidir ki, kitab bir nəfərin deyil, kollektiv insan əməyinin məhsuludur. Məktəblilər hər hansı bir mətbəyə ekskursiya-ya getməklə, kitabın həyat yolunun necə mürəkkəb olduğunu anlaşırlar. Müəllimlər şagirdlərə izah edib deyirlər ki, bu qədər insan zəhmətinin nəticəsi olan kitaba qayğı ilə yanaşmaq hər kəsin borcudur.

Müəllimlər şagirdlərə izah edirlər ki, kitab üzərində iş kitabın titul vərəqindən başlayır. Kitabın bölmələri, fəsilləri, yarım fəsilləri olur, bəzi fikirlər qara iri şriftlərlə çərçivədə, bəziləri seyrək, bəziləri kiçik şriftlərlə yığılır. Buna kitabın arxitektônicası deyilir.

Kitab üzərində işlə əlaqədar plan tutmağı, konspekt (icmal), tezis tərtib etməyi, məruzə və referat yazmağı şagirdlərə öyrətmək vacibdir. **Plan** fikirlərin toxumasıdır. Plan fikri intizamlaşdırır, materialın sistemlə, məntiqi ardıcılıqla şərhinə şərait yaradır, fikirlərin lakonik izahına kömək edir. Plan mətndən faktlara, faktlardan fikirlərə yoldur. Yaxşı plan mətnin ideyasını, məqsədini və məzmununu özündə əks etdirir. Plan tərtib edərkən oxunmuş mətni, təlim materialını

fikrən bitkin hissələrə bölmək vacibdir. Mətndəki məsələləri həmin bitkin hissələrdən çıxarılmış yarım sərlövhələr ətrafında toplamaq, sonra isə fikirləri planda tutulmuş ardıcılıqla şərh etmək lazımdır. Plan tərtib etməyi bacarmaq yalnız mətni dərindən dərk etmək, başa düşmək əlaməti olmayıb, həm də materialı düzgün qavramaq və dərk etməyin nəticəsidir. Plan tərtibi ilə yanaşı, materialı şüurlu dərk etməyin mühüm əlamətlərindən, vasitələrindən biri də sxem, cədvəl, diaqram tərtib etmək, şəkillər çəkməkdir. Bunlar müstəqil tərtib edildikdə material daha möhkəm və şüurlu mənimsənilir, şagirdlər mətnin mahiyyətini, fikirlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələri daha dərindən anlayır, səbəb və nəticə əlaqələrinin nədən ibarət olduğunu görə bilirlər.

Konspekt – icmal yazmaq – oxunmuş təlim materialının şagirdin öz sözləri ilə ifadəsidir. Latin atalar sözündə deyilir ki, kim oxuyarkən qeydlər edir, konspekt tutursa, o, mətni ikinci dəfə oxuyur. Konspekt yazarkən kitabın və ya mövzunun ayrı-ayrı abzaslarını pərakəndə halda köçürmək olmaz. Konspekti şagird öz sözləri ilə yazır və yeri gəldikdə misallardan, nümunələrdən istifadə edir. Məsələn, şagird təbiət qanunlarının mahiyyətini, insanların təbiətə hökmranlıq etməsinə dair konspekt yazırsa, o, təbiət qanunlarının obyektiv olduğunu, insanların iradəsindən asılı olmadığını qeyd edir. O, eyni zamanda bu qanunların insanlar tərəfindən dərk edildiyini də yazır. İnsanlar təbiətə diktə edə bilməz. Onlar təbiət qanunlarını dərk edə bilirlər. Çaylar daşır, kəndləri, taxıl ərazilərini yararsızlaşdırır. İnsanlar buna qarşı tədbirlər görüb çay daşqınlarının qarşısını ala bilər. Bütün bunları şagird konspektində bir cümlə ilə qeyd edə bilər. Məsələn, çay daşqınları, tufan və s. Konspekt yazmaq mənimsənilmiş materialı bir daha oxumaq, əsas yerləri xatırlamaq, yada salmaq, düşünmək, materialı hafizədə möhkəmlətmək deməkdir.

Məruzə hazırlamaq müəyyən bir mövzu haqqında bir neçə mənbədən istifadə etməklə elmi məlumatları təhrif etmədən öz sözləri ilə müəyyən həcmdə mətn hazırlamaq deməkdir. Məruzələri bütün fənlər üzrə hazırlamaq olar. Məsələn, «Dil xalqın mənəvi sərvətidir», «Mexanikanın hərəkət qanunları», «Kitab bəşəriyyətin ən böyük kəşfidir», «XII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin qızıl əsridir», «Azərbaycanda milli memarlıq məktəbinin yaradıcıları», «Nizami xalqımızın dünya mədəniyyətinə buraxılış vəsiqəsidir», «Nizami və dünya ədəbiyyatı», «Hüseyn Cavid və Höte», «Elementlər ölkəsinə səyahət», «M.S.Ordubadi yaradıcılığında milli şüurun təsviri», «N.Tusi böyük

alimdir», «N.Tusi və Avropa alimləri», «Azərbaycan intibahı, onun Qərb intibahına təsiri», «Azərbaycan Atabəylər dövləti» və s. mövzularda məruzələr hazırlamaq olar. Belə məruzələr şagirdlərin təfəkkürünü, nitqini, dünyagörüşünü, mənəvi keyfiyyətlərini inkişaf etdirir.

Referat – hər hansı bir mövzuda müxtəlif mənbələri təsnif etməklə hazırlanır. Burada şagirdin özünəməxsus yaradıcılığı da əks olunur. Məsələn, şagird «M.S.Ordubadinin «Qılınc və qələm» əsərində milli şüurun təsviri» mövzusunda referat yazarkən o, qeyd edir ki, indiyə qədər heç kim M.S.Ordubadi yaradıcılığında həmin məsələnin qoyuluşuna diqqət yetirməmişdir. M.S.Ordubadi «Qılınc və qələm» əsərində Azərbaycan mədəniyyətinin ən zəngin və qədim mədəniyyət olduğunu əsaslandırıb, xalqımızın milli məniyyətinin zəruri əlamətlərini – qəhrəmanlıq, mərdlik, sözü bütövlüyü, sadıqlıq və s. geniş təsvir etmişdir. «Dünyada canlı və cansız hər şey ölümə məhkumdur. Lakin bir xalqın tarixi və milli əzəməti məhv edilməz bir mənəvi sərvətdir. Azərbaycan xalqı öz mədəni və milli tarixini heç bir kəsə və heç bir qüvvəyə təslim etməmişdir.

Qəhrəmanlıq xalqımızın mədəni və siyasi səviyyəsinin qiymətli məhsuludur. Qəhrəmanlıq milli əzəmətin nəticəsidir. Vətənin o tərəfi – bu tərəfi olmaz, onun hər ovuc torpağı, hər parça daşı sevimlidir. Şərqə – böyük bir məmləkətə elm və mədəniyyəti verən İslamdan qabaq bu yerlərdə yaşayan babalarımız olmuşdur. Bu mədəniyyət, bu elm yurdumuzda yaşamış alimlərin və filosofların fikrindən doğan qiymətli bir məhsuldur. Yurdumuzun Babəki, daha əvvəl Astiyaqı, Fərzadı Şərq dünyasının kökündən gələn tarixi simalardır.

Azərbaycan xalqı haqsızlığa qarşı boyun əyməyən xalqdır. Milli qürur bu xalqın bəzəyidir. İgid Azərbaycan oğulları! Siz Azərbaycan xalqının milli qürur və milli sərhəddini müdafiə etmək üçün gedirsiniz!

Referatda fikirlər düşündürücü olmalıdır.

Tezis – müəyyən bir mövzuda hazırlanmış məruzənin, mühazirənin, referatın əsas ideyalarının qısa şəkildə maddələrlə ifadəsidir.

Beləliklə, göründüyü kimi, kitab üzərində iş metodu şagirdləri yaradıcılığa, tədqiqatçılığa yönəldir, onlarda fikri fəallığı, düşünmək, fikirləşmək qabiliyyətini formalaşdırır.

9.3.4. İllüstrasiya və demonstrasiya

İllüstrasiya fakt və hadisələri statik-hərəkətsiz göstərməyə deyilir. Yəni əyani vəsaitlərin köməyi ilə tədris materialının mənimsənilməsini nəzərdə tutur. Əyani vəsaitlər təlimdə müxtəlif məna kəsb edir. Bəzi halda sadəcə nümayiş xarakteri daşıyır, bəzi hallarda isə mücərrəd fikirlərin mənimsənilməsi prosesini asanlaşdırır.

İllüstrasiya metodu uşaqları surətlər, rənglər, səslər aləminə daxil edir, onlarda hissi idrakın inkişafına səbəb olmaqla onları məntiqi idrak – mücərrəd ideyalar aləminə hazırlayır.

İllüstrasiyanın aşağıdakı növləri vardır: 1. Təbii şəkildə əşyanın özü; 2. Əşyanın şəkli; 3. Əşyanın modeli və maketi; 4. Simvolik və sxematik materiallar (xəritə, qlobus, cədvəl, sxem, diaqram və s.). Bu kimi əyani vəsaitlərdən təlim prosesində yeri gəldikcə istifadə olunmalıdır. Şübhəsiz ki, belə əyani vəsaitlərdən ən çox ibtidai siniflərdə istifadə edilir. Çünki «uşağın təbiəti aydın bir surətdə əyanilik tələb edir... Şəkillər göstərmək, şəkil üzrə nağıl etmək müəllim ilə uşağı bir-birinə yaxınlaşdırmaq üçün ən yaxşı vasitədir». Şəkillər üzrə dərs demək uşaqları dilə gətirir, sinifdə gümrahlıq yaradır.

İllüstrasiya metodu təlim prosesini mücərrəd təsəvvürlər və sözlər üzərində deyil, uşaqların asanlıqla qavradıqları konkret obrazlar üzərində qurmağa şərait yaradır. Bu zaman təlim prosesində şagirdin təsəvvürü konkretdən mücərrədə doğru inkişaf edir. Təlimin ilk günlərdən uşaqları düzgün müşahidəyə alışdırmaq və onların şüurunu dolğun, parlaq obrazlarla zənginləşdirmək işində illüstrasiya metodu mühüm rol oynayır. İllüstrasiya metodunun səmərəli olması üçün pedaqoji ədəbiyyatda edilmiş müəyyən şərtləri nəzərə almaq vacibdir:

1. Təlim prosesində əyani vəsaitin yeri və növü düzgün müəyyən edilməlidir;

2. Əyanilikdən zəruri ehtiyac olduqda, öyrənilən əşya və hadisə haqqında şagirdlərin tam və aydın təsəvvürləri olmadıqda istifadə etmək lazımdır;

3. Əyani vəsaiti şagirdlər aydın görə bilməlidirlər;

4. Əyani vəsaitlərlə şagirdlərin tanışolma fəallığı təmin edilməlidir;

5. Şəkillər əvvəlcədən şagirdlərə məlum olmamalıdır;

6. Sinfə çoxlu əyani vəsait gətirilməməlidir;

7. Əyani vəsaitlər üzərində şagirdlərin müşahidələri ilə müəllimin izahı əlaqələndirilməlidir.

Demonstrasiya fakt və hadisələri dinamikada hərəkətdə, dəyişmə və inkişaf vəziyyətində göstərməyə deyilir. Demonstrasiya fəal dərketmə metodudur. Demonstrasiya ilə əşyanın sadəcə olaraq göstərilməsi arasında böyük fərq vardır. Problem və tədqiqatçılıq səciyyəsi kəsb edən fəal demonstrasiya prosesində şagirdlərin diqqəti əşya və hadisələrin əsas xassələrinə cəlb edilir. Demonstrasiya metoduna müxtəlif təcrübələr, audiovizual vasitələri – kino, televiziya, video, maqnitafon və s. daxildir. Məsələn, «Bitki toxumlarının inkişafı» adlı kinofilmin nümayişi zamanı şagirdlər toxumların torpağın altında necə cücərib boy atdığını, inkişafını görürlər. «İpək qurdu» filmində ipək qurdunun pup vəziyyətindən baramaya çevrilmə prosesini şagirdlər maraqla izləyirlər. «Daş kömür şaxtalarında» adlı filmə şagirdlər insanların yerin altında nə kimi gərgin, qorxulu, lakin əhəmiyyətli əməklə məşğul olduqlarını görə bilirlər.

Demonstrasiya metodunun səmərəli olması üçün aşağıdakı şərtlərə əməl etmək vacibdir.

1. Nümayiş etdirilən obyekt şagirdlər yaxşı görməlidirlər;
2. Obyektin əsas əlamətləri şagirdlərdə təəssürat yaratmaqla, onların diqqətini cəlb etməlidir;
3. Öyrənilən obyektin əsas keyfiyyətləri müstəqil dərk edilməlidir;
4. Təcrübə şagirdlərə aydın olmalıdır;
5. Təcrübə prosesində şagirdlərin fəallığı təmin olunmalıdır;

Beləliklə, illüstrasiya və demonstrasiya metodlarından qarşılıqlı əlaqədə istifadə edilir.

Son vaxtlar nəşr olunan «Pedaqogika» kitablarında videomet deyilən metoddan da bəhs edilir. Videometod informasiyanın ekran vasitəsilə verilməsinə deyilir. Ekran vasitələrinə kodoskoplar, proyektorlar, tədris televiziyası, video maqnitafonlar və s. daxil edilir.

9.3.5. Laboratoriya işi

Laboratoriya işi fizika, kimya, biologiya fənləri üzrə aparılır. Laboratoriya işi şagirdlərdə müşahidəçiliyi, dərketmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, fakt və hadisələrə qayğıkeş münasibəti tərbiyə edir, əmək mədəniyyətini formalaşdırır, elmi eksperiment metodikası ilə tanış edir, cihaz və alətlərlə işləməyi onlara öyrədir. Laboratoriya işi biliklərin şüurlu mənimsənilməsinə, şagirdlərdə praktik bacarıqların yaranmasına səbəb olur. Laboratoriya işi prosesində şagirdlər fizika,

kimya, biologiya fənlərinin tədrisi prosesində öyrəndikləri fakt və hadisələrin, qanunların mahiyyətini dərk edir, məlum bilikləri özləri üçün «kəşf» edirlər. Laboratoriya işi həm frontal, həm qrup, avadanlıq imkan verdikdə fərdi formada təşkil edilir. Laboratoriya işinin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, laboratoriya işində şagirdlərin fəaliyyəti maddiləşir, bunun sayəsində dərkətmənin ayrı-ayrı mərhələləri göz qabağında olur və idarə edilə bilər.

Cihazlardan, alətlərdən, kitablardan, texniki vasitələrdən istifadə edilməsi müəllimlə şagirdlərin birgə fəaliyyətinin planlaşdırılmasını asanlaşdırır.

Beləliklə, paylama materialından, texniki vasitələrdən, alətlərdən, müxtəlif ədəbiyyatdan istifadə, aparılan müxtəlif laborator axtarış işləri müasir məktəblərdə mərkəzi yer tutur. Ona görə ki, laboratoriya işi problemləli vəziyyət yaradır. Problemləli laboratoriya işi produktiv təfəkkürü fəallaşdırır, dərk olunan əşya və hadisələrin sayının artmasına doğru aparır, başlıcası isə təlimə yeni yanaşma formalaşdırır.

9.3.6. Tədqiqatçılıq metodu

Tədqiqatçılıq metodunun pedaqoji fikir salnaməsində özünəməxsus tarixi vardır. Hələ XIX əsrin 60-cı illərində təbiət elmlərinin necə tədris edilməsi böyük mübahisələrə səbəb olmuşdu. Bir çox pedaqoqlar təbiət elmlərini tədqiqatçılıq metodu ilə tədris etməyi zəruri hesab edirdilər. Məsələn, Pisaryev «Pedaqoji sofizmlər» adlı əsərində deyirdi ki, təbiət elmlərini sadəcə olaraq dərsliklərdən öyrənmək olmaz. Təbiət hadisələrini yalnız müşahidə vasitəsilə öyrətmək olar. Elə etmək lazımdır ki, şagird özü axtarır tapsın, səhv etsin, özü öz səhvlərini düzəltsin, ümumiləşdirmə aparsın, elmi yaradan dahilərin bələdçisiz və kompassız getdiyi daşlı-kəsəkli yol ilə getsin. Belə olmasa, şagird dərsliklərdəki materialları birinci səhifədən axırıncı səhifəyə kimi oxusalar da yenə də təbiətsünaslar kimi düşünməyi öyrənə bilməyəcəkdir. Ona məlum olan faktların miqdarı xeyli artacaq, lakin hadisələri müşahidə və müqayisə etmək, onları bir qayda ilə yekunlaşdırmaq və bu qaydaları təcrübə aparmaqla yoxlamaq qabiliyyəti çox güman ki, dərs məşğələsinin başlanğıcında olduğu vəziyyətdə qalacaqdır. Əlbəttə, müəllim üçün təbiətin əsas qanunlarını şagirdin özü axtarır, fikirləşib tapmaqdan ötrü lazım olan şəkildə məşğələ planı düzəltməkdənsə, şagirdə dərs kitabını vermək və onun dərsi

düzgün öyrənməsini müşahidə etmək olduqca asandır; lakin burada iş heç də müəllimin vəzifəsini yüngülləşdirməkdən ibarət deyildir, onun vəzifəsi səmərəli olmaqdan ötrü çətin olmalıdır. Fayda vermək üçün müəllim zəhmətsevər və istedadlı, təşəbbüskar və yaradıcı olmalıdır. Belə bir şəxs isə cansıxıcı kitab dərslərini mexaniki surətdə keçməyə və ona qulaq asmağa dözə bilməz; bunun əksinə olaraq, canlı müşahidə və tədqiqatlar yolu ilə gedən gənc əqlə rəhbərlik etmək, tədricən mürəkkəbləşən çalışmalar vasitəsilə onun gücünü möhkəmləndirmək, onun qazandığı qələbələri və düşar olduğu uğursuzluqları izləmək elə gözəl bir işdir ki, hər bir yaradıcı və işgüzar müəllim onu özü üçün faydalı hesab edib, məmnuniyyətlə bu işə girişə bilər.

Tədqiqatçılıq metodu şagirdlərdə ətraf aləmə, təbiətə, onun hadisələrinə, qanunauyğunluqlarına dərin maraq, düşünmək, dərk etmək cəhdi, mənimsədiyi bilikləri həm praktik, həm də nəzəri problemlərin həllinə tətbiq etmək cəhdi oyadır.

XIX əsrin 2-ci yarısında tədqiqatçılıq metodu məktəblərdə geniş tətbiq edildiyi halda, XX əsrin 30-cu illərində nədənsə unudulur. XX əsrin 60-cı illərindən yenidən tədqiqatçılıq metodu bir sıra pedaqoq-alimlərin tədqiqat obyektinə çevrilir. Tədqiqatçılıq metodu ən çox təlimə aid edilmişdir. Halbuki, son illərdə aparılan nəhəng təhsil islahatı təsdiq edir ki, tədqiqatçılıq metodu tərbiyəetmənin də məhsuldar və səmərəli metodudur. Bu metod hadisələrin tədqiqı baxımından bir neçə fəaliyyət növünü özündə əks etdirir, şagirdləri elmi tədqiqat metodlarına yaxınlaşdırır. Onlar fərziyyələr irəli sürür, müşahidələr aparır, ümumiləşdirmələr edirlər.

Tədqiqatçılıq metodları şagirdlərdə ixtiraçılıq, axtarıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir, onları müstəqil tədqiqat işləri aparmağa, fakt və hadisələrin mahiyyətini dərk etməyə, ümumiləşdirmələr aparıb nəticələr çıxarmağa, oxşar və fərqli cəhətləri, səbəb və nəticə əlaqələrini düzgün təhlil etməyə imkan yaradır. Tədqiqatçılıq metodu vasitəsilə şagirdlər maddi mədəniyyət abidələrini, müəyyən tarixi hadisələrlə əlaqədar tikilmiş abidələri, tarixi şəxsiyyətlərin şərəfinə qoyulmuş heykəlləri müşahidə edir, onlara aid konkret faktları, ədəbi-bədii materialları toplayıb ümumiləşdirmələr aparırlar. Onlar yalnız abidələrə, tarixi binalara baxmaqla kifayətlənmir, onları görməyi, tarixi hadisələrlə əlaqələndirməyi də öyrənirlər. Müşahidə, eksperiment zamanı şagirdlərin məlum elmi, tarixi həqiqətləri «kəşf» etmələrindən narahət

olmağa əsas yoxdur. Onlar məlum həqiqətləri «kəşf» etsələr də, bu işləri həvəslə yerinə yetirir, fizikanın, kimyanın, təbiətşünaslığın müəyyən qanunlarının mahiyyətini dərinlən dərk edirlər.

Təlim prosesində istifadə edilən tədqiqatçılıq metodları şagirdləri elmi idrak metodları ilə tanış edir, şagirdlərdə yaradıcılıq, axtarıcılıq maraqları və motivlərinin yaranmasına səbəb olur. Tədqiqatçılıq metodları təlim prosesində şagirdləri yeni problemləri həll etməyə yönəltmək üçün onların yaradıcılıq fəaliyyətini təşkil etmək vasitəsinə çevrilir.

Tarix, ədəbiyyat müəllimləri də şagirdlərdə bu və ya digər bir tarixi, ədəbi faktı öyrənməyə maraq oyadır, məntiqi əlaqələrə diqqət yetirir, müqayisədən istifadə edirlər. Tarix müəllimləri Müstəqil dövlətimizin milli atributları, orden və medalları, Milli Qəhrəman adının təsis edilməsi kimi məsələlərlə tanış etmək üçün onlara konkret işlər tapşırır. Şagirdlərdən bir qrupuna milli atributlar (bayraq, himn, gerb) haqqında məlumatları, ikinci qrupa orden və medalların təsis edilməsi və üçüncü qrupa Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adının təsis edilməsi haqqında fərmanları toplamağı tapşırır. Şagirdlər Milli Qəhrəmanlar haqqında materiallar toplayıb, onların həyat və fəaliyyətinə dair albom tərtib edirlər. Tarix müəllimləri bununla şagirdləri axtarıcılıq işinə, çətinliyi aradan qaldırmaq, sxem, cədvəl tərtib etmək, suallar hazırlamaq işinə cəlb edirlər. Tədqiqatçılıq metodu nümunə, əlaqi söhbət, disputla sıx vəhdət təşkil edir.

Müəllim əlaqi söhbət keçirərkən, nümunədən bəhs edərkən şifahi şərhədən istifadə edir. Disput təşkil edərkən təlim metodu kimi müsahibəyə müraciət edir. Müsahibə metodunda elmi həqiqətlər uşaqlara tapdırılırsa, disputda əlaqi, mənavi fəzilətlər və qəbahətlər aşkar edilir. Şagirdlərin aşkar edilmiş fəzilət və qəbahətə münasibətləri təhlil-tərkib edilərək konkret nəticələr çıxarılır.

Təlim metodlarını vəhdətdə həyata keçirən müəllimlər yaxşı bilirlər ki, təlim özü-özlüyündə bir sıra çətinliklərlə, stimullarla səciyyələnir, həyəcanlandırır, düşündürür, maraqlandırır, şagirdlər təlim materiallarını şüurlu mənimsəyir, onlarda fikri fəallıq, müstəqillik artır, fikri fəallıq priyomlarından istifadə etmək qabiliyyəti onlarda daha da təkmilləşir.

Şagirdlərin əqli fəallığında məntiqi təfəkkür mühüm rol oynayır. Müəllimin şifahi şərhində illüstrasiya və demonstrasiya mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məntiqi təfəkkürün fəallaşdırılmasında öyrənilən

faktların təhlili, müqayisə, analogiya, induksiya və deduksiya mühüm rol oynayır. Şagirdlərə düşünməyi öyrətmək lazımdır. Maraqlı faktlar, orijinal nəticələr, hadisələrin mahiyyətini dərinlən qavramaq və s. diqqəti cəlb edir. Böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinski yazırdı ki, öyrənilən fənn şagirdlərə yeni ideyalar, fikir, mənəvi keyfiyyətlər aşılmalıdır. Bunu isə müəllim ətraf aləmdən, əlavə ədəbiyyatdan əldə edə bilər. Məsələn, tarix müəllimi Dəmir dövründən, onun emalından söz açırsa, sözcülükdən deyil, dəmirçi haqqında əfsanəni xatırlasa, dərslər daha maraqlı olar: Misir fironu çox gözəl bir saray inşa etdirmişdi. O, inşaatçıları mükafatlandırmaq üçün meydana «Şöhrət kreslosu» qoydurmuşdu. Birinci mükafat alan inşaatçı həmin «Şöhrət kreslosu»nda əyləşməli idi. Mərasim hələ başlamamışdı. Bir nəfər heç bir söz demədən həmin «Şöhrət kreslosu»nda əyləşir. Firon bundan qəzəblənir və deyir: Sən kimsən ki, «Şöhrət kreslosu»nda əyləşirsən?

Naməlum adam təmkinini pozmadan bənnadan soruşur:

- Sənin işlətdiyin aləti kim düzəltdi?

- Dəmirçi.

- Daşyonan, sənin alətini kim düzəldib?

- Dəmirçi.

Sonra dilgərdən soruşur:

- Bəs, sənin?

- Dəmirçi.

Dəmirçi ayağa qalxıb deyir: - Həmin dəmirçi mənəm.

Firon dəmirçinin hərəkətindən razı qalıb onun «Şöhrət kreslosu»nda əyləşməsinə icazə verir və onu mükafatlandırır.

Belə əfsanələrdən «Arximedinin gücü», «Arximed və qızıl tac» və s. istifadə etmək olar.

Beləliklə, təlimin tədqiqatçılıq metodundan vəhdətdə istifadə edildikdə təlimin tərbiyəetmə keyfiyyəti daha da yüksək olur.

9.3.7. Praktiki işlər və çalışmaları metodu

Bu metodlar bilik, bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Təlim prosesində qavranılmış və dərk edilmiş bilik və bacarıq kimi möhkəmləndirmək üçün təcrübədə tətbiq edilməklə formalaşdırılır. Fəaliyyətin bacarıq və vərdişə çevrilməsi üçün bütöv bir çalışmaları sistemi yaradılmalıdır. Bu məsələlərin həllinə, hərəkətin nümunə əsasında təkrar edilməsini, mənimsənilmiş bilik və bacarıqların

yeni şəraitdə tətbiqinə yönəldilmiş yaradıcı səciyyə daşıyan metodlar xidmət edir. Bu metodlar bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşması üçün zəruri olan cəldlik və çeviklik verir, biliyi formalizmdən qoruyur, bilik, bacarıq və vərdişlərdən təcrübədə, yaradıcılıq işində müxtəlif şəkildə istifadə etməyə imkan verir. Bu çalışmaların didaktik mahiyyəti bir də ondan ibarətdir ki, onlar formalaşdırılmış bacarıqların müxtəlif sahələrə asanlıqla keçirilməsini təmin edir. Təkrar etmə, hərəkətlərin ilkin möhkəmləndirilməsi məqsədini yerinə yetirən müxtəlif metod və priyomların hamısı çalışmalar metoduna aid edilə bilər. Bu vəzifəni ilk növbədə nümunə üzrə çalışmalar metodu yerinə yetirir. Çalışmalar deyərkən, təhsil və əməli işlə əlaqədar təkrarlanan priyom və iş qaydalarının kompleksi nəzərdə tutulur. Çalışmalar çoxlu təkrarlarla əlaqədardır. Məsələn, dahi Nizaminin «Yeddi gözəl» əsərindəki Fitnə obrazını xatırlamaq kifayətdir.

Fitnə şah Bəhram Gurun çox istəkli kənizi idi. Bir dəfə ovda olarkən, Fitnə Bəhrama deyir ki, ox atmaqda belə mahirsənsə, qaçmaqda olan cüyürün ayağını qulağına tikə bilərsənmi? Bəhram şah əvvəlcə kiçik bir daş atır, daş cüyürün qulağına düşür. Cüyür dal ayağı ilə daşı qulağından çıxarmaq istədikdə, Bəhram şah oxla cüyürün ayağını qulağına tikir. Bunun müqabilində istəkli kənizi Fitnədən tərifi gözləyən şah Fitnənin: bu, məharət deyil, sadəcə vərdişdir – cavabından qəzəblənib onun ölümünə fərman verir. Sərhəng Fitnəni öldürmür, düşünür ki, şahın qəzəbi soyuyandan sonra o, Fitnəni tələb edə bilər. Ona görə o, Fitnəni öz evinə gətirir və Fitnə yenicə doğulmuş buzovu çiyninə alıb qırx pilləkən qalxır. Bu vəziyyəti hər gün təkrar edir. Bir xeyli vaxt keçəndən sonra Fitnə Sərhəngə şahı qonaq dəvət etməyi bildirir. Şah öz yaxın adamları ilə Sərhəngə qonaq gəlir. Məclisin şirin yerində Fitnə böyümüş buzovu şah Bəhramın qarşısında yerə qoyur və deyir ki, onun əsgərlərindən biri öküzü aşağıya endirsin. Bəhram şah bunun mümkün olmadığını deyir. Bunu eşidən Fitnə buzovu çiyninə alıb aşağı endirir. Bunun müqabilində Bəhram şah: «bu adətdir» deyir. Fitnə cavabında deyir:

Gur vurmaq məharətdir,
Öküz qaldırmaq adətdir?

Nizami bununla deyir ki, insanın həyatında məşq etmək, təmrinlər, çalışmalar mühüm rol oynayır.

Çalışmaların aşağıdakı növləri vardır: 1. Şifahi çalışmalar; 2. Yazılı çalışmalar. (Yazılı çalışmaların isə üzündən köçürmə, ifadə, inşa, imla kimi növləri vardır.) 3. Bədən tərbiyəsi çalışmaları; 4. Qrafik çalışmalar. Bunlarla yanaşı, nümunə üzrə, variativ və yaradıcı çalışmalar da vardır. Nümunə üzrə çalışmalar keçilən bilikləri yada salmaq, verilmiş nümunəyə uyğun tətbiq edilən çalışmalardır. Variativ çalışmalar bilikləri yeni şəraitdə tətbiq etməyə xidmət edir.

Praktik işlər mühüm təlim vəzifələrini yerinə yetirir, əldə edilmiş biliklərin yoxlanılmasına kömək edir, həmin biliklərin sosial dəyərini göstərir, şagirdləri məktəb mühitindən çıxarıb həyata, istehsal sahəsinə daxil edir. Praktiki işlər şagirdləri fəallaşdırır, insanların respublikanın sosial həyatında iştirak etməsinə şərait yaradır. Çünki həyat şəraiti təlim şəraitindən xeyli mürəkkəbdir. Buna görə də təcrübədə tətbiq edilən bilik daim zənginləşir və təkmilləşir.

Praktiki işlər şagirdlərdə təşəbbüskarlığı, müstəqilliyi inkişaf etdirir. Təlim prosesində praktiki işlər metodundan istifadə edən müəllim əməli işdə qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaqda şagirdlərə kömək edir, onların diqqətini bu işdə nəzəriyyənin əhəmiyyətinə cəlb edir.

Təlim metodlarından istifadə edərkən aşağıdakı şərtləri nəzərə almaq vacibdir:

1. Təlimin məqsəd və vəzifələri, daha dürüstü bir 45 dəqiqəlik dərslərin məqsədi;

2. Hər bir tədris fənninin metodlarını seçərkən (tarix, fizika, kimya, ədəbiyyat və s.) fənlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri nəzərə alınır;

3. Şagirdlərin öyrənmə imkanları, yəni onların yaşı, hazırlıq səviyyəsi, sinif kollektivinin xüsusiyyətləri və s. nəzərə alınır;

4. Məktəbin şəraitini, yəni müxtəlif avadanlıqların – kompüter, laboratoriya ləvazimatı, sxemlər, xəritələr və s.;

5. Müəllimlərin təlim metodlarından istifadə etmək imkanları, hazırlığı, təcrübəsi, işə, təlimə münasibəti və s. yüksək əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün imkanlar, şərait, müəllim-şagird, şagird - müəllim münasibətləri nəzərə alınır.

Sual və tapşırıqlar:

1. Təlimin metodlarının pedaqoji prosesin ümumi qanunauyğunluqlarının əsası olduğunu müqayisəli təhlil edin.
2. Təlimin metodlarının tarixilik və müasirlik baxımdan təsnifatını xarakterizə edin.
3. Şifahi şərh metodunun mahiyyəti və tərbiyəedici qanunauyğunluğu.
4. İllüstrasiya və demonstrasiya metodu və onların tərbiyəedici imkanı.
5. Praktiki işlər və çalışmalar metodunun mahiyyətini və tərbiyəedici qanunauyğunluğunu əsaslandırın.

X FƏSİL

TƏLİMİN VASİTƏLƏRİ

10.1. Təlim vasitələri anlayışı

Təlim vasitələri maddi, yaxud ideal obyekt olub, müəllim və şagirdlər tərəfindən yeni biliklərin mənimsənilməsi üçün istifadə edilir. Bu obyekt tədris prosesindən asılı olmayaraq mövcuddur və həmin prosesdə mənimsəmənin predmetini yerinə yetirmək üçün iştirak edir. Təlim vasitələrinin vəzifələrini obyektə görə müxtəlif əsaslar üzrə: 1. onların xassələrinə; 2. subyektin fəaliyyətinə; 3. bilik keyfiyyətinə təsirinə; 4. müxtəlif qabiliyyətlərin inkişafına; 5. tədris prosesində onların səmərəliliyinə görə təsnif etmək olar. Obyektin tərkibinə görə təlim vasitələrini maddi və ideal – deyə iki qrupa bölürlər.

Maddi təlim vasitələrinə dərsliklər və dərs vəsaitləri, qrafiklər, modellər, maketlər, əyani vəsaitlər, tədris-texniki vasitələr, tədris – laboratoriya avadanlıqları, bina, mebel, tədris kabinetinin təchizatı, mikroiqlim, dərs cədvəli və təlimin digər maddi-texniki şərtləri daxil edilir.

Təlimin ideal vasitələri ilə əvvəlcədən mənimsənilmiş bilik və bacarıqlardır ki, müəllim və şagirdlər yeni bilikləri mənimsəmək üçün istifadə edirlər. Məşhur rus psixoloq və pedaqoqu L.S. Vıqotski belə təlim vasitələrinə nitq, yazı, sxem, şərti işarələr, çertyojlar, diaqramlar, incəsənət əsərləri, yadda saxlama üçün minemotexniki uyğunlaşma və s. daxil edirdi. Ümumi şəkildə ideal vasitələr mədəni irsi, yeni mədəni sərvətləri mənimsəmək alətidir. Biliyə çevrilmiş informasiyanın mənimsənilməsi də təlim vasitələrinin ilk cəbbəxanasıdır. Bunlardan şagirdlər əqli nəticələri, sübutları yaddasaxlama və dərk etməni əxz edirlər.

Müntəzəm təlim prosesində mənimsənilmiş biliklər yeni biliklərin mənimsənilməsi, şəxsiyyətin emosional-iradi, intellektual sahələrinin inkişafı vasitəsinə çevrilir. Bunların bir çoxu şagirdlərin intellektual inkişafına əsaslı şəkildə təsir edir. Bu intellektual təlim vasitələri məktəblilərin əqli inkişafında aparıcı rol oynayır. Onlar müəllim tərəfindən ya hazır şəkildə şagirdlərə verilə bilər, ya da şagirdlər tərəfindən müstəqil qavranıla bilər, yaxud da dərstdə müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyəti prosesində verilə bilər.

İdeal vasitələr nəzəri anlayışlar olub, müəllim və şagird onları şərh edir. Belə formalardan biri sözdür və onun vasitəsilə fikirlər, düşüncələr, əqli nəticələr, anlayışlar, sübutlar şəklində izah edilir. İkinci forma maddiləşdirmədir ki, bunlar mücərrəd rəmzlər, qrafiklər, cədvəllər, sxemlər, şərti işarələr, kodlar, çertyoj və diaqramlar vasitəsilə göstərilir. Maddiləşdirilmiş vasitələr motivləşdirməyə, təlim müvəffəqiyyətinə, şagirdin əqli inkişafına müsbət təsir edir.

Təlimin maddi və ideal vasitələri bir-birilə zidd olmayıb, əksinə, bir-birini tamamlayır. Təlimin bütün vasitələrinin şagirdlərin bilik mənimsəmə keyfiyyətinə təsiri çoxsahəlidir. Maddi vasitələr, əsasən, maraq və diqqətin oyadılmasına təsir edir və bu praktik hərəkətlər, yeni biliklərin mənimsənilməsi vasitəsilə həyata keçirilir. İdeal vasitələr materialın başa düşülməsi, məntiqi nəticə, nitq mədəniyyəti və intellektin inkişafı ilə səciyyələnir. Maddi və ideal vasitələrin təsiri arasında ciddi və konkret sərhəd yoxdur. Onların hər ikisi qarşılıqlı şəkildə şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına, bilik, bacarıq və vərdişlərin dərinlən mənimsənilməsinə ciddi təsir göstərir.

İdeal vasitələr ilk olaraq ünsiyyət yaratmaq üçün işlədilir. Müəllim və şagirdlər qısa şəkildə fikirlərini şərh edir, əşyanın rəmzi əlamətini göstərirlər. Müəllim maddiləşdirilmiş vasitələrlə şagirdlərin şüuruna təsir edərək təlim materialının başa düşülməsinə nail olur. Sonra isə şagirdlərə maddiləşdirilmiş vasitələrdən müəllimlə birgə fəaliyyətdə ünsiyyətə girir, qarşılıqlı şəkildə məsələni həll edirlər. Maddiləşdirilmiş vasitələr də verballaşır, yəni sözlər vasitəsilə şərh edilir. Daha sonra şagirdlərin tapşırıqları müstəqil şəkildə həll etmək prosesi başlayır, idrak fəaliyyəti işə düşür, nitq yığcamlaşır, avtomatlaşır və fikirlərə çevrilir. Nəticədə maddiləşdirilmiş təlim vasitələri şagirdlərin təfəkkürünün inkişafı vasitəsinə çevrilir.

Təlim vasitələrindən istifadənin səmərəliliyi o vaxt özünü büruzə verir ki, onlar təlimin məzmunu və metodları ilə qarşılıqlı şəkildə bir-birilə qaynaq edilir. Şübhəsiz ki, təlim vasitələri və metodlarının qarşılıqlı əlaqəsi birmənalı deyil. Təlim vasitələri ən çox təlim metodları ilə əlaqələndə daha təsirli olur. Bu ən çox təlimin texniki vasitələri ilə əlaqədə olanda daha tez gözə çarpır. Təlimin texniki vasitələri tədris işi metodlarına güclü təsir edir.

Təlim vasitələrini subyektə görə iki yerə: təlim vasitəsinə və öyrənmə vasitəsinə bölmək olar. Məsələn, demonstrasiya eksperimenti avadanlığı tədris vasitəsinə, laboratoriya praktikumu avadanlığını

öyrənmə vasitəsinə aid edirlər. Tədris vasitələrindən müəllim istifadə edir, tədris materialını izah edir, möhkəmləndirir. Öyrənmə vasitəsindən şagirdlər istifadə edirlər, bilikləri mənimsəyirlər, möhkəmləndirirlər. Təlim metodlarında olduğu kimi təlim vasitələrində də binarlıq (iki tərəflilik) özünü göstərir.

10.2. Ünsiyyət vasitələri

Başar tarixinin müəyyən mərhələsində yaranmış ictimai ünsiyyət böyük bir tarixi yol keçərək, sadələşmə formalarından başlayaraq müasir ünsiyyət formalarına – yazı, nitq, telefon, teleqraf, televiziya, faks, Erikson cib telefonları və s. səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. Ünsiyyət şəxsiyyətin fəallığının formalarından biri olub, tədris prosesində iştirakçıların məlumatlarla mübadilə vasitəsidir. Ünsiyyət prosesində informasiya kodlaşdırılır, cilalanır. Ünsiyyət zamanı bilik mübadiləsi baş verir, mənəvi sərvətlər formalaşır. Ünsiyyət əhval-ruhiyyəni yüksəldə, yaxud da korlaya bilər, sakitləşdirə, yaxud qəzəbləndirə bilər. Ünsiyyət şəxsiyyətin emosional-iradi, intellektual sahələrinə güclü təsir göstərir. Ünsiyyət prosesində insanın mədəniyyəti, onun inkişafı, tərbiyə və təhsili təzahür edir. Kommunikasiya ünsiyyətdir, şəxsiyyətin fikirlərini əks etdirir. Ünsiyyət üçün ifadəsi, mimiqa, jest, avaz, fasilə ilə müşayiət olunur. Ünsiyyətin əsas vasitəsi nitqdir və bu, real obyektləri əvəz edən işarələr sistemi ilə müşayiət olunur.

Ünsiyyət və müəllimlə idrak fəaliyyəti prosesində şagirdlər təfəkkür alətlərindən istifadə edərək mədəni davranış formalarına yiyələnir, müxtəlif işarələr və onların əhəmiyyətini mənimsəyirlər. «İnsanın ümumi fəaliyyətinin əsasını işarələri yaratmaq və istifadə etmək təşkil edir» (L.S. Vıqotski). Müəllim işarələrin köməyi ilə dərsin informasiya təminatını yerinə yetirir. Müəllimin nitqi onun təfəkkürünün inkişaf səviyyəsini səciyyələndirir. Müəllimin nəzəri təfəkkürü təlim prosesində şagirdlər üçün nümunəvi keyfiyyət kimi çıxış edir və təfəkkürün müxtəlif vasitələrinin quruluşunu, metodlarını müəyyən etməyə imkan verir. Bu kimi məsələlər kommunikasiya vasitəsilə yerinə yetirilir. Bu prosesdə müəllim biliklərini söz vasitəsilə ifadə edir. Təlimdə kommunikasiya iştirakçıları arasında informasiya söhbət, müsahibə, məruzə, mühazirə və s. vasitəsilə yerinə yetirilir. Kommunikasiyanın üç növündən istifadə edilir: linqvistik (yazılı və

şifahi), semotik (işarələr, tənliklər, qrafik işlər və s.) və paralingvistik (jest, mimika).

Nitq həm tədris, həm də öyrənmə vasitəsidir. Müəllimin nitqi şagirdlərin təqlidi üçün nümunədir, əsas şərti filoloji və əqli inkişafı təmin edir. Nitqdə üç əsas forma bir-birini əvəz edir. İlk növbədə söz mənə kəsb etməlidir, yəni əşyaya münasibəti ifadə edir. Sözün ifadə etdiyi mənə bir-birini tamamlamalıdır. Sözün əşya arasında əlaqə vəzifələrini yaşlılar nəzərə almalıdır. Müəllim nitqində öz ürəyini, emosiyasını, iradəsini, xarakterini, temperamentini, filoloji qabiliyyətini, şagirdlərə və tədris fənninə münasibətini ifadə edir. Müəllimin nitqindən şagirdlər münasibət və emosionu asanlıqla qəbul edirlər. Onlar məhəbbətə məhəbbətlə, laqeydliyə laqeydliklə cavab verirlər. Müəllim sevir və gözəl danışsın, ünsiyyətin nitq vasitələrinə yiyələnməkdə şagirdlərə nümunə olur.

Müəllimin nitqində məlumatverici, həyəcanlandırıcı, inandırıcı, hərəkətə və əyləncəyə çağırış və s. elementlər olur. Nitqdə qeyd olunan elementlərdən biri və ya bir neçəsi ola bilər. Hər bir element nitqdə müəyyən metod və priyomların köməyi ilə reallaşdırılır.

Müəllimin nitqi şagirdlərin mürəkkəb cavab reaksiyasına səbəb olur. Bura intellektual, emosional və iradi münasibətlər daxildir. İntellektə təsir müəllimin nitqində məntiqi dəlillər vasitəsilə yerinə yetirilir. Sübutlar, inam məntiqi cəhətdən əsaslandırılması ilə diqqəti cəlb etməli, fikirlər aydın şərh edilməlidir. Bu isə əqli nəticələr, nümunələr, statik məlumatlar, tanınmış, xüsusi mövqə sahibi olan şöhrətli insanların rəyi və fikirləri ilə sübut edilməlidir. Sübutlar isə induksiya və deduksiya metodları vasitəsilə izah edilir. İnduksiya latın sözü olub, «təhrək etmək» deməkdir. İnduksiya – əqli nəticə xüsusidən ümumiyyə gedilən yoldur və onun üç növü vardır: induktiv ümumiləşdirmə, analogiya və səbəb əlaqələrini əks etdirən əqli nəticə, induktiv ümumiləşdirmə ilə öyrənilən hadisələrin tipik təzahürlərinin təhlili əsasında aparılır. O, hadisələrin sadələnməsi ilə məhdudlaşır. Analogiya iki və ya daha çox cismin bir sıra mühüm əlamətlərinin oxşarlığına əsaslanaraq onların birində müşahidə olunan yeni əlamətin digərində də mümkün ola bilməsi nəticəsini çıxarır. Analogiya iki və ya daha çox cism və hadisənin hər hansı bir əlamət üzrə oxşarlığının aşkar edilməsidir.

İnduksiyadan fərqli olaraq deduksiya (deduksiya latın sözü olub, «nəticə» deməkdir) ümumi faktlardan xüsusiyyə aparan əqli nəticədir.

Müəllim təlim prosesində hər hansı bir məsələni izah edərkən induksiya və deduksiyadan əlaqəli şəkildə istifadə edir. Çünki induksiya ilə deduksiya sintez ilə analiz (təhlil-tərkib) kimi bir-birilə zəruri şəkildə əlaqədardır. Bunlar bir-biri ilə sıx bağlı olub biri digərini tamamlayır. Müəllim nitqinin şagirdlərə emosional təsiri obyektiv olaraq mövcuddur. Lakin müəllim bu təsirin qanunauyğunluğunu bildiyi üçün onu arzu olunan istiqamətə yönəldə bilər. Müəllimin emosiyası şagirdlərin emosiyaları ilə qarşılıqlı əlaqədə baş verir. Müəllimin nitqi şagirdlərdə idrak əlaqələrini, motivləri və maraqları formalaşdırır. Şagirdlərdə müsbət emosiyalar o vaxt baş verir ki, müəllim xeyirlə şər arasındakı fərqi izah edir, ədalətlik, xeyirxahlıq, humanizm, zəiflərin kədərinə şərik olmaq hissləri oyadır, sinfə, hər bir şagirdə ehtiram və hörmətini bildirir, sinfin şəxsi, iqtisadi və ictimai maraqlarını nəzərə alır. Bunun üçün nitqinin əvvəlində müəllim sinfin diqqət və marağını oyatmalı, sonra isə motivləşdirmə yaradıb onu nitqin elementləri ilə əlaqləndirməli, idrak marağını inkişaf etdirməlidir. Şübhəsiz ki, bu zaman sinfin yaş və fərdi xüsusiyyətləri, uşaqların inkişafı nəzərə alınmalıdır. Şagirdlərin idrak maraqlarını oyatmaq və hərəkətə gətirməyin əsas şərtlərindən biri müəllimin tədris etdiyi fənni dərindən bilməsidir. Fənnini yaxşı bilən müəllim fikirlərini aydın və maraqlı şərh edə bilər. Marağın inkişaf etdirilməsinin ikinci şərti stimullaşdırıcı vasitə və metodlardan istifadə etməkdir. Şagirdlərin diqqəti o zaman öyrənilən mövzu üzərinə yönəlir ki, müəllim həmin mövzunu inkişafda şərh edə bilər. Müəllimin nitqi bir-biri ilə sıx bağlı olan cümlələrdən ibarət olur. Bu əlaqə məntiqi əsasla söykənir.

Şagirdlərin idrak marağını inkişaf etdirən vasitələrdən biri yumor-dur. Yumordan dərsin hər bir mərhələsində istifadə etmək olar. Yumor uşaqları hərəkətə gətirir, canlandırır, fəallaşdırır, onların tərəvətli hərəkətə olan qanuni ehtiyaclarını təmin edir. Yumor məktəbdə can sıxıntısını aradan qaldırır. Böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinski bu barədə belə yazırdı: «Məktəbdə zarafata yol verən, lakin bütün işi zarafata çevirməyə yol verməyən ciddilik, zəhlə tökməyən səmimi şəfqət, haqsız tənqiddə çevrilməyən ədalət, zəiflik dərəcəsinə enməyən mərhəmət, xırdaçılıq dərəcəsinə düşməyən nizam və ən başlıcası, daimi, ağıllı fəaliyyət hökm sürməlidir. (Seçilmiş pedaqoji əsərləri, Bakı, «Azərbayc», 1953, səh.160), Şagirdlərdə təbəssüm oyadan yumordan istifadə etmək zəruridir. Zarafat, yumor şagirdlərdə sevinc, təbəssüm yaradır. Böyük alman şairi V.Höte deyirdi ki, uşaq

sevinci, uşaq gülüşü bütün xeyirxahlığın anası və mənbəyidir. Ən gözəl, ən yaxşı o məktəbdir ki, orada ən ciddi iş prosesində belə, şagirdlər ürəkdən gülməyi bacarırlar. Ürəkdən gülməyi, gülümsəməyi bacarmayan adamın müəllim və tərbiyəçi olmağa haqqı yoxdur.

Ən gözəl hədiyyə başqa adama sevinc, xoşbəxtlik bəxş etməkdir. Müəllim təbəssümü və sevinci şagirdlərin qəlbində xeyirxahlıq, insanlıq münasibətləri, məhəbbət, gözlərində isə şadlıq qığılcımı yaradır. Təlimdə cansıxıcılıq olmaz. Cansıxıcılıq təlimin düşmənidir. Cansıxıcılıq təlimdə laqeydlik, biganəlik yaradır. Laqeydlik, biganəlik isə bədənə iflicdir. Müəllimin nitqi öz fikir və hisslərini ifadə vasitəsidir. Şagirdlər müəllimin nitqini dinləyərkən onun fikir və emosiyalarını anlamağa çalışırlar. Bu o zaman səmərəli olur ki, müəllimin nitqi bir neçə tələbə cavab verir. Əvvələ, müəllimin nitqi qrammatik cəhətdən düzgün olmalıdır. İkincisi, nitq dəqiq ifadə edilməlidir, üçüncüsü, müəllimin nitqində hər bir cümlə, fikir yerli-yerində olmalıdır, dördüncüsü, müəllimin nitqi qənaətləndirici olmalıdır, beşincisi, müəllimin nitqi orijinallığı ilə seçilməlidir.

10.3. Tədris fəaliyyəti vasitələri

Təlim vasitələri anlayışı didaktikada müəllim və şagird fəaliyyətinin komponentlərindən biri kimi işlədilir. Təlim vasitələri şagirdlərin əqli inkişafına bilavasitə deyil, bilavasitə idrak fəaliyyəti prosesində əsaslı təsir göstərir. Təlim vasitələri biliklərin mənimsənilməsini asanlaşdırır, təlim vasitələrində ictimai praktika, elmi və texniki məlumatları möhkəmləndirir və maddiləşdirir.

Öyrənmə vasitələrindən, başqa sözlə, şagird fəaliyyəti alətlərindən məsələlərin həllində və biliklərin mənimsənilməsində istifadə edilir. Buraya didaktik paylama materialları, xəritələr, sxemlər, cədvəllər, laboratoriya işləri üçün avadanlıqlar, tədris emalatxanasındakı əmək vasitələri və s. daxildir. İdrak tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi prosesində şagirdlərin şüurunda fəaliyyətin izləri – bilik, bacarıq, vərdiş və əqidə (inam) qalır. Biliklərin mənimsənilməsindən daha mürəkkəb tapşırıqların yerinə yetirilməsində istifadə edilir, yeni öyrənmə vasitələri işə salınır. Məsələn, şagirdlər əvvəlcə həndəsə, fizika və digər fənlərə aid düsturları nəzəri tapşırıqları icra edərkən öyrənirlər. Nəticədə onlarda nəzəri biliklər düsturlar şəklində mənimsənilir. Bundan sonra həmin düsturlardan konkret tapşırıq və məsələlərin

həllində istifadə edilir. Bunun sayəsində də şagirdlər öyrəndikləri düsturları təcrübəyə tətbiq edirlər.

Öyrənmə vasitələrindən tədris prosesində iki yolla istifadə edilə bilər. Birinci halda müəllim onları dərstdə «hazır şəkildə» izah edir, çünki onlar obyektiv olaraq məişətdə mövcuddur və dərslikdə təsvir edilmişdir. İkinci halda müəllim onları şagirdlərlə birgə fəaliyyətdə ümumi şəkildə nəzəri tapşırıqların həllində izah edir, tətbiqinin alqoritmlərini hazırlayır.

Müasir dövrdə təlim təcrübəsində təlim vasitələrinin işlənməsinə, hazırlanmasına, konstruksiyasına üç baxış mövcuddur. Birinci baxışın tərəfdarları deyirlər ki, təlim vasitələri şagirdlərin bilik keyfiyyətinə təsir etmir, ona görə də onlardan istifadə məcburi deyildir. Lövha, təbəşir və aydın izah kifayətdir. Bu mövqedə olanlar təlim vasitələrini əyani vasitələrlə eyniləşdirirlər. Eyni zamanda biliklərin mənimsənilməsində şagirdlərin praktik fəaliyyətləri də düzgün qiymətləndirilmir, mexaniki əzbərləməyə üstünlük verilir. Başlıca cəhət şagirdlərin əqli fəaliyyəti hesab olunur, şagirdlərin nitqinə isə fikirlərin ifadəsi kimi baxılır. Bu baxış mənəvi cəhətdən köhnəlmişdir. İkinci baxış təlim vasitələrini mütləqləşdirir, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmağın mühüm vasitəsi kimi baxılır. Başqa komponentlər – metodlar, təlimin təşkili formaları və s. unudulur. Təlim vasitələrinin həddindən artıq şişirdilməsi birinci baxışa neqativ münasibətdən yaranır. Bu baxışa üstünlük verən müəllimlər bir qayda olaraq tədris kabinetinə avadanlıq toplamağa daha çox diqqət yetirir, yeni cihaz, əyani vəsaitlər, laboratoriya işi, demonstrativ təcrübələr və s. aparmağa daha çox səy göstərir və şagirdləri də bu işə cəlb edirlər. Onlar təlim ustaları hesab edilir, şagirdlərin yeni bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmələrinə böyük əhəmiyyət verirlər... Üçüncü baxış ondan ibarətdir ki, təlim vasitələri hər şeydən əvvəl müəllim və şagird fəaliyyətinin sistemi kimi qəbul edilir. Onlar müəyyən vəzifələri yerinə yetirir və şagirdlərin bilik keyfiyyətləri və əqli inkişafını təmin edirlər.

Qabaqcıl müəllimlər şagirdlərlə birlikdə yeni təlim vasitələri hazırlamaq və onlardan təlim prosesində istifadə etmək məsələlərinə xüsusi qayğı ilə yanaşırlar. Məsələyə belə yanaşma şagirdlərin təlim keyfiyyətini yüksəldir, onların dünyagörüşünü zənginləşdirir, əqli inkişafın sürətlənməsinə səbəb olur. Təlim vasitələrindən düzgün istifadə edilməsi, şagirdlərin təlim keyfiyyətini yüksəldir, əqli inkişafına ciddi təsir göstərir.

10.4. Fənn kabinetlərinin təchiz edilməsi

Maddi vasitələr bütün tədris məlumatlarının mənimsənilməsinə şərait yaradır. Maddi vasitələrdən istifadə edərkən aşağıdakı prinsipləri nəzərə almaq vacibdir:

1. Maddi vasitələr, təchizat pedaqoji tələbləri tam yerinə yetirməlidir və estetik mahiyyət daşımalıdır. Mövcud hadisələrin asanlıqla mənimsənilməsini təmin etməlidir.

2. Bütün cihazlar (güc transformatorları, kabellər, elektrik şnurlar və s.) bir-birinə və demonstrasiya qurğusuna uyğun olmalıdır.

3. Təlim vasitələri kəmiyyət və tipinə görə tədris tələbatını tam ödəməlidir.

4. Təlim vasitələri məktəbin real iş şəraitinə və yerli əhalinin tələbinə uyğun olmalıdır.

Müəllimlərin təcrübəsi təsdiq edir ki, təlim vasitələrinin səmərəli sistemi kabinet sisteminin təşkilidir. Bir fənnə aid bütün təlim vasitələri bir otağa – kabinetə toplanır. Zəruri ehtiyac olduqda digər otaqlardan laboratoriya, emalatxana – otaqlarından istifadə edilə bilər. Fənn kabinetləri nəzəri məsələləri və praktik işləri (seminar, kontrol işi, praktik məşğələlər, məsələ həlli və s.) yerinə yetirmək üçün təşkil edilir. Tədris laboratoriyalarında praktikumlar, laboratoriya işləri aparılır və bunların nəticəsində şagirdlərdə siyasi, peşə, əmək, tədqiqatçılıq və s. kimi vərdişlər formalaşır.

Kabinet üçün ayrıca otaq olmalıdır. Bu otaqda müxtəlif təcrübə və nümayişlər üçün materiallar hazırlanır, əyani vəsaitlər, paylama materialları, laboratoriya işi üçün cihazlar saxlanılır.

Kabinetdə bütün əyani vəsaitlərin – daimi və dəyişən cərəyan mənbəyi, qaranlıqlaşdırma, proyeksiya aparatı, ekran, göstərici stendlər və s. nümayişi təmin edilir. Hər bir dərsin mövzusunə aid əyani vəsait olmalıdır. Bunlardan operativ istifadə etmək üçün təlim vasitələri kartotekası, dərsin mövzuları üzrə kartoçka olmalıdır. Əyani vəsaitlərin olmaması şagirdlərin fəallığına və bilik keyfiyyətinə mənfi təsir edir. Bir çox mövzular üçün müxtəlif təlim vasitələri saxlamaq olar. Buraya çap vasitələri, nümayiş stolu, kinofilmlər və s. aid ola bilər. Nümayiş avadanlığı və çap vasitələri müxtəlif didaktik vəzifələrin yerinə yetirilməsi bir-birini tamamlayır. Əyani vəsaitlər aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

1. Məktəbdə yerinə yetirilməsini təmin edən hadisə və proseslərlə şagirdləri tanış edir;

2. Obyektin xarici görünüşünün müasir və tarixi inkişaf vəziyyəti ilə şagirdləri tanış edir;

3. Obyektin quruluşu, texniki təhlükəsizliyi haqqında əyani təsəvvürləri formalaşdırır;

4. Hadisə və proseslərin araşdırılması haqqında əyani təsəvvürlərin müqayisəli öyrənilməsinə şərait yaradır;

5. Şagirdləri elmin tarixi və onun inkişaf perspektivləri ilə tanış edir;

Əyani vəsaitləri, adətən, üç qrupda təsnif edirlər:

1. Həcmli vəsaitlər (model, kolleksiya, cihazlar, aparatlar və s.);

2. Çap vəsaitləri (şəkillər, plakatlar, portretlər, qrafiklər, cədvəllər və s.);

3. Proyeksiya materialları (kinofilmlər, videofilmlər, slaydlar və s.).

Təlimdə kolleksiya və modellər mühüm rol oynayır. Məktəb kolleksiyası deyərək tədris əşyalarının müəyyən əlamətlərə görə toplanması nəzərdə tutulur. Belə materiallar həm yeni materialların öyrənilməsinə, həm də mənimsənilmiş bilklərin təkrarına xidmət edir. Botanika, zoologiya, fizika, kimya, rəsm və s. sahədə kolleksiyalar geniş yayılmışdır. Məsələn, rezistor, kondensator, plastmass, rəng, çəkil, yeyə, şurup və s. kolleksiyalar vardır. Tədris məqsədi ilə bir çox kolleksiyaları şagirdlər müəllimləri ilə birlikdə hazırlayırlar.

Təlim praktikasında çap vasitələrindən geniş istifadə edilir. Onlar ucuz başa gəlir, çap edilir və uzunömürlü olur. Çap vasitələrindən əlavə əyani vəsaitlər də istifadə olunur. Cədvəlləri, plakatları, təmiz, səliqəli saxlamaq lazımdır. Fənn kabinetində görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinin portretlərinə də xüsusi yer verilməlidir.

Modellər üç növ olur:

1. Obyektin hərəkət prinsipini göstərmək üçün istifadə olunan modellər;

2. İşin sxemi və quruluşunu əks etdirən modellər;

3. Obyektin xarici görkəmini əks etdirən modellər.

Modellər içərisində daha səmərəlisi birinci qrupa daxil olanlardır. Onların nümayişi şagirdlərin hiss və emosiyalarına güclü təsir edir, idrak marağının yüksəlməsinə səbəb olur, müvəffəqiyyət və intizamın yaxşılaşmasını təmin edir.

Fənn kabinetlərində hər üç tip modellərin olması zəruridir. Onlar şagirdlərin təlimə məsuliyyətli münasibətini formalaşdırır, praktik işləri söylə yerinə yetirmələrinə şərait yaradır, yeni bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmələrin təhrik edir.

10.5. Təlimin texniki vasitələri (TTV)

Təlimin texniki vasitələri şagirdlərə informasiyaları çatdırmaqla, bilikləri dərk etməkdə, yadda saxlamaqla, tətbiq edilməsində və təlimin nəticələrinin dəqiqləşdirilməsində istifadə olunan qurğulardır. Bu qurğularda xüsusi bloklar vardır ki, informasiya proqramının yerinə yetirilməsinə, şagirdlərin idrak fəaliyyətinin idarə və nəzarət edilməsinə xidmət edir. Təlimin texniki vasitələrinin məlumatverici, proqramlaşdırıcı, biliklərə nəzarət, trinajor və kombinə edilmiş növləri vardır. Bunlara kinoprojektorlar, diaproyektorlar, epiprojektorlar, qrafoprojektorlar, videomaqnitofonlar, televiziya kompleksi, şəxsi kompüterlər və kompüter sistemləri (siniflər) daxildir. Onlar müntəzəm olaraq təkmilləşdirilir. Müntəzəm olaraq məktəbə yeniləri daxil olur. Təvsiyə edilmiş təlimin texniki vasitələri ümumi və xüsusi vəzifələri yerinə yetirir. Bunlara xarici dilləri öyrənmək üçün linqafon kabinetləri, fizika, riyaziyyat və digər fənləri öyrənmək üçün komplekslər aiddir. Məktəblərdə hər bir fənnin tədrisində istifadə edilməsi mümkün olan öyrədici şəxsi kompüterlərdən geniş istifadə edilir. Onlar şagirdlərin idrak fəaliyyətini idarə edən hesab, yazı vərdislərinin formalaşdırılmasının, cəbri tənliklərin, fizika, kimya məsələlərinin həllini, qrafik və çertyoj, disley ekranında rəsmlərlə, not savadı və musiqi inşaalarının öyrənilməsinə, qrammatik qaydalarını, davranış fəaliyyətini əks etdirən proqramla təchiz edilmişdir. Bu proqramlar şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun təqdim edilmişdir (tərtib edilmişdir). Bəzi şəxsi kompüterlər saatla təmin edilmişdir. Bu kompüterlər repititor və imtahançı kimi işləyir, müstəqil olaraq səhvləri müəyyənləşdirmək, təhlil etmək imkanına malikdir. Təlimin məqsəd və metodları nəzərə alınaraq kompüterlərdən epizodik və ya sistemli olaraq istifadə edilir.

Texniki mahiyyətinə görə şəxsi elektron-hesablayıcı (ŞEHM) ən çox şəxsi kompüterlər (ŞK) müasir və aşınma növlərinə bölünür. Müasir ŞK möhkəm və maye kristal ekranlı olur, elektrik batareyaları və ya akkumulyatorla, habelə setə qoşulmaqla qidalanır. Təbii

olaraq bilmək lazımdır ki, bu qurğuların hamısı şüalanma verir, görmə üzvünə, bütövlükdə orqanizmə mənfi təsir edir.

Təlimin texniki vasitələrindən istifadə etməzdən əvvəl şagirdlərə onlarla davranmağı öyrətmək lazımdır. Burada təlim vasitələri mənimsəmə predmeti kimi çıxış edir. Buna görə də onlar çox vaxt ikinci dərəcəli məsələlərə diqqət yetirir və tədris məlumatlarını mənimsəmir-lər. Məsələn, kinofilmə baxan şagirdlər birinci dəfə ən dekorativ materiallara, kostyumlara, aparıcının manerasına diqqət yetirirlər və filmin məzmununu qavraya bilmirlər. Onları yeni məlumatları qəbul etməyə hazırlamaq zəruridir. Təlimin texniki vasitələrindən mün-təzəm olaraq istifadə təlim prosesinin səmərəli təşkilinə kömək edir. Çox tez-tez istifadə etmək də məsləhət görülmür. Təlimin vasitələrindən optimal istifadə şagirdlərin yaş xüsusiyyətini, tədris fənnini və onlardan istifadənin səmərəliliyini tələb edir.

Sual və tapşırıqlar:

1. Təlim vasitələrinin təhsilverici və tərbiyəedici xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?

2. Təlimdə ünsiyyət vasitələrinin pedaqoji proses baxımından səmərəliliyini əsaslandırın.

3. Tədris fəaliyyət vasitələrinin təhsilverici və tərbiyəedici imkanlarını əsaslandırın.

4. Təlimdə texniki vasitələrin əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

XI FƏSİL

TƏLİMİN TƏŞKİLİ FORMALARI

11.1. Təlimin təşkili formaları haqqında anlayış

Tarix boyu təlimin təşkili formaları haqqında mübahisələr həmişə olmuş, indi də davam edir, yeni ideyalar yaranır. Cəmiyyətin əsas tərkib hissəsi olan məktəblərə həmin kəşflər, yeni ideyalar öz təsirini göstərir. Məktəb, müəllimlər də öz işlərini cəmiyyətin tələb etdiyi səviyyədə qurmağa çalışır. Məhz buna görə də pedaqoji ədəbiyyatda yalnız təlimin təşkili formaları haqqında deyil, digər zəruri məsələlər – təlim prosesinin mahiyyəti, məzmunu, prinsip və metodları və s. məsələlərə dair mübahisələr gedir. Bu, ayrı-ayrı insanların deyil, bütövlükdə inkişaf etməkdə olan bəşəriyyətin tələbləridir. Ona görə də qarşıya belə bir sual çıxır: Təlimin təşkili formaları nə deməkdir? Onun mahiyyəti nədən ibarətdir?

Elmdə «forma» anlayışına həm dilçilik, həm də fəlsəfi baxımdan yanaşılır. Dilçilər «forma» anlayışını müəyyən mənə və məzmunla malik olan növ, tip, qurğu, quruluş və s. kimi izah edirlər. Filosoflar isə fəlsəfi baxımdan şərh edir və göstərirlər ki, forma zahiri görünüşdür, müəyyən edilmiş qaydalardır. Hər hansı bir əşyanın, hadisənin, prosesin forması onun məzmunu ilə səciyyələnir, müəyyən edilir və onunla əks əlaqə yaradır. Forma müəyyən müstəqilliklə də səciyyələnir.

Təlimə tətbiq edildikdə forma təlim prosesinin necə təşkili qaydası kimi başa düşülür. Təlimin təşkili formalarında təlim prosesinin mahiyyəti və məzmunu, prinsip və metodları, priyom və vasitələri, şagirdlərin fəaliyyət növləri öz əksini tapır. Təlimin təşkili formalarında şagirdlərin müəyyən zaman kəsiyində keçən və müəllimin fəaliyyəti ilə qarşılıqlı vəhdət təşkil edən ikitərəfli fəaliyyətinin əsas əlamət və göstəriciləri ehtiva olunur.

Qədim dövrlərdən bu günə kimi məktəb tarixində yaranmış təlimin təşkili formalarında həmin iki tərəf – müəllim – şagird, öyrədən-öyrədən iştirak etmiş və onların qarşılıqlı fəaliyyətlərində əks əlaqə mühüm rol oynamışdır. Tarix boyu yaranmış təlimin təşkili formalarının hər birində (fərdi, fərdi-qrup, qarşılıqlı, differensial, manheym, dalton-plan, sinif-dərs) şagirdlərin təlim materiallarını mənimsəmək zəruri sayılırdı. Beləliklə, təlimin təşkili formalarında müəllimin aparıcı rolu

qorunub saxlanılmışdır. Müəllimin rəhbərliyi ilə şagirdlər bilik, bacarıq və vərdisləri mənimsəyir, onları möhkəmləndirir və zənginləşdirirlər. Müəllimlər ətraf mühitin uşaqlara göstərdiyi çox müxtəlif təsirləri neytrallaşıdır və qaydaya sala bilirlər.

11.2. Təlimin təşkili formalarının tarixinə dair

Pedaqoji fikir tarixi və təlim praktikasına təlimin təşkilinin müxtəlif formaları məlumdur. Onların yaranması, inkişafı, təkmilləşməsi, bəzilərinin öz əhəmiyyətini itirməsi inkişaf etməkdə olan tələbləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Cəmiyyətin inkişafının hər bir tarixi mərhələsində təlimin təşkili formalarına öz təsirini göstərir. Nəticədə bu sahədə pedaqogika elmində zəngin empirik material toplanmışdır.

Təlimin təşkilinin müxtəlif formalarının təsnifatına ehtiyac yaranmış, dövrün tələbinə cavab verən səmərəli formaların seçilməsi zəruri sayılmışdır. Bununla əlaqədar olaraq alimlər təlimin təşkili formalarının əsaslarını müəyyən etmişlər. Bu əsaslara şagirdlərin sayı və tərkibi, tədris yeri, tədris işinin müddəti daxildir. Həmin əsaslara uyğun olaraq təlimin təşkilinin fərdi, fərdi-qrup, kollektiv, sinif və sinifdən-kənar, məktəb və məktəbdənkənar formaları yaranmışdır.

Təlim prosesinin (antik dövrdən başlayaraq) ən qədim forması fərdi təlim olmuşdur. Fərdi təlimin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şagird müəyyən tapşırıqları ya öz evlərində, ya da müəllimin evində fərdi şəkildə yerinə yetirir. Müəllimin şagirdə köməyi ya bilavasitə, ya da bilvasitə olmuş, şagirdlər dərslilər vasitəsilə bilikləri öyrənmişlər. Çox vaxt dərsliləri müəllimlər özləri yazmışlar. Təlimin təşkilinin fərdi forması qədim dövrlərdə yeganə forma olmuş, orta əsrlərdə bəzi ölkələrdə isə XVIII əsrə qədər davam etmişdir.

Fərdi təlimin nə kimi müsbət və mənfi cəhətləri olmuşdur? Fərdi təlimin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, tədris fəaliyyətinin məzmun, forma və surətini bütövlükdə fərdiləşdirməyə imkan verir. Müəllim şagirdin hər bir hərəkətini, konkret tapşırıqları necə yerinə yetirdiyini izləyə bilər. Bunlar isə şagirdin qənaətlə işləməsinə, öz qüvvələrinə nəzarət etməsinə, optimal şəraitdə işləməsinə imkan verir. Bu müsbət tərəfləri ilə yanaşı, fərdi təlimin çatışmayan cəhətləri də vardır. Buna görə də təlimin təşkilinin fərdi forması XVI əsrdən kəskin şəkildə tənqid obyektinə çevrildi. Bunun başlıca nöqsanı qənaətsizlik, müəllimin şagirdə təsirinin məhdudluğu idi. Müəllimin əsas vəzifəsi

uşağa bilik vermək, onun icrasını yoxlamaq idi. Bu da o idi ki, şagirdin başqaları ilə əməkdaşlığı olmurdu, öyrənənlərin sosiallaşmasına, kollektivdə işləmək bacarığına imkan vermirdi. Bütün bunlara görə də təlimin təşkilinin fərdi forması XVI əsrdən başlayaraq tənqidə məruz qalır və öz yerini fərdi-qrup formasına verir. Bu formanın mahiyyəti ondan ibarət idi ki, müəllim məşğələni bir şagirdlə deyil, müxtəlif yaşlı, hazırlıq səviyyəsi müxtəlif olan uşaqlarla işləyirdi. Buna görə də müəllim imkanı çatdığı qədər hər bir uşaqla fərdi məşğul olurdu. Keçilmiş materialı müəllim hər bir şagirddən ayrıca soruşur, yeni materialı hər bir uşağa ayrıca izah edir, fərdi tapşırıqlar verirdi. Qalan uşaqlar isə bu zaman öz işləri ilə məşğul olurdular. Bu isə uşağı məktəbə müxtəlif vaxtlarda gəlməyə məcbur edirdi.

Fərdi və fərdi - qrup təlim forması XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində cəmiyyətin tələbini həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından təmin etmirdi. Uşaqların əksəriyyəti təlimdən kənarda qalırdı. Eyni zamanda bir sıra Avropa dövlətləri müstəmləkəçilik siyasəti aparır, ayrı-ayrı ölkələri işğal edirdilər. Onlara çoxlu savadlı kadrlar lazım idi.

XVII əsrdən başlayaraq böyük çex pedaqoqu Y.A.Komenski təlimin təşkilinin yeni formasını – sinif-dərs sistemini irəli sürdü (qeyd edək ki, sinif-dərs sisteminin elementlərinə Nizaminin, Ə.Təbrizinin, M.Füzulinin əsərlərində rast gəlinir. Lakin bunlar özlüyündə hələ sinif-dərs sistemi kimi formalaşmamışdı). Sinif-dərs sisteminin nəzəri və praktik əsaslarını Y.A.Komenski işləyib hazırladı. Hazırda təlimin təşkilinin sinif-dərs forması xeyli müasirləşdirilmiş və dünyanın bir çox məktəblərində istifadə olunur.

Sinif-dərs sisteminin müasirləşdirilməsi, təkmilləşdirilməsi ilə XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində ingilis keşişi A.Bell və müəllim C.Lankaster bir-birindən xəbərsiz məşğul olmuşlar. Bu təlim formasının təkanvericisi manifakturadan iri maşın sənayesinə keçid olmuşdur. İri maşın sənayesi fəhlə qüvvəsinə böyük ehtiyac yaratmışdı. Hər bir fəhlə də müəyyən savada yiyələnməli idi. Bunsuz onlar iri maşın sənayesində – zavodlarda, fabriklərdə işləyə bilməzdilər. Bunun üçün isə məktəblərin sayı artırılmalı idi. Deməli, müəllimlərin də sayı artmalı idi ki, çoxlu uşaq kontingenti əhatə edib onlara müəyyən bilik, bacarıq və vərdisləri öyrətməli idi. Bell-Lankaster qarşılıqlı təlim sistemi belə yarandı.

Andrey Bell Hindistanın Mədrəs şəhərində ingilis əsgərlərinin oğlan uşaqları üçün təşkil edilmiş məktəbə nəzarətçi göndərilmişdi. Ona

dörd müəllim kömək edirdi. Lakin buna baxmayaraq o, öz müəllimlərinin köməyindən razı deyildi. Bir dəfə çayın sahilində gəzərkən A.Bell qərribə bir hadisənin şahidi olur. Böyük yaşlı uşaqlar balacalara çox böyük həvəslə savad təlimini öyrədirdilər. Bu onun çox xoşuna gəlir və həmin formanı öz məktəbində tətbiq etməyə başlayır. O, bütün şagirdləri kiçik qruplara bölərək, hər qrupa yaxşı, bilikli bir şagirdi rəhbər təyin edir. O, həmin şagirdi monitor (qrup nümayəndəsi) adlandırır. 1796-cı ildə ona Londonda öz təlim forması əsasında məktəb açmağı təklif edirlər. O, təklifi qəbul edib məktəb açır və öz ideyalarını əks etdirən əsərini nəşr etdirir. 1807-ci ildən bir sıra məktəblər həmin forma ilə işləməyə başlayır. Min nəfər şagirdi əhatə edən mərkəzi məktəb yaradılır. Bell həmin məktəbin rəisi təyin olunur. Bundan sonra Bell sistemi İngiltərədə geniş yayılır. Həmin təlim formasından Belldən xəbərsiz olan İosif Lankaster də istifadə etmişdir. Buna görə də qarşılıqlı təlim forması Bell-Lankaster sistemi adını almışdır. Bu sistemin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, böyükyaşlı məktəblilər müəllimin rəhbərliyi altında təlim materiallarını özləri öyrənir, müəyyən məlumat alır və sonra kiçikyashlı, az bilən uşaqlarla məşğul olurdular. Bu isə çoxlu uşaqlarla işləmək üçün müəllimə böyük imkan yaradırdı. Lakin təlimin keyfiyyəti aşağı olurdu. Buna görə də Bell-Lankaster sistemi pedaqogikada vətəndaşlıq hüququ qazana bilmədi.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində təlimi şagirdlərin əqli inkişaf səviyyəsinə görə fərdiləşdirmək ideyası yarandı. ABŞ-da Batov sistemi adlanan yeni təlim forması formalaşdı. Bu, iki hissəyə bölünürdü. Birinci hissədə müəllim dərs formasında şagirdlərlə sinifdə məşğul olurdu. İkinci hissədə isə zəruri ehtiyacı olan uşaqlarla fərdi işləyirdi. Belə uşaqlarla müəllimin köməkçisi məşğul olurdu. Eyni zamanda Avropada Manheyim sistemi yarandı. Manheyim sistemi Manheyim şəhərinin adı ilə bağlıdır. Bu sistemin yaradıcısı İozef Zikqenger (1858-1930) şagirdlərin qabiliyyətini nəzərə alaraq, dörd sinif yaratmağı təklif edir. Həmin siniflər belə adlandırılırdı: 1. Əsas siniflər. Bu siniflər orta qabiliyyətli uşaqlar üçün idi. 2. Az qabiliyyətli uşaqlar üçün olan siniflər. Burada, adətən, «məktəbi bitirə bilməyən» uşaqlar oxuyurdu. 3. Köməkçi siniflər. Əqli cəhətdən nöqsanlı uşaqlar burada təhsil ala bilərdilər. 4. Xarici dillər sinifləri. Bu siniflər ən qabiliyyətli uşaqlar üçün nəzərdə tutulurdu. Siniflərə seçki psixomotor təhqiqatlar əsasında aparılırdı.

Təlimin Manheyim sisteminin tərəfdarları I Dünya müharibəsi ərəfəsində Almaniyada daha çox idi. Bu sistemin bəzi müddəaları Fransa, Rusiya, ABŞ, Belçika və digər ölkələrdə müsbət qarşılandı. Bu sistemin müəyyən ünsürlərinə Avstraliya, ABŞ, İngiltərənin müasir məktəblərində rast gəlinir. Buna baxmayaraq həmin sistem tənqid edilir.

XX əsrin əvvəllərində Avropada və ABŞ-da bir sıra təlim sistemləri sınaqdan keçirilir. Məqsəd şagirdləri fəallaşdırmaq və müstəqil işləməyə cəlb etməkdən ibarət idi. Bu sistemlər içərisində daha mü-tərəqqi təlimin təşkili forması Yelena Parkherstin irəli sürdüyü ideya idi. Bu sistem Dalton-plan adlanırdı. Çünki Yelena Parkherst bu sistemdən Dalton şəhərində istifadə etmişdi. Dalton-plan sistemi az vaxtda geniş yayılır. Həmin sistemə Dyun ailəsi yüksək qiymət vermişdi. XX əsrin 20-ci illərində Dalton-plan sistemi keçmiş SSRİ məktəblərində laborator-briqada adı ilə istifadə edilmişdir. Lakin çox çəkmir, Dalton-plan sistemi öz əhəmiyyətini itirir. Buna baxmayaraq həmin sistemin müsbət cəhəti hər bir şagirdi müstəqil işə alışdırmaqdan ibarət idi.

XX əsrin 50-60-cı illərində ABŞ-da Tramp planı deyilən yeni təlim forması yaradılır. Plan professor Loyd Trampın adını daşıyırdı. Bu plana əsasən şagirdlər vaxtın 40 faizini böyük qruplarda, 20 faizini kiçik qruplarda, 40 faizini isə müstəqil işlərə sərf edirdilər.

Beləliklə, məktəb tarixində təlimin təşkilinin müxtəlif formaları olmuşdur. Bunların içərisində ən geniş yayılanı sinif-dərs sistemidir. Bu sistemin artıq üç əsrdən çox yaşı vardır. Bu sistemin ilkin rüşeymləri haqqında alman pedaqoqu V.Ratxe, İohan Şturm söz açmış, nəzəri əsaslarını və praktiki texnologiyasını böyük çex pedaqoqu Y.A.Komenski «Böyük didaktika», «Yaxşı təşkil olunmuş məktəbin qaydaları» və digər əsərlərində işləyib hazırlamışdır.

11.3. Dərs müasir məktəbdə təlimin təşkilinin əsas formasıdır

Dərs təlim anlayışı olaraq həm təhsilin, həm də tərbiyənin həyata keçirilməsinin əsas təşkilat formasıdır. Dərs pedaqoji prosesin bütün qanunauyğunluqlarını özündə əks etdirir. Günəş bir damla suda əks olunduğu kimi, təlimin bütün cəhətləri də dərstdə əks olunur. Respublikada baş verən hadisələr, aparılan böyük təhsil islahatları, milli təhsil və tərbiyə konsepsiyası ilə əlaqədar irəli sürülən müddəalar, təlim

prosesinin təşkili və gedişində edilən dəyişikliklər, təlimin məzmunu, metodları və vasitələrinin təkmilləşdirilməsi dərslərin həcmi genişləndirməyə və müəyyən dəyişikliklərin, yeniliklərin baş verməsinə səbəb olur. Baş vermiş dəyişikliklər və yeniləşmələr müəllim-şagird münasibətlərinin zənginləşməsinə, pedaqoji təfəkkürün inkişafına, yeni psixologiyanın yaradılmasına şərait yaradır. Cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsi olan işgüzar insanlar, əmək adamları, fermerlər, sahibkarlar, biznesmenlər ümumtəhsil məktəbi adlanan sosial körpüdən keçərək istehsalatın müxtəlif sahələrinə getməlidirlər. Deməli, cəmiyyəti hərəkətə gətirən, maddi nemətlər istehsal edən insanlar ilk elmi, əxlaq-etik, texniki anlayış və məlumatları dərslərdə alırlar. Onlar ictimai münasibətlərin inkişaf xüsusiyyətlərini dərslərdə öyrənir, təfəkkürləri yeni tələbatlar baxımından inkişaf edir və onlarda həyata, əməyə, adamlara yeni psixoloji münasibətlər formalaşır. Məhz, bu mənada məktəblərdə dərslərin mahiyyəti yeni məna və məzmun kəsb edir.

Şagirdlər mənəvi keyfiyyətlərə, bilik, bacarıq və vərdislərə dərslər adlanan ocağın istisi, atəşi sayəsində yiyələnir, yaradıcı insan olmağa hazırlanırlar. Hər bir fənn müəllimi özünün pedaqoji fəaliyyətində 25-30 min dərslər deyir. Müəllimlər bu dərslərə söyləyildikdən hazırlanır və çalışırlar ki, eyni mövzuda olan dərslər bir-birini təkrar etməsin, bir-birinə bənzəməsin. Dərslər şagirdlərin intellektual və mənəvi inkişafını təmin etməklə, şagirdlərə fərah və sevinc hissi yaratmaqla onları yeni müvəffəqiyyət və nailiyyətlərə hazırlamalıdır. Şübhəsiz ki, müəllim üçün hər bir dərslər çətinlikdir. 45 dəqiqəlik dərslər yüksək səy və diqqət tələb etməklə, yüksək gərginlik də yaradır. Dərslərdə qarşıya qoyulmuş məqsədlə çatmaq üçün güclü iradə və eyni zamanda çeviklik, hərəkət, incə və zərif həssaslıq, yaranmış psixoloji və pedaqoji vəziyyətlərdən asanlıqla çıxmaq məharəti, böyük ustalıq tələb edir. 45 dəqiqə ərzində bütün varlığı ilə sinfə, uşaqlara bağlanmaq, onların ürək döyüntülərini dinləməyi bacarmaq lazımdır. Çünki müəllimlər üçün «ən ciddi hakim» uşaqlardır. Yaxşı dərslərdən sonra müəllim yorğunluq hissi etsə də, eyni zamanda sevinc hissi də keçirir. Bəzən ürəyi istədiyi kimi alınmayan dərslər günlərlə müəllimi narahat edir. Ona görə də bir çox münasibətlərdə dərslər təlim prosesinin elə bir mərkəzi nüvəsidir ki, müəllimin bütün fikirləri və hissləri onun ətrafında cərəyan edir. Dərslər müəllim-şagird hissləri, düşüncələri və münasibətlərinin zərif, incə toxunmuş xalısıdır, qovşağıdır. Məhz, bunu nəzərə alan görkəmli pedaqoq və metodistlər dərsləri Günəşə bənzətmişlər. Bütün planetlər Günəşin ətrafında dövr etdiyi kimi, bütün tədris formaları da dərslərin

ətrafında hərəkət edir. Dərsin tanınmış tədqiqatçılarından biri olan akademik M.Mehdizadənin fikrinə, dərs təlimin elə hərəkəti formasıdır ki, təlimin məzmunu, prinsip və metodları ilə təmin olunur, müəllim tərəfindən müəyyən vaxt çərçivəsində planlaşdırılır və tənzim edilir, müəllim-şagird münasibətlərinin məcmuyu kimi meydana gəlir. Dərs təlim prosesinin elə dinamik və variativ təşkili formasıdır ki, müəyyən müəllim heyəti və şagirdlərin məqsədyönlü qarşılıqlı münasibətləri ilə müntəzəm olaraq təhsil, inkişaf və tərbiyə vəzifələrini həll edir.

Dərsdə hər bir şagirdin fəallığının təmin edilməsi zəruridir. Bu isə o deməkdir ki, dərsdə şagirdləri fəallığa təhrik edən motivlərə istinad olunmalı, tədris olunan materiala müəllim fəal və yaradıcı münasibət bəsləməli, şagirdlərin təfəkkürünün inkişaf etdirilməsinə xüsusi qayğı göstərməli, onları sualların və problemlərin axtarışı həllinə cəlb etməli, şagirdlərdə özlərinə tənqidi münasibəti tərbiyə etməli, dərsin ideyası istiqamətinə xüsusi əhəmiyyət verilməlidir. Dərsdə müəllim yalnız özü fəal olmaqla kifayətlənməməli, şagirdlərin məntiqi, yaradıcı, mücərrəd təfəkkürünün, induktiv, deduktiv, təhlil, tərkib, müqayisə kimi fikri fəallıq priyomlarının inkişafına şərait yaratmalıdır. Dərsdə şagirdləri fəallaşdırmağın mühüm amillərindən biri heyrət və təəccübüdür. Şagirdlərin qarşısında qoyulan idrak sualları, məsələn, kiçik bir daş parçası suda batdığı halda, nəhəng gəmilər suda üzürlər. Nə üçün? Nə? Nəyə görə, səbəbi nədir? və s. şagirdləri fikrən fəallığa təhrik edir. Arzu etmək yaxşı və gözəldir. Lakin fikirləşmək, düşünmək çətindir. Müasir dərsin məqsədi məhz, düşünməyi, fikirləşməyi şagirdlərə öyrətməkdir. Bunun üçün şagirdlərdə biliklərə yiyələnmək tələbatı yaratmaq zəruridir. Tələbat hər cür fəaliyyətin ilk daxili stimuludur. İnsanın bu və ya digər hərəkətə, fəaliyyətə daxili tələbatı olmasaydı, o, heç bir iş görə bilməzdi. Deməli, insanları kəşflərə, axtarıslara təhrik edən tələbatdır, ehtiyacdır. Buna görə də haqlı olaraq deyirlər ki, **ehtiyac hər bir ixtiranın babasıdır**. Dərsdə şagirdlərdə biliklərə, əmək vərdişlərinə tələbat yaradılmalıdır. Çünki insanı ucaldan bilikdir. Biliklər isə dərsdə əldə edilir.

Dərsin zahiri və daxili qaydalarının təkmilləşdirilməsi zamanın tələbidir. «Qayda-qanun, intizam işin yarısıdır» kəlamını dərsin zahiri və daxili qaydalarına da şamil etmək olar. Hər bir dərsin düşünülmüş qaydaları olmalıdır. Buna əhəmiyyət verilməsə, təlim prosesi, dərs sü-kansız gəmiyə bənzəyər. Nə müəllim, nə də şagirdlər dərsdən istənilən zövqü, nəticəni ala bilməzlər. Qaydalar birinci, bütün zahiri amilləri

ikinci, dərsin məqsəd, məzmunundan, şagirdlərin hazırlıq səviyyəsinə, didaktik vəzifələrindən, onun dəqiq mərhələlərə bölünməsindən asılı olan daxili qaydaları əks etdirir. Dərsin ən sadə, bəsit, çox zaman heç də düzgün əməl edilməyən zahiri qaydasına dərsin dəqiq vaxtında başlaması və qurtarması daxildir. Dərs vaxtında başlamayanda şagirdlərdə qoyulmuş qaydalara əməl etmək kimi keyfiyyətləri tərbiyə etmək olmaz. Ona görə də dərsi dəqiq vaxtında başlamaq və qurtarmaq lazımdır. Yaxşı dərsin xarici əlamətlərinə yalnız dəqiq vaxtda başlayıb-qurtarması deyil, məktəbin binasının, sinif otaqlarının səliqəli olması, əyani vəsaitlərin, təlimin texniki vasitələrinin yerbəyər saz vəziyyəti və s. daxildir. Hər bir müəllim yaxşı bilir ki, bu əlamətlərdən biri olmadıqda, dərsin gedişi pozulur. Deməli, dərsin zahiri əlamətlərinin düzgün təşkili mühüm amil kimi çıxış edir.

Dərsin daxili qaydalarına dərsin məqsədi, materialın məntiqi və ardıcıl, sistemli şərh, didaktik prinsiplərdən, metodlardan səmərəli istifadə, təlim materialının düzgün planlaşdırılması və s. daxildir. Dərsin daxili qaydalarından düzgün istifadə olunması şagirdləri səfərbərliyə alır, onları fəallaşdırır, müstəqil işlərdə iştirak etməyə istiqamətləndirir. Bu vaxt müəllim materialı məntiqi ardıcılıqla şərh edir, dərsin başlıca məqamlarında şagirdləri düşünməyə təhrik edir, təlimin prinsip və metodlarından, texniki təlim vasitələrindən və vaxtdan bacarıqla istifadə edir, fikri fəallıq priyomlarını işə salaraq, şagirdlərə həqiqətləri tapdırır. Dərsin belə təşkili hər bir şagirdin fərdi qabiliyyət və psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almağa şərait yaradır.

Müasir dərs təlimdə problemli situasiya yaratmağı, dərsi problemli keçməyi tələb edir. Qarşıya çətinliklər qoymaq, problem vəziyyəti yaratmaq, çətinlikləri biliyin gücü ilə həll etmək xalq pedaqogikasında maraqla işlənilmişdir. Bu barədə «Məlikməmməd», «Ağ atlı oğlan», «Dərzi şagirdi Əhməd» nağıllarını, tapmacaları, xalq zərbül-məsələlərini xatırlamaq kifayətdir.

Müasir dövrdə məktəblərdə sinif-dərs sistemi ilə yanaşı, kabinet-dərs sistemində daha çox üstünlük verilir. Hazırda kabinet-dərs sisteminin təkmilləşdirilməsi zəruriyyəti yaranır.

Dərs hər bir müəllimin yaradıcılıq emalatxanasına baxışdır, onun pedaqoji əsəridir. Çünki dərstdə müəllim-şagird münasibətləri, elmi, əxlaqi-etik biliklər sistemi əks olunur. Dərstdə müəllim-şagird, şagird-müəllim münasibətləri bir-birini tamamlayır. Dərstdə problemli vəziyyət yaranır, dərs-disput, seminar-dərs bir-birinə qovuşur, fəntal sorğu fərdi sorğu ilə uzlaşır, yüksək əhval-ruhiyyə yaradır. Dərstdə

şagird ürəyi və düşüncəsinə hakim olan müəllim təlim prosesini yüksək səviyyədə təşkil edir, şagirdləri biliklər aləminə daxil edir. Dərsdə emosionallıq, təbəssüm, səmimiyyət mühüm rol oynayır. Böyük alman şairi və filosofu Höte deyirdi ki, uşaq sevinci, **uşaq gülüşü bütün xeyirxahlığın anası və mənbəyidir**. Dərs müəllimin ümumi və pedaqoji mədəniyyətinin güzgüsü, onun intellektual zənginliyinin ölçüsü, görüş dairəsinin, bilik səviyyəsinin göstəricisidir.

Təlim materiallarını şərh edərkən müəllim dərsdə yalnız şagirdlərin qarşısında biliklər aləminə pəncərə açmır, eyni zamanda özünün daxili aləmini də ifadə edir. Unutmaq olmaz ki, dərsdən sinifdənkənar işlərə, məktəblilərin özünütərbiyəsi və özünütəşviqinin, müəllimlərin fərdi yaradıcılıq laboratoriyalarına, pedaqoji kollektivin valideynlərlə işinə gözə görünməz çox incə və zərif tellər gedir. Müəllim dərsdə başqalarına – öz şagirdlərinə yalnız bilikləri öyrətmir, onlara xoşbəxtlik də bəxş edir. Dərsdə müəllim sevinci və təbəssümü şagirdlərdə xeyirxahlıq, insani keyfiyyətlər, məhəbbət yaradır. Emosionallıq olmadan insanın həqiqəti dərk etməsi çox çətinidir. Məhsuldar, yaradıcı əməyin mənbəyi emosiyadır. Didaktika çoxdan sübut etmişdir ki, cansıxıcılıq təlimin qəddar düşmənidir. Cansıxıcılıq nəticəsində təlimdə laqeydlilik yaranır.

Dərsdə şagirdlərdə axtarıcılıq, tapmaq, anlamaq, ümumiləşdirmələr etmək üçün düşünmək, təfəkkürün inkişafına geniş meydan vermək vacibdir. Təlimin problemləli təşkili şagirdlərin zehni fəaliyyətini gücləndirir, onlarda axtarıcılıq tələbatı və müstəqil işləmək meyli və bacarıqlarının yaradılmasını təmin edir. Kompüterlərdən, displeylərdən, internetlərdən istifadə, təlimin həyatla daha da möhkəmləndirilməsi, şagirdlərin fasiləsiz təhsilinə üstünlük verilməsi, elm və texnikanın nailiyyətlərindən istifadə olunması və s. dərsin daha məzmunlu, emosional təşkilinə şərait yaradır, onun təkmilləşdirilməsini təmin edir. Nəticədə şagirdlərin fəallığı təmin edilir, **onların təfəkkürü, yaradıcılıq qabiliyyətləri inkişaf etdirilir, onlarda müstəqil işləmək bacarığı və vərdisləri formalaşdırılır**.

Dərsin təlimin digər təşkili formalarından fərqlənən aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

1. Dərs təlim prosesinin müəyyən zaman fasiləsi ilə məhdudlaşan bitkin bir hissəsidir;

2. Dərsin gedişində təhsillənmənin və tərbiyəetmənin konkret vəzifələri yerinə yetirilir;

3. Hər bir dərs cədvələ daxil edilir, həm vaxt, həm də tədris materiallarının həcmi baxımından tənzimlənir;

4. Dərsdə şagirdlər müntəzəm olaraq bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnir və tərbiyə olunurlar;

5. Dərsdə təxminən eyni yaş və hazırlıq səviyyəsinə malik olan şagirdlər iştirak edirlər;

6. Dərsdə müəllimlə şagirdlərin birgə fəaliyyəti təmin olunur;

7. Dərs müəllimin rəhbərliyi ilə keçilir;

8. Dərs bütün şagirdlər üçün zəruridir.

Beləliklə, müəllimin rəhbərliyi altında eyni yaşlı şagirdlərlə stabil cədvəl əsasında təşkil edilən, müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyətini təmin edən, onları bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlandıran və tərbiyə edən hüquqi baxımdan zəruri məşğələ formasına *dərs* deyilir.

11.4. Dərsin tipləri və quruluşu

Dərsin tipinə görə təsnifatı pedaqoqların, metodistlərin diqqət mərkəzində olsa da, onlar vahid bir rəyə gələ bilməmişlər. Lakin diqqəti cəlb edən cəhət ondan ibarətdir ki, əksər pedaqoqlar dərsin tiplərinin təsnifatında həmrəy olmuşlar. Bununla belə, bəzi pedaqoqların təsnifatını nəzərdən keçirmək lazımdır. B.P. Yesipovun dərs tiplərinə kombinə edilmiş və mürəkkəb dərslər; şagirdləri yeni materiallarla tanış edən dərslər; bilikləri möhkəmləndirən dərslər; biliklərin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsini təmin edən dərslər; biliklərin yoxlanılması dərsləri; bilik, bacarıq və vərdisləri möhkəmləndirən dərslər daxildir.

S.V. İvanovun dərs tipləri daha çoxdur. Bu dərs tiplərinə giriş, materialla ilk tanışlıq, anlayışları, qanunları, qaydaları formalaşdırmaq, mənimsənilmiş bilikləri praktikaya tətbiq edən dərslər, vərdislər (məşq) dərsi, təkrar və ümumiləşdirmə dərsi, yoxlama, qarışıq, yaxud kombinə edilmiş dərslər aid edilir.

İ.N. Kazantseva görə dərsin müxtəlif növ məşğələ dərsi, mühazirə, müsahibə dərsi, ekskursiya, kino dərsi, sinifdə şagirdlərin müstəqil iş dərsi, laboratoriya və digər praktik məşğələ dərsləri vardır.

Akad. M. Mehdizadə və prof. M. Ə. Muradxanovun müəyyən etdikləri dərs tiplərinə yeni bilikləri öyrədən dərs, yeni bilik, bacarıq və vərdisləri yaradan dərs, bilik, bacarıq və vərdisləri möhkəmləndirən və tətbiqini öyrədən dərs, bilikləri ümumiləşdirən və sistemləşdirən

dərslər, yoxlama dərsləri, mürəkkəb (kombinə edilmiş) dərslər daxildir.

Dərsin tipləri haqqında prof. N.Kazımov, Y.Talıbov, B.Əhmədov, Ə.Həşimov və başqalarının da maraqlı fikirləri vardır. Məqsədimiz heç də hər hansı bir pedaqoq alimin fikrinə üstünlük vermək olmayıb, dərslər tiplərinin müqayisəsi nəticəsində əsas oxşarlıqları nəzərə çatdırmaqdır. Biz akademik M.Mehdizadənin aşağıdakı fikirləri ilə razılaşırıq ki, B.P.Yesipovun dərslər tiplərinə dair təsnifatının əleyhdarları olsa da, əksər müəlliflər onun təsnifatı ilə həmrəy olurlar. Onu da qeyd etməliyik ki, son illər istər rus və istərsə də Azərbaycan dilində pedaqogika üzrə nəşr edilmiş dərslik və dərs vəsaitlərində də aparılan təsnifat ən çox B.R.Yesipovun dərslər tiplərinə bənzəyir. Beləliklə, pedaqoqların bəziləri dərslər tiplərini təlim prosesinin mərhələləri üzrə, bəziləri təlim metodlarına görə, bəziləri şagirdlərin idrak fəaliyyətinə görə, bəziləri də didaktik məqsəd və vəzifələrinə görə təsnif etmişlər. Hazırda əksər pedaqoqların qəbul etdikləri aşağıdakı dərslər tiplərindən istifadə edilir:

1. Yeni materialı öyrədən dərs;
2. Bilik, bacarıq və vərdisləri təkmilləşdirən dərs;
3. Ümumiləşdirici dərs;
4. Kombinə edilmiş (mürəkkəb) dərs;
5. Bilik, bacarıq və vərdislərə nəzarət və korreksiya edən dərs.

Yeni materialı öyrədən dərs. Bu dərs tipinin məqsədi şagirdlərin yeni materialı mənimsəməsinə xidmət edir. Bunun üçün məktəblilər yeni materialın və hərəkətlərin mənimsənilməsi, müstəqil axtarıcılıq işləri və s. kimi didaktik vəzifələrin icra olunmasına daxil edilir. Bu dərs tipi ən çox orta və böyükyaşlı məktəblilərlə aparılır. Bunun əsas səbəbi odur ki, istər orta, istərsə də böyükyaşlı şagirdlər daha geniş materialı mənimsəyə bilirlər. Belə öyrənmə forması çox müxtəlif olur; mühazirə, ayrı-ayrı sualların izahına müəllimin şagirdləri cəlb etməsi, evristik müsahibə, dərslik və digər ilk mənbələrlə müstəqil işləmək, eksperiment və təcrübələrin qoyuluşu və aparılması və s. buradan dərslər tiplərinin müxtəlif olması tam aydın olur: mühazirə-dərs, kino dərs, müstəqil nəzəri və praktik dərs, mürəkkəb dərs və s. Bütün bu dərslər tipləri üçün səciyyəvi olan cəhət ondan ibarətdir ki, dərslərin bütün vaxtı şagirdlərə yeni materialı mənimsətməyə xidmət edir. Bu dərslər tiplərində müxtəlif vasitələrlə məktəblilərin idrak fəaliyyətinin fəallaşdırılması, şərh edilən yeni materiallar problemləşdirilməsi, müxtəlif məsələlərin izahına şagirdlərin cəlb edilməsi və s. kimi vasitələrdən

müəllim istifadə edir. Bütün bunlar yeni materialın məzmununun dərinə dərk olunmasına, şagirdlərin fəallaşdırılmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı, yeni material öyrədilərkən əvvəllər öyrənilmiş materialların möhkəmləndirilməsinə də xüsusi əhəmiyyət verilir. Mənimşənilmiş bilikləri xatırlamadan, onlara istinad etmədən yeni bilikləri öyrətmək qeyri-mümkündür. Müəllim dərstdə yeni materialı şagirdlərə mənimşənmək üçün optimal yollar axtarır, şagirdləri düşünməyə, dialoq aparmağa, problem məsələlərin həllində mübahisəyə girişməyə təhrik edir. Dərslərin ayrı-ayrı ünsürlərinin bir-biri ilə vəhdətdə olmasına müəllim xüsusi diqqət yetirir.

2. Bilik, bacarıq və vərdişləri təkmilləşdirən dərş. Bu dərş tipində həll edilən əsas didaktik vəzifələr bunlardır:

1. Yeni biliyin sistemə salınması və ümumiləşdirilməsi;
2. Əvvəllər mənimşənilmiş bilikləri təkrar etmək və möhkəmləndirmək;
3. Əvvəllər mənimşənilmiş biliklərin praktikaya tətbiq edilməsi, dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsi;
4. Bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması;
5. Öyrənilən yeni materialın mənimşənilməsinə nəzarət, bilik, bacarıq və vərdişlərin təkmilləşdirilməsi.

Əksər dərş tiplərində bu dərş tipinin öyrənilmiş materialı möhkəmlədən dərş; təkrar dərş; bilik, bacarıq və vərdişləri kompleks tətbiq edən dərş; bacarıq və vərdişləri formalaşdırən dərş kimi şərh edirlər. Bu dərş tipinə müstəqil işlər dərşi, laboratoriya dərşi, praktik iş dərşi, ekskursiya dərşi, seminar dərşi daxildir.

Bilik, bacarıq və vərdişlərin təkmilləşdirilməsi dərş tipi təsdiq edir ki, şagirdlərin tədris fəaliyyətinin dərstdə təşkili biliklərin, bacarıqların təkrarı və möhkəmləndirilməsi qarşılıqlı əlaqədə baş verir. Yeni dərstdə şagirdlərə yeni biliklər verilir, həmin biliklər təkrar edilir, möhkəmləndirilir və s.

3. Ümumiləşdirici və sistemləşdirici dərş. Bu dərş tipi iki mühüm didaktik vəzifəni həll etməyə xidmət edir. Bunlardan biri şagirdlərin mənimşədikləri nəzəri biliklərin səviyyəsini müəyyən etməkdirsə, ikincisi, proqram materialının necə mənimşənilməsini, praktikaya tətbiq olunmasını aydınlaşdırmaqdır. Belə dərslər şagirdləri psixoloji cəhətdən stimullaşdırır, bilikləri, konkret sistemdə dərk etməyə yönəldir.

Ümumiləşdirmə və sistemləşdirmə dərş tipi başqa dərş tiplərində də iştirak edir. Çünki müəllim hər bir dərstdə mənimşənilmiş bilikləri ümumiləşdirməyə xüsusi diqqət yetirir. Bu dərş tipinin başlıca cəhəti

ondan ibarətdir ki, müəllim əvvəlcədən sualları hazırlayır, təkrar üçün problemləri müəyyən edir, şagirdlərin istifadə edəcəkləri mənbələri əvvəlcədən onlara bildirir, qrup-kollektiv şəkildə tapşırıqları icra etməyi tapşırır, fərdi qrup şəkildə şagirdlərə məsləhətlər verir, xülasə, mühazirələr təşkil edir, müstəqil işləmək üçün tövsiyələr verir. Yuxarı siniflərdə şagirdləri mübahisəyə cəlb edir, seminar dərslərdən istifadə edir, onları fəallıq priyomlarından istifadə etməyə istiqamətləndirir. Şagirdlər nəzəri və praktik tapşırıqları icra edirlər. Onlar öyrəndikləri bilikləri ümumiləşdirərək, əşya və hadisələr arasındakı qarşılıqlı əlaqələri təhlil edərək, oxşar və fərqli cəhətləri aşkar etməyə çalışırlar.

4. Kombinə edilmiş (mürəkkəb) dərslər. Məktəb təcrübəsində ən geniş yayılmış dərslər tipidir. Bu dərslər tipində qeyd olunan bütün dərslər tipləri iştirak edir. Ona görə də bu dərslər tipinə kombinə edilmiş dərslər deyirlər. Kombinə edilmiş dərslərin başlıca ünsürlərinə şagirdləri dərslərə hazırlamaq, evə verilmiş tapşırıqları yoxlamaq, fərdi və frontal sorğunun təşkili, yeni biliklərin verilməsi və ya yeni mövzunun şərhı, biliklərin möhkəmləndirilməsi, evə tapşırıq və s. daxildir. Bu dərslər tipi XIX əsrdə yaşamış alman pedaqoqu İ. Herbartın adı ilə bağlıdır. O, təlimin dörd formal pilləsini irəli sürmüşdür. Başqa sözlə, dərslərin müəyyən etdiyi dörd pillə üzrə aparılmalıydı. Herbart həmin pillələri aydınlıq, assosiasiya, sistem və metod adlandıırırdı. Aydınlıq deyərkən Herbart yeni mövzunu şagirdlərə bildirməyi nəzərdə tuturdu. Assosiasiya biliklərin əlaqəli öyrədilməsini tələb edirdi. Sistem – biliklərin sistemli şərhini həyata keçirməyə şərait yaradırdı. Metod – müəllimin dərslərdə istifadə etdiyi metodlar nəzərdə tutulurdu.

Mürəkkəb dərslərin səmərəli olması dərslərin məqsədinin dəqiq müəyyən edilməsindən ibarətdir. Dərslərdə şagirdə nə və necə öyrədilir? Yaxşı dərslər o dərslər hesab edilir ki, orada işgüzar, yaradıcı şərait hökm sürür, şagirdlər düşünür, fikirləşir, müəllimlə asanlıqla dialoqa girə bilər, sual verməkdən, mübahisə etməkdən çəkinmirlər.

Beləliklə, müəllimin dərsləri təşkil edib aparmasında əldə etdiyi nailiyyətlər xeyli dərəcədə onun metodiki cəhətdən düzgün müəyyən edilməsindən asılıdır. Dərslərin quruluşu dərslərin tipinə, onun məzmununa və əsas didaktik məqsədinə uyğun olaraq müəyyən edilir. «Dərslərin quruluşu anlayışına üç əlamətin tərkib (dərslər hansı elementlərdən yaxud mərhələlərdən təşkil olunur), ardıcılıq (bu elementlər hansı ardıcılıqla məşğələlərə daxil edilir), əlaqə (öz aralarında onlar bir-birilə necə əlaqələndirilir) daxil edilməsidir» fikri ilə də razılaşmaq olmaz.

Lakin... hər bir dərş tipinin quruluşunda aparıcı element, yaxud mərhələ əsas didaktik məqsədin həll edildiyi mərhələdir» (M.Mehdizadə). Mürəkkəb dərşdə şagirdlərə yalnız yeni biliklər verilmir, həm də şagirdlər problem məsələlərin həllinə cəlb olunur, seminar dərşlərə, müstəqil axtarış məşğələlərinə daha geniş yer verilir.

5. Bilik, bacarıq və vərdişlərə nəzarət və korreksiya edən dərş. Bu dərş tipi öyrənmənin nəticələrinin qiymətləndirilməsini, nəzəri materialın şagirdlərin mənimsəmə səviyyəsini, öyrənilən kursun elmi anlayışlarının sistemini, bacarıq və vərdişlərin formalaşması səviyyəsini və onların mənimsədikləri biliklərindəki nöqsanların korreksiya edilməsini və s. nəzərdə tutur. Bu zaman müəllim şifahi şərhədən, müsaibədən, yazılı sorğudan, imla, ifadə, inşadan, məsələ və misal həllindən, zaçotdan, praktikumlardan, müstəqil kontrol işlərindən, imtahanlardan istifadə edir. Bu dərş tipindən ən çox bütöv bölmələr, mövzular öyrəniləndən sonra istifadə olunur. Kontrol işlərindən sonra müəllim xüsusi olaraq tipik səhvlərin təhlil və aşkar edilməsi dərşini təşkil edir. Bu dərş tipi bilik, bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Beləliklə, qeyd olunan dərş tipləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilir. Bilik, bacarıq və vərdişlər qiymətləndirilir, dərinləşdirilir, möhkəmləndirilir, zəruri ehtiyac olduqda biliklər korreksiya edilir, səhvlər təhlil edilir və düzəlişlər aparılır.

11.5. Dərşin didaktik əsasları

Dərşin didaktik əsasları məşğələnin təşkili və keçirilməsində, onun məzmununun müəyyən edilməsində aparıcı rol oynayır. Dərşin didaktik əsaslarının gözlənilməsi dərşlərin daha səmərəli, canlı və emosional qurulmasına səbəb olur, onların qarşısında qoyulan vəzifələrin, bütövlükdə isə təlimin bütün funksiyalarının (təbiiyəcici və inkişafetdirici, təhsilverici) müvəffəqiyyətlə həllini təmin edir. Didaktik əsaslar dərşin müxtəlif məsələlərini, müxtəlif sahələrini əhatə edir. «Təlim prosesinin yüksək metodik səviyyədə qurulması üçün bura metod və priyomların, təlimin forma və tiplərinin seçilməsi, sinifdə bütün şagirdlərin zehni və əməli fəallıq göstərmələrinə qayğı ilə yanaşılması, təlimin texniki vasitələri və müxtəlif əyani vəsaitlərin seçilməsi və onlardan istifadə edilməsi, didaktik prinsiplərə riayət edilməsi və s. daxildir» (Akad.M.Mehdizadə).

Dərsin hansı formada bütün siniflə (frontal), qrup (sinfi müvəqqəti bir neçə qrupa bölməklə), fərdi (hər bir şagirdin imkanları nəzərə alınaraq onları işlətməklə) təşkilinin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi didaktik əsasların seçilməsi və tətbiqini xeyli asanlaşdırır. Didaktik əsasların hesaba alınmasını asanlaşdıran başlıca amillərdən biri də məşğələlərin təşkilində təlim tipinin müəyyən edilməsidir. Buraya izahlı reproduktiv, problemlə təlim, proqramlaşdırılmış təlim və s. daxildir. Dərsin didaktik əsasları nəzərə alınarkən aşağıda qeyd olunan iki cəhətə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Birinci, proqramın ardıcıl olaraq yerinə yetirilməsidir. Müəllim dərstdə şagirdlərə yeni biliklər verir. İkincisi, bir sıra didaktik vəzifələrin, yəni biliyin verilməsi, möhkəmləndirilməsi və s. məsələlərin həlli ilə əlaqədar müəllimin səy göstərməsi ilə bağlıdır. Didaktik əsaslar həm də hər bir dərstdə nəzərə alınması zəruri olan didaktik prinsiplərlə də sıx bağlıdır. Dərstdə təlim metodlarının müəyyənləşdirilməsi və onlardan seçib istifadə edilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman müəllim interaktiv metodlara daha çox üstünlük verir. Yəni müəllimlər şagirdləri daxilən, psixoloji baxımdan fəallaşdırmağa xüsusi diqqət yetirirlər. Şübhəsiz ki, dərstdə yerinə və faydasına görə sınaqdan çıxarılmış bütün təlim metodlarından istifadə olunur. Bu zaman axtarıcılıq metodlarına (evristik, problemlə şərh, tədqiqat, seminar, seminar-mühazirə, interaktiv və s.) istifadə edilir. Şagirdlərin zehni fəallığının inkişafını təmin etmək, onları düşündürmək, axtarışlar aparmağa, hər hansı bir problemin həllinə yaradıcılıqla yanaşmağa sövq etdirməkdə təlim metodlarının əhəmiyyəti böyükdür.

Təlim şagirdləri elmlərin əsasları ilə dərinlən silahlandırmağa, onların əqli və praktik fəaliyyətləri üçün bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmələrinə xidmət edir. Bilik, bacarıq və vərdislər isə təhsilin əsas tərkib hissələridir. Bilik təlimin başlıca, aparıcı komponenti hesab edilir. Biliklər bəşəriyyətin ümumiləşdirilmiş təcrübəsini, həyatın müxtəlif sahələrində elmə məxsus olan faktları, qayda və nəticələri, qanunauyğunluqları, nəzəriyyələri əks etdirir. Təlim prosesində qazınan bacarıq və vərdislər də təhsilin zəruri komponentləridir. Bunlar insanların həyatında böyük rol oynayır.

11.6. Təlimin təşkilinin digər formaları

Dərsə yanaşı, məktəblərdə təlimin digər təşkili formalarından da istifadə edilir. Bu formalara ekskursiyaları, tədqiqatçılar qrupunu və laboratoriyaları, ekspedisiyaları, dərəcələri, klubları olimpiadaları, müsabiqələri, sərgiləri, modellər düzəldən səxləri, maraq dərslərini və s. daxil etmək olar. Bunlardan bəzilərini səciyyələndirməyi lazım bilirək.

Ekskursiyalar təlimin ehtə bir təşkili formasıdır ki, şagirdləri müxtəlif obyektlərlə tanış edir, onlarda müşahidəçilik qabiliyyətinin inkişafına, təkmilləşməsinə xidmət edir. Ekskursiya dərslərində bir neçə zəruri didaktik vəzifələr yerinə yetirilir:

- təlimin əyanilik prinsipi reallaşdırılır;
- təlimin elmi həqiqət olduğuna inamı yüksəldir və onun həyatla, təcrübə ilə əlaqəsini möhkəmləndirir;
- şagirdlərin texnoloji görüş dairəsini genişləndirir, onları real istehsalatla tanış edir, biliklərinin sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalatına tətbiq olunmasına şərait yaradır;
- məktəbdə peşə seçmədə mühüm rol oynayır.

Beləliklə, sinfə və ya məktəbə gətirilməsi mümkün olmayan obyektlərlə şagirdləri ətraflı və dərinlən tanış etmək məqsədilə təşkil edilən təlim formasına *ekskursiya* deyilir. Didaktik vəzifələrinə görə ekskursiyalar, yeni materialın öyrənilməsinə giriş, onun öyrənilməsi zamanı təşkil edilən, öyrənilən materialı möhkəmlədən ekskursiyalar vardır. Mövzusuna görə ekskursiyalar təbiət, istehsalat, tarix və incəsənət ekskursiyalarına bölünür.

Təbiətə təşkil edilən ekskursiyalara *təbiət ekskursiyaları* deyilir. Bu ən çox biologiya, coğrafiya fənləri üzrə olur.

İstehsalata təşkil edilən ekskursiyalar prosesində şagirdlər istehsal prosesinin ən zəruri məsələləri ilə tanış olurlar. Belə ekskursiyalar kimya, biologiya, əmək təlimi fənləri üzrə təşkil edilir.

Tarix ekskursiyaları tarixi yerlərə, abidələrə, şəhidlər xiyabanlarına təşkil edilir.

İncəsənət ekskursiyaları ədəbiyyat, incəsənət muzeylərinə, şairlərin ev muzeylərinə, abidələrinə təşkil edilir.

Bəzən bir ekskursiya özündə bir neçə fənni birləşdirir. Belə ekskursiyalar *kompleks ekskursiya* adlanır. Belə ekskursiyalarda şagirdlər obyekti bütövlükdə öyrənmə bilirlər. Məsələn, eyni vaxtda ekskursiyayı fizika, kimya və riyaziyyat üzrə təşkil etmək olar.

Ekskursiyalar üç mərhələdə təşkil edilir:

1. **Hazırlıq** mərhələsində ekskursiya təşkil ediləcək obyekt öyrənilir, müvafiq təşkilatlarla, müəssisə rəhbərləri ilə danışıq aparılıb ekskursiyanın vaxtı, günü müəyyən edilir. Bu mərhələdə valideynlərlə, şagirdlərlə xeyli təşkilati iş aparılır.

2. Ekskursiyanın gedişi mərhələsində öyrənilən obyektədən asılı olaraq yeri gəldikcə müəllim aparıcının izahına müdaxilə edə bilər. Bu zaman proqramla əlaqədar məsələləri müəllim izah edə bilər. Ekskursiyanın gedişi zamanı şagirdlər qeydlər edir, şəkil çəkir, videokameralardan istifadə edərək, ekskursiyanı bütövlükdə lentə alırlar.

3. Ekskursiyanın yekun mərhələsində şagirdlər hara, hansı obyektə, nə məqsədlə getdiklərini, nə gördüklərini, nə öyrəndiklərini, təəsüratlarını ya şifahi söyləyir, ya da yazılı ifadə edirlər.

Ekskursiyalar zamanı əldə etdikləri biliklərdən şagirdlər dərstdə yaradıcılıqla istifadə edir, biliklər arasında qarşılıqlı əlaqələr olduğunu öyrənirlər. Onlar videoya baxır, müəllimlərlə birlikdə ekskursiyanın gedişini təhlil edirlər.

Ekskursiyanın tərbiyəvi əhəmiyyəti də böyükdür. Ekskursiya zamanı şagirdlər bir-birini yaxından tanıyır, bir-birinə qayğı göstərirlər. Onlarda təbiətə, incəsənət əsərlərinə, insanlara məhəbbət artır, zənginləşir. Şəhidlər xiyabanında olan şagirdlər xalqımızın başına gətirilən müsibətlərin, soyqırımının mahiyyətini dərk edirlər. Onlarda xalqımızın düşmənlərinə, ermənilərə qarşı dərin nifrət, kin hissi formalaşır. Onlar Şəhidlər xiyabanında mənəviyyatca zənginləşir, paklaşır, vətənlərini, doğma torpaqlarını qorumaq uğrunda mübarizəyə hazır olduqlarını dərk edirlər. Şagirdlərdə vətənsəverlik hissi formalaşır.

Ev tapşırıqları şagirdləri özünütəhsilə, fasiləsiz təhsilə hazırlayır. Onlar işlərini necə planlaşdırmağı, hissələrə bölməyi, zəruri materialları toplayıb təhlil etməyi, özünənəzarət metodlarını öyrənir, kitab üzərində işləmək, müstəqil olaraq çıxışa, məruzəyə hazırlaşmaq bacarıq və vərdislərinə yiyələnirlər. Ev tapşırıqları şagirdlərdə təşəbbüskarlıq, intizamlılıq, məsuliyyət hissini formalaşdırır, onlarda iradi keyfiyyətlərin inkişafına səbəb olur. Şagirdlər ev tapşırıqlarını icra edərkən oturmağı, səbrli, dözümlü olmağı, verilmiş tapşırığı layiqincə icra etməyi öyrənirlər.

Fakultativlər, maraq dərsləri təlimin differensiallaşmasına xidmət edir, şagirdlərin biliklərini dərinləşdirir, onları yaradıcılığa, elmi tədqiqat işinə, axtarıcılığa cəlb edir, onlarda konkret bir fənnə idrak marağını formalaşdırır. Fakultativlər, maraq dərsləri sayəsində

şagirdlərin fərdi qabiliyyətləri daha da inkişaf edir, yaradıcılıq qabiliyyəti aşkar edilir.

Fakultativlər və maraq dərsləri xüsusi proqram üzrə keçilir, məktəb kurslarının ayrı-ayrı nəzəri hissələrini və bölmələrini dərinləşdirir. Onlar həm də özlərinə peşə seçməyi qərarlaşdırma bilirlər.

Seminar və zaçotlar təlim işinin təşkilində yeni formalardır. Bunlar orta məktəblərə ali məktəblərdən gətirilmişdir. Seminar və zaçotlar proqramın böyük bir bölməsi tam öyrənildikdən sonra təşkil edilir. Seminarlar üçün kollektiv axtarış, dialoq səciyyəvi olduğu halda, zaçotlar şagirdlərin fərdi cavablarının dinlənilməsi, qiymətləndirilməsi ilə səciyyələnir.

11.7. Müəllimin dərşə hazırlaşması

Dərsin elmi-nəzəri, metodik və pədaçoji səviyyəsinin yüksəldilməsi, onun təlim-tərbiyə imkanlarından səmərəli istifadə edilməsi müəllimin dərşə necə hazırlaşmasından, tədris etdiyi fənnin elmi əsaslarını necə bilməsindən asılıdır. Müəllim, əsasən, dərşə üç istiqamətdə hazırlaşır:

1. **Ümumi hazırlıç.** Bu hər bir müəllimin ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-metodiki, psixoloji, fəlsəfi və pədaçoji ədəbiyyatı mütaliə etməsi ilə, tədris etdiyi fənnin elmi-nəzəri məsələlərini, onun elmi əsaslarını bilməsi ilə səciyyələnir. Bu o deməkdir ki, hər bir müəllim daim öyrənməli, öz biliklərini, pədaçoji ustalığını təkmilləşdirməlidir. Yəni müəllim hər gün oxumalı, öyrənməlidir. Müəllimin qeyd dəftəri olmalı, görkəmli şəxsiyyətlərin elmə, təlimə, tərbiyəyə, ailəyə, məktəbə aid fikirlərini, hikmətli sözlərini həm də dəftərdə qeyd etməlidir.

2. **Müəllimin proqram üzrə dərşə hazırlaşması.** Bu, adətən, iyul-avqust aylarına təsadüf edir. Müəllim tədris etdiyi fənnin proqramını əldə edir, proqramda nə kimi dəyişikliklər edildiyini, hansı mövzunun proqrama daxil edildiyini, hansının proqramdan çıxarıldığı ilə tanış olur. Müəllim avqust konfranslarında, ixtisası üzrə bölmə iclaslarında olur, proqramda nə kimi yeniliklər edildiyinə dair məlumatlarla tanış olur. Başqa sözlə, özünü yeni tədris ilinə psixoloji-pədaçoji baxımdan hazırlayır. Bu zaman müəllim tədris etdiyi fənnə dair yeni dərşlik və dərş vəsaitlərini də əldə edir, ümumi şəkildə dərşliklərlə tanış olur.

3. **Müəllimin mövzu üzrə hər bir dərsə hazırlaşması** əvvəlcədən hazırlıq və planlaşdırma əsasında həyata keçirilir. Dərsin planının tərtib edilməsi yaradıcı axtarışların başlanğıcı, dərsin səmərəlilik vasitəsi, müəllim düşüncələrinin reallaşmasıdır. Planda dərsin mövzusu, sinif, dərsin məqsədi, istifadə ediləcək metodlar öz əksini tapır.

Müəllim sabahkı və ya növbəti dərsə konkret şəkildə hazırlaşır. Müəllim hər gün dərsə hazırlaşmaqla, öz biliyini zənginləşdirib təkmilləşdirməsini, özünütəhsillə əldə edə bilər. Ona görə də müəllim hər gün öyrənməli, biliyini artırmalıdır. Bunun yolları isə müxtəlifdir. Müəllim elmi-praktik konfranslarda, məktəb, rayon, respublika üzrə pedaqoji mühazirələrdə, müəllimlərin yanvar və sentyabr konfranslarında, elmi-metodiki, pedaqoji-psixoloji monoqrafiyaların müzakirəsində iştirak edir, müntəzəm olaraq mütaliə ilə məşğul olur. Yaradıcılığa, axtarıcılığa yol özünütəhsildən başlayır. Müəllim məruzə, mühazirə mətni hazırlayır, məqalə, kitabça yazır. Müəllim yaxşı bilir ki, dərsin səmərəlilik keyfiyyəti onun öz dərslərini necə təhlil etməsi, başqa müəllimlərin təcrübəsindən necə yaradıcılıqla istifadə etməsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Buna görə də pedaqoji yaradıcılığın mühüm elementi müəllimin öz dərslərinin təhlili və qiymətləndirməsi ilə səciyyələnir. Öz işini təhlil etməyi bacarmaq təkmilləşmənin mühüm tədbirlərindən biridir. Müəllim məktəbdən, dərs dediyi siniflərdən yaradıcılıq laboratoriyası kimi istifadə etdikdə, onun pedaqoji ustalığı artır, təkmilləşir. Özünütəhsillə məşğul olan müəllim öz kökü üzərində bitən, öz şirəsi ilə bəslənən və buna görə də daim artan, yaşılşan, çiçəklənən və bəhrə verən ağaca bənzəyir.

Beləliklə, müəllim dərsə hazırlaşarkən dərsin konkret didaktik vəzifələrini müəyyən etmək üçün tədris etdiyi fənnə aid proqramı, dərslik və dərs vəsaitlərində mövzunun məzmununu, mövzuya dair metodik tövsiyələri, şagirdlərin xarakter əlamətlərini, fərdi xüsusiyyətlərini əvvəlcədən bilməli və nəzərə almalıdır.

11.8. Təlim fəaliyyətinə nəzarət (monitorinq) və qiymətləndirmə

Pedaqoji prosesinin nəticələrini və təhsilin keyfiyyətini müəyyən edən əsas alət təlim fəaliyyətinə nəzarət (monitorinq) və qiymətləndirmədir. (Monitorinq- ingilis dilində izləmə, müşahidə aparma deməkdir.)

Ənənəvi olaraq qiymətləndirməyə ancaq şagirdlərin necə oxumasını müəyyən edən vasitə kimi baxılırdı. Müasir zamanda qiymətləndirmə (dəyərləndirmə) anlayışı şagirdlərin ümumilikdə inkişafının

bütün cəhətlərini nəzərə alır. Bu baxımdan, monitoring və qiymətləndirmə anlayışlarına təlim prosesinin dörd mühüm cəhətdən nəzərə alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

1. Təlimin məzmununun-fənn proqramlarında kurikulumlarda nəzərdə tutulmuş həcmə uyğun olması (uşağa nəyi, hansı həcmdə öyrədirik);

2. Təlim üsulları, təlim texnologiyaları və didaktik vasitələr əsasında uşağı (şagirdi) necə öyrədirik;

3. Öyrədici mühit-təlim prosesi təhsilverici və tərbiyəedici vəzifəsini necə həyata keçirir (uşağı hansı şəraitdə öyrədirik);

4. Monitoring və qiymətləndirmə təlim prosesinin bütün koponentlərinin pedaqoji qanunlara müvafiqliyi (öyrənmə prosesinin durumu, onun nəticəsinin göstəriciləri və proqnoz)¹

Nəzarət, yaxud təlim fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi təhsil müddətində yetişməkdə olan gənc nəslə yüksək intizam və məsuliyyət hissi ruhunda tərbiyə etmək və ahəngdar inkişafını həyata keçirmək məqsədinə xidmət edir. Nəzarət və yoxlama təlimin bütün mərhələlərində mühüm yer tutur. Təlimin nəticələrinin yoxlanmasının mahiyyəti şagirdlərin bilikləri mənimsəmələrinin fəaliyyət səviyyəsinin aşkar edilməsindən ibarətdir. Başqa sözlə, şagirdlərin konkret fənnə aid proqram materialını necə mənimsədiklərini, necə səy göstərmələrinin səviyyəsini müəyyən etməkdir. Nəzarət, təlimin nəticələrinin yoxlanılması didaktikada pedaqoji diaqnostika kimi izah edilir.

Təlim prosesinin tərkib hissəsi olan nəzarət təhsilverici və tərbiyəedici vəzifələri yerinə yetirir. Nəzarətin məqsədi:

- şagirdlərin yeni bilikləri qavrayıb mənimsəməyə hazır olduqlarını müəyyən etməkdən;

- təlim prosesində şagirdlərin müstəqil işinin mahiyyəti və xarakteri haqqında məlumat əldə etməkdən;

- şagirdlərin çətinliklərini, bunların yaranma səbəblərini aşkara çıxartmaqdan;

- mənimsənilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin düzgünlüyünü aşkar etməkdən ibarətdir.

Nəzarətin *cari*, *vaxtaşırı* və *yekun* növləri vardır. *Cari* nəzarət şagirdlərin hər gün dərsdə bilik, bacarıq və vərdişlərini yoxlamaq məqsədilə aparılır. *Cari* yoxlama və ya nəzarət öz **operativliyi**,

¹ M.Mərdanov və b. Təhsil sistemində **monitorinq** və **qiymətləndirmə**. Bakı-2003. səh.9

çevikliyi və istifadə olunan metodik vasitələrin müxtəlifliyi **ib** səciyyəvi

Vaxtaşırı nəzarət proqramının böyük bölmələri keçilib **qurtarandan** sonra həyata keçirilir. Bu zaman cari nəzarət faktları **nəzarətdə** aparılır. Yekun nəzarəti sinifdən sinfə keçirilmə ərafəsində **aparılır**. Bunun məqsədi tədris materialının sistem və quruluşunu mənimsəməkdə, mühüm və başlıca əlamətləri fərqləndirməkdə şagirdlərə **kömək** etməkdir. Nəzarətin məzmunu hər bir darsin və bütövlükdə **tədris fə**sinin qarşısında qoyulan ümumi və xüsusi didaktik vəzifələrlə **müəy**yənlənir.

Şagirdlərin yeni bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsinə **hazırlıq** mərhələsində əvvəllər keçilmiş materialın yada salınması, fəndaxili **və** ya fənlərarası əlaqələrin müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət **kəsb** edir. İlk növbədə şagirdlərin qanunları, əsas ideyaları necə mənimsədiklərinə nəzarət zamanı diqqət yetirilir. Nəzarətin məzmununa şagirdləri mühakimə yürütməyə, fakt və hadisələr arasındakı əlaqə və asılılıqları başa düşməyə, öz fikirlərini ardıcıl ifadə etmək bacarığını aşkara çıxarmağa imkan verən materiallar daxil edilməlidir. Nəzarətin məzmununa şagirdlərin psixi proseslərini, təfəkkürlərinin, nitqlərinin inkişafına dair, mənimsənilmiş biliklərdən yaradıcılıqla istifadə **edə** bilmələri haqqında məlumat əldə olunması da daxil olur.

Yoxlamanın məzmununda biliklərdən əlavə **şagirdlərin** sosial və ümumi psixoloji inkişafına dair məlumatlar da **olur**. Çünki məktəb yalnız bilikləri formalaşdırmır, həm də tərbiyə (inkişaf) **etdirir**. Nəzarətin məzmununa təlim, öyrənmə motivləri, fəaliyyət motivləri, habelə məsuliyyət, borc hissi kimi keyfiyyətlər, əxlaq **normaları** və davranışı da daxildir.

Təlim prosesinin bütün mərhələlərində nəzarətin məzmunu şagirdləri idrak fəaliyyətinin inkişafına təhrik etməli, onların yaradıcı fəallığına şərait yaratmalı, qarşıya problem səciyyəvi vəzifələr qoymalı, şagirdlərin qabiliyyətlərini, proseslərin təhlil və qiymətləndirilməsinə, ümumiləşdirmə və nəticələrə onların şüurlu surətdə yanaşmağı bacarmaq imkanlarını hərtərəfli şəkildə aşkara çıxarmalıdır. Təlim prosesində nəzarətin psixoloji-pedaqoji mahiyyəti şagirdlərə kömək göstərməkdən ibarətdir.

Nəzarətin metodları vasitəsilə şagirdlərin təlim-idrak fəaliyyəti və müəllimin gördüyü işin səmərəsinə dair əks əlaqə təmin edilir. Nəzarət metodları sayəsində bütövlükdə təlim prosesi və onun ayrı-ayrı mərhələləri haqqında dolğun, dürüst məlumat əldə edilir, mənimsənilmiş

bilik, bacarıq və vərdisləri sistemə salmaqla şagirdlərə kömək göstərilir, şagirdlərdə öz işlərinə tələbkərlik, işgüzarlıq, təşəbbüskarlıq kimi keyfiyyətlər tərbiyə olunur.

Müasir didaktika aşağıdakı nəzarət metodlarını müəyyən edir: şifahi nəzarət metodları; didaktik testlər; praktik nəzarət metodları; müşahidə. Bəzi alimlər isə qrafik nəzarət metodları (Q.İ.Şukina), proqramlaşdırılmış və laboratoriya nəzarət metodları (Y.K.Babanski), kitabdan istifadə, problemləli vəziyyət (V.Okon) metodları olduğunu da qeyd edirlər.

Şifahi nəzarət metodlarına mü sahibə, şagirdin nəql etməsi, onun kitab, certyoj, sxem, texnoloji xəritə oxuması, aparılan təcrübələr, müşahidələr haqqında məlumat daxildir. Şifahi nəzarətin əsasını şagirdlərin monoloji hesabatı, yaxud da nəzarət mü sahibələri təşkil edir. Bu nəzarətin müvəffəqiyyəti sualların xarakteri və sistemi ilə müəyyən edilir. Müəllim sualların köməyi ilə şagirdlərin təfəkkür fəaliyyətinə rəhbərlik edir. Şifahi nəzarət hər gün fərdi, frontal və ya kombinə edilmiş formada aparılır. Fərdi sorğu müəllimə şagirdlərin bilikləri necə mənimsədiklərini dürüst müəyyən etməyə şərait yaradır. Frontal sorğu dərstdə iştirak edən bütün şagirdləri əhatə edir.

Nəzarət metodu kimi şagirdin nəqli bilik və bacarığının keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətləri haqqında dolğun və obyektiv məlumat əldə etməyə imkan verir. Bunun üçün şagirdin qarşısında müəyyən **fakt** və hadisəni, öz baxışını məntiqi ardıcılıqla izah etməyə şərait yaratmaq üçün suallar, suallar-problemlər qoyulmalıdır. Belə edildikdə şagird öz fikirlərini sərbəst, müstəqil izah edə bilər. Şagird fakt və hadisələri nəql edərkən istər müəllimlər, şagirdlərə dəqiqləşdirilmiş suallar verilməli, şagirdin təlim materialını şüurlu olaraq mənimsədiyini müəyyən etməlidirlər.

Canlı gushədə, coğrafiya meydançasında aparılan təcrübələr və müşahidələr haqqında şagirdlərin məlumatları dinlənilir, onların işinə qiymət verilir, fakt və hadisələri necə mənimsəmələri aşkar edilir.

Dərsləyin, kitabın, tarixi sənədlərin nəzarət üçün oxunması oxu texnikasını və oxunmuş materialın necə başa düşülməsini aşkar etməyə imkan verir. Bu zaman şagirdin bilik, bacarıq və vərdislərə necə yiyələndikləri, öyrənilmiş materialın mahiyyətini açmaq, məzmunlu cavab vermək bacarığı yoxlanılır.

Yazılı nəzarətə kontrol işlər, ifadə, inşa, imla, referat yazmaq və s. daxildir. Bunlar bütün şagirdləri əhatə etməyə, onların hər birinin biliklərini aşkar etməyə imkan verir. **Şagirdlərin icra etdikləri işlərin**

müqayisəsi biliklərin necə mənimsənildiyini, təcrübəyə necə tətbiq edildiyini müəyyən etməyə şərait yaradır.

Praktik nəzarət metodları müvafiq təcrübələri, laboratoriya işlərini yerinə yetirməyə, aparatları söküb quraşdırmaq işlərini şagirdlərin necə icra etdiklərini müəyyənləşdirməyə, hesaba almağa imkan verir.

Didaktik testlər təlim nəticələrini yoxlamağın yeni metodudur. Didaktik test müəyyən materiallar üzrə standart tapşırıqların yığımıdır. İlk test nümunələri XIX əsrin axırlarında yaranmışdır. Didaktik testlər XX əsrin 20-ci illərində ingilis dilli ölkələrində daha geniş yayılmışdır. Testlərin üstünlükləri onların obyektivliyindədir. Bununla belə, elm testlərə böyük tələblər verir, onlara ölçü cihazı kimi baxırlar. Bu baxımdan testlərin tərtibi mütəxəssislərin işidir. Testlərin aşağıdakı tələblərə – ümidvericilik, vahidlik, obyektivlik – cavab vermələri zəruridir. Ümidvericilik odur ki, testlər müxtəlif şəraitdə eyni nəticəni verməlidir. Vahidlik test tərtib edənlərin nəzərdə tutduğu biliklərin səviyyəsini müəyyən edir. Obyektivlik testlərin obyektiv tərtib olunmasını, yəni şagirdlərin proqram əsasında mənimsədikləri biliklərə uyğun olaraq tərtib edilməlidir.

Dörd növ taksonomik kateqoriyalı testlər mövcuddur. Birinci növ testlər bilikləri, fakt və hadisələri, anlayışları, qanunları yoxlamaq üçün təşkil edilir. İkinci növ testlərlə qazanılmış biliklər əsasında fikri fəallıq bacarıqları yoxlanılır. Üçüncü növ testlər bacarıqların müstəqillik səviyyəsini öyrənir. Dördüncü növ testlərlə mənimsənilmiş məlumatlara əsasən yeni konkret vəziyyətləri yoxlayırlar.

Təlim prosesində şagirdlərin müşahidə edilməsi onların müstəqilliyi, fəallıq və şüurluluğu haqqında müəllimə kifayət dərəcədə dolğun məlumat verir. Müşahidə müəllimin fakt toplamasına, nəticə çıxarmasına, səhvlərin aradan qaldırılmasına kömək edir.

Şagirdlərin təlim müvəffəqiyyətinin hesaba alınması və qiymətləndirilməsi müəllimin əlində qorxutma və cəza aləti deyildir. Görkəmli pedaqoq V.A.Suxomlinski deyirdi ki, hesaba almanı, qiyməti bütö çevirmək olmaz. Müəllimlər bu incə alətdən ustalıqla istifadə etməlidirlər.

Təlim müvəffəqiyyətini hesaba almağın cari, frontal, tematik sorğu, zaçot, imtahan kimi növlərindən geniş istifadə edilir. Cari fərdi sorğu hər gün aparılır. Bundan məqsəd şagirdləri ayıq saxlamağa, təfəkkür əməliyyatlarını işləməyə yönəltməkdir. Mövzular üzrə sorğunun məqsədi şagirdlərin ayrı-ayrı mövzuları necə mənimsədiklərini

müəyyənləşdirməkdir. Zaçot müəyyən bölmələri necə mənimsədiklərini aşkar etmək məqsədi ilə aparılır. Zaçot şagirdləri imtahanlara daha səylə hazırlaşmağa təhrik edir. İmtahanlar görölən işin nəticəsi, müəllimlərin və şagirdlərin fəaliyyətinin güzgüsüdür.

Qiymət şagirdlərin təlim tapşırıqlarını necə yerinə yetirmələrinin, onların müstəqillik və fəallığının meyarı və göstəricisidir. Qiymət şagirdləri tərbiyə edir, onları fəallaşdırır və növbəti dərslərə səfərbər edir. Qiymət şagirdlərlə yanaşı, onların valideynlərini, yoldaşlarını həyəcanlandırır, düşündürür. Qiymət verərkən müəllimin ədalətli, obyektiv olması zəruridir. Qiymətin təhsil və tərbiyə üçün, şagirdin normal inkişafı üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Qiymətin təhsil əhəmiyyəti şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin necə formalaşdırılmasında öz ifadəsini tapır. Qiymətin tərbiyəvi əhəmiyyəti şagirdlərin işinə, onların fəallığına, müstəqilliyinə, çalışqanlığına, işə şüurlu və məsuliyyətli münasibətinə verilən xarakteristikada özünü göstərir. Qiymətin şagirdin normal inkişafına təsiri o deməkdir ki, şagird stres hal keçirmir, narahat olmur, valideynləri, müəllimləri tərəfindən tənbeh olunacaqlarına əsas vermir.

Şagirdlərin təlim müvəffəqiyyəti beş bal sistemi ilə qiymətləndirilir. Son vaxtlar rus dilində nəşr edilən «Pedaqogika» dərslər vəsaitlərində beş bal dörd balla əvəz edilmiş, «1» qiyməti siyahıdan çıxarılmışdır. Respublikamızda Təhsil Nazirliyi tərəfindən doqquz bal sistemində keçmək haqqında eksperimentlərdən istifadə edilir. Qiymət meyarları Təhsil Nazirliyi tərəfindən hazırlanır.

Beləliklə, şagirdlərinin biliklərinin hesaba alınması və qiymətləndirilməsi bir neçə baxımdan əhəmiyyətli və zəruridir:

1. Şagirdlər üçün bunun əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onların inkişafının dinamikasını əks etdirir. Hər bir şagird öz təlim əməyinin nəticəsinin necə qiymətləndirildiyini görür, səhvlərini, müvəffəqiyyətlərini təhlil edir, həyatda ictimai mövqeyini bir şəxsiyyət kimi müəyyən etmək üçün konkret nəticə çıxarır;

2. Müəllimlər üçün əhəmiyyətlidir. Hər bir müəllim rüblərin və ilin sonunda özünün müəllimlik fəaliyyətini təhlil edir, nə kimi səhv və nöqsanlara yol verildiyini araşdırır. Şagirdlərin təlim fəaliyyətinin hesabına alınması və qiymətləndirilməsi müəllimin işinin güzgüsü, onun pedaqoji ustalığının ən mühüm göstəricisidir;

3. Valideynlər üçün əhəmiyyətlidir. Hər bir valideyn övladının yaxşı oxumasını, tərbiyəli böyüməsini, cəmiyyət üçün, dövlət, xalq, Vətən üçün faydalı vətəndaş kimi böyüməsini istəyir. Valideynlər on

(on bir) il ərzində məktəblə, müəllim kollektivi ilə sıx əlaqə saxlayırlar. Onlar istəyirlər ki, övladları yaxşı mütəxəssis, kamil insan olub, həyata vətəndaşlıq vəsiqəsi alsınlar, özlərinə cəmiyyət üçün faydalı olan peşələri seçə bilsinlər;

4. Dövlət üçün, Vətən, xalq üçün əhəmiyyətlidir. Dövlət yaxşı kadrların, Vətəninə, xalqını sevən insanların olmasını istəyir. Çünki Vətəninə, xalqını, torpağını sevən, texnikanı idarə etməyi bacaran, istehsalatı düzgün idarə edə bilən insanlar məktəbdə formalaşırlar.

11.9. Təlimin səmərəliliyini təmin edən şərtlər

Ölkədə həyata keçirilən təhsil islahatı yenilikləri, meydana gətirdiyi kimi, mövcud problemlərin də aşkarlanmasına və həllinə diqqət yönəlmişdir. Tədris proqramları, dərsliklər yeniləşdirilmiş, bazis tədris planının tətbiqinə başlanmışdır. Yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadəyə geniş meydan verilmişdir. Təlimin səmərəliliyinin artırılması və keyfiyyətinin yüksəldilməsi təhsil işçilərinin başlıca vəzifələrindəndir. Təbii olaraq bunun üçün bütün məktəblərin və pedaqoji kollektivlərin eyni yüksək səviyyə və işgüzarlığı lazımdır. Məktəb dedikdə müasir tələblər səviyyəsində fəaliyyət göstərən tədris müəssisələri nəzərdə tutulur.

Müasir məktəb bir sıra cəhətlərlə səciyyələnir. Elmi-texniki nailiyyətlərin təkcə iqtisadi-istehsal sahəsində deyil, təhsildə, təlim-tədris prosesində geniş yer tutması, digər cəhətdən cəmiyyətdə yüksək intellektuallığın, fikir azadlıqları mövqeyinin bərqərar olması, milli və ümumbəşəri dəyərlərin vətəndaş hazırlığında yüksək qiymətləndirilməsi dövrümüzdə təhsil işinin məzmunu, təlimin prinsipləri, metodları, vasitələrinin və s. həm yeniləşdirilməsini, həm də təkmilləşdirilməsini aktuallaşdırır.

Tədris prosesində reallaşdırılan işləri müsahidə və öyrənmək belə qənaətdə gətirir ki, məktəblərdə təlimin həyata keçirilməsinin səmərəliliyini təmin edən şərtlərin səviyyəsi müxtəlifdir:

1. Müasir elmi-texniki, pedaqoji-metodik tələblərə cavab verən və interaktiv və digər təlim metodlarından istifadə etməklə tədrisi fəallaşdıran məktəblər. Bu tədris ocaqlarında pedaqoji kollektiv və onun rəhbəri yaradıcı, öyrədici mövqeyə malik olur, öyrənənlərə verilən biliyin məzmunca və mahiyyətə qavranılmasına, bacarıq və vərdislərə müstəqil iş və düşüncə ilə nail olunmasına çalışırlar. Özləri və

şagirdləri didaktik materiallardan, müxtəlif ədəbiyyatdan, internet-dən alınan informasiyalardan bəhrələnirlər. Təlim metodu kimi müsahibə, müzakirə, diskussiya, qruplarla iş, işgüzar və ya didaktik oyunlar, test tapşırığı, müstəqil yaradıcı işlər və s. istifadə edirlər;

2. Bütün pedaqoji kollektivi deyil, kollektivdə ayrı-ayrı fənlər üzrə yaradıcı işləyən, işini müasir tələblər səviyyəsində quran müəllimləri olan məktəblər.

Təhsil işi, təlim prosesi təkcə pedaqoji məzmun daşımır, ciddi sosial və ictimai əxlaqi mənəvi mahiyyəti ilə cəciyyətlənir. Ona görə də burada, yəni pedaqoji prosesdə cərəyan edən hər şey, təhsilin bütün iştirakçıları və təhsilə təsir göstərən amillər, institutlar, şəxslər pedaqoji etik normalara eyni dərəcədə riyaət etməlidirlər. Yalnız normal sosial-iqtisadi, əxlaqi-mənəvi şəraitdə yüksək peşəkarlıq səviyyəsində, qanunların aliliyinin sözdə deyil, realıqda bərqərar olduğu mühitdə təhsili xalqın, dövlətin, ölkənin inkişaf dayacağına, elmin və mədəniyyətin yüksəliş mənbəyinə çevirmək olar.

Məşhur pedaqoq alim И.Т.Подласый «Закономерности обучения и повышение качество знаний» (Kiyev, 1982) və «Исследование закономерностей дидактического процесса» (Kiyev, 1991) əsərlərində təlim qanunauyğunluğunun təsnifatını verərkən sosioloji komponentə ayrıca diqqət yetirir. O, fikrimizcə, çox doğru olaraq təlim prosesi ilə müxtəlif komponentli bütöv sistem kimi yanaşır.

Göründüyü kimi, dərstdə tərbiyətmə prosesi didaktik komponentə, qneseoloji komponentə, psixoloji komponentə, kibernetik komponentə, sosioloji komponentə, təşkilati komponentə malikdir və bu komponentlər birlikdə dərstdə tərbiyə işinin tamlığı yaradır. Sistemin sosioloji komponenti təlim prosesi iştirakçıları arasında münasibəti əhatə edir. Müəllifin qənaətinə görə, bu komponent konkret müəllim-şagird qarşılıqlı əlaqələrini deyil, daha ümumi sosial qarşılıqlı əlaqələri əks etdirir.

Fikrimizcə, müəllifin adı çəkilən komponentləri təlimin qanunauyğunluğu kimi nəzərdə tutması da elmi həqiqətdir. Biz məqsədimizə uyğun olaraq yalnız sosioloji qanunauyğunluğun şərtlərini sadalamaqla kifayətlənirik:

1. Fərdin inkişafı onun birbaşa və dolay yolla münasibətdə olduğu digər fərdlərin inkişafı ilə şərtlənir;

2. Təlimin məhsuldarlığı idrakı əlaqələrin həcmindən və intensivliyindən asılıdır;

3. «Təlimin səmərəliliyi «mühitin intellektuallığından», qarşılıqlı öyrənməyin intensivliyindən asılıdır;

4. Təlimin səmərəliliyi yarış doğuran idraki gərginlik şəraitində yüksəlir;

5. Sınıfdə şagirdlərin üstünlüyü: a) tutduğu mövqe ilə; b) ifa etdiyi rolla; v) akademik müvəffəqiyyət və nailiyyətləri ilə; q) fərdi keyfiyyətləri ilə səciyyələnir;

6. Təlimin səmərəliliyi müəllimin şagirdlərlə ünsiyyətinin keyfiyyətindən asılıdır;

7. Didaktogeniya (təlim zamanı müəllimin şagirdlərlə kobud rəftarı) bütünlükdə sınıfdə və ayrı-ayrılıqda hər bir şagirdə təlim keyfiyyətinin enməsinə aparır.¹

Belə ki, təhsil əsri – intellekt əsri hesab edilən XXI yüzilliyin cəmiyyət həyatındakı baş verən yenilikləri qırmızı xətt kimi təhsildən, təlim prosesindən keçir.

Hazırda təlimin təşkili formaları, məzmunu, metod və vasitələri, qiymətləndirmə, pedaqoji prosesi idarəetmə və digər məsələlərə elmi və praktik olaraq yenidən baxılır. Milli və dünya təcrübi dəyərlər nəzərdən keçirməklə integrativ nəticələr qəbul olunur. Yeniləşmələr təcrübəsindən istifadə edilən anlayışlar milli pedaqoji prosesa daxil olur. Hazırda pedaqoji ədəbiyyatlarda təlimin fəal metod və texnologiyaları; interaktiv metodlar; cütlərlə iş, qruplarla iş, işgüzar səs-küy, rollu oyunlar, integrasiya, mübahisə, esse, tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi təlimin səmərəliliyini təmin edən əsas şərtlər kimi qəbul olunur.

Milli pedaqoji təcrübə – pedaqoji fikir tarixi-nəzəri və təcrübi olaraq meydana çıxır. Milli inkişaf tendensiyaları nəzərə alınır (çünki bu, ölkənin, xalqın özünəməxsusluğu, sosiallığı və fəlsəfi düşüncəsi, sosial-iqtisadi inkişafı və digər müvafiq şərtlərlə bağlıdır), beynəlxalq inkişaf tendensiyaları ilə integrasiya olunur.

Təlim prosesi müasir təlim texnologiyalarına yiyələnməklə müasirləşir, təkmilləşir. Bu, perspektivdə dayanan əsas vəzifələrdən biridir.

İkincisi, psixoloji-diaqnostik şərtidir. Burada hamıya məlum olan yanaşmalar, psixi hal və halətlərin, temperamentin, maraq və meylin, qabiliyyətin, nitqdə, qavramada, eşitmədə, hərəkətdə və s. də qüsurların aşkarlanması, nəzərə alınmasından əlavə təlim prosesinin

¹ И.П.Подласый. Педагогика. Новый курс. М.Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС. 199. кн 1. с.435.

gedişinin psixoloji-diaqnostik təhlili nəzərdə tutulur. Müəllim (öyrədən) özü öz işini, metodik ustalığını, bilgi səviyyəsini, nailiyyət səviyyəsini həmişə diqqət mərkəzində saxlamalı, özü öz işinin qiymətini aşkarlaya bilməlidir. Yeri gəldikdə, şagirdlər də öyrədən-öyrənən əməkdaşlığının keyfiyyət qiymətləndirilməsində iştirak etməli, müəllim onların təkliflərini təlim prosesində nəzərə almalıdır.

Fizioloji-bioloji şərtlərin də təlim prosesində nəzərə alınması keyfiyyətə təsir göstərən amillərdəndir. Belə ki, şagirdlərdə səs, boy, çoxğunluq, süstlük və s. bu kimi müxtəlifliyin nəzərə alınması xoşa gəlməyən əlamətlərin aradan götürülməsinə imkan verir. Təlim texnologiyalarının tətbiqində intellektuallıq, maddi-texniki təminat, pedaqoji-metodik ustalığ, həyatla əlaqəlik və fəaliyyət üçün praktik hazırlıq şərtləri də vardır. Bütün bunlar müəllimin yaradıcı fəaliyyəti ilə tənzimlənir və öz həllini tapır.

11.10. Təlim texnologiyaları

Müasir zamanda elmi-texniki tərəqqinin yüksək vüsət alması təbii olaraq təlimdə texniki vasitələrin tətbiqinə geniş imkan yaratmışdır. Bu səbəbdən müasir təlim, müasir dərslər problemi aktuallıq baxımından meydana gəlir, elmə tələbat artır, keyfiyyətli bilik tələb olunur. Təlimin bu xüsusiyyətləri tarix boyu nəzərə alınmış və pedaqoji prosesin qanunlarında dəqiq təsbit olunmuşdur. Yəni pedaqoji prosesin ictimai-mənəvi, mədəni, elmi-texniki həyatla əlaqələndirilməsi qanunu əsasında həyata keçirilməsidir. Bunsuz təlim müasir dövrün tələblərini ödəyə bilməz (internetdən, kompüterdən, məsafədən təhsil, elektron kitablar, analitik praktik təhlil, şüurluluq fəaliyyətinin maksimum həyata keçirilməsi və s. dövrün tələbidir). Pedaqoqların bəziləri metodika ilə texnologiyayı müqayisə edərkən belə hesab edir ki, guya «metodika» anlayışı işi icra edəni (müəllimi) nəzərə almadan təlim və tərbiyənin metod və tərzlərinin kompleks istifadə olunmasıdır.

Pedaqoji texnologiya isə pedaqoqun şəxsiyyətinin müxtəlif təzahür formalarını nəzərdə tutur. Daha sonra qeyd olunur ki, istənilən pedaqoji məsələni peşəkar pedaqoq yalnız texnologiyanın köməyi ilə yerinə yetirə bilər.

Əlbəttə, pedaqogika elmində müəyyən çatışmayan cəhətlər, aydın olmayan məsələlər olub və indinin özündə də bu problemlər mövcuddur. Əgər belə olmasaydı, onda elmdə inkişaf olmazdı, durğunluq

əmələ gəlirdi. Lakin texnologiyayı metodikanın inkarı kimi təqdim etmək olmaz. Çünki yaxşı texnologiyayı tətbiq etmək özü metodikadır. Metodikanı texnologiyadan, pedaqoji texnologiyayı təlim texnologiyasından və tərbiyə texnologiyasından ayırmaq elmə ziddir. Texnologiya metodika anlayışıdır. İstər texnologiya, istərsə də metodika hər hansı bir işi müvafiq qanunlar əsasında məqsədyönlü icra etmə tərzidir. Metodika təkcə pedaqoji və ya ictimai prosesdə deyil, istehsalatın bütün sahələrində gedən texnoloji proseslərdə tətbiq olunur, mahiyyət etibarilə biri digərini tamamlayır. Nə metodika, nə də texnologiya anlayışları özü qanun deyil. Metodika və texnologiya müvafiq qanunlar əsasında təzahür edir. Əgər pedaqoji texnologiya deyiriksə, deməli, bu texnologiya müvafiq pedaqoji qanunlar əsasında formalaşır, texnologiya qanunları yox, qanunlar texnologiyayı formalaşdırır.

XX əsrin 60-cı illərinə kimi pedaqogika elmində metodika terminindən istifadə olunmuşdur. Texniki sahələrdə isə texnologiya ilə yanaşı, metodika anlayışı da işlənmişdir. 60-cı illərdən sonra texnologiyanın pedaqogikada işlənməsi heç də o demək deyil ki, metodiki qanunlar dəyişmişdir.

Pedaqoji prosesin texnologiyası ideyasının yaranması elmi-texniki prosesin nailiyyətlərinin nəzəri və praktiki fəaliyyətinin tətbiqi ilə bağlıdır. Lakin pedaqoji texnologiya elmi termin kimi pedaqogika elminə daxil olmaqla bərabər, özü ilə bir sıra mübahisəli məsələləri də əvvəllər olduğu kimi saxlamışdır (Misal üçün, texnologiyanın metodikadan kənar bir anlayış kimi izah olunması, pedaqoji texnologiya, təlim texnologiyası, tərbiyə texnologiyası, təhsil texnologiyası və s.).

V.P.Bespalko qeyd edir ki, istənilən fəaliyyət ya texnoloji, ya da incəsənət ola bilər. İncəsənət intuisiyaya, texnologiya isə elmə əsaslanır. Hər bir şey incəsənətlə başlayır, texnologiya ilə başa çatır.

Əvvəla, incəsənət elmi anlayışdır və özünün konkret elmi tədqiqat sahələri var. İncəsənət sahələri üzrə aparılan elmi tədqiqat təbii olaraq müvafiq texnologiyaya (metodikaya) əsasən həyata keçirilir. İntuisiya evristik xarakter daşıyaraq möhkəm elmi bazisə söykənməklə yeni texnologiya (metodologiya) yarada bilər. Hər hansı pedaqoji fəaliyyət intuisiyaya əsasən deyil, əvvəlcədən dəqiq düşünülmüş pedaqoji qanunlar əsasında layihələndirilən texnologiya vasitəsilə icra olunur.

Pedaqoji texnologiya pedaqoji məsələlərin həllinə yönəldilmiş fəaliyyətin əvvəlcədən layihələşdirilərək planlı və ardıcıl həyata keçirilməsidir.

Müasir pedaqoji texnologiya pedaqoji fəaliyyətin uğurla həyata keçirilməsinə zəmanət verən ciddi elmi layihələşdirmədir. Pedaqoji texnologiya pedaqoji prosesin prinsiplərinin obyektiv qarşılıqlı əlaqədə ardıcıl həyata keçirilməsi metodikasıdır.

Pedaqoji texnologiya təlimin texnologiyası (didaktik texnologiya) və tərbiyənin texnologiyası anlayışı kimi başa düşülməlidir. Bu məqsədlə V.V.Pikan pedaqoji texnologiyanın mühüm əlamətlərini xarakterizə edərək qeyd etmişdir:

- texnologiya konkret pedaqoji fikrə görə hazırlanır, onun kökündə müəllifin müəyyən metodoloji, fəlsəfi mövqeyi durur;
- pedaqoji hərəkətlərin, əməliyyatların, kommunikasiyaların texnoloji zənciri gözlənilən konkret nəticənin formasına malik məqsədlərə tam uyğun düzülür;
- texnologiya müəllim və şagirdlərin sözləşmə əsasında fərdiləşmə və differensiasiya prinsiplərini, insani və texniki imkanların optimal realizəsi, qarşılıqlı əlaqə fəaliyyətini nəzərdə tutur;
- pedaqoji texnologiyanın elementləri müəllimin istəyindən asılı olaraq yenidən yaradıla bilər, lakin nəzərdə tutulmuş ümumi nəticələrə (dövlət standartlarına) nail olmalarına zəmanət verməlidir;
- pedaqoji texnologiya fəaliyyətin nəticələrinin müəyyən olunmasında alətlər toplusundan, göstəricilərdən, kriteriyalardan ibarət olan diaqnostik əməliyyatdır.

Müasir təlim texnologiyası öyrətmə və öyrənmə fəaliyyətinin təşkilində, pedaqoji prosesin gedişində, yeniləşdirilməsində, qiymətləndirmədə və digər təlim xarakterli işlərdə nəzərə alınan, istifadə olunan forma, üsul və tərzlərin kompleks və əlaqəli həyata keçirilməsidir.

Təlim texnologiyası təhsilin müvafiq mərhələsinə, məzmununa, formasına və təlimin (dərs) tipinə görə müxtəlif ola bilər. Bununla belə, ümumi qaydada təlim texnologiyasının strukturuna öyrədən-öyrənən fəallığının təşkili, öyrənmə nəticə, korreksiya aparılması, öyrənmənin daha fəal və müstəqil qurulması nəticələrin əldə edilməsi və qiymətləndirmə daxildir. Üsul, vasitə və tərzlər, fəaliyyət yanaşmaları bu prosesdə öyrədənün ustalıqından asılı olaraq öyrənenlə əməkdaşlıq şəraitində yerinə görə seçilir və tətbiq olunur. Dərsi optimallaşdırma, əyaniləşdirmə, intensivləşdirmə, fənlər və mövzulararası əlaqə yaratma, məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkür, şagird müstəqilliyi və

şəxsiyyətini inkişafetdirmə və formalaşdırma məqsədilə verilən biliyin məzmununu ötürmək məqsədilə müxtəlif fəal (interaktiv) metodlardan–debatlardan, müzakirə və diskussiyalardan, qruplarla, cütlərlə işdən, əqli hücumdan, didaktik oyunlardan və digər yaradıcı işlərdən istifadə olunur ki, bütün bunlar təlim texnologiyalarından istifadə prosesinə daxildir və bu, prosesdə öz həllini tapan metodlardır.

Məlum olduğu kimi, təhsil sosial məhiyyətli fəaliyyət sahəsidir. Təhsilin iştirakçıları yalnız şagird və müəllimlər deyil, həm də valideynlər, ictimaiyyət, sosial təsisatları quran və təmin edən qurumlar, mətbuat, kütləvi informasiya vasitələri, proqram, dərslük, elmi metodik əsər müəllifləridir və s. Bundan əlavə, hər bir bilik verən və bilik alan fizioloji-psixi, sosial-mənəvi, əqli-intellektual keyfiyyət və xüsusiyyətlərə fərqli malik olan insanlardır. Təbii irsi imkanların, mühit və şəraitin, tərbiyəvi təsirlərin doğurduğu, meydana çıxardığı əlamət və keyfiyyətlər də öyrədən və öyrənənə xasdır. Belə olan halda, ümumiyyətlə, təhsilin, təlimin, tərbiyənin təşkilində bir sıra vacib şərtləri nəzərə almağı zəruri edir.

Hər bir proses, hadisə, inkişaf özündən əvvəlki vəziyyət üzərində baş verir, qurulur, formalaşır, yəni tarixini yaradır. Ötənlərdə yaradılan məzmunu, tutaq ki, təlimin üsullarını və digər pedaqoji təkmilləşmə hallarını bilmədən yenini yaratmaq və qavramaq, perspektivi görə bilmək mümkün deyil. Eyni zamanda, problemə müasirlik, yeniləşmə təfəkkürü ilə yanaşa bilmək, müasirlik tələblərinə uyğun iş qura bilmək, metodika hazırlamaq bacarığı vacibdir. Yalnız ən azı bu üç prinsip üzrə elmi-nəzəri, metodiki hazırlığı olan şəxslər müasir, dolğun, perspektivli pedaqogika və metodikanı yarada bilər, bu halda tədris-təlim işinin metodologiyası düzgün qurula bilər.

Təlim və tərbiyə insanın (bəşəriyyətin) mədəni fəaliyyətinin ən qədim növü hesab edilir. Bizim eradan bəri ötən bütün əsrlərdə təhsil, təlim, tərbiyə təkamül və inkişafın əsas vasitəsi hesab edilmiş və bu, həqiqətən, belə olmuşdur. Ötən bu müddətdə yaranan məktəblər, irəli sürülən pedaqoji fəlsəfi ideyalar müxtəlif baxışlara söykənmiş, çoxcaqlı metodikaya əsaslanmış, lakin bir məqsədə-təhsil yolu ilə cəmiyyətin inkişafına xidmət etmişdir. XIX əsr təhsilin daha da aktualaşdığı, onun sənayenin inkişafında xidmətlərinin artdığı bir dövrdür. XX əsr artıq təhsil modellərinin cərəyanlarının meydana çıxdığı, təhsilin insanları peşəkar fəaliyyətə və həyata hazırlanmasının önə çəkdiyi dövrdür. Bu əsrin hər qərinasında təhsil metodu və texnologiyaları təkmilləşmiş, yeniləşmiş, cəmiyyətin sosial-iqtisadi, mənəvi-siyasi,

elmi-texniki inkişafı təhsilin məzmunca yeniləşməsini zəruri etmişdir. Ona görə də inkişaf etmiş sənaye ölkələrində təhsil islahatları zərurətə çevrilmiş, keyfiyyət və səmərəlilik tələbi önə çıxmışdır.

Təlim prosesi haqqında orta əsrlərdən üzü bəri bütün inkişaf etmiş ölkələrdə filosof və pedaqoqlar qiymətli fikirlər söyləmiş, lakin təlim prosesi problemi həmişə mübahisə və diskussiyalar doğurmuşdur. Bu da təbiiyədir. Çünki pedaqoji prosenin tərkib hissəsi olan təlim prosesi əvvəlcə, çox mürəkkəb və müxtəlif fərdi, iradi, xarakter xüsusiyyətlərinə malik olan insanla bağlıdır. Öyrətmə mürəkkəb sosial-mənəvi, psixi-fizioloji və digər yaş, təcrübə və s. fərqləri olan insanların müxtəlif pedaqoji üsul, vasitə və yanaşmalardan istifadə olunmuşdur. Bu hal orta əsrlərdə, XIX və XX əsrlərdə özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir. XXI əsrdə isə daha bariz meydana çıxmaqdadır.

Akademik Mehdi Mehdizadə «Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları» (1982-ci il, «Maarif» nəşriyyatı) kitabında təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar bu gün də aktual olan bir sıra məsələləri izah edir. Məsələn, şagirdlərin idrak fəallığı, fənlərarası əlaqənin təkmilləşdirilməsi, şagirdlərin müstəqil işinin səmərəli həyata keçirilməsi, təlim prosesinin tiplərinin və təlim metodlarının modernləşdirilməsi, dərslərin təkmilləşdirilməsi və dərslərdə fəal təlim metodu və texnologiyalarından istifadə şərtləri və digər yeniliklər elmi- nəzəri və təcrübə olaraq (müəllim təcrübəsindən onlarla misallar çəkilir) şərh olunur.

Mehdi Mehdizadə yazır ki, insan yalnız o zaman müvəffəqiyyət qazanır ki, «öz biliklərini müstəqil surətdə artırmaq... bacarığına» yiyələnmiş olsun.

Akademik Mehdizadə yazır ki, təlim prosesində metod anlayışından başqa metodik priyom anlayışı da işlədilir. Bu isə təlim metodunun unsurlarından və ya unsurlarından ibarətdir, təlim metodunun tərkib hissələridir. Lakin müstəqil səciyyə daşıyan priyomlar da vardır.

Bu gün (yəni hazırda) təlim prosesində öyrətmə üçün nədən istifadə edilirsə, hamısına metod deyirlər. Əslində isə onların bir çoxu konkret metodlara aid olan, onun tərkibində yer tutan vasitə və unsurlardır.

M. Mehdizadə təlim prosesində müəllim və şagirdlərin fəaliyyətinin vəhdətinin nəzərdə tutulmasının, təlimin bütün prosesində şagirdlərin öyrənməyə təşviq edilməsini məqbul hesab edir. O, hər hansı metodun tətbiqindən öncə məqsəd və vasitənin aydın olmasını vacib bilir. Buna görə də professor Bəşir Əhmədovun «Pedaqoji prosesdə başlıca

yeri məqsəd tutur... məqsəd – vasitə-metod ardıcılığı özünü göstərir» fikrini məqbul sayır. Məhz təlim prosesinin və bu prosesdə praktik işlərin elmi nəzəri əsasda qurulması məqsədə çatmanı – səmərəli nəticəni yüksək səviyyədə təmin edir.

Hər bir dərsin təşkili və həyata keçirilməsi mövzudan, sinifdən, təchizatdan və s. asılı olaraq qurulur.

Məqsədə çatmağı təmin edən metod və vasitələr seçilir, tətbiq olunur. Ona görə də «məqsəd-vasitə-metod» formulu ötən əsrdə olduğu kimi indi də əhəmiyyətlidir.

Akademik M.Mehdizadə təlim metodlarının təsnifatını aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Məlumatvermə metodları;
2. Əyanilik metodları;
3. Reproduktiv metodlar;
4. Axtarış metodları;
5. Nəzarət metodları (Qeyd: qiymətləndirmə də buraya daxildir).

Digər metodlardan fərqli olaraq, axtarış metodlarını nəzərdən keçirək. O zaman bu metodlara daxil edilirdi: evristik müsahibə və ya qismən axtarış metodu, problemləli şərh metodu, tədqiqat metodu, seminar metodu, disput metodu və s.

İnteraktiv və ya fəal metod adlandırılan əqli hücum, esse yazmaq, rollu oyun, müzakirə, debat, qruplarla iş, işgüzar səs-küy və s. şagirdlərdə müstəqilliyi artıran, məntiqi və tənqidi təfəkkürü gücləndirən metod və ya vasitələr, priyomlar ilə həmin mövcud olan axtarış metodları qrupuna daxildir. Bunların kökü elə ötən əsrin 70-80-ci illərindəki metodlar təsnifatında əks olunmuşdur. Ona görə də fəal adlandırılan bu metodları tətbiq etmək istəyən müəllim əvvəlcə keçilmiş milli tarixi nəzəri və praktik yolun dəyərlərini öyrənməli, xarici təcrübədən götürülən fəal təlim metodlarını (vasitə və priyomları) bu bazada özünü-küləşdirməli, sonra elmi metodik əsaslarla tətbiq etməlidir.

Təhsil əsri intellekt əsri hesab edilən XXI yüzilliyin cəmiyyət həyatında baş verən yenilikləri qırmızı xətt kimi təhsildən, təlim prosesindən keçir.

Hazırda təhsilin təşkili formaları, məzmunu, təlimin metod və vasitələri, qiymətləndirmə, pedaqoji prosesi idarəetmə və digər məsələlərə elmi və praktik olaraq yenidən baxılır, milli və dünya təcrübəsi dəyərləri nəzərdən keçirilib, integrativ nəticələrə gəlir. Yeniləşmələr təcrübəsindən istifadə edilən anlayışlarla milli pedaqoji prosese daxil olur və ya daxil etdirilir. Hazırda pedaqogika elmində təlimin fəal

metodları, metod və texnologiyalar, keyfiyyətin qiymətləndirilməsi, interaktiv metodlar, cütlerle iş, qruplarla iş, işgüzar səs-küy, rollu oyunlar, integrasiya, mübahisə, esse, tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi və onlarla digər anlayışlar işlədilir.

Təhsildə modernləşmə mütləq milli baza əsasında onun inkişaf səviyyəsi kimi nəzərdə tutulmalı, tarixilik, varislik və müasirlik vahidində və dinamikada nəzərə alınmalıdır.

Təlim prosesi müasir təlim texnologiyalarına yiyələnməklə müasirləşir, təkmilləşir. Bu, perspektivdə dayanan əsas vəzifələrdən biridir.

Müasir təlim texnologiyası – öyrətmə və öyrənmə fəaliyyətinin təşkilində, pedaqoji prosesin gedişində, yeniləşdirmədə, qiymətləndirmədə və digər təlim xarakterli işlərdə nəzərə alınan, istifadə olunan iş forma, üsul və tərzlərin kompleks və əlaqəli həyata keçirilməsidir.

Təlim texnologiyası təhsilin pillə və mərhələsinə, məzmununa, formasına və təlim (dərs) tipinə görə müxtəlif çalarlı ola bilər. Bununla belə, ümumi qaydada təlim texnologiyasının strukturuna öyrədən-öyrənən fəallığının təşkili, öyrənmə nəticə-korreksiya aparılması–öyrənənin daha fəal və müstəqil qurulması, nəticələrin əldə edilməsi və qiymətləndirmə daxildir. Üsul, vasitə və tərzlər, faktik yanaşmalar bu prosesdə öyrədənin ustalıqından asılı olaraq əlaqəlilik və öyrənənlə əməkdaşlıq şəraitində yerinə görə seçilir və tətbiq olunur. Dərsi opitmallaşdırma, əyaniləşdirmə, intensivləşdirmə, fənlər və mövzulararası əlaqə yaratma, məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürü, şagird müstəqilliyi və şəxsiyyətini inkişaf etdirmə və formalaşdırma məqsədilə verilən biliyin məzmununu ötürmək məqsədilə müxtəlif fəal (interaktiv) metodlardan–debatlardan, müzakirə və diskussiyalardan, qruplarla, cüt-lərlə işdən, əqli hücumdan, didaktik oyunlardan və digər yaradıcı işlərdən istifadə olunur ki, bütün bunlar təlim texnologiyalarından istifadə prosesinə daxildir və bu prosesdə öz həllini tapır.

Ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq sovet hakimiyyətinin, sosialist təsərrüfatının iflası uğraması ilə ictimai-iqtisadi münasibətlər yeniləşdi, sovsövet məkanında müstəqil dövlətlər yarandı. ABŞ, Avropa ölkələri, beynəlxalq təşkilatlar bu ölkələrin mədəni həyatını dünyaya integrasiya etməyə başladılar. Dünya Bankı və digər bir çox beynəlxalq qurum, o cümlədən Açıq Cəmiyyət İnstitutu Yardım Fondu – SOROS ayrı-ayrı mərhələlərlə Azərbaycanda təhsilin ayrı-ayrı problemlərinin həllinə, mövcud ənənəvi sistemin, təlim metod və texnologiyaların, təhsilin məzmununun, qiymətləndirmənin və digər sahələrin müəyyənləşdirilməsinə zəruri ehtiyac yarandı. Beləliklə,

milli pedaqoji anlayışlar sırasına treninq, monitoring, əqli hücum, kurikulum, «interaktiv pedaqogika», «interaktiv təlim», «interaktiv təlim metodları» yaxud yığcam olaraq «interaktiv metodlar» ifadələri daxil olur. («Kurikulum» sözü ərəb dilindən latın dilinə keçən sözdür, mənası elmi təhlil, bütövlük, sistemlilik deməkdir.) «İnteraktiv pedaqogika» ifadəsini ilk dəfə 1975-ci ildə alman tədqiqatçısı Hans Frits işlətməmişdir. Alimin tədqiqatlarında interaktiv prosesin məqsədi bu proses iştirakçılarının davranış modelini dəyişdirmək və yaxşılaşdırmaqdır. O, interaktiv metodlar haqqında interaktiv tərbiyə prosesi kimi danışır. Belə ki, alimə görə, təlimdə interaktivliyi müəllim və şagirdin qarşılıqlı təsir-əməkdaşlıq qabiliyyəti kimi izah etmək olar.

İnter (intə)-ara (insanlararası), qarşılıq (insanların qarşılıqlı anlaşması, əməkdaşlığı, işi və s.) kimi başa düşülür. Metod olaraq interaktivlik təlim prosesində müəllim və şagird arasında işin gedişindən-mövzudan, şərhədən, dialoqdan, rollu oyundan həmin anda meydana çıxan yanaşma, izah, dialoq və s.-dir. Yəni bu tərz əvvəldən planlaşdırılmaz, işin-təlim prosesinin gedişi bu məqamı ortaya çıxarır və daha çox şagirdin müstəqilliyi, müdaxiləsi ilə baş verir. Digər tərəfdən, interaktivlik şagirdlərin özləri arasında da ola bilər. Əsas cəhət odur ki, bu prosesdə əməkdaşlıq edən öyrənənlər və öyrədən eyni hüquqlu mövqedə dayanırlar. Təbii ki, müəllim öyrədən olaraq təşkilatçılıq, koordinator, məsləhətçi funksiyasını yerinə yetirir: şagirdlərin işlərinə müdaxilə etmədən problemləri qoyur, istiqamət verir, nəzarət edir, axtarış strategiyasını hazırlamağa kömək edir, amma təlim tapşırıqları üzərində uşaqlar özləri birlikdə-öz aralarında mübahisə edərək, diskussiya apararaq işləyirlər.

Bununla yanaşı, hər bir şagirdin öz fikri, ideyası olur. Mübadilə nəticəsində fikirlər dəyişir, ideyalar təzələnir. Beləliklə, psixoloji ab-hava dəyişir. Qrupdakı zəif şagirdlər də müzakirədə fəal iştiraka qoşulurlar; məsələlərin müzakirəsi və kollektiv müzakirənin gedişində biri-birini dinləməyə alışırlar, hər bir təlim tapşırığının həlli vasitəsilə onlar idrakı axtarıcılıq taktikalarını təkmilləşdirir, təlimdə öz müvəffəqiyyət formullunu hər kəsin özü qurur.

İnteraktiv təlim dərslərdə yaranan, meydana çıxan şagirdlərarası öyrənmə ünsiyyəti və əməkdaşlığı, müəllim-şagird birliyi nəzərdə tutur. İnteraktiv metodlar isə təlim prosesində öyrənmə və anlaşılmaya, bacarıq və keyfiyyətlərə şagirdlərin yiyələnməsini həyata keçirən üsullar, tərzlər, işlər, yanaşmalar, vasitələrdir.

İnteraktiv metodları aktuallaşdıran bir neçə şərt vardır:

1. İnsanların bazar iqtisadiyyatı (kapitalizm) cəmiyyətində yaşaması və hər kəsin özünü bu cəmiyyətdə yaşaya bilmək üçün hazırlaması zərurəti;

2. Uşaqların 20-30 il əvvəlki zamana görə dünyagörüşünün, sosial, texniki məlumatlılıq səviyyəsinin xeyli yüksək olması.

Deməli, çevik, düşündürücü iştirak fəallığını doğurmayan metodlar uşaqların marağını təmin etmir, onları canlandırmır, fəaliyyətə qoşmur. Digər tərəfdən, hər bir uşağın (şagirdin) öz ideali, marağı, həyata hazırlıq istəyi var. Gərək təlimin həm məzmunu, həm də metodları bu istəyi təmin etsin.

Daha bir amil isə vətəndaş təhsili və tərbiyəsinin aktuallığıdır. Tutaq ki, riyaziyyatı, ya hər hansı fənni özünə ixtisas seçməyənlər onu mü-kəmməl öyrənməyə bilərlər, onlara bu sahədə elementar biliklər bəs edir. Amma hər bir şəxs mütləq hüquqi, iqtisadi, ekoloji təfəkkürə malik olmalı, vətəndaşlıq hazırlığı keçməlidir. Hər bir şəxs qanunları, hüquq və vəzifələrini bilməli və onlara əməl etməlidir.

Bütün bu şərtlər müasir təlimin məzmunca, metod və texnologiyalara görə yeniləşməsinə zəruri edir.

Pedaqoji prosesdə baş verən yeniliklərdən biri də təlimdə tərbiyəediciliyin daha da artmasıdır. İnteraktiv təlim şagirdlərə bilikvermə prosesində, həm də onları iradi, əxlaqi, əqli, estetik-mədəni, hüquqi, ekoloji, iqtisadi və digər aksioloji dəyərlər yönümündə inkişaf etdirir. Doğrudur, fəal və interaktiv metodlar bir-biri ilə sıx bağlıdır, amma eyni deyillər.

Fəal təlim metodları anlayışı XX əsrin 80-ci illərində Azərbaycanda işlənilməyə başlamışdır. «Fəal» sözü bəlli olduğu kimi, daha işlək, daha üstün hərəkətdə, təsirdə olan mənasını verir. Fəal təlim metodlarının interaktiv təlim metodları ilə yaxınlığı mahiyyətindən doğur, lakin doğuluş və seçim təsirinə görə biri-birindən fərqlənir. Belə ki, əgər interaktiv metodlar dərstdə təlim prosesinin gedişindən doğursa, yəni biri digərini əvəz edərək meydana çıxır və öyrənilənlərin hamısının birlikdə tam müstəqil fəaliyyətini təmin edərsə, fəal metodlar əvvəldən planlaşdırılmış təlimin fəallaşdırılmasına şərait yaradır. Ənənəvi olaraq işlənən söz metodları, əyani, praktik metodlar bu gün də fəal metodlar sırasına daxildir. Rollu oyunlar, müxtəlif xarakterli didaktik çalışmalar, esse, test tapşırıqlarının icrası, diskussiya, müzakirə və s. fəal metodlardır.

Təlimin fəal metodları dedikdə öyrənənlərin məlumatlandırılması, idrak müstəqilliyini, fikir fəallığını, yaradıcılığını artıran metodlar nəzərdə tutulur.

Beləliklə, istər interaktiv, istərsə də fəal adlanan metodların müəyyənləşdirilməsi və tətbiqi müəllimin məharətindən və peşəkarlıq səviyyəsindən, nəzəri və praktik hazırlığından asılıdır. Müəllim interaktiv metodlar sırasına özünün təcrübədən hasil etdiyi metodları daxil edə bilər.

İnteraktiv metodlar sırasına daxildir: rollu oyun, debatlar, söz assosiasiyaları, əqli hücum, kiçik qruplarda iş, ideyalar xalısı, qərarlar ağacı, təqdimat (prezentasiya), sənədlərlə iş, vəziyyət üzrə praktikum, sosioloji tədqiqat, diskussiya, hərə digərini öyrədir, fikrən gəzinti, mozaika, mediasiya, danışıqlar, problemin həlli, mövqe tutum və s.

Rollu oyun. Bu metod didaktikada ilkin formallaşmış metodlardan biridir. XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda hətta ədəbi müzakirələri də bu metodla keçirmişlər. Rollu oyunu hazırda interaktiv metodlar sırasına daxil edənlər (bu, həqiqətən də belədir) mənim və digər qabaqcıl müəllimlərin nəzərdə tutduqlarından artıq heç nə demirlər. İnteraktiv metodlarla tədrisə aid bir metodik vəsaitdə yazılır ki, rollu oyun şagirdlərin yaradıcı təxəyyülünü inkişaf etdirir, onların iştirak hissini gücləndirir. Bu üsulla işlədikdə şagirdlər elə bil ki, hadisələrin canlı iştirakçılarına çevrilirlər. Rollu oyunun keçirilməsi zamanı sinfin əksər hissəsi dərs prosesinə qoşulur.

Eyni zamanda lazımi səviyyədə hazırlanmış rollu oyunun sayəsində şagirdlər digərlərinin düşüncə tərzini yaxşı anlamağa başlayırlar. Bu metodika şagirdlərdə qrupda işləmək bacarığını inkişaf etdirir.

Bu oyunlar dərsin yeknəsəkliyini aradan qaldırır və mövzuya maraq oyadır.

Rollu oyunların keçirilməsi üsulları müxtəlifdir. Adətən, müəllim sinfi qruplara bölür və bu qrupların arasında rolları bölüşdürür. Şagirdlərin fəaliyyəti onların oyuna nə dərəcədə cəlb olunmasından asılıdır. Şagirdlərin hamısının cəlb olunması üçün müəllimin istiqamətləndirici fəaliyyəti böyük rol oynayır.

Rollu oyunlar hökmən şagirdlərə ünvanlanmış müvafiq suallarla nəticələnməlidir: bu suallar rollu oyunların məqsədlərinə xidmət etməlidir.

Mümkün çətinliklər:

- rollu oyunlar şagirdlər üçün əyləncəyə çevrilməməlidir. Bəzən müəllimlər rollu oyunları keçirərkən oyunun əsas məqsədini unudur və oyunun tək zahiri tərəfinə diqqət yetirirlər.

- oyuna cəlb olunmayan şagirdlər oyun prosesindən kənarda qala və ümumiyyətlə, dərsin gedişinə maneçilik törədə bilirlər.

- rollu oyunların digər mümkün çətinliyi müəllimin vaxtı düzgün hesablamaması ilə əlaqədar ola bilər, bu da şagirdlər tərəfindən oyunun mahiyyətinin qavranılmaması ilə nəticələnə bilər.

Çıxış yolu:

Bu cür çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müəllim oyunun bilavasitə rəhbəri olmalı, uşaqları oyuna cəlb etməli və vaxtı düzgün hesablamalıdır («İnsan və cəmiyyət» metodik vəsait, Bakı– 2004, səh.8).

Göründüyü kimi, burada elə bir yenilik, fərdi yanaşma yoxdur. Göstərilən şərtləri Azərbaycanın qabaqcıl müəllimləri və uşaq bağçası tərbiyəçiləri 50 ildir ki, tətbiq edirlər. Rollu oyun mövzuya, fənnə, sinfə görə müxtəlif cür imetasiya edilə bilər.

İnteraktiv metodlardan bəzilərinin şərtinə və tətbiq edilən dərs nümunələrinə diqqət yetirək.

Debatlar. Debatlar (fransız dilindən «debats» - hansısa iclasda, yığıncaqda fikir mübadiləsi) müəyyən bir problemə aid mübahisədir, bir-birinə əks nöqteyi nəzərin toqquşması, tərəflərin öz mövqeyini mədəni surətdə, dəlillər əsasında müdafiə etməsidir. Debatlar hadisələrə müxtəlif nöqteyi-nəzərlərdən baxmağı, faktları və ideyaları şübhə altına almağı və inandırmağı öyrədirlər.

Debatların əsasını arqumentlər – dəlillər təşkil edir.

Debatlarda gərək nəinki nitqlə çıxış edəsən, eyni zamanda digər tərəfin arqumentlərini dəf edəsən, öz mövqeyini qarşı tərəfin mövqeyi ilə qarşılaşdırasan və bununla hakimləri öz üstünlüyünə inandırasan. Bu mənada debatlar şahmat oyununa bənzəyir, çünki suala nəinki öz mövqeyindən, eyni zamanda rəqibin mövqeyindən baxaraq, onun növbəti arqumentinə hazır olursan. Bu isə hər bir məsələnin dərin qavranılmasına kömək edir.

Debatlar mövzunun qısaca və dürüst ifadəsindən başlanır. Hər qrup öz mövqeyini müdafiə edir və qarşı tərəfin arqumentlərini təkzib edir.

Demokratik dövlətin gələcək vətəndaşları kimi şagirdlər debatlar vasitəsi ilə siyasi hadisələri başa düşə bilir və öz nöqteyi-nəzərini müdafiə etməyi öyrənirlər.

Debatlar insanların deyil, ideyaların qarşıdurmasıdır, demokratik cəmiyyətdə isə bu qarşıdurmanın yeganə həlli vasitəsi əsaslandırılmış arqumentlər ola bilər. Başqa sözlə desək, şagirdlər qarşı tərəfin sözü-nə deyil, onun arqumentlərinə – dəlillərinə həmlə etməlidirlər.

Debatların ən vacib elementi –tənqidi düşüncədir. Tənqidi düşün-cə müzakirə edilən ideyaların dürüst ifadə edilməsi, müəyyənləşdiril-məsi, əsaslandırılması və təhlili deməkdir.

Tədqiqətmə bacarıqları. Arqumentlər gətirərkən şagirdlər onları sübutlarla əsaslandırmaqlıdırlar. Bəzən sadə məntiq və misallar bunun üçün kifayət olur. Lakin bəzən müxtəlif mötəbər mənbələrdən (qəzet-lər, jurnallar, kitablar, müsahibələr və b.) istifadə etmək lazım gəlir.

Dərs prosesində debatlarla 5-10 dəqiqəlik hazırlıq zamanı mövzuya dair məlumatın toplanması yeni «məlumat bankı» yaranır. Qrupdan bir nəfər bu məlumatı qeyd etməlidir. Məlumat:

- misallar;
- faktlar;
- statistika;
- sitatlar və s. daxil edilməlidir.

Arqumentin yaradılması:

1. Dəlilin irəli sürülməsi;
2. Dəlilin izahı;
3. Dəlilin sübut edilməsi;
4. Nəticələr.

Struktur.

Mövzu

Tərəf:

Təsdiq, yaxud inkar (şagirdlər mövzu ilə razıdır, yoxsa yox).

İzah: (şagirdlər səbəbi ətraflı izah edirlər)

Əsaslandırma: (adətən, vərəqlərdə yazılmış sübutlardan ibarətdir)

Nəticə: (şagirdlər yenidən əvvəlki dəlili təsdiq edirlər)

Arqumentin misalları.

1. Mövzu: Xalqımız demokratiyanı seçməsi ilə çox şey qazanmışdır.

Tərəf: təsdiq.

Əsaslandırma: İqtisadi sahədə – özəl sektorun yaranması və inki-safı, yeni müəssisələrin açılması, vergi sisteminin nizama salınması.

Siyasi sahədə: müxalifətin və müxalif mətbuatın yaranması, plüra-lizmin mövcudluğu, Azərbaycanın beynəlxalq demokratik qurumlara daxil olması.

Nəticə: Beləliklə, bu faktların əsasında təsdiq etmək olar ki, xalqımız demokratiya yolunu seçəndən bəri onun həyatında müsbət dəyişikliklər baş vermişdir.

Hakimlər

- Hər iki qrupun çıxışını diqqətlə izləyir və ixtisarla mümkün qədər çox yazmağa çalışırlar.

- Bütün arqumentləri yazmaq üçün böyük vatman kağızından istifadə edirlər.

- Kağızı bir neçə yerə bölürlər ki, hər bir çıxışı orada qeyd etsinlər.

- Təsdiq edən və inkar edən qrupların çıxışları ayrı-ayrı kağızlara yazılır.

- Hər qrupun təkzib çıxışı zamanı tənqid edilən arqumentin yanında hakim tənqidi qeyd olunur.

Meyarlar	Xallar	Təsdiq edən komanda	İnkar edən komanda
Arqumentlər: Mövzuya aid olması, sübutlara əsaslanması			
Reqlamentə riayət edilməsi			
Nitq mədəniyyəti			
Ünsiyyət mədəniyyəti			

Mümkün çətinliklər:

Hər qrupun çıxış etməsi üçün müəyyən vaxt ayrılır. Ancaq elə olur ki, şagirdlər debatlar zamanı oyuna qapılaraq bu barədə unudulur və 3 sualın əvəzinə daha çox sual verirlər və debatlar, faktiki olaraq qızğın mübahisəyə çevrilir.

Çıxış yolu:

Müəllim komandaları və hakimləri xəbərdar etməlidir ki, reqlamenti və oyunun qaydalarını pozan qrupun xalları aşağı salınacaq. Bundan əlavə, müəllim özü oyunun gedişini diqqətlə izləməlidir.

İdeyalar xalısı. Bu üsul Polşanın Demokratiya üçün Təhsil Fondu tərəfindən işlənilib və çətin problemlərin həll edilməsinə kömək «İdeyalar xalısı» bir neçə mərhələdən ibarətdir:

I mərhələ – problem qoyulur;

II mərhələ – problemin səbəbləri müəyyən edilir (nəyə görə belə bir problem mövcuddur?);

III mərhələ – problemin həlli yolları müəyyən edilir (bu problemi həll etmək üçün nə etmək lazımdır?);

IV mərhələ – fərdi iş (şagirdlər göstərilən problemin həlli üçün nə etməyə hazır olduqlarını söyləyirlər)

«İdeyalar xalısı» başqa variantlarda da keçirilə bilər. Məsələn, «Hüquqi dövlət» mövzusunun keçərkən bu şəkildə istifadə olunur:

I mərhələ – aktual mövzu götürülür;

II mərhələ – bu mövzu ilə bağlı problemlər aşkara çıxarılır;

III mərhələ – problemin həlli yolları müəyyən edilir;

IV mərhələ – fərdi iş (şagirdlər bu sahədə nə etməyə hazır olduqlarını söyləyirlər).

Bu üsul necə tətbiq olunur?

- müəllim şagirdləri 4-5 nəfərlik qruplara bölür.

- Dərsin əvvəlində (ya da dərstdən bir gün əvvəl) müəllim dərsdə həll ediləcək problemi elan edir. Problemi vatman kağızına yazmaq və lövhədən asmaq olar.

- Müəllim hər qrupa vatman kağızı, eyni rəngdə (məsələn, qırmızı) olan 6 kağız zolağı, yapışqan paylayır. Qruplara təklif olunur ki, verilən problemin səbəblərini aşkara çıxarsınlar (nəyə görə bu problem mövcuddur?) və bu səbəbləri kağız zolaqlarına yazsınlar. Hər kağız zolağında yalnız bir səbəb yazılmalıdır.

- Qruplar kağız zolaqlarını yazıb qurtardıqdan sonra müəllim təklif edir ki, doldurulmuş zolaqlar vatmanın üzərində yerləşdirilsin. Şagirdlər zolaqları istədikləri qaydada yerləşdirə bilərlər. Əsas məqsəd odur ki, yazılanı oxumaq mümkün olsun.

- Qruplar işlərini qurtardıqdan sonra müəllim onlara yazdıqlarını oxumağı təklif edir.

- Növbəti mərhələdə müəllim hər qrupa indi başqa rəngdə olan (məsələn, mavi) daha 6 kağız zolağı paylayır. Şagirdlərdən xahiş olunur ki, bu zolaqlarda problemin həlli üçün nə etmək lazım olduğunu yazsınlar. Hər kağız zolağında problemin yalnız bir həlli yolunu qeyd etmək olar. Bu zolaqlar da vatman vərəqi üzərində yerləşdirilir.

- Təqdimat zamanı plakatlar divardan asılır, hər qrupun nümayəndəsi yazılanı oxuyur.

- Növbəti mərhələdə müəllim hər şagirdə yapışqan kağız vərəqi paylayır. Müəllim onlardan xahiş edir ki, problemin həlli üçün nə etdiklərini və ya nə etməyə hazır olduqlarını vərəqin üzərində yazsınlar. Şagirdlər yazdıqlarını oxuyur və vərəqləri öz qrupunun «xalısı» üzərinə yapışdırırlar.

- İşin sonunda müəllim kiçik müzakirə keçirir. Müzakirə zamanı qrupların işində problemin ən çox təkrarlanan səbəbləri və həlli yolları müəyyənləşdirilir. Müəllim şagirdlərə problemin ən səmərəli (real, orijinal və s.) həlli yolunu seçməyi təklif edə bilər.

- Bu üsuldə qrupların işinin tərtibatı da əhəmiyyətlidir. Müəllim şagirdləri fantaziyalarına güc verməyə həvəsləndirməlidir. Qoy şagirdlərin işlədiyi vatman kağız rəngarəng «ideyalar xalısına» çevrilsin.

Mümkün çətinliklər:

- Bəzən bu üsulla iş uzun çəkir. Əgər müəllim dərsin yaxşı təşkil olunmasını və vaxt itkisinin olmamasını istəyirsə, əvvəlcədən lazımi materialları hazırlamalı, hər qrupda vatman kağız zolaqları, marker və yapışqanın olmasına nəzarət etməlidir.

- Bəzi qruplar problemin mütləq 6 səbəbinin (və ya həlli yollarının) yazılmasında çətinlik çəkirlər.

Qərarlar ağacı. Biz təlim prosesində və gündəlik həyatımızda bəzən elə çətin vəziyyətlərlə, problemlərlə rastlaşırıq ki, onların bir yox, bir neçə həlli yolları olur. Ancaq bu problemləri həll edərkən biz heç də həmişə onların mahiyyətini dərinədən dərk edə bilmirik, ona görə də bəzən səhv qərarlar qəbul edirik.

«Qərarlar ağacı» üsulu mürəkkəb və birmənalı olmayan məziyyətlərdə qərar qəbulunu asanlaşdırır, düşünülmüş qərar qəbul etməyə kömək edir.

Bu üsul Con Patrüd və Riçard Remi (ABŞ) tərəfindən işlənmiş və Polşanın Demokratiya üçün təhsil Fondu tərəfindən təkmilləşdirilmişdir.

«Qərarlar ağacı» üsulu ilə problemi həll etmək üçün şagirdlər verilən mövzu ilə bağlı müəyyən biliklərə malik olmalıdırlar. Bu bilikləri onlar ya əvvəlki dərstdə, ya qabaqlayıcı ev tapşırığı vasitəsilə əldə edirlər. «Qərarlar ağacı» üsulu müəllimin şagirdlərin bilik səviyyəsini və materialı necə mənimsədiklərini hiss olunmadan yoxlamağa imkan verir.

«Qərarlar ağacı» üsulu necə tətbiq olunur?

- Əvvəlcədən müəllim təhlil ediləcək problemi və onun həlli yollarının bir neçə variantını müəyyənləşdirir. Təklif olunan variantların hamısı eyni dərəcədə real və bərabər əhəmiyyətli olmalıdır ki, onların arasında «lider» variantı olmasın.

- Müəllim şagirdləri 4-6 nəfərlik qruplara bölür.

- Müəllim qruplara tapşırığı izah edir, hər qrupa cədvəl vatman vərəqi verilir. Tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün vaxt təyin edilir. (10-20 dəqiqə).

- Qruplar iş zamanı problemin verilmiş həlli yollarını təhlil edir, hər variantın müsbət və mənfi cəhətlərini müəyyənləşdirir və müvafiq xanalara doldururlar. Yalnız variantlar təhlil edildikdən sonra müsbət və mənfi cəhətlər nəzərə alınaraq qərar qəbul olunur – variantlardan yalnız biri seçilir. Qərar cədvəlin aşağı hissəsində yazılır.

- Qrup qəbul olunmuş qərarı yazdıqdan sonra müəllim cədvəlin qərar hissəsinin üstünü bağlayır (ancaq elə bağlamaq lazımdır ki, asanlıqla açmaq mümkün olsun).

- Təqdimat zamanı qrupların nümayəndələri yazıları oxuyur. Amma qərarı bildirmir. Müəllim başqa qruplardan xahiş edir ki, qrupun qeyd etdiyi müsbət və mənfi cəhətləri nəzər alaraq onun hansı variantı seçdiyini tapsınlar. Şagirdlər öz fikirlərini bildirdikdən sonra cədvəldə «qərar xanası» açılır.

- Bütün qruplar öz işlərini təqdim etdikdən sonra, müəllim alınmış nəticələrin müqayisəsi və qəbul olunmuş qərarların əsaslı olması istiqamətində kiçik müzakirə aparır. Şagirdlərin diqqətini bu tapşırığın düşünülmüş qərarın qəbul olunmasında bizə kömək etdiyinə yönəltmək çox vacibdir.

Mümkün çətinliklər:

- Təcrübə göstərir ki, çox hallarda şagirdlər tapşırığı alarkən o dəqiqə qərar qəbul etməyə və variantlardan hansısa birini seçməyə cəhd göstərirlər. Onlara elə gəlir ki, cavab aydındır, başqa variantların müzakirəsi isə artıq vaxt aparır.

- Bəzi şagirdlərə hansısa bir variantı seçmək çətin olur və onlar bir neçə variantı birləşdirməyə çalışırlar. Bəzən isə onlar yeni variant təklif edirlər. Onlara izah edilməlidir ki, tapşırığın şərti variantlardan yalnız birini seçməyi nəzərdə tutur. Ancaq tədqimatdan sonra problemin başqa həlli yollarını göstərməyə çalışan şagirdlərin fikirləri ilə bağlı müzakirə aparmaq olar. Əgər bu cür hallar tez-tez baş verərsə, onda müəllim tapşırığa yenidən baxa və problemin həlli variantlarında düzəliş edə bilər.

Təqdimat (prezentasiya) şagirdlərin tədqiqat fəaliyyətinin nəticələrinin təqdim edilməsidir. Təqdimat şifahi, yazılı, vizual, rollu və s. formalarda ola bilər. Şagirdlər təqdimatı fərdi şəkildə və ya qrup halında keçirə bilərlər.

Müəllim təqdimatın növünü və onun keçirilmə şəraiti və şərtlərini şagirdlərlə birgə müəyyən edir. Şagirdin özü təqdimatın elə bir üsulunu seçə bilər ki, gördüyü iş barədə səmərəli şəkildə danışmaq imkanı olsun. Şagird öz biliklərini və əqli vərdişlərini başqalarına ötürmək üçün zəruri ünsiyyət vərdişlərinə malik olmalıdır.

Ünsiyyətin ən vacib ünsürlərindən biri şagirdin öz fikirlərini dəqiq və aydın ifadə edə bilməsidir. Şərhin aydınlığı informasiyanın təşkilindən asılıdır. Yaxşı təşkil edilmiş təqdimatın zəruri şərtləri–problemin mahiyyəti üzərində fikri cəmləyə bilmək bacarığı, başlıca ideya və nəticələrə dəstək verən münasib misal və ya misalların mövcudluğu–dur.

Yaxşı təşkil edilmiş təqdimat onun növündən asılı olmayaraq şagirdlərin biliklərinin və əqli vərdişlərinin yüksək səviyyəsini göstərir.

Təqdimatın hər bir növünün müəllimin nəzərə almalı olduğu özünəməxsus qaydaları və elementləri vardır. Məsələn, şifahi təqdimat keçirilərkən intonasiyadan, jestlərdən, foto-video və digər əlavə məlumatlardan bacarıqla istifadə, illüstrasiyaların, fotosəkillərin seçimi və sair faktlar nəzərə alınır.

Formalaşmış ünsiyyət vərdişlərinə malik olan şagirdlərin təqdimatı öz dəqiqliyi və yaxşı təşkil olunması, bu və ya digər təqdimat formasının keçirilməsi üzrə qaydalara və ümumi normalara riayət olunmasına xüsusi diqqətçiliyi ilə seçilir. Bu cür təqdimatlar həm də materialın dəqiq şərh, informasiyanın bacarıqla təşkili, illüstrasiya və misalların yüksək keyfiyyəti, çıxarılan nəticələrin mükəmməlliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Sənədlərlə iş. «İnsan və cəmiyyət» fənninin interaktiv təlimində sənədlərlə iş mühüm yer tutur. Bu işin çox böyük təhsil, tərbiyə və inkişafetdirici əhəmiyyəti vardır.

Sənədlərin təlim prosesindəki əhəmiyyətinə metodiki ədəbiyyatlarda müxtəlif baxışlar mövcuddur. Bəzi ədəbiyyatda sənədlərdən konkretləşdirmə və illüstrasiya vasitəsi kimi istifadə edilməsi məsləhət görülür. Ən yeni ədəbiyyatda isə sənədlərlə işə şagirdlərin yeni biliklərə yiyələnməsi prosesinin mühüm tərkib hissəsi kimi yanaşılır. Sənəd problem haqqında şagirdlərin biliklərini ümumiləşdirmək üçün vasitə rolunu oynayır. Sənəd şagirdin öz zehni fəaliyyətinin nəticəsini

yoxlamaq üçün etalon rolunu da oynaya bilər. Sənədlər tarixi keçmişin və ya cəmiyyətin bugünkü həyatının ayrı-ayrı sahələrinin canlı mənzərəsini yaratmağa kömək etməklə şagirdlərin yaradıcı təxəyyülünün inkişafına imkan yaradır. Sənədlərin öyrənilməsi sahəsində şagirdlər inanırlar ki, dərslikdə oxuduqları hər bir cümlənin, ifadənin əsasında keçmişin və ya bu günün şahidləri olan müxtəlif materiallar durur.

Sənədlərlə işin müxtəlif variantları mövcuddur. Bunlardan biri şagirdlərin özlərinin sənəd tərtib etməsidir. Bu, alınmış bilikləri möhkəmləndirilməsi və tətbiqi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Müxtəlif xarakterli sənədlər tərtib etməklə şagirdlər aldıkları bilikləri praktiyaya tətbiq etməyi öyrənirlər, onlarda mühüm praktik bacarıq və vərdişlər formalaşır.

İstər dərstdə, istərsə də ev tapşırıqlarını yerinə yetirərkən şagirdlər müxtəlif sənədlər–məktublar, petisiyalar, qanun layihələri, qaydalar, müqavilələr, anketlər, ərizələr və s. tərtib edirlər. Bunlardan hər biri şagirdlərdə müəyyən bacarıqlar sistemi tələb edir. Məsələn, petisiya hazırlamaq üçün şagirdlər sənədli informasiya əldə etməlidir. Bunun üçün şagirdlər yaddaşdan istifadə edə bilərlər.

Yaddaş.

Təşkilatlardan informasiya əldə etmək üçün aşağıdakı göstərişlərə əməl etmək lazımdır:

1. Lazım olan informasiyanı tapmaq üçün kitabxana və ya başqa təşkilatlara getmək.

2. Telefon vasitəsilə informasiya mənbəyi ilə işləmək. Telefonla intervyyu zamanı alınan informasiya dəqiq yazılmalıdır.

3. Adamlarla görüş təşkil etmək və onlarla intervyyu keçirmək.

4. Informasiya almaq üçün yazılı müraciət etmək. Bir və ya bir neçə şagird müvafiq informasiyanı əldə etmək üçün müəyyən təşkilat və ya şəxslərə məktubla müraciət edə bilər. Bu zaman zərfin üzərində mütləq məktub sahibinin poçt ünvanı dəqiq göstərilməlidir.

Müəllim şagirdlərin hazırladıqları sənədləri müxtəlif əlamətlərinə, cəhətlərinə görə qiymətləndirə bilər. Bunlardan aşağıdakıları göstərmək olar:

- sənəd tərtib etmək qaydası haqqında praktik məsləhətlərə şagirdlərin əməl etməsi dərəcəsi;

- alınmış biliklərdən praktikada istifadə etmək bacarığı;

- müxtəlif sənədlərin – sənədli informasiyaların cəlb edilməsi səviyyəsi və s.

Metodik ədəbiyyatda iş üsulları və şagirdlərin fəallıq növləri içərisindən aşağıdakılar xüsusi yer tutur:

- sənədlərin müqayisəli təhlili;
- mənbələr əsasında dəlillər sisteminin qurulması;
- «izahlı lüğət»in tərtib edilməsi;
- mənbənin ayrı-ayrı hissələrini şagirdin şərh etməsi;
- mənbələrin ayrı-ayrı müddəalarının təsdiqi, inkarı, izahı və inkişafı üçün əvvəllər alınmış biliklərin, cari məlumatların cəlb edilməsi;
- sənədlər arasındakı məzmun-məna, məntiqi, xronoloji, hüquqi və başqa əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi;
- sənədlərin məzmun və ideyasının başqa şəkildə (məsələn, sxem, cədvəl, karikatura və s.) ifadə edilməsi.

«İnsan və cəmiyyət» kursunun təlimdə Konstitusiya, dövlət hakimiyyət orqanlarından gələn qərarlar, əmrlər və qanunlar, dövlət məmurlarının rəsmi məlumatları, siyasi partiyaların və yaxud müxtəlif ictimai birliklərin sənədləri siyasi münasibətləri səciyyələndirmək üçün qiymətli material verir. Şagirdlər bu sənədlərdəki bir fakt, təzahür formasından cəmiyyətin müəyyən cəhəti, yaxud bütövlükdə cəmiyyət haqqında mühakimə yürütmək üçün ciddi zehni iş- təfəkkür əməliyyatları aparmalıdırlar. Gərgin işin nəticəsi də fərqli olur: şagird sənədi nə qədər dərinlən təhlil edirsə, oradakı faktın, təzahürün aid olduğu cəmiyyəti səciyyələndirmək üçün bir o qədər zəngin informasiya əldə edir, nəticələr çıxarır.

Sinfin səviyyəsindən asılı olaraq müəllim sənədlərdə müəyyən dəyişikliklər edə bilər. Bəzən artıqlıq edən və ya çətin adları və başa düşülməsi əlavə, lazımsız izahat tələb edən terminləri çıxararaq atmaq, sənədin məzmunundakı məntiqi əlaqənin mənimsənilməsinə yüngülləşdirmək məqsədilə maddələrin ardıcılığını dəyişmək lazım gəlir.

Təcrübə göstərir ki, müəllimlərimiz çox zaman dərsliklərdə və şagirdlərə təqdim olunan digər bilik mənbələrində verilən epigraflara və ya iqtibaslara (sitatlara) əhəmiyyət vermirlər. Halbuki onların təhlili, təlim metodlarının komponentləri ilə əlaqələndirilməsi şagirdlərin təhsili, tərbiyəsi və inkişafı üçün geniş imkanlar açır. Bəzən elə yığcam ifadələr və ya hikmətli sözlər olur ki, onlar mürəkkəb siyasi, iqtisadi və ya sosial münasibətlərin mahiyyətini aydın və səlis şəkildə ifadə edir. Metodik ədəbiyyatda sitat və epigrafların istifadə zamanı şagirdlərə aşağıdakı kimi sual və tapşırıqların verilməsi məsləhət görülür:

- Sitatla (epigrafla) mətn arasında nə əlaqə vardır?

Burada sitatsız keçinmək olardımı?

- Sitatın (epiqlafin) ideyasını ətraflı izah et. Onun müəllifi nə demək istəmişdir?

- Sitatın mənasına uyğun olan karikatura və ya yumoristik şəkil çək.

- Ayrı-ayrı dövrlərin (sosial təbəqələrin, millətlərin, cinslərin, peşələrin, siyasi partiyaların və s.) adamları bu sitata necə yanaşdılar? Onlar müəllifə nə dəyərdilər?

İnteraktiv təlim prosesində sənədlərlə iş təlim prosesinin maraqlı və səmərəli keçməsinə təmin edir.

Vəziyyət üzrə praktikum. Bu üsul şagirdlərdə öyrənilən mövzu üzrə müəyyən bilik və təcrübənin olmasını nəzərdə tutur. Buna görə, «vəziyyət üzrə praktikum» üsulundan hər hansı bir mövzunu öyrənib qurtardıqdan sonra istifadə etmək olar. Belə hallarda bu üsul mövzunun məzmununu şagirdlərin necə mənimsədiklərini müəyyənləşdirməkdə müəllimə kömək edə bilər. Şagirdlərə elə vəziyyətlər paylanır ki, bu vəziyyətlərin həlli üçün onlar dərstdə əldə olunmuş konkret bilik və təcrübədən istifadə etsinlər.

Şagirdlərin qarşısına mənəvi sahəyə aid problem qoymaq və ya onlara ciddi müzakirə tələb edən müxtəlif vəziyyətlər də təklif etmək olar.

«Vəziyyət üzrə praktikum» üsulu şagirdlərdə tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirir. Onlara öz nöqtəyi nəzərlərini formalaşdırmağı, onu müdafiə etməyi və qazandıqları bilikləri təcrübədə tətbiq etməyi öyrədir.

Üsulu tətbiq etmək qaydası:

- Müəllim dərstdə müzakirə olunaraq problem və sualları əvvəlcədən müəyyənləşdirir və onları müxtəlif vəziyyətlər şəklində tərtib edir.

- Vəziyyətlər ayrı-ayrı kağız vərəqlərində, kartoçkalar şəklində yazılır.

- Hər vəziyyətə dair suallar və tapşırıqlar qoyulur. Bunların sayı 2-dən 5-dək ola bilər.

- Şagirdlər cütlüklərə – qruplara bölünürlər. Hər qrupa bir və ya bir neçə vəziyyəti təsvir edən kartoçkalar verilir.

- Tapşırıqları yerinə yetirdikdən sonra qruplar öz işlərini təqdim edirlər.

- Qrupların təqdimatından sonra müzakirə keçirilir.

Mümkün çətinliklər:

Mənəvi xarakterli məsələlərin müzakirəsi yeganə cavabı olmayan sualların meydana çıxmasına səbəb ola bilər. Həm şagirdlər, həm də müəllimlər müxtəlif nöqteyi nəzərlərin olmasını təbii hal kimi qəbul etməlidirlər. Müəllim mübahisəli problemin həllində öz nöqteyi nəzərini diqqət etməməli və şagirdləri yekdil fikrə gətirməyə çalışmamalıdır. O, ümumi məxrəcə gələn, razılaşdırılan fikirləri ümumiləşdirməli, müxtəlif rəyləri isə olduğu kimi saxlamalıdır.

Esse hər hansı problem haqqında şagirdlərin müstəqil düşüncələrini əks etdirən yazılı işdir, «təüddür». Essenin həcmi bir səhifədən çox olmamalıdır. Şagirdlər esseni aşağıdakı plana əsasən yazmalıdırlar:

- a) problem üzrə öz fikirlərinin izahı;
- b) arqumentlər, faktlar və mənbələrdəki məlumatlarla fikrin əsaslandırılması;
- c) ümumiləşdirici nəticələr.

Sosioloji tədqiqat – təlimin ən maraqlı üsullarından biridir. İstənilən sosioloji araşdırma bir neçə mərhələdən ibarət olmalıdır.

- Tədqiqatın hazırlanması və təşkili;
- Məlumatların toplanması;
- Əldə edilmiş məlumatların işlənməsi;
- Təhlil və ümumiləşdirmə.

Məktəbdə keçirilməsi mümkün olan sosioloji araşdırmanın əsas yolları:

- anket
- müsahibə

Anket – soruşulanın qayda üzrə müstəqil doldurduğu sorğu vərəqidir. Anket obyektin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarının aşkara çıxarılmasına yönəldilən və vahid bir niyyət ətrafında birləşmiş suallar sistemidir. Ankətdə suallar dəqiq və konkret olmalı və maksimum bitərəf yəndə ifadə edilməlidir. Suallar açıq və qapalı (alternativ cavab variantları olan) ola bilər.

Müsahibə – araşdırılan məsələ ilə bağlı faktlar və hadisələr haqqında hər hansı insan qrupunun ictimai rəyi barədə məlumat almaq məqsədi ilə aparılır.

Müsahibə şagirdlərin sosial baxışlarının genişlənməsi, real həyatla qarşılaşmasının, onlarda müxtəlif adamlarla ünsiyyət vərdislərinin inkişafı üçün ən yaxşı üsuldur.

Müsahibə üsulu ilə aparılan sorğuya verilən əsas tələblər:

- sualların tədqiqatın vəzifələrinə uyğunluğu;

- soruşulanların cavablarının dəqiq qeydə alınması;
 - soruşulanların xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması.
- Şagirdlərə müsahibə aparmağı necə öyrətmək olar?
Bunun yollarından biri yaddaşdan istifadədir.

Şagird üçün yaddaş vəzəfi: müsahibəni necə aparmalı?

Müsahibə aparmadan öncə bir neçə sual üzərində düşünmək lazımdır.

Məsələn:

- * Sən nəyi aydınlaşdırmaq istəyirsən?
- * Öncədən müəyyən et ki, kiminlə mübahisə aparmaq istəyirsən?
- * Sualları tərtib et. Sualların aydın və sadə olmasına çalış.
- * Öz suallarının cavablarına diqqətlə qulaq as.
- * Cavabları yazıya al.
- * Nəticələri ümumiləşdir və təhlil et.

Sorğunun nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və təhlili. Sorğuya aid olan bütün cavablar alındıqdan sonra nəticələr ümumiləşdirilməlidir: bu sorğuda neçə nəfər iştirak etmiş və onların rəyləri necə bölünmüşdür. Əgər sorğu anketində bir neçə cavab variantları verilsə, onda hər bir variant üzrə cavabları cəmləşdirmək zəruridir. Bəzi hallarda müxtəlif qrup üzvlərinin rəylərini bilmək lazımdır: bu qrupların rəyləri nə ilə fərqlənir və ya üst-üstə düşür və bu nədən asılıdır (imkanlardan, cinsdən, ixtisasdan, yaşayış yerindən və s.).

Sosioloji tədqiqatın nəticəsi haqqında təqdimatı hazırlayarkən aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır;

- Nə baş vermişdir?
- Nəyə görə baş vermişdir? Səbəblərə diqqət yetir.
- Hansı nəticələri ola bilər? (ilkin proqnozlar). Problemin həlli yolları.

Təqdim etməyə hazırlaşarkən jurnal və qəzetlərdən kəsilmiş parçalardan istifadə etmək; kollaj, şəkillər, sxemlər, diaqramlar düzəltmək olar.

Diskussiya (müzakirə). Ən mühüm üsullardan biridir. Diskussiya həm müəllim, həm də şagirdlər üçün yaxşı üsuldur. Çünki onların faktlara və hadisələrə münasibətlərinin necə olduğunu öyrənməyə

imkan verir. Diskussiya prosesində şagirdlər müzakirə olunan bu və ya digər məsələ barədə fikirlərini söyləməklə öz baxışlarını əsaslandırmağı, faktları təhlil etməyi öyrənirlər. Bu zaman dinləmək və növbə ilə danışmaq bacarığı, başqa baxışlara dözümlülük-diskussiya mədəniyyəti inkişaf etməyə başlayır. Şagirdlərə diskussiya aparmağı öyrətmək üçün yuxarıda göstərilən vərdisləri (dinləmək bacarığı, başqa xalqlara dözümlülük və s.) formalaşdırmaq lazımdır. Diskussiyanın açıq olması üçün sinifdə inam və qarşılıqlı hörmət mühitinin yarandırılması çox zəruridir.

Qaydalar aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

- eyni vaxtda yalnız bir nəfər danışa bilər;
- danışmanı axıra qədər dinləmək;
- danışmanın sözünü kəsməmək, söz demək istədikdə əl qaldırmaq və s.
- tənqid edəndə danışmanı deyil, fikri tənqid etmək;
- rəqlamenti nəzərə almaq;
- bir kəs danışanda gülməmək (danışan zərər görməsin).

Qaydalar kobud pozulduğu halda nəticələrin necə olacağını şagirdlərlə birgə müzakirə etmək olar. Müəllim bu qaydaları iri vərəqdə yazıb sinifdə divardan ası bilər. Bu qaydaları dərs ilinin axırına qədər saxlamaq olar ki, sonralar ona istinad etmək və ya ona əlavələr və düzəlişlər etmək mümkün olsun.

Ötən əsrin 50-ci illərində pədaqoji texnologiya dedikdə əsasən təlimin texniki vasitələri başa düşülürdü, hazırda bütün pədaqoji prosesdə mövcud paradigmlər, vasitələr, təlim prosesi məzmununun formalaşdırılması, öyrətmə modelləri və metodları, idarəetmə, qiymətləndirmə və bütün bu prosesdə korreksiya və təkamül nəzərdə tutulur.

«Texnologiya» sözü yunanca *techné*-incəsənət, remeslo, elm; loqos isə anlayış (təlim deməkdir). Pədaqoji fəaliyyət pədaqoji ustalığa tələb edir. Hər bir müəllim pədaqoji texnologiyaya yiyələnə bilər və yiyələnməlidir. Çünki bu konkret bilgilərdən və əməliyyat bacarıqlarından ibarətdir.

Ötən əsrin 80-ci illərində Bolqarıstanda integral təlim texnologiyası tətbiq olunmağa başladı. Onun inkişafı üzrə Çexoslovakiyada geniş eksperimentlər aparıldı. Digər ölkələrdə də belə cəhdlər oldu. Nəticədə integral təlim sistemi əsasında global təhsil konsepsiyası yarandı.

Rusiyada ictimai əsaslarla global təhsil mərkəzi yaradıldı. Mərkəz ABŞ-ın eyni adlı mərkəzi ilə əməkdaşlıq edir. Mərkəz məktəblər üçün üç əsas blok üzrə işləmələr hazırlayır:

1) Nə gözəldir bu dünya; 2) Necə kövrəkdir bu dünya; 3) İnsan adamlar arasında.

Bu təhsil və tərbiyənin əsasında insan, onun cəmiyyətin, həyatın dəyişməsinə uyğun olan təlimi dayanır. Ona (insana) mütləq həyatın yeni dəyişmələrinə uyğunlaşmağı öyrətmək lazımdır. Budur, **integral təlim texnologiyası əsasında global təhsil**.

XX əsrin 70-80-cı illərindən kompüterlər təlim prosesinə daxil oldu və yeni təlim texnologiyasının əsasını qoydu. Kompüter təlimin əsasında kompüterlərdən istifadə etməklə proqramlaşdırılmış təlim dayanırdı. «Təlimin kompüter texnologiyası» artıq «İnformasiya texnologiyaları» ilə əvəz olunub. Hətta yeni anlayış yaranıb: T.Y.İ.T. – təlimin yeni informasiya texnologiyaları; KT- kommunikativ texnologiyalar.

Hətta «cəmiyyətin informatlaşması», «informasiya cəmiyyəti» anlayışları geniş yayılmağa başlamışdır.

İnformasiya texnologiyası (İT) – metod və vasitələr yığımının istifadə edilən məcmu prosesidir, obyekt və ya hadisələrin vəziyyəti haqqında yeni keyfiyyətli məlumat almaq üçün ilkin informasiyaların işlənməsi və ötürülməsidir. İnformasiyalı cəmiyyət o cəmiyyətdir ki, orada işləyənlərin əksəriyyəti informasiyanın istehsalı, qorunması, yenidən istehsalı və realizasiyası ilə məşğuldur.

İnformasiya texnologiyaları bütün dünya birliyi çərçivəsində vahid təhsil məkanının formalaşmasına şərait yaradır.

Təlimin informasiya texnologiyaları uzaqdan, yaxından, müxtəlif mənbələrdən, yerlərdən, nəhayətsiz formalarda məlumatlandırma, bilik alma şəraiti yaradır. Təsədüfi deyildir ki, ilkin pedaqoji texnologiya anlayışı təlimdə texniki vasitələrin tətbiqi ilə əlaqədar olmuşdur. Sonralar yapon alim-pedaqoqu T.Sakomokonun verdiyi səciyyəyə görə pedaqoji texnologiya sistemli təfəkkür vasitələrinin pedaqogikaya tətbiqi formasında təsəvvür olunmağa başlamışdır.

Hazırda pedaqoji texnologiya adı altında pedaqoji prosesdə müsbət nəticələrə çıxaran pedaqoji ideyalar kompleksi başa düşülür.

Dünyadakı müxtəlif pedaqoji texnologiyalar ideyası və praktikasını nəzərdən keçirən alimlərin əksəriyyəti belə bir qənaətdədir ki, PT-nin əsas elementləri onun mikrotexnologiyasındadır. PT-nin mikrotexnologiyasına bunlar daxildir:

a) məqsədlər; b) diaqnostikalar (ilkin, cari, yekun); v) təlim prosesində subyektlərin birgə fəaliyyəti (əməkdaşlığı-müəllim-şagird, şagird-şagird); d) təlimin təşkili və forma, metod və vasitələrinin seçilməsi; c) refleksiyalar; ç) tədris olunan fənnin (fənlərin) məzmunu.

Bunlardan əlavə tam və sistemli pedaqoji texnologiya altsistem texnologiyaları əhatə edir. Bir sıra ölkələrdə bunlardan istifadə edilir. Məsələn, 1) təbii təlim texnologiyaları; 2) modul reyting texnologiyası; 3) integrativ təlim texnologiyası; 4) parasentrik təlim texnologiyası; 5) biliklərin tam mənimsənilməsi texnologiyası; 6) fərdi təlim texnologiyası; 7) kooperativ təlim texnologiyası; 8) təlimin nəzarət-korrektə texnologiyası.

Təbii təlim texnologiyası dedikdə işin qrup vasitəsilə götürülməsi və bu zaman subyektlər arasında təbii ünsiyyətin bərqərar olması və bu şəraitdə müxtəlif didaktik materiallardan, hərəkət alqoritmlərindən istifadə edilməsi nəzərdə tutulur.

Modul reyting texnologiya şagirdlər üçün iki tip xüsusi modul proqramlarına (idraki və fəaliyyət, yaxud əməliyyat-fəaliyyət) modul-qovluqlarına, həmçinin şagirdlərin biliklərinin qiymətləndirilməsinin reyting şkalasının işlənməsinə əsaslanır.

«Modul» sözü latın dilindəki «modulus» sözündən götürülmüşdür. «Ölçü» deməkdir. Dəqiq elmlərdə, xüsusilə, riyaziyyatda, eləcə də memarlıqda modul anlayışı çoxdan məlumdur. Pedaqogikada modul vəziyyət və keyfiyyətin səviyyəsini dəqiq qurmağa xidmət edir.

Məzmun, verilən biliyin həcmi, istifadə ediləcək metod və vasitələr, keyfiyyət səviyyəsi, şagirdə veriləcək qiymətlər hansı səviyyəyə görə qruplaşdırılacaq və s. bütün bunlar əvvəldən dəqiq müəyyənləşdirilir və tətbiq olunur. Öyrənənlər tezaurusunu (bilik, bacarıq və vərdislərin dairəsini) əvvəldən bilirlər və bu dairəni mütləq əhatə etməyə çalışırlar.

Tezaurusa əsasən modul üzrə bütün iş növlərini əhatə edən sual və tapşırıqlar hazırlanır və modulun öyrənilməsindən sonra nəzarətə (yoxlamaya) çıxarılır (adətən, testlə).

Biliyin tam mənimsənilməsi texnologiyasının reallaşdırılması zamanı şagirdlərin fəaliyyətinin nəticələrinin hesaba alınması və qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif formalardan istifadə edilir. Bu zaman korrektə, diaqnostik və yekun məqsədi həyata keçirilir.

Kooperativ təlim texnologiyasının əsasında şagirdlərin fəaliyyətinin fərdi işdən briqada formasına və əksinə, keçirilməsində müxtəlif vasitələrdən istifadənin biri-birini əvəz etməsi durur.

İnteqrativ təlim texnologiyası diferensial – inkişafetdirici təlimi sinifdə şagirdlərin müxtəlif tərkibini nəzərə almaqla həyata keçirilir. Fərdi təlim texnologiyası isə fərdi təhsilləndiricilik dairəsini yaradır. Parasentrik təlim texnologiyası təlimin müxtəlif vasitələri ilə iş zamanı müstəqil təşkilini nəzərdə tutur.

Göründüyü kimi, təlim texnologiyası çoxdur və hər biri konkret təlim, tərbiyə məqsədini həyata keçirməyə xidmət göstərir, müxtəlif təlim metod və vasitələrindən istifadə olunur və bütün bunlar son dövrlərdə qeyri ənənəvi yanaşmalarla həyata keçirilir. Təbii ki, bunun üçün müəllimdə ciddi ixtisas–peşəkarlıq hazırlığı və təcrübəsi, təşəbbüskarlıq və yaradıcılıq, demokratiklik və humanizm keyfiyyətləri olmalıdır.

Fundamentallıq. Fundamentallıq dedikdə, adətən, fundamental elmlərə aid fənlərin tədrisi nəzərdə tutulur. Eləcə də öyrətmənin fundamental olaraq aparılması ehtiva edilir. Pedaqoji texnologiyalarda fundamentallıq fənnin əsas məzmununun böyük bloklar əsasında təlimi kimi başa düşülür. Bəllidir ki, hər bir an özündə baza təşkil edən əsas məlumatları (informasiyanı) birləşdirir, bu əsas biliklər özül təşkil edərək məlumatları genişləndirməyə, yenilərini müstəqil əldə etməyə və ömrü boyu ondan istifadə etməyə və artırmağa kömək edir. Başqa sözlə desək, hər bir fəndə elə biliklər var ki, onun fundamentini təşkil edir. Bu baza olmadan heç nəyi qurmaq, yaratmaq mümkün deyil. Bu biliklər oyunlarla, müzakirə və ya qruplarla işlə möhkəm və aydın qavranıla bilməz. Onun üçün əvvəlcə ciddi şərh, kitab üzərində iş, çalışma və ya laborator iş, fundament olan biliyi mənimsəmədən təlim metodlarından istifadə edilməlidir. Bu imkanlar, əsasən, ənənəvi metodlarda vardır. Bu zaman fənlərarası əlaqədən, inteqrasiyadan və s. metodlardan istifadə edərək yaddaşa düşən gücü azaltmaq, təfəkkür sərhədlərini genişləndirmək ön plana keçir. Bu prinsipdən bolqar həkim-psixiatri Q.Lozanov və yenilikçi müəllim V.Şatalov uğurla bəhrələnmişlər.

Fundamentallıq prinsipi təbiət, humanitar və texniki fənlərin sintezində sineqretik yanaşmanı nəzərdə tutur. Bildiyimiz kimi, sineqretik yanaşma öyrənənlərin həm marağını artırır, həm də müxtəlif elmlərin bir fakta, hadisəyə, təzahürə münasibətlərini tələb edir, beləliklə, təbiət, cəmiyyət və insanın öyrənilməsinə kompleks yanaşılaraq, hissələri özündə birləşdirən tamlıq alınır.

Mədəniyyətə müvafiqlik. Bu prinsip tələb edir ki, təlim müasir mədəniyyətin inkişaf səviyyəsinə uyğun olsun, həm təlimdə istifadə edilən

vasitələrlə rəftarda, həm də əməkdaşlıqda – insanlararası münasibətlərdə mədəniyyətin nümayişi təzahür etsin. Müasir təlim azad, sərbəst, yaradıcı düşüncəni, müstəqilliyi inkişaf etdirdiyi kimi, insanın mədəniyyət səviyyəsini də yüksəltməlidir.

Təhsilin fasiləsizliyi. Bu prinsipin əsas məqsədi təlimin metod və texnologiyalarından istifadə edərək təhsil alanlara müstəqilliyi, «öyrənməyi öyrətməyi», təhsilə çevik münasibət göstərməyi aşılamaqdır. Məlum olduğu kimi, hazırda informasiyaların tez-tez dəyişməsi, yeniləşməsi baş verir. Digər tərəfdən, peşə qazanmış insanlar yeni tələbata uyğun olaraq yeni peşə qazanmaq məcburiyyətində qalırlar. Bütün bunları nəzərə alaraq şagirdlər orta təhsil alarkən elə hazırlanmalıdır ki, onlar təhsilin fasiləsizliyindən istifadəyə hazır olsunlar, eyni zamanda, öz təhsillərini fasiləsiz məqsədəuyğun olaraq artırma bilsinlər. Burada «təhsil» dedikdə bilik, bacarıq, informasiya alma nəzərdə tutulur.

Təhsilin informatlaşdırılması. Bu prinsip cəmiyyətin informatlaşdırılmasının sürətləndiyi indiki şəraitdə daha aktualdır. Bu prinsipin nəzərə alınmasında əsas məqsəd təhsil alanları müasir informasiya texnologiyalarından istifadəyə hazırlamaq, onlarda informasiya mədəniyyəti formalaşdırmaqdır.

Kompüterin Azərbaycan məktəblərinə daxil olduğu indiki zamanda bu prinsipin çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Təlim yalnız təfəkkürlə iş deyil, təlimin nəticələri digər psixi proseslərin razılaşdırılmış təsirindən və insanın digər psixi xüsusiyyətlərinin meydana çıxmasından asılıdır.

Təlim fəaliyyətinin fəallaşdırılması bu prosesdə motivləşdirmənin və psixi proseslərin idarə edilməsindən çox asılıdır. Əks təqdirdə, tətbiq olunan pedaqoji texnologiya və ya interaktiv metodlar istənilən səmərəli nəticəni verə bilməz. Təlimin motivləşdirilməsi üçün:

- dəqiq məqsədyönlülük olmalıdır;
 - təlimin məzmunu şagirdlərin dərk etmə səviyyələrinə uyğun olaraq seçilməlidir;
 - hər bir fənnin dövlətin təhsil standartlarına uyğun olması üçün optimal səviyyə həyata keçirilməlidir;
 - şagirdlərin şəxsiyyət yönümlülüyü, maraq və meylləri nəzərə alınmalıdır;
 - verilən biliklərin həyati gərəkliyi meydana çıxarılmalıdır və s.
- Öyrənmə proseslərini (diqqəti, marağı, təfəkkürü) fəallaşdırmaq üçün isə bir neçə vacib şərtə əməl edilməlidir:

- məşğələlər, sanitar-gigiyenik tələblərə cavab verən şəraitdə aparılmalıdır. Buraya binanın (otağın) abadlığı, istiliyi, akustikası, işıqlığı şagirdlərin gün rejimi, yeməyi, gediş-gəlişi daxildir. Əgər təlim-tədris üçün normal şərait yoxdursa, orada diqqət və qavrama yüksək ola bilməz. Alimlər müəyyənləşdirmişlər ki, normal yatmamaq və aclıq əqli əməyin məhsuldarlığını kəskin şəkildə endirir.

Bu şərt təkcə təhsil alanlara deyil, təhsil verənlərə də aiddir.

- təlim informasiyası kəm-kəsirlə deyil, kifayət qədər məlumatlandırıcılıq səviyyəsində verilməlidir. Bu, həm diqqətin davamlılığını qoruyur, həm də mükəmməl anlama şagird fəaliyyətinin düzgün və fəal qorunmasına kömək edir.

- əyani vasitələrdən, didaktik materiallardan istifadə zamanı həmin materialların təmiz, səliqəli, yararlı olması təmin edilməlidir. Eləcə də müəllimin şərh kitab dili ilə deyil, canlı danışq səviyyəsində, həm də professional olmalıdır; həmçinin, müəllimin səsinin ucalığı, tembri, nitqin tempi, intonasiya, pauza təlim prosesinin təşkilində mühüm rol oynayır. Təəssüf ki, bu cür əhəmiyyətli keyfiyyətlər müəllim hazırlığında lazımcına nəzərə alınmır.

- təlim prosesində xoş əhvali-ruhiyyənin yaradılması intellektual məhsuldarlığı xeyli artırır. Təəssüf ki, müəllimlərin xeyli qismi bu cəhəti yerinə yetirmirlər.

Müşahidələrimiz göstərir ki, dayaz biliyi olan, sinfi idarə edə bilməyən hazırlıqsız müəllimlər sinifdə tələbkarlıq adı altında amirlik edir, kobud söz gücünə özlərinin qəbul edilməsinə çalışırlar. Belə üslub şagirdlərin müəllimi dinləməyə də, təlim fəaliyyətinə də marağını heçə endirir.

Sual və tapşırıqlar:

1. Təlimin təşkili formalarının tarixi təhlili.
2. Təlimin müasir təşkili formalarını təhlil edin.
3. Dərsin tipləri, quruluşu və digər təşkili formaları.
4. Təlimin səmərəliliyini təmin edən müasir şərtlər.
5. Təlimdə yeni metod və texnologiyalar.

XII FƏSİL

TƏRBIYƏETMƏ NƏZƏRİYYƏSİ

12.1. Tərbiyəetmənin mahiyyəti və xüsusiyyətləri

Tərbiyə nəzəriyyəsi pedaqogika elminin mühüm bölmələrindən biri olmaqla qədim tarixə malik olan bəşəri hadisədir. Tərbiyə ictimai hadisə olduğundan cəmiyyətin həyatında həlledici əhəmiyyətə malikdir. Sosial baxımdan tərbiyə gənc nəslin həyata məqsədyönlü hazırlığı və inkişaf etdirilməsidir. Bu məqsədyönlü fəaliyyəti cəmiyyət, əsasən, məktəb vasitəsilə həyata keçirməyə ümid bağlayır. Azərbaycan pedaqoji fikir tarixinin görkəmli nümayəndəsi Marağalı Əvhədi tərbiyəetmənin əsas yolunu elm və təhsildə görürdü. O, fikirləşirdi ki, insan uşaqlıqdan necə tərbiyə olunsun ki, cəmiyyət üçün faydalı şəxsiyyətə çevrilsin. Bu məqsədlə böyük pedaqoq uşağın yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olması üçün onun zərərli təsirlərdən qorunmasını və müsbət nümunələr əsasında tərbiyə olunmasını vacib hesab edirdi. Əvhədi dənə-dənə qeyd edirdi ki, tərbiyəçi tərbiyəetmə işini düzgün həyata keçirmək üçün bir sıra elmləri bilməlidir. Tərbiyəçi gigiyena məsələlərini, uşağın fizioloji xüsusiyyətlərini, hər yaş dövrünün tələblərini bilməli, ona müvafiq qaydada yaşamağı bacarmalıdır. Elə etmək lazımdır ki, uşaq körpəlikdən yaxşını pisdən seçə bilsin, ədalətli, qayğıkeş, qədirlən, zəhmətkeş, elmə həvəskar olsun. Əvhədi tərbiyəni zəruri hal hesab edərək uşağı dayəyə, müəllimə tapşırmağı vacib hesab edirdi.

Böyük pedaqoq Marağalı Əvhədi əsl didaktik psixoloq-filosof kimi zamanəsində (XII-XIII əsr) cəmiyyətdə mövcud olan fərdi keyfiyyətləri meydana çıxarmağa çalışır, təmiz əxlaqın vacibliyini tövsiyə edirdi. Fəzil tərbiyənin qüdrətli təsirinə inanan Əvhədi özünün məşhur «Dəhnamə» və «Caim-Cəm» əsərlərində elmə, tərbiyəyə, fiziki və mənəvi kamilliyə yüksək qiymət verərək deyirdi ki, insan yoxsul da, dilənçi də olsa, əgər o «zina»dan yaranmayıbsa, ona təhsil verib, tərbiyələndirmək olar. O göstərirdi ki, bilik abi-həyatdır, «insana nicat verəndir».

Tərbiyənin gücünə yüksək qiymət verən klassik şairimiz M.Füzuli insana, onun yaradıcı gücünə inanır, bu gücü tərbiyəetmə ilə

istiqamətləndirməyi lazım bilirdi. Füzuli qeyd edirdi ki, insan səyi xaraba səhraların lələzərə çevrilməsinə nail ola bilər. Bu məqsədlə Füzuli bildirirdi ki, uşağı hansı məqsəd üçün tərbiyə etsən, o cür də böyüyəcəkdir. Füzuli uşağı nəzarətsiz, özbaşına buraxmağın qəti əleyhinə çıxır. Uşağı mütləq məktəbə, tərbiyə almağa cəlb etməyi və-cib hesab edirdi.

M.Füzuli tərbiyənin rolunu dönə-dönə qeyd etməklə yanaşı, tərbiyəçi şəxsiyyətinin inkişaf etdirmə vasitələrinin, metodlarının mühüm şərt olduğunu da qeyd edirdi.

O, «Rindi-Zahid» əsərində qeyd edirdi ki, dərs öyrənən hər bir şagirdin həyatı müəllim feyzinin nəticəsidir. Düz sözü tərbiyəetmənin əbədi vasitəsi, düzlüyü və doğruluğu isə tərbiyəetmənin ən mühüm prinsipi hesab edirdi.

Böyük Azərbaycan şairi M.Füzulinin nəzəri pedaqoji işindən məlum olur ki, böyüyən nəslin şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasında əqli-intellektual səviyyəni təmin etmək lazımdır. Elm və təhsil tərbiyənin formalaşmasına təsir edən idraki inkişafın əsasını təşkil edir. Uşaqlara əxlaqi tərbiyə ilə yanaşı, ruhi tərbiyə də verilməlidir. Təkcə şüurlu davranış hərəkətlərinin aşıdırmaq hələ azdır. Onların ürəyini, imanını gözəlləşdirmək, inkişaf etdirmək lazımdır. Hər bir faydalı, xeyirli, gözəl əməldə, şüur və ürək birlikdə iştirak etməlidir. Doğru əməl, düz söz həqiqi nümunə olmalıdır. Tərbiyəetmənin məqsədi cəmiyyətin mənəvi, iqtisadi, mədəni və siyasi inkişaf qanunlarının hüquqi səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Ona görə də tarixboyu yaranıb fəaliyyət göstərən hər bir cəmiyyətin özünəməxsus tərbiyəsi olmuşdur. Böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinski tərbiyəetmənin məqsədinin təyin edilməsini fəlsəfi, psixoloji və pedaqoji nəzəriyyələrin məhək daşı hesab edir və deyirdi ki, yeni binanın bünövrəsini qoyarkən, nə tikmək istədiyini bilməyən arxitektora haqqında siz nə deyərsiniz; o bilmir ki, tikdiyi bina həqiqət və məhəbbət Allahına həsr olunmuş məbədgahdır, içərisində rahat yaşamaq üçün sadəcə evdirmi, başqa yerdən gələnlərin nəzərini cəlb etmək üçün yaraşıqlı, lakin mənasız təntənəli darvazadırmı, haqq-hesabını bilməyən səyahətçiləri soymaq üçün olan yaraşıqlı mehmanxanadırmı, yeyinti şeyləri bişirmək üçün mətbəxdirmi, nadir şeyləri mühafizə etmək üçün muzeydirmi, yoxsa heç kəsə həyatda lazım olmayan hər cür köhnə şeyləri yığmaq üçün anbardırmı? Öz tərbiyəvi fəaliyyətinin məqsədini aydın və dürüst təyin edə bilməyən tərbiyəçi haqqında da eyni şeyləri demək lazımdır. (Seçilmiş pedaqoji əsərləri, Bakı, «Azərnaşr», 1953, səh. 80-81).

Cəmiyyətin sosial qanunlarından asılı olan tərbiyətmənin məqsədi öz dövrünün tələblərinə müvafiq olan səviyyədə yeni nəsil yetişdirməkdir. Müstəqil Azərbaycan Respublikası vətəndaşlıq baxımından hüquqi dövlət yaradır. Belə bir şəraitdə bəzi pedaqoqlar tərbiyətmənin məqsədini yaxşı adam, bəziləri humanist insan, bəziləri vətənsəvar insan, bəziləri isə kamil insan yetişdirməkdə görürlər. Bizcə, tərbiyətmənin məqsədi məhz, fəzil əxlaqa malik kamil insan yetişdirmək olmalıdır. Kamil insan tərbiyənin bütün komponentlərinə – fiziki, mənəvi, əqli, əmək, estetik, ekoloji, hüquqi, iqtisadi tərbiyə məsələlərinə yiyələnəlməlidir.

Tərbiyəyə bioloji baxımdan yanaşmalı olsaq, bir çox cəhətdən səciyyəvidir. Heyvanlar aləmində ana körpəsinə həyata uyğunlaşmanı öyrədir və həyatda zəruri olan bacarıqları aşılayır. Bunları o, instinktlər əsasında edir. Körpələr böyüyür və nəslin davamı təmin olunur. Hər bir kəs heyvanlar aləmində vadideyn-övlad münasibətlərinin necə təzahür etdiyini asanlıqla müşahidə edə bilər. Heyvanlar aləmindəki tərbiyə gələcək insan tərbiyə olunmasının yalnız ilkin rüşeymləridir, insan nəslinin uzun illər ərzində əldə etdiyi biliklər şüurluluq piramidasının əsasıdır. İnsan tarixdə min illər ərzində özünün ictimai varlığını dərk edərək qazandığı bilikləri, həyat təcrübəsini gənc nəsle öyrətməsi prosesinin başlanğıcıdır. Bu başlanğıclar insanların məvcudluğunda təzahür edir. Ana-qadın körpəsinə böyük qayğı ilə yanaşır, yuxusuz gecələr keçirir, onun hər cür əzabına dözür.

İnsan övladının uşaqlıq illəri (dövrü) çox uzun bir dövrü əhatə edir. Heyvanlar aləmində bu dövr çox qısa olur.

Fəlsəfi baxımdan tərbiyətmə bir nəslin başqa bir nəsle məqsədyönlü prosesidir, yaşlıların həyat estafetini gənc nəsle ötürmə prosesidir. Tərbiyədə gələcəyin əsasını görmək fəlsəfi aqlın mühüm qabiliyyətidir.

Psixoloji baxımdan tərbiyə insanın şüurunda ətraf aləmin inikasıdır. Psixoloji baxımdan tərbiyə qabiliyyətlərin məqsədyönlü inkişafı prosesidir.

(Tərbiyə ümumbəşəri mədəniyyətin bir ünsürüdür və mədəniyyətşünaslıq baxımından öyrənilməlidir. Bu zaman tərbiyətmə prosesi qarşımızda uşağın əsrlər boyu əldə edilmiş mədəniyyət aləminə daxil olması üçün zəruri məqsədyönlü hal kimi durur. Çünki tərbiyə olunma imkanına malik olan uşaq ümumbəşəri mədəniyyəti müəyyən müddət ərzində mənimsəməli olur. Uşağın müəyyən müddət ərzində mədəniyyət aləminə daxil olması tərbiyətməni peşəkarlıq hadisəsinə

çevirir. Bu səbəbdən peşəkar pedaqoqlar tərəfindən xüsusi təşkil edilmiş tərbiyəetmə müəssisələrində tərbiyə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil şəkildə həyata keçirilir.

Beləliklə, tərbiyəetmə pedaqoji anlayış kimi pedaqoqun məqsədyönlü fəaliyyəti olub, uşaq şəxsiyyətinin maksimum inkişafına təsir edir, uşağın müasir mədəniyyət aləminə daxil olmasına şərait yaradır və onun öz həyatının subyekti olmasını, ləyaqətli insan kimi yetişməsinə təmin edir.

Gənc nəsil tərbiyəetmənin köməyi ilə xalqımızın maddi və mənəvi sərvətlərini mənimsəyir, bəşəriyyətin qazanmış olduğu biliklərə, təcrübəyə yiyələnir, idrakın, əməyin və ünsiyyətin müxtəlif sahələrində şəxsi təcrübə qazanır və onu zənginləşdirir. **Tərbiyəolunma şəxsiyyətin sosiallaşmasını təmin edir, onu həyatda cəmiyyətdə ictimai fayda verəcəyi fəaliyyətə hazırladırma prosesidir.** Çünki insanın zənginliyi onun həqiqi, obyektiv münasibətlərinin zənginliyindən asılıdır. Məhz, tərbiyəolunma sayəsində insanlara, əməyə, biliklərə, fəaliyyətə çoxcəhətli münasibətlər yaranır. Şəxsi təcrübənin qazanılmasında başlıca cəhət ictimai münasibətlərin şüurlu dərk olunmasından ibarətdir. Bu zaman uşaq özünəməxsus şəxsi tələbatının ödənilməsinə çalışır, ictimai münasibətlərlə şəxsi münasibətlərin qarşılıqlı əlaqədə baş verməsinə nail olur. Həqiqi, düzgün verilmiş tərbiyə uşağın özünə inamını, öz qüvvəsinə və istedadına inamını üzə çıxarır, onu həyatın elə bir mərhələsinə çıxarır ki, orada tərbiyəolunma başlıca olaraq şəxsiyyətin öz səyi ilə həyata keçirilir və özünü tərbiyəyə çevrilir. **Tərbiyəetmə çox dinamik və dialektik prosesdir.** Tərbiyəetmə prosesində müxtəlif əlaqə və asılılıqlar – sosial, psixoloji, pedaqoji – bir-birinə qovuşmuş və qarşılıqlı şəkildə şərtlənmişdir. Tərbiyəetmə prosesinin dialektikası onun ziddiyyətliyində, inkişafında, mütəhərrikliyində, dinamikliyində, dəyişkənliyində ifadə olunur.

Belə bir fəaliyyətin təşkili şəxsiyyətin formalaşması prosesinin elmi əsaslarına istinad edir. Şəxsiyyət sosial əlaqələrə və qarşılıqlı sosial münasibətlərə malik insandır. O, cəmiyyətin üzvüdür. Bir tərəfdən mühitin təsirinə, digər tərəfdən adamlarla öz münasibətlərini düzgün əsaslar üzərində qurmağa, sosial vəzifələri yerinə yetirməyə çalışan, konkret zaman kəsiyində yaşayan insandır. Həyatın dərk edilməsi hər kəsə eyni səviyyədə olmur. İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında hər bir kəsin müstəqilliyi və öz münasibətləri haqqında hesabat verməsi, məsuliyyət daşması mühüm rol oynayır. Şəxsiyyətin

formalaşmasına təsir etmək üçün bu formalaşmanın təbiətini bilmək vacibdir: Uşaqda sosial münasibətlər necə formalaşır? Belə bir formalaşmanın başlıca amili nədir? Bu prosesin hərəkət mərhələləri nədən ibarətdir? Sosial münasibət sərvətlərinin formalaşmasında uşaq öz fərdiliyini necə əldə edir, fərdiliyini necə mühafizə edir? Bu kimi suallar müəllimi maraqlandırmaya bilməz. Ona görə ki, həmin sualların cavabları pedaqoqun fəaliyyətində təzahür edir. Bu fəaliyyəti isə kor-koranə təşkil etmək olmaz.

Şəxsiyyətin formalaşması prosesi asanlıqla baş vermir. Bu, uzun müddət, şəxsiyyətdə müəyyən dəyişikliklər baş verənə kimi davam edir. Kamillik yaş dövründə də həmin proses- şəxsiyyətin formalaşması davam edir. Ona görə ki, sosial reallıq dəyişir, şəxsiyyətin cəmiyyətdəki vəziyyəti, mövqeyi dəyişir. Bu isə o deməkdir ki, onun sosial rolu müəyyən dəyişikliyə uğrayır, həyat təcrübəsi öz təsirini göstərir və şəxsiyyət ətraf aləmlə münasibətini təkmilləşdirməyə diqqət yetirir. Şəxsiyyətin formalaşmasının dayanması şəxsiyyətin ölümü, fəlakəti deməkdir. Bu isə o deməkdir ki, şəxsiyyət yalnız ictimai mühitdə mövcuddur və öz «məni»ni» həmin mühitdə təsdiq edir.

İnsan əvvəlcə dünyanı dərk edir. Müxtəlif obyektləri bir-birinin ardınca qavrayır və onlar onun şüurunda əks olunur. Uşağı əhatə edən aləm onu maraqlandırır, uşaq obyekt, əşyanı qavrayır, onun vəzifələrini dərk edir, müxtəlif hadisələrin mahiyyətini anlayır, onlarla yaşayır, həyəcanlanır və müəyyən ümumiləşdirmələr aparır. Lakin real gerçəkliyin dərk edilməsində uşaqların başqa adamlarla münasibəti mühüm rol oynayır. Yaşlıların davranış və normalarını müşahidə prizmasından keçirən uşaq obyektlərə öz münasibətini formalaşdırır. Tədrisən təcrübə və müstəqillik əldə edən uşaq naməlum əşya və hadisələri öyrənməyə can atır, axtarışlar edir. Lakin davranış modeli uşaq üçün hələ tam aydın olmur. Etik, əxlaqi normaları mənimsəmə prosesi ona görə gec gedir ki, uşaqların təqlid edəcəyi davranış modeli hələ yoxdur, nümunə yoxdur. Məhdud mühit uşağa cansıxıcı görünür, bəsit davranış təcrübəsi onu narahat edir, onun gördüyü, seçdiyi davranış normaları çox bəsitdir, eynidir, daim təkrarlanır. Uşaqlarda ilk təəssürat çox güclü olur. İmprinting (ingiliscə təəssürat) ilk növbədə heyvanlara məxsusdur və bunu ilk dəfə Avstriya biologu K.Lorens kəşf etmişdir. O, ördək balaları üzərində apardığı təcrübəyə əsasən belə bir qərara gəlir ki, yumurtadan yenidən çıxmış balalar hər hansı bir hərəkət edən cismi özlərinə ana qəbul edir. «Süleyman şahın üzüyü» adlı əsərində Konraz Lorens ördək

balalarını ka-ka –deyə necə gəzintiyə apardığını təsvir etmişdir. Ona görə ki, ördək balaları K.Lorensi anaları hesab edib, onunla uzun-uzadı gəzintilərə getmişdir.

İmprinting insanın yaşaması üçün təbiətin qayğısıdır və həyat təcrübəsi ona xidmət edir. Onun təsiri uzun müddətlidir və 6-8 yaşlarında uşaqlar bizim etdiklərimizi həvəslə yerinə yetirirlər. Sonralar onun təsiri azalır, lakin həmişəlik yox olmur.

Sosial mühitin şəxsiyyətin formalaşmasının mühüm amili olduğunu yaxşı bilən pədaqoq tərbiyəedici mühitin təşkilinə xüsusi əhəmiyyət verir. Tərbiyəedici mühit formalaşdırıcı mühitdən fərqli olaraq uşağı əhatə edən şəraitdən, onun şəxsi inkişafına təsir edən sosial dəyərlərdən, onun müasir mədəniyyətə daxil olmasına kömək etməkdən ibarətdir.

Şəxsiyyətin sosial inkişafının məzmununu ətraf aləm, sosial-davranış əhatəsi, hadisələr və məlumatlar əhatəsinin məcmuyu təşkil edir. Tərbiyə müəlliminin təşkil etdiyi mühitdir və uşağın sosial inkişafının aparıcı amili kimi çıxış edir. Uşaqların qarşısında yüksək mədəniyyət səviyyəsinə uyğun həyat tərzini formalaşdırır. Ətraf reallıq, gerçəklik, şəxsiyyətin inkişafının mühüm amilinə çevrilir. Dünya dərk edilir, mənimsənilir, nəhayət özününküləşdirilir.

Obyekt subyektə o zaman məlum olur ki, obyektlə subyekt arasında qarşılıqlı əlaqə yaranır. Çaya baxırlar, onun sahilində otururlar, çayın səsini dinləyirlər, çayda üzürlər, çimirlər, bütün bunlardan sonra o, insanın mənəvi aləminin bir hissəsinə çevrilir. İnsan çayı həyatın bir hadisəsi kimi sevir, həyəcanlanır. Kitabı oxuyurlar, onları müzakirə edirlər, onların üzərinə göz yaşları tökürlər. Kitablarda həyat məsələlərinə dair suallara cavab axtarırlar. Bu zaman kitablar şəxsiyyətin sərvətlər aləminə daxil olur.

Fəaliyyət də şəxsiyyətin inkişafının amilidir. Əlbəttə, mühitdən fərqli olaraq onun rolu başqadır. Mühit dünya obrazı, həyat obrazı yaradırsa, uşaqların inkişafına həyat materialı verirsə, onun sosial inkişafına xidmət edirsə, deməli, fəaliyyət şəxsiyyətin substantiv inkişaf prosesini təmin edir. Yeri yerə yeriməyi öyrənir, şəkil çəkərək şəkil çəkmək bacarığını mənimsəyir, nəzakət təzahür etdirərək nəzakətli olur, çətinliklə mübarizə edərək cəsurluğa yiyələnir. Mənəvi, estetik, siyasi, gigiyenik, əmək, intellektual, psixoloji inkişaf şəxsiyyətin strukturunda yenilik yaradır ki, bu da fəaliyyətlə bağlı olur. Fəaliyyət subyektin obyektə fəal (aktiv) münasibətidir. İdrakda həqiqətlər aşkarlanır, öyrənilir, əməkdə maddi sərvətlər yaradılır, qorunur,

təkmilləşdirilir, bədii ədəbiyyatda həyat faktları qavranılır, təsnif edilir, bədii obraz yaradılır, təhlil edilir, fiziki mədəniyyətdə insan bədəni möhkəmlənir, təkmilləşir. İctimaiyyətdə sosial dəyərli ideyalar təbliğ edilir, genişləndirilir. Gerçəklik obyektini kimi başqa bir subyekt çıxış edirsə, bu fəaliyyət *ünsiyyət*, onun forması isə *davranış* adlanır.

Qeyd olunan fəaliyyət növləri ünsiyyətdən fərqli olaraq sonda müəyyən bir məhsulun əldə edilməsi ilə nəticələnir. Məsələn, əzbərlənmiş şeir, oxunmuş nəğmə, yuyulmuş döşəmə, tikilmiş paltar, fəth edilmiş zirvə, oxunmuş məruzə, yazılmış məqalə və s. buna görə də həmin fəaliyyət növlərini əşyavi predmet fəaliyyəti adlandırırlar. Ünsiyyət isə əşyavi nəticə vermir. Ünsiyyətin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, iki subyekt arasında qarşılıqlı əlaqə və münasibət yaradır. Ünsiyyət fəaliyyətin xüsusi növüdür. Ünsiyyət bilvasitə və bilavasitə olur. Məsələn, hər hansı bir kitabı oxuyarkən, musiqini dinləyərkən biz müəlliflə ünsiyyətə giririk və o, öz məni bizi bildirir. Buna görə də müəllim şagirdlərlə düzgün ünsiyyət yarada bilmirsə, onda əşyavi fəaliyyət çox çətin hallarda müsbət nəticə verə bilər.

Tərbiyədə ünsiyyətin olması bu prosesa qeyri-adi bir xüsusiyyət verir. Ona görə də müəllim-şagird ünsiyyətinə xüsusi diqqət yetirilir. Tərbiyə etmə prosesinin bir xüsusiyyəti də onun çoxamilli olmasıdır. Tərbiyə etmə prosesində müxtəlif şəxslər: müəllimlər, valideynlər, tərbiyəçilər, yaxın qohumlar, dostlar, yaşadılar, ətraf mühit, telefiziyə və radio, videolar, mətbuat, kinofilmlər, bədii əsərlər, internetlər, kompüterlər iştirak edir və bunların da hər birinin özünəməxsus həm müsbət, həm də mənfi təsiri vardır. Bu tərbiyəvi təsir vasitələrini bir məcraya yönəltmək, yəni məktəbli şəxsiyyətinin formalaşmasına istiqamətləndirmək valideynlər, tərbiyəçilər və müəllimlərdən böyük ustalıq tələb edir. Bu bir həqiqətdir ki, ətraf mühitin, dostlar və yaşadılarının, kinofilmlərin tərbiyəvi təsiri daha güclüdür. Ona görə də məktəbliləri hər cür mənfi təsirlərdən qorumaq hər bir müəllimin, valideynin, vətəndaşın müqəddəs borcudur. Tərbiyə etmə prosesinin başqa bir xüsusiyyəti onun nəticələrinin çox gec təzahür etməsidir. Bir 45 dəqiqə müddətində vətənsəvrlikdən danışmaqla şagirdi vətənsəvr, millətsevr etmək olmaz. Bunun üçün uzun illər lazımdır. Hələ bunun özü də tam inandırıcı olmaya bilər. Tərbiyəçidə, müəllimdə qəti belə bir fikir, əqidə yaranır ki, onun tərbiyə etdiyi uşaq-yeniyetmə, gənc əsil vətənsəvrdir, millətsevrdir. Lakin zəruri ehtiyac olduqda, yəni Vətəni qorumaq ehtiyacı yarandıqda müəllim və tərbiyəçinin vətənsəvr hesab etdiyi gənc Vətəni qorumaqdan imtina edir, müxtəlif

bəhanələrlə hərbi xidmətdən boyun qaçırır. Deməli, sözlə əməli işin vəhdəti pozulur, nəzəriyyə ilə praktika arasında fikir ayrılığı yaranır. Ona görə də klassiklər-pedaqoqlar, filosoflar nəzəriyyə ilə təcrübənin vəhdətini, qarşılıqlı əlaqəsini zəruri saymışlar. Məsələn, böyük alim, pedaqoq və maarifçi A.Bakıxanov deyirdi ki, nəzəriyyəsiz təcrübə şoran torpaqda əkilən toxuma bənzər. S.Şirazi isə belə yazırdı: elm oxuyub, əməl etməyən adam yer sürüb, toxum səpməyən əkinçiyə bənzər. Əməlsiz alim barsız ağaca, elmsiz zahid qapısız evə bənzər. Barsız alim balsız arıya bənzər («Gülüstən», Bakı. «Azərənşr», 1987, səh.250, 260).

Göründüyü kimi, tərbiyəetmənin başlıca xüsusiyyəti əməli işlə sözün tamlığıdır. Buna görə də tərbiyəetmə uzun müddətli, nəticəsi çox gec görünən mürəkkəb bir prosesdir. Tərbiyəetmə həm aksiomatik, həm də epistemik yolla həyata keçirilir.

Məktəbdə tədris olunan fənlər və həyata keçirilən tərbiyəedici tədbirlərin hamısı uşaqlara elmi bilikləri, sağlam fikirləri, nəcib hissləri və keyfiyyətləri aşılamaqla tərbiyəvi ideyaları, pedaqoji həqiqətləri ya epistemik səpkidə (yəni öyrədici xarakter «bilik haqqında təlim» formasında), ya da aksioloji səpkidə (yəni «dəyərlər haqqında təlim» formasında, idrak nəzəriyyəsi səpgisində) çatdırır.

M.Ə.Sabirin «Uşaq və pul» adlı şerində qoca bir kişinin cibindən düşən pul kisəsini xəlvətcə götürüb sevincək evə qaçan və bununla dövlətli olacaqlarını zənn edərək fəxrlə danışan uşağa anası onun yol verdiyi cinayəti başa salaraq:

... Dedi: «Oğlum, nə sərt imiş qanun
Ki, buna razı oldu vicdanın?
Tifli-məsum ikən günah etdin,
Kəndi vicdanın təbah etdin.
Niyə verdin fənaya doğrulu
İrtikab eylədin bu oğurluğu?
Hiç zənn etməm, özgənin malı
Bizi zəngin qılıb, edə ali:
Yox,yox, oğlum, inan ki, xar oluruz.
Ərzali – əhli – ruzigar oluruz.
Xain olsan əgər bu dünyada,
İrzü, namusumuz gedər badə;
Gözümüz müntəhayi-zillətlən
Baxamaz kimsəyə xəcalətdən:

Gərçi pul fərəhfazadır, oğul,
Leyk namus pək bəhadır, oğul!

Göründüyü kimi, bu şeirdə mənəvi paklığa aid pedaqoji fikir mənəvi dəyər baxımından açıq-aydın (aksiomatik) şəkildə təlqin edilir. Lakin «Uşaqlara» şerində isə pedaqoji fikir dolayı yolla –yəni qəsdən dumanlı şəkllə salınmış formada, satira, işarə və kinayələrlə dolu ifadə (epistemik) tərzində uşağa çatdırılır;

«... Vəqt oldu çıxıb küçədə covlan edəsiz siz,
Hərcayı gəzib, hər yeri seyran edəsiz siz,
Cəngü cədalü qarətü talan edəsiz siz.
Hər cildə girib, aləmi viran edəsiz siz.
Gündə atasız bir neçə patranı, uşaqlar!
Ta öyrənəsiniz şiveyi-dəvanı, uşaqlar!
Vəqt oldu həvəs etməyəsiniz məktəbə, dərso
Təlim alasız hər nə ki, aləmdə betərsə,
Xeyri buraxıb, əxz edəsiz hər nə zərərsə,
Mail olasız hər işə kim, fitnəsə, sərçə,
Adət qılasız, hərzəvü hədyanı, uşaqlar!
Siz neyləyərsiniz məktəbi, mollaı uşaqlar!

Beləliklə, ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan fənlər, sırf elmi-pedaqoji əsərlər toplusu olmasa da, daşıdığı məqsəd və həyata keçirdiyi vəzifələr etibarilə tam pedaqoji problemlər arsenalına daxil olmaqla, çoxçalarlı pedaqoji fenomen kimi pedaqoji irsdə özlərinə məxsus mövqe tuturlar. Tədris olunan fənlər həm epistemik, həm də aksioloji baxımdan tərbiyətmə işini həyata keçirir. Respublikanın müstəqillik yolu ilə irəlilədiyi müasir şəraitdə gənc nəslin mənəvi cəhətdən tərbiyə olunması daha güclü vüsət almalıdır. Çünki indi müstəqil Azərbaycan Respublikasının həyat gerçəkliyi insandan yüksək mənəvi dəyərlərə, o cümlədən, birlik, həmrəylik, dostluq, əməkdaşlıq, xəlqilik, bəşərilik, qeyrətlik, tarixilik, millilik, Vətənə, xalqa və doğma torpağa bağlılıq, Milli orduya məhəbbət, düşməyə nifrət və s. keyfiyyətlərlə tərbiyə olunmalıdır. Ölməz şair S.Vurğun demişkən, «bədiî söz uşaqda mərdliyi, qəhrəmanlığı şəfəqləndirməyi bacardığı kimi, onu zülmətlərdən, tufanlardan, fırtınalardan keçirməyə, mübarizəyə, inkişaf və tərəqqiyə hazırlamalıdır. Uşaqlarımız sevinməklə

yanası, pərişan olmağa, gülməklə bərabər ağlamağa, müəssir olmağa da alışmalıdır».

Xüsusən, son illərdə respublikanın Milli istiqlaliyyət uğrunda apardığı mübarizəsi, 20 Yanvar faciəsi, erməni faşizminin alçaq cinayətkarlığının mahiyyəti döən-döənə izah olunmalıdır. Milli Qəhrəmanlara, şəhid oğul və qızlarımızın döyüş şücaətlərinə, Dağlıq Qarabağa, Xocalı soyqırımına, xəyanətkarlıq nəticəsinin qurbanı olmuş gözəl Şuşaya, Qartal yuvası Laçına dair qiymətli fikirlərdən məktəblilərin tərbiyə olunması işində yerli-yerində istifadə edilməlidir. Məktəblərimizdə çalışan müəllimlərimiz dərstdə bədii əsərlərdən istifadə edərkən, Səməd Vurğunun vaxtilə dediyi kimi, «xalqımızın varlığını sadəcə ardıcıl bir şəkildə keçmək deyil, onun mənəvi həyatını böyük vüqar və iftixar hissi ilə tərənnüm etməlidir. Bu o deməkdir ki, orta, yaxud ali təhsilli bir gənc Vəqifin böyük bir şair olmasını, Cavanşirin böyük bir qəhrəman olmasını öyrəndiyi zaman, onların azərbaycanlı olmaları, Azərbaycan torpağında yaranmaları ilə fəxr etməlidir».

«Bizim qəhrəmanlıq tariximizi tədris edən müəllimlərimiz tarixi və ictimai hadisələrdən, bu və ya digər qəhrəmanın fəaliyyətindən bəhs edən vaxt onları yalnız siyasi və ictimai bir xadim kimi göstərməklə kifayətlənməyərək, o qəhrəmanların müxtəlif həyat səhnələrindən, ayrı-ayrı səciyyələrindən, zövqlərindən, adət və məişət qaydalarından, hər birinin yaşamış olduğu izzət və sevinc zamanlarından canlı və tərəvətli söhbətlər etməlidir». Belə olduqda pedaqoji proses öz vəzifəsini daha yaxşı yerinə yetirmiş olur, «Uşaq xəyalı ağ buludların cərəyanına qoşulub uçur, aylı gecələrdə sayrısan ulduzlar içində gəzib səyahət edir, aya qalxır, günəşlə doğur, dərin dəryalarda qovvas kimi üzür, keçilməz ormanlardan, dağlıq və qayalıqlardan öz zəif ayaqları ilə keçir, şirlər və pələnglərlə pəncələşir». Tərbiyənin bir xüsusiyyəti də onun ziddiyyətli olmasıdır. Tərbiyə mahiyyət etibarilə fəzil və rəzildir. Şagirdin öyrəndikləri, müşahidə etdikləri hadisələrlə həyatı faktların bir-birinə uyğun olmamasıdır. Şagird kitabda oxuduğunun, məktəbdə öyrəndiyinin tam əksini ictimai həyatda görür. İctimai normaların mənəvi və hüquqi baxımdan pozulmasının, əxlaqi rəzilliyin şahidi olur.

Lakin xalqımızın həyat tərz, ənənələri, Milli irsi, ulularımızın, müdrik təfəkkür sahiblərinin hikmətli kəlamları, öyüd və nəsihətləri yüksək mənəvi dəyər olaraq yetişməkdə olan gənc nəslin əxlaq cəhətdən tərbiyə olunmasında qüdrətli örnək rolunu oynayır. Ləyaqətli varislər yetişdirmək həmişə tərbiyəetmənin qayəsi və amalı olmuşdur.

Xalqın fəzilət saydığı əxlaqi keyfiyyətlər ədəbiyyatda, o cümlədən, uşaq folklorunda bədii şəkildə tərənnüm olunur və gənc nəslin tərbiyə etmə işində döənə-döənə istifadə olunur. Məsələn, zəhmətkeş Azərbaycan xalqı Vətənə, ana torpağa həmişə dərin hörmət bəsləmiş və bu məhəbbəti özlərinin bayatılarında, nağıllarında, atalar sözlərində, zərb məsəllərində təkrar-təkrar qeyd etmişlər: «Vətənə gəldim, imana gəldim», «Getdim, gözdim dünyanı, cənnət bildim buranı», «Gəzməyə qərrib ölkə, ölməyə Vətən yaxşı»...

Vətənsevərlik kimi mərdlik, igidlik də xalq tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. «İgid oğul düşməyə əyilməz» və s. Yüksək mənəvi dəyərlərdən olan bu cür keyfiyyətlər xalqın fəzilət hesab etdiyi əbədi-pedaqoji fikirlərdir.

Sadəlik, təvazökarlıq, ağsaqqala ehtiram qəbilli mənəvi dəyərlər tərbiyə etmə işində mühüm yer tutur. Bu keyfiyyətlər insanın şəxsiyyət kimi ucalmasının, cəmiyyət üzvləri arasında onun hörmətinin artmasının dərin mənasını aydınlaşdırır, uşaqlarda ağsaqqal və ağbirçəklərə yüksək ehtiram hissi tərbiyə edir. Məsələn, «Böyüyə hörmət həmişə vacibdir», «Hamıya hörmət et ki, hörmətin olsun», «Böyüksüz ev vi-ran qalar», «Böyük sözünə baxmayan böyürə-böyürə qalar», «Ustadına kəc baxanın gözlərinə qan damar» və s. müdrik xalq kəlamlarının mənə siqləti uşaqları həmin nümunələr ruhunda tərbiyə edir.

Fəzilət sayılan mənəvi keyfiyyətlər uşaqların başa düşəcəkləri şəkildə, maraqlı, cəlbedici, süjet və obrazlar vasitəsilə təqdim olunduq-da onların qəlbinə, əxlaqına, təfəkkürünə güclü təsir göstərir.

Əməyə, zəhmətə bağlılıq, insana məhəbbət, halallıq, qeyrətlik, dostluqda sədaqətli olmaq və s. fəzil əxlaqi keyfiyyətlər müasir tərbiyəmənin ruhunu təşkil edir.

Ağayanaqlıq, alicənablıq, mətanətlik, təmkinlilik, səxavətlik, vəfalılıq, sadıqlıq, ədəbli və mərifətli olmaq, düzlük, doğma yurdunu, onun tarixini, ana torpağı, yaşadığı ölkəni və onun əhalisini sevmək, həyatını, canını və qanını həmin yurdun, torpağın, ölkənin, xalqın səadəti və xoşbəxtliyi uğrunda mübarizəyə həsr etmək, vətənin bərəkətli çöllərinə, təbii milli sərvəti olan dağlarına, çəmənlinə, meşəsinə, dənizinə, göllərinə, çaylarına, düzlərinə vurgun olmaq, Vətənin çiçəklənməsi üçün əlindən gələni etmək və lazım gəldikdə Vətən yolunda mərdliklə, fədakarlıqla mübarizə aparmağa, hətta canından keçməyə hazır olmaq milli tərbiyəmizdə dərin insani hisslərdir. İnsanın ləyaqəti onun nə dərəcədə vətənsevər olması ilə ölçülür; adamın doğma el-obası, ana Vətəni olmasa o, tam xoşbəxt ola bilməz; qurbət vətən

ola bilməz; vətənə xəyanət etmək yaramaz; vətəndən əziz heç bir şey yoxdur; «Vətəni sevməyən insan olmaz, olsa da o şəxsdə vicdan olmaz» (A.Səhhət) və s.

Fəzilətlər ruhunda aparılan tərbiyə bunu da öyrətməlidir ki, Vətəni sevmək—həm də onun düşmənlərinə dərin nifrət bəsləməkdir; aqillərin dili ilə desək, «Düşmənin halına yanmaq olmaz», «Düşməne sahib çıxan düşmən sayılır», «İlanın ağına da lənət, qarasına da», «İtlə dost ol, çomağı əlindən qoyma», «Düşmən aciz olsa da, ehtiyatı əldən qoyma».

Əxlaqi fəzilətlərin, yüksək mənəvi dəyərlərin nədən ibarət olması, hansı cəhət və xüsusiyyətlərlə səciyyələndiyini və insan üçün əhəmiyyətini uşaqların bilik səviyyəsinə münasib şəkildə onlara çatdırmaq lazımdır.

Fəzil keyfiyyətlərin yüksək dəyərə malik olduğunu və zəruriliyini qabarıq şəkildə uşaqlara çatdırmaq üçün həmin keyfiyyətlərin əks qütbünü təşkil edən rəzil sifətlərin mahiyyətini də onlara başa salmaq vacibdir. Xəbislik, namərdlik, tənbellik, yalançılıq, satqınlıq, xainlik, qorxaqlıq, acgözlük, boşboğazlıq, lovğalıq, xəsislik, paxıllıq, insafsızlıq və s. belə rəzil sifətlərin insanlığa ləkə gətirdiyini, şəxsiyyətini, layiqətini heçə endirdiyini, bəşəriyyətə ziyan vurduğunu uşaqlara layiqincə başa saldıqda onları həmin rəzil sifətlərdən uzaqlaşdırır.

N.Tusi «Əxlaqi-Nasir» əsərində ağayanaqlıq, ədalətlik, qoçaqlıq, alicənablıq, mətanətli olmaq, təmkinlilik, dözümlülük, sadəlik, səxavətlik, xeyirxahlıq, vəfalılıq, əməksevərlik qəbilli keyfiyyətləri fəzil dəyərlər kimi qiymətləndirmişdir. Eyni zamanda o, rəzalətlərdən də bəhs etmiş, yalançılığı, əliyərililiyi, kobudluğu, çirkin işlərlə məşğul olmağı, həyasızlığı, israfçılığı, riyakarlığı, lovğalığı rəzil sifətlər kimi pisləmişdir.

A.Bakıxanovun da «Kitabi-nəsihət» əsərində əks etdirdiyi 102 nəsihəti yazmaqda məqsədi gənc nəsli pis əməllərdən çəkəndirmək, uşaqları əməyə, zəhmətə, alın tərinə alışdırmaq, onlarda ən yaxşı əxlaqi keyfiyyətləri formalaşdırmaq olmuşdur.

Azərbaycan maarifpərvərlərindən M.T.Sidqi də məktəblilərin əxlaq cəhətdən tərbiyə olunmasına xüsusi qayğı ilə yanaşmışdır. Onun «Nümuneyi əxlaq», «Tənviri-əfkar», «Hakimənə sözlər», «Məktəbitərbiyə» və «Şagirdlər üçün ədəb qaydaları» əsərlərində əxlaq tərbiyəsinə aid fikirlər bu gün də kiçikyaşlı məktəblilərin əxlaq cəhətdən tərbiyə olunmasında dəyərli əhəmiyyət kəsb edir. M.T.Sidqi əxlaqi sifətləri fəzilətli və rəzalətli («Nümuneyi-əxlaq») olmaqla iki yərə

bölmüş, onların mahiyyətini aydın, inandırıcı dildə təsvir etmişdir. Məsələn: «Qeyrətli və çalışqan uşaq», «Qeyrətsiz və tənəblə uşaq», «Ədəbli və tərbiyəsiz uşaq», «Doğruçu uşaq», «Yalançı uşaq» və s. hekayələrini göstərmək olar. «Doğruçu uşaq» hekayəsində müəllif yazır: «Doğruculuq bir sifətdir ki, insanın nicatına və səadətinə səbəb olur». «Yalançı uşaq»da yazır: «Ey mənim doğruçu şagirdlərim!» İnsaniyyətin əvvəlinci vəzifəsi yalan danışmaqdan pəhriz və nəciz etməkdir. Məbadə!, məbadə! Yalançılıq adət edəsiniz, çünki yalançı, Allahın düşmənidir».

Fəzilət sayılan əxlaqi keyfiyyətlər, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri uşaqların tərbiyə olunmasında başlıca yer tutur. Bu dəyərlər əsrlərdən-əslərə formalaşmış, qorunmuş və daha da zənginləşmişdir. Xeyir, vicdan, şərəf, bərc, insaf, ədalət, ləyaqət, namus, qeyrət, abır-həya, halallıq, təvazökarlıq, səmimiyyət və s. əxlaqi anlayışları xalqımız tarix boyu qiymətli sərvət kimi qoruyub saxlamağa çalışmışdır. Əxlaqi dəyərlər xalqımızın yüksək zəka sahibləri, müdrik pedaqoqları, mömin və müqəddəs şəxsləri tərəfindən zaman-zaman yaradılmış və mənəviyyətin, ictimai şüurun bir forması kimi nəsil-dənəslə ötürülmüşdür. Məhz bu əxlaqi dəyərləri dərk etmək və tərbiyə etmə sistemində həyata keçirməklə inkişafda olan gənc nəslin tərbiyəsini milli zəmində qura bilərik. Ulularımızın müəyyənləşdirdiyi bu tərbiyə irsini nüsxə götürməklə uşaqları fəzilət bildirən əxlaqi münasibətlər ruhunda tərbiyə etmək olar və lazımdır.

İnsanın insana, əməyə, tayfaya, qəbiləyə, millətə, cəmiyyətə, Vətənə, təbiətə və bütövlükdə bəşəriyyətə münasibəti həmişə tərbiyə etmənin nəticəsindən asılı olmuşdur; mənəvi keyfiyyətlər tərbiyə etmə prosesində aşılaraq formalaşır. Şagirdlərdə əxlaqi keyfiyyətlər onların təbiətə, Vətənə, xalqa, cəmiyyətə, əməyə, özlərinə, başqalarına və ətraf mühitə münasibətlərində müəyyənləşir. Onlar necə düşünülərsə, necə təsəvvür edərlərsə münasibətləri də həmin formada təzahür edir. Uşağın və ümumiyyətlə, insanın gündəlik həyat tərz, fəaliyyəti əxlaqi dəyərlərlə müəyyənləşdirilir. Məsələn, adam gündəlik həyatda hər hansı hal və hərəkəti: bu xeyirdir, ya şərdir, şərəflidir ya şərəfsizdir; ləyaqətlidir, ya ləyaqətsizdir; qabiliyyətlidir, ya qabiliyyətsizdir; qeyrətlidir, ya qeyrətsizdir, ədalətlidir, ya ədalətsizdir; insafıdır, ya insafsızdır; mərd, ya namərd; halaldır, ya haramdır; ağıldır, ya ağılsızdır; mərifətlidir, ya mərifətsizdir; ədəblidir, ya ədəbsizdir; həyalıdır, ya həyasızdır; abırlıdır, ya abırsızdır; ismətlidir, ya ismətsizdir; namusludur, ya namussuzdur; nəciyə, ya nanəciyə; nəzakətlidir, ya

nəzakətsizdir; təvazökardır, ya lovğadır; səxavətlidir, ya xəsisdir; qənaətcildir, ya israfçıdır; xeyirxahdır, ya bədxahdır; qayğıkeşdir, ya laqeyddir; mehribandır, ya paxıldır; dostdur, ya düşməndir; adildir, ya zalımdır; alidir, ya alçaqdır; aqildir, ya cahildir; kamildir, ya nadandır; cəsurdur, ya qorxaqdır; qoçaqdır, ya əfəldir; zəhmətkeşdir, ya tufeylidir; işgüzdür, ya avaradır; çalışqandır, ya fərsizdir; vəfalıdır, ya vəfasızdır; sədaqətlidir, ya sədaqətsizdir; vətənsəvərdir, ya fəraridir; səmimidir, ya xaindir; nəfsi toxdur, ya tamahkardır; sadıqdır, ya satqındır; xeyriyyəçidir, ya qənimətçidir; vicdanlıdır, ya vicdansızdır; insansevərdir ya zülmkardır; faydalıdır, ya ziyankardır; fəzilətdir, ya rəzilətdir, - deyə qiymətləndirərkən həmin hal və hərəkətlərə əxlaqi cəhətdən yanaşmış oluruq. Nəcib əxlaqi keyfiyyətlər bütövlükdə xalqın mənəvi dəyəridir və gənc nəslin tərbiyə olunmasında, məktəblilərin rəftar və fəaliyyətində onlara riayət olunması tərbiyəetmənin zəruri tələblərindəndir.

Beləliklə, tərbiyəetmə mürəkkəb, çoxamilli, ziddiyyətli bir prosesdir. Ona görə də tərbiyəçi və müəllimdən, valideynlərdən uşaqları tərbiyə edərkən böyük səy və diqqət tələb olunur. Onlar öz hərəkətlərinə daim düzgün nəzarət etməyi bacarmalıdırlar. Tərbiyəetmə həmişə uşağın fəaliyyətinin düzgün təşkili, onun müasir mədəniyyətlə fəal qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsi, onun həyatının mədəni məzmunla doldurulması prosesidir. Şagird özünü məhz, belə qarşılıqlı əlaqələr prosesində dərk edir, həyat faktları və hadisələrinin mahiyyətini anlayır, öz «məninin» formalaşmasına çalışır. Yəni, bu çətin tərbiyəetmə prosesində şagirdlərdə əqidə formalaşır. Əqidə isə bilik, inam və praktik fəaliyyətin qaynağıdır. Burada şagirdlərin yeni təfəkkür və davranışının üç mühüm obyektiv komponenti öz əksini tapır. Əqidə insanın həyatda yerinə yetirməyə cəhd etdiyi ideyanın həqiqətə çevrilməsinə dərin inamdır.

Tərbiyəetmənin ən vacib məsələlərindən biri də, pedaqoji anlayış kimi tərbiyənin məzmun və nailiyyətinin nədən ibarət olmasını bilmək çox vacibdir.

Pedaqoji ədəbiyyatların hamısında tərbiyənin mahiyyəti inkişaf etdirmə, ərsəyə çatdırma, həyata hazırlama mənasında izah olunur. Bu həqiqətdən də belədir. **Tərbiyə**–ərəb sözü olaraq mənası **inkişaf etdirmək** anlayışdır. Bu məzmun tərbiyənin tərkib hissələrində də aydın görünür.

Nədənsə, indiyə qədər mövcud pedaqoji ədəbiyyatlarda tərbiyə müstəqil pedaqoji proses kimi qəbul olunaraq davranış qaydaları,

əxlaq anlayışı kimi şərh olunur. Çox qəribə bir paradoks meydana gəlir. Əgər tərbiyə, həqiqətən, davranış, əxlaq anlayışıdırsa, onda tərbiyənin ayrıca tərkib hissəsi olan «əxlaq tərbiyəsi» nəyə lazımdır?! Göründüyü kimi, tərbiyə ümumi inkişaf anlayışıdır. Əxlaq tərbiyəsi isə tərbiyənin müstəqil tərkib hissələrindən biri olaraq məhz davranış, ünsiyyət, ədəb qanunlarından bəhs edən fəzil mənada əxlaqi inkişafdır.

Maraqlı burasındadır ki, indiyə qədər mövcud olan pedaqogika dərslərlərində tərbiyə, mənəvi tərbiyə, əxlaq tərbiyəsi eyni məzmununda izah olunur. Halbuki, tərbiyənin tərkib hissələrinə diqqətlə nəzər salanda bu məzmunun fərqi aydın başa düşülür. Əgər tərbiyə məzmunu etibarlı ilə müxtəlif tərkib hissələrinə bölünürsə, deməli, tərbiyə heç də sadəcə davranış qaydaları deyil. Tərbiyə-əqli, əxlaqi, fiziki-fizioloji, estetik, iqtisadi-siyasi, hüquqi cəhətdən inkişaf etdirməkdir.

Belə bir hərtərəfli inkişafı, şübhəsiz, təhsil (bilik) və təlim vasitəsi ilə həyata keçirmək mümkündür. Məhz illər boyu təcrübədə pedaqoji prosesin bu məzmununda mövcud olmasına baxmayaraq, təlim, tərbiyə, təhsilin elmi-nəzəri izahında yanlışlığa yol verilib. Təcrübə isbat edir ki, pedaqoji proses vahiddir və onun tərkib hissələri ayrı-ayrılıqda proses kimi mövcud deyil. Təlim prosesinin təsiri ilə tərbiyə prosesi (inkişaf prosesi) gedir. Tərbiyə praktik halda ayrıca bir proses kimi mövcud deyil. Tərbiyə (inkişaf) intellektin özündə, insan orqanizmi - də gedən əqli, əxlaqi, fiziki, psixi, fizioloji inkişaf prosesidir. Bu səbəbdən də təlimin təsiri ilə yaranan inkişaf (tərbiyə) keyfiyyət etibarilə müxtəlif olur. Yəni hər bir şəxs fərdi imkanlarından asılı olaraq inkişaf edir. Təlim sadəcə mövcud olan imkanı inkişaf etdirir. Əgər bu inkişafetmə imkanı yoxdursa, deməli, təlim mümkün olmayan imkanı özü inkişaf etdirə bilməz. Göründüyü kimi, məqsəd tərbiyə (inkişaf) etdirməkdir. Məhz bu məqsəddən asılı olaraq təlim və təhsil zəruri hal kimi meydana çıxır. Təcrübə isbat edir ki, həqiqətən, bacarıq, vərdiş və adətləri formalaşdırmaq, inkişaf etdirmək, müvafiq təhsilə (biliklərə) yiyələnmək üçün təlim vacibdir. Məhz təlim vasitəsilə gənc nəslə əqli, əxlaqi, fiziki, estetik, iqtisadi, siyasi, ekoloji, hüquqi, fizioloji, psixoloji, mənəvi biliklərə yiyələndirməklə inkişaf etdirmək mümkündür. Bu inkişaf mexanizminin həqiqiliyinə inanmaq üçün sadəcə olaraq uşaq bağçalarında aparılan məşğələlərə və ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan fənlərə nəzər salsaq görərik ki, bu fənlər əsasında təşkil olunan təlim, həqiqətən, tərbiyənin tərkib hissələrini həyata keçirir.

Mövcud pedaqoji ədəbiyyatlarda tərbiyə məzmun etibarilə geniş pedaqoji, geniş sosial və dar mənada şərh olunur. Əlbəttə, tərbiyəni belə məzmununda izah etməklə razılaşmaq olmaz. Çünki geniş mənada tərbiyə haqqında yürüdülmən fikir eyni qayda ilə dar mənada üçün də söylənilir. Tərbiyənin elə bir tərkib hissəsi yoxdur ki, onu dar mənada götürmək mümkün olsun. Tərbiyənin hər hansı tərkib hissəsini götürsək görürük ki, bunların hər birində bütün tərkib hissələrinin əlamətləri var və bunlar biri-birindən təcrid olunmuş halda mövcud deyil. Yəni elə bir fiziki, estetik, əmək, ekoloji tərbiyə yoxdur ki, orada ağıl, əxlaq, gözəllik, fiziki hal, əmək fəaliyyəti olmasın. Əgər sosial mənada işlənən tərbiyə anlayışını pedaqoji mənada işlənən tərbiyə anlayışı ilə müqayisə etsək, görürük ki, bunların arasında heç bir fərq yoxdur. Onda deyə bilərik ki, həqiqətən, tərbiyənin sosial və dar mənası yoxdur. Geniş mənada işlənən tərbiyə anlayışı yalnız sosial tələbatdır.

Lakin geniş anlayış olan tərbiyə məzmun etibarilə fəzil və ya rəzil olur. Bütün hallarda tərbiyə təlim vasitəsi ilə ya aksiomatik, ya da epistemik formada həyata keçirilir. Deməli, tərbiyə (inkişaf) təlim prosesində uşaqlarda müəyyən bilik, bacarıq, vərdiş, inam, əqidə, adətlər formalaşaraq, kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri yaranır, bu da müstəqil fəaliyyət zamanı onların düşüncə tərz, əxlaqi münasibətlərini fiziki, psixoloji cəhətdən fəzil və ya rəzil olmaqla özlərinə-məxsus formada təzahür edir.

12.2. Tərbiyə etmə prosesinin qanunauyğunluqları

Cəmiyyətdə hadisələr müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında baş verir. Tərbiyə etmə də cəmiyyətin ictimai hadisəsi olduğundan onun özünəməxsus qanunauyğunluqları vardır. Tərbiyə etmənin qanunauyğunluqları obyektivdir, yəni subyektin iradəsindən asılı deyildir. Tərbiyə etmənin qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək pedaqoji fəaliyyətin ideal planının əsasını təşkil edir və tərbiyə etmə praktikasının tənzimləyicilərini aşkar edir. Ona görə də tərbiyə etmənin qanunauyğunluqlarını bilmək vacibdir. Tərbiyə prosesinin aşağıdakı qanunauyğunluqları vardır:

1. Uşağın tərbiyə olunması özünün şəxsi sosial-psixoloji fəallığı ilə baş verir. Onun hərəkətləri imkanlarına uyğun olmalıdır. O, yalnız həmin dövrdə nəyi edə bilirsə, onu da icra etməlidir. Şübhəsiz ki, fəal fəaliyyət prosesində onun fiziki və ruhi keyfiyyətləri inkişaf edir. Hər cür tərbiyə etmə fəallıq şəraitində baş verir, fiziki inkişaf fiziki

təmrinlərlə, mənəvi inkişaf mənəvi hərəkət və davranış vasitəsilə, intellektual inkişaf fikri fəallıq priyomları ilə, gözəlliyə məhəbbət gözəlliklə qarşılıqlı əlaqədə təşəkkül tapır. Maraqlıdır ki, bu qanunauyğunluğu hamıdan əvvəl uşaqlar bilir. Onlar «ciddi» müəllimi daha çox sevirlər. Bəzən onlar deyirlər: «Siz bizimlə ciddi olun!» və həmişə çox tələbkar olan və onların inkişafına təsir edən, qabiliyyətlərini inkişaf etdirən müəllimlərə daha çox minnətdar olurlar. Bu qanunauyğunluğu xalqımız bir atalar sözündə çox gözəl ifadə etmişdir: «Ağladan yanında otur, güldürən yanında oturma».

Tələblərdə meyarın və normanın gözlənilməsi uşaqların fəallığının inkişafına əsaslı şəkildə təsir etməklə, müəllimdən də böyük ustalıq tələb edir. Çünki uşaq üçün hər cür iş gərginlik yaradır. Bu gərginliyi fəallığa, stimula çevirmək isə müəllimdən, tərbiyəçidən asılıdır.

Tərbiyənin birinci qanunauyğunluğu uşaq həyatını fəaliyyət əsasında qurmaq, inkişaf etdirmək lazımdır.

2. Uşaqların fəaliyyəti tərbiyəetmə prosesində dəyişməkdə olan tələbatlarla səciyyələnir. Bu isə o deməkdir ki, hər bir məqamda aktual olan tələbatlar meydana çıxır və həmin tələbatları inkişaf etdirmək lazımdır. Müəllim fəaliyyət sistemini elə qurmalıdır ki, uşaqlar yeni tələbatlarla qarşılaşıb həmin tələbatları yerinə yetirməyə çalışsınlar. Ustalıq o zaman özünü göstərir ki, müəllim-tərbiyəçi həmin tələbatı nə tez, nə də gec deyil, düz vaxtında ödəyir. Müəllim-tərbiyəçi şagirdlərin yeni tələbatların ödəməkdə gecikirsə, onda məktəblilərin öz ehtiyacını, tələbatını təsadüflər əsasında ödəməyə çalışır. Əlbəttə, bu material heç də həmişə xeyirxah və ləyaqətli olmur. Buna görə də müəllim-tərbiyəçi tələbatlar sistemindəki ən kiçik dəyişiklikləri görməli və müvafiq tədbirlər həyata keçirməlidir. Aktual tələbatların nəzarətdə saxlanması şəxsiyyətdə olan təbii və sosial ziddiyyətlərin qarşısını asanlıqla ala bilər. Həmin qanunauyğunluğu nəzərə alan tərbiyəçi, müəllim yaxşı müəllimdir, yaxşı tərbiyəçidir. Belə müəllim, tərbiyəçi uşaqların həyatında tədricən nə baş verdiyini izləyə bilir, hesaba alır və nəzarət edir.

İkinci qanunauyğunluq belə bir postlatla (postlat latın sözü olub-tələb olunan deməkdir) ifadə edilir: yeni tələbat və maraqları insanın tərbiyə olunmasının hər məqamında nəzərə almaq lazımdır.

3. Fəaliyyət vasitəsilə şəxsiyyətin inkişafı uşağın hazır olmaması problemini qarşıya qoyur. Uşaq heç də hazır bacarıq və vərdislərlə doğulmur. Bunları uşaq həyatda tədricən qazanır və uşağın uşaqlıq dövrü digər canlıya nisbətən çox uzun çəkir. Buna görə də uşağı

müstəqil həyata hazırlamaq üçün xüsusi fəaliyyət proqramı olmalıdır. İlk mərhələdə müəllimin fəallığı uşağın fəallığından üstün olur. Məsələn, müəllim bütünlükdə musiqi əsərini oxuyur, uşaqlar isə onun nəqarətini təkrar edirlər. Beləliklə, uşağın fəallıq norması tədricən artır, yüksək həddə çatır. Artıq uşaq fəaliyyətin subyekti kimi çıxış edərsə, özləri şəkil çəkir, məsələ və misalları həll edir, tamaşa təşkil edir, əl yazmasında jurnal buraxır, mahnı oxuyur, rəqs edir, gül-çiçək, ağac əkir, mebellərin tozunu alır, qonaqları qəbul edir və s. İlk mərhələ unudulur, uşaqlar belə hesab edirlər ki, hər hansı bir işin təşkili və həyata keçirilməsi onların təşəbbüsü ilə baş verir. Fəaliyyət zamanı müstəqilliyin təşkili uşaqlara özlərini hiss etməyə, dərk etməyə kömək edir, özlərini fəaliyyətin subyekti hesab edirlər. Bu isə şəxsiyyətin sərbəst yaradıcı şəkildə inkişafında mühüm yer tutur. Uşağın özünə inamına, fəallığına, üzündə əks olunan sevincinə, işlə necə maraqlı məşğuliyyətinə görə müəllim özünün səy və cəhdini azalda bilir, təşəbbüsü uşaqlara verə bilir, işin ağırlığını onların çiyinə qoya bilir.

Beləliklə, tərbiyə etmə prosesinin qanunauyğunluğunun üçüncü postulatı belə ifadə edilə bilər: fəaliyyətin əvvəlində müəllimin şəxsi səyi və fəallıq üstünlüyü zəruridir.

4. Şəxsiyyətin intensiv fəaliyyət prosesində inkişafının əsasını onun daxili vəziyyəti və obyektin fəaliyyətinə, sərvətlərinə münasibəti təşkil edir. Yalnız məhəbbət və qayğı uşağın azad və sərbəst inkişafına şərait yaradır. Lakin çox adam uşağı sevməyi bacarmır. Polyak həkimisi və pedaqoqu Y.Korçak məsələnin əsl mahiyyətini çox gözəl ifadə etmişdir. «Uşaqları necə sevməli?». Məsələni pedaqoji texnologiya və pedaqoji sənətə yönəldikdə uşağı sevməyi bacarmaq lazımdır. Uşağa məhəbbət nə deməkdir? Ona kömək etmək, xeyirxahlıq göstərmək, dəcəl hərəkətləri bağışlamaq, onu başa düşmək, pis və kobud hərəkətlərinin qorumaq, mülayim, nəzakətli olmaq, maraqlı aləmin, dünyanın sirrini öyrətmək. Peşəkar pedaqoq belə məhəbbətə hazır olur. Əlbəttə, bunu ana məhəbbəti ilə qarşı-qarşıya qoymaq olmaz. Ana məhəbbəti müqəddəsdir, unikalıdır, şədəvrdir. Pedaqoq belə bir məhəbbətlə müsabiqəyə girməz.

Uşağa xoş münasibət bəsləmək hələ onu sevmək, ona qayğı göstərmək demək deyil. Uşağa qrupda, sınıfdə maksimum məhəbbət iqlimi yaratmaq lazımdır. Uşağı sevmək onun yaşamaq hüququnu təsdiq etmək deməkdir. Müəllim uşağın vəziyyətini, şəxsiyyətin konkret məlumatlarını nəzərə almalıdır. Böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinski

haqlı olaraq deyirdi ki, «Siz hiss edirsiniz ki, sinif yorulub, fikri kənara yayınır, ölgün işləyir, əsnəmə, xırda şuluqlar başlayır, hər hansı bir nəğmə oxumağı təklif edin, yenə hər şey qaydaya düşəcək, qüvvələr öz yerinə qayıdacaq və uşaqlar əvvəlki kimi işləməyə başlayacaqlar. Nəğmə sinfi tərəvətləndirən və ona ahəngdarlıq verən çox gözəl vasitədir». (Seçilmiş pedaqoji əsərləri, Bakı, «Azərnəşr», 1953, səh.163).

Uşağı elə tərbiyə etmək lazımdır ki, o, özü ilə fəxr etsin. Uşaq özünə oxşamalıdır. Puşkin Lomonosovu «rus Bekonu» adlandıranlara qəzəblə deyirdi: « O, rus Lomonosovudur, başqa cür ola bilməz». Bu isə o deməkdir ki, hər kəsin həyatda öz yeri var və o, həmin yeri tutmağa layiq olmalıdır.

Tərbiyəetmə prosesi qanunauyğunluğunun dördüncü postulatı belədir: uşağa hörmət, qayğı, xeyirxah münasibət, məhəbbət əvəz olunmazdır.

5. Müstəqilliyin inkişafı və psixoloji emansipasiya uşağın tərbiyə olunmağa «gizli səciyyə» verir. Şəxsiyyətin sosiallaşması üçün məqsədyönlü təsir, mənəvi zənginləşmə, müasir cəmiyyətin mədəni həyatına hazırlanması müəyyən qədər pedaqoji peşəkarlıqdan kənarda qalır. Uşaqlar peşə qüvvələrinin təsiri altında özlərini hiss etməməlidir. Uşaq yaşayır. Bu barədə pedaqogika tarixində istənilən qədər nümunələrə rast gəlmək olar.

Pedaqoqun gizli mövqeyi qarşılıqlı fəaliyyətlə təmin edilir. Müəllim şagirdə sərbəstlik verir ki, onun daxili aləmi tam açılsın, «gizli qalan» fikirləri aydın olsun. Müəllim uşağa demokratik üslubda yanaşır, onun həyatının bütün çalarlarının aşkarlanmasına şərait yaradır. O, şagirdin bütün fəaliyyətinə nəzarət edir. Nə ilə maraqlanır, nə ilə sevinir, nə ilə kədərlənir, hara və kiminlə gedir, nə kimi əyləncəli məşğələ ilə məşğul olur, kiminlə dostluq edir, idmana, bədən tərbiyəsinə münasibəti necədir, bir subyekt kimi öz daxili aləminə, ruhi dünyasına necə yanaşır, onu necə zənginləşdirir. Tərbiyənin əsas mahiyyətini aşkar etmək, «kəşf etmək» üçün uşağı obyekt mövqeyində qoymaq lazımdır. Öz şəxsi sifəti olmayan obyektədən şəxsiyyət olmaz. Bu yalnız fərd ola bilər.

Beləliklə, tərbiyəetmə prosesinin beşinci postulatını belə ifadə etmək olar: şagirdə özünün daxili aləmini aydınlığı ilə ifadə etməsi üçün şərait yaradılmalıdır. Uşaq özünü yandan deyil, necə var, elə də nümayiş etdirməli, özünün daxili aləmində səliqə-səhman yaratmalı, daxili dünyasına geniş pəncərə olmalıdır. Buna isə tam səmimi münasibətlə, uşağa bir dost, bir şəxsiyyət kimi yanaşmaqla nail olmaq olar.

12.3. Tərbiyətmə prosesində şəxsiyyətin formalaşması

Bəşər tarixi praktik olaraq sübut etmişdir ki, şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyətmənin rolu əvəzsizdir. Lakin şəxsiyyətin yetişməsi daxili imkanlardan asılıdır. XII əsrin görkəmli mütəfəkkiri Sədi Şirazi «Gülüstan» əsərində tərbiyətmənin təsiri haqqında yazır:

Bir vəzirin bir kütbeyin oğlu var idi. Bir alimin yanına göndərdi ki, buna tərbiyə ver, bəlkə ağıllana. Alim bir müddət ona tərbiyə verdi, təsiri olmadı. Atasının yanına adam göndərib xəbər çatdırdı ki, oğlun ağıllanmır, amma məni dəli edib.

Heç səyqəl götürməz zati pis dəmir,
Nə qədər çalışsan bədgöhr olar...
İsanın eşşəyi Məkkəyə getsə,
Qayıdıb gələndə yenə xər olar¹

Ona görə də uşağın ətraf aləmlə qarşılıqlı əlaqəsini təşkil edərkən müəllim onun inkişafının əsas yolunu–fəaliyyətini müəyyən edir. Uşağın fəaliyyəti necə yaranır? Onun başlanğıc təkanını nə təşkil edir? Şübhəsiz ki, uşaq əvvəlcə mühitdə davranış modelini qavrayır. Onun üçün başqa bir nümunə yoxdur. O, eşitdiyi səsi, sözü tələffüz edir, gördüyü hərəkətləri necə varsa, eləcə təkrar edir. Müşahidə etdiyi hərəkətləri təkrar edir. Bu mərhələ uşağın öz hərəkətləridir, davranış deyildir. Bu hərəkətlər şəxsiyyətin formalaşmasının ilk aşığıdır, başlanğıcıdır. Məhz, bu hərəkətlərlə uşaq sosial münasibətlər aləminə daxil olur. O, yaşlılar kimi əllə görüşür, onlar kimi «salam», «sağ ol» deyir. Dişlərini təmizləyir, qadınlara yol verir, işdə atasına kömək edir. Lakin uşaq qaçır, qışqırır, güləşir, dalaşır, çünki o ətrafında bunları görür.

Uşaq birinci sinfə gedərkən yaşlıların davranış modelini qavrayır. O, birdən müəllimin: «Eyib olsun, utanmırsan?» İradını eşidir. Bu, uşağın xoşuna gəlmir. Axı, o, ətraf aləmdə elə bir eyibli iş görməyib, nə ediblərsə, o da onu edir. Bununla belə o, məktəbin başqa bir yer olduğunu, yeni mühitin sərt olduğunu hiss edir. O, həmçinin başqa bir uşağın ünvanına söylənən başqa bir sözü də – «Aferin!» sözünü eşidir. Onda uşaq fikirləşir. O, özünü necə aparmalıdır ki, ona da həmin xoş sözü desinlər. Çünki o, hələ bunları bilmir və bacarmır.

¹ Sədi Şirazi. Seçilmiş əsərləri, Bakı – 2006, səh. 293.

Subyektin şəxsi hərəkətləri sosial ətrafın reaksiyasına səbəb olur, çünki o, həmişə kiminsə marağına, mənafeyinə toxunur. Bu qiymət-verici reaksiya uşaq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun psixi vəziyyəti bütövlükdə yaşlıların münasibətindən, daha doğrusu, bu münasibətin zahirı formasından asılıdır. Uşaq öz davranışını elə qurmaq istəyir ki, ona xoş sözlər deyilsin, ona olan məhəbbət və qayğı təsdiq olunsun.

Beləliklə, şəxsiyyətin formalaşmasının mühüm amili olan fəaliyyət başqa amillə, subyektin ünvanına söylənən sosial qiymətləndirmə ilə birləşir. Uşaq hərəkətini, davranışını bəyənmək və ya bəyənməmək böyük qüvvə kəsb edir, davranış normalarını möhkəmləndirir, gələcək hərəkətləri korrektə edir, davranışı tənzimləyir, yeni davranış formaları yaradır.

Qiymətləndirmə amili çox erkən özünü büruzə verir. Bu, beşikdən – ana laylasından, gülüşündən başlayır və insanın bütün həyatı boyu davam edir. Müəllim uşaqların fəaliyyətinin nəticəsini görə bilir, onu sosial qiymətləndirmə istiqamətinə yönəldə bilir. Müəllim pis hərəkətlərin də modelini uşaqlara izah edir. Məsələn, siqaret çəkməyi uşaqlar böyüklük əlaməti sayır, özlərini müstəqil hesab edirlər. Müəllim şagirdlərə bunun pis, xoşagəlməz və səhhət üçün ziyanlı olduğunu başa salır.

Beləliklə, şəxsiyyəti tərbiyə edərkən qarşıya qoyulmuş məqsədi bilmək lazımdır. Biz kimi tərbiyə edirik? XXI əsrdə Azərbaycanı kim düşməndən qoruyacaq, onu kim inkişaf etdirəcəkdir? Hər bir fəaliyyətin son nəticəsi qarşıya qoyulmuş məqsədin yerinə yetirilməsidir. Məqsəd fəaliyyətin çıxış komponentidir. Məqsəd subyekti fəallaşdırır, enerjisini səfərbərliyə alır, onun həyatının məzmununu zənginləşdirir. Məqsəd yoxdursa, fəaliyyətin nəticəsi heç nədir. Ona görə də haqlı olaraq deyilir ki, **fəaliyyət insan psixologiyasının açıq kitabıdır**. Məqsədə çatmaq üçün düşünülmüş fəaliyyət lazımdır.

(Tərbiyəetmədə məqsəd insanları ləyaqətli həyata hazırlamaqdır. Ləyaqətli həyat isə xeyirxahlıq, ədalətlik, həqiqətsevərlik və gözəllik əsasında qurulur.) Tərbiyənin məqsədində şəxsiyyət, həyatı yüksək səviyyədə qurmaq, ləyaqətli insan öz əksini tapır. Bu isə o deməkdir ki, hər bir insan doğma torpağını, Vətənini hər cür yadellidən, düşməndən qorumalı, müdafiə etməli, fəravan həyat qurmalı, millətini, xalqını sevməli, cəmiyyət üçün ləyaqətli insanın yetişməsində fəal iştirak etməlidir.

12.4. Tərbiyətmə prosesinin qiymətləndirilməsi meyarı

Tərbiyətmə prosesini peşəkar mütəxəssis kimi təşkil etmək pedaqoji təhlil aparmağı tələb edir. Bu zaman müəllim öz fəaliyyətini, şagirdlərin fəaliyyətini müqayisəli şəkildə araşdırır, müəyyən korrektə işləri aparır, dövrün tələblərini nəzərə alır, tərbiyətmə prosesinin təkmilləşdirilməsinə diqqət yetirir. Pedaqoji təhlil tərbiyətmə mahiyyətinin ünsürlərini qiymətləndirmək deməkdir. Tərbiyətmə ünsürlərinin (elementlərinin) müəyyən edilməsi pedaqoji təhlilin məzmununu təşkil edir. Həmin elementlərin qiymətləndirilməsi seçilmiş meyarların köməyi ilə həyata keçirilir. Tərbiyətmə prosesini qiymətləndirmək üçün iki qrup meyarı nəzərə almaq lazımdır.

Birinci qrup meyarlar tərbiyətmənin uşağın mədəniyyət kontekstinə daxil olması kimi səciyyələnir. Mədəniyyətin əlamətləri peşəkar müəllimlərin işinin ayrı-ayrı hissələrinin qiymətləndirilməsinə xidmət edir: sivilizasiya bəşəriyyətin əldə etdiyi maddi-texniki nailiyyətlərini, milli mənəvi dəyərlərimizi, müasir mədəniyyətin ən yüksək nailiyyətini əks etdirir: məktəbin maddi-texniki bazasının təmin edilməsi, sənədlərin aparılması səciyyəsi, məktəbdə müəllimlərin peşə funksiyalarının müəyyən edilməsi, uşaqların fəaliyyətinin təşkilinin məzmunu, məktəbdə sosial-psixoloji iqlim, müəllimlərin uşaqlara insani münasibəti, onları bir insan kimi qiymətləndirmələridir.

İkinci qrup meyarlar müasir mədəni insanın ləyaqəti haqqındadır. İnsanın sosial-psixoloji kamilliyi onun xeyirxahlığı, ədalətliliyi, özünün şəxsi ləyaqəti həyatın əsası kimi qiymətləndirməsidir. Humanizm, ağıllılıq və gözəllik uşağın zahiri simasında təzahür edir, onun mənəvi və fiziki sağlamlığı, davranışı və s. münasibətlər ikinci qrup meyarların göstəriciləridir.

Pedaqoji əməyin məhsulu uşağın tərbiyəliliyidir. Uşağın tərbiyəlilik səviyyəsi nə qədər yüksək olursa, pedaqoqun peşəkarlığı bir o qədər yüksək qiymətləndirilir. İlk baxışda məsələnin belə qoyuluşu o qədər də ədalətli görünmür, ona görə ki, uşaq müəllimin yanına «təbula rasa» kimi gəlir. Onlar artıq müəyyən tərbiyə almışlar və müəyyən tərbiyə olunma səviyyəsinə malikdirlər. Bir qrupda ağıllı, xeyirxah, gözəl uşaqlar var. Eyni zamanda başqa bir qrupda inkişaf etmiş, aqressiv, kobud, böyük-küçük yeri bilməyən uşaqlar da var. Material müxtəlif olduğundan nəticə də müxtəlif olacaqdır.

Belə bir ziddiyyətdən çıxış yolu tərbiyə etmə prosesinin qiymətləndirilməsinin üçüncü qrup meyarları da var. **Yəni uşaqları dəyişdirmək, tərbiyə etmək meyarları var.** Başqa sözlə, necə idilər, indi necə olublar. İnkişafın və zənginləşmənin dinamikasını nəzərə almaq vacibdir. Pedaqoji ədalət o vaxt gözlənilir ki, uşaq başqa uşaq deyil, uşaq özü ilə əvvəl necə idi, indi necədir, müqayisə edilir. Məsələn, il yarım sonra müəllimlər belə nəticəyə gəlirlər. Bir qrupda xeyirxahlıq, rəhm-dillilik, yoldaşlıq, qayğıkeşlik, intizamlılıq, işgüzarlıq, məsuliyyət, təlim materialına məsuliyyətli münasibət inkişaf etdiyi halda, başqa bir qrupda işgüzarlığın zəif olması, intizamın aşağı düşməsi, əvvəllər müşahidə olunmayan bədxahlıq, müəllimə, bir-birlərinə qarşı kobudluq özünü göstərmişdir. Bu isə onu təsdiq edir ki, tərbiyə işi çox müxtəlifdir.

Tərbiyə etmə prosesini qiymətləndirmək üçün uşağın tərbiyəlilik səviyyəsinin açarını müəyyən edən anlayışlardan istifadə edilir. Məktəblinin tərbiyəlilik səviyyəsi onun şəxsiyyətinin inkişafını müəyyən edən müəllim tərəfindən qarşıya qoyulan məqsədə uyğunlaşması deməkdir. Məqsəd bir neçə ümumi ölçü, qiymət meyarı kimi çıxış edir və pedaqoji müvəffəqiyyətin dərəcəsi haqqında fikir söyləməyə şərait yaradır. Həyatı situasiyalarda uşağın davranışı xeyirxahlıq prinsipinə cavab verirsə, onun əqli obyektiv həqiqəti başqalarının iradəsindən asılı olmayaraq qəbul edirsə, uşaq gözəlliyi qəbul edir, qiymətləndirir və ona hörmət edir, gözəlliyi yaradırsa, müəllim şagirdin tərbiyəlilik səviyyəsini yüksək qiymətləndirməkdə tam haqlıdır. Deməli, xeyirxahlıq, həqiqət və gözəllik tərbiyəliliyi qiymətləndirməyin meyarlarına çevrilir.

Şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsini öyrənmək, onu qiymətləndirmək, tərbiyə etmə prosesini səmərəli təşkil etmək müasir dövrdə pedaqogikanın mühüm problemlərindən biridir. Məktəbli şəxsiyyəti bütövlükdə müxtəlif amillərin – ailənin, ətraf mühitin, kütləvi informasiya vasitələrinin, məktəbin və s. təsiri altında formalaşır. Məktəblinin tərbiyəlilik səviyyəsi deyərkən şəxsiyyətin cəmiyyətə kompleks xassələri nəzərdə tutulur ki, bu xassələrdə şəxsiyyətin keyfiyyətlərinin ictimai mahiyyətinin dərəcəsi və onun ahəngdar inkişafı əks olunur. Tərbiyəlilik səviyyəsi məktəblilərin davranışında, hərəkət və baxışlarında ifadə olunur. Məktəblinin tərbiyəlilik səviyyəsini aşkar etmək üçün beş mühüm obyektə – **adamlara, Vətənə, özünə, təbiətə və əməyə**

necə münasibətdə olduğunu, özünü necə apardığını müşahidə etmək lazımdır.

Məktəblinin tərbiyəlilik səviyyəsinin başlıca meyarı onun işidir, hərəkətidir. İnsan şəxsiyyətini müəyyən etmək üçün onun nə etdiyini, nə iş gördüyünü, bu işi necə gördüyünü, hansı səviyyədə yerinə yetirdiyini bilmək və nəzərə almaq vacibdir.

Tərbiyə etmə çox çətin, mürəkkəb və geniş ictimai hadisədir. Təbii olaraq pedaqoji təsirlərin köməyi ilə qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq olar. Çünki şəxsiyyət hissə-hissə deyil, bütövlükdə formalaşır. Milli Azərbaycan vətənsəverliyinə dair əxlaqi söhbət, məruzə, disput və s. təşkil etdikdən sonra heç kim deyə bilməz ki, söhbəti, məruzəni dinləyən, disputda çıxış edən hər hansı bir məktəbli əsl vətənsəver oldu. Məktəblinin əsl vətənsəver olması üçün çox şeylər tələb olunur. Burada nümunə, hadisələrə ədalətli baxış, Vətən əlillərinə göstərilən qayğı, torpağa dərin məhəbbət, müharibə qəhrəmanlarına, şəhidlərə hörmət və ehtiram və s. mühüm rol oynayır.

Tərbiyə etmə prosesi məzmununa görə çox zəngin mobil təşkilat formaları ilə səciyyələnir. Bu proses tərbiyə etmə məqsədini güdür. Tərbiyə etmənin məzmununa və özünəməxsusluğuna görə məqsədi çox şaxəlidir. Bütün bunları nəzərə alaraq tərbiyə etmədə zəruri hal kimi mövcud olan məqsədləri təsnif etmək çox vacibdir.

12.5. Tərbiyə etmədə məqsəd anlayışlarının təsnifatı

Tərbiyə etmə pedaqogika elminin global məsələsidir. Tərbiyə etmə mürəkkəb problem olduğundan hələ pedaqogikada onun elmi, nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış məqsədinin təsnifatı tam formalaşdırılmamışdır. Buna baxmayaraq tərbiyə etmə məqsədinin təsnifatına dair çoxlu müzakirələr aparılmış və pedaqoqlar həmin məsələyə müxtəlif baxımdan yanaşmışlar. Şübhəsiz ki, həmin mübahisə və yanaşmaları tədris vasitəti və ya dərslik çərsivəsində təhlil və tənqid etmək mümkün deyildir. Tərbiyənin məqsədini təsnif edərkən cəmiyyətin tərbiyə etmə qarşısında qoyduğu vəzifələri, habelə, mövcud pedaqoji ədəbiyyatda daha çox təkrarlanan istiqaməti nəzərə alıb tərbiyə etmədə məqsədi nədən ibarət olduğunun yığcam təsnifatını verməyə çalışırıq.

1. Fəlsəfədə hər hansı bir metod gerçəkliyi dərk etmək və yenidən dəyişdirmək yolu kimi səciyyələndirilir. Həmin fikri tərbiyə etmənin məqsədinə aid etmək olar. Yəni tərbiyə etmənin məqsədi gerçəkliyi

(pedaqoji prosesi) dərk etməyin və şagirdləri inkişaf etdirməyin yolu kimi qəbul edilə bilər.

2. Məktəblilərin tərbiyətmə prosesi çox mürəkkəb bir fəaliyyətdir və onların hər biri öz şüuru, davranışı, ətraf aləmə, adamlara münasibəti ilə, özünün mürəkkəb daxili aləmi ilə (duyguları, ehtiyacı, motivləri), öz yaş və fərdi imkanları ilə dərk etmədə qazanılan həyat və fəaliyyət təcrübəsi məqsədin əsasını təşkil edir.

3. Tərbiyənin məqsədi tərbiyətmə prosesinin mühüm istiqamətini müəyyən edir. Tərbiyətmənin məqsədi yalnız tərbiyənin məzmununu deyil, eyni zamanda tərbiyənin əməli vəzifələrini də həyata keçirməlidir. «Şəxsiyyətə toxunmaq aləti» olan təlimdə məktəblinin formalaşmasının bütün incəlikləri yeni məktəblinin tərbiyəlilik səviyyəsi, həyat şəraiti, həyat tərz, fərdi inkişaf perspektivləri və s. nəzərə alınmalıdır.

4. Böyüməkdə olan insanın şəxsiyyət kimi formalaşması ziddiyyətli olduğu üçün tərbiyətmə prosesi də ziddiyyətli hallarla zəngindir. Məhz tərbiyətmədə məqsəd şəxsiyyətə təsir edə bilən xoşagəlməz amillərin qarşısını almaqdan ibarətdir.

Tərbiyənin müasir nəzəriyyə və təcrübəsinə istinad etməklə tərbiyətmənin məqsədini qeyd olunan istiqamətdə qruplaşdırmaq elmi baxımdan məqsədamüvafiqdir.

1. Təlim vasitəsilə uşağın, yeniyetmə və gəncin şüuruna təsir edilir. Həyat, əxlaq, mənəviyyət, əmək və s. anlayışlar məktəblilərin şüuruna təsir etməklə formalaşır. Məktəbli həyat hadisələrini, təbiət və cəmiyyətin qanun və qanunauyğunluqlarını, bəşəriyyətin min illər ərzində qazandığı ictimai təcrübənin mahiyyətini şüur vasitəsilə dərk edir. Ona görə də etik, estetik müsahibələr, məruzələr, disputlar, müxtəlif nümunələr, müzakirələr, müxtəlif peşə adamları ilə görüşlər və s. həmin qrupa daxil edilir. Bu qrupa daxil olan məqsəd şüurun-anlayışların, fikirlərin, əqidənin formalaşdırılması məqsədi adlanır.

2. İnsanın bir şəxsiyyət kimi formalaşması fəaliyyət prosesində baş verir. İnsan fəaliyyət zamanı biliklərə yiyələnir, təcrübə toplayır. Xüsusi təşkil edilmiş, məqsədyönlü pedaqoji fəaliyyət həm şəxsiyyətin mənəvi, əxlaqi, əmək, estetik əlamətlərinin təzahür etməsi üçün, həm də insan xarakterini və fərdi keyfiyyətlərini formalaşdırmaq üçün zəruri olan şərait yaradır. Hələ vaxtı ilə böyük Nizami Gəncəvi deyirdi ki, hər şeyin başlanğıcı hərəkətdir. İnsan bir insan kimi fəaliyyətdə (təlim zamanı) formalaşır. Fəaliyyət prosesində zəruri, faydalı keyfiyyətlər əldə edilir, qiymətli motivlər əmələ gəlir və möhkəmlənir. Buna görə də uşaqlarda davranışın, müsbət təcrübəsinin formalaşdırılması

məqsədinə daxildir. Bu qrupa daxil olan məqsəd fəaliyyət prosesində müsbət davranış təcrübəsinin formalaşdırılması məqsədi adlanır.

3. Tərbiyətmə təcrübəsində rəğbətləndirmə və cəzalandırmanın da xüsusi əhəmiyyəti var. Rəğbətləndirmə və cəzalandırma böyüməkdə olan insan şəxsiyyətinin formalaşdırılmasına düzəliş etməyin özünə-məxsus yollarıdır. Rəğbətləndirmə məktəblilərin müsbət hərəkətlərinə, davranışına təkan verir, cəza qabaqlayıcı tədbirlər, şagirdlərin qəbahətli davranışını məhdudlaşdırır və ləngidir, daha doğrusu, qarşısını alır. Rəğbətləndirmə şadlıq, öz davranışından razı qalmaq hissləri yaradır, məktəblinin ləyaqət hissini yüksəldir, onun pisxi aləmində dərin iz buraxır, onun faydalı hərəkətlərinə, müsbət davranışına səbəb olur. Cəza isə məktəblidə pis əməlləri üçün xəcalət hissləri yaradır, onları törədən səbəbləri təhlil etməyə təhrik edir, pis, xoşagəlməz hərəkətlərin qarşısını alır. Başlıcası isə məktəblidə həya hissini formalaşdırır.

4. Tərbiyə prosesinin idarə olunması əks əlaqəsiz mümkün deyildir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi tərbiyətmədə nəzarət, özünənəzarət və özünü qiymətləndirmə vəzifəsini təmin edir. Tərbiyətmə prosesinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün şagirdlərin, tərbiyə olunanların fəaliyyət və davranışını öyrənmək lazımdır. Şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsini onların əsas fəaliyyət növlərində necə iştirak etmələri ilə müəyyən etmək olar. Ona görə də pedaqoji müşahidə, müsahibə, psixoloji sorğu və s. məqsəd kimi dördüncü qrupa daxil edilir. Bu qrupa daxil olan tərbiyətmədə nəzarət, özünənəzarət və özünüqiymətləndirmə məqsədi adlanır.

12.6. Tərbiyətmədə şüurun formalaşması məqsədi

Bu məqsədin iki mühüm vəzifəsi vardır:

1. Nəzəri fikirlərin məktəbli şüuruna çatdırılması. Yəni mənəviyyat, əmək, Vətən, vətənsəvrlik, estetik biliklər və s. haqqında şagirdlərə konkret biliklər, məlumatlar vermək.

2. Məktəbli təcrübəsinin, əməllərinin, hərəkət və davranışlarının ümumiləşdirilməsi.

Bu məqsədin başlıca aləti, təsir vasitəsi sözdür. Şübhəsiz ki, bunu nəsihət və öyüdlərlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Söz qüdrətli təsir vasitəsidir. Dahi Nizami deyirdi ki, söz dünyanın naxışıdır. Mücirəddin Bəyləqani söz haqqında fikrini belə ifadə etmişdir:

Təbimin sapanı aldı nişanə,
Söz daşım yetişdi ta kəhkəşanə.

Məhəmməd Füzuli deyirdi: «mən... aləm sədəfində insandan qiymətli bir gövhər görmədim və insan gövhərində isə sözdən şərəfli cövhər tapmadım».

Şüuru formalaşdırmaqda məqsəd şagirdlərdə əxlaq və əmək normalarını, vətənsəvərlik, estetik hisslərə və anlayışlara möhkəm inam yaratmaqdır. Bu, məktəbli fəaliyyətində emosional əhvali-rühiyyə yaradır, müsbət mənəvi, ictimai motivləşmənin inkişafını təmin edir. Məktəbli şüurunu formalaşdıran məqsəd hər bir yaş dövründə daha əhəmiyyətli xarakter alır. Məsələn, kiçikyaşlı məktəbliləri hər hansı bir fəzilətli və qəbahətli hərəkətə asanlıqla inandırmaq olar. Lakin yeniyetməyə hər hansı bir hərəkəti icra etdirmək olmaz. Yəni yeniyetməni hər hansı bir hərəkətin qəbahət və ya fəzilət olduğuna asanlıqla inandırmaq olmaz. Bunun üçün məntiqi dəlil və faktlar lazımdır. Başqa sözlə, nəyin qəbahət və nəyin fəzilət olduğuna onları konkret nümunələrlə inandırmaq olar. Yuxarı sinif şagirdləri qarşısında isə mənəvi anlayışların dərinliyi, mahiyyəti açılır. Yuxarı sinif şagirdlərini fəal iştiraka cəlb etmək zəruridir. Mübahisələrdə, disputlarda yuxarı sinif şagirdlərinin mənəvi əqidəsi, dünyagörüşü cəlalanır.

Məktəblilərin şüurunu formalaşdırmaq məqsədi ilə nağıl, müsahibə, fərdi və kollektiv söhbət, mübahisə, debat, disput, nümunə, kitab müzakirələri, görkəmli adamlarla görüşlər, tarixi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətləri nümunəsindən və s. istifadə çox faydalıdır. Məktəblilərin xarakter əlamətlərini, mənəvi keyfiyyətlərini, əmək vərdişlərini, estetik zövqlərini, sahibkarlıq keyfiyyətlərini, hüquq və ekoloji normalarını tərbiyə edərkən onlarda müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşır. Həmin əxlaqi, mənəvi, etik, estetik biliklər cəmiyyətdə adamlarla ünsiyyətə girmək qabiliyyətini formalaşdırır. Bu zaman əsas diqqət məktəblinin təcrübəsinin zənginləşməsinə, onun işlərində və əməllərində təzahür etməsinə və inandırıcı təsirinə yetirilməlidir.

Məktəblilərin şüurunun formalaşdırılması məqsədilə nümunə mühüm yer tutur. Nümunə əyani təsəvvürlərlə, mürəkkəb mənəvi, etik, estetik anlayışların konkretləşdirilməsi ilə bağlıdır. Nümunə çox mürəkkəb hisslər doğurur, məktəbli «ruhunu» ucaldır. Nümunənin müxtəlif növləri vardır. Buraya valideynlərin, böyük bacı və qardaşların, müəllimlərin, yaxın qohumların, yoldaş və dostların, tarixi şəxsiyyətlərin, ədəbi-bədii əsər qəhrəmanlarının nümunələri daxildir.

Nümunələr məktəbliləri real müsbət hərəkətlərə və xeyirxah əməllərə təhrik edir, həyatı dərk etmək vasitəsinə çevrilir. Ona görə də görkəmli pedaqoqlar haqlı olaraq qeyd etmişlər ki, nümunələr yolu yaxın, nəsihətlər yolu uzaqdır. Nəsihətçilik çox zaman müsbət nəticə vermir.

Məktəblilərin şüurunun, əqidəsinin formalaşdırılması məqsədində nümunə özünü müxtəlif şəkildə büruzə verir. İlk növbədə valideynlərin nümunəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ana nümunəsi ilə yanaşı, ata nümunəsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uşaq altı yaşında deyir: Atam hər şeyi bilir. On yaşında: atam çox şeyi bilir. Uşaq kiçik yaşlarında atasından bilikli və güclü heç kimi tanımır. Uşaq böyüdükcə valideynlərinin kimliyini daha yaxşı dərk edir. Məsələn, 15 yaşlı yeniyetmə deyir: mən də atam qədər bilərəm. 20 yaşında isə belə fikirləşir: atamın çox şeylər haqqında məlumatı yoxdur.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri H.Əliyevin həyat və fəaliyyəti nümunəsi məktəbliləri ən yüksək mənəvi ideal, milli vətənpərvərlik, dövlətçilik ruhunda tərbiyə edir, onlarda möhkəm iradi keyfiyyətləri formalaşdırır. Yoldaşların, kollektiv üzvlərinin nümunələri bilavasitə fəaliyyət üçün əhəmiyyətlidir. Müəllimin nümunəsi isə böyük qüvvədir. Xarakteri xarakterlə, əqidəni əqidə ilə tərbiyə etmək olar. Mənəviyyəti, davranışı, biliyi, insani münasibətləri ilə nümunə olan müəllimin şagirdi xoşbəxtkdir. Nümunə müsahibə, kitab müzakirəsi fəaliyyətin təşkilinə daxil olan bir tərz kimi özünü göstərir. Məktəblilərin şüurunun formalaşdırılması məqsədində müsahibə mühüm yer tutur. Bu, mənəvi, əxlaqi-etik, estetik biliklərin şagirdlərin şüuruna çatdırmağın və qazandıqları davranış təcrübəsinin özləri tərəfindən ümumiləşdirilməsinin ən əsas şərtlərindən biridir. Məktəblilərin sorğusuna fəal münasibət, qoyulmuş sualların müzakirəsində ümumiləşdirmə, nəticə çıxarmaq və şüurlu dərk edilməsində fəal iştirak edən məktəblilərin mövqeyi məqsədə nail olmağın müsbət cəhətləridir. Məktəblilərdə öz şüurunun formalaşdırılması məqsədinin həyata keçirilməsinə müəyyən tələblər verilir:

1. Seçilmiş mövzular öz aktuallığı, məzmunu ilə şagirdlərin tələbat və maraqlarına uyğun olmalıdır;

2. Şagirdlərin təcrübəsinə istinad edilməli, yeri gəldikdə həmin təcrübənin düzəldilməsi zəruridir;

3. İstifadə olunan söhbətlər, disputlar, müxtəlif mövzularda təşkil edilən debatlar şagirdlərin yaşına uyğun olmalıdır;

4. Nəticələr dəqiq ifadə edilməlidir;

5. Şagirdləri düşünməyə təhrik edən problemlərin qoyulması vacibdir;

6. Tədbirlərdə əyani vəsaitlərdən, video və televiziyaadan istifadə olunmalı, misallar konkret ifadə edilməli, şagirdləri düşünüb müəyyən mənəvi, əxlaqi-etik, estetik nəticələr çıxarmağa təhrik etməlidir:

7. Tədbirlər romantik, cəlbədicə olmalı, yerli faktlarla əlaqələndirilməlidir.

Şagirdlərdə şüurun formalaşdırılmasında müxtəlif mövzularda əşkil edilən disputlar mühüm yer tutur. Şagirdlərin baxış və əqidələri disputlar zamanı təşəkkül edir. Disputlar əxlaqi-etik, mənəvi, estetik, siyasi problemlərə həsr edilə bilər. Bu, şagirdlərdə əxlaqi-etik, estetik, vətənsəvərlik və s. məsələlər haqqında müəyyən fikir, mülahizə yara-dar. Disputların gedişində müəyyən zidd fikirlər aşkar edilir, fəzilətli və qəbahətli məsələlər, xeyir və şər problemləri müqayisə edilərək həqiqətlər aşkar olunur.

Disputlar şagirdləri mütaliə etməyə, bədii əsərlərdəki xarakterlərin, obrazların təhlilini verməyə, həmin əsərlərdən müsbət nəticələr çıxarmağa istiqamətləndirir. Başlıcası isə hazırda məktəblilərin o qədər də həvəs göstərmədikləri kitab mütaliəsinə şərait yaradır. Disputlar uşaqları oturaq kompüter oyunlarından nisbətən uzaqlaşdırır. Futbola, boksa, döyüşə aid kompüter oyunlarına şagird nə qədər xaxar, nə qədər oynayar?! Bu bir həqiqətdir ki, kompüter oyunları uşaqların səhhətinə mənfi təsir edir. Əvvəla, onları oturaq həyata bağlayaraq qeyri-fəallıq yaradır. İkincisi, uşaqların görmə üzvünə və əsəb-sinir sisteminə mənfi təsir edir, onlarda şüalanma baş verir. Ona görə də məktəblərdə disputları tələb olunan səviyyədə təşkil etmək zəruridir. Elə etmək lazımdır ki, şagirdlər disputlara həvəslə gəlsinlər. Bu isə şübhəsiz ki, disputu keçirən müəllimlərin pedaqoji ustalığından çox asılıdır. Yüksək səviyyədə təşkil edilmiş disputlarda şagirdlər yalnız öz baxışlarını, fikir müstəqilliklərini, nitq məntiqini əsaslandırmaqla kifayətlənməyib, habelə, yoldaşı dinləmək, onunla razılaşmaq və s. kimi bacarıqlar tərbiyə olunur. Disputlarda ictimai rəy formalaşır, kimin haqlı, kimin haqsız olduğu aşkar edilir.

Disputa ciddi hazırlıq işləri görülməlidir. Belə bir hazırlıq həm müəllimlərə, həm də şagirdlərə lazımdır. Şagirdlər problemlə suallarla əvvəlcədən tanış olmalıdırlar. Məsələn, disput üçün belə mövzular seçmək olar: «Əsl vətənsəvər kimə deyərdin?», «Vətənin sahibi kimdir?», «Mədəni adam kimdir?», «Şəhidlik nədir, onu necə başa düşürsən?», «Kimə dahi demək olar?» və s. Disput şagirdləri sərbəst fikir

söyləməyə sövq etməlidir. Disputda iştirak edənlərin hamısı öz fikrini bildirməlidir. Disputu müəllim yekunlaşdırmalıdır. Müəllim müzakirə zamanı qarşıya çıxan suallara öz fikrini bildirməklə, tutarlı cavablar verməli, kimin haqlı, kimin haqsız olduğunu bildirməli, hər bir şagirdin cavabına obyektiv qiymət verməlidir.

Beləliklə, məktəblilərin şüurunun formalaşdırılmasında məqsəd onlarda təbiətə, cəmiyyətə, Vətənə, xalqa, əməyə, özünə və həyatda baş verən hadisələrə hüquqi və mənəvi baxımdan düzgün, müstəqil münasibət göstərmək qabiliyyətini inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

12.7. Şagirdləri fəaliyyətə təhrik edən davranış təcrübəsinin formalaşdırılması məqsədi

İnsan əməyin subyekti olduğundan idrak və ünsiyyət fəaliyyət prosesində formalaşır və gerçəkliyin elmi mənimsənilməsinə təmin edir, maraqlar, hisslər oyadır, yeni tələbatlar iradəni fəallaşdırır, şəxsiyyətin inkişafı və formalaşması üçün zəruri materialı hazırlayır. Fəaliyyət sağlam həyat tərzinin əsası olduğundan məktəblilərin ictimai təcrübəsinin, münasibətlərin və ictimai davranışın zənginləşməsinin əsas mənbəyi kimi çıxış edir. Hər bir fəaliyyət əmək və hərəkətdən ibarətdir. Əməllər elə prosesdir ki, məqsəd onların özündə deyil, hərəkətin özündəndir və onun bir ünsürünü təşkil edir.

Sədi Şirazi insanın tale və bəxtə qarşı fəal olmasını tövsiyə edərək deyirdi:

Mağara içində nə tapar arslan,
Uçmayan qartala ovmu gələcək?
Kim evdə oturub ruzi gözləsə,
Axırda o dönüb olar hörümçək.

Sədi qeyd edirdi ki, cəmiyyətin ləyaqətli üzvi olan hər bir şəxs özünə səadət təmin etdiyi kimi, cəmiyyətə də xeyir verməlidir, elmə yiyələnənlər onu əməldə göstərməli və həyata tətbiq etməlidirlər. Bu məqsədlə Sədi deyirdi:

Biliyin olsa da bir umman qədər,
Nadansan əməlin olmasa əgər,...
Eşşəyə yüklənsə bir neçə kitab

Nə alim olar o, nə də süxənvər
Başı boş o yazıq heyvan nə bilsin,
Dalında odundur, ya kitab – dəftər.

(«Gülüstan»)

Hərəkət də prosesdir. Lakin motivlər həmin hərəkətin özündədir. Pedaqoji tədqiqatlar fəaliyyətə pedaqoji rəhbərliyin bir sıra qanunauyğunluqlarını müəyyən etmişdir. Həmin qanunauyğunluqlara bunlar daxildir:

1. Fəaliyyətin məqsədi obyektiv olaraq cəmiyyət üçün, kollektiv üçün faydalı olmalı, sübyektiv baxımdan mənəvi və hüquqi cəhətdən lazımlı insanlar olmalıdır. Şəxsiyyət fəaliyyətinin məqsəd və nəticəsindən zövq almalıdır. Fəaliyyət iştirakçılarının əhvali-ruhiyyəsi, orada təcəssüm edilən fəaliyyət, prosesin, əlverişli emosional hərəkətlərin nəticəsidir. Belə bir fəaliyyətdə hamı qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaqla, fəaliyyətin məzmunu ilə maraqlanır, nəticədə vahid şəxsi əhvali-ruhiyyə yaranır.

2. Fəaliyyətin düzgün, ağıllı təşkili ən çox uşaqların özlərinin fəaliyyətlərinin xarakterindən asılıdır. Bu zaman tapşırıqlar bölüşdürülür, planlaşdırılır, nəticələr yoxlanılır. Bütün bunlar isə şagirdlərdə müstəqilliyi inkişaf etdirir.

3. Fəaliyyət iştirakçılarının mövqeləri, məşğul olduqları iş sahələri dəyişdirilməlidir. Bu isə o deməkdir ki, görülən hər bir iş icraçıların və təşkilatçıların funksiyaları ilə həyata keçirilir.

4. Şagirdlərin fəaliyyətində tərbiyəçinin rəhbər rolu mümkün qədər az nəzərə çarpmalıdır. Əlbəttə, nə məqsədi, nə də məzmunu zorla qəbul etdirmək olmaz. Şagirdləri tərbiyəçinin tapşırıqlarının yalnız texniki icraçılarına çevirmək olmaz.

5. Müsbət təcrübənin möhkəmləndirilməsi fəaliyyətin təkrarlanmasını və uzunmüddətli olmasını tələb edir. Şübhəsiz ki, həmin prosədə məzmun və formaların müxtəlifliyi zəruridir.

6. Fəaliyyət prosesi ünsiyyətin, münasibətlərin uyğunlaşdırılması, fəaliyyət metodlarının dəqiqləşdirilməsini tələb edir.

7. Fəaliyyətin nəticələrini iştirakçılar kollektivinin ictimai rəyinə vermək lazımdır. Bu zaman maddi və mənəvi stimullar ictimai fikir vasitəsilə ifadə oluna bilər.

Fəaliyyətin təşkilinə verilən həmin tələblər və qanunauyğunluqlarda müsbət təcrübəni möhkəmləndirmək, əyinti və nöqsanları düzəltmək öz ifadəsini tapır.

Adətlərin qazanılması uzunmüddətli proses olduğundan məqsədə nail olmaq üçün fəaliyyətin müntəzəm təkrarı tələb olunur. Adətlər insanın ikinci təbiətidir. Adətləri formalaşmış insan öz fəaliyyətində heç bir çətinlik çəkmədən irəliyə doğru gedir. Buna görə də böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinski adəti tərbiyə etmə qüvvəsinin əsası adlandırdı. Bu prosesdə şagirdləri faydalı adətlər qazanmağa yönəldən tələblər, məsləhətlər, nümunələr müşayət edir. Burada adətlərin möhkəmliyi və davamlığı üçün zəruri olan hərəkətlərin döənə-döənə təkrar olunması, məşqlər mühüm rol oynayır. Hələ 800 il bundan əvvəl böyük Nizami adətlərin formalaşmasında məşqlərin nəyə qadir olduğunu Fitnə obrazında çox gözəl ifadə etmişdir. Həqiqətən də insan məşq etməklə qarşısına qoyduğu ən çətin məqsədin yerinə yetirilməsinə nail ola bilər. Bu prosesdə müxtəlif tərzlər halında nəzarət və özünənəzarət çox vacibdir, çünki nəzarət və özünənəzarət hərəkətlərə düzəliş verməyə şərait yaradır.

Göründüyü kimi, tərbiyə etmədə məqsədə nail olmaq çox çətin və mürəkkəb işdir. Müəllim və tərbiyəçilərdən yüksək təşkilatçılıq, tərbiyə etmə prosesinə bu və ya digər metodların daxil edilməsini, hər hansı bir şəraitdə münasibəti müəyyənləşdirməyi tələb edir.

Fəaliyyət prosesində müsbət davranış təcrübəsini formalaşdıran məqsəddə pedaqoji tələb mühüm yer tutur. «Səmimi, açıq, inandırıcı, qəti tələb olmadan tərbiyə etmək çətinidir». Tələb məktəb təcrübəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tələb ümumi davranış normalarını ifadə etdikdə uşaqların sosial tərbiyəsinə ciddi təsir göstərir. Pedaqoji tələb yalnız şəxsiyyətin inkişafını qabaqlamaqla kifayətlənmir, özünü-tərbiyə alətinə çevrilir. O, məktəbin qarşısında konkret real vəzifə kimi dayanaraq bu və ya digər fəaliyyət prosesində müəyyən vəzifələri yerinə yetirir. Tələb pedaqoji prosesin ziddiyyətlərinin aşkarlanmasına ciddi təsir edir, şagirdlərin davranış, fəaliyyət və ünsiyyətlərindəki nöqsanları qeydə alır və onların gələcəkdə düzəldilməsinə diqqət yetirərək, daha normal inkişafa istiqamət verir. Tələb məktəbdə intizamı, qayda-qanunu qoruyub inkişaf etdirməyə kömək edir, fəaliyyətə, şagirdlərin davranışına yüksək əhvali-rühiyyə verir.

Tələb şagirdlər qarşısında fəaliyyət prosesində yerinə yetirilən konkret, real vəzifədir. Tələb stimullaşdırıcı və ya ləngidici imkana malik ola bilər. Bu imkan müxtəlif şəkildə–işin başlanması və qurtarması, hərəkətlərin düzəldilməsinin zəruriliyi, başqasına kömək göstərilməsi və s. şəkildə təzahür edə bilər.

Fəaliyyət prosesində müsbət, mənəvi, əxlaqi-etik, estetik təcrübənin toplanılmasında ictimai rəy mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İctimai rəy fəaliyyəti motivləşdirən metoddur. İctimai rəy normal, düzgün inkişaf etmiş kollektivdə böyük tərbiyəvi təsir qüvvəsi kəsb edə bilər. Çünki ictimai rəy kollektivin rəyini, tələblərini ifadə edir, şagirdləri hər hansı bir məsələdə həmrəy olmağa, vahid, ümumi fikrə gəlməyə istiqamətləndirir. İctimai rəyi formalaşdırarkən, ictimai rəyin aydınlığını, səmimiyyətini, prinsipliliyi, konkretliyi və icranın yoxlanılmasını nəzərə almaq vacibdir. Fəaliyyət prosesində müsbət təcrübənin formalaşmasında alışdırma məqsədi xüsusi yer tutur. Məktəblilərə ağıllı və düzgün hərəkət etməyin zəruriliyinə dair istənilən məlumatı vermək olar. Lakin onlar həmin hərəkətləri icra etməyə də bilərlər. Ona görə də onları ağıllı davranışa alışdırmaq lazımdır.

Ümumi qəbul edilmiş qaydalara, ev tapşırıqlarının, rejimin, növbətçiliyin və s. müntəzəm, ardıcıl və dəqiq yerinə yetirilməsinə məktəblilərin alışdırılması zəruridir. Unutmaq olmaz ki, əxlaqi vərdislər, mənəvi şüurluluq davranış normalarıdır. Buna görə də məktəblilər faydalı fəaliyyətlə məşğul olmalı, özlərinin əzəli, mənəvi, estetik, fiziki qüvvələrini daim inkişaf etdirməlidirlər. Ona görə də müntəzəm, məqsədyönlü hərəkətlərə məktəbliləri alışdırmaq mənəvi vərdisləri, davranışın əsasıdır. Alışdırma uşaq həyatının bütün sahələrinə, onun əsas fəaliyyət növlərinə – təlimə, əməyə, idmana, oyunlara və s. ciddi təsir edir. Buna görə də məktəbliləri sinifdə, bədən tərbiyəsi salonunda, emalatxanada davranış qaydalarını yerinə yetirməyə alışdırmaq lazımdır. Alışdırmanın əsasında əməli hərəkətlər durur. Bu hərəkətləri əvvəlcə göstərmək, sonra möhkəmlətmək lazımdır. Bunun üçün isə müntəzəm olaraq hərəkətlərin təkrarı – məşq zəruridir. Hərəkətlər tədricən mürəkkəbləşdirilir, onların müntəzəm və dəqiq yerinə yetirilməsi təmin edilir və nəticədə məktəbli davranışının qiymətli, davamlı forması – adətlər yaranır. Adətlər olmasaydı, hər şey bilik, bacarıq mərhələsində qalsaydı, bəşər cəmiyyəti bu qədər inkişaf edə bilməzdi.

Təcrübədə möhkəmləndirilmiş davranış qaydaları xeyli dərəcədə tərbiyəetmə sistemində mühüm yer tutan məşqin təsiri ilə yaranır. Məşqdən başqa məqsəd davranışın davamlı əsası olan qiymətli hərəkətləri möhkəmləndirməkdən ibarətdir.

Beləliklə, alışdırma məqsədində rejim çox faydalıdır. İnsanların həyat tərzini tənzim edən davranış qaydalarının məcmuyuna *rejim* deyilir. Rejim sahəsində eyni növ hərəkət döndə-döndə təkrar edilir.

Nəticədə biliklər bacarığa, müəyyən bacarıqlar isə avtomatlaşaraq vərdişlərə çevrilir.

Y.A.Komenski insan həyatını oda bənzədərək deyirdi ki, külək olmadan od yanmadığı kimi, oyun olmadan da uşaq böyüyüb inkişaf edə bilməz. Oyunda şəxsiyyətin yaradıcı qabiliyyətləri üzə çıxır. Oyunsuz dolğun, məzmunlu əqli inkişaf yoxdur. Oyun çox böyük işıqlı pəncərədir və həmin pəncərədən uşağın mənəvi aləminə ətraf aləm haqqında təsəvvürlərin, anlayışların həyatverici axını daxil olur. Oyun hər şeylə maraqlanmaq, biliyə, öyrənməyə səy göstərmək, odunu yandıran qığılcımdır. Oyun uşaqlarda şən əhvali-ruhiyyə, sevinc, fantaziya və xəyal yaradır. Fəaliyyət uşağın fiziki, psixoloji və sosial inkişafının başlıca meyarıdır. Hərəkətsiz heç nə yoxdur. Hər şey hərəkətdədir, yeniləşməkdədir, inkişafdadır. Oyunda uşağın əqli, mənəvi, estetik keyfiyyətləri, fiziki qüvvələri inkişaf edir.

12.8. Tərbiyələmədə rəğbətəndirmə və cəzalandırma məqsədi

Məktəblilərin müsbət hərəkətlərinin, əməllərinin qiymətləndirilməsi və möhkəmləndirilməsinə *rəğbətəndirmə* deyilir. Uşaqlar başqalarının onların hərəkətlərinin qiymətləndirilməsinə çox həssaslıqla yanaşırlar. Onlar həmin yaxşı, xoşagələn hərəkətlərini bir də təkrar edirlər ki, onları tərifləsinlər. Hərəkətlər təkrar edildikcə, müəllim, tərbiyəçi və valideynlər tərəfindən qiymətləndirildikcə, uşaqlar həmin xoş sözlərdən ruhlanır, həmin işi bir də icra etmək istəyirlər. Bütün bunlar müsbət əməlləri, fəzilətli hərəkətləri möhkəmləndirir, yeni müsbət hərəkətlərə stimül yaradır. Əlbəttə, məktəblini ən xırda, kiçik bir hərəkətinə görə tərifləmək müsbət nəticə verməz. Belə edildikdə şagirdlərdə özündən razıqalma, eqoizm kimi hisslər baş qaldırır.

Məktəblinin nöqsanlı davranışına ləngidici təsir göstərən cəza rəğbətəndirmədəki mexanizmə malikdir. Cəza həmişə insanın gələcəkdə pis hərəkətlərinə ləngidici təsir göstərən mənfi əhvali-ruhiyyəsi ilə, xoşagəlməz duyğuları ilə əlaqədardır.

Böyük alim, Şərqdə tərbiyə nəzəriyyəçisi olan N.Tusi rəğbətəndirmə və cəzalandırma mexanizmini belə izah edirdi: uşaqda xoşagələn bir hərəkət baş verdikdə onu tərifləyib həvəsləndirmək lazımdır, lakin əks hallarda hər dəfə danlayıb başına vurmaq doğru deyildir: «qəbahətli iş görübsən», bəlkə belələrinə səhv, bilməmək üzündən etdiyini demək lazımdır ki, sirtılmasın. Bir daha təkrar etməsə, üstü vurulmamalıdır, təkrar edilsə, möhkəm danlamalı, belə işlərin

yaramazlığı şişirdilməli və qadağan edilməlidir. Çox danlamağı adət edib, hər şeyi qadağan etməkdən çəkinmək lazımdır. Bu, uşağı sırtıqlaşmağa, acığa düşüb həmin işi bir də görməyə sövq edir (insan qadağan olunmuş şeylərə həvəskar olar), nəsihətə qulaq asmaqdan bezər. zəhləsi gedər, qorxaq olmadığını nəzərə çatdırmaq xatirinə bəd əməllərə başlayar, bəlkə daha incə hiylələrə əl atar. Elə etmək lazımdır ki, uşaq heç bir şeyi gizlətməsin. Bir şeyi gizlətmək onun qəbih iş olduğunu başa düşməyi göstərir. Bir qəbih iş gizlədildimi, başqa qəbih işləri də gizlətməyə cəsarət edir.

Rəğbətləndirmə və cəzadan çox ustalıqla və ehtiyatla istifadə edilməlidir. Hələ vaxtı ilə böyük ingilis filosof və pedaqoqu C.Lokk deyirdi ki, rəğbətləndirmə və cəza elə bir məhmiz və cilovdur ki, yaltaqlar, satqınlar, itaətkar nöqərlər, qulları tərbiyə etməyə imkan verir.

Böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinski deyirdi ki, elə bir cəmiyyət yaranacaq ki, onun məktəblərində rəğbətləndirmə və cəzadan istifadə edilməyəcəkdir. O yazırdı: rəğbətləndirmə və cəza, artıq xəstəliyin qabağını alan və onu düzgün normal həyat və fəaliyyətlə müalicə edən zərərsiz səhiyyə vasitələri deyil, bəlkə orqanizmdən xəstəliyi başqa xəstəlik vasitəsilə sıxışdırıb çıxardan dərmandır. Məktəb və ailə, bəzən zəruri olan, lakin həmişə zəhərli olan bu dərman vasitələrinə nə qədər az ehtiyac hiss etsə, bir o qədər yaxşıdır. Qoy pedaqoq unutmasın ki, əgər bu vaxta qədər rəğbətləndirmə və cəza hələ də uşaqlar üçün zəruri olaraq qalırsa, bu ancaq tərbiyə sənətinin qeyri-kamilliyini göstərir.

Bizdə cəzanı məktəbdən qovmaq haqqında çox danışmışlar, lakin ən səmərəli tələb budur: məktəblər elə qurulmalıdır ki, orada mükafat və cəza tətbiqi lazım görülməsin».

Rəğbətləndirmə və cəza vasitələri müxtəlifdir. Rəğbətləndirmə vasitələrinə tərifləmək, əmrə təşəkkür vermək, şərəf lövhəsinə şəklini vurmaq, mükafatlandırmaq, təltif etmək, Azərbaycan Respublikasının Bayrağı önündə şəkil çəkdirmək, tərifnamə vermək və s. daxildir. Cəza vasitələrinə danlamaq, töhmət, dərstdən xaric etmək, pedaqoji şuraya çağırmaq, başqa sinfə, məktəbə köçürmək, məktəbdən xaric etmək daxildir.

Rəğbətləndirmə və cəza tətbiq olunarkən aşağıdakı tələblər gözənilməlidir:

1. Rəğbətləndirmə və cəza obyektiv tətbiq olunmalıdır;
2. Məktəbli şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşılmalı, onun ləyaqəti təhqir edilməməlidir;

3. Rəğbətləndirmə və cəza ədalətli olmalıdır;
4. Rəğbətləndirmə və cəza verilirəkən müəyyən hədd gözlənilməlidir. Şagirdə birdəfəlik «sən heç nəyə yaramırsan» demək olmaz;
5. Rəğbətləndirmə və cəza verilirəkən şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır;
6. Rəğbətləndirmə və cəza insana tələb və hörmətin ifadəsidir. Yəni məktəbli şəxsiyyətinə hörmət edilməlidir. Bu, rəğbətləndirmə və cəzanın daşdığı humanist mahiyyəti ilə bağlıdır, şagirdin hərəkət və fəaliyyətinin obyektiv dəyərləndirilməsidir.

Sual və tapşırıqlar:

1. Pedaqoji prosesdə tərbiyətmənin yeri və mahiyyəti.
2. Tərbiyənin həyata keçirilməsində aksiomatik və epistimik imkanların mahiyyəti nədən ibarətdir?
3. Tərbiyənin fəzil və rəzil mahiyyətini izah edin.
4. Tərbiyətmə prosesinin qanunauyğunluqlarını əsaslandırın?
5. Tərbiyətmə prosesində şəxsiyyətin formalaşması meyarı.
6. Tərbiyətmə prosesinin məqsəd anlayışlarının təsnifatını təhlil edin.

XIII FƏSİL

ƏQLİ TƏRBIYƏETMƏ DÜNYAGÖRÜŞÜNÜN FORMALAŞDIRILMASI

13.1. Əqli tərbiyəetmənin mahiyyəti

İnsan onu əhatə edən mühitlə təmasda olur və müxtəlif adamlarla ünsiyyətə girirsə, onun əqli və təfəkkür qabiliyyətləri formalaşır. Əlbəttə, bu işdə insanın normal fiziki inkişafı mühüm rol oynayır. Əqli tərbiyəetmə müəllim və ya tərbiyəçinin rəhbərliyi altında şagirdlərin əqli qüvvələrinin və təfəkkürünün məqsədyönlü inkişaf etdirilməsi və əqli əmək mədəniyyətinin aşılınması prosesidir. Əqli inkişaf əqli tərbiyədən fərqlənir. Əqli inkişaf yalnız müəllim və ya tərbiyəçinin məqsədyönlü rəhbərliyi altında deyil, insanı (uşağı, yeniyetməni) əhatə edən bütün ətraf aləmin təsiri altında baş verir. Əqli tərbiyə dedikdə isə şagirdlərin əqli qüvvələrinin və təfəkkürünün inkişafına bütün ətraf mühitin, habelə, məqsədyönlü tərbiyəçi və ya müəllim fəaliyyətinin təsiri nəzərdə tutulur.

Əqlin tərbiyə olunması bütün dünya xalqlarının folklor nümunələrində, görkəmli şəxsiyyətlərin əsərlərində geniş yer tutur. Ağıl bütün xoşbəxtliklərin əsası, bütün səadət qapılarının açarı sayılır. Yer üzündə ağıldan qiymətli heç nə yoxdur. Hər kimin yol göstərən əqil çırağı olsa, o, qaranlıq gecədə yolunu azmaz. İnsanı şöhrətli edən onun ağıldır.

Xalqımızın nağıllarında, dastanlarında qəhrəmanlar şər qüvvələrə qarşı mübarizədə, tilsimlərin dağıdılmasında ağılın gücünə, biliyin qüdrətinə istinad edirlər. Bunun üçün «Ağathı oğlan», «Daşdəmirin nağılı» və s. nağılları, «Elm ağılın çırağıdır», «Göz görmək, baş bilmək üçündür», «Ağıl yaşda deyil, başdadır», «Hədiyyənin ən gözəli ağıldır» və s. atalar sözlərini xatırlamaq kifayətdir. Şərqin böyük ədəbi abidəsi «Kəlibə və Dimnə» də ağıl «qələbələr aynası, zəfərlər güzgüsü, dünyanın bəzəyi» adlandırılır. Ağıl könün günəşidir. «İnsana arxadır onun kamalı, ağıldır hər kəsin dövləti, malı» (Nizami). «Təbiətin şərəfi olan insan öz ağılı ilə gözəldir» (Şekspir). Ağıl, kamal zənginliyi hər cür var-dövlətdən üstün tutulur, bilik daha zəngin xəzinə, can quşunun qanadları ağıl hesab edilir. Böyük fikir nəhəngləri biliksiz adamı ümmanda azmış gəmiyə bənzətmişlər. Onlar elmə, elmi

öyrənib yaymağa böyük əhəmiyyət vermişlər. Məhəmməd Peyğəmbər (ə) hədislərinin birində deyilir ki, elm çöldə dostumuz, tənhalıqda munişimiz, köməksizlikdə yoldaşımız, xoşbəxtliyə yol göstərənimiz, dostlar arasında zinatımız, düşmənlər arasında silahımızdır.

Şərqi görkəmli filosofu Əbu Həmid Əl-Qəzzali (1056/59-1111) hələ öz dövründə uşaqların əqli tərbiyəsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Qəzzali Məhəmməd Peyğəmbərin (ə) «İnsanları, onların əqli səviyyələrinə uyğun dildə dindir» kəlamına əsasən tövsiyə edirdi: Müəllim yenidən təhsil almağa başlamış şagirdin zəkasını və əqli imkanlarını müəyyən edərək ona mənimsəyə biləcəyi miqdarda yeni məlumat verməli, onu bu miqdardan artıq yükləməməlidir, əks təqdirdə şagird məyus olar, elm almağa ümidini itirir...» Deyilənlərdən məlum olur ki, əgər tərbiyə etmə zamanı uşaqlarda ağıl formalaşırsa bu o deməkdir ki, tərbiyə etmə zamanı ağıl yaranır. Bu mümkün deyil. Əgər tərbiyə etmə vasitəsi ilə ağıl yaratmaq mümkün olsaydı, onda bəşəriyyətə böyük xoşbəxtlik nəsib olardı. Yəni insanların hamısını eyni səviyyədə ağıllandırmaq olardı. Əfsuslar olsun ki, belə deyil. Ağıl obyektiv hadisədir, ictimai varlığı, elmi dərk etmək imkanına malikdir. Bu səbəbdən əqli, mənəvi cəhətdən tərbiyə etmək zəruri hal kimi meydana çıxır. Rus pedaqoqu K.Uşinskinin təbirincə desək, «yaxşı ağıl yaxşı biliklərin məcmuyundan ibarətdir. Deməli, əqli tərbiyə etmə ağılın biliklərlə zənginləşdirilməsidir.

N.Gəncəvi demişken:

Qüvvət elmdədir başqa cür heç kəs,
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.

Uşaqların əqli tərbiyəsi ilə demək olar ki, hamı məşğul olur. Lakin bunun ən səmərəli və faydalı yolu məktəb və müəllim vasitəsi ilə həyata keçirilməsidir.

Əqli tərbiyə etmənin əsas yolunu məktəbdə görən Nəseh demişdir:

Gəl nəvaya, söylə məktəb sözünü,
Qəlbindən pak eylə cəhlin tozunu.
Nə rəvadır sənə, ey aqıl olan?
Xabi-qəflət tuta əqlin gözünü.
Məktəbü mədrəsədir elmi kəmalə yetirən,
Elmidir. gülşəni-imadı nihah bitirən.

Əqli tərbiyətmanın mahiyyətindən danışarkən, əqli inkişaf anlayışına «təfəkkür» və «əqli qüvvələr» anlayışlarına da müraciət edildi. Təfəkkür yeni, mühüm əlamət, xassə və qanunauyğunluqların axtarılmasına və kəşf edilməsinə yönəldilmiş, sosial cəhətdən şərtlənmiş nitq ilə ayrılmaz surətdə bağlı olan psixi prosesdir, gerçəkliyin təhlil və tərkibi gedişində onun vasitəli və ümumiləşmiş inikası prosesidir. Təfəkkür beynin məhsuludur. Təfəkkür bəşəri anlayış olduğundan bütün normal insanlara xasdır. Hər bir insan (fərd müstəqil düşünərkən qarşısına qoyduğu məqsədi həyata keçirmək üçün müxtəlif vəzifələri həll etməyə çalışır. Buradan aydın olur ki, əqli tərbiyətmanın birinci vəzifəsi məktəblilərdə bütün psixi prosesləri, xüsusilə, təfəkkürü inkişaf etdirməkdir. Onu da unutmamaq olmaz ki, təfəkkürün növlərinə dialektik, məntiqi, mücərrəd, ümumiləşmiş, nəzəri, sistemli təfəkkür daxildir və bunların hər birinin pedaqoji prosesdə öz yeri vardır.

Əqli tərbiyətmə əqli qüvvələrin inkişaf etdirilməsinə xüsusi qayğı ilə yanaşır. Bu zaman fikri fəallıq priyomlarından istifadə olunur. Əqli qüvvələr anlayışı əqlin müəyyən inkişaf səviyyəsini göstərir. Bu proses məktəblilərin qabiliyyətlərinin formalaşmasına, biliklərin zənginləşməsinə və təkmilləşməsinə kömək edir. Əqli qüvvələr intellektual bacarıqların təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərin fikri fəallıq priyomlarının və təfəkkürlərinin, habelə nitqlərinin inkişafına şərait yaradır. Çünki təfəkkür və nitq bir-birilə vəhdətdə inkişaf edir. Əqli tərbiyətmə məktəblilərin nitqinin məzmunlu, anlaşıqlı, ifadəli və təsirli olmasını təmin edir. Elmi bilklərə yiyələnmiş, söz ehtiyatı zəngin olan məktəblilər hər hansı bir tədbirdə iştirak edir, fikir mübadiləsinə girişir, öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etməyi bacarır. Müasir didaktik, psixologiya prof. Ə.Əlizadənin sözləri ilə desək, «elmi-texniki tərəqqi şəraitində mənimsəmənin Arximed lingi hafizə deyil, ancaq və ancaq təfəkkür ola bilər... məktəbi yaddaş məktəbindən ağıl və hiss məktəbinə çevirmək lazımdır». Hələ vaxtı ilə məşhur fizik T. Edison deyirdi ki, «sivilizasiyanın başlıca məqsədi insana fikirləşməyi öyrətməkdir». «Biliyi yaddaşa görə deyil, mühakiməyə görə qiymətləndirmək lazımdır. Bilik ancaq öz vəsfi bilik olur ki, hafizə ilə deyil, fikrin səylə mənimsənilir» (L. Ə. Ə. 1987). Təhsil prosesində şagirdlərin şüurlu mənimsənilməsi üçün şagirdlərin intellektini, ağılını və təfəkkürünü inkişaf etdirmək lazımdır.

Əqli tərbiyətmanın ikinci vəzifəsi şagirdlərin bilik fondunu, bilik ehtiyatını yaratmaqdır. İntellektual və idrak fəaliyyəti üçün zəruri

olan əqlin heç bir qiymətli keyfiyyəti sistemləşdirilmiş bilik ehtiyatı olmadan inkişaf edə bilməz. Məktəblilərin əldə etdikləri biliklərin həcmi orta ümumtəhsil məktəbləri üçün zəruri olan proqram əsasında müəyyən edilir. Müəyyən bilik ehtiyatı konkret tədris materialları əsasında yaradılır. Şübhəsiz ki, burada məktəblilərin özünütəhsili, televiziya, mətbuat da müəyyən rol oynayır. Müsair məktəbli bilikləri yalnız dərslək, dərş vəsaitləri vasitəsilə mənimsəmir. O, həm müxtəlif ədəbiyyatı mütaliə edir, televiziya verilişlərinə baxır, intellektual oyunlarda iştirak edir, müxtəlif mətbuatı izləyir, onların vasitəsilə müəyyən bilikləri əldə edir. Nəticədə onların bilik ehtiyatı zənginləşir. Deməli, əqli tərbiyə etmə şagirdlərin bilik ehtiyatını zənginləşdirməklə yanaşı, onları həyatda zəruri olan biliklərlə də silahlandırır. Əqli inkişaf və fikirləşməyi, düşünməyi bacarmaq fikri fəallıq əməliyyatlarına yiyələnməyi tələb edir. Buraya təhlil, tərkib, müqayisə, təsnifat, ümumiləşdirmə və s. daxildir.

Təhlil əşyanın bu və ya digər xassələrini, ünsürlərini, daxili qarşılıqlı əlaqələrini, münasibətlərini tapmaq, öyrənmək, onu müxtəlif komponentlərə (tərkib hissələrə) ayırmaq deməkdir. **Tərkib** ayrılmış əşyanın, təmin komponentlərinin, hissələrinin birləşməsidir. Əşya və hadisələr arasındakı oxşar və fərqli əlamətləri və cəhətləri tapmaq **müqayisə** adlanır. Ətraf mühitlə tanışlığın ilk mərhələlərində müxtəlif obyektlər, hadisələr və əşyalar müqayisə yolu ilə dərk edilir. Fikri fəallıq əməliyyatlarının bir-birilə qarşılıqlı əlaqələrindən bəhs edərkən böyük çəx pədaqoqu Y.A.Komenski müəllimlərə müraciətlə yazırdı: «Hər hansı bir xəfə (qaranlıq) döngəyə düşmüş olsanız **analiz** (təhlil) heç bir şeyi sizin diqqətinizdən yayınmağa imkan verməz. Sintez (tərkib) isə sizi yenidən (keçmiş) fəaliyyət sahəsinə gətirib çıxarır. Əgər **müqayisə** çırağı da bunları birləşdirsə, harada olsanız sizin (həmişə) işığınız olacaqdır... Bu çırağ öyrəniləsi şeylərin çoxluğunu və növbənlüyünü elə işıqlandırır ki, bir ağılda bir-birinə oxşayan və oxşamayan müxtəlif və bir-birinə əks olan çoxlu şeyləri eyni zamanda əhatə etmək olar». Deməli, iki və ya bir neçə obyektin, əşyanın müqayisəsi onların bir-biri ilə tutuşdurulmasından, qarşılaşdırılmasından başlayır. Bu vaxt müqayisə olunan hadisələr, əşyalar təhlil edilir, onların ümumi və fərqli əlamətləri ayrılır. Müqayisə ümumiləşdirmə və təsnifata gətirib çıxarır. Ümumiləşdirmə zamanı obyekt, əşya və hadisələrin ümumi əlamətləri və cəhətləri ayırd

edilirsə, təsnifat zamanı əşya və hadisələr oxşar və fərqli əlamətlərindən asılı olaraq müəyyən qruplara bölünürlər.

Yaxşı oxumaq üçün əqli bacarıqlar sırasında tədris bacarıqları mühüm yer tutur. Tədris bacarıqları iki qrupa – ümumi və xüsusi bacarıqlara bölünür. Ümumi bacarıqlardan şagirdlər bütün fənlərin tədrisində istifadə edirlərsə, xüsusi bacarıqları onlar ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində işə salırlar. Ümumi bacarıqlara oxumaq, dinləmək, fikri şifahi şərh etmək, yazmaq, kitabla işləməyi bacarmaq və s. daxildir.

Oxumaq bacarığı özünün ifadəliliyi, şüurluluğu, səslərin, sözlərin düzgün tələffüzü, intonasiyanın düzgünlüyü ilə səciyyələnir.

Dinləmək bacarığı müəllimin nağılına, izahına, mühazirəsinə, məlumat və sübutlarına diqqətlə qulaq asmaqda, lazım gəldikdə suallara düzgün cavab verməkdə, yoldaşlarının danışmalarına qiymət verməkdə ifadə olunur. Öz fikrini şifahi şərh etmək bacarığı suallara cavab verməkdə, şəkilləri, tematik lövhələri təsvir etməkdə, oxuduğunu və dinlədiyini danışmaqda, mövzuya dair fikirlərini söyləməkdə, mətnə, müəllimin şərhinə dair suallar verməkdə, şagirdlərə cavab verməkdə və s. təzahür edir.

Yazmaq bacarığı səliqəli, təmiz, düzgün, məntiqi ardıcılıqla yazmaqda, özündən köçürməkdə, imlada səhv buraxmamaqda, məzmunlu inşa yazmaqda ifadə olunur.

Kitabla işləmək bacarığına zəruri kitabı tapmaq, onun ümumi məzmununu müəyyənləşdirmək, qeydlər aparmaq, müxtəlif elmi, bədii, kütləvi, soraq, lüğət kitablarından istifadə etmək, kitabın arxitektônicasini «oxuya» bilmək və s. daxildir.

Xüsusi bacarıqlardan musiqi notlarını, çertyojları, xəritələri oxumağı bacarmağı, riyazi məsələ və misalları həll etməyi, musiqi əsərlərini dinləməyi, xüsusi lüğətlərdən dil öyrənərkən istifadə etməyi və s. misal gətirmək olar.

Əqli tərbiyənin ən mühüm vəzifələrindən biri şagirdlərdə elmi dünyagörüşünü formalaşdırmaqdır. Dünyagörüşü insanın təbiətə, cəmiyyətə, insan təfəkkürünə olan baxışlar sistemidir. Dünyagörüşü elmi və elmə zidd, inqilabi və mürtəcə olur. Elmi dünyagörüşünün əsasında fəlsəfi, iqtisadi və ictimai-siyasi baxışların bütöv və bitkin sistemi durur.

13.2. Əqli tərbiyətmənin yolları və vasitələri

Təlim əqli tərbiyətmənin mühüm vasitəsi olmaq etibarı ilə şagirdlərdə zehni qüvvələrin, fikri fəallığın inkişafını təmin edir. Əqli tərbiyətmə şagirdlərə təbiət, cəmiyyət və təfəkkür qanunları və qanunauyğunluqları haqqında biliklər verir. Onlar elmlərin əsaslarına yiyələnməklə dünyanın və insan cəmiyyətinin necə əmələ gəlməsi və inkişaf etməsi, təbiətdə və ictimai həyatda nə kimi səbəb və nəticə əlaqələrinin mövcud olması, kütlələrin həyatını hansı yollarla yaxşılaşdırmağın mümkünlüyü və s. suallara düzgün cavablar tapır, müəllimin köməyi ilə obyektiv aləmin cism və hadisələri, bunların arasındakı qarşılıqlı əlaqələri dərk edirlər.

Orta ümumtəhsil məktəblərində tədris edilən fənlər şagirdlərin əqli cəhətdən tərbiyə olunmasına, şəxsiyyət bütövlüyünün formalaşmasına xüsusi xidmət göstərir. Ana dili və ədəbiyyat şagirdlərdə doğma dilə, ədəbiyyata, görkəmli yazıçıların həyat və fəaliyyətinə məhəbbət tərbiyə edir. Ana dili xalqın varlığıdır, onun mənəvi sərvətidir. Dil xalqın özüdür. Ədəbiyyat şagirdlərdə milli mənsubiyyəti, milli ləyaqəti tərbiyə edir. Ədəbiyyat dərsləri xarakterlərin mübarizəsi dərsləridir.

Ana dili və ədəbiyyat dərslərində şagirdlər öz vətəni üçün, xalqın əmin-amanlığı uğrunda, yaşlı nəsil tərəfindən yaradılmış maddi və mənəvi sərvətlərin qorunması uğrunda mübarizə etməyi öyrənirlər. Onlar milli Azərbaycan vətənsəverliyinə, vətəndaşlıq borcu və məsuliyyət kimi yüksək şəxsiyyət keyfiyyətlərinə yiyələnilər. Azərbaycan Respublikasının müstəqil bir dövlət kimi müvəffəqiyyətlərini, onun tərəqqisini və qüdrətini görmək, dünya xalqlarının Azərbaycana, onun xalqına hörmətini dərk etmək məktəblinin dünyanı vətəndaş gözü ilə görməsi deməkdir. Həyata vətəndaşlıq münasibəti ana dili, ədəbiyyat, Azərbaycan tarixi və s. fənlərin tədrisində formalaşır, şagirdlərdə mənəvi əqidə yaranır. Şagirdlərdə əqlin tərbiyə olunmasında təbiət-riyaziyyat fənləri də mühüm rol oynayır. Riyaziyyat yalnız ədədləri, riyazi qanunları və düsturları öyrətməklə kifayətlənmir, həm də maddi aləmdə hadisə və əşyalar arasında mövcud olan cəmiyyət əlamətlərini, cismlərin məkan və fəza formalarını öyrənməyə kömək edir. Riyaziyyat əqlin gimnastikasına çevrilir. Şübhəsiz ki, kimya, biologiya, fizika və digər fənlər də şagirdlərin əqli qüvvələrini, mücərrəd təfəkkürlərini inkişaf etdirir. Şagirdlər fizikanın müasir nailiyyətlərindən heyretə gəlirlər. Qarışıq məntiq nəzəriyyəsinin yaradıcısının azərbaycanlı olmasından (Lütfizadə) fərah, qürur duyurlar.

Şagirdlərdə əqlin tərbiyə olunmasında texniki fənlərin, əmək təliminin, nəğmə (musiqi) və rəsm, bədən tərbiyəsi və s. böyük əhəmiyyəti vardır. Bədən tərbiyəsi və idman şagirdlərin sağlamlığını, fiziki inkişafını, əmək qabiliyyətinin artırılmasını təmin edir, onların sağlam həyat tərzinin düzgün təşkilinə şərait yaradır. Şagirdlərdə əqlin tərbiyə olunmasında sinifdən xaric işlərin xüsusi yeri vardır. Məktəblərdə həyata keçirilən müxtəlif tədbirlər, fənn dərnəkləri, kitab müzakirələri və s. şagirdlərin əqli qüvvələrinin inkişafına ciddi təsir edir. Bu kimi tədbirlər şagirdlərin təbiətlə təmasda olmalarına, təbiətdə baş verən dəyişikliklərin mahiyyətini anlamağa şərait yaradır, bilik ehtiyatını, təbiət haqqındakı təsəvvürlərini zənginləşdirir, müşahidəçiliyin, məntiqi təfəkkürün və nitqin inkişafına kömək edir.

Əqlin tərbiyə olunmasının mühüm vasitələrindən biri müəllimdir. Şagirdlərin ictimai-siyasi, bədii, dedektiv, fantastik, elmi kütləvi əsərlərin müəllifinə işgüzar müəllimlər xüsusi əhəmiyyət verirlər. Şagirdlər dərk edirlər ki, kitabsız bilik, bilsiz yeni cəmiyyət qurmaq olmaz. Unutmaq olmaz ki, əsl təhsil müəllimlərlə əldə edilir. Müəllimlə qüdrətli idrak vasitəsidir. Savadlı adam müəllimlə təhsil almırsa, savadsızlığa məhkumdur. Müəllimlədən yaxşı əyləncə yoxdur. Kitab təfəkkürün yorulmayan qanadlarıdır. Kitablarda bəşər zəkasının nəsillər üçün vəsiyyət edib qoyduğu xəzinədir. Yaxşı kitablarda oxumaq keçmiş əsrlərin ağıllı adamları ilə söhbət etmək deməkdir.

Beləliklə, əqli tərbiyə etmə prosesində şagirdlər insan və dövr, şəxsiyyət və cəmiyyət, biliklər və mədəniyyət və s. məsələlərlə qarşılaşır, onların mahiyyətini dərk etməyə çalışırlar. Əqlin tərbiyə olunması dünyagörüşünün formalaşdırılmasında ən təsirli vasitədir.

13.3. Dünyagörüşünün mahiyyəti və məzmunu

Orta ümumtəhsil məktəblərinin mühüm vəzifələrindən biri gənclərin dünyagörüşünü formalaşdırmaqdan ibarətdir. Nədir dünyagörüşü? Dünyagörüşü insanın təbiətlə, ictimai həyata, insana olan baxışlar sistemidir. İnsanı əhatə edən dünya nədir? Dünya hansı qanunlar üzrə inkişaf edir, bütün varlıqların əsasını nə təşkil edir, cəmiyyət necə əmələ gəlmiş və necə inkişaf edir və s. Dünyagörüşü real gerçəkliyi baxışlar sistemi olub, insanların təbiətlə, təbii və sosial mühitə münasibətlərini ifadə edir, fərsəfi, elmi, siyasi, hüquqi, mədəni, estetik ideyalarını və əqidələrini əks etdirir. Dünyagörüşü biliklərin ali

sintezi, əməli təcrübəyə ideya-emosional qiymətin verilməsidir. Dünyagörüşündə insanın ictimai həyat tərzinin xüsusiyyətləri ümumiləşdirilmişdir. Dünyagörüşü ətraf aləmin, xüsusilə, ictimai əmək fəaliyyətinin təsiri altında formalaşır. Dünyagörüşünün formalaşmasına adamların məqsədyönlü fəaliyyəti təsir edir. Dünyagörüşü sistemli şəkildə məktəb təliminin ilk illərində formalaşmağa başlayır.

Elmi dünyagörüşü təsdiq edir ki, təbiət və cəmiyyət obyektiv qanunlar üzrə inkişaf edir. İnsanlar bu qanunları dərk edib həyat tərzlərini yaxşılaşdırmağa bilirlər. Elmi dünyagörüşü məktəbdə şagirdlərin mütəşəkkil təlimi prosesində formalaşır. Şagirdlər həm müasir elmin əsasları ilə, həm keçmişin mədəni irsinə aid biliklərlə silahlanırlar. Məktəblilərin dünyagörüşü onları əhatə edən şəraitin təsiri altında formalaşır. Şübhəsiz ki, dünyagörüşünün formalaşdırılması mürəkkəb və çoxsahəli bir prosesdir. Burada məktəblilərin əqli, emosional və iradə sahələrinə edilən təsir bir-birilə əlaqələndirilməlidir. Dünyagörüşünün tərbiyə edilməsi biliklər məcmusunun şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi demək deyildir. Ona görə ki, bilik hələ dünyagörüşü deyildir. Biliklərə yiyələnmək yalnız elmi baxışlar, fikirlər yaratmaq üçün bünövrədir, özüdür. Buna görə də məktəblilərdə elmi dünyagörüşünün yaranmasına kömək etmək onları mənimsədikləri bilikləri ümumiləşdirməyə öyrətmək lazımdır. Çünki dünyagörüşü hazır şəkildə əldə edilmir, dünyagörüşü məktəblilər tərəfindən müəyyən əqidələr yaradılmasını nəzərdə tutur. Əqidə isə bilik və hərəkət vəhdətini tələb edir, onlar məktəblilərin davranış prinsipləridir. Şagirdlər dərk edirlər ki, idrakın həddləri qeyri-adi dərəcədə sürətlə genişlənilir. İnsan idrakı mikroaləmdən tutmuş kosmosadək bütün istiqamətlərdə təbiətin dərinliklərinə və sirlərinə nüfuz etmişdir.

Ətraf mühəddə, ictimai münasibətlər sistemində öz varlığının mənasını aydınlaşdırmağı bacarmaq şagirdlərin sosial ehtiyacıdır. Bu ehtiyacı ödəmək üçün məktəbli onu əhatə edən aləm haqqında müəyyən təəvvürlər əldə edir, təbiət və cəmiyyət hadisələrinə dair biliklərə yiyələnirlər. Nəticədə onlarda əqidə yaranır. Əqidə məktəblilərin mənəvi zənginliyini təmin edir. Məktəbli onu qiymətləndirir və bütün iş və hərəkətlərində əldə rəhbər tutur. Əqidəli məktəbli öz davranışında bəcə, namus, ədalət, Vətənə, xalqa xidmət etmək motivlərini şüurlu surətdə rəhbər tutur. Mənəvi əqidə məktəbli şəxsiyyətinin ictimai istiqamətinin formalaşmasına kömək edir. Mənəvi əqidənin aşağıdakı göstəriciləri ayırd edilə bilər: dünyagörüşü və əxlaqi biliklərin vəhdəti;

onların əhəmiyyətini məktəblilərin dərk etməsi, şagirdlərin öz biliklərindən istifadə edə bilməsi, biliklərin tətbiq edilməsi və s.

Əqidəsi formalaşmış məktəbli gerçəkliyi, adamların davranışını və özünün hərəkət və əlamətlərini düzgün qiymətləndirmək üçün öz biliklərindən asanlıqla istifadə edə bilər.

Qarşıya belə bir sual çıxır: hansı şəraitdə və nə vaxt dünyagörüşü ideyaları şəxsi əqidəyə çevrilir? Biliklər yalnız şüurlu mənimsəniləndikdə əqidə yaranır.

Təlim prosesində fənlərarası əlaqələr məktəblilərə təbiətin və ictimai həyatın qanunauyğunluqlarını açıb göstərir, dünyaya öz münasibətini müəyyənləşdirməyə, cəmiyyətdə öz yerini tutmağa kömək edir. Təbii və sosial hadisələrin mahiyyətinin izahı zamanı fənlərarası əlaqənin müəyyən edilməsi şagirdlərə obyektiv aləmin inkişaf qanunları haqqında ümumiləşdirilmiş biliklərin zənginləşməsinə, vahid bütöv bir elmi dünyagörüşünün formalaşmasına kömək edir.

13.4. Dünyagörüşünün formalaşdırılması yolları

Məktəblilərdə dünyagörüşünün formalaşdırılmasında təbiət və cəmiyyətin əsas qanunlarını şərh edən tədris fənlərinin imkanları genişdir. Bu isə o deməkdir ki, şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşdırılması işi elmlərin əsaslarının öyrənilməsi prosesində həyata keçirilir. Hər bir elm obyektiv aləmin qanunauyğunluqlarını öyrənir və buna uyğun olaraq orta ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan fənlər şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşmasına əsaslı şəkildə təsir edir.

Məktəbdə tədris edilən təbiət fənləri təbiətin hadisə və prosesləri haqqında, onların qanunauyğunluqları haqqında anlayışlar sistemi yaradır. Şagirdlər təbiət haqqında biliklərə yiyələnməklə dünyagörüşünün başlıca əlamətlərini tədricən mənimsəyirlər. Onlar dərk edirlər ki, materiya hər şeyin mənbəyi və ilkin səbəbidir. Onlar öyrənirlər ki, ən kiçik qum danəsindən nəhəng səma cismlərinə qədər hər şey materiyanın inkişafının nəticəsidir.

Ümumi biologiyanın tədrisi prosesində şagirdlər canlı təbiətin tarixi inkişafı və orqanizmin fərdi inkişafı, onun irsiyyət və dəyişkənliyi məsələlərini öyrənirlər.

Şagirdlər humanitar fənlərin tədrisində isə ictimai inkişafın mahiyyətini mənimsəyirlər. Tarix, ana dili və ədəbiyyat, coğrafiya və digər

fənlərin tədrisi şagirdləri dünyanın mənzərəsi, ədəbiyyat və incəsənətin inkişafı, dünyanın global problemləri ilə tanış edir. Tarix dərslərində şagirdlər insan cəmiyyətinin inkişaf qanunlarını, onun iqtisadi problemlərini, Müstəqil Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi problemləri, böyük İpək yolunun, Əsrin müqaviləsinin (Bakı-Ceyhan neft kəmərinin çəkilməsi) və s. mahiyyətini anlayır, dünya xalqları mədəniyyətinin tarixini, onun zənginliyini öyrənir. Ədəbiyyatların bir-birinə necə qovuşduğunu dərk edirlər. Ədəbiyyat insanşünaslıqdır, özünüdərk etmənin, özünü təsdiqin ən incə vasitəsidir. Ədəbiyyatın tədrisi insanı ucaldaraq, özündə əxlaqi gözəlliyi təsdiq etməkdə ona yardımçı olmaqdan, onu əxlaqi gözəlliyə heyran olmaq pilləsinə qaldırmaq imkanı yaradır. Həyat nəinki biliklərin həqiqiliyinin, həm də əqidənin möhkəmliyinin, fikir və hisslərin vahidliyinin ən yaxşı meyarıdır.

Ədəbiyyatda, incəsənətdə olan əxlaqi-siyasi ideya əqidəyə sadıq olmaq, iradə qüvvəsi, çətinlik qarşısında əyilməzlikdir. Məktəbli bu ideyanı yalnız ən yüksək bəşər gözəlliyi, mənəvi gözəllik kimi hiss etdikdə özü haqqında düşünür. Mütaliə bu gözəlliyi açmağa kömək edir. Həqiqi mütaliə ağılı və qəlbi cəlb edən, düşüncə oyadır, məktəbli özü görməyə və öz gələcəyi haqqında düşünməyə vadar edir.

Dünya haqqında biliklərin qüdrətli mənbəyi, dünyagörüşünü formalaşdırmağın başlıca amili əməkdir. Məktəblilər əmək prosesində Vətən qarşısında öz borclarını dərk edir, müxtəlif əmək tədbirlərində fəal iştirak edirlər. Məktəblilər dərk edirlər ki, «ağıl ağılla, vicdan vicdanla, vətənə sədaqət Vətənə fəal xidmətlə tərbiyə edilir». Məktəblilərin dünyagörüşü həqiqətlərə, qanunauyğunluqlara, faktlara, hadisələrə, ümumiləşdirmələrə onların şəxsi münasibətləridir. Bilik əldə etməyin çox mühüm bir xüsusiyyəti vardır. Məktəbli nəinki nəyi isə öyrənir, həm də nəyi isə sübut edir. Şagirdlərdə elmi dünyagörüşünün formalaşması prosesi ayrı-ayrı dərslərin tədrisi sırası kimi deyil, vahid, uzun sürən proses kimi özünü göstərir. Dərs məktəblilər üçün arzu olunan mənəvi həyat mənbəyi, müəllim bu mənbəyin yaradıcısı və qoruyucusu, kitab isə mədəniyyətin qiyməti ölçülməyən xəzinəsi olur.

Şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşdırılmasında sinifdən xaric işlər – ekskursiyalar, yürüşlər, tarixi müqəddəs yerlərə ziyarətlər, milli memarlıq abidələri, tarixi abidələr qarşısında söhbətlər, çıxışlar, disputlar və s. mühüm rol oynayır. Ekskursiya və yürüşlər, turizm zamanı şagirdlər yarpaqların, otun, səmanın rəng çalarlarını fərqləndirir, təbiətin gözəlliyinə heyran olurlar. Məktəblilər ilin fəsillərindən,

günəş işığından və digər təbii amillərdən asılı olaraq mavi üfüqin müxtəlif çalarlarını görə bilirlər. Meşədə, çay kənarında, dəniz sahilində məktəblilər səs çalarlarını fərqləndirməyi öyrənirlər. Oğlan və qızlar qızılgülün 50-yə yaxın çalarını ayırd etməyi bacarırlar. Onlar təbiətin qoynunda təfəkkür prosesinin mahiyyətini anlayır, ətraf mühitin cism və hadisələrini təhlil edir, müqayisə aparıb nəticə çıxarmağı öyrənirlər. Onlar ətraf aləmi müşahidə edərək səbəb-nəticə əlaqələrini tapmağa çalışır, öz kəşflərindən təəccüblənirlər. Bütün bunların nəticəsində söz şagirdlərin şüuruna real gerçəkliyin canlı, parlaq əksi kimi daxil olur, ümumiləşdirici, mücərrəd məfhumların mahiyyəti aydın olur. Onlar anlayırlar ki, biliklərə yiyələnmək həvəsi olmadan tam qiymətli mənəvi həyat, habelə əmək həyatı, yaradıcı həyat yoxdur. Biliklərə, elmi-texniki, hərbi biliklərə yiyələnmədən Vətən torpağını qorumaq, Vətənin Azadlığı naminə mübarizə aparmaq mümkün deyildir. Biliklərə yiyələnmədən Azərbaycanı sivil dövlət səviyyəsinə qaldırmaq, onun iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək, millətin əmin-amanlıqda yaşamasını təmin etmək mümkünsüzdür. Şübhəsiz ki, elmi bilikləri əzbərləməklə öyrənmək olmaz. Əzbərçilik yalnız ağıl deyil, həm də mənəviyyatın, əxlaqın düşmənidir. Vaxtı ilə böyük filosof R.Dekart deyirdi ki, «hər şeyə şübhə ilə yanaş.» Bunun əsas qayəsi odur ki, insan müşahidə etdiklərinə, öyrəndiklərinə kor-koranə yanaşmasın. Yəni kitabda yazılıbsa, onu elə belə qəbul etməsin. Məktəbli öyrəndikləri barədə düşünsün, mənimsədiyi bilikləri müqayisə, təhlil-tərkib edib obyektiv nəticə çıxara bilsin. Yuxarı sinif şagirdləri idrak, həqiqət, yanlış kimi fəlsəfi anlayışları mənimsəyərkən, yanlışları adamlara inamsızlıq kimi qəbul edirlər. Əslində, yanlış adamlara inamsızlıq deyildir. Yanlış şagirddən öyrəndiyi fakt və hadisələrə bir də diqqət yetirməyi, başqa sözlə, öyrəndiklərinə şübhə ilə yanaşmağı tələb edir. Böyük alim Faradeydən soruşurlar ki, 100-cü təcrübənə baş tutmasa, nə edərdin? M.Faradey cavab verir ki, 101-ci təcrübəni aparardım ki, görüm təfəkkür harada səhvə yol vermişdir. Məktəbliləri öyrəndiklərinə şübhə ilə yanaşmağı öyrətmək lazımdır. Bu, təfəkkürün müstəqilliyini inkişaf etdirir, onları yeni nailiyyətləri öyrənməyə təhrik edir. Şübhəsiz ki, bu işdə müəllimin işi fəaliyyəti əvəzsizdir və müəllim şagirdlərinə düşünməyi öyrədir.

Şagirdlərdə dünyagörüşünün formalaşdırılması zamanı onların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaq vacibdir. Kiçikyaşlı məktəblilər fakt və hadisələri qarşılıqlı əlaqə və inkişafda nəzərdən keçirməyi öyrənirlər. Onlar həyat hadisələrini müşahidə edib müəyyən nəticə çıxarmağı

bacarırlar. Bu prosesdə olanlar müstəqil ümumiləşdirmələr etməyə hazırlanırlar. Əlbəttə, bu proses yeniyetmə və gənclərdə daha intensiv baş verir. Ətraf aləmi yeni şəkildə görmək, yeni məsələləri izah etmək, öyrənmək, elmlərin əsaslarını mənimsəmək və elmin sirlərini aşkar etməyə çalışmaq yeniyetmə və gəncləri daha çox düşündürür. Onlar müşahidə etdikləri fakt və hadisələrə tədqiqatçı gözü ilə yanaşır. Özlərinin fikirlərini də bildirirlər. Başqa sözlə, onlar bir çox nə üçünlər qarşısında dayanır və həmin nə üçünlərə cavab axtarırlar. Yeniyetmə və gənclər elmlərin əsaslarını öyrənməklə dünya hadisələrini daha dərinlən təhlil etməyə çalışırlar. Onlar bitkilərin, heyvanların, insan orqanizminin qanunauyğunluqlarına dair anlayışlara yiyələnir, təbiət və cəmiyyət hadisələrinin səbəb əlaqələrini mənimsəyirlər. Bu proses yuxarı sinif şagirdlərində daha sürətlə baş verir, onlar əşya və hadisələr arasındakı məntiqi əlaqələrin mahiyyətini anlayırlar. Bu yaşda gənclər ən çox «kim olmaq?» deyil, həm də «necə olmaq?» sualları ətrafında düşünür, mənimsədikləri bilikləri sistemləşdirməyə səy edirlər. Onlar dərk edirlər ki, «sistemləşdirmə – təfəkkürün anasıdır».

XIV FƏSİL

UŞAQ KOLLEKTİVİNİN TƏŞKİLİ VƏ TƏRBIYƏ OLUNMASI

14.1. Pedaqogikada kollektiv problemi

[Kollektiv və şəxsiyyət müasir dövrün ən zəruri sosial problemlərindən biridir.] Problemlə hazırda filosoflar, psixoloqlar, sosioloqlar və pedaqoqlar məşğul olur, bu sahədə maraqlı tədqiqatlar aparılır. [Bunun başlıca səbəbi odur ki, insan ictimai varlıqdır və o, müəyyən fəaliyyət zamanı başqa adamlarla ünsiyyətə girir, müxtəlif vəzifələri yerinə yetirir. Onun mövqeyi bu zaman müxtəlif olur. Bu mövqə fəal, qeyri-fəal, ya da kollektivə zidd ola bilər. Kollektivə qarşı çıxmaq isə öz növbəsində müəyyən konflikt yaradır. Şəxsiyyətin mənəvi keyfiyyətləri onun kollektivdə tutduğu mövqedən asılı olaraq formalaşır.] Müasir dünya pedaqogika aləmində kollektiv münasibətlərin zəruriliyi şəkildə qəbul edilsə də, insanların ictimai həyat tərzini sübut edir ki, kollektiv və şəxsiyyət ictimai prosesin müxtəlif qütbləridir. [Bəzi ölkələrin tərbiyə nəzəriyyəsi göstərir ki, insanın kollektivdə olması onu yoxsullaşdırır, onun fərdi yaradıcılıq qabiliyyətini məhdudlaşdırır, hər bir fərddəki təkrarolunmazlığı məhvə aparır. Lakin humanist pedaqogika fərdiyyətçiliyə qarşı çıxır, fərdi yaradıcılıq qabiliyyətlərinin kollektiv fəaliyyət prosesində formalaşdığını əsaslandırır.]

[Pedaqogika elmi formalaşmağa başladığı ilk gündən kollektivi, kollektivdə şəxsiyyətin tərbiyəsini diqqət mərkəzində saxlamışdır. A.V.Lunaçarski, S.T.Şatski, P.P.Blonski, A.P.Pinkeviç və b. kollektiv və şəxsiyyət haqqında bəzi fikirlər söyləmişlər. A.S.Makarenko isə həm nəzəri, həm də praktik baxımdan özünün uşaq kollektivi nəzəriyyəsini yaratmışdır.]

Uşaq kollektivinin humanist tərbiyə sistemində yerini, onun əsas prinsiplərini, təşkili xüsusiyyətlərini xarakterizə edən 1920-ci illərin pedaqoqları eyni zamanda kollektivin şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına təsirini də öyrənməyə xüsusi diqqət yetirmişlər. Onlar uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına kollektivin göstərdiyi təsiri əsaslandırmaqla yanaşı, kollektivin məktəbli şəxsiyyətinə təsirinin müxtəlifliyini də söyləmişlər. Uşaq kollektivlərini, ümumiyyətlə, kollektivləri təsnif etmək, kollektivin məktəbli şəxsiyyətinin formalaşmasına təsirini

araşdırmaq təşəbbüsləri məhz həmin illərdə olmuşdur. Əsrimizin 20-ci illərində ilk dəfə insan kollektivlərinin təsnifinə çalışan V.M.Bexteryevin fikrincə, kollektivlər yalnız tərkiblərinə görə deyil, habelə kollektivlərə daxil olan fərdlərin bir-birinə qarşılıqlı münasibətləri baxımından müxtəlif ola bilərlər. «Kollektiv refleksologiya» adlı iri həcmli əsərində kollektivin müxtəlif növlərini göstərən V.M.Bexteryev adamların izdihamını, ümumi əhvali-rühiyyəsini əks etdirən kollektivi, qurultayı, konfransı, plenumu və s. ümumi mühakimə, ümumi fikrə gəlmə kollektivi sayırdı. O, kollektivin fərdlərə təsirini də təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlirdi ki, kollektivin uşaqlara, onların mənəviyyətinə təsiri həvəsləndirici (bu vaxt uşaqların bütün psixi və əzələ qüvvəsi yüksəlir, əhvali-rühiyyə güclü olur), fəallaşdırıcı (bu vaxt zəif uşaq bu və ya digər fəaliyyət zamanı hər hansı bir məsələdə yoldaşlarını görüb-əşitmək hesabına fəallaşır, öz-özündən onlara qoşularaq tapşırılmış işi icra edir), dağıdıcı (bu vaxt uşağın fəaliyyəti tormozlanır, o şəxsiyyətini formalaşdırma bilmir və nəticədə öz-özünü idarə etməkdən imtina edir) ola bilər. Çox keçmədi ki, A.S.Zalujni V.M.Bexteryevin təsnifatının uğursuz olduğunu göstərdi. O, qeyd edirdi ki, V.M.Bexteryev öz təsnifatında kollektivin əsasına kollektivin subyektiv cəhətlərini qoyur. A.S.Zalujniyə görə öz-özünə yaranan və fəaliyyət göstərən kollektivlər: a) qısamüddətli (oynayan uşaq dəstələri), b) uzunmüddətli sadə (məktəb və klub qrupları, dərnekələri), v) uzunmüddətli müərkəblər (məktəb və klub, uşaq təşkilatları, kooperativ təşkilatları və s.) kollektivlər vardır.

/Hələ 20-ci illərdə pedaqogikadan kollektiv şagird şəxsiyyətinin inkişafına və mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına təsir göstərən qüdrətli vasitə hesab olunmuş və bacarıqlı, işgüzar pedaqoqlar bundan gənc nəslin tərbiyəsini formalaşdırmaq vasitəsi kimi istifadə etmişlər./Beləliklə, uşaq kollektivinin tərbiyəvi vəzifələri müəyyənləşmiş, kollektiv əlaqələrin və münasibətlərin sistemi yaranmışdır. Həmin əlaqə və münasibətlər kollektivdə psixoloji və pedaqoji əhvali-rühiyyənin, şagirdlərin əlbir fəaliyyəti prosesində mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına şərait yaradır.

Müasir dövrdə uşaqların birgə fəaliyyəti (əmək, təlim, oyunlar), kollektiv əlaqə və münasibətlər haqqında ciddi mübahisələr gedir. İctimai həyatımızda baş verən ciddi dəyişikliklər, elmi-texniki inqilab və bunun məişətə əsaslı şəkildə daxil olması, aşkarlıq, yeni təfəkkür və yeni mənəviyyət pedaqoji təsir vasitələrinin obyektı olan uşaqların xarakterinin və mənəvi aləminin yeniləşməsinə və zənginləşməsinə

imkan yaradır. Kollektiv münasibət və əlaqələr, uşaq kollektivinin tərbiyə etmə vəzifələri daha geniş mənada tədqiq edilir. Uşaq kollektivinin vəzifələri rəngarəngdir. Tərbiyəçi, müəllim kollektivin hər bir üzvünün bacarıq və qabiliyyətini aşkarlamaqla bu keyfiyyətlərdən kollektivin xeyrinə istifadə edir, uşaqları fəallaşdırmaqla potensial enerjini bu və ya digər bir faydalı işə istiqamətləndirir. Uşaqların psixologiyasını, xarakterini, kollektiv qarşısında məsuliyyətini, borc hissələrini təşəkkül etdirir, uşaqların mənəvi aləmini, daxili ziddiyyətlərin necə formalaşdığını aşkarlamağa şərait yaradır. Kollektiv fəaliyyət növlərində (təlim, əmək, oyun, idman) iştirak edən uşaqlar bir-birinin mənəviyyatını, keçirdiyi hissləri dəqiq və dərinlən dərk edir, kollektivdə kimin necə yoldaş, dost olduğunu, əməyə, adamlara necə münasibət bəslədiklərini, ictimai həyat hadisələrini necə qiymətləndirdiklərini öyrənirlər. Kollektiv fəaliyyət prosesində uşaqlarda əxlaqi şüur əxlaqi təcrübə ilə birləşir, nəticədə vətəndaşlıq şüuru, əqidəsi formalaşır, onlar cəmiyyətə, adamlara humanistcəsinə yanaşır, özlərini yaşadıqları cəmiyyətin həqiqi əməkdaşı olmağa hazırlayırlar. Uşaqlar çox vaxt ata və anasına, müəlliminə demədiyi sözü, vermədiyi sirri ünsiyyət bağladığı yaxın yoldaşına, dostuna söyləyir.

Uşaq kollektivi hər bir şagirdin yaradıcılıq, təşəbbüskarlıq qabiliyyətlərini aşkara çıxarır və onu inkişaf etdirməyə imkan verən vasitələri ancaq kollektivdə tapır. Deməli, şəxsi azadlıq ancaq kollektivdə mümkündür.

Pedaqoqların işləyib hazırladıqları kollektiv, kollektivçilik kimi məsələlər 30-cu illərdə A.S.Makarenko tərəfindən daha geniş planda işlənilmiş və kollektivin tərbiyə obyekti, həm də tərbiyə subyekti olması təcrübədə yoxlanılmışdır. O, pedaqogikanın nailiyyətlərinə və özünün 20 ilə yaxın müəllimlik təcrübəsinə istinadən kollektivin mahiyyətini, tiplərinin quruluşunu, uşaq kollektivini təşkil etməyin və möhkəmləndirməyin əsas metodlarını, uşaq şəxsiyyətinin formalaşması məsələlərini humanist tərbiyə baxımından işləyib hazırladı. Pedaqogika elmində kollektivə düzgün tərif ilk dəfə A.S.Makarenko vermişdir: «Kollektiv mütəşəkkil şəxslərin, kollektiv orqanlara malik şəxsiyyətlərin məqsədəyönəlmiş kompleksidir». Buradan aydın olur ki, kollektivin iki mühüm əlaməti var. Bunlar: a) kollektiv müxtəlif adamların eyni məqsəd əsasında birləşməsidir; b) kollektivin özünəməxsus orqanları vardır. Deməli, hər bir insan dəstəsi o vaxt kollektiv hesab edilir ki, qarşıda ümumi məqsəd durur və bu məqsədə nail olmaq üçün kollektiv ayrı-ayrı tapşırıq və vəzifələrin yerinə yetirilməsinə

məsuliyyət daşıyan orqan, təşkilat yaradır. Təşkilatın yaradılması nəticəsində məsul şəxslər olur. Kollektivdə əmr etməyi bacaran, tabe olan, sərəncam verən və sərəncamı yerinə yetirən, qarşılıqlı ictimai münasibət asılılığını başa düşən adamlar – üzvlər mövcuddur. «Kollektiv canlı ictimai orqanizmdir, çünki onun orqanları vardır, burada vəkalət, məsuliyyət, hisslər arasında nisbət, qarşılıqlı asılılıq vardır. Bunlar olmasa kollektiv də ola bilməz, sadəcə guruh və ya yığın ola bilər».

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında kollektivin rolunu müəyyənləşdirərkən A.S.Makarenko cəmiyyətin tələblərinə uyğun gələn tərbiyənin məqsədinə, pedaqoqların həmin məqsədə, cəmiyyətin tələblərinə müvafiq layihələşdirəcəkləri mənəvi keyfiyyətlərə istinad edirdi. O, «Tərbiyənin məqsədi» adlı məqaləsində şəxsiyyəti cəmiyyətlə vəhdətdə götürür və gənc nəsildə mənəvi keyfiyyətləri iki yerə – adamların mənəvi simasını xarakterizə edən ümumi və uşağın fərdi xüsusiyyətlərindən nəşət edən xüsusi keyfiyyətlərə bölürdü. Ona görə də A.S.Makarenko yeni cəmiyyət üçün səciyyəvi mənəvi keyfiyyətləri gənc nəsildə formalaşdırmağı pedaqoji işin əsas məqsədi sayırdı. Onun fikrincə, uşaq kollektivi şagirdləri yalnız ümumi məqsəd və ümumi əməklə deyil, həmin əməyin ümumi təşkili ilə də birləşdirir. Bu o deməkdir ki, hər hansı bir şagirdin müsbət hərəkəti, müvəffəqiyyəti ümumi işdə müsbət hərəkət kimi, mənfi hərəkəti, müvəffəqiyyətsizliyi ümumi iş fonunda uğursuzluq, mənfi hərəkət kimi qiymətləndirilir. Belə bir pedaqoji məntiq məktəb həyatının hər gününə, kollektivin hər bir hərəkətinə müncərdir. Kollektiv, onun üzvləri bütün kollektiv qarşısında məsuliyyət daşıyır. A.S.Makarenkonun obrazlı dediyi kimi, bu cəmiyyətdə nə sızanaq kimi qabarıq özünü hamıdan yuxarı tutan, nə də yolun kənarında yatmış tozanaq kimi xırdalanan tənhalığa çəkilmiş şəxsiyyət ola bilməz.

A.V.Lunaçarski də, A.S.Makarenko da kollektivi həm tərbiyənin obyektini, həm də subyekti kimi xarakterizə etmişlər. Kollektiv tərbiyənin obyektidir, yəni ayrı-ayrı «vahidlərdən» ibarət kollektivlə müəllim və digər tərbiyəçilər məşğul olurlar. Başqa sözlə, tərbiyə etmə prosesində, A.S.Makarenkonun təbirincə desək, «müəllim üstəgəl şagird» cütü fəaliyyət göstərir. O, belə bir tərbiyə üsulunu tənqid edərək yazırdı ki, insan bilavasitə bir şəxsiyyətin təsiri altında tərbiyə oluna bilməz. Ona görə ki uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasına müxtəlif amillər təsir göstərir, uşaq ətrafındakı aləmin mürəkkəb mühiti ilə saysız münasibətə girir və bu münasibətlərin hər biri dönmədən

inkişaf edir, başqaları ilə uzlaşır, uşağın özünün fiziki və mənəvi inkişafı ilə əlaqədar olaraq mürəkkəbləşir. Adama elə gəlir ki, bütün bu «qarışıqlıq» heç cür ölçüyə gəlmir. Bununla belə, o, hər an uşağın şəxsiyyətində müəyyən dəyişiklik yaradır. Bu inkişafa istiqamət vermək və onu idarə etmək tərbiyəçinin vəzifəsidir.

14.2. Uşaq kollektivinin tipləri və inkişaf mərhələləri

Pedaqogika elmində uşaq kollektivlərinin spesifik vəzifələri, onların öz üzvlərinə münasibətləri məsələlərinə daha geniş yer verilir. Hazırda kollektivin və şəxsiyyətin qanunauyğunluqlarının, onların qarşılıqlı əlaqəsinin aşkara çıxarılması, şəxsiyyətin inkişafında kollektivin həqiqi rolunun, kollektivin təsnifatının və tiplərinin müəyyənəşdirilməsi, hər bir uşaq kollektivinin özünəməxsusluğu məsələlərinin öyrənilməsi, kollektivin fərdə necə təsir göstərməsi, uşaq kollektivinin quruluşunun, onun üzvlərinin vəzifələrinin necə və nədən ibarət olması və s. geniş tədqiq edilir. Professor L.İ. Novikovanın tədqiqatları göstərir ki, uşaq kollektivlərinin tiplərinə tədris kollektivləri (uşaqları bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlandırır), uşaqların fərdi bacarıq və qabiliyyətlərinin inkişaf etdirən kollektivlər (bu kollektivlərə məktəblərdə təşkil edilmiş klublar, muzeylərdə çalışan uşaqlar daxildir), ideoloji kollektivlər, asudə ünsiyyət kollektivləri (asudə vaxtlarda bir yerdə müəyyən işləri həyata keçirən uşaqlar daxil olurlar), yenidən tərbiyə kollektivləri (bu kollektivlərə ailə, məktəb və ictimaiyyətin təlimdə çətinlik çəkən uşaqlar aid edilir) daxildir. Bu təsnifata görə kollektivlər üç böyük sahəni: a) tədris birləşmələrini – siniflərini, b) maraq və meylə görə təşkil olunmuş birləşmələri (dərnəklər, klublar və muzeyləri), v) ideoloji kollektivləri (birləşmələri) əhatə edir.

Uşaq kollektivlərinin belə təsnifatı pedaqoji mətbuatda elan edilmişdirsə də, hələlik bu barədə bütün pedaqoqlar yekdil fikrə gəlməmişlər. Buna görə də pedaqogikadan bütün tədris vəsaitlərində A.S. Makarenkonun müəyyənləşdirdiyi kollektiv növləri, onların mahiyyəti və vəzifələri şərh edilir. A.S. Makarenkoya görə, uşaq təhsil müəssisələrində ilk və ümummüəssisə (ümumməktəb) kollektivləri bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. İlk kollektiv öz üzvlərini işdə, məktəbdə, məişətdə dostluq münasibətləri və ideoloji cəhətdən bir-birinə bağlayan kiçik kollektivə deyilir. Məktəbdə ilk kollektivlərin formaları müxtəlifdir. İlk kollektivlərin əsas xüsusiyyəti ondan

ibarətdir ki, onların üzvləri hər gün bir-biri ilə əlaqə saxlayır, daim işgüzar və yoldaşlıq ünsiyyətində olurlar. Ümumməktəb kollektivində şagirdlər heç də həmişə belə bir ünsiyyətdə, qarşılıqlı münasibətdə ola bilmirlər. Bəzən onlar heç bir-birini tanımır və ya buna ehtiyac da duymurlar.

Sinif kollektivi ilk kollektivin formasıdır. Sinif kollektivi digər ilk kollektivlərlə və ümumməktəb kollektivləri ilə sıx, möhkəm əlaqə şəraitində inkişaf edir. İlk kollektiv məktəbin bütün kollektivlərindən təcrid olunmur, öz qınına qapanıb qalmır. İlk kollektivin fəaliyyəti ümumməktəb kollektivinin qarşısında duran vəziyyətlərlə müəyyən edilir. Təlim və tərbiyə keyfiyyətinin yüksəldilməsi, intizamın möhkəmləndirilməsi, şagirdlərin əməyə, praktik fəaliyyətə hazırlaşdırılması vəzifələri yalnız ümumməktəb və ilk kollektivlərin birgə səyi nəticəsində yerinə yetirilir.

Ümumməktəb kollektivlərinin yaradılması və möhkəmləndirilməsi ilk kollektivlərin möhkəmlənməsinə və inkişafına, kollektivlərarası əlaqələrin genişlənməsinə böyük təsir göstərir. Məktəb ilk kollektivlər toplusu olmayıb, şagirdləri ümumi məqsəd və birgə fəaliyyətdə birləşdirən vahid kollektivdir. Hər bir sinif həmin fəaliyyətdə iştirak edir və özünün işi ilə onun zənginləşməsinə çalışır. Bəzən ilk kollektivlərdə zəiflik müşahidə olunur. Onlar özlərini ümumməktəb kollektivinə qarşı qoyurlar. Belə siniflərdə şagirdlərin dostluğu qruplaşmalar şəklində özünü göstərir. Belə nöqsanlara qarşı mübarizə aparmaq, ilk kollektivləri möhkəmləndirmək, ümumməktəb kollektivi ilə möhkəm əlaqə yaratmaq zəruridir. Məktəb təcrübəsində ilk kollektivlərin ümumməktəb kollektivləri ilə aşağıdakı əlaqə formaları yaranmış və hazırda həyata keçirilir: ilk kollektivlər ümumməktəb əhəmiyyətli tapşırıqları yerinə yetirir, məktəbdə və məktəbdənkənar ictimai fərdi əməkdə, ümumməktəb yarışlarında, oxucular konfransında, disputlarda, müxtəlif mövzulu gecələrdə və s.-də iştirak edirlər. Kollektivlər daxilində əlaqələri genişləndirmək üçün böyükyaşlı məktəblilərin kiçikyaşlı məktəblilərə hamiliyi faydalıdır. Nəticədə ilk və ümumməktəb kollektivi arasındakı əlaqələr daha da genişlənir, ayrı-ayrı kollektivlərin müvəffəqiyyəti ümumməktəb kollektivinin uğuru kimi qiymətləndirilir.

Uşaq kollektivinin inkişaf xüsusiyyətlərini, dinamikasını bilmədən kollektivi təşkil və tərbiyə etmək olmaz. Hər bir kollektiv öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçir. Kollektivin inkişaf mərhələlərini ilk

dəfə A.S.Makarenko müəyyənləşdirmiş və həmin mərhələlərin xüsusiyyətlərini, hər bir mərhələyə uyğun tələbləri işləmişdir.

Birinci mərhələ kollektivin təşkilidir. Bu mərhələdə müəllim şagirdləri öyrənir, onların qarşısında konkret tələblər qoyur. Məktəblər hələ ilk gündən etibarən öz şagirdlərinin qarşısında cəmiyyətin və özünün qəti tələblərini qoyur, uşaqlara davranış normalarını öyrədir. Uşaqlar bilməlidir ki, nəyi etmək olar, nəyi isə etmək olmaz, hansı iş cəzaya layiqdir.

İkinci mərhələdə tərbiyəedici fəallar formalaşır. Fəallar müəllimin tələblərini müdafiə edir, öz yoldaşlarına tərbiyəvi tələblər verirlər. Bu mərhələdə fəallar özlərinə və özlərindən də çox yoldaşlarına tələblər verirlər. Ümumiyyətlə, insan əvvəl öz yoldaşına, sonra özünə tələblər verir.

Üçüncü mərhələdə müəllim fəalların şəxsində özünə köməkçilər tapır. Fəallar heyəti uşaq tərbiyə ocağının sağlam və gərəkli ehtiyat qüvvəsi olub, kollektivdən gəlib keçən nəsillərin bir-birindən təsir almasını təmin edir, kollektivin iş üslubunu, tonunu və ənənələrini qoruyub saxlayır. Böyüyən fəallar tərbiyə ocağında yetişib gedən uşaqları ictimai işdə əvəz edirlər, bununla da kollektivin içərisində vəhdət olmasını təmin edirlər.

Dördüncü mərhələdə kollektivdə ictimai rəy formalaşır. Tərbiyəedici tələbləri kollektivin əksəriyyəti müdafiə edir, özünə verdiyi tələblərlə başqasına verdiyi tələblər uzlaşır. Bu mərhələ qabaqcıl baxışların və cəhdlərin qələbəsi mərhələsidir. Kollektivin bütün üzvləri qoyulmuş qaydaların yerinə yetirilməsinə çalışırlar. Bu mərhələ yüksək əhvali-ruhiyyə, gümrahlıq, fəallıq, hər kəsin yoldaşına kömək etməsinə hazır olması ilə, sözlə hərəkətin vəhdətinin təmin edilməsi ilə səciyyələnir. Şəxsiyyətin özünə verdiyi tələblər daha yüksək olur. Mənəvi hərəkətlər adətlərlə birləşərək şəxsiyyətin tələbatına çevrilir. Öz inkişafında belə yüksək mərhələyə çatan kollektiv sözün əsl mənasında pedaqoji baxımdan kollektiv adlanır. Belə bir kollektiv kollektivçiliyin və humansit tərbiyənin qüvvətli alətinə çevrilir.

Uşaq kollektivinin təşkili və möhkəmləndirilməsi çox mürəkkəb və uzunmüddətli prosesdir və bu proses hər bir məktəbin şəraitindən, iş səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif şəkildə gedir. Buna görə də kollektivin təşkilində və möhkəmləndirilməsində bütün məktəb və sinif üçün eyni dərəcədə yararlı olan yolları, formaları şərh etmək, göstərmək qeyri-mümkündür. Sinifdə bu iş şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini,

tərbiyəlilik səviyyəsini, fəallığını, intizamlılığını, təlim müvəffəqiyyətlərini və s. şərtləri nəzərə almaqla təşkil edilir.

Təsəvvür edək ki, müəllim hər hansı məktəbdə yenidən fəaliyyətə başlamışdır, ona hansısa sinfin rəhbərliyi tapşırılmışdır. Həmin sinfə qonşu məktəbdən də şagirdlər gəlmişlər. Bu, kollektivin inkişafının birinci mərhələsidir. Ümumi məqsəd – oxumaq müəyyəndir, ümumi təlim və tərbiyə vəzifələri var, lakin kollektiv yoxdur. Qarşıya belə bir sual çıxır: müəllim sinif rəhbəri kimi nədən və necə başlamalı, kollektivi necə təşkil etməli və möhkəmləndirməlidir? Bunun üçün müəllim uşağa insan kimi baxmalıdır. Şagird insandır. Onun sadəcə görünən oynaq və azad təbiətində böyük insanların xassələri mövcuddur. Düşünmək, duymaq, sevinmək, küsüb-incimək, ağlamaq, gülmək, qəzəblənmək, xatırlamaq, xəyala dalmaq, ümid və arzulara bağlanmaq, yaxşılıq, hörmət–bütün insan xassələri uşaqlıq aləmində yaşayır. S.Vurğunun fikirlərini iqtibas gətirməklə demək istəyirik ki, müəllimlərimiz uşaqlarla danışarkən insanla danışdığını, uşaqlarla işləyərkən insanlarla işlədiyini həmişə yadda saxlamalıdır. Müəllim bilməlidir ki, sinifdə neçə şagird varsa, o qədər də insan xarakteri var. Sinif daim inkişaf edən, yüksələn, formalaşan, mürəkkəb əzaları olan canlı bir varlıqdır. Bu varlığın hər əzasının özünəməxsus xüsusiyyəti var. Ona görə də müəllim müdrikliklə hər gün xarakterlərinin toplusu olan sinfini müəyinə etməyə, gözə görünən və ya gözə görünməyən kiçik xəsətlik əlamətlərinə qarşı «peyvənd» aparmağa borcludur. Müəllim hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini, onun daxili aləmini–nə ilə sevindiyini, nə ilə kədərləndiyini, nəyə daha çox meyl və maraq göstərdiyini, kiminlə hara, nə zaman, nə üçün getdiyini öyrənmədən, şagirdinin nə oxuduğunu, nə ilə yaşadığını, kiminlə ünsiyyətdə olduğunu bilmədən kollektivi təşkil edə bilməz. S.Vurğun şagirdlərdə maraq oyatmayan, onların fərdi xüsusiyyətlərini öyrənməyən, heysiyyətinə qiymət qoymayan müəllimləri tənqid edərək deyirdi ki, belə müəllimin şagirdləri təlimdən tez soyuyur, onlar təbiətin qoynuna qaçmağa cəhd edirlər. O, belə şagirdlərin aləmini xəzan vurmuş bağcaya bənzədirdi.

Müəllim şagirdlərinin məənəviyyatını, aile şəraitini, ayrı-ayrı müəllimlərin əvvəllər də onlara verdiyi tələbləri müşahidə, mübahisə, müxtəlif anketlərə cavab almaq yolu ilə öyrənəndən, sinfi tam tanıyandan, şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsini dürüst biləndən sonra sinfin qarşısında tələblər qoyur. Əlbəttə, müəllim öz tələbləri üzərində düşünür, bu barədə uşaqlarla aparacağı söhbətə xüsusi hazırlaşır, görüşünün, söhbətinin müvəffəqiyyətliliyinə çalışır. A.S.Makarenko zəngin təcrübəsini

ümumiləşdirib normal məktəbdə necə işləməsi barədə düşünərək yazırda: «Məndən soruşsanız ki, normal məktəbdə işə mən necə başladım, mən sizə belə cavab verərdim: Mən formalardan və ənənə yaratmaqdan başlamazdım. Mən yaxşı bir ümumi yığıncaq keçirərək burada uşaqlara ürəkdən, açıqdan-açığa deyərdim ki, əvvələn, onlardan nə tələb edirəm, onlara irəlilədən deyərdim ki, iki ildən sonra onların kollektivi necə ola bilər. Mən möhkəm əminəm ki, uşaqlara deyilən yaxşı, əməli, möhkəm söz çox böyük əhəmiyyətə malikdir, ...uşaqlarla elə danışmaq lazımdır ki, onlar sizin iradəinizi, sizin mədəniyyətinizi hiss etsinlər».

Bütün proseslərdən sonra kollektivin inkişafının ikinci mərhələsinə keçid əmələ gəlir, müəllim fəalları aşkar etməyə, onları öz ətrafında birləşdirməyə çalışır. Kollektivin təşkili və möhkəmləndirilməsi fəalların seçilməsi və tərbiyəsi ilə sıx bağlıdır. Fəallar nə qədər çox olarsa, şagirdləri əməksevər və mehriban kollektivdə birləşdirmək bir o qədər asanlaşar. Fəallar elə məktəblilərdir ki, onlar əməkdə, digər fəaliyyət növlərində ilkin təşəbbüs göstərir, müəllimlərin və tərbiyəçilərin çağırışına səs verirlər. Belə şagirdlərdə bir qayda olaraq rəhbərlik və təşkilatçılıq vərdisləri geniş inkişaf edir. Belə şagirdləri tədris ilinin ilk günlərindən aşkar etmək zəruridir. Əlbəttə, sinif məktəb fəalları heç də müəyyən tapşırıqları yerinə yetirən şagirdlərlə məhdudlaşdırıla bilməz. Kollektivi təşkil edərkən müvəqqəti tapşırıqları yerinə yetirən şagirdləri də fəallar sırasına gətirmək lazımdır. İctimai işləri bir qrup fərdin əlində cəmləşdirmək müsbət nəticə vermir. Ona görə də hər bir şagirdə konkret vəzifə tapşırılmalıdır. Şagirdlərə tapşırılan vəzifəni necə yerinə yetirməyə nəzarət kollektivə tapşırılır. Kollektiv hər bir şagirdin işini müzakirə edir, ona qiymət verir. Sınıfda keçiriləcək disputun, oxucular konfransının planı geniş müzakirə olunur, hər bir şagirdin təklifi, tənqidi qeydləri nəzərə alınır.

Fəallar sinfin təlim müvəffəqiyyətini, şagirdlərin ictimai-faydalı əməkdə necə iştirakını müzakirə edir, hər bir şagirdin hesabatını dinləyirlər. Sınıf rəhbəri tərbiyə planlarını tərtib edərkən sinfin fəalları ilə məsləhətləşir, onların təkliflərini eşidir. İşin belə təşkili planın maraqlı olması və yerinə yetirilməsi üçündür.

Şagirdlər kollektivin inkişafının üçüncü mərhələsinə qədəm qoyurlar. Şagirdlərin kollektiv fəaliyyətə cəlb olunması kollektivi möhkəmləndirir. Qabaqcıl məktəblərdə şagirdlər ictimai-faydalı tədbirlərdə iştirak edirlər. Bu işə onları bir-birinə daha da yaxınlaşdırır.

İlk kollektivlərin möhkəmləndirilməsində təlim əməyi mühüm rol oynayır, çünki bu şagirdlərin yaradıcı kollektiv əməyidir. Təlim əməyinin düzgün təşkili, ev, tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi hər bir şagirdin şəxsi mənafeyinin ictimai mənafe ilə birləşməsinə şərait yaradır. Şagird təlim tapşırığının icrasında kollektiv qarşısında məsuliyyət hiss edir. Əslində, məktəbdə yüksək təlim və intizam uğrunda mübarizə yalnız müəllimlərin deyil, şagirdlərin də ümumi işidir. Hər bir şagirdin müvəffəqiyyəti və geriliyinə onun şəxsi işi kimi yox, ictimai iş kimi baxılır.

Şagird kollektivini formalaşdırmaq və möhkəmləndirməkdə ən faydalı, təsirli vasitə kollektivin qarşısında konkret məqsədin, stimulu, sabahkı sevincin olmasıdır. Bu sevinc onun həyatına dolğunluq gətirir, məna verir. İnsanın qarşısında heç bir məqsəd, fərh olmasa, o yaşaya bilməz. İnsanı yaşadan, ona qol-qanad verən sabahkı günə bəslədiyi ümid, qarşıya qoyduğu məqsəd nəminə qəlbində yaşatdığı arzulardır. S.Vurğun uşaq təbiətinə xas olan arzular aləminin zənginliyini belə səciyyələndirirdi: «Uşaq xəyalı bəzən ağ buludların cərəyanına qoşulub uçur, aydın gecələrdə ulduzlar içində seyr edir, ayla batır, günəşlə doğur, dərin deryalarda qəvvəs kimi üzür, keçilməz ormanlardan, dağlıq və qayalıqlardan öz zərif ayaqları ilə keçir, şirlər və pələnglərlə pəncələşir». Uşaqların xarakteri də, arzuları da müxtəlifdir. Onların amalı eyni olsa da Vətənə, xalqa xidmət etmək, valideyninin, müəlliminin yanında üzüağ olmaq arzuları da müxtəlifdir. Bu amala çatmaq üçün uşaqların tərbiyəsinə perspektiv xətlərdən (yaxın, orta, uzaq) istifadə etmək zəruridir.

Kollektivin inkişafının dördüncü mərhələsini formalaşdıran ənənələrdir. Ənənə kollektivi yaradır, onu möhkəmləndirir, qaynaq edir. Kollektivi heç bir şey ənənə qədər möhkəm birləşdirə bilməz.

Möhkəm qaydalar – ənənələr kollektivin həyatına gözəllik verir. Ənənə eyni vaxtda icra edilən, hamı tərəfindən qəbul olunmuş və hamının hörmətini qazanmış möhkəm tərbiyəvi tədbirlərdir. Sınıf rəhbəri şagird kollektivini möhkəmlətmək, onun üzvlərində təlimə maraq oyatmaq, onlarda nəcib əxlaqi keyfiyyətlər tərbiyə etmək məqsədilə V sinifdən başlayaraq öz sinfinə müəyyən bir deviz seçir. Həmin deviz ayrı-ayrı əsərlərdən, Məhəmməd Peyğəmbərin hədislərindən, atalar sözlərindən götürülür. Bu deviz şagirdlər məktəbi bitirənə qədər saxlanılır.

Kollektivin yaradılması və möhkəmləndirilməsində A.S.Makarenkonun irəli sürdüyü və öz təcrübəsində sınaqdan keçirdiyi paralel

təsir üsulu da böyük rol oynayır. Həmin üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şəxsiyyətə verilən tələb və ona edilən təsir birbaşa deyil, kollektiv vasitəsilə həyata keçirilir. Hər bir şəxsin hərəkəti, davranışı və işi üçün kollektiv məsuliyyət daşıyır. Paralel təsir üsulundan kollektivin inkişafının ikinci mərhələsində istifadə olunur. Bu zaman müəllim-tərbiyəçi fəallara arxalanır və onların vasitəsilə kollektivdə ayrı-ayrı fərdlərə təsir edir. Paralel təsir üsulundan kollektivin inkişafının üçüncü mərhələsində istifadə olunduqda daha yaxşı nəticə alınır. Çünki həmin mərhələdə hər şagirdə yalnız fəalların deyil, kollektivin bütün üzvləri vasitəsilə təsir edilir. Belə kollektiv təsirin ən yaxşı forması sinfin ümumi yığıncağıdır. Ümumi yığıncaq düzgün tədbiri verməkdən daha artıq, ümumi yığıncağın hər bir üzvünün çıxarılan qərar üçün məsuliyyət hiss etməsindən ötrü lazımdır.

Uşaq kollektivinə pedaqoji rəhbərlik daim lazımdır. Özü də düşüncəli, faydalı pedaqoji rəhbərlik. Əlbəttə, pedaqoji rəhbərlik inzibatçılıq, əmrvermə səciyyəsi daşımamalıdır. Uşaq kollektivinə rəhbərlik şagirdlərə vahid tələblər vermək, kollektiv fəaliyyəti düzgün istiqamətləndirmək, ictimai rəy yaratmaq şəraitində həyata keçirilir. Pedaqoji rəhbərliklə müəllimin rəhbərlikedicisi roluna həmişə üstünlük verilir. Bu zaman müəllim şagird müstəqilliyini, təşəbbüskarlığını inkişaf etdirməyə xüsusi diqqət yetirməlidir.

14.3. İctimai rəy. Ənənələr kollektivi möhkəmləndirməyin mühüm vasitəsidir

Kollektivin ictimai rəyi onun qiymətləndirici fikir və tələblərinin ümumiliyidir. İctimai rəy və ənənələr kollektivdə müxtəlif hadisələrin, geniş sosial həyatın, kollektiv üzvlərinin hərəkət və davranışlarının təsiri nəticəsində yaranır. İctimai rəyin mühüm əlamətini fikirlərdə ümumilik təşkil edir. Müvəffəqiyyətdə ümumilik, nailiyyətlərin əldə edilməsində maraqlı olmaq, yeni tələbləri yerinə yetirmək, intensiv ünsiyyətdə olmaq davranışın yazılmamış normalarını ortalığa qeyur, bunlar hamı tərəfindən qəbul olunur və kollektivin əməli fəaliyyətinə istiqamət verir. İctimai rəy məktəbli şəxsiyyətinin formalaşmasına güclü təsir edir. İctimai rəy şagirdlər arasında, kollektivin üzvləri arasında qarşılıqlı etimad, inam yaradır. Etimad, inam məktəblilərin ən yaxşı hissləri və mənəvi keyfiyyətlərinin aşkara çıxmasına kömək edir.

İctimai rəy kimi isə pisləmək, danlamaq şəklində olmur. İctimai rəy kollektivin hər bir üzvünü öz davranış və hərəkətlərini təhlil etməyə təhrik edir. İctimai rəy kollektiv üzvlərinə könüllü təsir edir. İctimai rəy kollektiv üzvünü düşündürür, harada, nə vaxt səhvə yol verdiyini aşkar etməyə istiqamətləndirir. İctimai rəy şəxsi, səmimi hissləri ümumi işə, ümumi ideya və məqsədlərə qarşı qoymur, əksinə, bu hisslər kollektivin hər bir üzvünü mənəvi baxımdan zinetləndirir və ümumi idealların həyata keçirilməsi uğrunda mübarizədə onun gücünü xeyli artırır.

Kollektivin möhkəmliyi məhəbbət, dostluq və yoldaşlıq kimi nəcib insani hisslərin tərbiyəsi ilə də təmin olunur. A.S.Makarenko kollektivdə ənənələrin olmasını kollektivin inkişafının səciyyəvi əlaməti hesab edir və ənənələri ictimai yapışqan adlandırırdı. Ənənələrdə kollektivin ümumi zövqü və ictimai rəyi daha tam həyata keçirilir.

Məktəblərdə müxtəlif ənənələrdən istifadə olunur. Son zəng, ilk zəng, biliklər olimpiadası, «Torpaq, uğrunda ölən varsa, Vətəndir», «Şəhidlər ölmürlər», «Şəhidlik zirvədir», «Milli Qəhrəmanlarla görüş» və s. belə ənənələrdir. Ənənələr kollektivə müəyyən sima verir, milli iftixar, vətənsəvarlik hissi doğurur. Bu keyfiyyətlər davranışın qiymətli motivlərinə çevrilir.

Kollektivi heç bir şey ənənə qədər möhkəm birləşdirə bilməz. Məktəbliləri ənənələr ruhunda tərbiyə etmək, bu ənənələri qoruyub saxlamaq tərbiyə işinin son dərəcə mühüm vəzifəsidir. Ənənələr uşaqların həyatına zinet verir. Ənənələr içərisində yaşayarkən uşaqlar özlərini öz kollektiv qanunları şəraitində hiss edirlər. Onlar bu ənənələrlə fəxr edirlər və bu ənənələri daha da yaxşılaşdırmağa çalışırlar. Belə ənənələr olmasa, düzgün tərbiyə olmaz. Öz ləyaqətinə hörmət edən və öz kollektiv simasını hiss edən qüdrətli kollektiv olmasa, düzgün tərbiyə mümkün deyildir.

Beləliklə, ictimai rəy və ənənələr vahid məqsəd və vahid hərəkətlə birləşmiş məktəblilərin birliyini – kollektivini yaradır. Kollektiv mü-təşəkkil, idarə orqanlarına malik, intizamlı və məsuliyyət hiss edən gruppdur. Kollektiv sağlam bəşər cəmiyyətində ictimai orqanizmdir.

Kollektivin gücü ilə uşaqlarda olan yaxşı cəhətləri aşkar etmək olur. Kollektiv uşaqlarda daha yaxşı, daha maraqlı cəhətlər layihə halında nəzərə almaq, görmək kimi bacarıqları tərbiyə edir. Kollektiv hər bir məktəblidə gizli halda olan quruculuq qüvvəsinin üzə çıxmasına, inkişaf etməsinə şərait yaradır. Kollektiv üzvləri kollektivin mənafeyini axıra qədər üstün tutmalıdırlar.

XV FƏSİL

ƏXLAQIN TƏRBİYƏ OLUNMASI

15.1. Əxlaqın mənşəyi və mahiyyəti

İnsan, cəmiyyət uzunmüddətli tarixi inkişafın məhsuludur. İnsan cəmiyyətinin ilkin birliyi olan qəbilə, tayfa quruluşu dövründə müəyyən normalar formalaşmışdır. Bu normalar əmək prosesində təşəkkül tapmışdır. Əmək sosial inkişafın ilkin mühərrikidir. İnsanlar əmək prosesində müxtəlif alətlər düzəldərkən müəyyən münasibətlərdə olub, konkret olaraq sadə davranış normalarını yerinə yetirirlər. Ən sadə ictimai münasibətlər, həyat fəaliyyətinin idarə edilən qaydası əmək prosesində yaranır. Tədricən sadə davranış qaydaları – davranışın əxlaqi tənzimi təşəkkül tapır. **İnsanların əməyə, bir-birinə, ailəyə, cəmiyyətə, dövlətə olan münasibətlərini müəyyən edən və tarixən təşəkkül tapmış mənəvi və hüquqi davranış normalarına əxlaq deyilir.**

İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə əxlaq, davranış normaları zənginləşir, mürəkkəbləşir. Sadə davranış normaları ümumbəşəri mahiyyət daşıyır. Ümumbəşəri əxlaqın məzmununa hər şeydən əvvəl sadə əxlaq normaları, cəmiyyətin min illər ərzində inkişafı nəticəsində hər cür bəşəri birgəyaşayış mənəvi dəyərləri daxildir. Başqasının dərdinə şərik olmaq, mehribanlıq, nəzakət və s. fəzil əxlaqi keyfiyyətlər lap qədimdən yüksək qiymətləndirilmiş, yalançılıq, xəyanət, satqınlıq, daşqəlblik və digər rəzil əxlaqi anlayışlar pislənmişdir.

İkincisi, əxlaqda ümumbəşəri ünsürlərə əxlaqi həyəcanların, ehtirasların və hisslərin bəzi ümumi psixoloji formaları da aid edilə bilər. Qəbahətli iş görmüş bir adamın üzündəki həyə qızartısı müxtəlif insanlarda ümumi psixofizioloji mexanizmə malikdir. Bu qızartını hərə bir cür qiymətləndirə bilər və hər kəs belə qızartıdan utanır. Deməli, əxlaqi normaların, qadağaların, tələblərin, hiss və tələbatların, qiymətlərin məzmunu, sosial mənası mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Üçüncüsü, ümumbəşərilik bəşəriyyətin əxlaqi təcrübəsində fəzil mənəvi dəyər kimi formalaşmışdır ki, onu müxtəlif insanlar öz əxlaqları vasitəsilə yaşatmışlar. Sosial mənşəyindən və tutduğu mövqeyindən asılı olmayaraq, insanın ləyaqəti haqqında bütün insanların başlanğıc əxlaqi bərabərliyi haqqında, cəmiyyətdə humanist qarşılıqlı münasibətlərin zəruriliyi haqqında təsəvvürlər və s. insanların çox

böyük nailiyyətləridir. Bəşəriyyətin öz kökləri ilə minilliklərin dərinliklərinə gedib çıxan mədəniyyətin sadə, lakin çox qiymətli irsinə qayğıkeş münasibət, insanların bir-birinin sevincinə, kədərinə, dərdinə şərik olmaq, qarşılıqlı anlaşma, düzgün, ədalətli özünüqiymətləndirmə, özünənəzarət, fikir və hisslərin incəliyi, zərifliyi və həssaslığı sahəsində əxlaqi-psixoloji qabiliyyətlərin inkişafı, insanın yaradıcı, ahəngdar inkişafının norma, prinsip və ideallarının həyata keçirilməsi dünyanın humanist əsaslar üzərində yenidən qurulması vəziyyətlərini həyata keçirən ədalətli sosial münasibətlərinin nəci, humanist məzmunu əxlaqın ümumbəşəri məzmununu təşkil edir.

Tarixboyu əxlaqın mahiyyətinə müxtəlif yanaşmalar olmuşdur:

1. Əxlaq müdriklik təcrübəsidir;
2. İnsanın tərbiyə məktəbi, ona yaxşılıq etməkdir;
3. Şəxsiyyətin ölməzliyini təmin edən ilahi vəsiyyətlərin yerinə yetirilməsidir;
4. Əxlaq ən yüksək zövqdür;
5. Əxlaq fərdin davranışından razı qalmasıdır;
6. Səadətə nail olmağın ən qısa yoludur;
7. Əxlaq şərəfin qiymətli, uca xidmətində durmaqdır;
8. Əxlaq qəti borcun icrasıdır;
9. Cəmiyyətdə qaydanın mühafizə edilməsi alətidir;
10. İnsanların qarşılıqlı münasibətlərində düzlüyün təmin edilməsidir;
11. Ədalətsiz gerçəkliyin ifşa edilməsidir;
12. Özünü mühakimə etməkdir;
13. İdeala xidmət və ədalətli həyat quruluşunun bərqərar edilməsidir;
14. Qarşılıqlı anlaşma və insanların yekdilliyi vasitəsidir;
15. İnsan həyatının ən yüksək mənasıdır və s.

Beləliklə, əxlaq tarixən təşəkkül tapmış davranış normalarının məcmuyudur.

Əxlaq bəşəriyyətin sosial-tarixi inkişafının hər bir mərhələsində məzmunca müxtəlif vəziyyətləri yerinə yetirmiş və yetirir. Bəşəriyyətin əxlaqi təcrübəsi tarixi laboratoriyadır. Əxlaq insan üçün davranışın əvəzedilməz «kompası» rolunu oynayır. Bu kompas ictimai həyatda, insan mədəniyyətinin xüsusi aləmində–sosial sərvətlər aləmində bələdləşməyə imkan verir. Əxlaq bələdləşmə, normalar, qadağalar, qiymətlər, ideallar sistemi vasitəsilə insanların davranışını tənzim edir.

Əxlaqın müxtəlif funksiyaları vardır. Bu funksiyalara tənzimedic, tərbiyəvi, dərkətmə, qiymətləndirici, istiqamətləndirici, kommunika-tiv və s. daxildir. Əxlaqın həmin funksiyaları qarşılıqlı surətdə həyata keçirilir. Bununla belə, tənzimedic funksiya əxlaqın başlıca funksiyası hesab edilir. Əxlaqın tənzimedic funksiyası təkcə davranışın tələbləri vasitəsilə deyil, həm də hüquq normaları vasitəsilə həyata keçirilir. Lakin əxlaq normaları hüquq normalarından fərqlənir. Əxlaq normaları hüquq normalarına nisbətən çox qədimdir. Hələ hüquq normaları yox ikən insanlar arasındakı münasibətləri əxlaq normaları, qaydaları tənzim edirdi. Əxlaq normalarını xalq yaratmış və sonradan dövlətin və ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi baxımından hüquq normaları kimi formalaşmışdır. Əxlaq normalarının pozulması hüquq baxımdan cinayət hesab olunur.

Əxlaqi və hüquqi tənzimətmə bir-birilə vəhdət təşkil edir. Buna baxmayaraq, əxlaq və hüquq heç də eyni deyildir. Əxlaq fərdi ictimai münasibətlərin kompleksidir. Hüquq əxlaqi münasibətləri tənzimləyən inzibati idarəetmə anlayışdır. Əxlaqın müxtəlif funksiyaları davranışın tənzim edilməsində qarşılıqlı surətdə bir-birini tamamlayır.

Əxlaq insanların ünsiyyətinin xüsusi forması kimi təzahür edir. Bu ünsiyyətdə sosial mühitə, cəmiyyətə və dünyaya sərvət münasibəti vardır. Əxlaqi normalar şüurda qarşılıqlı asılılığın və tabeliyyətin müəyyən sistemində təzahürünü tapır. Hər bir insan istər ictimai rəy, istərsə də özünün vicdanı qarşısında öz əməllərini əsaslandıraraq, qiymətləndirərək onları motivləşdirməli olur. Motiv davranışın əxlaqi cəhətdən dərk edilmiş niyyətidir, motivasiya isə müəyyən şəkildə qarşılıqlı əlaqədə, dünyagörüşü cəhətdən bir-biri ilə tabelikdə olan motivlərin sistemidir. Əxlaqi qiymətləndirmə şəxsiyyətin davranışını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Özünüqiymətləndirmə insanın davranış və əməllərinin müstəqil, öz bildiyi kimi müəyyən etməsidir. Özünüqiymətləndirmə vicdan və borc hissi ilə sıx əlaqədə olub, özünüəzarətin mühüm vasitəsi kimi təzahür edir.

Vicdan insanın davranışının ən qədim tənzimləyicilərindən biridir. Vicdan şəxsiyyətin özünüdərkətmə və əxlaqi özünüəzarət aləti olub, əxlaqın sosial məzmununu müdafiə edir. «Vicdan əxlaqi intuisiyaya əsaslanan insan ruhunun caynaqlarıdır» (R.Rollan). Dünyada ən ağır cəza vicdan əzabıdır. Vicdan əxlaqi instansiyadır, onsuz əxlaqi şüurun tam dəyərli işi mümkün deyildir.

Borcun dərk edilməsi şəxsiyyətin əxlaqi şüurunun mühüm əlamətlərindən biridir. Əxlaqın ictimai tələbləri şəxsiyyət qarşısında ağıllı

başə düşülmüş vəzifə, cəmiyyət, kollektiv və özünün qarşısında davranış üçün məsuliyyət şəklində durur. Bunların toplanmış ifadəsi boricdir. Vicdandan fərqli olaraq borc bu və ya başqa şəkildə motivləşdirilmişdir. Borc şəxsiyyətin öz iradəsini könüllü şəkildə bu və ya digər əxlaqi sərvətlərin əldə edilməsi, saxlanılması vəzifələrinə tabe etməsinin şəxsiyyətdaxili mənbəyi olmuş yüksək əxlaqi vəzifədir. Borc mənlilik şüurunun rəasional mexanizmi kimi iradi niyyətlərlə, vicdanla, şəxsiyyətin bütün daxili meyilləri, həyəcanları, səyləri ilə sıx bağlıdır. Borcda insanın təkə cəmiyyət qarşısında deyil, həm də onun öz qarşısında duran yüksək vəzifələri möhkəmlənir.

Bələliklə, borc, vicdan, şərəf, ləyaqət, namus, qeyrət, abır, həya, mərdlik, halallıq, saflıq, paklıq və s. fəzil əxlaqi anlayışları yetişməkdə olan gənc nəsə tərbiyə etmək tarixin bütün mərhələlərində yüksək cəmiyyət kəsb etmişdir. Yüksək milli-mənəvi dəyər kimi uşaqə tərbiyə olunan fəzil əxlaqi anlayışların məzmunu Məhəmməd Peyğəmbər ələhissalamın müqəddəs kəlamalarında, şairlərin, ədiblərin, filosofların, pədaqoqların əsərlərində, nəsihətlərində parlaq formada əks olunur. Nümunə üçün XIX əsr klassik Azərbaycan pədaqoqu Abbasqulu ağı Bakıxanovun nəsihətlərinə nəzər salağ:

- Hər kəs vəzifədə, elmdə və yaşıda sənədən böyüksə, ona hörmət elə, ta ki, sənədən kiçiklər də sənə hörmət etsinlər...

- Hər kəsi görən zaman ona salam ver. Əgər o, sənə bir söz desə, ədəb və təvazölə ona cavab ver ki, hamı sənə sevsin.

- Elə adamlarla otur-dur ki, böyüklər onları yaxşı hesab edirlər. Əclaf və hərzə danışan adamlardan kənar göz ki, sən də onlar kimi olmayasan.

- Bir adamı ehtiyac içində görəndə nə qədər bacarırsan ona kömək et ki, sənə bir şeyə ehtiyacın olanda başqaları da sənə kömək etsin.

- Heç kəsin pisliliyini başqasına söyləmə. Çünki əgər o şəxs sənə düşməndirsə, bu sözləri hamı adama çatdırar. Əgər dostdursa, sənə haqqında pis fikrə düşər.

- Yalan danışmaqdan çəkin, çünki hər kəs sənə bu xasiyyətini bilirsə, doğru sözünə də inanmaz.

- Hər kəs başqasının eybini sənə açıb desə, ondan uzağ ol. Çünki o, sənə də eybini başqasına söyləyər...

- İnsan qəzəbli olanda onun ağılı yerindən oynayır. Elə hallarda özünü hər şeydən çəkindir və hər işi acığın keçəndən sonra icra elə.

- Sənə tapşırılmayan işi görməyə çalışma. Çünki ondan xeyir görməzsən və öz işindən də geri qalarsan.

- Tənbəllikdən qorx ki, o bütün eyblərdən daha pisdır. Çünki bu dünyada heç bir şey işsiz deyildir.

- Bir şey o biri şey olmadan yaşaya bilməz. Sən də onlardan birisən. Əgər işsiz qalsan, daş və palçıq səndən daha yaxşıdır. Çünki onlar bir ev tikməyə yararlıdır.

- Elm və kamalı əldə etməyi hər şeydən əziz tut. Çünki hər şeyi onların vasitəsilə əldə edirlər.

- Başqasına pislik etməyə çalışan bir adama yaxşılıq eləmə. Bu, pislərə yaxşılıq etmək, yaxşılara pislik etmək kimi bir şeydir.

- Hər sözü eşidən kimi inanma. Çox ehtimal, o sözü deyən adamın bir qərəzi var və ya o, özü işin həqiqətindən xəbərsizdir. Həmin eşitdiyin sözün düzgün olduğunu başqa yerdən də öyrənməyə çalış!

- Unutma, çox olur ki, biz bir işin necəliyinə inanırıq, amma sonra məlum olur ki, məsələ başqa cürdür.

- Şuxluq və boz zarafatı özünə adət eləmə ki, nəzərlərdə yüngül görünərsən və istehza etdiyin mövqedə xalq səndən inciyər və haqqında pis fikirlərə düşər.

- Mübahisə zamanı əgər birisinə qalib gəlsən, elə etmə ki, onun nədanlığı orada oturanlara məlum olsun. Çünki belə olduqda o ürəyində sənə kin bəsləyər və intiqam almaq üçün fürsət axtarar.

- Söhbət zamanı başqalarının danışığına mane olma. Mümkündür, hiyləgər bir şəxs səhv edib öz sirrini açsın və düşmən sənə xeyrini deyə. Amma sən çox danışsan belə nöqsanlar sənə tərəfindən baş verər.

- Rahatlıq vəziyyətin yaxşılığındadır, mal, dövlət və vəzifədə deyildir. Çox olur ki, bir kəsib zəhmətlə bir parça çörəyi tapıb rahatlıqla yesin, amma dövlət və cəlal sahibi öz işlərinin dolaşıqlığı üzündən möhnət və qorxu içində yaşasın.

- Sənə bir müsibət üz versə, döz! Çünki, əldən gedən bir də qayıtmaz və geri dönməz. Amma iztirab üzündən gələcək işlərin tədbirindən də qafil olarsan.

- Öz dərddini başqalarına söyləmə ki, əgər düşmən olsalar, sənə rixşənd edib qüvvətlənərlər, əgər biganə olsalar, onların nəzərində hörmətdən düşərsən və əgər dost olsalar, onların qəmlənməsinə səbəb olarsan ki, bu da sənə dərddini təzələr...

- Xəsis adam dolanacağı çətinliyi qorxusundan ağır həyat keçirər. Təbəbbürlü adam xalqın nəzərində xar olar və xudbin adam xəcalət çəkməkdən qorxub başqalarının məzhəkəsinə alət olar. Qəzəbli adam başqalarının günahları üzündən özünə əzab verir.

- Paxıllıq qabiliyyətsizlik əlamətidir. Öz hünərinə inananlar başqalarından çox müvəffəqiyyət əldə edir. Hünərsiz adam tərəqqiyə çatmağı bacarmadığı üçün başqalarının tənəzzülünü arzulayar ki, onunla bərabərləşsin.

- Paxıllıqdan daha bədtər yandırıcı od yoxdur. Paxıl adamlar heç vaxt rahat yaşaya bilməz. Onun öz dərdi və başqalarının sağlığı hər ikisi ona müsibət olar.

- Hər is adam həmişə kədərli olar. Çünki o nə qədər dövlət qazansa elə bilər ki, azdır.

- Düşmənin təvazö və mehribanlığına inanma. ehtimal et ki, o, səni aldadır və ya zəifdirsə, fürsət vaxtını gözləyir.

- Başqalarının səni tərifləməsi ilə sən istedadlı olduğunu zənn etmə, bəlkə onun bir məqsədi vardır və bu təriflərlə öz müddəalarını pərdələmək istəyir.

- Hər mənəbdə olsan öz haqqını bil ki, özünü olduğundan nə aşağı tut, nə də yuxarı.

- Xəliq sənin əhvalının necə olduğundan tez xəbər tutmaz. Sənin öz dilindən çıxan sözlərlə onlar sənin yaxşı və ya pis halda olduğunu öyrənirlər. Belə ki, dilini yaxşı saxla və deyilməsi lazım gəlməyən sözlərdən özünü çəkindir.

- Hər işi öz ağılının təsdiqi ilə gör...

- Bilmədiyin bir işi inkar etmə!

- Bil ki, təvazökar və şirindilli adamın dostları da çox olar.

- Dostu çox olan adamlar xoşbəxt dirlər. Dostun sənin dərdinə şorik olmağından yaxşı nə var? O sənin nöqsanlarını göstərər və ehtiyac zamanı kömək edir.

- Dünya malını sevən və mövqe axtarmağa həris olan adam dostluğa yaramaz. Çünki, o, həmişə öz xeyrini güdüb, başqalarına ziyan verməyə çalışır.

- Hər işdə qərəz sahibi olmayan, özündən ağıllı adamlarla məsləhətləş. Tək adamın ağılı hər işin səlahiyyətini tam bilə bilməz...

- Yaxşıliq vasitəsilə azad xislətli adamı özünə bənd edə bilərsən, amma əziyyət verdiyin zaman hamı səndən qaçar.

- Çox yeməkdən özünü qoru ki, bədənin sağlamlığına və ağıla ziyanı vardır.

- Hər ürəyin istəyəni eləmə, bəlkə ağılı istəyəni icra et. Çünki ancaq ağıl yaxşı və pisi bir-birindən ayıra bilər.

- Ağıldan və elmdən daha yaxşı bir dövlət yoxdur. Çünki onlar həmişə səninlə olar və heç kəs onları sənin əlindən ala bilməz.

- Bir adama nəsihət vermək istəyir, onun işinin səlahiyyətini demək istəsən, xəlvətdə də ki, xalq arasında qəbul etmərə. Hələ bəlkə səndən inciylər də.

- Hər nə vədə vermişənsə, onu yerinə yetirməyə çalış ki, başqa vədə verəndə onun icra ediləcəyinə inansınlar.

- Nə qədər imkanın varsa başqasının verdiyi şeyi qəbul eləmə. Çünki bu zaman sən onun yanında alçalarsan, o isə böyük görünər.

- Bu günə görə biləcəyin işi sabaha qoyma, bəlkə sən sabah onu edə bilmədin.

- Düzliyi özünə şüar elə. Hər kim ayrılığa qurşansa, onun həyası və dini əldən gedər və xalq içində rüsvay olar...

- İnsanın şərəfi öz qabiliyyəti ilədir, nəslinə görə deyildir ki, qabil övladın ona ehtiyacı yoxdur. Naxələf övlad isə nəslinin adını batırar.

- Özünə rəva görmədiyin bir işi başqasına rəva görmə ki, onun əvəzində bir başqasından cəza alarsan...

- Hər bir sözü desən və ya nə işi görsən arxayın olma ki, sən xəlvətdəsən və heç kəs ondan xəbər tutmaz. Çox olar ki, o söz və əməlin üstü açılar. Belə ki, hər pis işi görən hamı cür düşünürsə də çox çəkməz rüsvay olar.

- Heç kəsə zərər verməyə razı olma və öz hesabında pak ol, əmanətə xəyanət eləmə, ta Allahın qəzəbinə düşər olub xalq içindən qoyulmuş olmayasan.

- Qohum-qardaşla və onlara bağlı olan adamlarla mehriban olub, onlara kömək etməyə çalış ki, onlar da sənə mehriban olsunlar.

- Qonşularla və yerli əhali ilə yaxşı davran, ta ki, səninlə də o sayaq müdara etsinlər. Bil ki, sən təksən, onlar isə çoxdurlar. Birin çoxə ehtiyacı aydındır.

- Bədməcəzlərdən və bədməcəzlikdən həzər elə ki, bütün gözəl xasiyyətləri heçə endirər. Bədməcəz adam öz xasiyyətindən əzab çəkdiyi halda, xalqdan nə gözləyə bilər?

- Bir adama yaxşılıq etdinsə, ona kinayə edib boynuna minnət qoyma ki, bununla etdiyin yaxşılıq öz əhəmiyyətini itirər və xoşluq əvəzinə aralıqda küdurət baş verər.

- Ağıllı adam odur ki, öz eyibini başqalarının eyiblərindən artıq görə və öz hünərini başqalarının hünərindən az hesab edə.

- Heç kəsin ədavətini ürəyində saxlama ki, qəlb, rahatlığını və dinini pozar.

- Sənin haqqında bir kəsin pis danışdığını eşitdikdə tezliklə hamı adama bunu çatdır ki, sözün düz və ya yanlışlığı onun öz hərəkət və sözlərindən məlum olar.

- Mal-dövləti sərf edərkən israfə yol verməməlidir. Çünki başqa daha vacib yerdə sərf etmək lazım gəldikdə əldə olmaz.

- Sən pis iş görəndə ondan heç bir mənfəət görməzsən, əvəzində bədnamlıq sənə qalar.

- Yaxşı əməldən iki dəfə zövq alarsan, birincisi, onu edəndə, ikincisi onun əvəzi sənə çatanda.

- Öz ömrünü elə bir işdə tələf etmə ki, axırda onu tərk etməli olasan.

- Bir işi görəndə əvvəlcə yaxşı düşün və sonra icrasında ehməllik etmə. Çünki bir işi dərk etmək üçün çox vaxt lazımdır, amma icrası üçün fürsət qənimətdir.

- Kəsiblikdən və biçarəlikdən şikayətlənmə ki, səndən daha çox kəsib və daha böyük biçarələr vardır. Onlar sevinərdilər ki, sənin vəziyyətində olsunlar.

- İnsanlar surət və səsdə müxtəlif olduqları kimi, elm və əxlaqda da bir-birindən fərqlidirlər. Biz Allahı haqim bilirək və irad tutmaq olmaz ki, nə üçün o birini belə, digərini elə yaratmışdır.

- Hər istədiyin bir iş baş tutmazsa, yaxşı fikirləş, bəlkə sən özün ona səbəb olmuşsan. Çox olmuş ki, işləri ağılınızın göstərdiyi kimi etmirik və sonra başqalarından şikayət edirik...

- Hər halda, etiqada riayət etmək lazımdır. Belə ki, hər fikirdə israfə yol versək xeyir görmərik. Mehribanlıq gözəl xasiyyət olsa da, bəzən qəzəb də öz yerində bəyənilər. Deməli, ağıllı adam odur ki, hər işdə orta vəziyyəti özünə adət etsin.

- Bir günahkarı ona verilmiş layiqli cəzadan xilas etməyə çalışma. Çünki belə olduqda başqaları da günah etməyə cürət edib, yazıqlara əziyyət verərlər.

- Əgər bir günahsız nahaq cəzalandırırlarsa, mümkün qədər çalış onu bəladan xilas et.

- Bədbəxt o adamdır ki, başqasına yaxşılıq etmək əlindən gəlicə, onu etməyə.

- Hər işin varsa, özün onun yerinə yetirilməsinə nəzarət elə. Çünki heç kəs sənə mənfəətini öz mənfəətindən üstün tutmaz. Bundan başqa səliqələr müxtəlif olduğu üçün bu çox çətindir ki, başqası o işi sənə istədiyin dərəcədə hər cəhətdən yaxşı icra etsin.

- Köməksiz bir işi görmək mümkün deyildir. Çünki bir adam hər işi tək icra edə bilməz və bəlkə o işin xırdaqları ilə məşğul olub, mühüm cəhətləri unudar. Demək lazımdır ki, hər işi bir adama tapşırılanda özün də onun necə icra olunmasına nəzər yetirəsən.

- Öz qüvvət və istedadının dərəcəsinə boynuna iş götür, nəinki nəfsin istədiyi qədər. Məlumdur ki, adam çox dalınca qoşduqda az-
dan da əli çıxar.

- Hər kəsə öz halına münasib yaxşılıq elə. Çox olmuş ki, cüzi bir
şey böyük şeydən daha çox bir adamın karına gəlir...

15.2. Əxlaqın tərbiyəedilməsinin vəzifələri və komponentləri

Əxlaqın tərbiyəedilməsinin vəzifələri insanların sosial mövqeyin-
dən irəli gəlir. Əxlaq məktəbli şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm
əhəmiyyət kəsb edir. Məktəblilərdə fəaliyyət və ünsiyyət prosesində
dünyaya, adamlara müəyyən münasibətlər yaranır. Onlar oyunda, tə-
limdə, idmanda, əməkdaşlıqda bir-biri ilə ünsiyyətə girir və müəyyən davra-
nış normalarının yerinə yetirilməsinə, həmin normaların gözlənilmə-
sinə nail olurlar.

Əxlaqın tərbiyəedilməsinin vəzifələrinə uşaqları, yeniyetmə və
gəncləri müntəzəm olaraq cəmiyyətin əxlaq normalarına cəlb etmək,
şagirdlərin özlərinin müsbət əxlaqi təcrübəsini formalaşdırmaq, on-
larda milli mənsəbiyyətin və milli şüurun inkişafına nail olmaq və s.
daxildir. Bunlarla yanaşı, uşaqların əxlaqi cəhətdən tərbiyə olunması
vəzifələrinə konkret olaraq aşağıdakıları daxil etmək zəruridir:

1. Məktəblilərin cəmiyyətə münasibətini müəyyən edən əxlaqi key-
fiyyətlərin formalaşdırılması;
2. Əməyə vicdanlı münasibətin tərbiyə edilməsi;
3. Adamlarda əxlaqi münasibətlərin formalaşdırılması;
4. Şəxsiyyətin özündə, öz davranışında əxlaqi münasibətlərin for-
malaşdırılması;
5. Əxlaqi şüurun və əxlaqi davranışın tərbiyə edilməsi.
6. Məktəblilərin ailə həyatına hazırlanması.

Bu mühüm vəzifələr bir-biri ilə sıx əlaqədə həyata keçirilir. Məktə-
bli şəxsiyyəti növbə ilə hissə-hissə deyil, bütövlükdə müntəzəm hə-
yata keçirilən tədbirlər nəticəsində formalaşır.

Əxlaq tərbiyəsinin komponentlərinə¹ vətənpərvərlik, milli iftixar
hissi, humanizm, böyüyə hörmət, şərəf və milli ləyaqət, dostluq və
yoldaşlıq, şüurlu intizam, iradi keyfiyyətlərin tərbiyəsi və s. daxildir.
Bunları bir-bir nəzərdən keçirmək komponentlərin mahiyyət və məz-
mununun daha düzgün, dəqiq dərk olunmasını təmin edərdi.

¹ Komponent latın sözü olub tərkib, hissə deməkdir.

15.2.1. Vətənsəvərliyin tərbiyəsi

Vətənsəvərlik əxlaq tərbiyəsinin mühüm komponentlərindən biridir. Vətənsəvərlik hissi vətənlərin yaranması ilə insanlarda təşəkkül tapmış ən müqəddəs hisslərdən biridir. Xalq şairi S. Vurğun «Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq» adlı əsərində yazırdı ki, insan hissləri içində ən müqəddəs, ədəbi, tərəqqi və inkişafa təkan verən amillərdən biri, bəlkə də ən mühümü vətənsəvərlikdir. Xalq eşqi, Vətən məhəbbəti insanın həyat nəfəsidir. İnsan ömrünün ən böyük zینəti, onu yaşadan ən qadir qüvvə vətənsəvərlik hissidir. bu hiss bugünkü körpələr nəslinin təlim və tərbiyəsinin əsas ruhu, çarpan ürəyi, düşünən beyni olmalıdır. Bu gün quduz ermənilərə qarşı mübarizə aparən oğulların ürəyi məhz, vətənsəvərlik hissləri ilə döyünməlidir.

Azərbaycan xalqı min illər ərzində Vətəni yadellilərdən qorumuş, bəzən məğlub olsa da əyilməmiş, düşməyə qarşı mübarizəni dayandırmamışdır. Xalqımız öz müstəqilliyini hər şeydən üstün tutaraq bütün yaradıcılıq imkanlarından istifadə etmiş, öz suverenliyinə nail olmuşdur. Vətənin mənafeyi, doğma torpağın qorunması, onun daha da inkişafı xalqımız üçün hər şeydən əzizdir. Azərbaycan milli vətənsəvərliyin həyatverici qüvvəsi böyük çətinliklərin aradan qaldırılmasına şərait yaradır. Milli Azərbaycan vətənsəvərliyi xalqımızı bütün çətinliklərlə mübarizəyə ruhlandırır və bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün yollar göstərir. Milli vətənsəvərlik xalqımızın keçmiş mütərəqqi ənənələrinə dərin hörmət və ehtiramla yanaşır. Azərbaycan milli vətənsəvərliyi adamların gündəlik fəaliyyətində – həm xırda həyatı işlədə, həm Vətənin mənafeyi və xoşbəxtliyi üçün öz həyatından keçməkdə təzahür edir.

Azərbaycan milli vətənsəvərliyinin əsasını xalqımızın öz Vətəninə hədsiz sədaqət və məhəbbəti, respublikamızda yaşayıb yaradan etnik qrupların, millətlərin əmək adamları arasındakı dostluq təşkil edir. Azərbaycan xalqı heç vaxt hər b istəməmiş, həmişə qonşu dövlətlərlə sülh və dostluq şəraitində yaşamağı üstün tutmuş və tutur.

Milli Azərbaycan vətənsəvərliyi qəhrəmanlıq, mərdlik, cəsurluq mənbəyidir. Milli Qəhrəman Bəxtiyar İsmayılovun özünü qranatı ilə erməni tankının altına atıb 30 döyüşçünü ölümdən xilas etməsi Vətənə məhəbbətin parlaq nümunəsidir. Azərbaycan vətənsəvərliyinin mənbəyi ondan ibarətdir ki, xalq özü özünün müstəqil dövlətini yaradıb dinc quruculuq işlərlə məşğul olur. Buna görə də Vətənimizin

keçmişini, qabaqcıl, mütərəqqi adamların xalqımızın mənafeyi uğrunda necə mübarizə apardıqlarını şagirdlərə öyrətmək lazımdır.

Vətəninə, xalqına, dövlətinə məhəbbət hissi mürəkkəb hissidir. Bu hiss öz rişələrini ailəyə, ata və anaya, yaxınlara məhəbbətdən alır. Ona görə də ilk növbədə uşaqlarda Vətənə məhəbbəti tərbiyə etmək üçün ailəyə, doğma yurda, doğma kəndə, şəhərə, doğma təbiətə məhəbbətdən başlamaq lazımdır. Bu zəmində vətənsevərlik tərbiyəsi həm təlim prosesində, həm də dərindən xaric tədbirlərdə həyata keçirilməlidir. Lakin etiraf etməliyik ki, bugünkü gənclərin əksəriyyəti xalqımızın, yaşadığımız torpağın varlığını, onun böyük tarixini, gözəl xüsusiyyətlərini, təbii sərvətlərini, onun gözəl insanlarını tələb olunan səviyyədə bilmir. Əlbəttə, bunları bilmədən Vətəni sevmək, vətənsevər olmaq xeyli çətindir, hətta qeyri-mümkündür. Bunun üçün xalqımızın həm sevincli, həm də hüznlü günlərini əks etdirən tarixi günlərdən istifadə edilməlidir. Şagirdlərin Şəhidlər Xiyabanına ziyarətlərini təşkil etmək, Milli Qəhrəmanların abidələri önünə aparmaq, disputlar və debatlar təşkil etmək, bədii əsərləri, kinofilmləri müzakirə etmək və s. tədbirlərdən istifadə edilməlidir. Unutmaq olmaz ki, hər bir insanın tarixi əhəmiyyəti onun Vətənə xidməti ilə, insanlıq ləyaqəti isə onun vətənsevərliyinin gücü ilə ölçülür.

Vətənə sədaqətliklik – xalqa, doğma torpağa, xalqın maddi və mənəvi sərvətlərinə, adət və ənənələrinə məhəbbət, bağlılıq və vurğunluqdur. Doğma torpağa məftunluq, onun qayğısına qalmaq Azərbaycan xalqının nəcib əxlaqi keyfiyyətlərindəndir. Torpağa, ana yurda – Vətənə məhəbbət və hədsiz səadət mənaəviyyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsidir və buna görə də təbii olaraq həmin keyfiyyət həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatımızda həmişə vəsf edilən yüksək mənəvi dəyərlərdən biri olmuş, belə bir dəyər olaraq da qalmaqdadır. Vətənə sədaqətliklik - insana cəsarət, qüvvət verən, onda fədakarlıq və qəhrəmanlıq qeyrəti yaradan, mübarizədə sarsılmazlıq və qələbəyə inam, Vətənin rifahı naminə daha böyük fəaliyyət əzmi aşıl原因, insanda xeyirxahlıq hissləri tərbiyə edən çox qüdrətli və müqəddəs dəyərdir.

Vətənə sədaqətliklik hissənin aşıl原因ması və qüvvətləndirilməsi yetişən nəslin tərbiyəsində xüsusi yer tutur. Uşaq və yeniyetmələrin, gənc oğlan və qızların vətənsevərlik ruhunda tərbiyə olunmasında indi həmişəkindən daha artıq qayğı göstərilməlidir. Çünki müstəqillik yolunda qətiyyətlə addımlayan Vətənimizin gələcəyi və taleyi bugünkü gənc nəslin hansı ruhda tərbiyə olunmasından asılıdır.

Bu məqsədlə ulu öndərimiz Heydər Əlirza oğlu Əliyev gənclərin I Formunda məşhur çıxışında demişdir: «Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir, keçmişi yaxşı bilməlidir, dilimizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz. Hər bir gənc vətənpərvər olmalıdır. Vətənpərvərlik böyük bir məfhumdur... Vətənə sadıq olmaq, Vətəni sevmək, torpağa bağlı olmaq – budur vətənpərvərlik».

Vətənə sadıqlıq tərbiyəsinin mühüm bir mənəvi dəyər kimi kiçik yaşdan yetişən nəsə aşılamaq keçmiş dövrlərdə də xalqımızın qabaqcıl övladlarını daim düşündürmüşdür. Azərbaycanın ziyalı nümayəndələri, maarifpərvər şair və yazıçıları, mütəfəkkir övladları öz əsərlərində doğma yurdun gözəlliyini məhəbbətlə vəsf etmiş, «Vətən», «Xalq», «Ana» anlayışlarını sinonim kimi işlətmişlər. Dahi N. Gəncəvinin Bərdə şəhərinin təsvirinə həsr etdiyi şəri, yaxud Ana yurdu olan Gəncə şəhəri ilə bağlı aşağıdakı misraları buna əyani sübutdur:

«Düynləmişdir mənim yaxamı doğma Gəncə,
Yoxsa İraq xəzinəsi qismətim idi mənə.
Dünya məni səsləyib söylədi ki, ey qulam,
Gəncəlisən, Gəncədə ömr edərək al ilham»

Mənəvi dəyərlərdən istifadə etməklə məktəblilərdə Vətənə məhəbbət, Vətəni qorumaq və Vətən qeyrətini çəkmək tərbiyəsinə həyata keçirmək niyyəti ilə aşağıdakı vəzifələrə nail olmaq lazımdır:

1. Məktəblilərdə Azərbaycan Demokratik Dövlətinin müstəqilliyi, torpaqlarımızın düşmən tapdağından azad olunması, bazar iqtisadiyyatı şəraitində baş verən çətinlikləri aradan qaldırmaq uğrunda gedən mübarizədə bütün məcəllərə sinə gərməyi, xalqımıza dərin məhəbbət və sədaqətlə xidmət etməyi tərbiyə etmək;

2. Şagirdlərə Vətən yolunda, onun gələcək inkişafı və tərəqqisi naminə hər cür zəhmətə və fədakarlığa hazır olmaq əzmi aşılamaq, onlarda Vətənə sədaqət və məhəbbəti sözdə deyil, əməli işdə nümayiş etdirmək inamını tərbiyə etmək;

3. Gənc nəsə müstəqil Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xalqlar arasında milli həmrəylik, birlik, dostluq, qardaşlıq və azərbaycançılıq ruhu aşılamaq;

4. Şagirdlərdə kiçik yaşdan milli iftixar, mərdlik və qeyrətlilik hissələrini möhkəmləndirmək;

5. Məktəbliləri hər cür daxili və xarici düşmən qəsdindən, təxribat və mənəvi eybəcərliklərdən qorumaqla onlarda düşməyə nifrət hissini qüvvətləndirmək;

6. Şagirdləri milli orduya, erməni faşizmi ilə müharibədə igidliklər göstərmiş Milli Qəhrəmanlara, bu yolda şəhidlik zirvəsinə yüksəlmiş oğul və qızlarımıza sonsuz ehtiram və məhəbbət ruhunda tərbiyə etmək və s.

Qeyd olunan vəzifələri yerinə yetirmək baxımından Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərlərindən ustalıqla istifadə etmək yaxşı nəticə verir. Çünki Vətənə məhəbbət, onun düşmənlərinə nifrət həmişə vətənsəverlik hissini tərbiyə olunmasında həmişə başlıca mövzu olmuşdur. Tarixən Vətən ana qədər əziz tutulmuş, insanın qanına ana südü ilə hopdurulmuş müqəddəs bir varlıq, ulu bir məkan, sevgili canan, əcdadımızın mədfəni kimi vəsf edilmişdir.

15.2.2. Milli iftixar hissini tərbiyəsi

Milli iftixar və milli şüur vətənsəver insanlara xas olan sifətlərdəndir və bunları şagirdlərdə tərbiyə etmək vacibdir. Milli iftixar hissini tərbiyəsi hər bir adamın öz Vətəninə əldə etdiyi nailiyyətlərlə, xalqının yetişdirdiyi böyük tarixi şəxsiyyətlərlə qürurlanması deməkdir. Azərbaycan çətinliklərə, təzyiqlərə baxmayaraq, özünün zəngin mədəniyyətini yaratmış, elm, incəsənət sahəsində böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Ulu dastanımız «Kitabi - Dədə Qorqud»dan üzü bəri klassik yazıçılarımız və mütəfəkkirlərimizin əsərlərində başlıca məsələ insanın azadlığı uğrunda mübarizə dayanır. Azərbaycan xalqı özünün tarixi şəxsiyyətləri, filosof və yazıçıları, alimləri, generalları ilə fəxr edir. Azərbaycan xalqı dünya ədəbiyyatına Nizami, elm aləminə Bəhmənyar, N.Tusi, Lütflizadə kimi alimlər bəxş etmişdir. Milli iftixar hissi vətənsəverlik tərbiyəsinin ruhunu təşkil edir. Şagirdlərimiz mənsub olduğu xalqın, millətin varlığı ilə fəxr etdiyi, onun eşqini müqəddəs bir məşəl kimi öz qəlbində yandırdığı, öz vətəndaşlıq borcunu dərk etdiyi zaman əsl vətənsəver olur.

Müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan xalqı hazırda özünün maddi və mənəvi tərəqqi dövrünü yaşayır. Xalqımızın yaşamaq və yaratmaq qabiliyyətləri inkişaf edir. Buna görə də xalqımız öz keçmişinin şərəfli və şanlı səhifələri ilə fəxr edir. Bu iftixar hissi məktəblilərimizə

düzgün çatdırılmalı, onlara düzgün istiqamət verilməlidir. Danteni, Höteni, Şekspiri yaradan xalqlar dünya mədəniyyəti gülüstanında vüqarla gözdiyi kimi. Nizamini, Füzulini, N.Tusini, Şah İsmayıl Xətəini, Ü.Hacıbəyovu, C.Məmmədquluzadəni, F.Əmirovu, Q.Qarayevi, Niyazini, H.Əliyevi yaradan Azərbaycan xalqı da dünya mədəniyyəti xəzinəsinə verdiyi bu solmaz incilərlə, öz dəhası və istedadı ilə fəxr etməyə haqlıdır. Odur ki, müəllimlər ədəbiyyat, tarix və digər fənlərin tədrisində, bütün təlim-tərbiyə işlərində xalqımızın varlığını sadəcə ardıcıl keçməklə deyil, onun mənəvi həyatını böyük vüqar və iftixar hissi ilə şagirdlərə çatdırmalıdır. Yəni şagirdlər Vəqifin böyük bir şair olmasını, Cavanşirin böyük bir qəhrəman olmasını öyrəndikləri zaman onların azərbaycanlı olmaları, Azərbaycan torpağında yaranmaları ilə fəxr etməlidirlər. Məktəblilərə bu müqəddəs hiss, idrak və mərifəti aşılamaqda müəllimlər xüsusi iş aparmalıdır. Doğma xalqını anlayan, onu sevən nailiyyətlərindən ruhlanan məktəbli başqa xalqları da sevecək, onların mədəniyyət nümunələrindən istifadə edəcəkdir. Lakin öz xalqını, onun nailiyyətini dərk etməyən adam öz xalqının qədrini bilmədiyi kimi, başqasının da qədrini bilməz. Öz millətinə mənsub olmayan şəxs bəşəriyyətə də mənsub ola bilməz. Lakin öz xalqının mədəniyyətinə həddindən artıq aludəçiliyi xalqın müsibətinə səbəb olur. Onların üzündəki niqab götürülür və onlar ifşa olunurlar.

Müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan xalqının milli vüqar hissi daha da zənginləşmişdir. Tarixin gizli qalmış sirləri açılır, xalq özünün tarixi keçmişini, kimliyini dərk edir, düşməni ilə dostunu tanıyır. Bu istiqamətdə məktəblərdə çox ciddi işlər aparılır. İndi məktəblilər: Mən xalqım üçün nə etməliyəm? sualı ətrafında düşünür. Hər bir məktəbli öz xalqının bütün dünyada böyük şöhrət tapmasını, daha çox hörmət qazanmasını istəyir. İndi hər bir yuxarı sinif şagirdi: «Azərbaycan mənə nə vermişdir» sualı üzərində deyil, «Mən Azərbaycana nə verməliyəm» sualı ətrafında düşünür. Bugünkü məktəbli bütün dünyanı, bütün bəşəriyyəti dərk etmək üçün yaşadığı torpağı, mənsub olduğu xalqı, onun kimliyini, nəyə qadir olduğunu dərk etməli, insanlıq dərəcəsinə yüksəlməlidir. Bütün bunları nəzərə alan müəllim tədris materiallarını canlı, maraqlı və emosional şərh etməklə şagirdlərdə öz xalqının qəhrəman mübarizəsinə, onun apardığı, həyata keçirdiyi yaradıcılıq işinə, elm, mədəniyyət və incəsənət sahəsindəki şəxsiyyətlərinə hörməti tərbiyə edir, xalqının nailiyyətlərindən iftixar hissi duyar, xalqının dünya mədəniyyətində tutduğu yerlə fəxr edir.

15.2.3. Humanizmin tərbiyəsi

Humanizm latın sözü olub insan, insansevər deməkdir. Humanizm əxlaqın tərkib hissəsi olub, iqtisadiyyat və mədəniyyətin bütün sistemi ilə təyin edilir. İnsanlar arasındakı münasibətlərdə humanizm ən qiymətli əxlaqi keyfiyyətdir. Bir dəfə qədim dövrün «əxlaq peyğəmbəri» hesab edilən Sokratdan soruşurlar: «İnsanda ən çox nəyi qiymətləndirirsən?». Filosof tərəddüd etmədən cavab verir: «İnsaniyyəti». «Bəs insaniyyət dedikdə nəyi başa düşürsən?» sualına isə mütləq fəkkir: «insana layiq keyfiyyətləri» - deyər cavab verir. XVIII əsrdə İngiltərədə ictimai islahatlar uğrunda əzmlə mübarizə aparan məşhur yazıçı Çarlz Dikensə buna bənzər sual verilir: Siz bu qədər çalışıb nə islahatı keçirmək istəyirsiniz? Yazıçı: insana layiq keyfiyyətləri - deyər cavab verir. Hələ vaxtilə Azərbaycan maarifçisi, ləyaqətli müəllim S.M.Qənizadə deyirdi ki, yer üzərində heç bir məzhəb, din olmadığı zaman insanlar arasında insaniyyət və haqqaniyyət vardı. İnsanlar bir-birinə qayğı ilə yanaşırdı.

Humanizm adamlara, insana məhəbbət, hörmət, qayğı, inam, etibar deməkdir. Azərbaycan müstəqilliyini əldə edəndən sonra bütün maddi və mənəvi sərvətlər xalqın xidmətinə verilmişdir. İnsanlar arasındakı münasibətlər yoldaşlıq yardımı və qarşılıqlı əməkdaşlıq üzərində qurulur. Humanizm insanlara hörmət, fəal yardım, məhəbbət tələb edir. Humanizm belə hesab edir ki, hər bir insan, fərd bərabər dərəcədə xoşbəxt olmaq hüququna malikdir.

Humanizmin komponentlərinə hörmət, həssaslıq, ədalətlik, etibar, mərdlik və s. əlamətlər daxildir. **Hörmət** başqa insanların ləyaqətini, mənəvi sərvətlərini qiymətləndirmək deməkdir. **Həssaslıq** başqa adamları narahat edən, həyəcanlandıran problemlərə diqqət və qayğı ilə yanaşmaqdır. **Ədalətlik** başqa adama, onun fəzilət və qəbahətinə ədalətlə, qayğı ilə yanaşmaqdır. **Mərdlik** şəxsiyyətin iradi xassəsidir, təhlükəli hallarda və ya vəziyyətlərdə şəxsiyyətin mənəvi, əxlaqi təfəkkürünün fəal müdafiə olunmasıdır. Mərdlik ən çətin məqamlarda insanlarda məsələnin düzgün həllinə şərait yaradır, onları öz əqidələri naminə hərəkət etməyə yönəldir. Mərdlik ən yüksək insani xeyirxahlıqdır. Düşməyə nifrət həqiqi insanlıqdır.

Humanizm tərbiyəsi insana, onun maraqlarına, tələbatlarına, qabiliyyətlərinə hörmətlə yanaşmağı, insanlara diqqətli olmağı, onların müsbət cəhətlərinə üstünlük verməyi, adamlara təmənnəsiz kömək etməyi, təşəbbüskarlıqlarını düzgün qiymətləndirməyi tələb edir. Göründüyü kimi, humanizm insanların mənəvi mədəniyyətinin əsasını

təşkil edir. Humanizm şəxsi maraqları ümumbəşəri maraqlar səviyyəsinə qaldırır.

Humanist insanın məqsədi F.E.Djerzinskinin bu hikmətli sözləri ilə çox gözəl ifadə edilmişdir: «başqaları üçün işıqlı şüa olmaq, özünü işıqlı saçmaq insanın əldə edəəcəyi ən gözəl səadətdir». Humanizm şəxsiyyətin mənəvi, əxlaqi möhkəmliyinin zəruri şərtidir. İnsanpərvərlik, insana həssaslıq, onun köməyinə gəlməyə hazır olmaq – insanlığın, ləyaqətliliyin bu sadə əlamətləri hər bir şagirdin nailiyyəti, şəxsi əxlaqi sərvəti olmalıdır. Humanizm tərbiyəsi hər bir şagirddə xeyirxahlığı, səmimiyyəti, canlılara həssaslıqla yanaşmağı bərqərar etməlidir. Məktəblilərdə xeyirxah ürək tərbiyə edilməlidir. «Yalnız bu şərtlə insanın ürəyi kimi həssas musiqi alətində bütün nəcib insani hisslər qamması – ana haqqında incə, həssas, qayğıkeşlikdən düşməyə nifrətə qədər, ideya rəqibinə qarşı barışmazlığa qədər bütün hisslər olacaqdır»¹

XVII əsrdə yaşamış ingilis şairi Con Don humanizm anlayışının mahiyyətini belə izah edirdi: Ada kimi yalnız özü üçün olan adam yoxdur, hər bir adam qitənin, qurunun bir hissəsidir, əgər dalğa dənizdə sahil qayasını yuyub aparsa, Avropa kiçilər və habelə əgər o, dəniz burnunun ucunu yuyub aparsa, yaxud sənin və ya sənin yoldaşının evini uçurtsa, hər bir insan ölümü mənə də təsir edər, çünki mən bütün bəşəriyyətlə vəhdət təşkil edirəm, ona görə də heç zaman soruşma ki, zəng kimin üçün çalınır. O, sənin üçün çalınır. Bu sözlərdə insanlarla, bütün bəşəriyyətlə əlaqə hissi və onlardan ayrılıq dərdi səslənir, çünki insanla görüşdən daha fərəhli və insanla ayrılıqdan daha qüssəli bir şey yoxdur. Humanizm xalqın vasitəsilə bütün bəşəriyyətə məhəbbətlə sıx surətdə bağlıdır. Böyük italyan şairi Dante deyirdi ki, «insan dünya vətəndaşıdır». Belinski isə belə yazırdı: öz xalqına, Vətəninə mənsub olmayan, bəşəriyyətə də mənsub deyildir.

Humanizm böyük təsir gücünə malikdir. O, əsl bəşəri münasibətləri yaratmağa mane olan hər şeylə mübarizəyə yönəldilmişdir. Humanizm tarixin yaradıcısı olan xalqın ən yaxşı keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsini təmin edir. Dahi şairimiz Nizami deyirdi ki, «öylə bir ixtiyar olsaydı məndə, qoymazdım bəndəyə möhtac bir bəndə».

Vətənimizin düşmənlərinə qarşı nifrət heç də humanizm prinsipinə zidd deyildir. Ona görə ki, o, xalqımızın hüquq və azadlığının qanıqan düşmənlərdən qorunmasını təmin edir. Zəif, zəhmət adamını müdafiə etmək humanizmin ən böyük təzahürüdür. Humanizm insan

¹ V.A.Suxomlinski, Vətəndaşın doğulması, Bakı, Maarif, 1975, səh.197.

uğrunda, onun azad inkişafı uğrunda mübarizədir. Belə mübarizə sadəcə insana məhəbbət olmayıb, onun düşmənlərinə nifrətdir.

Müstəqillik dövründə insan həyatının dolğunluğu, insani ləyaqət hissinin dərk edilməsi, insan şəxsiyyətinə hörmət və tələb, insanların təbii və mənəvi qabiliyyətlərinin inkişafı üçün hər cür şərait yaradılmışdır. Müstəqillik üzərində qurulan cəmiyyət şəxsiyyətin mənafeyini təmin edən cəmiyyətdir. İnsanların azadlığı məhz belə bir cəmiyyətdə reallaşır. Bu cəmiyyət həm də şəxsiyyətin mənafeyini qorumaq üçün yeganə möhkəm təminatdır. Müstəqil dövlətin mənəvi yüksəkliyi insana və həyata sevgi üzərində qurulmuşdur. İnsanlaşmış insan cəmiyyətində humanizm tərbiyəsi daha geniş mənə kəsb edir, insanları birliyə və diriliyə istiqamətləndirir. Belə bir şəraitdə insan insana dost, həmkar olur, bir-birinə kömək edir, bir-birinin sevincinə və kədərinə şərik olur, ağır günlərdə bir-birinə yardım edir, qayğı göstərir. Nəticədə insani münasibətlərdə əsl humanist çalarlar yaranır, hər bir şəxs özünün insanlıq borcunu dərk edərək, bir-birinin köməyinə gəlir, Vətən torpağını yadellilərdən qorumağı özünün müqəddəs borcu hesab edir.

Humanist keyfiyyətlərin yaranması və inkişafında, təbiət, onun heyvanları, bitkiləri mühüm rol oynayır. Məktəbli dərk edir ki, təbiətin gözəlliyinə əl qaldırmaq, onun müqəddəs sayılan ağaclarını kəsmək, heyvanlarını öldürmək olmaz. Təbiətə məhəbbət üzərində insanlara məhəbbət və hörmət, qayğı formalaşır. Dünyanı qəlbi ilə görməyi bacaran məktəblilərdə insanlara qayğı formalaşır. Onların qəlbində mərhəmət, rəhmətlik, xeyirxahlıq kimi müqəddəs keyfiyyətlər yaranır. Onlar hər bir insana hörmət etməyi, qayğı göstərməyi bacarırlar.

Humanizmin tərbiyə edilməsində əsas məsələ şagirdlərə dünyanı qəlbləri ilə görməyi, duymağı öyrətməkdir. Lakin o da zəruridir ki, düşməne güzəştə getmək olmaz. Güzəşt edirsənsə, özün məhv olacaqsan.

Humanizm məktəbli qəlbində əsl insani məhəbbət, tələş, həyəcan, qayğı, başqasının taleyi üçün narahatlıq tərbiyəsidir. Həqiqi məhəbbət başqasının taleyi üçün narahat olan məktəblilərin qəlbində yaranır. Humanizmin tərbiyəsi məktəbliləri insani münasibətlərin mürəkkəb aləminə daxil edir. Bu zaman onlar başqa adamları qəlbi ilə duyur, hiss edirlər. Bu zaman məktəblilərdə səmimilik, həssaslıq, qayğıkeşlik kimi keyfiyyətlər formalaşır və dostluq, yoldaşlıq yaranır. Humanizmin tərbiyə edilməsi uşaqlarda xeyirxahlıq yaradır, onları əxlaqi cəhətdən nəcibləşdirir, onlarda vətəndaşlıq ləyaqətini formalaşdırır.

15.2.4. Böyüklərə, ata və analara hörmət tərbiyəsi

Humanizm tərbiyəsinin məqsədi məktəblilərə insanların yüksək qiymətini dərk etdirmək, onlara insanın hüquq və ərəzaqətinə hörmət aşılamaqdır. Bu işə uşaqların ən yaxın adamlarına münasibətlə əldə edilir. Ata və anaya məhəbbət hissi uşaqlarda təbii olaraq meydana gələn və hər bir insanın həyatında böyük əhəmiyyət kəsb edən ali hissidir.

Müxtəlif nəsillərə məxsus adamlardan ibarət olan ailə düşüncə və hisslər, qohumluq və mənəvi yaxınlıq vahdətli ilə birləşir. Böyüklər və kiçiklər öz həyat təcrübəsi, ictimai həyatda tutduqları mövqelərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Lakin onların hamısı nəsillər vahid estafetinin iştirakçılarıdır. Valideynlərin həyəcan və sevincləri uşaqların həyəcan və sevincləri kimi ailə həyatına daxil olur. Nəticədə ata ilə ana, uşaqlarla valideynlər arasında səmimi münasibətlər yaranır, uşaqların mənəvi inkişafının əsasları ailədə qoyulur. Ata və ananın gündəlik hərəkətləri, böyüklərə, yaşlı nəslin nümayəndələrinə münasibəti uşağın qəlbində dərin izlər buraxır. Buna görə də görkəmli şəxsiyyətlər, pedaqoqlar ailə münasibətlərinə, uşaqların böyüklərə hörmət etmələrinə xüsusi diqqət yetirmişlər.

» Erməni faşistlərinin törətdiyi Qarabağ müharibəsi nəticəsində yaranmış qaçqınlıq, məcburi köçgünlük illərində uşaqların öz yaxın adamlarına, ailədəki yaşlılara dərin məhəbbət hissləri və valideynlərin öz uşaqlarına məhəbbət hissi özünü qabarıq şəkildə biruzə verirdi. Uşaqlar hər bir işdə valideynlərinə kömək edir, onların əzablarına şərik olurlar. Ölkəmizdə ana və ata adı müqəddəsdir. Görkəmli pedaqoq V.A.Suxomlinski deyirdi ki, məktəbdə anaya pərəstiş insan həyatı və gözəlliyinin mənbəyi olan qadına yüksək təmiz münasibət hakim olmalıdır. H.Cavid isə yazırdı ki, qadın günəş, cəvş aydır. Nuru ay günəşdən alır. Çayın mənbəyi bulaq, ailənin mənbəyi anadır. Məliküşşüarə Bahar isə belə yazırdı:

Qayğı çələngdir ana istəyi,
Hopubdu iliyə, qana istəyi.
Ana məhəbbəti uçmaz qəsirdir,
Hamı ömrü boyu ona əsirdir.
Ömrü günəş nuru saçandır ana,
Səadət qapısı açandır ana.

Ata və anaya hörmət və qayğı hər bir övladın müqəddəs borcudur. Ona görə ki, ata-ananın mehriban münasibəti övlad üçün ən yaxşı tərbiyədir. Ataya hörmət Allaha hörmətdir. Ən böyük dövlət ata və ananın sağlığında hörmətini saxlamaq, öləndən sonra isə onların ruhunu şad etməkdir. Ata ciddiliyi gözəl dərmandır, onda daha çox şirinlik vardır. Ona görə də uşaqlardan qohumlara, ümumiyyətlə, yaşlılara hörmət etmək tələb olunur. Bu tələb yalnız sözdə deyil, əməli işdə də yerinə yetirilməlidir. Məktəblilər direktora, müəllimlərə həmişə hörmət etməlidirlər. Atalarımız demişlər ki, böyüyünün sözüne baxmayan böyürə-böyürə qalır. Ustadına kəm baxanın gözlərinə qan damar.

Məktəblilər bir-birinə nəzakətlə yanaşmalı, «bəli», «xeyrlə» danışmağı bacarmalıdırlar. Dünyada ən ucuz xoşbəxtlik nəzakətdir. Qədim yunanların çox gözəl, məzmunlu mərasimi vardır. Bu mərasimdə üç nəsil – böyüklər, gənclər və uşaqlar iştirak edirdilər. Əvvəlcə səhnəyə yaşlı nəslin nümayəndələri çıxır və deyirdilər: biz çox işlər görmüş, əmək xarüqələri yaratmışıq. Sonra gənclər gəlir və deyirdilər: biz Sizin başladığınız işi davam etdirir, yeni nailiyyətlər əldə etməyə çalışırıq. Səhnəyə uşaqlar çıxır və gül-çiçəklə böyükləri, gəncləri alqışlayır və deyirdilər: biz də Sizin kimi işləyəcək, Vətənimizi hər cür yadellilərdən qoruyacaq, yaşlı nəslin nümayəndələrinə hörmətlə, ehtiramla, qayğı ilə yanaşacağıq. Unutmayın ki, Sizin yaratdıqlarınız etibarlı əllərdədir. Belə edildikdə məktəblilər böyüklərə, ata və analarına hörmətlə yanaşır, onların tapşırıqlarını layiqincə yerinə yetirirlər.

Məktəblilər bir-birinə hörmət etməlidirlər. Onlar kiçik uşaqlara qayğı ilə yanaşmalıdırlar. Kiçik qardaş və bacının qayğısına qalmaq zəruridir. Bu, səmimiyyəti, mehribanlıığı artırır. Buna görə də məktəblilər işdə və həyatda insanlara qarşı nəzakətli, hörmətli və diqqətli olmalı, öz hərəkətlərində yaşlılara, yaşlılarına və kiçiklərə qarşı da diqqətli olmalıdırlar. Bütün bunlar onların vətəndaş kimi formalaşmalarına şərait yaradır.

15.2.5. Vətəndaşlıq tərbiyəsi

Adamlar qarşısında – əvvəlcə ata və anası, sonra yoldaşları və kollektivi, daha sonra bütün həmvətənləri, cəmiyyət qarşısında öz borcunu yerinə yetirən insan qüdrətli mənəvi əlamətə – məğrur vətəndaş adına nail olur. Bu isə o deməkdir ki, vətənin, xalqının əmin-amanlığı uğrunda, yaşlı nəslin yaratdığı maddi və mənəvi sərvətlərin qorunması və çoxaldılması uğrunda mübarizə hər bir məktəblinin vətəndaşlıq borcudur. Vətəndaşlıq borcu və məsuliyyət ən yüksək insani keyfiyyətlərdir. Həyatı vətəndaş gözü ilə görmək, insanların taleyi üçün vətəndaşlıq həyəcanı və narahatlığı keçirmək məktəblilərin vətəndaşlıq tərbiyəsinin başlanğıcıdır. Vətəndaşlıq fikirləri, hissləri, həyəcanları, vətəndaşlıq borcu, vətəndaşlıq məsuliyyəti insani ləyaqət hissinin əsasıdır. L. Leonov deyirdi ki, xalqın hafizəsi hər şeyin yazıldığı çox böyük bir kitabdır. Vətəndaşlıq tərbiyəsi bu kitabı oxumadan, hər bir sözünü, cümləsini dərk etmədən mümkün deyildir. Bu həqiqətən belədir. Xalqının keçdiyi keçməkeşli, enişli-yoxuşlu tarixini bilmədən əsil vətəndaş olmaq qeyri-mümkündür.

Xalqımızın müstəqillik dövründə əldə etdiyi nailiyyətlərini, inkişafını görmək dünya xalqlarının xalqımıza hörmətini dərk etmək – bütün bunlar məktəblilərin dünyanı vətəndaş gözü ilə görməsidir, vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin formalaşmasıdır. Ölkəsini daha güclü və daha gözəl görməyi arzulamaq, onun reallaşmasına çalışmaq vətəndaşlıq fəaliyyətinin başlanmasıdır.

Vətəndaşlıq tərbiyəsi hər bir məktəblinin vətəndaş olmaq hüququnu təmin edir. Məktəblilər Vətənimizin nailiyyəti ilə sevinir, fəxr edir. Vətənin üstünü qara buludlar alanda əsl vətəndaş Vətənin azadlığı uğrunda mübarizəyə qoşulur, Vətəni yadellilərdən qoruyur.

Vətəndaşlıq tərbiyəsi məsuliyyət hissi və əxlaqi cavabdehliklə sıx bağlıdır. Vətəndaşlıq tərbiyəsi vətəndaşlıq şüurunun formalaşmasına şərait yaradır. Bu bir həqiqətdir ki, hansı xalqda, hansı millətdə vətəndaşlıq şüuru inkişaf etmişsə, bu həmin xalqın, həmin millətin ümumi əxlaqi tərəqqisinin göstəricisidir. Deməli, vətəndaşlıq hissi olmadan ölkə, xalq tərəqqi edə bilməz. Buna görə də haqlı olaraq deyirlər ki, insanlar arasında vətəndaşlıq hissi olmasaydı, onda insan cəmiyyətini heyvan sürüsündən ayırmaq çətin olardı. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalıları xalq arasında vətəndaşlıq hissini inkişaf etdirmək üçün fədakarcasına mübarizə aparırdılar. }

Vətəndaşlıq tərbiyəsi şagirdlərə öyrədir ki, ədalətsizliyə qarşı barışmaz olsunlar. Ədalətsizliyə, haqsızlığa dözmək olmaz. Vətəndaşlıq tərbiyəsi şagirdlərdə hüquqi şüurun formalaşmasına şərait yaradır. Hüquqi şüuru inkişaf etmiş xalq həmişə ədaləti qoruyur, demokratiyanı bərqərar edir. Hüquqi şüurun formalaşmasına dair alman tarixində maraqlı bir epizod var. Böyük Fridrix alman dövlətçiliyinin simvolu və Prusiyanın qorunmasının banisi kimi tarixə düşsə də, almanların bu şəxsiyyətə verdikləri əsas qiymət meyarı başqa bir hadisə ilə bağlı olmuşdur. Tarixdə ona alman hüquqi şüurunun yaradıcısı kimi baxılır və alman hüquq mədəniyyətinin formalaşmasında əvəzsiz xidmətləri qeyd olunur. Onun San-Susidəki yay sarayı yaxınlığında yerləşən dəyirmanın səsi Böyük Fridrixi çox narahat edirdi. Buna görə də o, həmin dəyirmanı almaq istəyir. Cəhdləri uğursuz nəticələndiyi üçün öz mülkünü satmaqdan imtina edən dəyirmançıni məhkəməyə verir. Lakin gözlənilmədən kral məhkəmədə uduzur. O vaxtdan alman hüquq şüuru bütün cəmiyyətə hakim olur. Bu gün müstəqil Azərbaycanımızda məktəblər məhz, belə hüquqi şüuru – vətəndaşlıq şüurunu tərbiyə etməlidir. Vətəndaşlıq tərbiyəsi şagirdlərdə məhkəmə iradi keyfiyyətlərin formalaşmasına şərait yaradır. Əsl vətəndaş Vətən uğrunda canından belə keçməyə hazır olur.

Vətəndaşlıq ləyaqəti, dəyanəti bəxş edilmir, qazanılır. Ləyaqət və dəyanətin qazanılması isə məhkəmə iradə, əzmkarlıq tələb edir. Dahi şairimiz Nizami haqlı olaraq deyirdi ki, dəmir iradə müvəffəqiyyətin qızıl açarıdır. Həyatda hər cür çətinliklər və maneələr var. Əsl vətəndaşlar bu çətinlikləri və maneələri asanlıqla keçirlər.

15.2.6. İradi keyfiyyətlərin tərbiyəsi

İradə insanın qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq üçün göstərdiyi fəaliyyət zamanı meydana çıxan maneələri aradan qaldırmağa xidmət edən qabiliyyətləridir, psixi prosesdir. Bütün tarix boyu görkəmli şəxsiyyətlər iradəyə, iradi keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsinə yüksək qiymət vermişlər. «Avesta»da, «Kəlilə və Dimnə»də, Nizaminin əsərlərində iradə haqqında fikirlər mühüm yer tutur. «Avesta»da deyilir ki, sağlam iradə qüvvəsi insanları daim mübarizəyə, təbiətin kortəbii qüvvələrini cilovlamağa, əməklə, hünərlə xarüqələr yaratmağa çağırır. «Kəlilə və Dimnə»də isə belə deyilir: «İradənin məhkəməliyini, əzmin sarsılmazlığını ağır günlərdə sınıyalarlar. Xoşbəxtlik zəhmət və iradə, əmək və səy nəticəsində əldə edilir». Nizami isə belə deyirdi:

İradəsiz olma, iradəsizlər Ayaqsız qurd kimi yerdə sürünər

İradə beynin gördüyü işdir, onun çox mürəkkəb fəaliyyətinin nəticəsidir. İnsanın xarici aləmlə təmasda olması, onun təbiətlə mübarizəyə girməsi prosesində iradə mühüm rol oynayır. Böyük insanlar öz iradələrinin gücü sayəsində şər qüvvələr üzərində qələbə çalmışlar. Dərisi soyulan Nəsimi, əzab və işgəncələrlə öldürülən Babək, tonqalda yandırılan M.Servet, C.Bruno, çex xalq qəhrəmanı Y.Jijka, Şotlandiya xalqının qəhrəmanı Volest iradələrinin gücünə şöhrətlənmişlər. İradəli olmaq dahlilikdir, ölməzlikdir. İradə mərdlikdir, şücaətdir, qəhrəmanlıqdır. İradə insana gümrahlıq, xoş əhvali-ruhiyyə, sevinc bəxş edir. İradə qələbə çələngidir. Dastanlarımızın baş qəhrəmanları, nağıl və əfsanələrdə yaşayan dəyanətli, dözümlü igidlər Qafqaz dağlarında surəti yaşayan prometeylər, ömürlərini daş zindanlarda keçirən insanlar, 20 Yanvar faciəsinin mübariz insanları möhkəm iradənin milli qəhrəmanlar timsalı kimi əbədiyyətə qovuşmuşlar.

Xarici aləmin insanda yaratdığı təəssürat onun beynində ifadə olunur. Bu təəssüratlar insan beynində hisslər, fikirlər, iradi hərəkətlər şəklində əks olunur. İradə beynin tənziamedici vəzifəsidir, bu vəzifə insanın öz davranışını idarə etmək qabiliyyətində, məqsədə doğru gədən yolda qarşıya çıxan maneələri aradan qaldırmaq qabiliyyətində ifadə edilmişdir.

İradi keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsi mənəvi tərbiyənin tərkib hissəsi olub uzunmüddətli bir prosesdir. İradi keyfiyyətlərin tərbiyəsinin ilk ünsürləri ailədə qoyulur və məktəbdə davam etdirilir. Məktəbdə təhsil almaq, tərbiyə olunmaq uşaqların ciddi əmək fəaliyyətidir. Təhsil almaq əqli və fiziki qüvvə, ciddi gərginlik, möhkəm iradə tələb edir. Məktəbli müəyyən çətinliklərlə qarşılaşır. Bunlar da məktəblilərdə iradi keyfiyyətlərin formalaşmasına kömək edir. İnsanların ən mühüm iradi keyfiyyətlərinə məqsəd aydınlığı, qətiyyətlik, inadkarlıq, təşəbbüskarlıq, mərdlik, intizamlılıq və s. daxildir.

Məqsəd aydınlığı hər bir şagirdin ayrı-ayrı hərəkət və işləri üçün qarşıya aydın məqsəd qoymaq və həmin məqsədin əməli şəkildə həyata keçirilməsinə nail olmaq bacarığıdır. Məqsəd məktəbli tələbatlarının konkret ifadəsidir. Məktəbli qarşısına məqsəd qoyur: hər hansı bir kitabı mütaliə etmək. Bununla şagird mütaliə etməyə olan tələbatını bildirir. İradi proses, adətən, arzudan başlayır. Arzu müəyyən, qəti olursa, iradi proses onun icrasına başlayır. Qarşıya məqsəd

qoyulur və bu zaman motivlərin daxili mübarizəsi prosesi baş verir. Məqsəd aydın, dəqiq müəyyən edildikdən sonra iradi işin sonrakı mərhələsi başlayır. Məktəbli icranı planlaşdırır. İndi qarşıda yeni vəzifələr durur. Məqsədin qoyuluşu prosesində məktəbli «nə etməli?» sualına cavab axtarırsa, planlaşdırma prosesində «necə etməli?», «hansı yollarla məqsədə nail olmalı?» suallarına cavab axtarır. Məqsədə çatmaq üçün hərəkətin ən səmərəli yolunu tapmaq tələb olunur. Bu zaman hər bir şagird görəcəyi işin şəraitini təhlil edir, qarşıya çıxan maneələri aradan qaldırmağa çalışır. Göründüyü kimi, məqsədin müəyyən edilməsi, planlaşdırma fəal prosesdir. Məsələn, şagird təyyarə modeli düzəltməyi qərara alır. Modeli necə düzəltmək haqqında məlumatları öyrənir. Lakin ona lazım olan zəruri materiallar yoxdur. Şagird onları axtarır tapır, nəticədə fikrində olanı həyata keçirmək üçün özünə zəruri şərait yaradır. İradi proses başlayır. Çətinliklər yaranır. Məktəbli həmin çətinlikləri aradan qaldırır və məqsədinə nail olur. Göründüyü kimi, burada ən mühüm mərhələ icra mərhələsidir. İradəlilik özünü bu mərhələdə göstərir.

Qətiyyətlik. Məqsədə nail olmaq üçün qəti hərəkət etmək lazımdır. Müəllim qətiyyətliliyi tərbiyə etmək üçün şagirdlərə müəyyən tapşırıqlar verir. Bəziləri tapşırıqları icra etməkdə çətinlik çəkir, «edə bilmirəm» deyib, onların icrasını yarımçıq qoyurlar. İradəsi möhkəm olan şagirdlər inad göstərərək tapşırıqları yerinə yetirirlər. Qətiyyətlik, inadlı olmaq şagirdləri səfərbərliyə alır, onları tapşırılmış işi icra etməyə yönəldir.

İşgüzarlıq və təkidlilik başlanmış işi müvəffəqiyyətlə sona çatdırmaq bacarığıdır. Təkidlilik şagirdin məqsədini uzun müddət izləmək bacarığıdır. Mərdlik ən çətin məqamlarda baş verir. Mərdlik, cəsarət, təmkin özünü ələ almaqla sıx bağlıdır. Cəsarət güclü emosiyaların təsiri altında, ani duyğularla meydana çıxır. Cəsarət və igidlik hər bir işdə, hər bir sənətdə lazımdır. Cəsarət qorxu hissini boğmağı bacarmaqdır.

Ermənilərin törətdiyi Qarabağ faciəsi zamanı igid oğlan və qızlarımız qorxu hissini boğaraq, cəsarət və mərdliklə vuruşmuş, Vətən yolunda həlak olmuşlar. Onlar qorxmazlıq və qəhrəmanlıq göstərərək əllərindən gələn hər bir vasitə ilə faşist düşmənlərimizdən intiqam aldılar. Məktəblilər bu cür mərd və igid olmaq arzusu ilə yaşayaraq çalışdıqları təhsil sahəsində cəsarət, mərdlik nümunələri göstərir və özlərini Vətənin müdafiəsinə hazırlayırlar.

Məktəblilərdə iradi keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsində dərs mühüm aparıcı vasitə kimi çıxış edir. Bu baxımdan orta ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan fənləri üç böyük qrupa bölmək olar:

Birinci qrupa humanitar fənlər daxildir. Humanitar fənlərin tədrisində şagirdlərdə iradə haqqında anlayışlar formalaşır, onlarda iradi şüur yaranır. Bu məqsədlə müəllimlər folklor nümunələrindən, tarixi şəxsiyyətlərin həyatından, nağıl və dastanlardan istifadə edirlər. Şagirdlər «Məlik Məmməd» nağılını öyrənərkən, Məlik Məmmədin iradəsinə, onun dözümlüyünə, həm də ağıllı hərəkətlərinə heyran qalırlar. Məlik Məmməd xeyirxahlıq rəmzi olub xeyir qüvvələri təmsil edir, insanı cavanlaşdıran almanın oğurlanmasına qarşı mübarizə aparır. O, yuxulamasın deyə barmağını kəsib arasına düz qoyur. Bu, dözümlülüğün zirvəsidir. Divlə döyüşür, onu yaralayır və Divin dalınca gedir. Başına olmazın müsibətlər gəlir. Xeyirxah işlər görür. İtin qabağına qoyulmuş otu atın, atın qabağına qoyulmuş əti itin qarşısına qoyur, saçından asılmış qızları xilas edir. Xeyirxahlığın müqabilində Simurq quşu onu işıqlı dünyaya çıxarır. Bütün bunlar şagirdlərdə iradi şüurla iradi hərəkətlər arasında vəhdətin yaranmasına xidmət edir. İradi keyfiyyətlər Oğuz oğullarının, qızlarının bəzəyidir. Uruz atının şişə çəkilməsini qəbul edir ki, anasının namusuna düşmən toxunmasın. Anasına deyir ki, başqa qızlar bir tikə yeyəndə, sən iki tikə ye, qoy atamın namusu sınılmasın. Babəkin, Nəsiminin nümunəsində şagirdlər iradənin ən yüksək zirvəsini görürlər. Babək bənd-bənd doğranır, yenə də yenilməzliyini saxlayır. Nəsimi diri-diri soyulur, lakin əqidəsindən dönmür. İradənin əbədiyyəti, ölməzliyi, qüdrəti budur.

Humanitar fənlərə dair dərsliklərdə belə nümunələr çoxdur. 20 Yanvar 1990-cı il faciəsi iradəliliyin təntənəsidir. Böyük Nizami deyirdi:

Şəhidəm, qan rəngli olsun kəfənim,
Qoy belə bəzənsin bayramım mənim.

20 Yanvar günü xalqımızın həm ən kədərli, həm də ən şərəfli günüdür. Kədərliidir, ona görə ki, həmin gün xalqımızın günahsız insanları gülləbaran edilmişlər. Həmin gün şəhərimizin küçələrində şəhid qanı axırdı. Küçələr qərənfil gülü dənizinə bənzəyirdi. Nəhəng maşınlar, uşaqlar, kişilər, qadınlar tankın tırılları altında qalıb asfalta yayılmışdı. Maşınlar, xüsusilə, təcili yardım maşınları, ağxalatlı həkimlər atəşə tutulurdu.

Şərəflidir, ona görə ki, xalqın əzəmət və milli oyanışından adam qürur hissi keçirir. Xalqımız Səməndər quşu kimi yanar alovun içindən çıxaraq özünün varlığını sübut etdi, böyük məşələ çevrildi. Bunun bunlar şagirdləri düşündürür, onlarda ermənilərə qarşı dərin nifrət yaradır.

İkinci qrup fənlərə təbiyyat-riyaziyyat daxildir. Riyaziyyat əqlin, iradənin məşq meydanıdır. Həmin fənləri öyrənərkən şagirdlər istənilən qədər maneə və çətinliklərlə rastlaşırlar. Çətinliklərdən qorxmayanlar riyazi, kimyəvi, fiziki bilikləri asanlıqla mənimsəyirlər. Çətinliklərdən qorxanlar isə zəiflik göstərərək təbiyyat-riyaziyyat qarşısında məğlub olurlar. Əslində, həmin fənlər çətin deyil. Onları çətin edən məktəblilərin iradi zəifliyidir.

Üçüncü qrup fənlərə bədən tərbiyəsi, ümumi fiziki hazırlıq və əmək təlimi daxildir. Bədən tərbiyəsi fiziki kamillik dərsləridir. Həmin dərslərdə fiziki keyfiyyətlər – qüvvət, güc, elastiklik, dözümlülük və s. fəallaşdırılır. Bədən tərbiyəsi və idman məşqlə sıx bağlıdır. Məşq olmadan fiziki kamilliyə çatmaq mümkün deyildir. Məşq şagirdlərdə dözümlülük, qüvvət, güc tərbiyə edir. Məşq etmək maneələri aradan qaldırmaq, zəruri vərdisləri qazanmaq deməkdir. Nümunə iradə tərbiyəsinin qüdrətli vasitəsidir.

İradi keyfiyyətlərin tərbiyəsi bəzi şagirdlərdə özünü göstərən tərslik, şiltaqlıq, tənbellik kimi nöqsanların aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır. Tərslik heç bir dəlil olmadan bildiyi kimi rəftar etməkdir. Tərslik özünü bir neçə əlamətlə büruzə verir: 1. öz bildiyini etmək; 2. təfəkkürünün məhdudluğu, şagird onun üçün yeni olan fikirləri qavraya bilmir; 3. özünə qarşı az, başqalarına qarşı çox tələbkarlıq etmək. Buna görə də tərsliklə mübarizə aparmaq lazımdır. Şiltaqlıq da tərsliyə bənzəyir. Tənbellik iradə zəifliyinin təzahürüdür. Bu kimi nöqsanları iradənin gücü ilə aradan qaldırmaq olur.

15.2.7. Şərəf və ləyaqətin tərbiyə edilməsi

Şərəf və ləyaqət əxlaq tərbiyəsinin mühüm tərkib hissəsidir. Şərəf insanın davranış və rəftarının cəmiyyət üzvləri tərəfindən bəyənilməsi və qiymətləndirilməsidir. Şərəf hər bir insanın öz şəxsi ləyaqətini, öz məni dərək etməsidir. Deməli, ləyaqət insanın bir şəxsiyyət kimi özünü anlaması, özünü başa düşməsi, həyatda öz yerini düzgün müəyyən etməsi deməkdir. Göründüyü kimi, şərəf və ləyaqət insanın başqa

adamlarla, ailə, kollektiv üzvləri, bütövlükdə cəmiyyət üzvləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini, mənəvi münasibətlərini əks etdirir.

Təhsil, tərbiyə sahəsində həyata keçirilən böyük islahatlar, pedaqoji təfəkkürün yeniləşdirilməsi və əxlaqi münasibətlərin zənginləşməsi və formalaşması hər bir məktəblinin mənəvi qiymətini və sosial rolunu artırır. İnsan amili rolunun artması hər bir məktəbliyə öz şərəf və ləyaqətini dərk etməyə şərait yaradır. Özünün şərəf və ləyaqətini dərk edən məktəbli öz azadlığını və hüquqlarını dərk edir, özünün və xalqının müxtəlif xalqlar və millətlər sırasında bərabərhüquqlu olduğunu aydın təsəvvür edir və hər hansı bir əyintiyə qarşı barışmaz olur. Şəxsiyyət azadlığı, şəxsiyyətin hüquq bərabərliyi, müstəqilliyi olmayan yerdə şərəf və ləyaqət yoxdur.

Şərəf və ləyaqət tərbiyəsi məktəblilərin başqa adamlarla əlaqə və münasibətlərini nəzərdə tutur. Şərəf və ləyaqət şəxsiyyətə verilən sosial qiymətlə şəxsiyyətin özünün özünə verdiyi qiyməti əks etdirir. Məktəblilərin şərəf və ləyaqətinin başlıca meyarı əməkdir, onun əməyə, əmək prosesində yaradılan əşyalara, şeylərə qayğıkeş münasibətidir. Məktəblinin əməyi isə təlimdir, öyrənməkdir, tərbiyə olunmaqdır.

Müasir təhsil islahatı şəraitində hər bir şagird təlim əməyinə şərəf və şöhrət mənbəyi kimi baxır, öz əməyi ilə xalqına xidmət etməyə hazırlaşır. Dahi Nizami deyirdi:

Çalış öz xalqının işinə yara,
Dünya əməlindən geysin zər-xara.
Həyatın cövhəri yalnız əməkdir,
Əməksiz bir insan nəyə gərəkdir.

H.Cavid isə belə yazırdı:

Bəxtəvərsən, əgər çəkdiyin əmək,
Cahan bağçasına versə bir çiçək.

Yaradıcı, öyrədici, düşündürücü təlim əməyi, əməyin göz yaşları olan hər məktəbliyə zövq verir. Hər şey təlim əməyindən sonra ona çox gözəl görünür.

İnsanın şərəf və ləyaqəti onun vətəndaşlıq borcu və dəyanəti ilə sıx bağlıdır. Vətəndaşlıq borcu və dəyanəti şagirdi yüksəldir, onun milli şüurunun formalaşmasına, xalqının tarixinə, mədəniyyətinə hörmət və qayğının yaranmasına kömək edir. Şərəf və ləyaqət şagirdlərdə

tədrisən təlim prosesində, dərindən sonra keçirilən tədbirlərdə, insanlarla ünsiyyət və münasibətlər prosesində formalaşır. Şərəf və ləyaqət zərrə-zərrə toplanır.

Şərəfli və ləyaqətli şagirdi heç vaxt təhqir etmək, alçaltmaq olmaz. Şərəfli və ləyaqətli şagird ona tapşırılan hər bir işi səy və təmkinlə yerinə yetirir. Şərəfli və ləyaqətli şagirdlər lovğalıqdan uzaq olurlar. Onlar sadəliyi, mədəniyyəti, təvazökarlığı yüksək qiymətləndirirlər. Şərəfli və ləyaqətli şagird heç vaxt ucadan danışmır, qarşı tərəfi susdurmağa deyil, inandırmağa çalışır. İnam, etibar, hörmət, ədalət-şərəf və ləyaqətin məhək daşındır. İnam, özü də qarşılıqlı inam olmayan bir yerdə – ailədə, əmək kollektivində yaşamaq, işləmək çox çətindir. İnamsızlıq, şübhə ailəni dağıtdığı kimi, kollektivləri də sarsıdır. İnam insana, məktəbliyə qüvvət verir, onu sabahkı sevincə nail olmağa ruhlandırır.

Şərəf və ləyaqətin tərbiyə edilməsində məktəbliyə etibar mühüm rol oynayır. Məktəbliyə etibar onda şəxsi şərəf və ləyaqət duyğusu, öz qüvvəsinə inam yaradır, onu daxilən yüksəldir, mənafeyyatını zənginləşdirir. Məktəbliyə müəllimin etibarı, inamı onun işgüzarlıq qüvvələrini səfərbərliyə alır, öz şərəf və ləyaqətinə daha düzgün qiymət verir. Məktəbliyə etibar etmək hörmət kimi böyük əxlaqi qüvvədir. Bunun sayəsində şagirdlər öz qüvvələrinə daha çox inanırlar. Şərəf və ləyaqət tərbiyəsi insanlıq tərbiyəsidir. Əsl insan olmaq üçün məktəbli öz insani ləyaqətini başa düşür, əxlaqca yüksəlir, öz fəaliyyətlərini xalqın səadətinə doğru yönəltməyi bacarır. Şərəf və ləyaqət vətəndaşlıq yetkinliyini möhkəmlətməkdir. Ləyaqət hər bir məktəblinin öz vətəndaşlıq borcunu, öz məniyi dərk etməsidir. Şərəf və ləyaqət büllur şüşəyə bənzəyir, o çat verdikdə ondan heç cür istifadə etmək mümkün olmur. Ləyaqətdə çat əmələ gəlməsinə, sözlə əməli işin vəhdətinin pozulmasına heç cür yol verilməməlidir. Şərəf və ləyaqət hissəyə malik olan məktəbli özünə qarşı ədalətli olmağı tələb edir, özü də başqalarına qarşı ədalətli olar. O, özünün təhqir edilməsinə yol verməz, özü də başqalarını təhqir etməz. Şərəf və ləyaqət ruhunda tərbiyə edilmiş məktəbli hər növ yaltaqlığa və digər nöqsanlara qarşı nifrət edir. Əsl ləyaqət təvazökarlıqla birləşir.

Şərəf və ləyaqəti məktəblilərdə tərbiyə edən mühüm amillərdən biri ədalətdir. Buna hazırda böyük əhəmiyyət verilir. Ölkəmizdə ən əvvəl sosial ədalət, hamının hüquqlarının təmin edilməsi və qorunması zəruri sayılır. Əmələli adamı hamı yüksək qiymətləndirir. Ədalətli adamlar ədalətsizliyə qarşı çıxır, kimsəsinin müdafiəsinə qalxırlar.

Şərəf və ləyaqət tərbiyəsi, əslində, insanlıq tərbiyəsidir. Deməli, əsl insan olmaq üçün məktəbli öz ləyaqətini başa düşməli, ümumbəşər əxlaqı səviyyəsinə yüksəlməli, öz fəaliyyətini xalqın səadətinə yönəltməli, xeyirxah işlər görməlidir. Ədalət əxlaqi borcun yerinə yetirilməsidir. Böyük alman filosofu E.Kant yazırdı ki, ədalət yox olan vaxt insanların həyatına məna verən qiymətdən heç nə qalmır.

Beləliklə, hər bir müəllim, pedaqoji kollektiv hər bir şagirdin şərəf və ləyaqət tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirib onları müstəqil Azərbaycan dövlətinin həqiqi vətəndaşı kimi tərbiyə etməlidir. Hazırda bunun üçün çox geniş imkanlar yaranmışdır. Dərsliklərdə şərəf və ləyaqətin tərbiyə edilməsinə xidmət edən istənilən qədər material vardır.

15.2.8. Şüurlu intizamın tərbiyə edilməsi

Böyük çex pedaqoqu Y.A.Komenski deyirdi ki, intizamsız məktəb susuz daıyrmana bənzər. Müasir dövrdə müstəqil Azərbaycan məktəblərində həyata keçirilən intizam tərbiyəsi bir neçə əlamətlə səciyyələnir. Əvvəl, bu intizam şüurlu intizamdır. Bu isə o deməkdir ki, şagirdlərin öz davranış və hərəkətlərində müəyyən qayda və tələblərə riayət etmə zərurəti daxili inamə əsaslanır. İkincisi, bu, təşəbbüslü intizamdır. Yəni sadəcə olaraq qulaq asmaq və icra etmək intizamı deyil, verilmiş əmr, tapşırığı yaxşı yerinə yetirmək intizamıdır. Üçüncüsü, bu, möhkəm intizamdır. Dördüncüsü, mütəşəkkillik intizamıdır. Beşincisi, yoldaşlıq intizamıdır. Altıncısı, əməkdaşlıq intizamıdır. Bütün bunlara görə də şüurlu intizamın əsasını qorxu təşkil edə bilməz. Şüurlu intizam məktəbin gündəlik işində həyata keçirilir. Şagirdlərin intizamı məktəb işinin bütün məzmunu ilə həyata keçirilir. Məktəbin daxili qanun qaydaları, fənlərin tədrisində müəllim-şagird münasibətləri ilə, düşünülmüş rəhbətləndirmə və cəza tədbirləri ilə, pedaqoji əməkdaşlıqla, müəllimlərin şagirdlərə inamı, qayğısı ilə həyata keçirilir.

Göründüyü kimi, məktəbdə intizamı tərbiyə etməyin zəruri şərti düzgün təşkil edilmiş təlim prosesidir. İntizam qaydaları dərsdə tərbiyə edilir. Düzgün, mütəşəkkil və məzmunlu təşkil edilmiş dərs şagirdləri özünə cəlb edir, onlarda maraq yaradır.

Möhkəm, yaxşı düşünülmüş rejim şagirdlərdə intizamın möhkəmləndirilməsinə kömək edir. Məktəbdə möhkəm daxili nizam-intizam olduqda şagirdlər həmin qaydaları səy və həvəslə icra edirlər. Burada tələblərdə vahidlik mühüm rol oynayır. İntizam tərbiyəsi şagirdlərdə mədəni davranış qaydalarını formalaşdırmağa şərait yaradır. Belə

mədəni davranış normalarından biri nəzakətdir. Məktəblilər arasında qarşılıqlı münasibətlərdə zərurət təşkil edən nəzakət insanpərvərliyin, xeyirxahlığın və yaxşılığın təzahürüdür. Həqiqi nəzakət məktəblinin daxili mədəniyyətinin göstəricisidir. Böyük ispan yazıçısı Servantes deyirdi ki, dünyada heç bir şey nəzakət qədər ucuz başa gəlmir və insanlar onu yüksək qiymətləndirirlər. Xoş rəftar, nəzakət hamı tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Əsl nəzakət səmimiyyətə əsaslanır. Nəzakət məktəblilərin bəzəyidir. Nəzakətli şagirdlər böyüklərə və qadınlara hörmət etməyi bacarırlar. Nəzakətlə, şirin dil və xoş sözlə ürəkləri fəth etmək olar. Böyük Sədi Şirazi demişkən: «kimin olarsa bir şirin dili, nazik bir tükə arxasınca çəkər fili». «Çiçəyin yaxşısı onun ətrindən bəlli olduğu kimi, gəncin də tərbiyəliliyi onun ehtiramından bəlli olur». Mədəni davranış normalarından biri sadəlik və təvazökarlıqdır. Sadəlik və təvazökarlıq gənclər, məktəblilər üçün mənəvi gözəllikdir.

Sadə və təvazökar insanlar heç vaxt özlərini öyməzlər. Sadə və təvazökar şagirdlər həmişə yoldaşına, dostuna kömək edir, bilmədiyini öyrətməyə çalışır. Onlar çox vaxt özlərini utancaq kimi aparar. dərsləri yaxşı oxumalarına adi hal kimi baxarlar. Onlar həmişə ədalətli olmağı, düzlük və doğruluğu yüksək qiymətləndirirlər. Bununla da onlar sanki vəzifə borclarını yerinə yetirirlər. Belə şagirdlər heç vaxt özləri haqqında yüksək fikirdə olmazlar.

Mədəni davranış qaydaları sırasında düzlük və doğruluğun öz yeri vardır. Məşhur yunan əxlaşünası Epiket deyirdi ki, dünyada ən gözəl nemətlərdən biri doğruluqdur. Xalqımız düzlük və doğruluğu həmişə yüksək qiymətləndirmişdir. Doğru danışanın dili uzun olar. Doğruya zaval yoxdur. Həqiqət incələr, qırılmaz. Yalan altıüzlü dəmir tikandır. Yalanla dünyanı gəzmək olar, lakin geri qayıtmaq olmaz. Yalanın ömrü gödək olar və s.

Məktəblərimizdə şagirdlərin düzlük və doğruluq tərbiyəsinə xüsusi qayğı ilə yanaşmaq və bu müqəddəs əxlaqi keyfiyyətləri onlarda formalaşdırmaq lazımdır. Bunun üçün dərsləklərdə istənilən qədər material vardır.

Dostluq və yoldaşlığa da diqqət yetirmək zəruridir. Vəfa, sədaqət, düzlük və doğruluq dostluğu möhkəmləndirən qırılmaz tellərdir. Dost ikinci məndir. Dostluq vəfadan, etibardan, xarakterin, əqidənin yaxınlığından törəyir. Etibar yoxdursa, dostluqdan danışmağa dəyməz.

Yoldaşlıq və dostluq üçün məktəblilərin, uşaqların bir-birinə yaxınlığı, bir-birinə yaxşı, könül açan münasibətdə olmaları zəruridir.

Dostluq yoldaşlığın yüksək pilləsidir. Dostlar daim bir-birinə yaxın olmaq, sirlərini, sevinclərini, kədərlərini bölmək, bir-birlərinə kömək etmək istəyirlər. Elə hallar olur ki, məktəbli öz sirrini valideynlərinə deyə bilmir, ürəyini öz dostuna açır. Dostluq qiymətli xəzinədir. İngilis atalar sözündə deyildiyi kimi, ata xəzinə, qardaş dayaqdırsa, dost hər ikisidir.

Beləliklə, məktəblilərin əxlaq tərbiyəsi həm dərstdə və həm də dərşdənkənar tədbirlər prosesində həyata keçirilir. Həmin tədbirlər zamanı şagirdlərdə əxlaqi hiss, əxlaqi şüur, əxlaqi təfəkkür formalaşır. Əxlaqi hiss, şüur və təfəkkür əxlaqi-iradi keyfiyyətlərin təzahürünün əsasını təşkil edir. Əxlaqi vərdişlər yaranır, əxlaqi tərbiyəlilik baş verir. Əxlaqi vərdişlərin mənşəyi şagirdlərin şüurluluğunun, hadisələrə, insanlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrə, onların keyfiyyətlərinə şəxsi emosional qiymət verilməsinin vəhdətindədir. Əxlaqi vərdiş olmadan özünütədq, özünəhörmət mümkün deyildir. Əxlaqi vərdişlər sayəsində əxlaqi-mənəvi əqidə formalaşır. Məktəblilərdə əxlaqın formalaşdırılması prosesi onun həyatına, fəaliyyətinə və digər adamlara ünsiyyətinə əsaslı şəkildə daxil edilmiş prosesdir.

Məktəblilər ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində müxtəlif tədris materialları ilə tanış olurlar. Bu materiallar onlarda milli mənsubiyyət, milli mənlk şüurunun formalaşmasına, vətənsəvrlik keyfiyyətlərinin təşəkkül tapmasına şərait yaradır.

Əxlaqi keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsində əxlaqi söhbətlər, disputlar, debatlar, müqəddəs tarixi yerlərə – Şəhidlər Xiyabanına, Milli Qəhrəmanların abidələrinə ziyarətlər, ekskursiyalar, görkəmli adamlarla görüşlər, tarixi günlərin, milli bayramların qeyd edilməsi və s. tədbirlər mühüm rol oynayır. Dərs hər şeyi bilmək və əxlaqi əqidə məşəlini yandıran qığılcıma, ədəbiyyat, insanşünaslıq dərslərinə çevrilir. Tarix dərsləri məktəbliləri tarixin dərin qatlarını öyrənməyə, riyaziyyat, fizika və s. fənləri düşünməyə, heyrtlənməyə, dünyanı vətəndaş gözü ilə görməyə səsləyir. Məktəblilər dərk edirlər ki, bilik qüvvədir, bilik insan hünərinin, fədakarlığın zəruri şərtidir.

Məktəbdənkənar tədbirlər şagirdləri tarixi yerlərlə, Milli Qəhrəmanların həyat və fəaliyyəti ilə tanış edir, insanlara necə qayğı göstərməyi, hörmət etməyi, şərəf və ləyaqəti düzgün qiymətləndirməyi, yoldaşa, dosta kömək etməyi, insansevər olmağı, şəhidlərin yüksək zirvədə dayandığını, Vətənin əzəmət və qüdrətini öyrədir, onları mərdliyə, yenilməzliyə, intizama, qələbəyə çağırır.

XVI FƏSİL

ƏMƏK FƏALİYYƏTİNİN TƏRBIYƏ EDİLMƏSİ

16.1. Əmək tərbiyəsinin mahiyyəti və vəzifələri

Əmək insan və insan cəmiyyətinin yaşaması üçün zəruri şərtidir. Əmək və əmək fəaliyyəti olmasaydı, insan da olmazdı. Böyük Azərbaycan alimi N.Tusi deyirdi ki, dünyanın nizamı, məişətin nizamı əməklə hüsula gəldiyindən, insan növü isə köməksiz yaşaya bilmədiyindən əmək köməksiz, kömək isə ictiməsiz ola bilməz. Deməli, insan növü öz təbiəti etibarı ilə ictimaya möhtacdır.

Əmək həyat çırağına yağ tökür, ağıl isə onu yandırır. Təhsil xəzinə, əmək isə onun açarındır. Əmək insanın qüdrəti və sevincidir. Həyatın mənası əmək, bəzəyi tərbiyədir. Əmək insanı üç bələdan – bəkarçılıqdan, qəbahətdən və ehtiyacdən xilas edir. Zəhmətsiz xəzinə tapmaq boş xəyaldır. Tənbellik anadır, oğlu oğurluq, qızı isə açıqdır.

Bütün bu fikirlər ayrı-ayrı xalqlara məxsus böyük zəka sahiblərinin sözləridir və bunlar bir daha təsdiq edir ki, əmək insan həyatı üçün o qədər əhəmiyyətli ki, onsuz həyat öz qiymətini və ləyaqətini itirir. Əmək (fiziki və zehni) bütün maddi və mədəni sərvətlərin mənbəyidir. Əmək ictimai həyatın, ictimai inkişafın, irəliyə hərəkətin, tərəqqinin əsasını təşkil edir. İnsanların qabiliyyət və istedadları əmək prosesində aşkar edilir. Düzgün təşkil edilmiş əmək prosesində insan xarakterinin keyfiyyətləri və əlamətləri inkişaf edir. Fəallıq, təşəbbüskarlıq, əməyi sevmək, təkidlilik və s. əxlaqi keyfiyyətlər əmək tərbiyəsi, əmək fəaliyyəti prosesində həyata keçirilir.

Əmək tərbiyəsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müstəqil dövlətimizin gələcək vətəndaşlarını əməkdə iştirak etməyə, əməyə sevinməyə, şöhrət mənbəyi kimi baxmağa, əməkdən zövq almağa, fiziki kamilliyə və s. istiqamətləndirir.

Əmək uşaq həyatına kiçik yaşlardan daxil olur. Uşaq oyun prosesində əməklə məşğul olur. Çünki oyun əməkdən ayrı deyildir. Oyunlar başər cəmiyyətində əmək hərəkətlərini tədqiq etmək sayəsində yaranmışdır. «Oyun tarixi inkişafı etibarı ilə özündən əvvəl gələn əməyin balasıdır» (C.V.Plexanov). Deməli, oyunla əmək arasında möhkəm qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Oyun uşaq yaşına üzvi şəkildə məxsus olan fəaliyyətdir.

Əmək tərbiyəsi əməyə, əmək adamlarına məhəbbət, əmək adamlarının yaratdığı maddi və mədəni sərvətlərə, onun qorunub saxlanılmasına qayğı göstərmək prosesidir. Əmək tərbiyəsi insanın əqlini inkişaf etdirir, ona müəyyən məlumatlar verir, şagirdlərdə əməklə məşğul olmaq arzusu yaradır. Məktəbli dərk edir ki, əməksiz onun nə həyatı, nə ləyaqəti, nə də xoşbəxtliyi ola bilməz. Əməksiz insan yaşaya bilməz. Əmək ehtiyacı insan üçün fitri ehtiyacdır. Lakin o, heyrətə salacaq dərəcədə alovlanmağa və sönməyə qadirdir. Əmək insanın, məktəblinin inkişafı üçün zəruri şərtidir, həm də onun nail olduğu ləyaqətin dərəcəsini qoruyub saxlamaq üçün lazımdır. Əmək insanın fiziki və ruhi, əxlaqi təbiətinin, təklikdə və cəmiyyət içərisindəki həyatının təkmilləşdirici qanunu. onun fiziki, əxlaqi və əqli təkmilləşməsinin, habelə insanlıq ləyaqətinin, azadlığının və xoşbəxtliyinin zəruri şərtidir. «Əmək insanın yer üzündə əldə edə biləcəyi və onun adına yeganə layiq olan xoşbəxtlikdir... Əmək bəşəriyyət tarixinin lap əvvəlindən yer üzünə solğun, zəif işıq saçan... müqəddəs şamdır, onu söndürsəniz, hər şey zülmətə çevrilər» (K.D.Uşinski).

Məktəblilərin əmək tərbiyəsinin düzgün təşkili üçün onların qarşısına konkret məqsəd qoyulmalıdır. Məqsəd aydın olduqda məktəbli həvəslə işləyir. Əməyə, işləməyə adət etmək əməyi sevməyin inkişafı üçün əsas təşkil edir. Məktəbli işləməyə və tapşırıqları yerinə yetirməyə adət etmişsə, məcburiyyətə heç bir ehtiyac qalmır. Bu zaman şagirdə əməyə daxili maraq oyatmaq, inkişaf etdirmək və mümkün olan vasitələrlə onda əməyə sevgi tərbiyə etmək, zəhmətə ehtiyac oyatmaq mümkündür. Daxili motivlər əsasında həvəslə və maraqla görülən əmək məhsuldar olur. Belə əmək səylə yerinə yetirilir. Əmək-də çalışqanlıq, işi yaxşı icra etmək üçün qüvvələri sərf etməyə səy deyilmi?! Səy uzun müddət tərbiyə işi aparmaqla əldə edilir. Səy məktəblilərdə aydın tapşırıqlar verilməsi, onların işinin müəyyən istiqamətə yönəldilməsi, işin icrasına müntəzəm nəzarət edilməsi sayəsində formalaşır. Səyi inkişaf etdirmək üçün şagirdləri həvəsləndirmək, yaxşı icra edilmiş iş üçün onları tərifləmək müsbət nəticə verir.

Əmək tərbiyəsi prosesində şagirdlərdə fəallıq, ictimai-faydalı işdə iştirak etmək, təşəbbüskarlıq, müstəqillik və s. kimi keyfiyyətlər formalaşır. Əmək tərbiyəsinin vəzifələrini iki qrupa bölmək olar:

Birinci qrup vəzifələrə aşağıdakıları daxil etmək olar:

- şagirdlərin əmək həyatına hazırlanması;
- onlarda cəmiyyətin xeyrinə, əməyin zəruriliyinə dair inam və əqidənin təşəkkül etdirilməsi;

- Vətən, xalq naminə əməkdə iştirak etmək arzusunun yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
 - əməyin sosial mahiyyətinin dərk edilməsi;
 - ictimai və xüsusi mülkiyyətə, təbiətə qayğıkeş münasibətin tərbiyə edilməsi;
 - əməyə, əmək adamlarına məhəbbətin, əməyə yaradıcı münasibətin formalaşması;
 - əmək fəaliyyətinə psixoloji hazırlığın tərbiyə edilməsi.
- İkinci qrup vəzifələrə isə bunları aid etmək olar:
- zəruri biliklərin, elmlərin əsaslarının öyrənilməsi, həmin biliklərdən əmək prosesində istifadə etmək;
 - müasir texnologiyaya sənayenin əsaslarına, aqrotexnika, kənd təsərrüfatına dair biliklərə yiyələnmək;
 - bilavasitə əməkdə iştirak etmək.
- Həmin vəzifələr təlim prosesində yerinə yetirilir.

16.2. Əmək fəaliyyəti tərbiyəsinin sistemi

Əmək fəaliyyəti tərbiyəsinin sistemində, əmək fəaliyyətinin müxtəlif növləri daxildir:

1. Təlim əməyi; 2. Özünəxidmət əməyi; 3. İctimai-faydalı əmək;
4. Məişət əməyi; 5. Məhsuldar əmək.

Böyüməkdə olan gənc nəsil üçün əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə təlim əməyi birinci yerdə durur. Əqli əmək, təlim əməyi məktəblilər üçün, bütövlükdə, insanlar üçün ağır və çətin əməkdir. Şirin arzu etmək asan və xoşdur, lakin fikirləşməyi öyrətmək çətinidir. Ona görə ki, təlim əməyi fikirlə zəngindir, uzun müddətlidir və alın təri tələb edir. Təlim əməyinin formalaşdırıcı rolu olduqca qiymətlidir. Şagirdlərdə öyrənmək arzusunı oyatmaq, onların idrak maraqlarını inkişaf etdirmək və təlimdə müvəffəqiyyət sevincini dərk etməkdə onlara imkan vermək əmək fəaliyyətinin tərbiyə edilməsinin ən mühüm xüsusiyyətidir. Bir də ona görə vacibdir ki, təlim əməyinin nəticələrini şagirdlər heç də dərhal hiss etmirlər.

Təlim əməyi prosesində şagirdlər bilikləri müstəqil mənimsəyir, onlarda idrak maraqları, intellektual bacarıq və vərdisləri formalaşır. Bu işdə müşahidədən, laboratoriyada praktik və yaradıcı işlərdən istifadə olunur. İnadlı əmək və onun vasitəsilə qazanılmış intellektual

bacarıq və vərdislər olmadan nə təlimdə müvəffəqiyyət əldə etmək olar, nə də əməyə psixoloji və əməli hazırlığa nail olmaq olar.

Əmək təlimi dərslərində əmək tərbiyəsinin müxtəlif vəzifələri həll olunur. Texniki və kənd təsərrüfatı biliklərini şagirdlər həvəslə mənimsəyirlər. Onlar fikirləşirlər ki, gələcəkdə fermer, təsərrüfatçı, sahibkar ola bilərlər. Bunun üçün isə torpağın xüsusiyyətlərini, yəni aqrotəsərrüfatın xüsusiyyətlərini bilməlidirlər. Torpağın xüsusiyyətlərini bilmədən onu əkib-becərmək, yüksək məhsul əldə etmək mümkün deyildir. Müxtəlif təlim əməyində iştirak edən şagirdlərdə istedad və qabiliyyət inkişaf edir.

Əmək həyatı, işləmək adəti özünəxidmətdən başlayır. Uşaq ilk günlərdən öz yatağını yığışdırır, kiçik bacı və qardaşına qayğı göstərir, özü geyinir, səliqə-səhmanı özü yaradır. Yeri gəldikcə, ata və anasının sözlünə baxır, onların tapşırıqlarını yerinə yetirir. Uşağın ilkin özünəxidmət işləri başqalarına xidmətə çevrilir.

Məişət əməyinin ilk dərslərini uşaq ailədə alır. Məişət əməyi ailənin həyatında uşağın fəal iştirakına çevrilir. Elektronikanın ailə həyatına daxil olması oğlan uşaqlarını daha çox özünə cəlb edir. Belə ki, onlar paltar yuyan anasına kömək edir, paltaryuyan maşına nəzarət edir, onu işə salır. Ana ot, şirə çəkirsə, parketi təmizləyirsə, uşaqlar, xüsusilə oğlanlar bu işlərdə onlara kömək edirlər. Ailədə əmək hazırlığı, uşaqların özünəxidməti, məişət əməyində fəal iştirakı əmək tərbiyəsinin vahid sisteminin ilkin pilləsini təşkil edir. Uşaqların əməyə alışdırılması, onlarda əmək bacarıq və vərdislərinin formalaşdırılması ailədə özünə və ailə üzvlərinə xidmətin sadə əməliyyatlarından başlayır. Uşaqlar valideynləri ilə birlikdə, bəzən isə yalnız özləri evdə, bağda, bostanda, həyətdə işləyirlər. Uşaqlar yalnız evdə deyil, eyni zamanda məktəbdə də özünəxidmətlə məşğul olurlar. Onlar sinifin, laboratorianın, emalatxananın, məktəb ərazisinin, idman meydançasının təmizlənməsində fəal iştirak edirlər. Əməyin bu növündə işin fərdi, qrup və kollektiv formalarından istifadə olunur. Bütün bu özünəxidmət işləri tədricən ictimai-faydalı əməkdə maddiləşir.

İctimai-faydalı əmək ailənin, məktəbin xeyrinə olan əməkdir. İctimai-faydalı əmək şagirdlərə sevinc bəxş edir, onların əxlaqını zənginləşdirir, əqidələrini, estetik fikir və zövqlərini möhkəmləndirir. İctimai-faydalı əməkdə iştirak edən məktəbli dərk edir ki, bilik qazanmaq, biliklərə yiyələnmək onu maddi nemətlər yaradan əməkdən uzaqlaşdırmır, əksinə, onu həmin əməyə yaxınlaşdırır. Şagirdlərin

ictimai-faydalı əməyi məktəb kollektivi üçün, ətrafdakı adamlar üçün müxtəlif işlərin icrasını nəzərdə tutur.

İctimai-faydalı əmək tədricən məhsuldar əməyi də əhatə edir. Hazırda orta ümumtəhsil məktəblərində məhsuldar əməyin təşkili məsələləri xeyli mücərrədləşmişdir. Fabrik və zavodların əksəriyyəti ayrı-ayrı sahibkarların əlindədir. Bu baxımdan məktəblərdə şagirdlərə məhsuldar əmək haqqında, onun mahiyyəti və məzmunu haqqında məlumat verilirəkən biznes əməyi, özəl təsərrüfat haqqında tam anlayış yaradılmalıdır. Bunsuz gənc nəsli əmək həyatına hazırlamaq qeyri-mümkündür. Bu gün məktəb partalarında elmlərin əsaslarını öyrənən gənclər sabah maddi nemətlərin yaradılmasında iştirak etməlidirlər. Orta məktəbi bitirən gənclərin hamısı ali təhsil diplomu almaq dalınca gedəcəksə, onda bəs istehsalatda kim işləyəcək? Ona görə də məktəblərdə şagirdlərin məhsuldar əməkdə iştirak etmələrinin yolları haqqında tam təsəvvür yaratmaq lazımdır. Məktəblilər müasir texnikanın əsaslarına dair biliklərə yiyələnməlidirlər.

Nəzəri biliklərin məhsuldar əməklə əlaqələndirilməsi ondan ibarətdir ki, şagirdlərə öyrədilən biliklər mücərrəd xarakter daşımır, həmin biliklər sənaye və kənd təsərrüfatı əməyinə məktəblilərin düşüncəli yanaşmalarına və onların bu əməyin elmi əsaslarını dərinlən dərk etmələrinə şərait yaradır.

16.3. Əməksevərlik şəxsiyyətin zəruri keyfiyyətidir

Əmək şagirdlərin mənəvi həyatında çox mühüm rol oynayır. O, şagirdlərdə dostluq və yoldaşlıq sevinci yaradır, hər şeylə maraqlanmaq və hər şeyi bilmək həvəsini inkişaf etdirir, çətinlikləri aradan qaldırmağın sevincini doğurur, ilk vətəndaşlıq hissi – maddi nemətlər yaradıcısı hissini oyadır. Maddi nemətlər olmadan insan yaşaya bilməz. Əmək sevinci qüdrətli tərbiyə qüvvəsinə malikdir. Əməyə münasibət insanın mənəvi, ruhi aləminin mühüm ünsürlərindən biridir. Əməksevərlik yalnız əmək prosesində tərbiyə edilmir. Əxlaqın mühüm əlaməti olan əməksevərlik ruhi həyat prosesində tərbiyə olunur. Əməksevərlik şagirdlərin ruhi və əmək həyatına bacarıqlı, işgüzar rəhbərlik sayəsində tərbiyə olunur. Əmək prosesində məktəbli özünü təsdiq edir, özünün intellektual və əxlaqi imkanı, qabiliyyəti və qüvvələri haqqında düşünür və onda şəxsi ləyaqət formalaşır. Əməksevərliyi yalnız əmək haqqında danışmaqla tərbiyə etmək olmaz. Buna görə

də məktəblilərdə əməksevərliyin tərbiyə edilməsinə bütövlükdə məktəb həyatı, pedaqoji iqlim mühüm təsir edir.

İnsan zəhmət çəkməlidir. Bu əxlaqi aksiomdur. Lakin əməyə meyl hələ öz-özlüyündə məktəbli (uşaq, yeniyetməni, gənci) əxlaqlı etmir. Bunun üçün əmək fəaliyyətində ictimai mənafeyi gözləmək lazımdır. Əməksevərlik ictimai-faydalı əməyin bütün növlərinə hörmətlə yanaşmağı tələb edir. İstər fiziki əmək, istərsə də xidmət əməyi sahəsi olsun, hər hansı ictimai əhəmiyyətli peşəyə hörmət əməksevərliklə səciyyələnir və şəxsiyyətin zəruri keyfiyyəti kimi təzahür edir. Lakin hər cür əməyə hörmət əməksevərliyin son məqsədi deyildir. Bu baxımdan təhsil almaq daha məzmunlu, maraqlı, yaradıcı əməyə səy etməyin göstəricisidir. Əqli əmək əməksevərlik tərbiyəsinə ciddi təsir göstərir. Çünki təhsil əməyində həm fərdin, həm də cəmiyyətin eyni dərəcədə marağı vardır. Deməli, əməksevərlikdən əmək tələbatının formalaşmasına qədər əmək tərbiyəsinin bütün vəzifələri bir-biri ilə sıx vəhdət təşkil edir. Əməyə sevgi münasibəti, əməksevərlik hər bir insanın, habelə məktəblinin də öz borcunu dərk etməsinin, insanpərvərliyinin praktik göstəricisidir. Əməksevərlik ruhunda tərbiyə olunan uşaq, yeniyetmə və gənc əməyi sevir, xarakterin əməksevərlik kimi keyfiyyətinə yiyələnir, əmək bilik, bacarıq və vərdislərinə sahib olur, maddi və mənəvi sərvətlərin yaradıcısı olan əmək adamlarına hörmət edir, ümumi sərvətlərin qorunub saxlanılmasına qayğı ilə yanaşır, təbiətə, onun sərvətlərinə qayğılı münasibət bəsləyir və nəhayət, özünün bir vətəndaş kimi formalaşmasına şərait yaradır.

16.4. Məktəblilərin peşə oriyentasiyası

Əməyə psixoloji və əməli hazırlıq əmək tərbiyəsinin ayrılmaz hissəsi və yekun mərhələsi olan peşə oriyentasiyasında davam və inkişaf etdirilir. Bu mərhələdə məktəbli həyata vəsiqə alır. Məktəbdə peşə oriyentasiyasına dair aparılan işlər şagirdləri ən geniş yayılmış peşələrlə tanış edir, onlarda peşə maraqlarını öyrənir və formalaşdırır.

Peşə seçmək məktəblilərin qarşıdakı əmək fəaliyyətinə həlledici sınağıdır. Yeniyetmələrin, gənclərin sosial və mənəvi kamilliyi öz əksini peşənin düzgün seçilməsində tapır. İnsan əməkdən zövq almalıdır. Hər bir seçilən sənət, peşə insanın ürəyincə olmalıdır. İnsan seçdiyi peşə ilə ömürlük yaşamağı bacarmalıdır. Ona görə də peşə seçmək işində şagirdlərə mövcud peşələr haqqında ətraflı məlumat vermək

zəruridir. Peşə seçmək işində hər bir şagirdin nə kimi keyfiyyətə, biliyə və bacarığa malik olmasının müəyyən edilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Peşə oriyentasiyası üzrə işin məqsədi müəyyən peşələr üzrə qabiliyyət və meyllərin aşkar edilməsində gənclərə kömək etmək, onların hər hansı bir peşəyə maraqlarını inkişaf etdirmək və ölkəmizin ən çox hansı peşəyə ehtiyacını nəzərə almaqdan ibarətdir. Peşə oriyentasiyasının sistemində peşə məlumatı, peşə seçilməsi və s. daxildir. Peşələrə dair məlumat peşə oriyentasiyasının mühüm formalarından biridir. Bunun sayəsində şagirdlər müxtəlif peşələrin mahiyyəti və əhəmiyyəti, onların hər birinin insanlara verdiyi tələblər və peşəşünaslığın əsasları haqqında məlumat əldə edirlər.

Peşə məlumatı həm təlim prosesində, həm də dərsləndənkənər vaxtda həyata keçirilir. Peşə məlumatının digər geniş yayılmış formalarına ekskursiyalar, müxtəlif peşə adamları ilə görüşlər, disputlar və s. daxildir. Şübhəsiz ki, müxtəlif əmək müəssisələrinin özəlləşdirildiyi bir zamanda peşə oriyentasiyasına biznes əməyi, sahibkarlıq, fermer, şirkət sahibi, iş adamı anlayışları daxil olunmalıdır.

Müasir dövrdə ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinin əmək tərbiyəsini və peşəyönümünü yaxşılaşdırmaq, onların müstəqil həyata, praktik və mənəvi psixoloji hazırlığı səviyyəsini yüksəltmək, lazımi şərait yaratmaqla, böyüməkdə olan nəsilə əməyə şüurlu tələbat formalaşdırmaq zəruridir. Bu işdə peşəyönümü böyük əhəmiyyət kəsb edir. Peşəyönümü işinin əsas məqsədi müəyyən işlərə dair şagirdlərin qabiliyyət və meyllərini aşkar etmək, onların peşəyə maraqlarını inkişaf etdirmək və cəmiyyətin daha çox ehtiyacı olduğu sahələrdə işləməyə hazır olmağı tərbiyə etməkdən ibarətdir.

Şagirdləri müxtəlif peşələrin mahiyyəti, əhəmiyyəti ilə, peşələrin hər birinin insanlara verdiyi tələblər haqqında biliklər və məlumatlarla tanış edən, onları mənəvi-psixoloji baxımdan peşə həyatına hazırlayan tədbirlərin məcmusuna peşə maarifi deyilir. Peşə maarifi ibtidai siniflərdən başlayaraq ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində və sinifləndənkənər işlər prosesində həyata keçirilir. İbtidai siniflərdə ən çox əməyə və əmək adamlarına məhəbbət və hörmət tərbiyə edilir. İbtidai siniflər üçün dərsləklərdə verilmiş materiallardan istifadə edərək ibtidai sinif şagirdlərində əmək, əmək adamları haqqında düzgün təsəvvür və anlayışları formalaşdırmaq zəruridir. Təlim materialları şagirdlərdə belə bir inam yaradır ki, əşyalarda müxtəlif peşə sahiblərinin əməyi

maddiləşmişdir. Ona görə də əşyalara qayğıkeş münasibət bəsləmək, onları qorumaq hər bir məktəblinin borcudur.

Peşə maarifi şagirdləri mənəvi münasibətlərin mürəkkəb sistemi ilə tanış edir, onlarda xalq sərvətinə, təbiətə, onun ehtiyatlarına qayğılı münasibəti formalaşdırır, təbii ehtiyatlara qənaət etmələrinə şərait yaradır.

Məktəb gənclərə peşələr haqqında düzgün məlumat versə, onları əmək həyatına mənəvi, psixoloji baxımdan düzgün hazırlasa, onda əmək kollektivləri qarşıya qoyduqları vəzifələri ləyaqətlə yerinə yetirə bilirlər.

Peşə maarifi məktəblilərin öz rayonunun, bütövlükdə isə respublikanın sosial-iqtisadi perspektivləri ilə tanış olmalarına, onların ayrı-ayrı əmək kollektivlərinin fəaliyyətinə dair diaqram, sxemlər düzəltmələrinə şərait yaradır. Məktəblilər əmək kollektivlərinin işində iştirak etmək sayəsində yaşlı nəsillərin əmək estafeti ilə tanış olur, bu estafetin mahiyyətini dərk edirlər. Belə bir iş sayəsində əmək ənənələri möhkəmlənir, şəxsiyyətin mənəvi əsasları formalaşır. Peşə maarifi sayəsində məktəblilər kəşflər və ixtiraların tarixini öyrənir, onların səmərəsi və faydası ilə tanış olurlar. Onlar eyni zamanda öyrənirlər ki, hələ də bir çox elmi kəşflər, böyük ixtiralar illərlə əməli işə tətbiq edilmir. Nə üçün? Səbəb yalnız birdir. Əmək kollektivləri rəhbərlərində məsuliyyət, axtarıcılıq, yaradıcılıq əvəzinə laqeydlilik hissi hakimdir. Vəzifə, məhz məktəblilərdə məsuliyyət, peşə iftixarı hissini, hər şeyə öz zəkası, əqli və əməyi ilə gedib çıxmaq arzusunu və əqidəsini tərbiyə etməkdən ibarətdir.

Qabaqcıl məktəblərdə məktəblilərin peşə iftixarı hissinə xüsusi əhəmiyyət verilir, bu məqsədlə elmi kəşflər, ixtiralar etmiş alimlərin həyat və fəaliyyətinə sərgilər, foto stendlər həsr edilir, əmək veteranları və istehsalat qabaqcılları ilə görüşlər keçirilir. Qabaqcıl məktəblər «Üç nəslin birliyi» adlı bayramdan geniş istifadə edirlər. «Üç nəslin birliyi» bayramına rayonun, şəhərin, kəndin rəhbər işçiləri, valideynlər, ayrı-ayrı məktəblərdən yuxarı sinif şagirdləri dəvət olunurlar. Həmin ənənəvi bayramda uşaqlar, gənclər və qocalar iştirak edirlər. Musiqi, gül-çiçəklə bəzədilmiş salon adamlarda iftixar hissi doğurur. Səhnəyə əllərində gül-çiçək olan uşaqlar, əmək alətləri ilə silahlanmış gənclər, nurani qocalar çıxırlar. Əvvəlcə qocalar sözə başlayırlar:

- Biz Vətənimizin çiçəklənməsi naminə çox iş görmüşük, əqlimiz iti, qolumuz qüvvətli olmuşdur. Dövlətimizin işini söylə yerinə yetirməyə

çalışmışıq. Çətin günlərdə, çətin anlarda biz əmək borcumuzu ləyaqətlə yerinə yetirmişik.

Qocaları gənclər əvəz edirlər. Onlar irəli gələrək, deyirlər:

- Əziz və mehriban əmək veteranları, indi Sizin yerinizi biz tutmuşuq. Sizin qollarınızın qüvvəti bizim qollarımızdadır. Sizin ürəyiniz bizim qəlbimizdədir. Vətənimizin qüdrətli olması üçün biz heç vaxt əməyimizi, biliyimizi əsirgəmirik. Biz Sizin layiqli əmək estafetinizi davam etdirir və yaxşı bilirik ki, indi daha çox işləmək, Vətəni qorumaq, torpaqlarımızı erməni işğalçılarından azad etməliyik. İndi böyük vəzifələri çəkilə, bıçqı və ya mişarla, zindanla yerinə yetirmək olmaz. İndi elektron hesablayıcı maşınları, displeylər, kompüterlər dövrüdür. Biz Sizə layiqli övladlar olduğumuzu əməyimizlə, işimizlə sübut edirik.

Gənclərdən sonra uşaqlara söz verilir:

- Əziz atalar, babalar! Biz hələ Sizin kimi əmək xarüqələri yarada bilməsək də, əsrimizin layiqli övladları olmaq üçün əməkdə fəal iştirak edir, əmək adamlarına, valideynlərimizə xüsusi qayğı və hörmətlə yanaşıırıq. Biz Sizi əmin edirik ki, Sizin yaxşı, ləyaqətli varisiniz olacaq, informatika və elektron hesablayıcı texnikanın əsaslarına yiyələ-nəcək, zavodlarda, fabriklərdə robotlarla işləməyin texnologiyasını öyrənəcəyik. Biz Sizin başladığınız, bu gün gənclərin böyük həvəslə yerinə yetirdiyi əmək estafetinizə sahib olacaq, bu estafeti müqəddəs od kimi əziz tutacağıq.

Məktəblilər əllərindəki gül-çiçək dəstələrini adlı-sanlı əmək veteranlarına, bayram iştirakçıları olan əmək adamlarına, istehsalat qabaqcıllarına təqdim edirlər.

«Üç nəslin birliyi» adlı bayram üç nəslin varisliyini əyani olaraq təcəssüm etdirməklə məktəblilərin əmək kollektivlərinin həyatına daxil olmalarına şərait yaradır. Belə tədbirlər məktəblilərdə mənəvi, əxlaqi məsuliyyət, vətəndaş dəyanəti, peşə iftixarı hissinin tərbiyə olunmasını təmin edir.

Peşə maarifi prosesində məktəblilərdə əməyə, əmək adamlarına hörmət tərbiyə olunur, mənəvi keyfiyyətlər – vətənpərvərlik, milli iftixar, qarşılıqlı yardım etmək, qənaətcilik, işə vicdanlı münasibət və s. formalaşır. Peşə maarifi tədris materiallarını şüurlu mənimsəməyə imkan yaradır, tədris materiallarının həyatla sıx əlaqəsini təmin edir.

XVII FƏSİL

FİZİKİ TƏRBİYƏ

17.1. Fiziki tərbiyənin mahiyyəti və vəzifələri

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin ən qiymətli sərvəti insan və onun sağlamlığıdır. İnsanların sağlamlığı hələ Hippokrat dövründən aqillərin diqqətini cəlb etmişdir. Qədim Elladanın nəhəng qayalarından birində belə yazılmışdır: «Güclü olmaq istəyirsənsə qaç, sağlam olmaq istəyirsənsə qaç, gözəl olmaq istəyirsənsə qaç». Böyük Roma şairi Horatsi Elladanın daş kitabəsini bəyənmiş və adamlara öz sağlamlıqlarını qorumaq naminə qaçmağı məsləhət görmüş və demişdir: «Sağlam ikən qaçmasan, xəstələnəndən sonra qaçmalı olacaqsan». Böyük yunan filosofu Platon sağlamlığı insanın xoşbəxtliyi hesab etmişdir. Təbabətin banisi Hippokrata görə, hərəkətsiz müalicə yoxdur. Plutarx isə deyirdi ki, gimnastika təbabətin şəfəverici hissəsidir. Sağlamlığın əsasını hərəkət təşkil edir. Hərəkətsizlik insanı məhv edir. Hər insanın orqanizmi onun bağçasıdır, iradəsi isə onun bağbanıdır. Hərəkət həyatdır. Bədən tərbiyəsi və idmanın bütün növlərində bu və ya başqa şəkildə qaçış və hərəkət vardır. Buna görə də böyük alim Əbu Əli İbn Sina deyirdi:

İdmanla yaxşıca olsan aşına,
Çatarsan fərəhlə sən yüz yaşına.
Bəlkə daha çox yaşayarsan bil.
Həb və toz dərdinə dərman deyil.
Bütün dərdlərinə bax budur dava:
Təbiət su, günəş və təmiz hava.

Ölkəmizdə hər bir adam möhkəm sağlamlığa, fiziki keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Sağlamlıq hər bir adamın uzun ömürlülüynü, yaradıcı əməkdə iştirakını təmin edən, ailə qurmağa, uşaqların tərbiyəsi qayğısına şərait yaradan fiziki və rühi keyfiyyətlərin məcmusudur. Sağlamlığı mühafizə edən və möhkəmləndirən mühüm amillərdən biri fəal hərəkətdir, zəruri fiziki qüvvənin işlədilməsidir. Bütün canlılarda olduğu kimi, insanlarda da fitri hərəkət etmək tələbatı var. Bu hərəkət hələ özünü ana bətnində biruzə verir. Hərəkət etmək tələbatı

ödənilməyə, insan normal inkişaf etməz, tez piylənər, nəticədə heç nəyə və heç kimə fayda verməyən və yaramayan bir varlığa çevrilə bilər. Hərəkət etmək tələbatının ödənilməsi üçün insan qaçmalı, yeriməli, hoppanmalı, müxtəlif fiziki hərəkətlər etməlidir. Hərəkət orqanizmin həyatı fəaliyyəti, onun ayrı-ayrı üzvləri və sistemlərinin stimuludur. Buna görə də haqlı olaraq deyirlər ki, dünyada ən yaxşı dərzi bədən tərbiyəsi, ən yaxşı rəssam isə insan bədənini formalaşdıran idmandır. Bütün bu işləri məktəblərdə fiziki tərbiyə həyata keçirir.

Fiziki cəhətdən tərbiyələnmə xüsusi təşkil olunmuş və məqsədyönlü fəaliyyət olub, məktəblilərin fiziki inkişafının və fiziki təhsilinin idarə edilməsini təmin edən prosesdir. Fiziki tərbiyə ümumi tərbiyənin tərkib hissəsi olub, böyüməkdə olan gənc nəslə fəal və uzun müddətli həyata, məhsuldar əməyə və Vətənin müdafiəsinə hazırlamaq prosesidir. Fiziki tərbiyə insanın fiziki təkmilləşməsinə və fiziki kamilləşməsinə xidmət edir. Fiziki kamilləşmə deyərkən şagirdlərin (insanların) yüksək səviyyədə həyata, əməyə, Vətənin müdafiəsinə, sağlam fiziki qabiliyyətlərin inkişafına hazır olmaları nəzərdə tutulur. Fiziki tərbiyə pedaqoji prosesin bir hissəsi kimi çıxış edir.

Fiziki cəhətdən tərbiyələnmənin aşağıdakı vəzifələri vardır:

1. Məktəblilərin sağlamlığını və orqanizmin möhkəmləndirilməsini təmin edir, onların fiziki inkişafına və iş qabiliyyətinin artırılmasına kömək edir. Sağlam həyat, sağlam orqanizm insanın əmək və ictimai fəaliyyətində mühüm yer tutur. Böyük Nizami demişkən: «Bədən sağlam olsa, saf olar söz də, süst adam süst olar bədəndə, sözdə».

2. Fiziki tərbiyələnmə şagirdlərin dayaq hərəkət aparatını möhkəmləndirir, onun qamətinə gözəllik verir, onlarda gümrahlıq yaradır, ürək, qandamar və tənəffüs sistemləri fəaliyyətinin inkişafına və möhkəmlənməsinə kömək edir.

3. Fiziki tərbiyələnmə sinir sistemi fəaliyyətinin möhkəmlənməsinə güclü təsir göstərir. Müxtəlif fiziki təmrinlər böyüməkdə olan orqanizmin normal inkişafına şərait yaradır.

4. Fiziki tərbiyələnmə hərəkəti bacarıq və vərdişlərin formalaşmasını təmin edir. Hərəkəti vərdiş və bacarıqlar insanın həyatında mühüm yer tutur. Əbəş yerə deməmişlər ki, adətlər, vərdişlər insanın ikinci təbiətidir. Adət insanı gördüyü işi yenidən qurmağa məcbur etmir. Əksinə, onu daim öz fəaliyyətində irəliyə doğru getməyə sövq edir. Adətlər olmasaydı, insan inkişaf edə bilməzdi, müəyyən bacarıqlar mərhələsində qalardı. Ona görə böyük rus pedaqoqu K.D. Uşinski deyirdi ki, adət tərbiyə qüvvəsinin əsasını, tərbiyə fəaliyyətinin manivelasını

təşkil edir. Hərəkəti və bacarıqları insanın həyatında mühüm rol oynayır. Əməli fəaliyyətin bir çox növlərinin əsasında onlar durur.

5. Fiziki tərbiyə etmə əsas hərəkəti keyfiyyətləri inkişaf etdirir. İnsanların bir sıra işləri həyata keçirmələri fiziki qabiliyyətlərin təzahürü nəticəsində baş verir. Bu keyfiyyətlərə qüvvə, sürət, dözümlülük, cəldlik və elastiklik daxil edilir. Xarici müqaviməti və ona qarşı təsiri əzələ qüvvəsi ilə aradan qaldırmaq qabiliyyətinə qüvvə deyilir. Şagirdlərin fiziki əməyinin məhsuldarlığı, habelə onların qabiliyyəti əzələ qüvvələrinin mütənasib inkişafından asılı ola bilər. Hərəkəti daha az vaxtda yerinə yetirmək bacarığı sürət adlanır. Müəyyən bir işi uzun müddət ərzində yerinə yetirmək qabiliyyətinə dözümlülük deyilir. Hərəkətin böyük amplitudla yerinə yetirmək qabiliyyəti elastiklik adlanır. Cəldlik insanın yeni hərəkətləri tez mənimsəmək və dəyişkən şəraitdə hərəkəti vəzifələri müvəffəqiyyətlə icra etmək qabiliyyətidir. Bütün fiziki keyfiyyətlər bir-biri ilə qarşılıqlı inkişaf edir.

6. Fiziki tərbiyə etmə fiziki çalışma və təmrinlərlə müntəzəm məşğul olmağa adət etmək və dözümlü olmağa maraq göstərməyi formalaşdırır. Fiziki təmrinlərlə müntəzəm məşğul olduqda, onun müsbət təsirinə nail olmaq mümkündür.

7. Fiziki tərbiyə etmə şagirdlərdə gigiyenik vərdişlərin tərbiyə edilməsinə şərait yaradır, onları müəyyən biliklərlə silahlandırır.

8. Fiziki tərbiyə şagirdlərdə təşkilatçılıq vərdişlərini formalaşdırır. Bu vəzifələr bir-biri ilə sıx əlaqədə həyata keçirilir.

17.2. Fiziki tərbiyə etmənin vasitələri

Fiziki tərbiyə etmənin vasitələrinə fiziki çalışmalar (təmrinlər), gigiyenik amillər və təbiətin sağlamlaşdırıcı amilləri daxildir.

Fiziki çalışmalar, təmrinlər əmək və hərbi fəaliyyətə hazırlıq işində mühüm rol oynayır. Müasir fiziki çalışmaların əksəriyyətini insanın əmək, hərbi və məişət təcrübəsindən götürülmüş yeriy, qaçış, dırmaşmaq, tullanmaq təşkil edir. Fiziki təmrinlərdən akrobatika, gimnastika alətlərində məşğul olmaq kimi hissələr hərbi işdə zəruri olan keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına, şagirdlərin ahəngdar fiziki inkişafına xidmət edir.

Fiziki təmrinlər insanın sərbəst hərəkətlərinə aiddir. Bu təmrinlərin əsas əlamətləri məqsədin və iradi səylərin zəruriliyini dərk etməkdən ibarətdir. Fiziki çalışmaların yerinə yetirilməsi prosesi əqli və hissi proseslərin fəallığı ilə müşayiət olunur. Məktəblərdə fiziki

təmrinlərdən gimnastika, oyun, turizm və idman halında istifadə olunur. Gimnastika təmrinləri şagirdlərin müxtəlif əzələ qruplarını, orqanizmlərini inkişaf etdirir. Gimnastika üçün fiziki yükü daha dəqiq miqdarda vermək səciyyəvidir. Gimnastika bütün qüvvələri və formaları mütənəsib surətdə inkişaf etdirir, çünki gimnastika müxtəlif idman növlərindən kompleks şəkildə istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Bu qaməti, mütənəsibliyi, bədənə bütün hissələrinin ahəngdar inkişafını təmin edir.

Gimnastikadan fərqli olaraq, oyunlar bütövlükdə, məktəblilərin orqanizminə təsir edərək, hərəkəti keyfiyyətlərin inkişafına şərait yaradır. Böyük alim N.Tusi deyirdi ki, uşaqlar oyundan zövq alır, özünü gümrəh, şən hiss edirlər. Oyun uşaqları yormamalı, onları düşündürməlidir. Oyunun dinamikası, dəyişilən vəziyyət zərək, təşəbbüskar olmağı, müstəqil hərəkət etməyi öyrədir. Oyunlar fəallığın, bərk hissinin, kollektivçiliyin, qarşılıqlı yardımın tərbiyəsinə kömək edir.

Böyük cəx pədaqoqu «Ana qucağı məktəbi» adlı əsərində yazırdı ki, həyatımız oda bənzəyir. Hava axını və daimi hərəkətdə olması onu yandırdığı kimi, uşaqların da hər gün təmrinlər etməsi və hərəkətdə olmaları zəruridir. Uşaq nə qədər çox qaçır, hərəkətdə olur, nə isə edir. oynayarsa, o qədər yaxşı yatır, mədəsi yaxşı həzm edir, daha gümrəh böyüyür, fiziki və ruhi cəhətdən sağlam və güclü olur. Uşaqların fiziki çalışmaları icra etmələri onlarda şən əhvali–ruhiyyə yaradır.

Oyun hərəkət fəaliyyətidir. Fəaliyyət uşağın fiziki, anatomik-fizioloji, psixoloji və sosial inkişafının başlıca meyandır. Oyun uşaqların yoldaşı, yaxın dostudur. Oyun uşaqları təşkil edir, intizam qaydalarını yerinə yetirməyə istiqamətləndirir. Tanınmış Ukrayna pədaqoqu V.A.Suxomlinski deyirdi ki, oyun uşaq həyatına açılmış işıqlı pəncərədir. Həmin pəncərədən uşaqların mənəvi aləminə ətraf aləm haqqında təsəvvürlərin, anlayışların hərəkətverici axını daxil olur. Oyun hər şeylə maraqlanmaq, biliyə səy göstərmək odunu yandıran qığılcımdır.

Turizm mürəkkəb, çətin şəraitdə necə hərəkət etməyi, mühitə, ətraf aləmə bələdləşməyi öyrədir. Turizm məktəblilərdə dözümlülük, iradə, çətinlikləri dəf etmək bacarığını formalaşdırır, onlarda müşahidəçilik, məsuliyyət, təbiətə qayğılı münasibət tərbiyə edir. Turizmin gedində şagirdlərdə ünsiyyət, kollektivçilik, qarşılıqlı hörmət və s. keyfiyyətlər formalaşır.

İdman şagirdlərin iradəsini möhkəmləndirir, gənc idmançılarda mətanət, dayanət, vətənpərvərlik, əməksevərlik tərbiyə edir, idmançı ustalığını təkmilləşdirir.

Təbii amillərə su, hava və günəş şüaları daxildir. Bu vasitələrdən müntəzəm istifadə etdikdə məktəblilər sağlam və gümrəh böyüyürlər. Azərbaycan xalqının böyük maarifçisi, təbiətşünas alim H.B.Zərdabi «Gigiyena» adlı əsərində yazırdı ki, dəniz suyunda çimmək çox faydalıdır və belə suda çimmək bədəni bərkidir, iştahı açır, yorğunluğu alır, bədəni sağlam edir. İnsana nəfəs almaq üçün hava lazımdır. Hava təmiz olmalıdır. Onun pak olması həyat, xarab olması ölumdür. Deməli, uşağın, yeniyetmə və gəncin sağlam, gümrəh böyüməsi üçün təmiz havada olması, günəş və su vannaları qəbul etməsi vacibdir.

Fiziki təmrinlərlə məşğul olmaq üçün zəruri gigiyenik şəraitin yaradılması vacibdir. Gigiyenik amillərə şəxsi gigiyena, məşğələ yerinin gigiyenası, rejim, qida, yuxu, istirahət və s. daxildir. Şagirdlərin yuxu, qidalanma, istirahət rejiminə riayət etmələri fiziki təmrinlərin müsbət təsirinə kömək etməlidir. Hələ min il bundan əvvəl «Qabusnamə» əsərinin müəllifi yazırdı ki, insan normal yatmalı, istirahət etməlidir.

Sağlamlığın təmin edilməsində qida mühüm rol oynayır. Çox yeməyin ziyanı vardır. Məhəmməd peyğəmbər (ə) deyirdi ki, mədə xəstəlik evi, pəhriz cümlə dərmanların başıdır. N.Tusi yazırdı: «Çox yeməkdən özünü saxlamaq həm sağlamlıq, həm də ləzzətdir».

Yuxu bədənin sağlamlığını təmin edən mühüm amildir. Qabus çox yatmağı məsləhət görmürdü. O, eyni zamanda az yatmağın da zərərli olduğunu qeyd edirdi. «Əgər bir adam yetmiş saat qəsdən yatmasa və ya zorən onu oyaq saxlasalar, ölüm təhlükəsi qarşısında qalar». Onun fikrincə 24 saatin (gecə-gündüzün) səkkiz saatını istirahətə, yuxuya sərf etmək lazımdır. Bu zaman 16 saat ərzində yorulmuş bədən üzvləri rahatlanıb dincəlmə bilər. Gecə bədənin dincəlməsi üçündür. Gündüz yatmağın əleyhinə olan Qabus deyirdi ki, gecəni gündüzə çevirmək ağıllı iş deyildir. Günorta hökmən istirahət etmək vacibdir. Yuxu qədər uşağın artmasına və sağlamlığına yardım edən heç bir şey yoxdur.

Hər bir məktəbli gigiyena və təbabət sahəsində minimum biliyə yiyələnəməli, öz orqanizminə bələd olmalı və onu təmiz saxlamağı bacarmalıdır. Məktəblilər fiziki hərəkət və oyunlarla müntəzəm məşğul olarkən, onların bütün bədən üzvləri və əzələləri daim hərəkətdə olur,

~~işləyir.~~ Əzələlər müntəzəm işlədikcə qüvvətlənir, bərkiyir və inkişaf edir.

Fiziki əmək, idman, hərəkətli oyunlar, bədən tərbiyəsi, turist yürüşləri sümük-əzələ sisteminin möhkəmlənməsində və bunun vasitəsilə də bütün insan orqanizminin möhkəmlənməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bəbəkliklə, gənc nəslin fiziki cəhətdən inkişaf etmiş, sağlam, nikbin, ~~amıq~~ və Vətənin müdafiəsinə hazır nəsil kimi yetişməsində humanist, demokratik cəmiyyətin böyük marağı vardır. Bu böyük marağın ~~asasını~~ əmək təşkil edir. Əmək xarüqələrini isə mədəsi xəstə, raxit ~~uşaqlar~~, adamlar deyil, sağlam, ağıllı, müdrik adamlar yarada bilərlər.

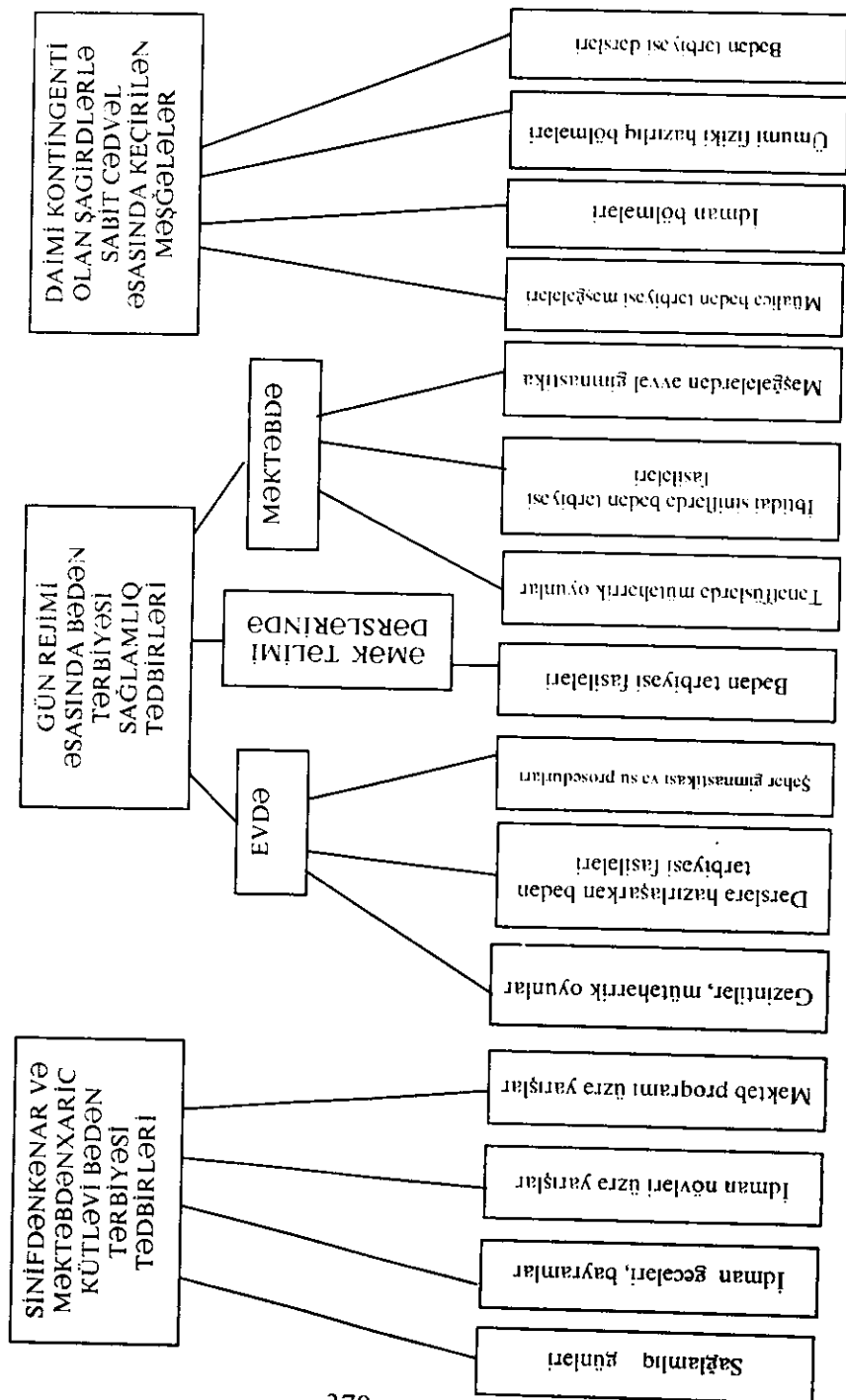
17.3. Fiziki tərbiyətmənin təşkili formaları¹

Bədən tərbiyəsi dərsləri məşğələlərin əsas təşkili formasıdır. Bu ~~omunla~~ izah edilir ki, bədən tərbiyəsi dərsləri şagirdlər üçün məcburidir. Bədən tərbiyəsi dərslərinin əsas məqsədi şagirdlərin ümumi fiziki hazırlığını təmin etməkdir. Bədən tərbiyəsi dərsləri bu və ya digər dərəcədə şagirdlərin fiziki tərbiyəsi vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə xidmət etməklə, digər məşğələ formalarını da əhatə edir.

Bədən tərbiyəsi dərslərinin məzmunu proqrama əsasən müəyyən olunur. Bədən tərbiyəsi dərslərində «Vətənin müdafiəsinə hazır ol» kompleks proqramı həyata keçirilir. Kompleks proqrama əsasən hər bir sinifdə mənimsənilməsi zəruri olan nəzəri məlumatlar, hərəkətlər və onların ayrı-ayrı növlərini öyrətməyin vəzifələri yerinə yetirilir. Bədən tərbiyəsi dərslərində şagirdlər müəyyən elmi biliklərə yiyələnməklə yanaşı, fiziki təmrin və çalışmalar vasitəsilə orqanizmin funksional imkanlarını, anatomiya və fiziologiyaya aid biliklərini də inkişaf etdirirlər. Dərslərdə şagirdlərin hərəkəti fəallığı aqli fəaliyyətlə əlaqələndirilir, sağlamlaşdırıcı təmrin və çalışmalardan istifadə edilir. Hərəkəti fəaliyyətin öyrədilməsi tərbiyə vəzifələri ilə əlaqələndirilir, şagirdlərin intizam, mədəni davranış, cəsurluq, mərdlik tərbiyəsinə, iradi keyfiyyətlərin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilir.

¹ Bax səhifə 379-dəki sxemə

FİZİKİ TƏRBİYƏ PROSESİNDƏ MƏŞĞƏLƏLƏRİN TƏŞKİLİ FORMALARI

Fiziki tərbiyətmə ümumi tərbiyətmənin tərkib hissələri (əqli, əxlaqi, əmək, estetik və s.) ilə tam vəhdətdə həyata keçirilir. Fiziki tərbiyətmə prosesində şagirdlərin əqli, əxlaqi keyfiyyətləri, estetik zövqləri, əmək bacarıq və vərdisləri, ekoloji, hüquqi, iqtisadi bilik və bacarıqları inkişaf etdirilir. Fiziki tərbiyətmə, onun tərkib hissələri gimnastika, idman oyunları, turizm, bədii gimnastika, voleybol, həndbol və s. şagirdlərdə estetik zövqün formalaşmasına əsaslı şəkildə təsir edir. Şagirdlərlə aparılan idman-sağlamlıq işləri, gimnastika, bədən tərbiyəsi dəqiqələri, böyük tənəffüslərdə oyun və idman əyləncələrinin təşkili onların gümrah, sağlam və möhkəm böyümələrinə şərait yaradır.

Ümumi fiziki hazırlıq bölmələrində aparılan işlər bədən tərbiyəsi dərslərindən idmana keçid mərhələsi kimi qiymətləndirilir. Ümumi fiziki hazırlıq bölmələri də müxtəlif məqsədlər daşıya bilər. Məsələn, dərstdə geri qalan şagirdlərə kömək edir, onların fiziki hazırlığını yüksəldir, idman bölmələrindən birini seçməyə şərait yaradır. Məktəbliləri məktəb daxili yarışlara hazırlayır, onların VMHO kompleks proqramın yerinə yetirilməsini təmin edir.

İdman bölmələri idmana daha çox meyli olan şagirdlərlə iş aparır. Bölmələrdə təşkil edilən məşğələlər ən çox seçilmiş idman növünə aid bilik, bacarıq və vərdislərin təkmilləşdirilməsinə xidmət edir. Bölmə məşğələləri idman növlərindən asılı olaraq təşkil edilir. Bədən tərbiyəsi ilə müalicə bölmələri sağlamlığında və fiziki inkişafında ləngimə olan şagirdlərlə, habelə ayrı-ayrı adamlarla aparılır. **Böyük** rus pedaqoqu K.D. Uşinski **böyük** inamla deyirdi ki, bədən tərbiyəsi (gimnastika) ... nəinki bədəni möhkəmləndirib ayrı-ayrı üzvlərini inkişaf etdirir, eyni zamanda xəstəliklərin qarşısını alır və onları sağalda bilər. ... Az vaxtdan sonra bədən tərbiyəsi, hətta dərin daxili xəstəlikləri belə sağaltmaqda qüdrətli tibbi vasitə olacaqdır.

Hazırda bütün poliklinikalarda bədən tərbiyəsi ilə müalicə (fizioterapiya) kabinetləri vardır. Bədən tərbiyəsi ilə müalicə və fiziki orqanizmin tərbiyə edilməsi onun insan iradəsi ilə tərbiyə və müalicə edilməsindən ibarətdir. Bədən tərbiyəsi ən yaxşı müalicə vasitəsidir. Bu zaman hər bir şəxsin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq vacibdir.

Bədən tərbiyəsi dəqiqələrindən ən çox ibtidai siniflərdə istifadə edilir. Bundan məqsəd şagirdlərin əqli iş qabiliyyətlərini saxlamaq, yorğunluğun və gərginliyin qarşısını almaqdır. Böyük tənəffüslərdə oyunlar, idman əyləncələri, atraksionlar fəal istirahətin formalarıdır. Bunlar məktəblərdə boş hay-küyn qarşısını almaq, şagirdləri fəal

düşüncəyə cəlb etməkdir. Bu kimi tədbirlər şagirdlərin sağlamlığına, onlarda intizamın möhkəmlənməsinə kömək edir.

Fiziki tərbiyətmə və idman üzrə dərslərdən kənar işlər bədən tərbiyəsi dərslərində mənimsənilmiş biliklər və bacarıqlarla sıx əlaqələndirilir. Çünki bu, təlim prosesinin təbii, məntiqi davamıdır. Sınıfdən xaric bədən tərbiyəsi və idman işləri şagirdlərin ümumi fiziki və idman hazırlığını yüksəldir, fiziki təmrinlərlə məşğul olmağa maraq və həvəsi artırır.

Məktəblərdə bədən tərbiyəsi və idman üzrə yüksək göstəricilərə nail olan kollektivlərə idman klubu adı verilir. Şagirdlərin fiziki tərbiyəsində kütləvi yarışlar, bayramlar, spartakiadalar, olimpiadalar mühüm rol oynayır.

Şagirdlərin fiziki vətənpərvərlik tərbiyəsində «Şahin», «Qalxan» kimi hərbi-idman oyunları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. «Şahin», «Qalxan» oyunları yeniyetmələr və yuxarı sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu oyunlarda güclü romantika olduğu üçün yeniyetmələri və gəncləri özünə cəlb edir. Bu oyunlar axtarışlar və kəşfiyyatlar, «döyüş» əməlləri və «hərbi» sirlər aləmidir. Hərbi-idman oyunları məktəblilərin şəxsiyyətinin formalaşmasına ciddi təsir göstərir. Onlar hərbi-idman oyunları prosesində çətinlikləri aradan qaldırmağı öyrənir, vəziyyətdən çıxış yolu axtarır, ətraf aləmin mürəkkəb sirlərini dərk edirlər.

Sınıfdən kənar işlər sistemində şagirdlərin «Əməyə və ölkənin müdafiəsinə hazıram» kompleks normalarına hazırlaşması və həmin normaların verilməsi mühüm yer tutur. Bu, həm bölmələrdə, həm xüsusi məşğələlərdə, həm də ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi zamanı həyata keçirilir.

Fiziki cəhətdən tərbiyətmə şagirdlərin sağlamlığını təmin edir, onların düzgün fiziki inkişafına təsir göstərir, hərəkəti təmrinlərin, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına və təkmilləşməsinə kömək edir, fiziki keyfiyyətlərin inkişafına şərait yaradır, şagirdləri xüsusi bədən tərbiyəsi və idman məlumatları və bilikləri ilə, gigiyenik bilik və bacarıqlarla silahlandırır, onlarda cəsurluq, qətiyyətlilik, intizamlılıq, dostluq və yoldaşlıq, mədəni davranış vərdişlərini formalaşdırır. Fiziki cəhətdən tərbiyətmə şagirdlərin mənəvi inkişafına kömək etməklə, onlarda hərəkətləri şüurlu idarə etmək qabiliyyətini inkişaf etdirir, hərəkət duyğularının aydınlığı, təsəvvür zənginliyini təmin edir. Məktəbli müxtəlif hərəkətləri icra edərkən özünü əhatə edən gerçəkliyin, ətraf aləmin məkan və zaman münasibətlərini öyrənir.

Bədən tərbiyəsi və idman orqanizmin möhkəmləndirilməsi, səmərəli əqli fəaliyyəti üçün geniş imkanlar açır, əqli fəaliyyətlə fiziki fəaliyyətin növbələşməsi nəticəsində iş qabiliyyətinin bərpa edilməsi prosesi daha səmərəli olur. Fiziki cəhətdən tərbiyətmə uşaqların bədəninin ahəngdar inkişafına, qamətin yaraşığı, hərəkətlərin gözəl, zərif və çevik olmasına kömək edir və məktəblilərdə estetik zövqün idman hərəkətləri sayəsində formalaşmasına imkan yaradır.

Azərbaycan xalqının milli bayramı olan Novruz bayramının təntənəli keçirilməsində, habelə böyük bayramlarda şagirdlərin iştirakı ilə keçirilən nümayiş idmanının, fiziki tərbiyətmənin estetik tərbiyətmə ilə necə vəhdətdə olduğuna parlaq misaldır. Musiqinin müşayiəti ilə yerinə yetirilən müxtəlif hərəkətlər, oyunlar, rəqslər, bədii gimnastika və s. məktəblilərə musiqini duymağı və başa düşməyi, musiqinin ahənginə görə hərəkət etməyi öyrədir.

XVIII FƏSİL

EKOLOJİ DÜNYAGÖRÜŞÜNÜN TƏRBİYƏ OLUNMASI

18.1. Ekologiya anlayışı

Ekologiya yunan sözü olub iki hissədən – «oykos» ev, yurd, vətən və «loqos» elm mənasını verir və ev, yurd, vətən anlayışları ilə qarşılıqlı əlaqədə olan məsələləri, təbiətlə orqanizm arasındakı əlaqələri öyrənir. Canlı təbiət və onun ayrı-ayrı təzahür formaları ilə xarici aləmin qarşılıqlı münasibətlərini öyrənən elm ekologiya adlanır. Elmi termin kimi ekologiya sözünü ilk dəfə alman biologu Ernest Hekkel işlətmış, sonralar isə təbiətşünaslıq sahəsində çalışan bir çox alimlər ekologiyani elm kimi inkişaf etdirmişlər.

«Avesta»da, «Kəlilə və Dimnə»də, «Quran»da, Azərbaycan xalqının folklor nümunələrində, Məhəmməd peyğəmbərin (ə) kəlamlarında, Nizaminin, Füzulinin əsərlərində, habelə dünya ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərində təbiətin qorunmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Ona görə ki, insan təbii mühitsiz yaşaya bilməz. Çünki insanlar üçün təbiət və onun ehtiyatları yeganə yaşayış mənbəyidir.

Təbiətin qorunması haqqında ilk qanunu eramızdan əvvəl 1792-1750-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş Babilistan padşahı Hammurapi vermişdir. Eramızdan əvvəl 240-cı ildə Hindistan hökmdarı Aşoka xüsusi fərmanla altı aylığa çatmamış heyvanların öldürülməsini qadağan etmiş və mühafizəsi zəruri olan heyvan və quşların siyahısı həmin fərmana əlavə olunmuşdu.

Bu da həqiqətdir ki, dünyanın heç bir ölkəsində «Qırmızı kitab» yox ikən xalqımız özünün bir çox yasaqları ilə təbiətin qorunmasını zəruri hesab etmiş, bir çox ağacların (zeytun, əncir, dağdağan, çinar və s.) kəsilməsini, qaranquşa, göyərçinə daş atılmasını, hörümçək torunun dağıdılmasını və s. qadağan etmiş, suyu müqəddəs saymışdır.

«Quran»da bütün canlılara qayğı mühüm yer tuturdu. Heyvanlara göstərilən qayğı savab iş hesab edilirdi. Təbii sərvətlərdən qənaətlə istifadə etmək zəruri sayılır, israfçılıq isə pislənilirdi.

Dahi şairimiz Nizami təbiəti bölünməz bir tam sayır, insanları isə onun bir üzvü olmaqla, ən ağıllısı və ən üstünü hesab edirdi. Nizamiyə görə insan təbiətin möcüzəsi, xeyirxah fikirli, mütənəsbib əndamli,

heyvətamiz davranışlı ali bir varlıqdır. Nizami «Sirlər xəzinəsi»ndə yazırdı:

Bu dünyanın hikməti çatmaz sona əzəldən,
Hər canlının şirindir canı ona əzəldən.
Üstünlükdə varlığın birincidir dünyada,
Hər canlı da sənin tək bir incidir dünyada.

Nizami «Yeddi gözəl» əsərində Bəhram şahın timsalında təbiətin ən məşhur mühafizəçisinin obrazını yaratmışdır. Bəhram şah hətta quşlara da öz səxavətini və mərhəmətini əsirgəmirdi. Hər il meyvə yığımı və biçin qurtardıqdan sonra o, quşları yaddan çıxarmazdı. Nizami Bəhram şahın heç bir quşun, heyvanın acından ölməsinə razı olmadığını belə təsvir edirdi:

Yığılsın bir yerə əmin adamlar,
Açılsın anbarlar, dən dolu damlar,
Varlıqlarla həmən razılıq olsun,
Yoxsulun torbası havayı dolsun.
Dəndən ödəyəndə o pay alanlar,
Tökülsün quşlara yerdə qalanlar.

Nizami haqlı olaraq deyirdi ki, insan təbiətlə ağıllı rəftar edərsə, təbiət bunun əvəzində onu mükafatlandırır, ondan bərəkətini əsirgəməz, hər tərəf güllü, çiçəkli diyara dönər, bolluq yaranar, əgər ağılsız hərəkət edərsə, təbiət onu cəzalandırır.

Torpağa mərhəmət xeyirdir, inan,
Lüft etsən gül verər, zülm etsən tikan.

Torpaq quruda yaşayan canlıların həyat mühiti və yaşayış mənbəyidir. Ona görə də torpağın qayğısına qalmaq, onu qorumaq və məhsuldarlığını hər vasitə ilə yüksəltmək, onu yaxşılaşdırılmış halda sonrakı nəsillərə vermək üçün hər bir insan əlindən gələni etməlidir.

Təbiətin qorunmasına laqeyd münasibət ölü zonalar, ölü çaylar, dənizlər yaradır, insanlığı ümumbəşəri fəlakətə doğru aparır. Ağır sənaye bütün mədəniyyəti məhv edərək özündən sonra səhra yaradır. Maşınların dəmir caynaqları çayların, dənizlərin sahillərinə yol açdıqca insanları bir udum təmiz havaya, bir qurtum içməli suya həsrət

qoyur. Ekologiya dövlətlərarası müharibələrdən dəhşətli olmuşdur. Buna görə də təbiətlə cəmiyyət arasında baş verən qarşılıqlı əlaqələrin mühüm sahələrinin məktəblilərə öyrədilməsi zəruriyyəti yaranır. Təbiətin təmizliyi, təbiətin gözəlliyi insanın sağlamlığı, onun gözəlliyidir. Böyük loğman İbn Sina deyirdi ki, insanın sağlamlığının zəruri şərti toz, həb deyil, təmiz hava, təmiz su və günəş şüalarıdır. Atmosferi qorumaq, təbiətin simmetriyasının pozulmasının qarşısını almaq insanların müqəddəs borcudur.

Ekoloji tərbiyə haqqında ilkin tədqiqatlar XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində aparılmışdır. Azərbaycanda təbiətin qorunması və ekoloji tərbiyə məsələlərinə XX əsrin 60-cı illərindən xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu sahədə ilk «həyəcən təbilini» akademik H.Əliyev, Z.Göyüşov çalmış, təbiətin mühafizəsi problemini dövlət səviyyəsinə qaldırmışlar. Pedaqoqların ilkin məqalə və kitabçalarında ekoloji tərbiyə ən çox təbiətə qayğı və məhəbbət şəklində ifadə edilmişdir. Akademik M.Mehdizadə, N.Kazımov, Ə.Həşimov, H.Əhmədov, Y.Talıbov, B.Əhmədov, Ə.Ağayev, dosent S.Zeynalov, A.Eminov və başqaları təbiətin mühafizəsinin zəruriliyini dəfələrlə qeyd etmişlər. Buna görə artıq XX əsrin 80-ci illərindən təbiətin qorunması, ekoloji tərbiyə problemi elmi axtarış və tədqiqatların obyektinə çevrilmişdir. Belə ki, N.Məsimov fizikanın tədrisi və dərstdənkənar tədbirlər, V.Qurbanov zoologiyanın tədrisi, T.Tağıyev kimyanın tədrisi prosesində ekoloji tərbiyə məsələlərini, L.Rzayeva ibtidai sinif şagirdləri ilə ekoloji tərbiyə üzrə işin sistemini, A.Qarayev təbiət fənlərinin tədrisində ekoloji təhsilin məzmununu tədqiq etmiş və namizədlik dissertasiyaları müdafiə etmişlər. H.Abdullayev, N.Məsimovun «Uşaqların ekoloji tərbiyəsi» adlı əsəri 1993-cü ildə «Maarif» nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilmişdir.

Respublikada təbiətin mühafizəsi və ekoloji tərbiyə sahəsində tədqiqat işlərinin genişlənməsində Azərbaycan Maarif Nazirliyi proqram-metodika idarəsinin hazırlayıb nazirliyin «Əmr və təlimatlar» məcmuəsində (1974, № 9, səh. 26-50) nəşr etdirdiyi «Ümumtəhsil məktəblərində təbiəti mühafizə işinin gücləndirilməsi haqqında» təlimatı məktubunun böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Həmin məktubda qeyd edilirdi ki, məktəblilərdə təbiətə qayğıkeş münasibətin formalaşmasının müvəffəqiyyəti müəllimlərin təbiəti qoruma biliklərinə dərinlən yiyələnməsindən, onların böyüməkdə olan nəsilə doğma təbiətin taleyi üçün vətəndaşlıq məsuliyyəti tərbiyəsi yolları axtarışında yara-dıcılığından asılıdır. Müasir anlayışda təbiəti qoruma problemi bir

sıra elmi-təbii, iqtisadi, hüquqi, sanitar-gigiyenik, əxlaqi-etik aspektlərə bölünür. Təbiəti qorumağın əxlaqi -etik aspekti bütün fənlərin tədrisi prosesində işıqlandırılır. Çünki təbiəti qorumaqla insan özünü qoruyur. İnsanlar təbiətlə ahəngdarlıq təşkil edirlər.

XIII əsrdə yaşamış Azərbaycan filosofu S.Urməvi yazır ki, təbiətdə, cəmiyyətdə və insan xarakterində mövcud hallar arasında bir nizam vardır, təbii qanunauyğunluqlar və hadisələr arasında səbəbiyyət əlaqələri mövcuddur. Həmin fikri böyük alim, Azərbaycan mətbuatının yaradıcısı H.Zərdabi inkişaf etdirərək yazırdı ki, təbiətdə baş verən hər bir hadisə və proses müəyyən səbəbin nəticəsidir. Səbəbsiz heç bir şey cərəyan etmir, bütün aləmdə, bütün canlı və cansız təbiətdə qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq hökm sürür. Bir-birindən ayrılıqda, təcrid olunmuş halda heç bir hadisə və proses mövcud deyildir. Buna görə də məktəblilərin bu qarşılıqlı əlaqə və asılılığın mahiyyətini, baş vermə səbəblərini öyrənmələri, onların ekoloji biliklərə yiyələnmələri zəruridir.

18.2. Ekoloji dünyagörüşü tərbiyəsinin mahiyyəti

Təbiətin qorunmasını dialektik qanunlar əsasında bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminə yiyələnməklə həyata keçirmək olar. Ekoloji dünyagörüşün prosesində məktəblilər doğma torpaq, doğma yurd, Vətən haqqında, onun flora və faunası haqqında məlumatları mənimsəyir, doğma torpağın qorunmasının müqəddəs vəzifə olduğunu dərk edirlər. Ekoloji dünyagörüşü təbiət-insan-cəmiyyət silsiləsi şəklində yaranır və bunların arasında bir nizam, təbii qanunlar və qanunauyğunluqlar, hadisələr arasında səbəbiyyət əlaqələri mövcuddur.

Şagirdlər ekoloji dünyagörüşü tərbiyəsi prosesində ekoloji təhsilin zəruri ünsürlərinə yiyələnir və öyrənirlər ki, təbii ehtiyatların tükənməsi, eroziya, havanın, suyun, torpağın çirklənməsi, bir çox bitki və heyvan növlərinin insanların fəaliyyəti nəticəsində yoxa çıxması, bilavasitə məhv edilməsi insanın təbiətə mənfi təsirinin nəticəsidir. Bu gün bir çox sahələrdə insanın təbiətə qayğısız və laqeyd münasibəti sayəsində böhranlı vəziyyət yaranmış, Azərbaycan Respublikasının bir çox ərazisi, xüsusilə Abşeron yarımadasının torpaqları yararsız hala düşmüşdür. İş istismardan qalıb qayalaşmış neft buruqları, neft gölməçələrindən zəhərlənib heç nəyə yaramayan torpaq sahələri xeyli çoxalmışdır. Ətraf mühitə fasiləsiz olaraq atılan sənaye tullantıları

atmosferi, suyu, torpağı çirkləndirir, havanı zəhərləyir. Bunlar isə yer üzünün ən ağıllı varlığı olan insanı çıxılmaz vəziyyətə salır, sağalmaz xəstəliklərə düşər edir.

Təbiət insandan asılı olmayaraq obyektiv surətdə mövcuddur. İnsan təbiətin bir hissəsi olub, onun məhsuludur. Buna görə də dənizi qamçı ilə döyməyi əmr edən qədim İran hökmdarı kimi təbiətə hər cür «əmr» etmək olmaz. «İnsan təbiət üzərində dəhşətlər yaradıb, özü isə qaçıb gizlənə bilməz. Əgər insan dünyaya od vurub onu yandırarsa, özü də bu odda labüddən yanmalıdır». İnsan təbiətə qanunlar dik-tə edə bilməz, yalnız həmin qanunları dərk etmək, kəşf etmək, onlardan öz məqsədləri üçün istifadə etmək yolu ilə tərəqqi edə bilər. Təbiət qüvvələri üzərində hökmranlıq heç də özbaşınalıq olmayıb bəşəriyyət üçün faydalıları seçməkdir, təbiətin kortəbii qüvvələrini bəşəriyyətin inkişaf və sağlamlığına, tərəqqisinə yönəltməkdir. İlk odun kəşfindən atom enerjisi və lazerə qədər hər şey insanın dünyanı dərk etməsinin məhsuludur. İnsanın yer üzündəki fəaliyyəti əsasən quruculuq olmuşdur. Başqa cür hərəkət edənləri, təbiət qanunları ilə hesablaşmayanları təbiət özü cəzalandırmışdır.

Bu bir həqiqətdir ki, min illərdir insanlar təbiətdən, onun nemətlərindən istifadə edirlər. Heç kim özü ilə təbiətdən heç nə aparmır. Əksinə, təbiətin torpaq adlanan hissəsini özünə əbədiyyət evi seçir. Buna görə də təbiət həminin – indiyə kimi mövcud olan insanların, hazırda yaşayanların, gələcəkdə yaşayacaq insanların mülkiyyətidir. Təbiətə qayğı göstərərək onu göz bəbəyi kimi qorumaq, onun ehtiyatlarından qənaətlə istifadə etmək və hər vasitə ilə çalışıb həmin ehtiyatları artırmaq, təbiəti gələcək nəsillərə çiçəklənən bir vəziyyətdə tapşırmaq bu günkü məktəblilərin, hər bir adamın, hər bir millətin və hər bir dövlətin müqəddəs borcu, şərəfli vəzifəsidir. Bu bir də ona görə zəruridir ki, faşist ermənilər neçə illərdir ki, doğma torpağımızı hərbi meydanına çevirmiş, torpaqlar yanıb külə dönmüş, meşələr, bağlar-bağatlar, kəndlər dağıdılmışdır. Bu dağıntıları düzəltmək, kəndləri inşa etmək, bağlar salmaq bu günkü nəslin öhdəsinə düşür.

Dahi Nizami «İsgəndərnamə» əsərində yazırdı:

Keçənlər zəhmətlə əkdii bağdan,
Gələnlər meyvəni dərmiş hər zaman.
Keçənlər bir çox şey əkməmişdir bizə,
Biz də əkməliyik gənc nəslimizə.

Ekoloji dünyagörüşünün tərbiyə olunması prosesində məktəblilərdə təbiətin mühafizəsinə dair mənəvi məsuliyyət formalaşır. Onlar təbiəti qorumağı özlərinin müqəddəs borcu hesab edir və belə bir həqiqəti dərk edirlər ki, təbiət bütün insanların müştərək evidir, ümumi süfrəsidir. Bu ev hər bir məktəbli üçün doğma, bu süfrə bərəkətli, min bir nemətdir. Bu evə, bərəkətli süfrəyə laqeyd yanaşanlar ciddi məsuliyyətdən yaxasını kənara çəkə bilməz. Bütün insanlar planetimizdəki ekoloji sistemi qoruyub saxlamaq üçün mənəvi məsuliyyət daşıyırlar.

Ekoloji dünyagörüşünün tərbiyə olunmasının məqsədi gənc nəslə də təbiətə, onun sərvətlərinə məhəbbət, qayğılı münasibət, onları qorumaq və çoxaltmaq, qayğısına qalmaq, ekoloji şüur, əqidə və davranış normalarını formalaşdırmaqdır.

Ekoloji dünyagörüşünün məzmununa insan və təbiət arasındakı münasibətlər, təbiətin qorunması, ona qayğı göstərilməsi, ekoloji birlik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmək, təbiətin nemətlərindən səmərəli və qənaətlə istifadə etmək və s. daxildir. İndiki nəslin və gələcək nəsillərin xeyrinə olaraq respublikada yerin və onun bitkilər və heyvanlar aləminin mühafizəsi, bunlardan elmi cəhətdən əsaslandırılmış qaydada istifadə olunması, havanın və suyun saflığının qorunması, təbii sərvətlərin bərpasının təmin edilməsi və insanı əhatə edən mühitin yaşıllaşdırılması ən zəruri məsələlərdir, bunların düzgün həlli vacibdir.

Ekoloji dünyagörüşünün ümdə keyfiyyətlərindən biri də rəhmlikdir, canıyananlıqdır. Bu keyfiyyət yalnız insanlara deyil, həm də təbiətə, flora və faunaya qayğıkeş münasibəti özündə ehtiva edir. Nəcib əxlaqa malik insan həmcinslərinə diqqətli, həssas olduğu kimi, torpağa, suya, ağaclara, quşlara, ziyan verməyən heyvanlara, bir sözlə, doğma təbiətə də eyni dərəcədə diqqətli və həssas olur, onu sevir, qoruyur, təbiətlə cəmiyyət arasında tarazlığın qeydində qalır. Bu da təbiidir. Ona görə ki, təbiət bütün canlıların, o cümlədən də, insan həyatının əzəli və əvəzedilməz mənbəyidir. Təbiət olmasa, həyat da olmaz. Onun saflığı, təmizliyi, təbiiliyi pozulduqda bütün canlılar əzab çəkir, insan həyatı üçün fəlakət yaranır, müxtəlif xəstəliklər meydana gəlir, yaşamaq üçün vacib olan maddi nemətlərin əldə edilməsi çətinləşir, müşkül işə çevrilir.

Doğrudur, təbiətə belə münasibət bəslənməsini, adətən, sırf ekoloji dünyagörüşünün tərbiyəsi sahəsinə aid edirlər. Ancaq onu yalnız ekoloji dünyagörüşü tərbiyəsinə aid etmək doğru olmazdı. Bu, tərbiyənin bütün tərkib hissələri, xüsusilə əxlaq, estetik və iqtisadi tərbiyə ilə

bağlı məsələdir. İndiki halda bizi maraqlandıran isə ancaq əxlaqi istiqamətdir. Odur ki, yüksək mənəvi dəyərlərdən olan rəhmlilik, canıyananlıq bir əxlaqi sifət kimi təbiətə münasibətdə də özünü parlaq şəkildə göstərməlidir.

Həmişə yaxşı bəllidir ki, uzun illər boyu insanların təbiətə rəhm-sizcəsinə müdaxiləsinin gətirdikə genişlənməsinin, torpağa, suya, havaya buraxılan zəhərli tullantıların artmasının əsas səbəblərindən biri də insanlarda rəhmlilik, canıyananlıq keyfiyyətlərinin lazımı səviyyədə olmamasıdır, əxlaqi naqislikdir. Bu vəziyyətin qarşısını almaq üçün adamlarda həmin keyfiyyəti mənəvi dəyərin xarakter əlamətinə çevirmək lazımdır.

Məktəbdə bu işə ibtidai siniflərdən başlamaq, kiçik yaşlı məktəbliləri təbiətə məftunluq, onun gözəlliyini qoruyub saxlamaq, ətraf mühiti - torpağı, suyu, atmosferi, bitki və heyvanlar aləmini, yeraltı və yerüstü sərvətləri, tarixi abidələri mühafizə etmək ruhunda tərbiyə etmək gərəkdir. Gənc nəslin əxlaq tərbiyəsinin əsas vəzifələrindən biri olan bu vəzifənin yerinə yetirilməsində uşaq ədəbiyyatı müəllimlərin köməyinə çatır.

Azərbaycanda elə bir şair, yazıçısı yoxdur ki, o öz əsərlərində Vətənimizin füsunkar və ecəzkar təbiətindən, onun başı buludlarla oynayan dağlarından, meşələrindən, laləli-nərgizli yamaclarından, bərəkətli torpağından, Xəzər dənizindən, göllərindən, çaylarından, kəkliyindən, turacından, maralından, seyranından bəhs etməsin. Xalq şairi B.Vahabzadənin sözləri ilə desək:

Həm yerin, həm göyün sirrini aşkar
Oxudum bir gülün ləçəklərindən
Böcəklər, çiçəklər, güllər, arılar
Kim deyir ayrıdır biri-birindən

Eşqdir yaşadan təbiəti də,
Çiçəklər torpağın min bir rəngidir,
Böcəklə çiçəyin məhəbbəti də
Ana təbiətin öz ahəngidir.

Bütün bunlara görə məktəbliləri kiçik yaşından ana təbiətə bağlılıq, rəhmlilik, canıyananlıq, qayğıkeşlik ruhunda tərbiyə etmək çox mühüm elmi və pədaqoji məhiyyət kəsb edir.

Şagirdlərin canıyanan, təbiətsevər, rəhmli insanlar kimi böyümələri, hər bir bitkinin, yaşıl yarpağın qədir-qıymətini bilmələri, ana torpağın qayğısını çəkmələri üçün tədris olunan fənlərin rolu böyükdür.

Həyatı obrazlarla əks etdirən bədii mətnlərlə şagirdlərə yüksək insani keyfiyyətlər, o cümlədən canıyananlıq, qayğıkeşlik, rəhmlik kimi keyfiyyətləri aşılamaq, onları təbiətə məhəbbət, ana torpağa həssas münasibət ruhunda tərbiyə etməkdə bədii ədəbiyyatın imkanları genişdir.

Xalq şairi H.Arif «Gəlin elə edək ki» şerində öz oxucusuna meşəyə tufəngsiz getməyi tövsiyə edir:

«Meşələrə çıxanda
Tufəng götürməyək biz.
Bir kəkliyi qayadan
Qovub itirməyək biz»

Şair məsləhət görür ki, yerində gülüb, susanda bülbül çiyinizdə oxuyar. Elə edək ki, çeşmə başında maral qonağımız olsun, elə edək ki:

Qalxsın şahbalıd, vələs
Zoğal, yıd, tut, çinar,
O qarlı zirvələri
Salamlayanda bahar
Qıy vurub sevinc ilə
Qartal xəbəmə gəlsin.
Gəlin elə edək ki,
Düzləri keçə-keçə
İnsanın arxasınca
Ceyran şəhərə gəlsin.

Rəhmlik, insafı olmaq, canıyananlıq tərbiyəsi baxımından belə mətnlər son dərəcə əhəmiyyətli olub, uşaqlar tərəfindən sevilə-sevilə oxunur və əzbərlənir. Tədris prosesində, xüsusən oxu və ədəbiyyat dərslərində bədii ədəbiyyatla tanışlıq zamanı şagirdlər insan və ətraf mühit, bitki və ətraf mühit, heyvan və ətraf mühit kimi problemlərlə tanış olur, müvafiq biliklər əldə edirlər. Bunların zəminində onlarda təbiətə qayğıkeşlik, həssaslıq, rəhmlik, təbiətsevərlik keyfiyyətləri formalaşır.

18.3. Ekoloji dünyagörüşü tərbiyəsinin komponentləri

Ekoloji dünyagörüşü tərbiyəsinin mühüm komponentlərindən biri ekologiya və ətraf mühitin qorunmasına dair Azərbaycan Respublikası hökumətinin qərar və göstərişlərinin şagirdlərə düzgün izah edilməsi, həmin qərarların mahiyyətinin dərk edilməsidir. Təbiətimizin bəxş etdiyi zəngin, faydalı qazıntılar, yerüstü və yeraltı ehtiyatlar, su, torpaq, meşə sərvətləri, zəngin bitki örtüyü, günəş, su, külək, istilik enerjisi, müalicə əhəmiyyətli mineral bulaqlar xalqımızın milli sərvətidir. Bu təbii sərvətlərdən düzgün istifadə edilməsi ətraf təbii mühiti, atmosferi, suyu, torpağı çirkləndirən bioloji aləmə, ekoloji mühitə ziyan verən tullantıların miqdarını azaldır. Məsələnin mahiyyətinin belə anlaşılması təbiətlə cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı vəhdətin saxlanılmasına və inkişafına şərait yaradır.

Ekoloji dünyagörüşü tərbiyəsinin mühüm komponentlərindən biri də şagirdlərdə ekoloji təfəkkür və ekoloji davranışın vəhdətinin təmin edilməsidir. Ekoloji təfəkkür ekoloji biliklər prosesində formalaşır, inkişaf edir. Bu bir həqiqətdir ki, ekoloji təfəkkür və ekoloji davranış, yəni təbiətə və onun sərvətlərinə məhəbbət, qayğı erkən yaşlardan formalaşmağa başlayır. Bunu məktəblərdə aparılan ekoloji dünyagörüşü tərbiyəsi işi daha da genişləndirir və zənginləşdirir. Ekoloji təfəkkür və ekoloji davranışın vəhdəti ətraf mühitə, təbii sərvətlərə, təbiətin gözəlliyinə məhəbbət sayəsində daha da təksmilləşir. Flora və faunanın əhəmiyyətinin dərinə dərk edilməsi sayəsində şagirdlərdə təbiətə qayğılı münasibət formalaşır. Şagirdlər dövlət qanunlarının mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu, bu qanunların nə üçün verildiyini başa düşürlər. Onlar böyük fizioloq, bioloq H.B.Zərdabinin «təbiətin böyük qanunları ilə hesablaşmayan bəşər layihələri ancaq bədxətlilik gətirə bilər» fikrinin mahiyyətini düzgün anlayırlar.

Ekoloji dünyagörüşü tərbiyəsinin bir mühüm komponenti də insanın təbiətin bir hissəsi olduğunun dərk olunmasıdır. Qədim yunan faciə nəfsi Sofokl deyirdi ki, dünyadakı möcüzələrin ən böyük möcüzəsi insandır. Təbiət insana ən qiymətli sərvət olan ağılı bəxş etmişdir. İnsan öz ağılının gücü ilə təbiətin qanunlarını dərk edir, ən güclü heyvanları özünə tabe edə bilir. İnsan özünün zəkası və maddi aləmə şüurlu münasibəti ilə təbiəti sadəcə olaraq seyr etməklə, öyrənməklə, yamsılamaqla kifayətlənmir, təbiətin qanunlarını, qanunauyğunluqlarını dərk edir. İbn Sina deyirdi ki, insan kamalı, onun fikir aləmi intəhasızdır, insan ağılı, kamalı hər şeyi qavraya bilər. Empedokla

görə, insanların kamalı dünyanı dərk etdikcə artır. İnsan öyrənməklə və bilik qazanmaqla, çalışqanlıqla ilə kamala yetir. Böyük Firdovsi deyirdi ki,

Bilik öyrənərsə, bir insan əgər,
Bununla başı göylərə yüksələr.

Dahi Nizami isə yazırdı:

Ucalmaq istəsən bir kamala çat,
Kamala ehtiram göstərir həyat.
İnsana arxadır onun kamalı,
Ağıldır hər kəsin dövləti-malı.

Şagirdlər dərk edirlər ki, insanın özünə və cəmiyyətə lazım olan biliklərə yiyələnməsinin yeganə yolu oxumaq və öyrənməkdir:

Hər kim öyrənməyi bilməyirsə ar,
Sudan dürr, daşdan da gövhər çıxarar.
Anlayıb düşünək hər şeyi görə,ək,
Hər sirri açmaqda hünər göstərək.
Yerləri, göyləri öyrənək bir-bir,
Qalmasın bizim üçün açılmamış sirr.

Təbiətlə insan daim təmasda olur. Bu təmas prosesində bəzən insan həddini aşır, təbiətlə mübarizəni daha sərt qanunlar üzərində qurur. Nəticədə insanın yaratdıqları özünün və təbiətin əleyhinə çevrilib fəlakətlərə səbəb olur. Bu fəlakətlər isə XX əsrdə daha kəskin xarakter almışdır. Təbiətdə tarazlığın qorunması vəziyyətini insanın öz xeyrinə həll etməsi onun özündən, gələcəyin sahibi olan gənc nəsle verilən ekoloji dünyagörüşünün daha çox asılıdır. İnsan ekoloji biliklərə yiyələnməklə, təbiətlə özü arasında maddi tarazlıq yarada bilər.

18.4. Ekoloji dünyagörüşünün tərbiyəciliyinin vəzifələri

Ümumtəhsil məktəblərində ekoloji dünyagörüşünün tərbiyəciliyinin vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Şagirdləri ekoloji məzmunlu bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlandırır. Təbiətə və onun sərvətlərinə insanın təsiri onun hazırlığından, əqidəsi və inamından asılıdır. Ekoloji məzmunlu bilik, bacarıq və vərdislər şagirdlərdə ekoloji təfəkkürün formalaşmasına şərait yaradır;
2. Şagirdləri təbiətlə düzgün davranmağa, praktik fəaliyyətdə təbii sərvətlərə səmərəli münasibətdə olmağa, təbii sərvətlərdən qənaətlə istifadə etməyə istiqamətləndirir;
3. Məktəbliləri ekologiya və təbiətin mühafizəsi kimi mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsində fəal iştirak etməyə hazırlayır;
4. Şagirdləri təbiətlə, onun mühafizəsi ilə əlaqədar dünya xalqlarının, habelə Azərbaycan xalqının yasaqları ilə tanış edir və onları həmin yasaqları yerinə yetirməyə yönəldir;
5. Məktəblilərdə təbiətə humanist münasibət, onun taleyinə məsuliyyət hissi, təbiətin sərvətlərindən istifadəyə şüurluluq, təsərrüfat-iqtisadi vəzifələri ətraf mühitə ziyan vurmadan yerinə yetirmək bacarığı formalaşdırır;
6. Məktəblilərin təbiəti sevmələrinə şərait yaratmaqla, onları təbiəti korlayanlara qarşı mübarizədə fəal iştirak etməyə, Vətənimizin bərəkətli torpağını daha da münbitləşdirməyə, bağlar salmağa, xeyirxah işlər görməyə istiqamətləndirir. Təbiətin mühafizəsinin ümumbəşəri problem olmasına dair fikirlər aşılayır;
7. Təbiəti mühafizənin iqtisadiyyatla bağlı olduğunu məktəblilərə öyrədir, onları qənaətcil olmağa, təbii sərvətlərin qədrini bilməyə çağırır.
8. Məktəblilərdə təbiətə dair biliklərini genişləndirməyə, elmi biliklər sisteminin formalaşmasına şərait yaradır.

18.5. Ekoloji dünyagörüşü tərbiyəsinin imkanları və yolları

Ümumtəhsil məktəblərində ekoloji dünyagörüşünün tərbiyə olunmasının imkanları çox genişdir. Bu imkanlara proqramlar, dərslilər, müxtəlif kütləvi kommunikasiya vasitələrindən istifadə və s. daxildir. Hazırda yeni hazırlanmış proqramlar, yazılmış dərslilər ekoloji dünyagörüşünün tərbiyə edilməsi baxımından diqqəti daha çox cəlb edir. Son illər nəşr olunmuş dərslilərdə («Əlifba», «Oxu-2», «Oxu-3», «Oxu-4», «Təbiətşünaslıq», «Coğrafiya», «Biologiya», «Ədəbiyyat» və s.) ekoloji dünyagörüşünün tərbiyə olunması ilə əlaqədar biliklərə geniş yer verilmişdir. Həmin dərslilərdə respublikamızın təbiətinə, onun təbii sərvətlərinin qorunub saxlanılmasına dair istənilən qədər məlumatlar vardır. Bu imkanları reallaşdırmaq isə müəllimlərin üzərinə düşür. Müəllimlər proqram və dərslilərin ekoloji dünyagörüşünün tərbiyə olunması imkanlarını dərsdə reallaşdırır, şagirdləri ekoloji məzmunlu biliklərlə silahlandırırlar.

İbtidai siniflərdə şagirdlər oxu, təbiətşünaslıq dərslərində təbiət, insan və ətraf mühit, bitki, heyvan və ətraf mühit, su, hava, günəş və su haqqında məlumatlarla tanış olurlar. Ekoloji anlayışlar onlarda tədricən formalaşır. Müəllimlər müxtəlif bitkilərin həyatında torpağın, havanın, suyun rolunu şagirdlərə əyani şəkildə izah edir, təbiətin qorunmasının zəruriliyini onlara başa salırlar. Ekoloji dünyagörüşü tərbiyəsi dərslin tərkib hissəsinə çevrilir, hər bir fikir, mülahizə konkret faktlarla sübut edilir. Şagirdlərə deyirlər ki, atmosfer su, müxtəlif tullantılar nəticəsində ölü zonaya çevrilir. Buna görə də təbiətin qədərini bilmək, ona qayğı ilə yanaşmaq lazımdır.

İbtidai siniflərdə şagirdlərin ekoloji təfəkkür və təsəvvürləri sonrakı (V-VIII, IX-XI) siniflərdə daha da genişləndirilir. Şagirdlərə öyrədilir ki, təbiətlə rəftarın əsasını xeyirxahlıq, qayğıkeşlik, həssaslıq, ədalətlik kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətlər təşkil edir. Şagirdlərdə ekoloji anlayışlar biliklər şəklində daha da inkişaf edir. Təbiət zəngin olduqca maddi nemətlərin bolluğu haqqında şagirdlərdə yaranmış anlayışlar getdikcə elmi mahiyyət kəsb edir. Şagirdlər öyrənirlər ki, ekologiya biologiya sistemin quruluşunu və fəaliyyətini tədqiq etməklə, öz inkişaf perspektivini genişləndirir.

Şagirdlərin ekoloji dünyagörüşünün tərbiyə edilməsində humanitar fənlərlə yanaşı, təbiət fənləri mühüm rol oynayır. Qabaqcıl biologiya, kimya, fizika müəllimləri ətraf aləmin əsas amilləri olan su, torpaq və

hava ilə bağlı olan mövzuları tədris edərkən maraqlı, səciyyəvi faktlara əsaslanaraq, şagirdlərdə ekoloji dünyagörüşünün tərbiyə olunmasına daha çox diqqət yetirirlər. Məktəblilər öyrənirlər ki, milyonlarla əhalisi olan şəhərlərin, vaxtilə bol balıq ehtiyatına malik olmuş dənizlərin, becərilməyə yararlı olan torpaq sahələrinin, meşə massivlərinin, həmçinin atmosferin üstü, hisi, qrum, müxtəlif zəhərli kimyəvi maddələr, zəhərli qazlar və digər vasitələrlə xarab edilməsi böyük fəlakətə çevrilmişdir. Onlar kimya, biologiya fənlərinin tədrisi prosesinde öyrənirlər ki, XIX əsrin əvvəllərində 100-ə qədər xəstəlik məlum idisə, indi dünyada 10000-ə qədər xəstəlik qeydə alınmışdır. Bu xəstəliklərin çoxu elmi-texniki tərəqqinin nəticəsidir. İnsanın özünün yaratdığı mühitin təsiri altında onun əsas orqanları (ürəyi, böyrəyi, ciyərləri, gözü, qulağı, beyni və s.) vaxtından əvvəl zədələnib sıradan çıxır. Xüsusilə indi insanın genetik aparatı xarab olmaq təhlükəsi altındadır. Göründüyü kimi, bütün canlı varlıqların ən üstünü olan insan bu gün təbiəti ağıllı idarə edə bilmir. İnsanlar bu gün təbiətə qayğı göstərməsə, onu qoruması, təmiz saxlaması, o zaman üzərində oturduğu budağı kəsəcək və özünü daha ağır məşəqqətlərə düşürəcək. Nə qədər ki, gec deyil, təbiəti qorumaq, ona qayğı göstərmək, yaşıllığı, meşələri çoxaltmaq lazımdır. Bunu isə gənc nəsil etməlidir.

Dərsdənkənar işlər təlim işinin davamı olub, şagirdlərin tərbiyəsində mühüm yer tutur. Dərsdənkənar tədbirlərdə müntəzəm iştirak edən məktəblinin yalnız təfəkkürü dərinləşmir, həm də onlarda ən yüksək insani keyfiyyətlər formalaşır. Belə yüksək mənəvi keyfiyyətlərdən biri də təbiətə məhəbbət, ona qayğılı münasibətdir. Dərslər məktəbli şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, həmin təhsil fəaliyyəti dərsdənkənar tədbirlərdə tamamlanmalıdır. Dərsdənkənar tədbirlər məktəblilərdə doğma diyarın təbiətini daha dərinlən öyrənmək, sevmək, qorumaq, onun təbii sərvətlərindən daha qənaətcilliklə, daha səmərəli istifadə etmək, təbiətin korlanmasına qarşı barışmazlıq kimi keyfiyyətlər tərbiyə edir.

Ümümtəhsil məktəblərində ekoloji dünyagörüşü tərbiyə etməyə xidmət edən dərsdənkənar işlərin fərdi, qrup, kütləvi, klub formasından istifadə edilir. Fərdi formaya söhbətlər, məruzələr, referatlar və s. daxildir. Qrup formasına fənn dərnləri, əxlaqi söhbətlər, kütləvi formada ədəbi əsərlərin müzakirəsi, disputlar, müsabiqələr, klub formasında müxtəlif cəmiyyətlər, təbiəti sevnələr klubu və s. daxildir.

Şagirdlərdə təbiətə məhəbbət tərbiyəsində ekskursiyalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ekskursiyaların gedişi zamanı şagirdlər müasir istehsalatla yaxından tanış olur, təbii sərvətləri əyani olaraq müşahidə edir, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində görülən işlərə yaxşı bələd olurlar. Ekoloji dünyagörüşünün tərbiyələnməsində istehsalat və təbiət ekskursiyaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu növ ekskursiyalar şagirdlərin istehsalatla yaxından tanış olmalarına, təbiətlə təmasda olmalarına əsaslı şərait yaradır.

Beləliklə, ekoloji dünyagörüşünün tərbiyə olunması tərbiyənin bütün tərkib hissələri vasitəsilə həyata keçirilir, şagirdlərdə bütün dünyada, respublikada, rayonda, onların yaşadığı şəhər və kənddə ekoloji tarazlığın səviyyəsi, vəziyyəti haqqında anlayışlar formalaşır. Xəzərin, Kür və Araz çaylarının təbii saflığını özlərinə qaytarmaq üçün güclü ekoloji tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu işləri ekoloji dünyagörüşü mədəniyyəti olanlar daha həvəslə reallaşdırırlar.

Unutmayın ki, müasir dövrdə təbiətlə cəmiyyət arasındakı tarazlığın pozulması bəşəriyyəti daha çox narahat edən global problemdir. Həyatın beşiyi planetə, torpağa qayğı, onun ehtiyatlarının qorunub saxlanması və artırılması uğrunda mübarizədə insanlar qabaqcıl mövqe tutmalı, təbii ehtiyatlardan istifadə üzərində nəzarəti gücləndirməli, əhali arasında ekologiya və ekoloji dünyagörüşü tərbiyə olunması sahəsindəki işləri genişləndirməlidir. Əhali artımı və cəmiyyətin elm və texnika ilə silahlanmasının təbiətə təsiri kəskin artmışdır. Hazırda ekoloji dünyagörüşü tərbiyə olunması bir ölkənin, bir xalqın deyil, bütün dünya ölkələri və xalqlarının zəruri problemdir.

Sual və tapşırıqlar:

1. Ekologiya və insan vəhdətinin dialektik və ictimai mahiyyəti.
2. Ekoloji tərbiyənin global problem olduğunu əsaslandırın.
3. Ekoloji dünyagörüşü tərbiyəsinin imkanları və yollarını təhlil edin.

XIX FƏSİL

ESTETİK TƏFƏKKÜRÜN TƏRBİYƏ OLUNMASI

19.1. Estetik təfəkkürün tərbiyə olunmasının mahdiyyəti və vəzifələri

Böyük idrak, ağıl sahibləri estetika və estetik hisslərin, şüurun, davranışın tərbiyəsinə yüksək qiymət vermişlər. Dahi dramaturq M.F.Axundov deyirdi ki, musiqi zəhnə qida verir, əqli cövhərləndirir, şadlıq və fərəh doğurur. «Musiqi və avaz dinləmək elm və ədəb kəsb etməkdir» (S.Əzim). «İlhamsız bir nəfər də olsun böyük adam yetişə bilməz» (Siseron). «İctimai həyat bağçasını bəzəyən ən incə çiçəklərdən ən incəsi, ən gözəli incəsənət çiçəkləridir» (Forster). «Ruh bədəndə həvəslə yol getməlidir» (Nizami). «Musiqi əxlaqi qanundur, o, bütün dünyanı ilhama gətirir, qəlbə qanad verir, insan üçün zəruri olan kədər və şadlığa səbəb olur» (Platon). «Musiqinin dili ümumbəşəridir» (K.Veber).

Estetik nəzəriyyələr qədim Şumer, Misir, Hindistan, Çin və digər dövlətlərdə yaranmışdır. Lakin estetikani bir elm kimi «Estetika» adı ilə XVIII əsrdə yaşamış alman filosofu A.H.Baumqartem formalaşdırmışdır. Göründüyü kimi, görkəmli sənət adamları, titanik təfəkkürlü filosoflar estetik tərbiyənin gənc nəsə aşılınmasını zəruri saymışlar. Ona görə də Demokrit dövründən indiyə kimi gənc nəslin estetik tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Təbiət və cəmiyyət gözəlliklərini müxtəlif təzahür formalarında duymaq, qavramaq, düzgün başa düşmək, sevmək, qiymətləndirmək, həyatı gözəllik qanunları əsasında qurmaq prosesi estetik tərbiyə adlanır və bu proses məqsədyönlü, mütəşəkkil şəkildə həyata keçirilir. Estetik təfəkkürün tərbiyəsi vasitəsi ilə şagirdlər həqiqəti dərk etməyə istiqamətləndirilir, onların hiss və təxəyyülünə təsir edilir, həyatda tipik olan cəhətlərin dərk olunmasına, insanlara, hadisələrə, əşyalara münasibət yaradılır. Estetik təfəkkürün tərbiyə olunması şagirdləri yaradıcılığa alışdırır və incəsənətin müxtəlif sahələrində onların yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir, təbiətə qayğı ilə yanaşmağı, onun gözəlliyindən zövq almağı öyrədir. Estetik təfəkkür tərbiyəsi insanların özünə bəxş etdiyi sevinci qiymətləndirməyə, bu sevincə nail olmaq

üçün insanın həmişə öz ümumi mədəniyyətini yüksəltməyə, öz qabiliyyət və istedadını inkişaf etdirməyə xidmət edir.

Estetik tərbiyə ümumi tərbiyə işinin ən zəruri tərkib hissəsidir. Estetik tərbiyə şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir. Məktəbli həyatı özü yaradıcılıqdır. Ana təbiət özü də yaradıcılıqdır. Məktəbli, hər bir insan təbiətin yaratdığı ən kamil varlıq olub, təbiətdəki fəaliyyətin ən gözəl nümunəsidir.

Estetik tərbiyənin vəzifələrinə aşağıdakılar daxildir:

1. Estetik tərbiyə təbiətdə, incəsənətdə, ictimai münasibətlərdəki gözəlliyi qavramaq və mənimsəməkdə şagirdlərə kömək edir;

2. Məktəblilərin mənəvi və fiziki simasında gözəlliyi inkişaf etdirir. Estetik tərbiyə şagirdlərin əxlaqi, əqli, fiziki qüvvələrini kamilləşdirir;

3. Estetik tərbiyə məktəblilərin ünsiyyətini yalnız incəsənətlə məhdudlaşdırmır, onların həyatının bütün sahələrini əhatə edir;

4. Estetik tərbiyə şagirdlərdə gerçəkliyin estetik cəhətlərinə maraq yaradaraq, gözəlliyi nədə təzahür etməsindən asılı olmayaraq duymağı və başa düşməyi öyrədir;

5. Estetik tərbiyə məktəblilərdə çirkinliyə, eybəcərliklərə qarşı mübarizə aparmağı zəruri hesab edir. Estetik tərbiyə məktəblilərdə belə bir fikri formalaşdırır ki, çirkinlikdə də gözəlliyi görmək lazımdır. Vaxtı ilə Nizami «Sirlər xəzinəsi» əsərində həmin fikri Həzrəti İsa Peyğəmbərlə əlaqədar hekayədə verir. Hekayədə ölmüş bir itə adamların münasibəti bildirilir. Adamlar ölmüş itin cəsədini xəstəlik mənbəyi sayırlar. Növbə İsa Peyğəmbərə çatanda o deyir: «Nə gözəl sədəf kimi ağ dişləri var». Bununla Nizami deyirdi ki, hər bir çirkinlikdə müəyyən gözəllik də var. Bu insanların davranışındakı nöqsana işarədir və hər kəs onu düzəldə bilər.

6. Estetik tərbiyənin bir mühüm vəzifəsi də məktəblinin özünü və ətrafdakıları gözəlləşdirməyə çalışmasıdır. Məktəbli həyatı gözəllik qanunları əsasında qurmağı bacarmalıdır.

19.2. Estetik zövq mənbələri

Məktəblilərdə estetik hiss emosianın, estetik təfəkkürün formalaşmasında estetik zövq mənbələri mühüm rol oynayır. Estetik zövq mənbələrinə aşağıdakılar daxildir:

1. Təbiət. 2. İncəsənət. 3. Əmək. 4. Mənəviyyat. 5. Geyim.

Bu mənbələri şərh etməzdən əvvəl «Estetik zövq nədir?» sualına — ab vermək lazımdır. Estetik zövq ətraf aləmdə, incəsənətdə və

bədii əsərlərdə, mənəviyyatda gözəlliyi duymaq, görmək, qiymətləndirmək bacarığıdır. Estetik zövqlə yanaşı, bədii zövq, həzz də işlədilir. Bəzən bu anlayışların eyni məna kəsb etdiyini qeyd edənlər də var. Lakin bunları cəniləşdirmək olmaz.

Estetik tərbiyə, estetik zövq probleminə bir neçə əsər həsr etmiş görkəmli alim M.Cəfər «Estetik zövq haqqında» adlı əsərində yazırdı: «Azərbaycan dilində həzz, ləzzət, zövq sözləri vardır. İlk nəzərdən bunlar bir-birini əvəz edən sözlər kimi görünür. Lakin sözün cümlədə ifadə etdiyi mənaya diqqət yetirdikdə, onların bir-birindən fərqli sözlər olduğu dərhal aydınlaşır. Dilimizdə zövq sözünün cümləyə daxil olması ilə tamamilə başqa bir anlayışın yaranması hadisəsi öz-özlüyündə göstərir ki, canlı xalq dilində bu söz məhz estetik məna kəsb edir... Zövq elə bir qabiliyyətdir ki, insan onu həyatı boyu qazanmalıdır... Zövq tərbiyəyə möhtac olan bir qabiliyyətdir. Onu inkişaf etdirmək, tərbiyə etmək zəruridir. Fikrimizcə, həzz, ləzzət fiziki, bioloji, fizioloji haldır. Zövq isə ağıl, düşüncə ilə əlaqədar olub, yüksək qabiliyyətdir. Zövq iradə ilə bağlıdır, həzz isə instinktlə əlaqədardır. «Zövq insanı kobud hisslərdən, vəhşiləşməkdən qoruyur». Göründüyü kimi, estetik zövq təbiətin ən kamil əsəri olan insana məxsusdur.

Təbiət gözəlliklərin tükənməz mənbəyidir. İnsanın təbiətdən aldığı zövq sonsuzdur. Təbiət insan üçün həm müəllim, həm sağlamlıq, həm də tükənməz estetik zövq mənbəyidir. Böyük yunan alimi Demokrit deyirdi ki, insanlar toxuculuqda hörümçəklərin, ev tikməkdə qaranquşların, oxumaqda bülbüllərin şagirdləridir. Bu fəlsəfi fikrin mənası odur ki, insan təbiətdən öyrənir, onun gözəlliklərindən zövq alır. Təbiətin əsrarəngiz mənzərələri – zirvələri buludlarla öpüşən ağ çalınalı dağlar, yalçın qayalar, yaşıl çəmənlər, güllü-çiçəkli yamaclar, quzuluqlu, mərəçöyüdlü dərələr, durna gözlü bulaqlar, coşqun dağ çayları, qırçın ləpəli dalgalar, bir-birinin səsinə səs verib nəğmə oxuyan quşlar, ışılda quşlar, parabizon, cırcıramalar, nədənsə insan qəlbində bir kədər, qüssə yaradan, gözəl düzlüyü ilə göz oxşayan durna qatı, yaz yağışından sonra səmanın yaraşığı, yeddi rəngin qarışığı göy qurşağı insanın qəlbində ilahi bir dinclik, gözəllik duyğuları oyadır, onu yaşayib-yaratmağa, təbiətdən öyrənməyə səsləyir. Təbiət gözəllikləri, təbiətdəki səslər, rənglər, ahəng, simmetriya insanlarda müxtəlif əhval-ruhiyyə yaradır. Məsələn, dənizin coşqun dalgaları insanda xoş ovqat, ləpəsiz dalgaları mülayim sakitlik, ayılı-ulduzlu gecə fərah, şadlıq, nikbinlik, qara buludlu, tutqun gecələr kədər, şimşəyin çaxması heyrət, həyəcan, qartalın uçuşu əzəmət, qürur, başı buludlara

dəyən dağlar məğrurluq, yenilməzlik, güllər, çiçəklər zəriflik, mehribanlıq və s. kimi duyğular oyadır. Gözəllik insan həyatının sevincidir.

İnsan ona görə insan olmuşdur ki, lacivərd göylərin ənginliklərini, səmada sayrışan ulduzları, cəhrayı rəngə bürünmüş axşam şəfaqini, çöllərin, vadi və dərələrin üzərinə tül pərdə kimi yayılmış şəffaf dumanı, küləkli gündə tünd-qırmızı rəngli buludlar karvanını, üfəqdə ilğımın titrəməsini, martda yağanda qar laylarının göy rənginin kölgəsini, mavi səmada uçan durna qatarını, səhər-səhər şəh damlaları üzərində bərq vuran günəşin zərrin şüalarını, gövdəsi üzərində titrəyən novruz gülünü, yasəmənı, qızılgülü görmüş, heyratlanmış və yer üzərində gözəllik yaratmağa başlamışdır. Kainatın ağışında yerlərə və göylərə tamaşa etmək, təbiətin əzəmət və qüdrətini dərk etmək insan üçün böyük nemətdir. Bu nemətin gözəlliyini şagirdlərə öyrətmək üçün onları təbiətin qoynuna aparmaq, təfəkkür dərsləri keçmək, onları təbiətin mənzərələrini rəngli qələmlərlə çəkməyi öyrətmək vacibdir. Ona görə ki, məktəbliləri əhatə edən təbiət Vətən təbiətidir. Onların təbiətlə başlayan ünsiyyəti, eyni zamanda, Vətənlə olan ünsiyyət, Vətən təbiətinə olan məhəbbətdir. Təbiətlə tanışlıq Vətənlə tanışlıqdır. Təbiəti seyr edən zaman uşaqlarda müşahidəçilik yaranır. Onlar təbiəti təsvir edən əsərləri daha asan qavrayırlar.

İncəsənət şagirdlərin estetik təəssüratlarının zəngin mənbələrindən biridir. İncəsənətdə söz (ədəbiyyat), səs (musiqi), rəng (rəssamlıq), tişə və mərmər (heykəltəraşlıq), inşaat materialları (memarlıq) birləşir. İncəsənət gerçəkliyin bədii cövhəri, cəmiyyətin qüdrətli silahıdır. Rəssamlıq da, heykəltəraşlıq da, memarlıq da insan həyatının və hadisənin bir anını saxlaya bilir. Memarlıq sənətinin məhsulu insanları möhtəşəm bir vəhdət təşkil edən hissələrin ahəngdarlığı heyran edir, onların ruhunu, fikrini şiş qüllələrin uçalıb qeyb olduğu səmaya doğru cəzb edir. Heykəltəraşlıq insan simasındakı fikir əlamətlərini ifadə edir. Musiqi ruhun daxili aləmini ifadə edir, lakin onun ifadə etdiyi ideyalar səslərdən ayrılır. Ədəbiyyat azad insan sözləri ilə ifadə olunmur. Bu isə o deməkdir ki, ədəbiyyat incəsənətin başqa növlərinə aid ünsürlərə də malik olur.

Ədəbiyyatın üç növü – epik, lirik və dramatik növü vardır. Dramatik ədəbiyyat incəsənətin tacıdır Epos keçmişdən nəşət edən bir hadisəni, ləira hazırkı duyğunu ifadə edir. «Lirika ədəbiyyatın anası, bütün surətləri canlandıran Prometey atası kimi, hər cür ədəbiyyatı alışdıran bir qığılıcıdır». «Poeziya dünyəvi həyatın döyünən nəbzi, qanı, hərarəti onun işığı və günəşidir». Poetik, lirik şer bir lövhəyə

bənzəyir, həm də bu lövhədə başlıca cəhət mənzərə deyil (bu da lazımdır), onun insanda yaratdığı estetik hisslərdir, düşüncələrdir. Məsələn,

Od tutub qırmızı atəslə yenə yandı üfük,
Şəfqin qırmızı rəngilə işıqlandı üfük.
Bir qədər çaydan uzaq, od qalamış dağda çoban.
Oyadır öz sürüsün otlaya yaylaqda çoban,

Yumşaq çəmənin üstə düşüb şəh gücədən,
İstə yoxdur, hələ var bir balaca mehlə gecədən,
Ağ dumanlar ucalır göy üzünə dağlardan,
Çox sərin dir havası, keçmə bu yaylaqlardan.

İncəsənətin bütün növlərini sintez edən kino və televiziya incəsənətin ən kütləvi növüdür. Musiqi melodiyası, ritmi, səsin ahəngdarlığını və yüksəkliyini hiss etməyi öyrədir. Ədəbiyyat şagirdlərə sözün poetik zənginliyini izah edir.

Beləliklə, incəsənətin bütün növləri – rəssamlıq, heykəltəraşlıq, memarlıq simmetriya, ahəngdarlıq duyğusunu, nisbət hissini, xətt, rəng və kalorit hissini, millilik hissini, təxəyyülü formalaşdırmağa kömək edir. Estetik hisslər və şüur vasitəsilə şagirdlər incəsənətdə və gerçəklikdə olan gözəlliyi qavrayır və qiymətləndirirlər.

Estetik tərbiyənin bir mühüm mənbəyi şagirdlərin fəaliyyəti, əmək-də iştirakıdır. Şagirdlər insan əməyi ilə yaradılmış maddi və mənəvi sərvətlərdən zövq alırlar. Onlar insan əməyinin nəyə qədər olduğunu dərk edirlər. Əmək ən qüdrətli gözəllik mənbəyidir. Təbiətdə hazır olan şeylərdən başqa (meşə, çay, dəniz, göl, dağ və s.) hər şeyi insan əlləri yaratmışdır. İnsanın böyüklüyü, əzəməti də elə bundadır.

Estetik zövq mənbələrindən biri də mənəviyyatdır, əxlaqdır. Estetik tərbiyə, yüksək estetik zövq insanda nəcib əxlaqi keyfiyyətlərin yaranmasına səbəb olur. Mənəvi, əxlaqi-intellektual gözəllik estetik zövqün zənginləşməsinə səbəb olur. Vaxtı ilə Nizami: «Aydın işığı, gülün ətri var, inanın nəyi var? sualına insanın ətri, işığı, xoş rəftarı, xoş xasiyyətidir», - cavabını vermişdir.

Xoş ətirilər saçmaq istəyən insan,
Gültək xoş xasiyyət olmalı müdam.

Yüksək estetik hiss əxlaqi gözəlliyə təsir etdiyi kimi, intellektual da gözəlliyə təsir edir, insanda vətənpərvərlik, humanizm, qayğıkeşlik kimi əxlaqi keyfiyyətlərin güclənməsinə səbəb olur. Heç kəs gözəl zövq və əxlaqına görə orden, medal almır. Mükafat yalnız mənəvi mükafat olur. Belə insanlara Vətənin, xalqın, millətin verdiyi mükafat – insanlıqdır, onun ləyaqətli, gözəl əxlaqi keyfiyyətlərin daşıyıcısı olmasıdır. Təbiət və incəsənətdə olan gözəllikləri dərinlən duyub qiymətləndirə bilən insan adama məxsus gözəl, əxlaqi keyfiyyətləri də düzgün qiymətləndirə bilər.

Estetik tərbiyə canlı varlığı, təbiəti, insanın mənəvi aləmini obrazlar silsiləsi ilə hərəkətdə, inkişafda göstərən incəsənət əsərlərini sevdirmək yolu ilə məqsədinə nail olur. Estetik zövqün tərbiyəsi əxlaqın, hissin tərbiyəsi ilə əlaqədar olduğu kimi, ağıl, zəkanın tərbiyəsi ilə də sıx əlaqədə olur. «İnsanda müdriklik hansı vasitələrlə zənginləşib təkmilləşirsə, zövq də eyni vasitələrlə zənginləşib təkmilləşir. Zövq ağıl üçün, mühakimə üçün bir növ mikroskop rolunu oynayır» (J.J.Russo). «İnsanın gözəlliyi görən gözlərini işıqlandıran, can quşunu gözəllik soracağına çaparlandıran və insanı insanlıq aləminə yaxınlaşdıran idrak qabiliyyəti, ağıl, bilikdir» (M.Əvhədi). Ağıl, zəka, zövq də gerçəkliyi, kamilliyi, doğruluğu dərk etmək qabiliyyətidir.

Qızılgülün ətrini duymaq üçün bağcadakı bütün qızılgülləri qoparmağa ehtiyac yoxdur. Şübhəsiz ki, insan gül-çiçək deyildir. İnsan gül-çiçək deyilsə də, onun güldən, çiçəkdən zərif bir qəlbi, mənəvi aləmi, həyat arzuları, heysiyyəti var. Hər bir insan başqasının təmiz məhəbbətinə, xoş ünsiyyətinə möhtacdır.

Geyim, paltar da gözəllik mənbəyidir. Atalar nəhaq deməyiblər ki, gözəllik ondur, doqquzu dondur. Göz oxşayan, könül bulandırmayan paltar gözəllik rəmzidir. Modaya uymaq olmaz. Modda olan hər hansı bir əşya ötürür, çox yaşamır. Geyim, paltar insanı daha gözəl və cazibəli göstərir. Heç bir əsası olmadan kök, yaşlı qadınların şalvar geymələri onların bədən quruluşunun pozulmasına səbəb olur.

Geyimdə rənglərin bir-birinə uyuşmasına diqqət yetirmək lazımdır. Burada başlıca məsələ təmizlik və səliqəli geyinməkdir. Paltar nimdəş ola bilər, lakin onu elə geymək olar ki, o, göz oxşayar.

Beləliklə, estetik zövq mənbələri şagirdlərdə estetik hiss və estetik təfəkkürün, əxlaqi şüurun formalaşmasını təmin edir, onların gələcəyin əxlaqi olan estetik tərbiyənin incəliklərinə yiyələnmələrinə, öz-lərində estetik zövqün formalaşmasına xüsusi diqqət yetirməyi, gözəlliyi düzgün qiymətləndirməyi tələb edir.

19.3. Estetik tərbiyənin yolları

Estetik tərbiyənin əsasını estetik hisslər, estetik bilik və anlayışlar təşkil edir. Şagirdlərin estetik hissi, baxışları, ideyalarının inikası estetik zövqdür. Şagirdlərin dünyaya estetik münasibətlərinin əsas göstəricisi onların estetik maraqları və tələbləridir. Şagirdlərdə estetik hisslər, zövqlər, qabiliyyətlər tədricən inkişaf edir və formalaşır. Bu işdə dərslər, ictimai-faydalı, məhsuldar əmək, sinifdənkənar məşğələlər böyük rol oynayır. Məktəbdə tədris olunan fənlərin məzmunu estetik təəssüratların, hisslərin, biliklərin başlıca amilləridir. Həmin fənlərin köməyi ilə şagirdlər dünyanın, ətraf aləmin ahəngdar mənzərəsini aydın dərk edə bilirlər. Biologiya, kimya, fizika, coğrafiya və digər fənlərin tədrisi prosesində şagirdlər təbiətin böyüklüyü və gözəlliyini başa düşür, kosmosun sirlərini, maddələrin çevrilməsini, bioloji növlərin xüsusiyyətlərini müəyyən edən qanunların mahiyyətini anlayırlar.

Humanitar fənlərin tədrisində şagirdlər ictimai həyatda bəşəri münasibətlərin, əməyin, yüksək ideallar və məqsədlər naminə aparılan mübarizənin estetikasını dərk edirlər.

Riyaziyyat, ana dili dərsləri şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişafına səbəb olur. Bu dərslərdə onlar mürəkkəb fikri əməliyyatlara yiyələnir, yalnız əqli deyil, həm də estetik duyğular yaradan axtarışlar aparırlar. Onlar anlayırlar ki, riyaziyyat əqlin gimnastikasıdır.

Dil insanlar arasında ünsiyyətin qüdrətli vasitəsidir. «Dildə dərin fəlsəfi zəka, şairanə hisslər, heyranımız həqiqi zövq, təbiətin ən incə dəyişikliklərinə qeyri-adi həssaslıq, müşahidəçilik ən ciddi məntiq» (K.D. Uşinski) ifadə olunmuşdur. «Dil xalqın namusu, tarixi, vicdanı deməkdir. Dil xalqın böyük bir sərvəti və dövlətidir» (S. Vurğun).

Şagirdlərin estetik tərbiyəsində bədii silsilədən olan fənlər: ədəbiyyat, təsviri incəsənət, musiqi və nəğmə xüsusi yer tutur. Bu fənlərin tədrisində şagirdlər həyatı gözəllik qanunları əsasında qurmağın sirlərinə yiyələnirlər.

Əmək təlimi, bədən tərbiyəsi dərsləri məktəblilərdə əmək estetikasının, fiziki kamilliyin formalaşmasına imkan yaradır.

Bütün bu fənləri tədris edən isə müəllimdir. Müəllim şagird üçün heyranedicə təəccüb oyadan bəşəri kamilliyin ali nümunəsidir. Müəllimlik isə «dünyadakı mövcudatın ən şərəflisi olan insanı kamiliyyətə çatdırmağı güdən ən şərəfli sənətdir» (N. Tusi). Müəllimin şəxsiyyəti, onun mədəniyyəti, pedaqoji taktı, zəngin, obrazlı nitqi, hərəkətlərinin, davranışının estetikası, geyimi, zahiri və daxili görkəmi, ruhi, intellektual və mənəvi zənginliyi şagirdlərin estetik tərbiyəsinə, estetik mədəniyyətinə və

estetik davranışına ciddi təsir göstərərək qüdrətli tərbiyəvi örnəyə, nümunəyə çevrilir.

Məktəbin interyeri, sinif otaqları, gözəl mebellər, rahat iş yeri şagirdlərdə gözəl əhval-ruhiyyə yaradır, onların idrak fəallığını yüksəldir, onları gözəlliyi qorumağa, gözəlliyə qayğı göstərməyə, gözəlliyin qədrini bilməyə çağırır.

Şagirdlərin estetik tərbiyəsində sinifdənkənar işlər, söhbətlər, disputlar, görüşlər, səyahətlər, ekskursiyalar, müxtəlif dərnəklər, fakültativlər mühüm rol oynayır. Təbiətə ilin müxtəlif fəsillərində təşkil olunan ekskursiyalar təbiətin özünəməxsus gözəlliyini duymağa, dərk etməyə şərait yaradır. Şagirdlər dərk edirlər ki, insan təbiətdən ləzzət və zövq almaqla kifayətlənmir, insan təbiəti qoruyur, yaradıcı əməyi ilə onun gözəlliklərinə əlavələr edir, onu daha da gözəlləşdirir. Təbiətə məhəbbət doğma evi, öz Vətəninə sevmək deməkdir. Təbiət Vətəndir. İnsan təbiətin gözəlliyini dərk etmiş, öz yaradıcı əməyi ilə maddələri, cismləri daha kamil etmək üçün onların xassələrini, qanunauyğunluqlarını və qanunlarını kəşf etmişdir. İnsan kainatın yaraşığı, bütün canlı varlığın tacıdır.

İnsan vəhşi heyvanı məhv etmək üçün daş balta və toppuzdan başladı, bizonları və mamontları uçurub salmaq üçün xəndəklər qazdı, müxtəlif heyvanları əhilləşdirdi. Tədriclə taxıl yetişdirməyi öyrəndi. Od əldə etdi, öz qələbəsinə sevinərək tonqal başında rəqs etməyə başladı. İnsan külək mühərrikini kəşf etdi, məşhur Parfeonu ucaltdı, Semiramida asma bağlarını yaratdı. O, buxar maşınını ixtira etdi, yerin üstündən və altından sərnəşin yolları çəkdi, çayların üstündən sahilləri biləşdirən körpülər saldı. Mikroskop, teleskop, çiçəyə qarşı vaksin ixtira etdi, nisbilik nəzəriyyəsini yaratdı. Atom nüvəsinin sirrini öyrəndi, kosmosu fəth etdi. Bütün bunları insan əmək sayəsində yaratmışdır.

Gözəllik sağlamlıqla, bədən tərbiyəsinin əsası olan gimnastika ilə sıx bağlıdır. Düzgün qamət, elastik dəri, əzələli bədən, dümağ dişlər, qara gözlər gözəllik əlamətidir. Dünyada ən yaxşı dərzi bədən tərbiyəsidir, ən yaxşı rəssam insan bədənini formalaşdıran idmandır.

Şagirdlər dərk edirlər ki, poeziya həyatın özüdür. Poeziya bir körpənin saf təbəssümü, onun aydın, büllur baxışları, şaqraq gülüşü, yaqut dodaqları, ağ toppuş əlləri və sevincidir. Poeziya gözəl bir qızın yanaqlarındakı qarın içində qızılgülü andıran utancaq qızartı, onun dəniz və səma qədər sirli və mənalı olan qara gözlərindəki mülayim parıltı, gözəl, qaynar hissiyyat, onun canlı formasının bədii aydınlığıdır. Poeziya bir gəncin qüvvət və iradəsi, onun mərdliyi və cəsarəti, sonsuz həyat sevgisidir. Poeziya dünyəvi həyatın döyünən nəbzi, onun işığı və günəşidir.

XX FƏSİL

İQTİSADI TƏRBIYƏ

20.1. İqtisadi tərbiyənin mahiyyəti, məzmunu və vəzifələri

İqtisadi biliklərin mənimsənilməsi, onların əqidəyə çevrilməsi, iqtisadi təfəkkürün formalaşması prosesi iqtisadi tərbiyə adlanır. İqtisadi tərbiyə prosesində məktəblilər şeylərdən şüurlu surətdə istifadə etməyi öyrənir, əşyalara qayğılı münasibət bəsləyirlər. İqtisadi tərbiyə prosesində məktəblilər iqtisadiyyatın ən zəruri məsələləri ilə tanış olurlar, təsərrüfatçı, sahibkar kimi formalaşırlar. Məktəblilər iqtisadi tərbiyə prosesində belə bir həqiqəti dərk edirlər ki, insanlar yeməyi, geyməyi və digər zəruri yaşayış vasitələrini hazır şəkildə təbiətdən almırlar. İnsanlar özlərini dolandırmaq, nəslini artırmaq üçün maddi nemətləri istehsal etməlidirlər. Bunun üçün isə istehsalın texnologiyasını bilmək, müəyyən peşəyə sahib olmaq lazımdır. İnsanlar əkməli, biçməli, taxılı təmizləməli, üyütməli, unu yoğurmali, bişirməli və çörək əldə etməlidir. Hər gün mağazadan alınan çörəyin çörək vəziyyəti alması üçün nə qədər zəhmət çəkilməlidir. Bunun üçün kənd təsərrüfatı alətlərindən, maşınlardan istifadə etmək, uzun müddətli əmək sərf etmək vacibdir. Folklor nümunələri, ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərin iqtisadi tərbiyəyə dair fikirləri, bədii əsərləri, ekologiyanın qorunmasına dair materiallar, əmək, əmək adamlarının həyatına dair materiallar, təbii sərvətlərin qorunması və s. iqtisadi tərbiyənin həyata keçirilməsinə əsaslı zəmin yaradır.

İstehsalın idarə olunmasında, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində, ölkədə maddi nemətlər bolluğunun yaradılmasında iqtisadi təhsil və tərbiyə mühüm rol oynayır.

İqtisadi tərbiyənin birinci komponentini şagirdlərdə iqtisadiyyatın əsaslarına dair biliklər təşkil edir. Respublikamızın iqtisadiyyatı isə çox zəngindir. Onun nefti, taxılı, dəmiri, pambığı, ərzağı, mal-qarası və s. vardır.

İqtisadi tərbiyənin ikinci komponenti qənaətcillik şüurunun və iqtisadi təfəkkürün formalaşdırılmasıdır. İqtisadiyyatı inkişaf etdirilməklə respublikamız özünün əsaslı maddi bazasını, qiymətli sərvətini, valyuta fondunu yarada bilər.

\ İqtisadi tərbiyənin üçüncü komponenti iqtisadçı hərəkətlərin formalaşdırılmasıdır. Bu isə o deməkdir ki, iqtisadiyyat haqqındakı biliklər, anlayışlar, hərəkətlər əməli işlə birləşir.\

\ İqtisadi tərbiyənin dördüncü komponenti sahibkarlıq və təsərrüfatçılıq qabiliyyətləri və bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. Bu isə o deməkdir ki, məktəbli yeraltı və yerüstü sərvətlərin qədrini bilməli, meşələrin, çayların, göllərin, dənizlərin təmiz saxlanmasına qayğı göstərməlidir.\

\ İqtisadi tərbiyənin beşinci komponenti iqtisadi vərdişlərin formalaşdırılmasıdır. İqtisadi tərbiyə məktəblilərdə adamlara xeyirxah və diqqətli olmaq, israfçılığa, israfçılıq edənlərə qarşı barışmazlıq kimi keyfiyyətləri tərbiyə edir\

\ İqtisadi tərbiyənin vəzifələri bunlardır:

- ✓ 1. İqtisadi tərbiyə kiçik yaşlarından başlayaraq uşaqlarda iqtisadi təfəkkürün sadə ünsürlərinin inkişafına zəmin yaratmalıdır;
- ✓ 2. Məktəbliləri iqtisadiyyatın, iqtisadi həyatın ən zəruri hadisələri ilə tanış etməli, onlarda iqtisadi təfəkkür və şüurun formalaşmasına kömək etməlidir;
- ✓ 3. Ailədə gəlirin və çıxarın hesaba alınmasını, il üçün ailə büdcəsinin planlaşdırılması və istifadəsini öyrətməli, xalq əmlakını qorumalı, əməklə manatın qədrini bilməlidirlər.

20.2. İqtisadi tərbiyənin yolları və vasitələri

/ İqtisadi tərbiyənin ən mühüm yollarından biri dərstdir. Müxtəlif fənlərin tədrisi prosesində şagirdlər iqtisadiyyata dair anlayışları mənimsəyir, atalar sözlərini öyrənərkən xalqımızın qənaətcilliyə dair fikirləri ilə tanış olurlar/«Kəlilə və Dimnə»də deyilirdi:

Dağdan hey götürüb desən ki, çoxdur,
Bir də görəcəksən dağ özü yoxdur.

Qənaət sərvətdir, dövlətdir. Alimlər yalnız bir şey – elmi öyrənməyə qənaət etməməyi zəruri saymışlar.

İnsan əməyi, kamalı ilə yüksəlir. Bilikli adam insanın ağır əməyini ixtira və kəşfləri ilə yüngülləşdirir. M.Füzuli əməyi, zəhməti insan həyatının mayası hesab edirdi. O, adamları qənaətçi olmağa çağırır və deyirdi ki, insanı qənaət ucaltdığı halda, tamah, israfçılıq alçaldir,

məhv edir. Nizami deyirdi ki, tamahın boynunu qənaət qılıncı ilə vurmaq lazımdır.

{ Şagirdlərin iqtisadi tərbiyəsində bütün fənlərin imkanlarından istifadə olunur. }

Məktəblərdə həyata keçirilən sinifdənəkar işlər təlim işini tamamlayır, məktəblilərin təlim prosesində əldə etmədikləri iqtisadi bilikləri möhkəmləndirir, iqtisadi tərbiyəyə dair məlumatlarını zənginləşdirir. Sinifdənəkar tədbirlərin bir qrupu şagirdlərdə iqtisadi təfəkkürü, qənaətcil olmaq şüurunu formalaşdırırsa, ikinci qrup tədbirlər onları təsərrüfatçı olmaq hərəkətlərinə yönəldir. { Məktəblilərdə iqtisadi təfəkkürü iqtisadi mövzularda oxunan məruzə, mühazirə, əxlaqi söhbətlər, görkəmli iqtisadçılarla təşkil edilən görüşlər, konfranslar və s. formalaşdırır. } Belə tədbirlərdə məktəblilər iqtisadiyyatın nəzəri məsələlərini öyrənirlər. İkinci qrup tədbirlərdə məsələn, disputlarda, ictimai-faydalı əməkdə iştirak etmək prosesində onlarda iqtisadi tərbiyənin ən zəruri anlayışları təşəkkül tapır, məktəblilərdə qənaətcilik tərbiyəsinin sistemi yaranır.

{ Məktəblilərlə aparılan sinifdənəkar işlər yalnız onlarda iqtisadi təfəkkürü, qənaətcilik şüurunu formalaşdırmaqla məhdudlaşmır, onlarda mənəvi əqidənin, vətəndaşlıq borcu və dəyanətinin, milli şüur və milli ləyaqətin, Vətən torpağına, xalqına dərin məhəbbətin formalaşmasına kömək edir, məktəblilərdə həssaslığı, xeyirxahlığı, dostluğu, düzlüyü və doğruluğu tərbiyə edir, vətəndaşlıq hissi və dünyanı vətəndaş kimi görmək qabiliyyətini inkişaf etdirir. }

XXI FƏSİL

HÜQUQ TƏRBIYƏSİ

21.1. Hüquq tərbiyəsinin mahiyyəti, məzmunu və vəzifələri

Hüquq tərbiyəsi hüquqi biliklər və hərəkətlər vasitəsilə böyüyən nəslə qanunçuluğa riayət vərdişlərini, hüquqi təfəkkürü formalaşdırır. Hüquq tərbiyəsi hüquq normalarına aid bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi prosesidir. Hüquq tərbiyəsi şagirdlərdə belə bir əqidəni formalaşdırır ki, hüquq qanunlarını pozan hər bir kəs, kimliyindən asılı olmayaraq, lazımı cəzasını almalıdır. Ədalətli cəmiyyətdə münasibətlər (dostluq, qohumluq və s.) deyil, hər şeyi qanun həll edir. Buna görə də hüququn başlıca vəzifəsi cəmiyyətdə mövcud olan ictimai münasibətləri qoruyub saxlamaqdan ibarətdir.

Tarixin bütün inkişaf mərhələlərində görkəmli şəxsiyyətlər vətəndaşların hüquq normalarının qorunmasını, həmin normaların şəxsiyyətin əqidəsinə çevrilmələrini döənə-döənə qeyd etmişlər. Hüquq tərbiyəsinin məzmununa hüquqi biliklər, hüquq qanunları və normaları daxildir. Bunlar hər bir dövlətin əsas qanunlarında öz əksini tapır. Hər bir ölkədə qanunçuluğun vəziyyəti məktəbdə aparılan hüquq tərbiyəsi və təhsilindən xeyli dərəcədə asılıdır. Şagirdlərin hüquq normalarını öyrənmələri, bu normaları əməli işdə yerinə yetirmələri, hüquq təlimi və tərbiyəsinin vəhdətdə həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Hüquq tərbiyəsi şagird şəxsiyyətinin hüquqi baxımdan formalaşması, onun hüquqi şüur və mədəniyyətinin təşəkkül tapması, daha möhkəm əqidəyə yiyələnməsi prosesidir. Qanunları bilmədən, onlara hörmət etmədən əsl vətəndaş olmaq mümkün deyil. Buna görə də Vətənin müqəddəs qanunları haqqında şagirdlərə dərin və əsaslı bilik vermək, bacarıq və vərdişləri formalaşdırmaq zəruridir.

Hüquq tərbiyəsinin vəzifələri bunlardır:

1. Şagirdlərdə mövcud qanunvericiliyə aid biliklər sistemini formalaşdırır, onlara qanunlar haqqında müəyyən biliklər verir.
2. Şagirdlərə qanunların həyata keçirilməsi və onların icrasına dair bacarıq və vərdişləri aşılayır.
3. Hüquqi tərbiyə şagirdlərdə özlərinin hüquq və vəzifələrini aydın dərk etməsinə şərait yaradır.

4. Hüquq tərbiyəsi şagirdlərə ədalətli olmağı öyrədir. Hamının qanun qarşısında bərabər hüquqlu olduğunu təmin edir. Ədalət uğrunda mübarizə, əxlaqi fəzilət uğrunda mübarizədir. N.Tusi deyirdi ki, fəzilətdə ədalətdən şərəfliyi yoxdur.

5. Hüquq tərbiyəsi şagirdləri ailə, hüquq, nigah haqqında qanunçuluğa dair biliklərlə tanış edir, onları ailə həyatına hazırlayır. Məşhur alman filosofu Nitşe deyirdi ki, ailə ömürlük söhbət etməyi bacarmaqdır.

21.2. Hüquq tərbiyəsinin yol və vasitələri

Şagirdlərin hüquq tərbiyəsi həm təlim prosesində, həm də dərslərdən kənar tədbirlərdə həyata keçirilir. Şagirdlər birinci sinifdən başlayaraq dərslərlərdə verilmiş tədris materiallarının köməyi ilə ictimai birgə yaşayış qaydaları ilə, hüquq normaları ilə tanış olurlar. Konkret təlim materialları böyüklərə hörmət, doğma yurda məhəbbət, müharibəyə, düşmənlərə nifrət kimi keyfiyyətləri tərbiyə edir. İbtidai siniflər üçün dərslərlərdə verilmiş materiallar şagirdlərdə ictimai və xüsusi mülkiyyətə qayğı, demokratik, birgə yaşayış qaydalarına hörmət, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin təşəkkül tapmasına şərait yaradır. Şagirdlər sinifdən-sinifə keçdikcə dövlət, hüquq, qanun, qanunçuluq, birgə yaşayış qaydaları və s. kimi anlayışların mahiyyətini dərk edirlər. Şagirdlərin hüquq təhsili və tərbiyəsində «Azərbaycan dövləti və hüququnun əsasları» fənni mühüm rol oynayır. Bu qanunlarda Azərbaycan xalqının mənafeyi ifadə olunur. Qanunların pozulması cəmiyyətin üzvü olan adamlara müəyyən ziyan vurur. Buna görə də müəyyən olunmuş davranış normalarına, qanunlara əməl edilməsi hamının borcudur.

Ədəbiyyat dərslərinin hüquq tərbiyəsində böyük imkanları vardır. Bu baxımdan «Mehman», «Əsrimizin Səyavuşu», «Ölüm hökmü», «Qətl günü» və digər əsərlər daha çox səciyyəvidir. Yunan filosofu Solon deyirdi ki, qanunlar və qərarlar nə qədər çox nəşr olunarsa, oğru və quldur bir o qədər çox olar. Qanunlar hörümçək toruna bənzəyir, zəiflər onda dolaşır qalır, güclülər isə qırıb qurtarır. Siseron deyirdi ki, qanunlar nöqsanları islah etməli, xeyirxahlıq yaratmalıdır. Qanunlar qüvvətli olmalarına görə əxlaqa borcludur. Qanunlar hamı ilə eyni səslə danışır. Qanunun mahiyyəti insansevərlikdir. Dövlət iki

halda: günahkarı cəzalandırmayanda, günahsız cəza verəndə zəifləyib məhv olur.

Şagirdlərin təlim prosesində əldə etdikləri hüquqi bilik və bacarıqları sinifdənkənar tədbirlər prosesində daha da zənginləşdirilir və təkmilləşir. Bu məqsədlə hüquqi məsələyə dair söhbət, mühazirə, disput, kinofilmlərin və bədii əsərlərin müzakirəsi, hüquq bilikləri lektoriyası və s. tədbirlərdən istifadə olunur.

İbtidai siniflərdə böyüyə, canlı aləmə, əməyə hörmət, təbiətə qayğı hüquq tərbiyəsinin ilk rüşeymlərini təşkil edirsə, sonrakı siniflərdə hüquq tərbiyəsinin məzmunu xeyli genişlənir. Məktəblilər üçün «Hüquq təbiəti qoruyur», «Sənin hüquqların», «Qanun pozğunluğu nadinclikdən qidalanır» və s. mövzularda ibtidai sinif şagirdləri ilə söhbətlər aparılır, hüquq işçiləri ilə görüşlər keçirilir. Belə söhbət və görüşlər tədricən genişləndirilir. Yuxarı sinif şagirdləri üçün «Gənc hüquqşünaslar», «16 yaşlılar», «Polisin gənc dostları» və s. klublar təşkil edilir. Belə klublarda şagirdlər yalnız hüquq qanunlarını öyrənməklə kifayətlənmir, hüquq qanunlarını əxlaq normaları ilə müqayisə edir, ictimai rəyin gücünə inanır, birgə yaşayış qaydalarının pozulmasına qarşı barışmaz olmağı öyrənirlər. «16 yaşlılar» klubunda şagirdlərlə vətəndaşlığını təsdiq edən sənədin – şəxsiyyət vəərəqəsinin verilməsi haqqında müxtəlif tədbirlər, söhbətlər, məruzələr, konfranslar və s. keçirilir.

III BÖLMƏ

PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

XXII FƏSİL

MÜƏLLİMİN PEDAQOJİ FƏALİYYƏTDƏ YERİ

22.1. Pedaqoji peşənin yaranması

İnsan cəmiyyətinin ilk mərhələsi ibtidai icma quruluşu olmuşdur. Bu dövrdə insanlar ən çox təbiətin hazır məhsullarından istifadə edirdilər. Hələ əmək bölgüsü yaranmamışdı. Böyüklər də, uşaqlar da müxtəlif qida ərzaqlarının əldə edilməsində iştirak edirdilər. Bütün bunlar yaşamaq üçün mübarizə idi. Uşaqlar lap kiçik yaşlarından qida məhsullarının toplanmasında iştirak edir, müxtəlif biliklərə yiyələnməyi öyrənirdilər. Əmək alətlərinin təkmilləşdirilməsi daha çox qida məhsulu əldə etməyə səbəb olurdu. Bu işə qəbilənin xəstə və yaşlı üzvlərini qida məhsullarının toplanmasından azad edirdi. Onlar odu qoruyur və uşaqlara baxırdılar. Daha sonralar əmək alətlərinin şüurlu şəkildə hazırlanması əmək bacırığı və vərdislərini gənc nəsə çatdırabilən mütəxəssislərə ehtiyac yaradırdı. Qəbilə başçıları ən ağıllı və müdrik adamlar sayılır və onların zəngin təcrübələri öyrənilirdi. Təxminən onlar müəllimin işini icra edir, uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olurdular. Onlar uşaqlara həm bilik verir, həm də öz təcrübələrini öyrədirdilər. Beləliklə, tərbiyə insanın fəaliyyət sahəsinə çevrildi. Buna görə də pedaqoji peşənin yaranmasının obyektiv əsasları var. Gənc nəsil yaşlı nəslin əldə etdiyi bilik və təcrübəyə yiyələnməsəydi, nə cəmiyyət mövcud olardı, nə də inkişaf edərdi. Belə olmasaydı, gənc nəsil hər şeyi yenidən başlayar, cəmiyyət yerində sayardı, (heyvanlar aləmində olduğu kimi) elm inkişaf etməzdi. Ona görə ən qədim dövrlərdə Şumerdə, Misirdə, Babilistanda, Yunanıstanda müəllimlik peşəsi yaranır. Pedaqoji peşə yarandığı vaxtdan müəllim əsasən tərbiyə etmək vəzifəsini yerinə yetirməyə başlamışdır. Müəllim tərbiyəçidir, onun vətəndaşlıq, insanlıq borcu budur.

Cəmiyyətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində məktəbin qarşısına qoyulan vəzifələr dəyişmişdir. Müəllim həm tərbiyə etmiş, həm də öyrətmişdir. Tərbiyə etmədən təlim etmək də olmaz. Təlim vermədən də tərbiyə etmək olmaz. Buna görə də bütün dövrlərin bütün xalqlarının mütərəqqi fikirli mütəfəkkirləri təlim və tərbiyəni heç vaxt bir-birinə qarşı qoymamışlar. Bununla belə onlar müəllimə ən çox tərbiyəçi kimi yanaşmışlar.

Görkəmli müəllimlər bütün xalqlarda, bütün zamanlarda olmuşlar. Belə ki, çinlilər ən böyük müəllim Konfutsini sayırlar. Bir əfsanədə onun şagirdləri ilə qərribə bir söhbətindən bəhs edilir. Şagird müəllimindən soruşur: müəllim, bu ölkə genişdir və əhalisi də çox sıxdır. Onun nəyi çatmır? Müəllim cavab verir: onu zənginləşdirin. Şagird: ölkəmiz onsuz da zəngindir. Onu nə ilə zənginləşdirmək olar? «Ona təhsil verin, onda daha çox zənginləşəcəkdir» - deyən müəllim cavab verir. Bu həqiqətən belədir. Müəllim xalqa təhsil verir, gənc nəslə tərbiyə və təhsillə silahlandırır.

Tarixboyu bəşəriyyətin böyük zəka sahibləri müəllimə, onun layəqətinə, mənəvi keyfiyyətlərinə yüksək qiymət vermiş, müəllimi yaşlı nəslə gənc nəsil arasında vasitəçi, həqiqət uğrunda mübarizə edən, insanların müqəddəs ideyalarının həyatda reallaşdırıcısı hesab etmişlər. Müəllim keçmişlə gələcək arasında canlı bir əlaqələndiricidir. Müəllim təlim prosesində keçmişlə gələcəyi bir-birinə qaynaq edərək gənc nəsle bu günün ən zəruri problemlərini öyrədir. Müəllim sözündə bir elm, elmi öyrədən anlayışı da vardır. Müəllimin zahirən çox sadə, bəzən hətta təkrar kimi görünən işi tarixin ən böyük işlərindən biridir. Buna görə də böyük yunan filosofu Platon deyirdi ki, valideynlərim mənə göydən yerə endirmişlərsə, müəllimim mənə yerdən göylərə qaldırmışdır. Fətəh İsgəndər isə belə demişdi: valideynlərim mənə bu fani dünyaya gətirmişlərsə, müəllimim mənə əbədiyyət bəxş etmişdir. Y.A.Komenski isə müəllimi günəşə bənzətmiş, onu memarla, bağbanla müqayisə etmişdir. Fətəh Əmir Teymur özünün müəlliminin ayaqları tərəfdə dəfn olunmasını vəsiyyət etmişdir. Müəllim insanların düşüncə çırağını yandırmış, onları cəmiyyətin faydalı insanları səviyyəsinə, humanistlik zirvəsinə ucaltmışdır. Buna görə də böyük Azərbaycan alimi, bir çox elmi kəşfləri ilə Avropa alimlərini bir neçə əsr qabaqlamış, onlara yol göstərmiş N.Tusi müəllimlik peşəsini insanı kamilliyə aparan ən humanist peşə hesab etmişdir. Böyük maarifçi, istedadlı müəllim, metodist S.M.Qənizadə yazırdı ki, müəllim əlində elmin qüdrətli çırağını tutaraq, körpələr nəslinin ədalət yolunu işıqlandırır, onun əqlinə bilik nuru səpir, qəlbində isə ən nəcib keyfiyyətlərin inkişaf etməsinə şərait yaradır.

Göründüyü kimi, cəmiyyətdə özünün xüsusi yeri və böyük rolu olan müəllim çox məsuliyyətli və şərəfli vəzifələri yerinə yetirir. Dərs demək və tərbiyə etmək böyük sevinc və şərəfdir. Bu çətin, lakin çox şərəfli bir işin müəllimlərə etibar edilməsi ilə hər bir müəllim fəxr edir. İnsanları işıqlı, parlaq həyat üçün tərbiyələndirmək, cəmiyyətimiz

üçün ləyaqətli, mərd, cəsur vətəndaş yetişdirmək müəllim üçün böyük xoşbəxtlikdir. Böyük alman diplomatu Bismark deyirdi: o xalq xoşbəxtkdir ki, onun yaxşı müəllimi var.

Müəllim şəxsiyyəti qeyri-adi pedaqoji (təlim-tərbiyə) nümunəsidir. Müəllim öz hərəkəti, sözü, geyimi, adamlara münasibəti ilə şagirdləri həm öyrədir, təhsilləndirir, həm də tərbiyə edir. Buna görə də Milli Qəhrəmanlardan birinə tuncdan tökülmüş heykəlin qoyulacağını bildirəndə, o, tərəddüd etmədən demişdi: tunc heykəli mənə yox, həyatın mənasını və gözəlliyini mənə öyrətmiş müəllimə qoysunlar.

Müəllim öz şəxsi nümunəsi ilə şagirdlərə çox güclü təsir edə bilər. Belə müəllimlər həmişə ədalətli olur, şagirdlərin cavablarını obyektiv qiymətləndirir, hər bir məktəblinin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alır. Şagirdlərin şəxsi ləyaqətinə, onların heysiyyətinə hörmət edən, dərslərində şən, təbəssümlü olan müəllim şagirdlərə çox ciddi təsir göstərir. Belə müəllimlər şagirdlərin qəlbində həmişəlik iz buraxır, onların idealına çevrilirlər.

22.2. Müəllim əməyinin xüsusiyyətləri

Müəllim əməyinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, şair əməyinin nəticəsini yaratdığı əsərlərində, rəssam gözəl tablolarında, memar yaraşıqlı, gözəl binalarda, həkim sağaldıb həyata qaytardığı insanlarda, mühəndis yaratdığı müxtəlif maşınlarda, fəhlə düzəltdiyi alətlərdə, kəndli becərdiyi taxıl zəmilərində görürsə, müəllim yetişdirdiyi, tərbiyə verib müxtəlif əmək sahələrinə göndərdiyi gənc nəsilə görə. Müəllim əməyinin yeganə göstəricisi onun yetişdirdiyi şagirdlərdir. Müəllim öz peşəsindən şərəf duyur, iftixar hissi keçirir. Peşə şərəfi və ləyaqəti pedaqoji prosesdə mühüm rol oynayır. Şərəf şəxsiyyətin xidmətinin cəmiyyət tərəfindən bəyənilib qəbul edilməsidir. Müəllimin pedaqoji aləti tələbələrin ona hörmətidir.

Müəllim elm aləmində gənc nəslin birinci bələdçisidir. O, həmin aləmin sirlərini şagirdlərin qarşısında açıb göstərir, dərslərində onları biliyin tükənməz mənbələrinə doğru aparır. Müəllim şagirdlərdə axtarıcılıq fikri oyadır, onlarda elmə, elmi tədqiqat işlərinə məhəbbət formalaşdırır.

Müəllim əməyində qərribə bir cazibə var. Bəzən elə olur ki, müəllimlər otağında dərslərin başlanması üçün zəngi gözləyən müəllim özündə bir narahatlıq, yorğunluq hiss edir. Bundan hətta müəllimin

həmkarları da narahat hisslər keçirir. Zəng vurulur, müəllim sinifə daxil olur, hər şey unudulur, o, sanki cavanlaşır, böyük həvəs və ehtirasla dərslərini başa vurur. Müəllimlər otağına daxil olanda həmkarları onu çox gümrəh, gülərlər görürlər. Bu nədir? Möcüzədirmi? Xeyr, möcüzə deyil, sadəcə olaraq müəllimin gənclərlə üzləşməsi, onlarla üz-üzə dayanıb ünsiyyətdə olmasıdır. Müəllim öz peşəsindən, öz işindən zövq almalıdır. Gənclərlə işləyən müəllimin saçları ağarsa da, qəlbən o, cavan olur. Müəllim şagirdlərində özünün təkrarını gördüyü üçün gələcəyə böyük ümidlərlə baxır.

Müəllim əməyi məsuliyyətli bir işdir. Müəllim gələcək ailə başçısı, Vətən üçün müdafiəçi, cəmiyyət üçün vətəndaş yetişdirir. Müəllimin yeri və rolu böyükdür. Müəllim özünün mənəvi təmizliyi, zəngin biliyi, işdə yaradıcı fəaliyyəti ilə həmişə diqqət mərkəzində durur. Astro-noma teleskop, laboratoriya işçisinə mikroskop lazım olduğu kimi, müəllimə də yaradıcılıq, axtarıcılıq, yenilikçilik düşüncəsi lazımdır. Belə olduqda müəllim elmlə tədris etdiyi fənni bir-birinə qaynaq edə bilir.

Müəllimlik peşəsinin bir xüsusiyyəti də odur ki, onun fəaliyyət obyektini çox dinamik olan uşaqlardır, şagirdlərdir, heç vaxt bir-birlərini təkrar etməyən, özlərinin psixoloji aləmi olan fərdlərdir. Hər növ əmək fəaliyyətində irəliləyişi görmək, dəqiq hesablamalar aparmaq zəruridir. Belə görmə, hesablama müəllimin əməyində də olmalıdır. Lakin müəllimin məşğul olduğu təlim-tərbiyə sahəsi o qədər mürəkkəb və ziddiyyətli ki, başqa peşə sahiblərindən fərqli olaraq nəticədə nə əldə ediləcəyini əvvəlcədən bilmək çətindir.

Müəllimlik peşəsinin başqa bir xüsusiyyəti odur ki, müəllim əməyini normativləşdirmək olmur. Müəllim əməyini aysberqlə müqayisə edirlər. Aysberqin görünən və görünməyən tərəfi var. Müəllim əməyinin görünən tərəfi dərslərdir. O, hər gün 2-3, bəzən də 4 saat dərs deyir, yazıları yoxlayır, şagirdlərlə müəyyən tədbirləri həyata keçirir. Müəllim əməyinin görünməyən tərəfi onun axşamlar dərslərə hazırlaşması, icmal, gündəlik yazması, yazı işlərini yoxlamasıdır. Başqa sözlə, öz üzərində işləməsi, öz biliyini, bacarığını təkmilləşdirməsidir.

Artıq zaman tələb edir ki, müəllimin hörmətini qaldırmaq, onu cəmiyyətin ləyaqətli, bir nömrəli ziyalı etmək, xüsusi ehtiramla, qayğı ilə ona yanaşmaq vacibdir. Müəllimə yüksək əmək haqqı verilməli və ondan yüksək məzmunlu iş tələb olunmalıdır. Uzun müddət pedaqoji sahədə çalışan müəllimlər təltif edilməlidirlər. Onların təqaüdləri artırılmalıdır. Müəllim heç kimdən asılı olmamalıdır. Müəllim

heç kimin yanında nəyinsə hesabına (hədiyyəyə görəmi, pula görəmi, kimdənsə təmənnaya görəmi və s.) gözü kölgəli olmamalıdır. Gözü kölgəli olmaq «ölümə bərabərdir». Müəllimə heç kim təzyiq etməməlidir. Yazıçılarımız müəllimə münasibətlərini dəyişməli, Nizaminin, S.M.Qənizadənin, A.Səhhətin, S.Rəhimovun yaratdığı müəllim obrazları kimi yeni müəllim obrazları yaratmalıdırlar.

Bəşəriyyətin ictimai inkişaf tarixi sübut edir ki, müəllim ideal olmalıdır. Çünki müəllimin istehsal etdiyi məhsulu insandır. Ziyalı vətəndaşdır. Vətənin taleyi onun vətəndaşlarının ləyaqətindən, qeyrətindən asılıdır.

22.3. Pedaqoji fəaliyyətin növləri və strukturu.

Pedaqoji fəaliyyətin mahiyyəti

Pedaqoji fəaliyyət təlim zamanı, yəni təhsilvermə və tərbiyə etmə zamanı mövcud olub, bəşəriyyətin tarix boyu toplamış olduğu həyat təcrübəsi və mədəniyyətin yaşlı nəsil tərəfindən gənc nəsllə aşılınması, onların fəzil şəxsiyyət kimi inkişafının ahəngdar həyata keçirilməsinə yönəldilmiş sosial fəaliyyətin xüsusi formasıdır.

Şübhəsiz ki, bu fəaliyyət tarixən həmişə sosial tələbatın əsas forması kimi mövcud olmuş, elm, texnika və mədəniyyət inkişaf etdikcə pedaqoji fəaliyyət də elmi baxımdan, yüksək əhəmiyyət kəsb etmişdir. Pedaqoji fəaliyyəti yalnız müəllimlər deyil, eyni zamanda valideynlər, ictimai təşkilatlar, idarə və müəssisələrin rəhbərləri, həmçinin kütləvi informasiya vasitələri də həyata keçirirlər. Pedaqoji fəaliyyət elə peşəkar, elə ümumpedaqoji fəaliyyətdir ki, onu istər-istəməz hər bir adam, hətta özünütəhsil və özünütərbiyə ilə məşğul olmaqla da yerinə yetirər. Peşəkar fəaliyyət kimi pedaqoji fəaliyyətin həyata keçirildiyi əsas yer xüsusi təşkil olunmuş təhsil müəssisələridir (məktəbəqədər təhsil müəssisələri, məktəblər, texniki-peşə məktəbləri, texniki peşə kollecləri, liseylər, orta ixtisas və ali məktəblər, ixtisasartırma və yenidənəhazırlanma təhsil müəssisələri).

Pedaqoji fəaliyyətin məqsədi tarixin dərinliklərindən gələn və inkişaf etmiş ümumbəşəri dəyərlərlə şəxsiyyətin ahəngdar tərbiyə olunmasını həyata keçirməkdir. Bu ümumi strateji məqsədə təlimin müxtəlif formalarından istifadə etməklə nail olunur.

Pedaqoji fəaliyyət tarixi hadisədir. O, sosial inkişafın qanunauyğunluğudur. Pedaqoji fəaliyyətin məqsədi tarix boyu insanın ahəngdar inkişafını həyata keçirməkdən ibarət olmuş, müasir zamanəmizdə də, gələcəkdə də bu mühüm vəzifəni yerinə yetirməkdən ibarət olacaqdır. Ona bir tərəfdən müxtəlif sosial və etnik qurumların maraq və meylləri, digər tərəfdən konkret şəxsin sosial tələbatı və arzuları daxildir.

Pedaqoji fəaliyyətin həyata keçirilməsinin əsas obyektlərini tərbiyəvi mühit (ailə və məktəb), şagirdlərin fəaliyyəti, müəllim kollektivi və şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri təşkil edir. Pedaqoji fəaliyyətin həyata keçirilməsi məqsədi tərbiyəvi mühitin yaradılması, şagirdlərin fəaliyyətinin təşkili, müəllim kollektivinin məqsədyönlü fəaliyyətindən, şəxsiyyətin intellektual inkişaf ilə bağlı olan məsələlərin həllindən ibarətdir.

Pedaqoji fəaliyyətin özünəməxsus növləri vardır. Buraya müəllim əməyinin, müəllimin cəmiyyət tərəfindən irəli sürülən məqsədləri və pedaqoji fəaliyyət sistemini necə qavraması və həyata keçirməsini, konkret şəraitdən asılı olaraq öz fəaliyyətinin vəzifə, forma və metodlarının aktuallığını necə dərk etməsini pedaqoji-psixoloji qanunauyğunluqları daxildir. Pedaqoji fəaliyyətin strukturunda aşağıdakı cəhətləri aid etmək olar:

1. Pedaqoji fəaliyyətin motivləri – insanı yetişdirərkən ictimai tələbatı nəzərə almaq vacibdir;

2. Pedaqoji fəaliyyətin məqsədi – cəmiyyətin gələcək üzvlərinin tərbiyəsidir;

3. Pedaqoji fəaliyyətin predmeti – özünəməxsus xüsusiyyətə malikdir. Burada əsas cəhət ondan ibarətdir ki, uşaq öz fəaliyyətinin həm obyekti, həm də subyektidir;

4. Müəyyən iş və əməliyyatların məcmusundan ibarət olan fəaliyyətin özü ayrı-ayrı öyrədici, inkişafedici və tərbiyələndirici iş və əməliyyatlardır;

5. Pedaqoji fəaliyyətin vasitələri – məktəbdə təlimin məzmunu, forması və metodlarıdır;

6. Pedaqoji fəaliyyətin şəraiti – cəmiyyətin böyüməkdə olan gənc nəslin tərbiyəsinə qayğısı, məktəbin maddi cəhətdən təchiz olunması, məktəbin pedaqoji kollektivindəki birlik, məktəbə lazımi səviyyədə rəhbərlik etməkdir;

7. Pedaqoji fəaliyyətin nəticəsi – şagird şəxsiyyətinin əlamət və keyfiyyətlərinin formalaşmasıdır.

Bunların hər biri pedaqoji fəaliyyətin səmərəliliyi üçün əsas amil rolunu oynayır. Məhz buna görə də onların hər biri pedaqoji fəaliyyətin tələblərinə uyğun səviyyədə olmalıdır.

Qarşıda duran konkret vəzifələrdən (funksiyalardan) asılı olaraq pedaqoji fəaliyyətin müxtəlif növləri vardır. Buraya öyrətmə, tərbiyə etmə, təşkilatçılıq, özünütəhsil fəaliyyətini və s. daxil etmək olar. Pedaqoji fəaliyyətin növləri ümumi struktura malikdir.

Pedaqoji fəaliyyət zamanı müəllim bir deyil, bir neçə məqsəd və vəzifəni yerinə yetirir. Həmin məqsədləri belə təsnif etmək olar: a) cəmiyyətin sosial sifarişindən doğan ümumi ilkin məqsədlər; b) təlim fənninin xüsusiyyətlərindən irəli gələn məqsədlər; v) sinfin konkret tərkibi ilə bağlı olan operativ pedaqoji məqsədlər.

Pedaqoji fəaliyyətin məqsəd və vəzifələri şagirdlərin psixi inkişafının müxtəlif cəhətlərini (öyrədici, inkişafetdirici) əhatə edir. Həmin məqsəd və vəzifələrin başlıca xüsusiyyətləri onun yaradıcı xarakter daşmasıdır. Ona görə də müəllim fəaliyyətinin səmərəli olması, onun qiyməti üç mühüm göstərici ilə müəyyən edilir: şagirdlərə verdiyi dərin bilik, əməyə və Vətənə məhəbbətin tərbiyə edilməsi, mənəvi paxlıq, ülvilik.

Müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin strukturuna şagirdlərə təsir etməklə bağlı olan vasitələri seçmək və tətbiq etmək də daxildir. Bu materialları şərti olaraq üç qrupa bölmək olar: 1. Müəllim tərəfindən təlim materialının məzmununun seçilməsi və işlənməsi (nəyi öyrətmək); 2. Şagirdlərin imkanlarının müəyyənləşdirilməsi və onların pedaqoji-psixoloji inkişafının yeni səviyyəsinin layihələndirilməsi (kimi öyrətmək); 3. Şagirdlərə təsir göstərən metodların və təşkilati tədbir formalarının seçilməsi və tətbiqi (necə öyrətmək). Birinci halda müəllim bir ixtisasçı kimi, ikinci halda diaqnostik, üçüncü halda tədqiqatçı kimi çıxış edir.

Müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin bir cəhəti də onun öz əməyini təhlil etməsi, dərk etməsi, qiymətləndirməsi və təshih etməsindən ibarətdir. Bu cəhət müəllim tərəfindən öz fəaliyyətinin gedişi və nəticəsini öyrənməyi, sərf olunan vaxtın və gücün xronometrajını aparmağı, təcrübəni ümumiləşdirməyi, peşə təkmilləşməsinin planını tərtib etməyi və həyata keçirməyi əhatə edir. Müəllimin bu cür fəaliyyətinin ümumi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, özünə, öz fəaliyyətinə doğru yönəlmiş, ona müraciət etmiş olur, pedaqoji refleksiya baş verir, öz fəaliyyətinin səviyyəsini onun nəticəsi əsasında öyrətməyə yönəldir.

Pedaqoji fəaliyyətin strukturuna həmin fəaliyyətin komponentləri də daxildir. Müəllimin pedaqoji fəaliyyəti məktəbdə baş verir, məktəbin qarşısında duran ümumi vəzifələrdən irəli gəlir. Müasir dövrdə məktəbin ən mühüm vəzifəsi isə gənc nəsə elmlərin əsasları haqqında dərin və möhkəm biliklər vermək, həmin bilikləri təcrübədə tətbiq etmək vərdişləri və bacarıqları aşılamaqdan ibarətdir.

Müəllimin pedaqoji fəaliyyəti zamanı öz vəzifələrini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməsi onun öz işinə yaradıcı münasibətindən asılı olur. Müxtəlif fənn müəllimlərinin pedaqoji fəaliyyətinin təhlilindən aydın olur ki, bu fəaliyyət bir-biri ilə sıx bağlı olan komponentlərdən ibarətdir. Həmin komponentlərin həyata keçirilməsi şagirdlərin tərbiyəsini, onlarda şəxsiyyətin formalaşmasını təmin edir. Pedaqoji komponentlərə konstruktiv, kommunikativ, təşkilatçılıq, tədqiqatçılıq, qnostik daxildir.

Konstruktiv komponent təlim prosesində şagirdlərin tərbiyə olunması və sağlamlığının planlaşdırılmasını tələb edir. Bura cari və perspektiv planlaşdırma daxildir (dərs, müxtəlif tədbirlər və s.). İşgüzar, təcrübəli müəllimlər konstruktiv fəaliyyət prosesində şagirdlərin idmana olan meyl və marağını nəzərə almaqla, onları layihələşdirməklə yanaşı, həm tədris-tərbiyə işinin məzmununa və həm də özlərinin iş metodlarının planlaşdırılmasına xüsusi əhəmiyyət verirlər. Konstruktiv komponent konstruktiv-planlaşdırma adlanır. Bu komponent məktəbdə təlim prosesinin, mərhələlərinin illər üzrə planlaşdırmağı və təşkil etməyi nəzərdə tutur. Konstruktiv komponent müəllimin tədris etdiyi fənn və yerinə yetirdiyi tərbiyəçilik vəzifəsi ilə bağlı olaraq təlim prosesini məqsədyönlü şəkildə layihələşdirməkdən ibarətdir.

Konstruktiv komponent o deməkdir ki, müəllim şagird şəxsiyyətinin inkişaf layihəsini cıza bilir, onun şəxsiyyətinə hörmət edir və təlim materiallarını şagirdin bilik və yaş xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə qura bilir. Bununla da hər bir müəllim öz şagirdlərinin fərdi keyfiyyətlərini öyrənməyə nail olur.

Kommunikativ komponent müəllimin şagirdlərlə səmimi, mehriban münasibətlərində təzahür edir. Kommunikativ komponent müəllimə pedaqoji taktdan istifadə etməyə, şagirdlərin sevinc və kədərinə, həyəcanlarına emosional yanaşmasına imkan verir. Bu komponentdən müəllimin düzgün və yaradıcı istifadə etməsi istər təlim, istərsə də tərbiyə sahəsindəki bütün pedaqoji məsələləri səmərəli şəkildə həll etmək imkanı verir. Belə olduqda müəllim tədris etdiyi elmin əsaslarını öyrədə bilir, şagirdlərin maraq və ehtiyaclarını ödəyir, real şəraitdən

asılı olaraq təlim və tərbiyə metodlarından səmərəli şəkildə istifadə etməyi bacarır. Kommunikativ komponent sayəsində müəllim siniflə və ayrı-ayrı şagirdlərlə, ayrı-ayrı müəllimlərlə, bütün müəllim kollektivi ilə, məktəb rəhbərləri ilə, şagirdlərin valideynləri ilə tez və asanlıqla işgüzar əlaqə yaratmağı bacarır. Kommunikativ komponent məsələnin operativ həllinə imkan verir. Bu isə öz növbəsində, dövlət tapşırığını icra etməkdə, intellektual fəaliyyətdə, tapşırılan işdə, ünsiyyətin təmin edilməsində öz ifadəsini tapır.

Kommunikativ komponent şagirdlər arasında, həmçinin şagirdlərlə müəllimlər arasında qarşılıqlı əlaqələri və münasibətləri düzgün inkişaf etdirmək və qiymətləndirmək deməkdir. Kommunikativ komponent hər bir şagirdin müəllimə, öz yoldaşlarına necə münasibət bəslədiyini, şagirdlər arasında yoldaşlıq və dostluq, qarşılıqlı yardım münasibətlərinin necə inkişaf etdiyini, necə formalaşdığını aşkar etməyə şərait yaradır.

Kommunikativ komponent təlim prosesində və dərsləndirən tədbirlər zamanı şagirdlərdə düzgün elmi dünyagörüşünün formalaşmasını, ideya-siyasi, vətənpərvərlik, əxlaqi, estetik tərbiyə vəzifələrinin yerinə yetirilməsini təmin edir. Bu komponentin həyata keçirilməsi də müəllimdən zəruri pedaqoji bacarıq və vərdislərə yiyələnməyi tələb edir. Bunlardan dərsləndirən tədbirlər zamanı tədris edilən fənnin imkanlarından tərbiyəvi məqsədlər üçün istifadə edə bilmək bacarığını, prinsiplilik, fəal əxlaqi mövqe tərbiyə etmək bacarığını, şagirdlərin şüurlu olaraq peşə seçmələri və ilkin peşə hazırlığı üçün şərait yarada bilmək bacarığını və s. göstərmək olar.

Təşkilatçılıq komponenti məktəblilərin bu və ya başqa bir fənnə, idmana maraqlarını nəzərə alıb, onların həyatlarını düzgün, romantik təşkil etməkdə özünü göstərir. Təşkilatçılıq – müxtəlif təşkilatlarla əlaqədar olan məsələlərin həllini operativ surətdə həyata keçirməyi tələb edir. Bu məsələlərə məlumatı dinləyicilərə çatdırmaq, şagirdlərin müxtəlif fəaliyyətində məlumatın mənsubluğu, xüsusi davranış fəaliyyəti dərsləndirir. Təşkilatçılıq komponentinə şagird kollektivini təşkil etmək, müxtəlif formalı tədris və tərbiyə işlərini təşkil etmək, pedaqoji prosesin həyata keçirilməsi üçün maddi bazanı təşkil etmək daxil edilə bilər.

Təşkilatçılıq fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək üçün müəllimin bir sıra zəruri pedaqoji bacarıqlara yiyələnməsi lazım gəlir. Bura birinci növbədə sinif kollektivini təşkil etmək və onun fəaliyyətini tədris olunan fənnin mənimsənilməsinə, ictimai-faydalı işlərin

yerinə yetirilməsinə yönəltmək bacarığını aid etmək olar. Bununla yanaşı, həmin fəaliyyəti həyata keçirmək üçün müəllim dərslərin planına müvafiq olaraq özünün və şagirdlərin fəaliyyətini təşkil etməyi, dərslərdə və dərslərdən kənar tədbirləri yerinə yetirərkən onların diqqətlərini təşkil etməyi, təlimin texniki vasitələrindən səmərəli şəkildə istifadə etməyi, şagirdlərin tədris və kommunikativ fəaliyyətini hesaba almağı, ona nəzarət etməyi və təşhihi bacarmalıdır.

Təşkilatçılıq komponenti şagirdləri müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb etmək, kollektivi, hər bir fərdi tərbiyəvi təsir alətinə çevirməyi bacarmaq, şəxsiyyətin fəallığını təmin etmək deməkdir. Təşkilatçılıq komponenti hər bir müəllimə şagirdləri mütəşəkkil surətdə tərbiyə işlərinə, ictimai-faydalı tədbirlərə cəlb etməyə, şagirdlərin aşib-daşan enerjisini düzgün istiqamətləndirməyə imkan verir.

Tədqiqatçılıq komponenti hər bir müəllimin yaradıcılıq işinə cəlb olunmasını, qabaqcıl təcrübəni öyrənib öz təcrübəsini zənginləşdirməsini nəzərdə tutur. Təşkilatçılıq komponenti şagirdlərin şəxsiyyətinin əqli, sensor və emosional sahəsinin, idrak imkanlarının formalaşması və inkişafı yollarını müəyyənləşdirə bilir, onlara müstəqil işləmək bacarığı aşılayır.

Müəllimin pedaqoji fəaliyyətindəki **qnostik** komponent, hər şeydən əvvəl, məktəbdə bu və ya digər fənnin öyrədilməsinin son məqsədini dərindən dərk etməyə əsaslanır. Bununla yanaşı, həmin komponent müəllimdən tədris fənninin spesifik cəhətlərini, məzmununu, tədris metodlarını bilməyi, öyrənilən materialın mühüm əlamət və keyfiyyətlərini ayırmaq bacarığını, eləcə də proqramda və dərslikdə verilmiş tədris materialını şagirdlərin mənimsəmə, dərk etmək imkanları və mənimsəmədəki çətinliklərin səbəbləri barədə biliyə malik olmağı tələb edir. Müəllimin qnostik fəaliyyəti tədris prosesini təhlil etməyi, məşğul olanların bütün göstəricilərini nəzərə almağı tələb edir.

Qnostik – yunanca «qnozis» sözündən götürülüb, mənası – idrak deməkdir. Qnostik bacarıqlara diaqnostik və kreativ bacarıqlar da daxildir.

Qnostik fəaliyyət aşağıdakıları əhatə edir:

- pedaqoji nəzəriyyəni bilmək və ondan yaradıcı şəkildə istifadə etmək;
- özünün və yoldaşlarının təcrübəsini ümumiləşdirə bilmək;
- elmi tədqiqat işlərində iştirak edə bilmək;
- psixologiyayı bilmək və ondan istifadə etməyi bacarmaq;
- dərslikləri, tədris kitablarını oxumaq, öyrənmək;

- məktəblilərin öyrənməkdə çətinlik çəkdiyi fənləri aşkarlamaq və yeni yol tapmaq;

- yaş qrupunu nəzərə almaqla təlim işlərini planlaşdırmaq;

Pedaqoji fəaliyyətin bütün komponentləri bir-biri ilə sıx əlaqədə həyata keçirilir. Lakin həmin komponentlərin hər birinin özünəməxsus tərəfləri müəllimin fəaliyyətində özünü göstərir. Elə müəllim var ki, kommunikativ fəaliyyət, elə müəllim var ki, onda konstruktiv fəaliyyət, eləsi də var ki, onda təşkilatçılıq və ya tədqiqatçılıq fəaliyyəti üstünlük təşkil edir. Bu hər bir müəllimin fərdi keyfiyyətləri ilə əlaqədardır. Bunun nəticəsində də müəllimin iş üslubu formalaşır. Üslub hər bir insanın öz peşəsinə verilən obyektiv tələblərə səmərəli uyğunlaşmasıdır. Deməli, müəllimlərin əsas komponentləri onların müəllimlik ustalığını artırır, öz işində üstünlük və çatışmayan cəhətləri aşkar edir, psixoloji və pedaqoji nəzəriyyələri dərinlən öyrənir və bu sahədə elmin üstünlüyünü təyin edir.

22.4. Pedaqoji fəaliyyətin əsas icra forması

Pedaqoji fəaliyyətin əsas ənənəvi icra forması təlimdir, yəni tərbiyə etmə və təhsilləndirmə prosesidir. Tərbiyəedici işin tərbiyəedici mühitdə həyata keçirilməsi şəxsiyyətin ahəngdar inkişafının təmin olunmasına yönəldilən fəaliyyətdir. Bu baxımdan pedaqoji fəaliyyət tərbiyə etmə və təhsilləndirmə işindən ibarət olan bütöv bir prosesdir, tərbiyə, təhsil və təlimin vahid pedaqoji proses daxilində mövcud olması kimi başa düşülməlidir.

Təhsil problemləri ilə məşğul olan pedaqoqlardan: M.Mehdizadə, N.V.Krayevski, İ.Y.Lerner, M.N.Skatkin və b. qeyd etmişlər ki, dərş prosesində qazandığı bilik və bacarıqlarla yanaşı, şagirdlərin ətraf aləmə emosional-dəyərli münasibəti-təhsilin ayrılmaz komponentləridir. Təlim və tərbiyə işinin vəhdəti olmadan təhsilin qeyd olunan komponentlərinin həyata keçirilməsi mümkün deyil. Pedaqoji proses elə bir prosesdir ki, burada «tərbiyəedici təlimlə», «təlimverici tərbiyə» tam bir vəhdət təşkil edir «bir canda birləşir» (A.Disterverq), (vahid prosesdir A.Həsənov).

Təlimin məzmununun, yəni tədris olunan mövzunun məntiqi mənada ciddi proqramlaşdırılması vacibdir. Çünki bu proses müddətində tərbiyəvi iş həyata keçirilir. Dərşdənəknar vaxtlarda etika, estetika və başqa mənəvi sahələr üzrə bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılması

təlim olsa da, məqsəd aksiomatik formada tərbiyə etməkdir. Yalnız bu yolla yetişməkdə olan nəşildə Vətənə, xalqa əməyə, insanlara, elmə, təbiətə, əşyalara, ətraf mühitə, özünə və başqalarına münasibəti formalaşır. Təlimin nəticəsi praktiki olaraq şagirdlərin dərketdirmə qabiliyyətindən asılıdır. Bu zaman müəllim şagirdlərin ictimai mühitdə mövcud olan mənfi təsirlərlə qarşılaşa biləcəyini unutmamalıdır.

Təlim prosesində şagirdlərin bilik və bacarıqları mənimsəmə səviyyəsinin praktiki və məntiqi həlli üsullarını bilmək, inkişafın maksimum səviyyədə həyata keçirilməsini təmin etmək imkanı yaradır.

Təcrübə göstərir ki, uşaqların dərketmə marağını inkişaf etdirmək, dərşdə ümumi yaradıcılıq mühitini yaratmaq, sinif yoldaşlarının uğur qazanmasına kollektiv maraq və məsuliyyət yaratmaq bacarığı olan müəllimlər pedaqoji fəaliyyəti zamanı müvəffəqiyyət qazanırlar. Bu o deməkdir ki, müəllimin peşəkar hazırlığının məzmununda tədris bacarığı ilə tərbiyə etmək bacarığı durur. Ona görə də gələcək müəllimlərin peşə hazırlığında əsas məqsəd onları bütövlükdə pedaqoji prosesi idarə etməyə hazırlamaqdır.

Tədris prosesinə informasiya və kompüter texnologiyasının tətbiqi təlimdə üsulların yeni formada tətbiqini tələb edir. Əgər ənənəvi təlim zamanı müəllimin şərhinə geniş yer verildisə, müasir dərşdə şagirdlərin sərbəst fəaliyyətinə daha çox yer verilir. Təlim nəzəri metodların praktik icra formasıdır. Müasir texnologiya ənənəvi təlimdən fərqli olaraq, şagirdlərin fəaliyyətinin daha səmərəli olmasına imkan yaradır.

Pedaqoji texnologiya professional-pedaqoji fəaliyyətin həyata keçirilməsində pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarının bütövlükdə həyata keçirilməsinə, səmərəli texnologiya modelinin qurulmasına geniş imkan verir. Bu zaman pedaqoji fəaliyyətin təşkili, planlaşdırma, analiz etmə, məqsədə nail olma, qiymətləndirmə və nəticəni yoxlama prosesinin həyata keçirilməsi keyfiyyəti yüksək olur.

Müəllimin fəaliyyətində məsələlərin həlli onun professional pedaqoji təfəkküründən və pedaqoji fəaliyyətə münasibətindən asılıdır. Bəzən məsələnin dəqiq həllinin tapılmaması ədəbiyyatda həllini tapmış qaydaların olmasında deyil, müəllimin (çox zaman isə yeni başlayan müəllimin) özü tərəfindən tələb olunan vəzifələrin yerinə yetirilməsinə qadir olmamasındadır. Bu məqsədlə müəllim pedaqoji fəaliyyət zamanı pedaqoji texnologiya baxımından aşağıda qeyd olunan xüsusiyyətləri həmişə diqqət mərkəzində saxlamalıdır:

- Pedaqoji proses zamanı müəllim subyekt-subyekt münasibətlərinin və qarşıya çıxan çətinliklərin analitik təhlilini bacarmalıdır;

- Proqnostik - professional müəllim konstruktiv pedaqoji qərarların çıxarılmasını və qəbul olunmuş qərarların nəticələrinin proqnozlaşdırılmasını bacarmalıdır.

Pedaqoji fəaliyyətin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri fəaliyyətin obyektidir. İstənilən fəaliyyətin subyektinin olmasını – onu həyata keçirəni və obyektinin-subyektin cəhdlərinə yönəldildiyini nəzərə alır. Pedaqogikada subyekt rolunda müəllim (təbiyəçi), obyekt rolunda şagird (təbiyə olunan) çıxış edir. Ancaq pedaqoji təsirin obyektini öz xüsusiyyətləri, arzuları, tələbləri, emosiyaları və imkanları olan insandır, fərddir. Nəticədə pedaqoji fəaliyyətin obyektini onun ən aktiv subyektini olur. Fəaliyyətin özü subyekt-obyektdən subyekt-subyektə çevrilir ki, bu da onu mürəkkəb, təkrarolunmaz, qeyri-standart və yaradıcı edir.

Pedaqoji fəaliyyətin səriştəli yerinə yetirilməsi müəyyən bacarıqlara malik olmağı tələb edir ki, bunlara yalnız təcrübədə yiyələnmək olar:

- pedaqoji tapşırığın qoyulması və həlli bacarığı;

- pedaqoji prosesin əməkdaşlıq və qarşılıqlı əlaqə kimi təşkili, ünsiyyət bacarığı;

- tədris materiallarının qavranılmasının sistemli olması, fənlərarası əlaqənin həyata keçirilməsi ümumfənn və xüsusi bacarıq və vərdişlərin yaradılması bacarığı;

- uşağın fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun ünsiyyət bacarığı;

- proqnostik və proektiv bacarıqlar;

- metodiki bacarıqlar;

- özünütəhlil bacarığı.

Müəllimin səriştəliliyi onda müəyyən keyfiyyətlərin inkişafı ilə xarakterizə olunur: pedaqoji erudisiya, pedaqoji məqsədyönlülük, pedaqoji düşüncə, intuisiya, improvizasiya qabiliyyəti, pedaqoji refleksivlik və pedaqoji nikbinlik.

Pedaqoji fəaliyyətin yaradıcı xarakteri haqqında P.F.Kapterov yazırdı: «...müəllimin fəaliyyəti mürəkkəb fəaliyyətdir. Burada təmiz elmi, obyektiv elementlərlə yanaşı, təmiz şəxsi, pedaqoji sənətin və qabiliyyətin yaradıcı elementləri də vardır. Müəllim fəaliyyətinin əsası...elmi biliklərdir, ümumiyyətlə, özünün tədris etdiyi fənni, onunla əlaqəli fənlər və metodologiyası təşkil edir. Müəllimin biliyi nə qədər geniş və əsaslı olarsa, onun fəaliyyəti də bir o qədər məhsuldar olar.

Ancaq bu obyektiv kökdə müəllim rəssam olmalıdır: metodu yenidən işləməli, onu özününküləşdirməli və alətə çevirməlidir». Aktyorun və pedaqoqun yaradıcılıq prosesinin subyekt-emosional sferasının uyğunluğu ideyası bizim dövrümüzdə məhsuldar və maraqlı şəkildə V.A.Kan-Kalik tərəfindən işlənmişdir.

V.A.Kan-Kalik pedaqoji fəaliyyətin yaradıcı mahiyyətinə belə tərif vermişdir. «Pedaqoqun yaradıcılıq prosesi tərəfimizdən dəyişkən say-sız-hesabsız təlim-tərbiyə məsələlərinin müntəzəm həllinə yönəlmiş fəaliyyət kimi baxılır ki, bu zaman pedaqoq pedaqoji fərd üçün optimal, orqanik standartlaşdırılmamış pedaqoji qərarlar yaradır və uşaqlarla ünsiyyətə daxil edilir». Pedaqoji yaradıcılığın özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, yalnız pedaqoji məsələlərin həlli aktı yaradıcı xarakter daşıyır, qərarların uşaqlarla ünsiyyətə daxil edilməsi prosesinin özü də yaradıcı xarakterə malikdir. Yaradıcılıq həmişə nə isə yeni bir şeyin yaradılması deməkdir. Yaradıcılıq nəticəsində yaranır: kəşf, ixtira, yaratma. Kəşf-bu obyektiv mövcud olan nəyi isə tapmaqdır. İxtira-mövcud olanı elə keyfiyyətli dəyişikliyə uğratmaqdır ki, təcrübədə effektiv istifadə oluna biləcək yeni bir anlayış yaransın. Yaratma (qurma) – əmək və yaradıcılığın gücü ilə nəyin isə həyatda qalmasına kömək etmək, nəyi isə həyata qaytarmaq.

Pedaqoji fəaliyyətin xarakteristikasına kəşfin yaranmasını aid etmək olar, ancaq tərbiyə sferasında bu nadir müşahidə olunur.

Pedaqoji yaradıcılığın kriteriyaları:

- Dərin və hərtərəfli biliyin olması, onlara tənqidi yanaşma və dərk etmə;

- Nəzəri və metodiki qaydaları pedaqoji hərəkətə gətirmə bacarığı;
- Özünü təkmilləşdirmə və özünütəhsil qabiliyyəti;
- Yeni metodların, formaların, üsulların və vasitələrin hazırlanması və onların orijinal uzlaşdırılması;

- Fəaliyyət sisteminin dialektliyi, variantivliyi, dəyişkənliyi;
- Yeni şəraitdə mövcud təcrübənin effektiv tətbiqi;
- Şəxsi fəaliyyətin və onun nəticələrinin refleksiv qiymətləndirilməsi bacarığı;

- Pedaqoqun şəxsiyyətinin etalon və fərdi təkrarolunmaz xüsusiyyətlərinin yaradılması və uzlaşdırılması əsasında peşəkar fəaliyyətin fərdi tərzinin yaradılması;

- Variantlar çoxluğunu görmək bacarığı;

- Biliklərə və intuisiyaya əsaslanan improvizə etmə qabiliyyəti;

Pedaqoji improvizasiya bu pedaqoji prosesin gedışində elə hərəkətdir ki, yaratma və canlandırma zaman baxımından üst-üstə düşdüyü zaman gözlənilməz situasiyaya cavab olaraq yaranır. Əgər müəllim fundamental biliklərə, reaksiya cəldliyinə, inkişaf etmiş təxəyyülə və intuisiyaya, qəbul olunmuş qərarın elə ani canlandırılması bacarığına (sanki hər şey əvvəlcədən düşünülüb, hazırlanıb) malikdirsə, improvizasiya mümkündür. İntuisiya-hissiyatdır, incə anlayışdır, nəyin isə tam mahiyyətinə geniş məntiqi açıqlama olmadan varmaqdır. İntuisiya qabiliyyəti də yalnız biliyə, təcrübəyə, inkişaf etmiş refleksiyaya və empatiyaya əsasən yaranır.

Müəllimin yaradıcı fəaliyyəti üç hissəyə bölünür: metodiki yaradıcılıq, kommunikativ yaradıcılıq (uşaqlarla qarşılıqlı əlaqə), yaradıcı özünütərbiyə.

Metodiki yaradıcılıq yaranan pedaqoji situasiyaları dərk etmə və analiz etmə, adekvat metodiki modelin seçilməsi və qurulması, təsir üsullarının və sistemlərin özünün pedaqoji fəaliyyətinə adaptasiya etmə bacarığı ilə bağlıdır.

Kommunikativ yaradıcılıq şagirdlərlə pedaqoji baxımdan məqsəddə müvafiq və effektiv ünsiyyət, qarşılıqlı əlaqə quruluşunda, uşaqları dərk etmə bacarığı ilə, psixoloji özünütənzimləməni yerinə yetirmək bacarığı ilə həyata keçirilir.

Yaradıcı özünütərbiyə konkret yaradıcı fərd kimi pedaqoqun özünün özünü dərkini, sonradan təkmilləşməsi və korrektirovkası tələb olunan özünün peşəkar-şəxsi keyfiyyətlərini təyin etməyə, həmçinin fasiləsiz özünütəhsil sistemində şəxsi təkmilləşməsinin uzunmüddətli proqramının işlənməsini nəzərdə tutur.

Pedaqoji ustalığa, aydın ifadə olunmuş maraqların və tələblərin sabit pedaqoji yönümlülüyü, müntəzəm özünütəkmilləşdirmə, geniş elmi və peşədünyagörüşü; erudisiya, yaradıcılıq qabiliyyəti (kreativlik), pedaqoji ünsiyyət və özünütəhsil mədəniyyəti.

Bu etolonda pedaqoji ustalığa, bilik və özünütəhsil aparıcı göstəricilərdən biridir. Pedaqoji fəaliyyətdə yaradıcılıq psixoloji-pedaqoji hazırlığın fundamentinə söykənməzsə, çox ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər, belə ki, müəllim uşaq kimi çox mürəkkəb və unikal yaradıcılıqla işləyir.

İstənilən fəaliyyət yalnız onun yerinə yetirilməsinə hazır olduqda uğurla həyata keçirilə bilər. Pedaqoji fəaliyyətə hazırlıq bu fəaliyyəti təşkil edən komponentlərin müəllimdə yaranmasının müəyyən səviyyəsinin mövcudluğu ilə yaranır;

- **Koqnutiv** - şəxsiyyətin baza mədəniyyəti ilə kifayət qədər peşəkar biliklərin olması ilə təyin olunur;

- **Motivasion** – pedaqoji fəaliyyətin şəxsi və sosial əhəmiyyətinin, professional təkmilləşmənin və dünyagörüşün genişləndirilməsinin dərk, uşağa və onunla ünsiyyətə pedaqoji yönümlü və tələbatın olması, möhkəm qavrama maraqlarının və tərtibatların, formalaşdırılmış borc və məsuliyyət hissinin olması;

- **Prosessual** – biliklərin ötürülməsinə dair şagirdlərdə bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına dair, özünüaktuallaşdırma, onların hər biri üçün inkişaf və özünüinkişaf üçün şərait yaradılmasına dair inkişaf etmiş pedaqoji bacarıq və vərdişlər;

- **Təşkilatı** – özünün və şagirdlərin vaxtından rəşional istifadə bacarığı, onları fəaliyyətin lazımi növlərinə daxil etmək bacarığı, iş yerinin, özünə nəzarətin və özünə qiymətin təşkil bacarığı;

- **Mənəvi** – iradi – genişbiliklilik, tənqidilik, əmək qabiliyyətlilik, öz gücünü səfərbər etmək bacarığı, məqsədayönlülük və i.ə.

Müəllimin qeyd olunan şəxsi keyfiyyətlərlə yanaşı, aşağıdakıları da qeyd etmək lazımdır:

- attraksiya – insana hörmətin sosial qoyuluşu, insana özünüqiymətləndirmə kimi münasibət;

- **empatiya** – başqasının dərdinə şərik olmaq, halına acımaq bacarığı;

- **şagirdlərin** tələbatlarına senzitivlik – onlara qarşı acıqlıq;

- **refleksiya** – obyektiv kənarlaşdırılmış özünüqiymət qabiliyyəti;

- **kreativlik** – yaradıcılıq qabiliyyəti;

- **ekstravertnost** – insanlarla ünsiyyətə açıqlıq və həssaslıq;

- **emosional təmkinlilik** – özünə inamlılıq, nikbinlik, gülərlüzlülük;

- **Təlim** prosesini dialoji inteqrasiya qabiliyyəti;

- **Pedaqoji prosesin** səbəb – nəticə əlaqələrinə daxil olmağa, öz fəaliyyətini analiz etməyə, işin nəticəsini qabaqcadan görməyə, öz hərəkətlərini nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa imkan verən inkişaf etmiş professional pedaqoji düşüncə;

- Tədrisə şəxsi çalar vermək bacarığı;

- Hər şeydən əvvəl öz şəxsi nümunəsi ilə şagirdlərin özünütərbiyəsi üçün müsbət özlü yaratmaq bacarığı;

- Uşaqlarla yüngül, qeyri-normal xoş ünsiyyət stilinə malik olma.

Son zamanlar psixoloji pedaqoji ədəbiyyatlarda bəzi variantlarla pedaqoji qabiliyyətlərə aşağıdakıları aid edirlər:

- **Kommunikativ** – ünsiyyət, əməkdaşlıq, kooperasiya qabiliyyəti;
 - **Didaktik** – izah etmək, bilik vermək, öyrətmək qabiliyyəti;
 - **Təşkilatı** – şagirdləri fəaliyyətin müxtəlif növlərinə qoşmaq, onlarda buna maraq oyatmaq, səlahiyyətlər vermək, bütün iştirakçıları birləşdirmək və onların marağını qoyulmuş məqsədin həllinə yönəltmək qabiliyyəti;
 - **Konstruktiv** – təlim materialının seçilməsi, kompozisiyası, layihələşdirilməsi, planların işlənməsi qabiliyyəti;
 - **Qnostik** – dərk etmə və dərk etmə prosesindən zövq almaq qabiliyyəti;
 - **Proqnostik** – pedaqoji öngörməni həyata keçirmə, pedaqoji fəaliyyətdə qarşılıqlı əlaqənin nəticələrini proqnozlaşdırmaq qabiliyyəti;
 - **Persertiv** – şagirdin daxili aləminə girmək, onun vəziyyətini anlamaq, empatiya qabiliyyəti;
 - **Ekspressiv** – emosional yoxlama, aydınlıq və emosiyaların təzahürünü istiqamətləndirmək, nitqin intonasiya politrasına, mimikaya, jestlərə, plastikaya malik olmaq qabiliyyəti.
- Xüsusi pedaqoji qabiliyyətlərin səviyyəsi informasiyanın çoxşaxəliliyində, dərinliyində özünü biruzə verir. Buna müəllim öz şagirdlərinin inkişafının xüsusiyyətlərindən və bunlara uyğun olaraq öz fəaliyyətini yenidən çevik qurma sayəsində nail ola bilər.

22.5. Müəllim şəxsiyyətinə verilən tələblər

Müəllimin professioqramında əsas yeri onun şəxsiyyət olması tutur. Bununla əlaqədar müəllim şəxsiyyətinin əsasında sosial-mənəvi, peşəkar-pedaqoji və elmi idrakı durur.

Müəllimin fəaliyyətində əqidəsi, sosial mənəvi istiqaməti, ictimai borc və vətəndaş məsuliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əqidə müəllimin sosial fəallığının əsasında durur. Müəllim vətəndaş olmaqla öz xalqını və dövlətini təmsil edir. Onun vəzifəsi xalqın milli-mənəvi dəyərləri əsasında vətəninə sədaqətli, möhkəm əqidəli, yüksək ideyalı və mükəmməl bilikli vətəndaşlar tərbiyə etməkdir.

Bu vəzifə müəllimin peşə qabiliyyəti, pedaqoji borcu və məsuliyyəti müəyyən edir. Pedaqoji borc müəllimin elmi idrakı hisslərinə əsaslanaraq onun pedaqoji mənəviyyatını təşkil edir.

Peşə borcunu və məsuliyyət hissini dərk etməklə müəllimin həmkarları ilə, valideynlər və uşaqlarla yaratdığı qarşılıqlı əlaqəsi pedaqoji

taktı təşkil edir. Pedaqoji takt həm həddibilmə, həm şüurlu surətdə hərəkətləri hissələrə bölmə və ona nəzarət etmək bacarığıdır. Müəllimin pedaqoji taktikası istənilən hərəkətin nəticəsini əvvəlcədən görərək, ona uyğun motivi, yeri, zamanı seçməsi və vaxtında onları dəqiqləşdirməsidir.

Müəllimə peşəyə görə verilən tələblər toplusuna psixoloji, fizioloji, fiziki hazırlığı, elmi-nəzəri və praktik səriştəliliyi daxildir.

Mövcud olan müasir pedaqoji təcrübə müəllimin peşə qabiliyyətinə verilən tələbləri üç əsas keyfiyyət qrupuna bölmür:

1. Ümumvətəndaş keyfiyyətləri;
2. Müəllimlik peşəsinin spesifikasiyasını müəyyənləşdirən keyfiyyətlər;
3. İxtisasına uyğun xüsusi bilik, bacarıq və vərdislərə malik olması keyfiyyətləri.

Müəllimin peşə qabiliyyəti didaktik, akademik, kommunikativ, pedaqoji təxəyyül, diqqətin bölüşdürülməsi, konstruktiv, perseptiv, ekspressiv və təşkilatçılıq bacarıqları ilə müəyyən edilir. Müəllim işinin mahiyyəti yalnız biliyə yiyələndirmə deyil, eyni zamanda şəxsiyyətin yaradıcısı, insanda intellekti təsdiq etdirən ali məqsədi yerinə yetirməkdir. Bu səbəbdən müasir müəllimlərdən yüksək vətəndaşlıq məsuliyyəti, ictimai fəallıq, uşaqlara yüksək doğma məhəbbət, şəxsi nümunə, əsl ziyalılıq, mənəvi mədəniyyət, başqaları ilə birlikdə işləmək, fiziki və psixi sağlamlıq tələb olunur.

Pedaqoji reallığa malik olmaq müəllimə imkan verir ki, fəaliyyəti zamanı qarşıya çıxan bütün sual və tapşırıqları vaxtında həll edə bilsin.

Müasir müəllim öz ixtisasının müxtəlif sahələrini, sosial-iqtisadi, istehsal və mədəni problemləri həll etmək üçün onun imkanlarını və tədris etdiyi elmə aid bütün yenilikləri, onun perspektiv imkanlarını mükəmməl bilməlidir.

L.N.Tolstoy qeyd edirdi ki, əgər elm ilə şagirdi tərbiyə etmək istəyirsənsə, öz elmini bil və sev, onda şagirdlər səni sevməklər, sən isə onları tərbiyə edəcəksən; əgər sən onu sevmirsənsə, nə qədər məcbur etsən belə elm onlara tərbiyəvi təsir göstərməyəcək.

Pedaqoji fəaliyyətin əsas subyekti müəllim olduğuna görə burada müəllim əməyinin motivləri, məqsədləri və vəzifələri əsas yer tutur. Müəllimin cəmiyyətdəki mövqeyi və funksiyaları cəmiyyətin gənc nəslin tərbiyəsi işinə, tərbiyə sisteminin və onun özəyini təşkil edən ümumtəhsil məktəblərinin inkişafı və təkmilləşdirilməsinə verdiyi böyük əhəmiyyətlə müəyyənləşir. Gənclərin təlim və tərbiyəsinin mürəkkəb

vəzifələrinin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi müəllimin ideya inamından, peşə ustalığından, erudisiyasından və mədəniyyətindən xeyli dərəcədə asılıdır.

Pedaqoji fəaliyyət zamanı müəllim cəmiyyət üçün əhəmiyyətli olan bir sıra mühüm vəzifələri və funksiyaları yerinə yetirir. Ona görə də cəmiyyət müəllim şəxsiyyətinə, onun peşə hazırlığına yüksək tələblər verir. Bunlardan ən əsası və demək olar ki, birincisi uşaqlara müəllimin məhəbbətidir. Uşağı sevməyən müəllim pedaqoji fəaliyyətini heç cür səmərəli şəkildə qura bilməz. Bununla yanaşı olaraq pedaqoji fəaliyyəti müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək üçün müəllimdən ideya möhkəmliyi, siyasi yetkinlik, yüksək şüurluluq, yüksək inkişaf etmiş sosial məsuliyyət hissi, nəciblik, əqli yetkinlik və əxlaqi saflıq, özünə-sahib olmaq, təmkinlilik və s. tələb olunur.

Cəmiyyət eyni zamanda müəllimin peşə hazırlığı məsələsinə də ciddi tələblər verir. Pedaqoji ustalığı pedaqoji qabiliyyət və bacarıqların, yaradıcı emosional axtarışların, hərəkət və davranışda fərdi və ümuminin vəhdətinin təmin olunmasıdır. Hər bir sənətin məzmunu cəmiyyətin obyektiv tələbləri ilə müəyyən edilir. Məktəb və müəllim üçün bu tələblər şagirdlərin tərbiyəsinin məqsəd və vəzifələrində öz ifadəsini tapır. Məqsəd və həmin məqsəddən irəli gələn vəzifələr məqsədyönlü fəaliyyət prosesində həyata keçir.

Pedaqoji fəaliyyət zamanı müəllim uşaqları tərbiyə etməyə, tərbiyənin cəmiyyət tərəfindən verilmiş məqsədini, məzmununu, başlıca vasitə və formalarını həyata keçirməyə səlahiyyəti olan bir şəxs kimi çıxış edir. Eyni zamanda müəllim pedaqoji fəaliyyətə bir fərd kimi daxil olur. Ona görə də istər-istəməz müəllim fəaliyyəti, yalnız onun özünəməxsus olan və onu başqalarından fərqləndirən cəhətlər pedaqoji fəaliyyətə ciddi təsir göstərir. Müəllim pedaqoji fəaliyyəti yerinə yetirərkən təkcə cəmiyyətin onu qarşısında qoyduğu tələblərə məruz qalmır. Burada onu əhatə edənlərin ondan nəyi gözləmələri də müəyyən rol oynayır. Məsələn, şagirdlərin valideynləri konkret müəllimin iş stajından, yaşından asılı olmayaraq onların hamısından təlim və tərbiyə işində yüksək pedaqoji ustalığı gözləyirlər. Şübhəsiz, bütün bunların hamısı cəmiyyətin müəllimə verdiyi tələblər, sosial gözləmələr, müəllimin fərdiyyəti, onun hazırlıq səviyyəsi bir küll halında onun pedaqoji fəaliyyətində öz əksini tapır.

Elmini, tədris etdiyi fənnin metodikasını yaxşı bilən müəllimlər şagird şəxsiyyətinə ehtiramla yanaşır, müəllim-şagird münasibətlərində humanizmi, məktəbli şəxsiyyətinə inamı, hörməti, etibarını nəzərə

alırlar. Belə müəllimlər obyektiv qiymətləri, şagirdlərə bəslədikləri insani münasibətləri ilə məktəblilərin dərin məhəbbətini qazanırlar.

Bu günkü məktəb müəllimi humanist olmalı, əməkdaşlıq pedaqogikasının irəli sürdüyü tələblərdən istər dərslərdə, istərsə də sinifdaxaric tədbirlərdə istifadə etməlidir. Onlar qarşılarına qoyduqları müqəddəs vəzifəni – Azərbaycan dövləti üçün mədəni, vətənpərvər, əməksevər, mərd, cəsur vətəndaş hazırlamaq vəzifəsini dərk etməli, həmin vəzifəni layiqincə yerinə yetirməlidir. Bu günkü məktəb müəllimi sinifdə şagird kollektivi ilə işlədiyini daim yadına salmalı, şagirdi hər hansı bir hərəkət üçün 25-35 nəfər yeniyetmə, gənc qarşısında təhqir etməməlidir. Həzrəti Əli (ə) deyirdi ki, insanı çoxlu adamlar qarşısında danlamaq, nəinki danlamaq, hətta nəsihət vermək həmin adamda danlayan və nəsihət verən adama nifrət hissi yaradır. Məktəblinin hər hansı bir qəbahətini müəllim ona təklikdə məsləhət tərzində bildirməlidir. Bu günkü məktəb müəllimi yaradıcı, tədqiqatçı olmalıdır. Bu tədqiqatçılığı hər hansı bir mövzunu tədqiq etməklə qarışdırmaq olmaz. Bu yaradıcılıq, tədqiqatçılıq şagirdin mənəvi aləminin, onun iç dünyasının öyrənilməsinə həsr edilməlidir. Amerikan yazıçısı Mark Tvenin gözəl bir kəlamı var. O deyirdi ki, ayın görünməyən tərəfi olduğu kimi, insanın da görünməyən tərəfi vardır. Elm nəinki ayın görünməyən tərəfini, hətta onu bütövlükdə öyrəndi. Lakin pedaqogika və psixologiya elmi hələ insanın görünməyən tərəfini, iç dünyasını öyrənmə bilməmişdir. Ona görə də insanlar həmişə özlərini yan tərəfdən göstərirlər. Vətənpərvərlikdən danışan adam zəruri məqam gələndə Vətəni müdafiə etməkdən müxtəlif bəhanələrlə boyun qaçırır. Böyüyə hörmətdən danışan şagird sinifdə yaşlı müəllimin dərslində intizamsızlıq edir.

Qadına qayğıdan danışan məktəbli lazım gəldikdə qadına kömək etmir, qadın müəllimi incitməkdən zövq alır və s. Deməli, hər bir müəllim şagirdlərin xarakter xüsusiyyətlərini mümkün qədər öyrənməli, mənəvi şüurla mənəvi davranışın vəhdətinin təmin olunmasına diqqəti artırmalıdır.

Beləliklə, müəllim tədris etdiyi fənni, onun metodikasını dərinləndirməli, yüksək mədəniyyətə sahib olmalı, şagirdlərini qəlbən dərin məhəbbətlə sevməli, onların fərdi xüsusiyyətlərini bilməli, pak, təmiz əxlaq sahibi, humanist olmalı, Vətəninə, xalqını və millətini dərinləndirməli və bu sevgini şagirdlərinə də aşılamalıdır.

22.6. Pedaqoji ustalıq

Pedaqoji işin ustası olmaq üçün müəllim pedaqoji prosesin mexanizmini və qanunauyğunluqlarını bilməli, pedaqoji hadisələri sərbəst analiz etmək, təlim, tərbiyə, təhsil anlayışlarında ideyaların, nəticələrin, prinsiplərin, araşdırılan hadisələrin məntiqi nəticəsini tapmağa; hadisələri düzgün diaqnozlaşdırmaqda, onun psixoloji-pedaqoji anlayışın hansı kateqoriyaya aid olduğunu təyin etmək, əsas pedaqoji problemin optimal həlli üsulunu tapmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Pedaqoji ustalığa müəllim o zaman yiyələnir ki, fəaliyyətində pedaqoji qanunlara düzgün istinad etsin. Pedaqoji ustalıq elmin ümumi qanunları, prinsip və metodları nizama salınmış nəzəriyyələr toplusudur. Təcrübə isə həmişə konkret və situativdir. Pedaqoji ustalıq nəzəriyyənin təcrübədə tətbiqi vərdişlərinə yiyələnməkdir.

Kitab yazılan anın mövcud imkanlarını əks etdirir, yazılardan sonra durğunluq həyatı keçirir. Elm isə daim inkişafda olur. Əgər müəllim yeni elmi nailiyyətlərə yiyələnmirsə, kitab səviyyəsində qalır, əlbəttə bu kitabın günahı deyil, müəllimin günahıdır.

Tarix boyu pedaqogika normativ elm kimi inkişaf etmiş və təlim, tərbiyə və təhsilin faydalı praktiki tövsiyələrin və qaydaların toplusudur. Onların bir hissəsi işin elementar üsullarına aid olub nəzəri cəhətdən əsaslanmaya ehtiyacları yoxdur. Digər qismi isə pedaqoji qanunauyğunluqlarından irəli gəlir, nəzəriyyə və praktikanın inkişafından asılı olaraq konkretləşir. Ənənəvi və instruktiv, şərti və şərtsiz, empirik və rəşional xarakterlərdən asılı olmayaraq normativlər pedaqogikanın tətbiqi hissələridir. Çox hallarda normativ qaydaları bilmədən ən sadə pedaqoji məsələni həll etmək çətin olur. Tələb etmək olmaz ki, pedaqoji fəaliyyətin hər bir addımı yaradıcı, təkrarolunmaz və yeni olsun. Pedaqoji nəzəriyyəyə resepturluq, şablonluq, pedaqoji düşüncədə ehkəmçilik, başqasının müsbət təcrübəsini qəbul etməmək pedaqoji prosesin dialektik təbiətini bilməməkdən irəli gəlir.

Bu məqsədlə rus pedaqoqu V.A.Suxomlinski yazırdı: «Alim tərəfindən edilmiş kəşf insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə, düşüncə və emosiyalarda canlanan zaman müəllimin qarşısında həllinin çoxlu üsullarla mümkün olduğu mürəkkəb məsələ kimi çıxır, müəllimin yaradıcı əməyi də elə bu üsulun seçilməsindən, nəzəri həqiqətlərin canlı insani düşüncə və emosiyalarda həyata keçirilməsindən ibarətdir».

Pedaqoji ustalıq pedaqoji texnologiyaya yüksək səviyyədə yiyələnməklə yanaşı bütövlükdə pedaqoqun şəxsiyyətini, onun təcrübəsini, vətəndaşlıq və peşə mövqeyini ifadə edir.

Pedaqoji ustalıq geniş anlayışdır. Pedaqogika elmində pedaqoji ustalığın komponentlərinə çoxlu keyfiyyətlər, misal üçün, müəllimin intuisiya və dərin biliyi, pedaqoji çətinlikləri dəf etməsi, yüksək nüfuzu, inə və kövrək olan uşaq qəlbini hiss etməsi, müdriklik və yaradıcılığı, elmi analizi, fantaziyası, təxəyyül qabiliyyətinin sintezi kimi dəyərlər daxil olmuşlar. Bütün deyilənlərə istinad etsək, pedaqoji ustalığın komponentlərini aşağıda qeyd olunan qaydada qruplaşdırmaq olar:

1. Müəllimin ixtisas biliyinə yiyələnmə səviyyəsi;
2. Müəllimin humanistik mövqeyi və pedaqoji etika səviyyəsi;
3. Müəllimin şagirdlərlə fərdi və kollektiv işləri təşkil etmə bacarığının səviyyəsi;
4. Pedaqoji fəaliyyət zamanı şagirdləri inandırma səviyyəsi;
5. Pedaqoji fəaliyyət zamanı qazanılmış biliklərin praktik icrasına alışdırma səviyyəsi;
6. Şagirdlərin elmi-nəzəri və praktik fəaliyyətinin obyektiv rəğbətəndirilməsi səviyyəsi;
7. Müasir pedaqoji texnologiyaya yiyələnmə səviyyəsi;

Müəllimin pedaqoji ustalığın komponentlərinə bir sıra ümumi bacarıqlar da daxildir. Nitqin mənalılıığı, nitqin ifadəliliyi, nitqin anlaşılıqlığı, nitqin təsirliliyi, nitqin səlistliyi bacarıqları, mimik və pantomimik ifadəliliyi, pozitiv və neqativ tələbləri ifadə etmək bacarıqları, özünün psixi vəziyyətini idarəetmə və emosional yanaşma bacarığı, yaranmış gərginliyi aradan qaldırmaq bacarığı, qarşıdakı ünsiyyətdən əvvəl yaradıcı əhval ruhiyyənin səfərbərliyi bacarığı, şagirdlərin yalnız ağılına deyil, həm də hissələrinə təsir etməyə imkan verən münasibət, təəssüf, təəccüb, qətilik, sevinc bacarığı, ətraf aləmə emosional-dəyər münasibəti təcrübəsini şagirdlərə vermək, informasiyanın obrazlı ötürülməsi bacarığından asılıdır. A.S.Makarenko yazırdı: «Mən o zaman əsl usta oldum ki, «bura gəl» deməyin 12-20 çalarında istifadə imkanını, səsinin tonuna 20 nüans verməyi öyrəndim. Ondan sonra qorxmadım ki, kimsə mənim yanıma gəlməyəcək və hiss etməyəcək ki, nə lazımdır».

Pedaqoji ustalığ fərdi – şəxsiyyət xarakteri daşıyır və pedaqoqun xarakterindən, temperamentindən, cinsindən, yaşından, sağlamlığından, anatomik-fizioloji xüsusiyyətlərindən çox asılıdır.

Müəllimin professional pedaqoji fəaliyyəti strateji, taktiki və operativ xarakterə malikdir.

Strateji xarakter daha böyük məsələləri əhatə edir. Təhsilin ümumi məqsədindən irəli gələrək pedaqoji prosesdə müəllimin baza mədəniyyətini müəyyən edir. Strateji xarakter ictimai inkişafın obyektiv tələbatlarını əks etdirir. Bu pedaqoji fəaliyyətin ilkin məqsədini və son nəticələrini təyin edir. Real pedaqoji prosesdə strateji xarakter taktiki xarakter alır. Operativ xarakter isə müəllimin qarşısına çıxan ayrı-ayrı problemlərin həllidir.

Pedaqoji ünsiyyət; pedaqoji ünsiyyət prosesində əqli fəaliyyətin üsul və qaydalarının öyrədilməsi, düşüncə prosesinin formalaşdırılması, təlim prosesinin idarə olunması, iş üsullarının öyrədilməsi, dərş zamanı şagirdlərin marağının daima saxlanması, emosional gərginliyin aradan götürülməsi həyata keçirilir.

Beləliklə, pedaqoji ünsiyyət müəllim və şagirdlər arasında onların müştərək fəaliyyətinin məqsəd və məzmununda təzahür edən kommunikasiyanı, qarşılıqlı anlaşmanı və qarşılıqlı əlaqəni təşkil edir.

Pedaqoji ünsiyyət müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı əlaqələrinin sosial-normativ formasıdır. Ünsiyyətin məqsədi, məzmunu, mənəvi-psixoloji səviyyəsi və onda aktuallaşmalı olan dəyər münasibətləri müəllim üçün sosial tələbata çevrilir. Bu ünsiyyət vasitəsiz üzbəüz keçdiyinə görə pedaqoji prosesin iştirakçıları üçün şəxsi ölçü meyarı olur. Pedaqoji ünsiyyət müəllim və şagirdlərin həyat və fəaliyyət prosesinin zəruri təzahür formasıdır.

Müəllimin pedaqoji işinin təhlili göstərir ki, təlim məsələlərinin həllində ciddi çətinliklərin çoxu müəllimin uşaqla düzgün ünsiyyət qura bilməməsindən yaranır.

Müəllimin şagirdlərlə ünsiyyətinin əsas çətinlikləri dərşdə şagirdlərin ünsiyyətini idarə edə bilmək, qarşılıqlı münasibət yaratmaq və onları pedaqoji məsələlərin spesifikasiyasından asılı olaraq dəyişə bilməsi, şagirdin daxili psixoloji mövqeyini başa düşə bilməsi ilə bağlıdır. Professional pedaqoji fəaliyyətin spesifik xarakteristikasını onun iki qarşılıqlı əlaqəli aspekti ifadə edir. Bir tərəfdən, bu uşaqlarla ünsiyyət prosesində pedaqoji yaradıcılıqdır, digər tərəfdən bu pedaqoji yaradıcılıq prosesində uşaqlarla ünsiyyətdir. Professional-pedaqoji ünsiyyət müəllim və şagirdlərin üzüvü sosial-psixoloji qarşılıqlı əlaqəsidir ki, onun da məzmunu informasiya mübadiləsi, tərbiyəvi təsirin göstərilməsi, kommunikativ vasitələrin köməyi ilə qarşılıqlı münasibətin təşkilidir. Ünsiyyət təlim məsələlərinin həlli prosesinin sosial psixoloji

təminatı vasitəsidir. Pedaqoji ünsiyyət yaradıcılığın xüsusi növü kimi texnoloji planda öz əksini informasiyanı ötürmək, şagirdin vəziyyətini anlamaq, tərəf-müqabilinə təsir etmə bacarığında tapır.

Pedaqoji ünsiyyət texnologiyasının mahiyyətinin başa düşülməsində «kommunikativ məsələ» anlayışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kommunikativ məsələ pedaqoji məsələdən törədiyi və onun fonu olduğu üçün məqsədin həlledici etapidir. Məsələn, yeni materialın izah olunması məsələsi yarananda müəllim pedaqoji situasiyanı analiz edir, izahetmənin mümkün variantlarını götür-qoy edir, optimal metod seçir, sonra isə pedaqoji hərəkəti yerinə yetirir.

Təcrübə təsdiq edir ki, müəllimlərin əksəriyyəti kommunikativ məsələnin pedaqoji prosesin komponenti olduğunu dərk etmədən, real vəziyyətdə onu həll edirlər.

Qarşıda duran fəaliyyət bir qayda olaraq əvvəlcədən planlaşdırılan ümumi kommunikativ məsələlərini və pedaqoji qarşılıqlı təsirin gedişində əmələ gələn cari kommunikativ məsələləri fərqləndirmək kimi qəbul olunmuşdur. Ümumi kommunikativ məsələyə nəğil etməni və vadar etməni aid edirlər. Nəğil etmənin özünə məxsus çalarları var. Məxsusi nəğil etmə, məlumat, adlandırma, elan, sadalama, cavab və s.

Vadar etmə aşağıdakı növlərə ayrılır: əmr, tələb, xəbərdarlıq, qadağa, təklif, çağırış, məsləhət, tapşırıq, dəvət, xahiş, müraciət və s.

Beləliklə, kommunikativ məsələlərin həlli prosesində müəllim iki əsas məqsədi reallaşdırır: şagirdlərə məlumatı ötürmək və onlara təsir etmək, yəni hərəkətə təhrik etmək.

Ona görə də kommunikativ məsələyə təlim kontekstində təlim məsələsinin həlli vasitəsi kimi baxıla bilər. Dərsdə şagirdlərlə ünsiyyət prosesində müəllim müxtəlif pedaqoji vəzifələri reallaşdırmaqla bir neçə kommunikativ məsələləri: stimullaşdıran, reaksiya verən, nəzarət edən, təşkil edən məsələləri həll edir.

Kommunikativ məsələlərin həlli etapları ünsiyyət şəraitində orientir tapılması, diqqətin cəlb edilməsi, verbal ünsiyyətin yerinə yetirilməsi, əks məzmun və emosional əlaqənin təşkili ilə xarakterizə olunur.

Pedaqoji ünsiyyət zamanı müəllim əvvəlki mərhələlərdə mümkün kommunikativ məsələlər haqqında yaranmış təsəvvürləri dəqiqləşdirərək, produktiv ünsiyyətə başlanmaq üçün auditoriyanın hazır olmasına inansın.

Kommunikativ məsələlərin həllinin əsas etapi verbal ünsiyyətin həyata keçirilməsidir. Belə ünsiyyətin uğurluluğu müəllimin yaxşı yaddaşa

malik olmasından, aydın, ifadəli nitqi, verilən informasiyanın məntiqi şərh etmə bacarığından asılıdır.

Kommunikativ məsələnin həllinin yekun etapi məzmunun və emosional əks əlaqənin təşkilidir. Məzmunlu əks əlaqə tədris materialının şagirdlər tərəfindən mənimsənilmə səviyyəsi haqqında informasiya verir. O, frontal və operativ fərdi sorğunun, yerinə yetirilmiş tapşırıqların analizi və başa düşülməsini aydınlaşdırmaq üçün sualların müntəzəm tətbiqi ilə həyata keçirilir. Emosional əks əlaqə müəllim tərəfindən dərstdə və ya tədbirdə sinfin əhvalını hiss etməklə qurulur. Sinfin əhvalını yalnız şagirdlərin davranışına, sifətlərinin və gözlərinin ifadəsinə, ayrı-ayrı atmacalarına və emosional reaksiyalarına görə təyin etmək mümkündür. Məzmunlu əks əlaqə müəllimə materialın mənimsənilməsinin səviyyəsi haqqında məlumat verir.

22.7. Pedaqoji ünsiyyətin texnoloji mərhələləri

Pedaqoji prosesin məzmunlu, maraqlı, məqsədyönlü, səmərəli və faydalı həyata keçirilməsi pedaqoji ünsiyyətdən asılıdır.

Bu məqsədlə pedaqoji ünsiyyətin məzmununu mərhələ-mərhələ nəzərdən keçirmək çox vacibdir.

Pedaqoji ünsiyyətin birinci mərhələsi – onun modelləşdirilməsi pedaqoji məsələlərə, yaranmış situasiyaya, müəllimin fərdiliyinə, ayrı-ayrı şagirdlərin və bütövlükdə sinfin xüsusiyyətlərinə uyğun qarşılıqlı əlaqənin planlaşdırılmasıdır. Bu mərhələdə pedaqoji məsələlərin kommunikativ məsələlər sferasına keçidi baş verir. Pedaqoji qarşılıqlı əlaqənin məqsədlərinin məhsuldar reallaşdırmasını təmin edən uyğunluğa nail olunur. Qarşıda duran ünsiyyətin modelləşdirilməsinin vacib elementi mümkün ola biləcək psixoloji atmosferi qabaqcadan görə bilməkdir. Bu da, öz növbəsində, qarşılıqlı əlaqənin xüsusi pedaqoji aspektlərini təyin edir və müəllimə imkan verir ki, özünün kommunikativ davranışının emosional vəziyyətini təsəvvür etsin.

V.A.Kan-Kalik müəllimin dərslə kommunikativ hazırlığını pedaqoji ünsiyyətin mühüm elementi hesab edərək onun həyata keçirilməsinin texnologiyasını müəyyənləşdirmişdir:

* Dərs deyəcəyiniz konkret sinfi və ya sinif kollektivlərini yada salın;

* Özünüzn kommunikativ yaddaşınızda məhz bu kollektivlə ünsiyyət təcrübənizi canlandırmağa çalışın, siniflə ünsiyyətdən müsbət emosiyaları inkişaf etdirməyə mənfiləri təcrid etməyə;

* Yadinıza salın, məhz bu siniflərdə ünsiyyətin hansı tipi sizə xasdır, bu günkü dərstdə o mümkündürmü, ona uyğun gəlirmi;

* Təsəvvür etməyə çalışın, sinif sizi və dərsin materialını necə qəbul edəcəkdir;

* Ünsiyyətin sizə xas olan üslubunu siniflə, bu günkü dərsin tapşırığı ilə (mənimləmə, tərbiyələmə) uyğunlaşdırın, onların vəhdətinə nail olmağa çalışın;

* Konspekt üzərində işləyərkən dərsin hissələrini və fraqmentlərini planlaşdırarkən onların reallaşmasının ümumi psixoloji atmosferini təsəvvür edir;

* Ayrı-ayrı şagirdlərlə sizin qarşılıqlı münasibətlərinizi yada salın, uşaqlara münasibətdə stereotip psixoloji qurğulardan uzaqlaşın.

* Dərstdə qarşıda duran ünsiyyət atmosferini hiss etməyə çalışın, bu sizi daha inamlı edəcəkdir.

Pedaqoji ünsiyyətin ikinci mərhələsi birbaşa ünsiyyətin təşkilini nəzərdə tutur. Bu zaman müəllim təşəbbüsü öz üzərinə götürür, bu da ona ünsiyyətin idarə olunmasında bir sıra üstünlüklər verir. Bu məqsədlə ünsiyyətin istiqaməti müəyyən olunur. Həmin siniflə ünsiyyət təcrübəsini xəyalında canlandırır, yeni kommunikativ şəraitdə ünsiyyətin yaranma istiqamətini dəqiqləşdirir.

Pedaqoji ünsiyyət prosesinin ikinci mərhələsinin mühüm momenti şagirdlərin diqqətinin cəlb edilməsidir. Siniflə effektiv ünsiyyət yalnız o halda mümkündür ki, şagirdlərin diqqəti müəllimdə cəmləşsin.

Pedaqoji ünsiyyətin üçüncü mərhələsi ünsiyyətin idarə olunmasıdır. Bunun mahiyyəti tətbiq olunan təsir metodlarının kommunikativ təchizatıdır.

Ünsiyyətin idarə edilməsinin əsas şərti müəllimin təşəbbüskarlığıdır. Pedaqoji ünsiyyəti idarə etmə texnologiyasının maraqlı variantlarından biri V.A.Kan-Kalikin təklifləridir:

* Siniflə ilk kontaktın təşkilində operativlik;

* Təşkilati əməliyyatda (salamlaşmaq, oturmaq və i.ə.) işgüzar və şəxsi ünsiyyətə operativ keçid;

* Qarşılıqlı əlaqənin əvvəlində təşkilati və məzmun momentləri arasında aralıq zonaların yaranmasına imkan verməmək;

* Siniflə sosial psixoloji birliyə operativ nail olunması, «biz» hissinin formalaşdırılması;

- * Uşaqlarda qarşılıqlı əlaqəyə şəxsi aspektlərin daxil edilməsi;
- * Bütöv siniflə tam kontaktın təşkili;
- * Qarşılıqlı əlaqənin başlanğıc momentində kollektivi səfərbər etməyə qadir olan məsələ və sualların qoyuluşu;
- * Qadağanedici pedaqoji tələblərin azaldılması və pozitiv-səmt göstərişlərini genişləndirmək;
- * Zəhri görkəmə diqqət: səliqəlilik, cazibəlilik, fəallıq, təmkinlilik və i.ə.;
- * Qarşılıqlı əlaqədə nitq və qeyri-verbal vasitələrindən istifadə, mimikanın, mikromimikanın, gözlərlə kontaktın fəal daxil edilməsi;
- * Uşaqlara olan şəxsi rəğbətini və mehribançılığını sinifə ötürmək bacarığı;
- * Fəaliyyətin aydın cəzbedici məqsədlərinin tapılması və onlara nail olma yollarının göstərilməsi;
- * Şagirdlərin daxili situativ əhval-ruhiyyəsinin başa düşülməsi, vəziyyətin nəzərə alınması və bu anlamı şagirdlərə çatdırmaq;
- * Şagirdlərdə müəllimlə qarşılıqlı əlaqəyə tələbatı formalaşdıran ümumi və situativ qarşılıqlı anlaşmaya nail olmaq.

Müəllimin şagirdlərlə birbaşa ünsiyyətinin həyata keçirilməsi prosesində çox zaman bəzi «psixoloji baryerlər» yaranır ki, onlar da ünsiyyətə mane olur, dərsin gedişinə, şagirdlərin və müəllimlərin əhvalına mənfi təsir göstərir.

Əgər «baryer» möhkəmlənirsə, o zaman müəllim narahatçılıq, həyəcan hissi keçirməyə, əsəbiləşməyə başlayır. Əgər bu vəziyyət davam edirsə, o zaman o, şagirdlərlə pedaqoji kontakt çətinləşir və son nəticədə müəllimin xarakterində özünü göstərir. Belə hallarda təlimdə yeni metodlar axtarmaq lazım deyil. Məlum metodikanın etibarlı kommunikativ təminatını axtarmaq lazımdır, çünki dərs və tərbiyəedici tədbirlərinin arxasında həmişə kommunikativ əlaqələr mövcuddur.

Dördüncü mərhələ – pedaqoji ünsiyyətin proses zamanı həyata keçirilmiş nəticələrin analizidir. O ünsiyyətdə əks əlaqə mərhələsi adlanır və öz məzmununa və həyata keçirmə texnologiyasına görə kommunikativ məsələlərin həllinin yekun etapına uyğun gəlir. Bu mərhələnin başlıca məqsədi əldə olunmuş nəticələrin faydalılıq baxımından inamlı olmasıdır.

22.8. Pedaqoji mədəniyyətin əsas komponentləri

Professional-pedaqoji mədəniyyət pedaqoji dəyərlər toplusudur. Pedaqoji fəaliyyət prosesində müəllimlər pedaqoji fəaliyyətin humanist texnologiyasını təşkil edən ideya və konsepsiyalara yiyələnir, müvafiq bilik, bacarıq, vərdislər qazanır və real həyatda onların tətbiqinin mümkünlüyü səviyyəsinə görə qiymətləndirməyi bacarırlar. Cəmiyyət, xüsusən də pedaqoji sistem üçün əhəmiyyət kəsb edən bilik, ideya və konsepsiyalar pedaqoji dəyərlər anlayışdır.

Müəllim pedaqoji fəaliyyəti öyrənmə və inkişaf etdirmə, pedaqoji dəyərlərə yiyələnmə dərəcəsinə görə öz işinin ustası olur. Müasir müəllim elmi anlayışlardan yeni məntiqi məna, metod və qanunauyğunluqlar meydana çıxarmağı bacarır.

Pedaqoji mədəniyyətin texnoloji komponentinə – müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin üsul və vasitələri daxildir. Pedaqoji mədəniyyətin dəyərləri və uğurlu nəticələri prosesində yaranır.

Pedaqoji fəaliyyət öz təbiətinə görə analitik-refleksiv, konstruktiv-proqnozlaşdırma, fəaliyyətinin təşkili, qiymətverici informasiya, korreksiyaedici-tənzimləyici anlayışların həlli üsulu və müəllimin professional-pedaqoji mədəniyyətinin texnologiyasını təşkil edir.

Professional-pedaqoji mədəniyyətə yiyələnmə mexanizmi müəllimin şəxsi yaradıcılığı səviyyəsindən asılıdır. Pedaqoji mədəniyyətin dəyərlərini öyrəndiyi müddətdə müəllimin onları dəyişdirmək, formalaşdırmaq imkanı onun şəxsi qabiliyyətindən və pedaqoji fəaliyyətinin xarakterindən asılıdır. Pedaqoji yaradıcılıq müəllimin həyat və fəaliyyətini xarakterizə edən pedaqoji mədəniyyətdir.

Pedaqoji dəyərlərdə şəxsiyyət özünün fərdi gücünü sınayır, mənəvi, estetik, hüquqi və başqa münasibətlərin öyrənilməsi prosesinə vasitəçilik edir. Yəni şəxsiyyət başqalarına təsir etməklə özünü yaradır, fəaliyyətdə özünü reallaşdırmaqla şəxsi inkişafını təmin edir.

Professional-pedaqoji mədəniyyət haqqında qeyd olunanları bütövlükdə nəzərə alsaq deyə bilərik ki, professional pedaqoji mədəniyyətin məzmununu pedaqoji fəaliyyət mədəniyyəti, pedaqoji ünsiyyət mədəniyyəti, müəllimin şəxsi mədəniyyəti təşkil edir.

22.9. Pedaqoji mədəniyyətin aksioloji komponenti

Pedaqoji dəyərlər cəmiyyətin praktik tələbatından asılı olaraq meydana gələn obyektiv pedaqoji qanunauyğunluqlardır. Müəllim pedaqoji dəyərlərə pedaqoji fəaliyyəti həyata keçirdiyi zaman yiyələnir. Pedaqoji dəyərlərin inikası və təzahür formaları subyektiv xarakter daşıyır.

Pedaqoji dəyərlər məktəbin, şəxsiyyətin tələbatından asılı olaraq dəyişir, yeniləşir və inkişaf edir. Sadəlik, təvazökarlıq, gözəllik, ədalət, bərc, bərabərlik, vicdanlılıq, ehtiramlılıq, şərəf, ləyaqət, elmilik, paklıq, müdriklik və s. anlayışlar ümumbəşəri pedaqoji dəyərlərdir.

Ümumbəşəri mədəni pedaqoji dəyərlərə müəllimin yiyələnməsi onun şəxsiyyətinin zənginliyini, fəaliyyətinin istiqamətini, professional-pedaqoji özünüdərkini müəyyənləşdirir.

Şəxsiyyətin pedaqoji dəyərlərə yiyələnməsinin səviyyəsi pedaqoji şüurun səviyyəsindən asılıdır. Bu və ya digər pedaqoji ideyanın, pedaqoji dəyərin qiymətləndirilməsi şəxsi fəaliyyət prosesində baş verir. Qiymət kriteriyası və onun nəticəsi psixoloji-pedaqoji biliklər, şəxsi fəaliyyətin nəticələri və öz fəaliyyətinin başqalarının fəaliyyəti ilə müqayisəsi əsasında müəyyən olunur.

Müəllimin professional pedaqoji şüuru tədris, metodiki, ictimai-pedaqoji fəaliyyət prosesinin təşkilində mövcud üsulların elmi baxımdan düzgün tətbiq etmə qabiliyyəti müəyyən edir.

Hər bir müəllim fərdi olaraq pedaqoji dəyərlərə yiyələnməlidir. Vacib professional təşəbbüsün bu xüsusiyyəti müəllimin şüurunda «peşəkar müəllim» anlayışını formalaşdırır.

Professional şüur müəllimin fəaliyyət sahələrini geniş əhatə edərək daxili motivlərin hərəkəti üçün fərdi əhəmiyyətə malikdir.

Daxili motivlər müəllimin peşəkar kimi yetişməsinin xüsusi mexanizmi olub pedaqoji mədəniyyəti ümumilikdən fərdi fəaliyyət səviyyəsinə keçirməyə imkan verir.

Pedaqoji dəyərlər ictimaiyyətin şüurunda mənəviyyat, din, elm, fəlsəfə, mədəniyyət, təhsil, bilik formasında təzahür edərək cəmiyyətin tərbiyə olunması istiqamətinin məzmununu, qanunlarını və məqsədini müəyyən edir.

Aksioloji baxımdan pedaqoji dəyərlər müəllimin emosional-idraki-koqnutiv komponentləri ilə bağlı olan daxili iradi qüvvələrdir. Sosial-pedaqoji və professional dəyərləri toplamaqla müəllim şəxsi dəyərlər sistemini qurur, onun elementləri aksioloji funksiyaların növləri kimi

meydana çıxır. Bu funksiyalara mütəxəssis şəxsiyyətinin formalaşdırılması konsepsiyası, fəaliyyət konsepsiyası, məktəbdə tədris prosesinin qurulması texnologiyası, şagirdlərlə qarşılıqlı əlaqənin təşkili qaydaları daxildir. Bütün digər funksiyaları birləşdirən integrativ aksioloji funksiya müəllimin professional-pedaqoji fəaliyyətin fərdi konsepsiyasıdır.

Sual və tapşırıqlar:

1. Pedaqoji fəaliyyətin peşə kimi formalaşmasının zəruri şərtləri nədən ibarətdir?
2. Pedaqoji fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətləri və mahiyyəti.
3. Pedaqoji fəaliyyətin əsas icra formasını izah edin.
4. Müəllim şəxsiyyətinə verilən tələbləri aydınlaşdırın.
5. Pedaqoji ustalığı necə təsəvvür edirsiniz?
6. Pedaqoji mədəniyyətin aksioloji komponentlərini müəyyən edin?

XXIII FƏSİL

MƏKTƏBLİLƏRİN TƏRBIYƏSİNDƏ AİLƏ VƏ MƏKTƏBİN ƏLBİR İŞİ

23.1. Ailənin mahiyyəti və vəzifələri

Ailə cəmiyyətin ilkin özəyi, onun sosial quruluşunun əsasını təşkil edir. Ailə sosial qurum olub nigah və yaxın qohumluqla qarşılıqlı mənəvi münasibətlərlə səciyyələnir. İnsanların nəsli davam etdirməyə olan təbii tələbatı nigah vasitəsilə nizama salınır. Böyük Nizami deyirdi ki, nigah iki, birliyin əzəl şərtidir, nəsillər onunla inkişaf edir. Ailə qarşılıqlı məhəbbət, inam, etibar və hörmətə əsaslanan birlikdir. Tanınmış etikşünas alim Z. Göyüşov «Həzz və izzə» adlı monoqrafiyasında yazırdı: «Hər adamın ailəsi, evi – onun həyat dənizində lövbər saldığı sahildir». Dünyanın heç bir güşəsi adamın öz evinin, öz ailəsinin verdiyi ləzzəti verə bilməz. İki şəxsin – kişi və qadının qarşılıqlı münasibəti, məhəbbəti əsasında yaranan ailəni heç bir sərvət əvəz edə bilməz. Heç bir sərvət insan qəlbinin istisini verə bilməz. Kişinin qadını onun evinin dirəyidir, qəlbinin həmdəmidir, könlünün istisidir. Böyük Dədə Qorqud belə deyirdi: məhəbbət həyatın musiqisidir. Nağıllarımızın birində düzgün qeyd edilir ki, qadın o qədər incə, o qədər zərif məxluqdur ki, onu hətta gül yarpağı ilə də vurmaq olmaz. Hər bir qadın mükəmməllik nümunəsidir.

Bir gün bir qadın türk sərkədəsi Əbdül Qədərə polyak xalqının bir atalar sözünü xatırladı: «Qadın saçının bir tükü ilə adamı özünə iki cüt kəlin gücündən daha artıq çəkir». Türk sərkədəsi gülərək belə cavab verir: «Heç bir tük də lazım deyildir, qadının təsiri qarşısızalmazdır».

Böyük rus tənqidçisi V.Q. Belinski ər-arvad arasındakı məhəbbətdən bəhs edərək yazırdı ki, həqiqi bəşəri məhəbbət... bir-birinin insanlıq ləyaqətinə hörmət üzərində qurulur. Qadın həyatın bütün mərhələlərində kişinin xilaskarıdır. Qadın yer üzərində gözəlliyin, lətafətin, məhəbbət və fədakarlığın rəmzidir.

Kişi və qadın elə iki notdur ki, bunlarsız insan qəlbinin simləri tam və doğru akkordu vermir. Ailə tərbiyəsi elə bir qarşılıqlı prosesdir ki, orada hər iki tərəfə valideynlərə də, övladlara da zövq, rahatlıq verilməlidir. Ailə hörmətə, etibara və qayğıya möhtacdır. Hörmət

məhəbbətin – ailənin keşikçi dəstəsidir. Məhəbbət – ailə üçün ağıllı məzmun, şam üçün yağ qədər zəruridir. Bütün bunları ailə quran insanlar, gənclər başa düşməlidirlər. Onlar dərk etməlidirlər ki, ailə hələ heç də kişi və qadının nığaha girməsi, kişi-qadın münasibəti deyildir. Ailə ana-uşaq, ata-uşaq münasibətləri yaradır. Ailə uşaqlardan başlayır.

Ailə tərbiyəsinin məqsədi şəxsiyyətin elə keyfiyyət və xassələrini formalaşdırmaqdan ibarətdir ki, şəxsiyyət həyat yolunda qarşılaşdığı çətinlik və maneələri asanlıqla aradan qaldıra bilir.

Ailənin iki mühüm vəzifəsi vardır:

1. Nəslin davam etdirilməsi; 2. Yeni nəslin, yeni insanın tərbiyəsi. Bu iki vəzifə bir-biri ilə sıx bağlıdır. İnsan öz nəslini artırmazsa, öz nəslinə tərbiyə verməzsə, cəmiyyət məhv olar. Birinci vəzifə nə qədər əhəmiyyətlidirsə, ikinci vəzifə daha məsuliyyətlidir. Çünki bu vəzifədə təbiətin bəxş etdiyi xüsusiyyətlər deyil, həm də insanlığın min illər ərzində topladığı mədəniyyət, cəmiyyətin əlavə etdiyi xüsusiyyətlər də təzahür edir. Bir damla suda günəş əks olunduğu kimi, ailə münasibətlərində də cəmiyyətin bütün əlamətləri öz ifadəsini tapır. Ailə özlüyündə kiçik bir dövlətdir. Ailə insani münasibətlərin ilk tərbiyə məktəbidir. Ailədə ilk əxlaqi təcrübə, fəzilət və qəbahət təşəkkül tapır. Ailədə böyüyən uşaqlar tərbiyəsində övladlıq boriclərini dərk edir, qocalmış valideynlərinə qayğı göstərməyin zəruriliyini anlaşırlar. Ailənin birinci və əsas vəzifəsi övladlarını sağlam və gümrah böyütməkdən, onların sağlam həyat tərzini təşkil etməkdən ibarətdir.

Beləliklə, ailə qarşılıqlı məhəbbət, etibar, hörmət və inama əsaslanan nığahla tənzim edilən kişi və qadının yeni həyata başlamış, yeni nəslin yaradılması və inkişafının qayğısına qalan sosial qrupdur.

23.2. Ailə-nığah formaları

Bəşəriyyətin inkişafının üç başlıca mərhələsinə uyğun olaraq üç nığah forması mövcud olmuşdur.

Vəhşilik mərhələsində qrup nığahı, barbarlıqla ikili nığah, sivilizasiya mərhələsində monoqam tək nığah mövcuddur. Monoqamıyanı F.Engels bəşər tarixində ən böyük kəşflərdən biri hesab etmişdir. Monoqam ailə həyatında kişi ilə qadının bərabərliyi, ailə həyatında əxlaqi-estetik amilin rolunun artması təmin olunur. Ailənin vəzifələri, onun qorunması konstitusiyalarda öz əksini tapır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında deyilir ki, cəmiyyətin özəyi kimi ailə

dövlətin xüsusi himayəsindədir. Uşaqların qayğısına qalmaq və onları cəmiyyətin tələblərinə uyğun tərbiyə etmək valideynlərin borcudur. Ailə münasibətlərinin yetkinliyini, davamlı olmasını nigah tənzimləyir. Nigah-ailə münasibətləri mənəviyyatın, hüquqların, ictimai rəyin, sosial nəzarətin köməyi ilə tənzimlənir. Nigah-ailə münasibətlərinə uyğun olaraq, şərəf və ləyaqət hissələrinin məzmunu cəmiyyətdə hakim olan əxlaqla müəyyən olunur. Kişi və qadın şərəfi və ləyaqətinin düzgün başa düşülməsi, onların qorunması, paklığı və ülviliyi ailənin möhkəmlənməsinə, ailə səadətinin daha da inkişaf etdirilməsinə təminat verir.

İnsan qəlblərinin yaxınlığı, birliyi kişi və qadını nigahla bir-birinə bağlayır. Ər-arvadın yaratdığı psixoloji, mənəvi iqlim böyüyən nəslin ailə tərbiyəsinin ilkin şərtidir. Ailə uşaqları həyatın bütün qaydaları əsasında tərbiyə edir. Ailədə tərbiyəetmə prosesi sərhəd tanımır, onun əvvəli və axırı yoxdur. Valideynlər uşaqlar üçün həyat idealıdır.

Uşağın tərbiyəsi ana bətnindən başlayır. Uşağın sağlam dünyaya gəlməsi ana bətnində təmin olunmalıdır. Ailədə uşaq sosial sərvətlərə qovuşur. Ona görə də ailənin formalaşdırdığı psixoloji-mənəvi əsaslar uşaqların bütün sonrakı tərbiyəetmə işlərinə ciddi təsir göstərir. Nigahın davamlılığı və sabitliyini təmin edən əxlaqi tələblərin möhkəmləndirilməsi ailədaxili münasibətlərin də sabitliyini təmin edir. Ailə-nigah münasibətləri və şəxsiyyətin daxili tələbatları sahəsində əxlaqi tələblərin birləşməsi sayəsində insanların öz daxili münasibətlərini tənzim edə bilən qabiliyyətləri zənginləşdirir.

Ailə insanın bir şəxsiyyət kimi yetişməsində böyük rol oynayır. Hər bir xalqın ailə münasibətlərinə dair təcrübələr min illərin sınağından keçərək faydalı öyüdlər, nəsihətlər şəklində nəsildən-nəsilə verilmiş və valideyn-övlad münasibətlərinin qorunub saxlanmasına, zənginləşib təkmilləşməsinə səbəb olmuşdur. İnsanların ən ləyaqətli, ən əxlaqi gözəl olanlar ailə üzvlərinə böyük ehtiramla yanaşanlardır. Ailədə uşaqların tərbiyəsi qayğısına qalmaq valideynlər üçün ən qiymətli sərvət hesab edilir. Hər ağacın öz meyvəsi olduğu kimi, qəlbin meyvəsi də övladdır. Qəlbin meyvəsi, evin bərəkəti, yaraşığı olan övlad dünyaya göz açan kimi onun qayğısına qalmaq hər bir ata və ananın şərəfli borcudur. Ana cəfakəşdir, qayğıkeşdir, ana övlada 24 ay süd verir, onun hər əzabına dözür. Bu səbəbdən Məhəmməd peyğəmbər (ə) demişdir: «Cənnət anaların ayaqları altındadır».

Nəzakət, xoş söz, şirin dil, həssaslıq, bir-birinə güzaştə gedə bilmək qabiliyyəti ailədə səmimi münasibətlərin formalaşmasında mühüm

əhəmiyyət kəsb edir. Nəzakət, mehriban münasibət, şirin dilli olmaq insanın bəzəyidir. Dahi ingilis dramaturqu V.Şekspir deyirdi ki, «dolu çəmənı bərbad etdiyi kimi, qəzəb də gözəlliyi bərbad edir. Qəzəb qasırğa kimi şöhrəti süpürüb aparır. Hirsli qadın lilli bulağa bən-zəyir. Ər qadından, qadın də ərindən üç mükafat gözləyir: məhəbbət, gülər üz və qayğ». Bū mükafatların qarşılıqlı əlaqəsi ailənin emosional həyatını zənginləşdirir, ailə münasibətlərini gözəlləşdirir.

Məktəblilər dərk etməlidirlər ki, «Həyalı qadın kişinin şərəfi, şö-rətidir», Yaxşı qadın ev qurar», «Arvadsız kişi barsız ağacdır», «Qa-dın ürəyi bahar havasıdır», «Arvadla küsüşmək bıçaqla su kəsmək ki-midir». Bunlar ayrı-ayrı xalqların müdrik sözləridir. Deməli, şagird-ləri elə tərbiyə etmək lazımdır ki, onlar ailə qurarkən bir-birinə sevinc bəxş etməyi bacarsınlar, unutmasınlar ki, insanın doğulması ilə gələ-cək də doğulur. Məhəbbət, nigah, doğum insan fəaliyyətinin ən zərif, ən incə, ən gizli, ən müqəddəs sahəsidir. Qolları arasında körpəsinə süd verən, beşik başında dayanan ana növbə çəkən sərhəddir. Ana gələcəyi yaradır və onu qoruyur. Məhəbbət ailə həyatının ürəyidir. Məhəbbətin hakim olduğu ailələr yağışdan sonra açılmış şəffaf və lə-kəsiz bir yaz səmasını andırır. Orada yalnız aydınlıq, al-əlvan şəfəq-lər, tərəvət və qüdsiyyət görünür.

Məhəbbət iki qəlbi, iki taleyi bir-birinə birləşdirən körpüyə bən-zəyir. Qarşılıqlı məhəbbət insanları. – ata və anaları zərərli hisslərdən təmizləyir, yaşamağı mənalı edir, gözəlləşdirir, onları xeyirxah və nə-cib olmağa çağırır. Məhəbbət, nigah insani ləyaqətin təsdiqidir. Ləya-qət, həya elə bir gözəl tacdır ki, qadın bu taci başına qoymasa, analıq mülkünə soltan olmağa layiq görülməz.

Ailədə böyüyən uşaqlara valideynlər eyni gözlə baxmalıdırlar. Uşağın birini çox, digərini az istəmək olmaz. Bu barədə «Quran»ın «Yusif» surəsində çox əhatəli və məzmunlu yazılmışdır. Yaqub pey-gəmbər kiçik oğlu Yusifi o biri oğlanlarından çox istədiyinə görə qar-daşlar onu quyuya atırlar. Uşaqlar arasında «əziz-xələflər» olmadıq-da və valideynlər övladlarını eyni gözlə görüb, eyni səviyyədə istə-dikdə, belə ailələrdə uşaqlar özlərini xoşbəxt hiss edirlər.

23.3 Ailə tipləri

Aparılmış uzun müddətli tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, məktəb və sinif rəhbərləri, müəllimlər pedaqoji fəaliyyətləri bir neçə tip ailə ilə işləməli olurlar. Həmin tipləri belə qruplaşdırma bilərik:

1. Anlaşma və razılaşma münasibətləri hökm sürən ailələr. Belə ailələrdə valideynlər bir-birini başa düşür, qarşılıqlı hörmət, xeyirxahlıq, bir-birinə kömək, yaşlı nəslin nümayəndələri olan nənəyə və babaya qayğı mühüm yer tutur. Ailə üzvləri arasında qarşılıqlı münasibətlər yaxşı olduqda və ailənin daxili həyatı səhmanlı, səliqəli qurulduqda onun üzvlərindən hər biri ailənin yaşayışından sevinc və səadət duyur. Belə ailədə böyüyən uşaqlar sakit, təmkinli, çalışqan, əməksevər, gülərlər olur, bir-biri ilə «bəli», «xeyr», «zəhmət olmasa» və s. kimi nəzakət bildirən sözlərlə danışır, evə gələn qonağı mehribanlıqla qarşılayır, valideynləri evdə olmadıqda onlara xüsusi qayğı ilə yanaşırlar. Belə ailə kollektivi müstəqil vətəndaşlıq fəaliyyəti yoluna qədəm qoyan zaman uşaqlara lazım olan ən yaxşı sifətləri tərbiyə edən bir ocağa oxşayır. Belə ailələrdə nəzakətli, ləyaqətli tərbiyə alan uşaqlar başa düşürlər ki, ən qiymətli hədiyyə başqa adama sevinc, xoşbəxtlik bəxş etməkdir. Nəzakət insanı ucaldır. Belə ailə başçıları məktəblə sıx əlaqə saxlayır, pedaqoji əməkdaşlığın tələblərinin ödənilməsinə çalışırlar. Belə ailələrdə daxili həyat qaydaları–əmək, istirahət, yemək, dərş məşğələsi, oyun, gəzinti, mədəni əyləncə və s. rejimi yaranır.

2. Bir-biri ilə razılığa gələn ailələr. Belə razılığa gəlmə çox vaxt uşaqların inkişafına mane olur. Belə ailələrdə münasibətlər qismən normal şəraitdə baş versə də, müəyyən bir gərginlik, narahatlıq hiss olunur, normal psixoloji iqlim pozulur. Ailə üzvləri arasında təmkinli, səbirli olmaq ölçü həddindən çıxır və nəticədə əsəbi vəziyyət yaranır. Uşaqlar belə ailələrdə ata və anaları arasında soyuq münasibəti dərhal seziirlər, lakin üzə vurmurlar. Bununla belə onlar valideynləri, baba və nənələri arasında qeyri-normal münasibət olduğunu gördükdə, uşaqlara ruhi əzab verir. Ata ilə ananın soyuq münasibəti uşaqlara ciddi təsir edir və onlar bunun səbəblərini öyrənmək istəyirlər. Hər hansı bir yaşlı adamın ailədə yaranmış bu soyuq münasibətin aradan qaldırılmasında müəyyən xidməti olduqda, uşaqlar həmin xeyirxah adama böyük ehtiramla yanaşır, valideynləri arasında yaranmış dostluq münasibətlərindən sevinirlər. Onlar ata və anasının hər cür nəzakət və

nəvazişini sevinclə qəbul edirlər. Həmişə qaş-qabaqlı olan uşaqların simasında təbəssüm görünür.

3. Bir-birini başa düşmə halları olan, lakin uzun müddət davam etməyən ailələr. Belə ailələrdə müəyyən narazılıq asanlıqla həll edilərsə də, narahatlıq və qanıqaralıq halları davam edir. Bu isə istər-istəməz uşaqların tərbiyəsinə mənfi təsir edir. Belə ailələrdə ər və arvad, xüsusilə ana uşaqların xatirinə mümkün qədər sakitliyi tənzim edir.

4. Münasibətlərdə həddindən artıq narazılıq, kobudluq olan ailələr. Belə ailələrdə sərxoşluğa, təhqirə dözməyən qadın ərindən şikayətçi olur. Ər sərxoşluq, qadın isə şikayət edir. Ər-arvad arasındakı incə tül pərdə aradan qalxır, kişi söyür, qadın göz yaş tökür, uşaqlar isə mə-nəvi əzab çəkir. Nəticədə ailə dağılır, yarım ailələr meydana gəlir. Uşaqlar iki tərəfə baxmalı olur, kimin günahkar olduğunu arayır, ax-tarır. Bu proses ən çox yeniyetmələrə ciddi təsir edir.

Müasir şəraitdə cəmiyyət və dövlətin həyatında siyasi, sosial, iqtisadi sahədə baş verən dəyişikliklər ailə həyatına ciddi təsir göstərir, ailələrdə müəyyən çətinliklər yaradır. Hətta boşanmaların sayını da artırır. Bunun bir çox səbəbləri var:

1. Tək uşaq və ya az uşaq ailələrin sayının artması. Bu isə o deməkdir ki, belə ailələrdə uşaqlar lazımi tərbiyəni ala bilmirlər. Tək uşaq ailələrdə uşaq normal oynaya bilmir.

2. Hazırda gənclərin ailə quran kimi başqa mənzilə köçmələri ailə həyatına mənfi təsir edir. Yəni gənc ər-arvadlar yaşlı nəslin – baba və nənələrin qayğısından məhrum olurlar.

3| Xalq pedaqogikasının ənənələri unudulur. Hazırda soy- kökü-müzə qayıtmaqdan, adət-ənənələri qorumaqdan çox danışsaq da, toy məclisləri öz məzmununu dəyişir, gəlin-ana olan müasir qızlar layla deyə, nağıl danışa bilmirlər. Elə gəlin-ana da olur ki, o, heç uşağına süd vermək də istəmir. Bunlar isə uşaqların sağlam yetişməsinə və tərbiyə olunmasına çox pis təsir edir.

4. Urbanizasiya nəticəsində gənclər öz doğma yurdlarından ayrı düşürlər. Əvvəllər kənddə hamı bilirdi ki, məsələn, bu uşaq filankəsin oğludur. Buna görə də heç bir ata və ana öz övladının tərbiyəsinin nöqsanlı olmasını istəmir. Hamı övladlarının xoşbəxt, ağıllı olmasını istəyir.

5. Ailə tərbiyəsinə iqtisadi çətinliklər də ciddi təsir edir. Hazırda işsizlik, əmək haqqının aşağı olması, vaxtında verilməməsi və s. uşaqların

tərbiyəsinə ziyan vurur. Elə hallar olur ki, ata övladı qarşısında utanır, ailəni dolandıra bilmədiyindən narahat olur.

6. Cəmiyyətin həddindən artıq siyasiləşdirilməsi ailə tərbiyəsinə mənfi təsir edir. Milli məclislərdə millət vəkllərinin bir-birini təhqir etməsi, xoşa gəlməyən hərəkətləri uşaqların tərbiyəsinə ziyan vurur.

7. Uşaqların psixikasına, onların tərbiyəsinə telekanallarda göstərilən filmlər, xüsusən amerikan filmləri, amerikalı döyüşçüləri onlara mənfi təsir edirlər. Telekanallarda nə qədər insan qanı içmək olar. Üstəlik kompüterlər, göstərilən açıq-saçıq kişi-qadın münasibətləri yeniyetmələri və gəncləri daha çox özünə cəlb edir. Bəzən tərbiyəli uşaqlar belə gənclərin təsirinə məruz qalır, qaraçıilik işlərinə də cəlb olunurlar. Ona görə də indiki şəraitdə məktəblə ailənin sıx əlaqə saxlamasının əhəmiyyəti birə-beş artmışdır.

Göründüyü kimi, müəllimlər, sinif rəhbərləri müxtəlif tip ailələrlə iş aparmalı olurlar. Onlar ailənin tərbiyə sistemində düzgün istiqamət verməli, valideynlərdə pədaqoji mədəniyyətin inkişaf etdirilməsinə diqqət yetirməlidirlər. Onlar valideynləri pədaqoji biliklərlə silahlandırmalıdırlar. Ona görə ki, uşaqların düzgün ailə tərbiyəsində valideynlərin pədaqoji mədəniyyəti mühüm rol oynayır.

Tələblərin bir-birinə uyğun gəlməsi uşaqların düzgün tərbiyəsinə ciddi təsir edir. Əksinə, tələblərdə vahidliyin pozulması uşaqların tərbiyəsinə böyük zərər vurur.

Valideynin pədaqoji mədəniyyətinin bir göstəricisi onların övladlarına yaxşı nümunə olmalarıdır. Hər bir uşaq özlüyündə bir kəşfiyyətçidir. Ata və ananın hər bir hərəkəti, istər müsbət, istərsə də mənfi olsun, kəşfiyyətçi uşağın gözündən yayınmır. Psixoloji-pədaqoji tədqiqatlar təsdiq edir ki, uşaqlar altı aylığından başlayaraq valideynlərin səsindeki, mimikasındakı müsbət və mənfi çalarları seziirlər. Onlar valideynlərinin münasibətlərində 150-yə qədər çalarları duyur, ya sevinir, ya da kədərlənirlər. Ona görə də hər bir valideyn övladların nümunə, örnək olduqlarını unutmamalıdırlar. Onlar unutmamalıdır ki, uşaqlar ailənin, məktəbin, cəmiyyətin canlı güzgüləridirlər. Onlar ailədə baş verən ən incə vəziyyətləri, halları olduğu kimi əks etdirirlər.

Valideynin pədaqoji mədəniyyətinin bir göstəricisi də uşaqlarla düzgün qarşılıqlı münasibətin yaranmasında onların inkişafında yaşla əlaqədar olan psixoloji xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasıdır. Əbəs yerə deməmişlər ki, övladınla beş yaşa qədər şah kimi, on yaşa qədər qul, nökrə kimi, on beş yaşa qədər dost kimi rəftar edilməlidir. Bu isə

o deməkdir ki, hər bir yaş dövrünün özünəməxsus xüsusiyyətləri var və bunlar tərbiyə-təlim prosesində nəzərə alınmalıdır. Bu kimi məsələlərə yiyələnmiş valideynlər məktəblə sıx əməkdaşlıq şəraitində işləyə bilərlər. Bunun üçün aşağıdakı şərtləri nəzərə almaq vacibdir:

- məktəblə ailə arasında uşağın tərbiyəsinə xidmət edən vahid tələblərin yerinə yetirilməsinə ciddi nəzarət edilməlidir;
- müəllimlər, sinif rəhbərləri valideynlərin öz ətrafında birləşdirməyi və onların böyük tərbiyə etmək imkanları və təcrübələrindən istifadə etməyi bacarmalıdırlar;
- valideynlərin pedaqoji biliklərə yiyələnmələrinə və onların pedaqoji mədəniyyətinin yüksəldilməsinə xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

23.4. Məktəbin ailələrlə əlaqə formaları

Ailələrdə uşaqlar böyüyür, valideynlər onları min arzu ilə, gül-çiçəklə məktəbə gətirirlər. Hər bir valideyn övladının sağlam və xoşbəxt böyüməsi üçün müəyyən çətinliyə dözür, əlindən gələni etməyə çalışırlar. Təhsilin ilk günlərindən məktəblə ailə arasında qarşılıqlı münasibətlər yaranır və bu işgüzar, faydalı münasibətlər onları bir-birinə daha çox yaxınlaşdırır. Valideynlər təhsil sahəsində aparılan böyük islahatların mahiyyətini dərk edərək, mümkün qədər məktəbə kömək edirlər. Onlar dərk edirlər ki, uşaqların tərbiyə edilməsi təkcə ailənin, ata və anaların xüsusi işi olmayıb həm də ictimai vəzifədir. Uşaqları tərbiyə etmək kimi məsuliyyətli vəzifənin yerinə yetirilməsində ailəyə faydalı məsləhət vermək və yardım göstərməkdən ötrü müəllimlər, sinif rəhbərləri uşaqların böyüyüb inkişaf etdiyi ev şəraiti ilə tanış olmağa, valideynlərin tərbiyə etmək imkanlarına nə qədər hazır olduqlarını aydınlaşdırmağa, işgüzar əlaqə saxlamağa borcludurlar.

Ailədə məktəblilərin tərbiyəsinə bir çox amillər təsir edir. Valideynlərin hər ikisinin uşağın tərbiyəsində yaxından iştirak etməsi, tərbiyəvi təsirlərin vahid məcraya yönəldilməsi, gənclərə verilən tərbiyədə fikir aydınlığının olması, tərbiyə işinin sistemli, ardıcıl və fasiləsiz aparılması, uşağın şəxsiyyətinə hörmət bəslənilməsi, valideynlər arasında qarşılıqlı hörmət, səmimiyyət, qarşılıqlı anlaşma və mehribanlıq tərbiyə üçün sağlam mühit yaradır. Bunu dərindən dərk edən işgüzar məktəb və sinif rəhbərləri, müəllimlər valideynlərlə üç formada (fərdi, qrup və kütləvi) müxtəlif məzmunlu iş aparırlar. Ailə

ilə məktəb arasındakı qarşılıqlı münasibətlər, elmi-pedaqoji məzmunlu tədbirlər onları bir-birinə daha çox yaxınlaşdırır. Ən geniş yayılmış forma kütləvi işlərdir. Buraya pedaqoji mühazirə və məruzələr, elmi-praktik konfranslar, açıq qapı günləri, sual-cavab axşamları, valideyn iclasları və s. daxildir.

Elmi-praktik konfranslarda sinif rəhbərləri, müəllimlər tərbiyə məsələlərini təcrübə ilə əlaqəli təbliğ edir, qabaqcıl valideynlərin ailə tərbiyəsi sahəsindəki təcrübələrinə geniş yer verirlər.

Açıq qapı günlərində valideynlər məktəbə gəlir, övladlarının dərslərində iştirak edir və müəllimlərdən müvafiq məsləhətlər alırlar. Məktəbə gələn valideynlər Azərbaycan milli qəhrəmanları, şəhidlərin həyatı haqqında foto-stendlərlə tanış olurlar.

Sual-cavab axşamlarında ən çox ailə tərbiyəsinin zəruri məsələlərinə dair verilən sualları təhlil edilir. Qabaqcıl məktəblər sual-cavab axşamlarına xüsusi hazırlıq görürlər. Bu axşamlarda valideyn nüfuzu, valideyn-övlad münasibətləri, ailə büdcəsi, cib xərci və s. məsələlərinə dair suallar müzakirə edilir.

Sinif valideyn iclasları adətən hər rübdə bir dəfə keçirilir və şagirdlərin təhsildə müvəffəqiyyətləri müzakirə edilir. Bu iclaslarda tərbiyənin bu və ya digər münasibətlərinə dair sinif rəhbəri çıxış edir və sinifdəki şagirdlərin hər birinə dair valideynlərə məlumat verir.

Disputlar valideynləri düşünməyə yönəldir. Disputlarda məsələlər müzakirə, müsaibə şəklində qoyulur. Məsələn: Övladınızı tanıyırsınız mı? Övladınızın tərbiyəsində nə vaxt, harada səhvə yol vermişsiniz? Övladınızın ilk sevgisindən xəbəriniz varmı? və s.

Sual və tapşırıqlar:

1. Ailə anlayışının mahiyyəti və vəzifələrini təhlil edin.
2. Nigah anlayışı və onun ailənin formalaşmasında rolu.
3. Ailə tiplərinin fərqli xüsusiyyətləri.
4. Məktəbin ailələrlə əlaqə formaları.

XXIV FƏSİL

SİNİF RƏHBƏRİNİN İŞİ

24.1. Tərbiyətmə işində sinif rəhbərinin yeri

Müəllimlərin bir çoxu pedaqoji fəaliyyət zamanı sinif rəhbəri vəzifəsini yerinə yetirirlər. Sinif rəhbərləri pedaqoji prosesdə öz şagirdləri ilə ünsiyyətdə olur, onları elmi, əxlaqi-etik biliklər və anlayışlarla silahlandırır, onların ailə vəziyyəti ilə tanış olur, yaxın bir dost və məsləhətçi kimi onlardan öz köməyini əsirgəmirlər.

Hər bir sinif rəhbəri rəhbərlik etdiyi sinifi V sinifdən başlayaraq XI sinfə qədər şagirdlərlə tərbiyə işini davam etdirirlər. Sinif rəhbərlərinin gözləri qarşısında onların bilavasitə iştirakı ilə məktəblilərin sosial formalaşma prosesi baş verir. Şagirdlər bir şəxsiyyət kimi sosial-aqli-əxlaqi psixi və fiziki inkişaf prosesini keçirir və sinif rəhbərləri belə bir prosesin iştirakçıları olduqları üçün öz işlərindən zövq alırlar. Şagirdlər onların gözləri qarşısında əsl vətəndaş kimi formalaşırlar.

Sinif rəhbərləri dinamik olan uşaqlarla tərbiyə işi aparır, onların davranış və münasibətlərini müşahidə edir, özlərini necə apardıqlarının şahidi olurlar. Şagirdlərin mənəvi keyfiyyətləri, xarakter əlamətləri, bir-birlərinə, müəllimlərə, yaşlı nəslin nümayəndələrinə münasibətləri sinif rəhbərlərinin gözü qarşısında təşəkkül tapır. Bu məqsədlə sinif rəhbərləri müxtəlif məzmunlu tədbirlər təşkil edir, şagirdləri yaradıcılıq, axtarıcılıq işlərinə cəlb edirlər. Sinif rəhbərləri gündəlik ünsiyyət şəraitində öz davranış və hərəkəti, adamlara münasibəti ilə şagirdlərə ciddi təsir edir. Bu isə tərbiyə işinin daha təsirli olmasına şərait yaradır. Sinif rəhbəri şagirdlərlə, valideynlərlə, rəhbəri olduğu sinifdə dərs deyən müəllimlərlə iş aparır. Sinif rəhbəri şagirdlərdə mənəviyyətin möhkəm əqidə, vətənpərvərlik, milli iftixar hissini tərbiyə edir, onların vətəndaş kimi formalaşmasına qayğı göstərir. O, şagirdlərinə yüksək nikbin nəzərlərlə yanaşır, onların şəxsiyyətinə, sözüne inanır, hörmət edir və onların qarşısında həm də ciddi tələblər qoyur. Şagirdlərinə belə səmimi inam və tələb hər bir şagirdin ona öz qəlbini açmasına, ürək sözlərini deməsinə şərait yaradır.

Sinif rəhbəri bir təşkilatçı kimi şagirdlərlə müxtəlif məzmunlu iş aparmaq üçün hər bir şagirdin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənməyə xüsusi diqqət yetirir.

24.2. Sinif rəhbərinin şagirdləri öyrənmək metodları

Hər bir işgüzar müəllim V sinifdən başlayaraq sinif rəhbəri təyin edilir. Sinif rəhbəri tərbiyə etdiyi şagirdə öyrənilməsi zəruri olan obyekt kimi baxmalı və hər bir şagirdi diqqətlə öyrənməlidir. Bunun üçün sinif rəhbəri müxtəlif metodlardan istifadə edir. Bu metodlar sırasındakı birinci yerdə pedaqoji müşahidə dayanır. Bu metodun köməyi ilə sinif rəhbəri şagirdlərin hərəkət və davranışını qeyd edir, müsbət və mənfi cəhətləri nəzərə alır. Müşahidə etmək hər bir şagirdin xarakterindəki tipik cəhətləri görmək, onun necə baş verməsi səbəblərini aşkar etmək deməkdir. Sinif rəhbəri müşahidəni planlı şəkildə müntəzəm olaraq aparır. Sinif rəhbəri şagirdlərini daha ətraflı öyrənmək üçün ayrı-ayrı müəllimlərin dərslərində iştirak edir, şagirdlərinin təlimə, insanlara münasibətlərini araşdırır. Şagirdləri məktəbdən kənar da, ictimai yerlərdə müşahidə etmək sinif rəhbərinə zəngin material verir.

Şagirdləri öyrənməyin bir metodu da müsahibədir. Müsahibədən məqsəd şagirdlərlə üzbəüz oturub zəruri psixoloji-pedaqoji faktları, hərəkətləri təhlil etmək, baş vermiş hər hansı bir müsbət və ya mənfi hadisələrin səbəblərini aydınlaşdırmağa çalışmaqdır. Müsahibəni müxtəlif məsələlərə həsr etmək olar.

Şagirdlərin yaradıcılıq məhsullarının (əl işlərinin, imla, ifadə, inşa, texniki yaradıcılıq işlərinin) öyrənilməsi şagird haqqında müəyyən fikir söyləməyə imkan yaradır. Son illər şagirdlərə sərbəst mövzularda inşalar yazdırmağa ədəbiyyat müəllimləri daha çox üstünlük verirlər. Məsələn, «Şəhidlik əbədiyyətə qovuşmaqdır», «Milli dəyərlərimiz sərvətimizdir», «Şəhidlər ölmürlər», «Torpaq uğrunda ölən varsa, vətəndir», «Vətən mənə oğul desə, mamır olub qayasında bitərdim» və s. Bu kimi mövzularda yazılmış inşaları təhlil edərkən mümkün qədər şagirdlərin adi günlərdə özlərini necə aparmalarına diqqət yetirmək lazımdır. Yaxşı inşa yazmaq, təyyarə, tank modeli düzəltmək, müxtəlif mövzularda rəsm əsərləri çəkmək hələ şagirdin daxili dünyasının öyrənilməsi demək deyildir. Çünki vətəni qorumaqdan danışmaq hələ vətənpərvər olmaq demək deyildir. Ona görə də sinif rəhbərləri şagirdlərin sözləri ilə əməli işlərinin vəhdətinə diqqət yetirməlidirlər. Zahirən vətənpərvər görünən bir şagird zəruri ehtiyac olduqda sözündən dönmür, tapşırılmış işdən boyun qaçırır. Bunu nəzərə alan böyük Çin filosofu Konfutsi deyirdi ki, insanları sınamaq lazımdır.

Şagirdləri öyrətməyin bir yolu da anket sorğusudur. Anket sorğusu müxtəlif məqsədlər üçün təşkil edilir. Şagirdlər nəyi və necə mütaliə edirlər? Asudə vaxtdan necə istifadə edirlər? Məsuliyyət və münasibət anlayışlarını necə qəbul edirlər? Vətənə xidməti necə başa düşür və nədə görürlər? Şəxsiyyətlərarası münasibətləri necə başa düşürlər? Ekoloji tarazlığın pozulması nə deməkdir? Telekanallarda nümayiş etdirilən seriallara münasibəti necədir? Bədən tərbiyəsi və idman sahəsindəki nailiyyətlər səndə nə kimi hisslər yaradır? Abidələr xalqın yaddaşındadır və s.

Şagirdlər milli iftixar hissi tərbiyəsindən bəhs edərkən qeyd edirlər ki, milli iftixar hissi tarixi yaddaş, milli adət və ənənələri, əxlaqi sərvətləri və dəyərləri özündə əks etdirməklə, başqa xalqlar və millətlər qarşısında fəxr etməkdir. Milli iftixar hissi hər bir xalqın tarixi abidələri ilə sıx bağlıdır. Tarixi abidələr xalqın yaddaşındadır. Tarixsiz, abidələrsiz, ədəbiyyatsız uzaq və yaxın keçmişi dərk etmək, qiymətləndirmək mümkün deyildir. Belə bir imkanı hər bir şagirdə ədəbiyyat, tarix, incəsənət dərsləri verir. Ən incə mətləblər, gözəl sözlər, şirin ifadələr ədəbiyyatda əks olunur. Xalqın dilini inkişaf etdirən, ona məlahət və lətafət, həssaslıq gətirən vasitələrin ən təsirlişi ədəbiyyatdır. Tarix xalqın yaddaşındadır, onun kimliyini təsdiq edən sənəməsidir. Musiqi isə insan hisslərinin tüğyanıdır. Musiqi insanları ülviliyə, ədalətə, gözəlliyə, zərifliyə aparan qüvvədir. Musiqi insanları ümumbəşəri hisslərə, sadəliyə, mərdanəliyə, mübarizliyə, ədəb-ərkana səsləyir. Şagirdlər öyrənirlər ki, Azərbaycan xalq musiqisi dağlar qədər uca, deryalar qədər dərin, səmalar qədər sonsuz, tariximiz qədər uludur. Xalqımızın ürəyində döyünən musiqimiz hünərvər Atropata, qartal baxışlı Cavanşirə, dönməz əqidəli Babəkə, polad biləkli, qurd ürəkli Koroğluya, saysız-hesabsız igidlərimizə həsr olunan tədbir, əzmkarlıq və cəsarət dərsi olmuşdur. Ana-bacılarımız mətanət, ismət və cürət çaləngi toxumuşlar. Azərbaycan xalqının Urməvi, Marağayi, Fərabə, Nəvvab, Üzeyir bəy, Q.Qarayev, F.Əmirov kimi musiqi nəhəngləri vardır. Üzeyir bəy mənəvi dünyamızın günəşi, sağlığımızın ayı, ulduzu, musiqi taleyimizin əlçatmaz, üneytməz zirvəsidir. xalqımızın baş ucalığı. şöhrət tacıdır, Qafqaz musiqisinin atası, Şərq musiqisinin peyğəmbəri, dünya musiqisinin şöhrətidir.

Sinif rəhbərləri keçirdikləri anket sorğularını diqqətlə təhlil edib ümumiləşdirmələr aparır. şagirdlərlə konkret tədbirlər həyata keçirirlər. Anket sorğularına cavablar şagirdləri düşündürür. Onlar öz

hərəkət və davranışlarını təhlil edir, mənfi nəticələri aradan qaldırmağa, müsbət keyfiyyətləri daha da inkişaf etdirməyə çalışırlar.

Şagirdləri öyrənməyin bir yolu da eksperimentdir. Eksperiment təbii və laboratoriya olmaqla iki növə bölünür. Eksperimentdən məqsəd şagirdlərin fakt və hadisələrə münasibətlərini öyrənmək, onları sınaqdan keçirməkdir. Sınıf rəhbərləri çalışırlar ki, şagirdlər özlərinin iç dünyasını gizlətməsinlər. Əlbəttə, bu çox çətindir. Lakin müəyyən qədər şagirdləri öyrənmək olar. Ona görə ki, onlar hələ həyatın gözə görünməyən sahələrinə bələd deyillər. Onlar hələ ədalət, haqq, düzlük haqqında düşünür və onların pozulmasına dözmürlər.

Sınıf rəhbərlərinin əksəriyyəti gündəlik eksperiment aparır, müəyyən pedaqoji fakt və hadisələri qeyd edir, onların baş vermə səbəblərini aşkar etməyə çalışırlar. Beləliklə, sınıf rəhbəri şagirdləri bütün təlim-tərbiyə prosesində sistemli şəkildə öyrənməli, şagird şəxsiyyətinin necə formalaşdığını müntəzəm olaraq izləməlidir.

Sınıf rəhbəri şagird şəxsiyyətini bütövlükdə öyrənməlidir. Çünki şəxsiyyət hissə-hissə deyil, tam şəkildə formalaşır. Yəni şagird əvvəlcə vətənpərvər, sonra qayğıkeş, ədalətli olurlar. Bu mənəvi keyfiyyətlər tam, bütövlükdə formalaşır.

Sınıf rəhbəri şagirdləri hərtərəfli öyrənməlidir. Hələ vaxtı ilə böyük rus pedaqoqu K.D. Uşinski deyirdi ki, «tərbiyəçi insanı həqiqətdə olduğu kimi bilməli, onun bütün zəif və qüvvətli cəhətləri ilə, bütün gündəlik xırda ehtiyacları və eləcə də böyük ruhi tələbləri ilə tanış olmalıdır». Sınıf rəhbəri şagirdləri fəaliyyətin bir çox növlərinə, müxtəlif həyat şəraitinə cəlb edərək, özü üçün kəşflər edir, şagirdlər haqqında öz bilik və təsəvvürlərini zənginləşdirir. Sınıf rəhbəri şagirdləri öyrənərkən obyektivliyi gözləməlidir.

Şagirdləri öyrənən sınıf rəhbəri müqayisə və ümumiləşdirmələr apararaq onlar haqqında düzgün nəticəyə gəlməlidir. Sınıf rəhbərləri öyrənərək tərbiyə etməli, tərbiyə edərək öyrənməlidirlər. Sınıf rəhbəri şagirdləri nə qədər yaxşı, dəqiq tanıyırsa, onun pedaqoji tərbiyə sistemi bir o qədər ardıcıl və konkret, tərbiyə fəaliyyətinin nəticələri bir o qədər məhsuldar olur.

Sınıf rəhbəri şagirdləri öyrənərkən onların sağlamlığına xüsusi diqqət yetirməlidir. Bunu şagirdlərin müasir həyat tərzinə tələb edir. Ona görə ki, yeniyetməlik dövründən başlayaraq şagirdlərin həyat tərzinə müxtəlif amillər təsir edir. Sağlam həyat tərzinə şagirdlərin sağlamlığının təmin edilməsində böyük rol oynayır. Şagirdləri siqaretdən, spirtli içkilərdən, narkotik maddələrdən qorumaq vacibdir. Bu işdə sınıf

rəhbəri həkimi və fiziki mədəniyyət müəllimi ilə sıx əməkdaşlıq etməlidir.

Sağlam həyat tərzinin təşkili üçün sinif rəhbəri şagirdlərin gün rejiminə, tibbi müayinədən keçmələrinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Sinif rəhbəri şagirdlərin fərdi kartoçkalarını tez-tez nəzərdən keçirməli. onların profilaktik peyvəndlərdən keçmələrini təşkil etməli, onların həddən artıq yüklənmə hallarına qarşı mübarizə aparmalıdır.

Şagirdlərin məqsədyönlü, müntəzəm və hərtərəfli öyrənilməsi fərdi yanaşmanın zəruri şərtidir. Çünki hər bir şagird özlüyündə bir dünyadır. Hər bir uşağın özünəməxsus fərdi psixoloji xüsusiyyətləri vardır. Temperament və xarakterin mənəvi və iradi əlamətləri münasibətlər sisteminin, maraq və iradi qabiliyyətlərin, formalaşmış şəxsi təcrübənin öyrənilməsi hər bir uşağın özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləridir. Bunları nəzərə almadan şagirdlərlə aparılan təlim-tərbiyə işlərini tələb olunan səviyyədə qurmaq olmaz.

Şagirdlərin hərtərəfli, məqsədyönlü öyrənilməsi sinif rəhbərlərindən zəngin pedaqoji məharət və ustalıq tələb edir. Buna görə də işgüzar sinif rəhbərləri gündəlik yazır və orada təlim-tərbiyə prosesində rastlaşdıqları maraqlı, orijinal pedaqoji situasiyaları, faktları müqayisə, təhlil-tərkib edib ümumiləşdirmələr apararaq zəruri pedaqoji nəticələr çıxarır.

24.3. Sinif rəhbəri işinin məzmunu

Sinif rəhbərinin işinin məzmununa şagird kollektivinin təşkili, təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsi, sinifdənkənar işlərin təşkilinə rəhbərlik, valideynlərlə işin təşkili və s. kimi məsələlər daxildir. Hər bir sinif rəhbəri rəhbərlik etdiyi sinifdə mütəşəkkil kollektiv təşkil etməyə xüsusi diqqət yetirir. Ona görə ki, Azərbaycan Respublikası üçün əsl vətəndaşın yetişdirilməsi işində mehriban, möhkəm və mütəşəkkil kollektiv böyük rol oynayır. Mütəşəkkil və səmimi kollektivdə birləşən şagirdlər nəcib əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnir, bir-birinə kömək edir, qayğı göstərir, onlarda müstəqillik, təşəbbüskarlıq inkişaf edir, dostluq, yoldaşlıq münasibəti möhkəmlənir, vətənpərvərlik, milli ləyaqət, milli şüur, böyüklərə hörmət və qayğı, düşməyə nifrət, milli ictimaiyyət hissi və s. keyfiyyətlər formalaşır. Bu bir həqiqətdir ki, şagirdlər hər gün ünsiyyətdə olur, bir-birinin sevinc və kədərindən xəbərsiz tutur, bir-birlərinə qayğı ilə yanaşırlar. Sinif rəhbəri şagirdlərini ətraflı öyrənib kimin nə kimi qabiliyyətə sahib olduğunu dəqiqləşdirəndən

sonra fəallarla iş aparır. Fəallar işin gedişində sinif rəhbərinin yaxın köməkçilərinə çevrilirlər.

Qabaqcıl sinif rəhbərləri şagirdlərlə tanınmış alimlərin həyat və fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirir, Bəhmənyar, N.Tusi, M.Xanlarov, Y.Məmmədliyəv, A.Mirzəcanzadə, Lütifzadə, Xudu Məmmədov və başqaları haqqında ətraflı məlumat toplayırlar. Onlar eyni zamanda, Vətən şəhidləri, Milli Qəhrəmanlar haqqında da materiallar toplamağı unutmurlar.

Sinif rəhbərləri şagirdlərin qarşısında geniş stimullar qoyur, onlarda sabahkı günə sevinc, fərəh hissi tərbiyə edirlər. Bu sevinc, fərəh şagirdlərin həyatına dolğunluq gətirir, məna verir, ümid yaradır. Qaçqın şagirdlər doğma torpaqlarımızın erməni işğalçılarından azad edəcəyinə böyük ümidlə baxır, bu günün gələcəyinə inanırlar. Şagirdlərin arzuları sonsuzdur. Onların kimisi həkim, kimisi mühəndis, kimisi memar, müəllim, hüquqşünas olmağı, əldə silah vətən torpağını yağı düşmənlərdən xilas etməyi, yaralı, ağrılı, acılı qəlblərə məlhəm qoymağı arzulayırlar. Bütün bunlar isə sinif rəhbərindən uşaqlarda gələcəyin böyük bir alimini, sərkərdəsini, şairini, texnikini, mühəndisini, başlıcası isə Vətən vətəndaşını görməyi bacarmağı tələb edir.

Pedaqogika tarixçiləri deyirlər ki, XV əsrin məşhur humanist pedaqoqlarından biri olan Melanxton hər səhər sinifə daxil olarkən balaca uşaqların qarşısında baş əyib deyərmiş:

- Sabahınız xeyir, gələcəyin magistrləri, burqomisterləri, sərkərdələri, konslerləri! Sabahınız xeyir!

Uşaq şəxsiyyətinə, onun gələcəyinə inam bax, budur. Həqiqətən də gələcəyin Tusiləri, Nizamiləri, Lütifzadələri, dövlət başçıları, general-ları, Ü.Hacıbəyovları, F.Əmirovları, H.Əliyevləri orta ümumtəhsil məktəblərindədir. Onların qarşısında geniş perspektivlər qoymaq, onları aşkar etmək, yetişdirmək zəruridir.

Sinif rəhbərləri rəhbərlik etdikləri sinfin özünəməxsus ənənələrini yaratmalı, şagirdləri milli adət-ənənələrimiz əsasında tərbiyə etməlidirlər. Bu ənənələr üçün görkəmli şair və filosofların, dövlət başçıları-nın hikmətli sözlərindən birini seçib, şagirdləri həmin hikmətli sözlərin məzmununa uyğun tərbiyə işlərinə cəlb etmək lazımdır. Məsələn, «Öylə bir ixtiyar olsaydı məndə, qoymazdım bəndəyə möhtac bir bəndə». Nizami humanizminin əzəməti budur və şagirdləri həmin hikmətli sözlərin əsasında il boyu müxtəlif məzmunlu xeyirxah işlərə cəlb edib tərbiyə etmək olar. Tofiq Fikrət deyirdi: «Vətənim riyy-zəmin, millətim növü bəşərdir». Yaxud:

Kim bilir neçədir tarixin yaşı,
Tarixin nə qədər yazısı vardır?
Hər saxsı parçası, hər məzar daşı
Nəsildən-nəsilə bir yadigardır.

Böyük pedaqoq şairimiz S.Vurğunun bir bəndlik şerində nələr yoxdur?! Bununla əlaqədar istənilən qədər tarixi faktları öyrənmək, araşdırmaq, tarixin sal daşları altında qalmış abidələri üzə çıxarmaq olar.

Sınıf üçün ənənələri belə yaratmaq olar. Bu zaman videolardan, aparatlardan istifadə edib, tarixi hadisə və faktları video kasetə köçürmək olar. Bu zaman düşmənin əsirliyində olan milli maddi mədəniyyət abidələri haqqında, xüsusilə min-min illər yaşı olan Azıx mağarası, Arazboyu abidələr, Xudafərin körpüləri haqqında şagirdlərə danışmaq lazımdır. Azıx mağarası daş alətlər işlədən əcdadlarımızın iqamətgahı, sığınacaq yeri olmuşdur. İndi hiyləgər ermənilər bu nadir maddi mədəniyyət abidəmizə də sahib çıxmaq istəyirlər. Unutmaq olmaz ki, Azıx mağarası haqqında Nizaminin «İsgəndərnamə» əsərinin birinci hissəsində müəyyən fikirlər diqqəti cəlb edir. İsgəndər ruslarla müharibəni qələbə ilə başa vurub Nüşabəni əsarətdən xilas edəndən sonra dirilik suyunu axtarmağa həvəs göstərir, ən yaşlı qocalarla məsləhətləşir, əlində quru balıq dirilik suyunu axtarmaq səfərinə çıxır. İsgəndər öyrənir ki, dirilik suyu zülmətdədir. Ona görə də o, zülmətə getməyi qərara alır. Yolda o, bir mağaraya rast gəlir. Padşahın ordusu ora çatanda ordu yanındakı yükləri mağaranın yanında yerə yığırlar. İsgəndər ordusu ilə zülmətə – həmin dərin, dibsiz mağaraya daxil olur. Lakin onlar dirilik suyunu tapa bilmirlər. Sonra Nizami yazır ki, İsgəndər zülmətdən çıxmaq üçün çarə axtarır. Bu zaman bir gənc padşahdan icazə almadan özü ilə apardığı qoca atasını gizlətdiyi Azıx sandığından çıxarıb İsgəndərin hüsuruna gətirir. İsgəndər zülmətə çatanda qocaları və xəstələri özləri ilə götürməməyi əmr etmişdi. Dirilik suyunu İsgəndər deyil, Xızır, İlyas içir və onlar ölməzlik əldə edirlər. İsgəndərə gəncin atası müdrik qoca maraqlı bir məsləhət verir.

Padşah getməyə başlarkən ora,
Zülmətdən dönməyə vardır bir çara.
Padşaha gərəkdir ilk dəfə doğan,
Vücudu sap-sağlam boğaz bir madyan.
Anadan olunca o körpə daylaq

Başını bir yerdə kəssinlər, ancaq,
Örtməyib qoysunlar yerdə cəmdəyi,
Anası görünəcə, yansın ürəyi,
İçində qopsun bir həyəcan, hiddət,
Durmasın padşah, etsin hərəkət.
O, yoldan geriye döndüyü zaman,
Ordunun önündə gedəcək madyan.

Nüşabə Bərdə hökmdarı idi. Bərdə də Füzulidən xeyli aralıdır. Azıx mağarası Füzuli ərazisindədir. Güman etmək olar ki, İsgəndərin girdiyi zülmət elə Azıx mağarasıdır. Azıx mağarasını 30-40 il əvvəl arxeoloqlar XX əsrdə aşkar etmişlər. Belə olan tərzdə 800 il əvvəl mağaradan, Azıx sandığından bilici qocaların sözlərinə istinad edərək, danışan Nizamiyə şübhə ilə yanaşmaq olmaz. Ona görə ki, Nizami yalnız şair deyildi, o həm də böyük filosof, tarixin bilicisiydi. Bu mülahizələr bizə imkan verir ki, Nizaminin təsvir etdiyi zülmət, mağara, Azıx sandığı elə həmin Azıx mağarasıdır.

Belə tarixi məlumatlar şagirdləri abidələrə qayğı göstərməyə, həqiqətlərlə zəngin olan əsəirləri, əfsanələri öyrənməyə təhrik edir. Çünki «üzərində tarixi qeyd, nəqş ya təsvir olan hər qədim daş vaxtı ilə canlı, yaşayıb-yaradan insanın donmuş ürəyidir. O, insan tarixinin od və alovu içərisindən keçərək gözəl torpağımızı və tariximizi qoruyub saxlamış, əsrlər boyu elmin, mədəniyyətin və incəsənətin inkişafı üçün nəhəng və münbit zəmin yaratmışdır.

Sınıf rəhbəri işinin məzmununda təlim keyfiyyətini yüksəltmək, təlimə məsuliyyətli münasibət yaratmaq mühüm yer tutur. Sınıf rəhbəri şagirdlərin vaxt büdcəsini nəzərə almalı, bu bərdə həmin sinifdə dərs deyən müəllimlərlə tez-tez görüşüb söhbət etməlidir. Sınıf rəhbəri öz həmkarları ilə nə qədər tez-tez görüşüb şagirdlərinin təlim müvəffəqiyyətindən xəbər tutsa, bir o qədər rəhbəri olduğu sinifdə şagirdlərin yüksək təlim müvəffəqiyyəti əldə etmələrinə nail olar.

Sınıf rəhbəri şagirdlərlə dərsləndərkən işlərin təşkilinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Dərsləndərkən işlər məktəbdə aparılan tərbiyə işinin davamı olmaqla, şagirdlərin yaxşı oxumasına, onlarda dünyagörüşünün formalaşmasına kömək edir. Sınıf rəhbərləri dərsləndərkən işləri təşkil edərkən ən çox müstəqil Azərbaycan dövlətinin rəmzlərinə, Milli Ordunun yaradılmasına, təqvimdə yeni yaranan tarixi günlərin və bayramların təntənəli qeyd edilməsinə, istiqlal gününün, 20 Yanvar hüzn gününün, Xocalı soyqırımını gününün, Azərbaycan xalqının soyqırımını

gününün qeyd edilməsinə, disputların təşkilinə, tarixi şəxsiyyətlərin, şairlərin, alimlərin, tanınmış idmançıların ad günlərinin keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirərək, şagirdlərin milli vətənpərvərlik, milli ləyaqət, şəhidlərə, Vətən torpağına, yaşlı nəsə hörmət əsasında tərbiyə edirlər.

Sınıf rəhbəri işinin məzmununa valideynlərlə iş də daxildir. Sınıf rəhbəri valideynlərlə sıx əlaqə saxlamaqla hər bir şagirdinin evdə nə ilə məşğul olduğunu, nəyə daha çox meyl və maraq göstərdiyini, dərslərinə necə hazırlaşdığını, gün rejiminə necə əməl etdiyini, kiminlə, hara, nə üçün getdiyini öyrənir. Valideynlərlə sıx əməkdaşlıq sınıf rəhbərinə hər şagirdini daha yaxşı tanımasına imkan verir. Nəticədə sınıf rəhbəri – valideyn müəllimlər sistemi yaranır, valideyn məktəbə getməkdən çəkinmir, utanmır, müəllimlərə, sınıf rəhbərlərinə övladlarının düzgün tərbiyə olunmasına, yaxşı oxumasına, əsl vətəndaş kimi yetişməsinə şərait yaradır. Şagirdlər valideyn-sınıf rəhbəri-müəllimlərin əməkdaşlığından narahat olmur, əksinə, belə bir həqiqəti dərk edirlər ki, valideynlərin, müəllimlərin yeganə bir məqsədləri varsa, o da onların əsl vətəndaş kimi böyüyüb boya-başa çatmasını təmin etməkdir. Bu isə övlad-valideyn, valideyn-övlad qəlbinin rahatlığı, sevincidir. Çünki yaxşı övlad valideynin baş ucalığı, yaxşı şagird müəllim ömrünün bəzəyidir, onun fəxridir.

24.4. Sınıf rəhbəri işinin planlaşdırılması

Tərbiyə etmə prosesi daim irəliləyiş, gələcəyi görməyi tələb edir. Sınıf rəhbəri öz işini planlaşdırarkən xalqımızın tərbiyə haqqında fikirlərini, adət-ənənələrini, milli mentalitetindəki müsbət keyfiyyətləri nəzərə almalıdır. Bu bir həqiqətdir ki, plan fikirlərin, düşüncələrin toxumasıdır. Planda hər şey tərbiyənin vəzifələrinə, həyata keçirilməsinə xidmət etməlidir. Yaxşı, məzmunlu plan tərtib etmək olar. Bu hələ işin tələb olunan səviyyədə yerinə yetirilməsi demək deyildir. Başlıca məsələ planın yerinə yetirilməsidir. Planda məqsəd aydınlığı, optimallıq, reallıq, konkretlik öz əksini tapmalıdır. Adətən plan üç növ olur: cari, illik (rüblük, yarım illik) və perspektiv. Sınıf rəhbərinin iş planı bir neçə bölmədən ibarət olur.

Planın birinci bölməsi sınıf kollektivinin təşkili və onun tərbiyəlilik səviyyəsi adlanır. Planın «Şagirdlərin təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsi» adlanan ikinci bölməsində müəllimlərlə sıx əməkdaşlıq məsələləri qeyd edilir. Üçüncü bölmə şagirdlərlə dərslərdən kənar işlərin təşkilinə həsr edilir. Dördüncü bölmədə «Şagirdlərin valideynləri ilə

əməkdaşlıq məsələləri» nəzərdə tutulur. Beşinci bölmə «Şagirdlərin bədən tərbiyəsi və idman işlərinin təşkili» adlanır.

Sınıf rəhbəri tədris ili müddətində həmin bölmələr üzrə şagirdlərlə məqsədyönlü iş aparır.

Sual və tapşırıqlar:

1. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında sınıf rəhbərinin rolu.
2. Şagirdlərin öyrənilməsi metodikası.
3. Sınıf rəhbərinin işinin məzmunu və planlaşdırılması.

XXV FƏSİL

PEDAQOJİ KOLLEKTİVİN FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ

25.1. Məktəbdə işin planlaşdırılması

Əməyin elmi təşkili əmək prosesini təkmilləşdirmək və az vaxt sərf etməklə yüksək göstəricilərə nail olmaq üçün istifadə olunan səmərəli hərəkətlərin məcmusudur. Pedaqoji əməyin elmi təşkili yüksək pedaqoji mədəniyyətin səviyyəsini müəyyən edir. Bir çox məktəblərdə uğursuzluğun səbəbi əməyin təşkilində zəruri bacarıqların olmamasıdır. Əməyin elmi təşkilində ən geniş yayılmış nöqsanlar bunlardır:

- işin qeyri-dəqiq planlaşdırılması;
- məktəb rəhbərlərinin kollektivin hər bir üzvünün vəzifələrini dəqiq müəyyən edə bilməmələri;
- kollektiv üzvlərinin icaslarla, növbətçiliklərlə, əlavə sənədlərlə həddindən artıq yüklənmələri;
- əməyin elmi təşkilinin əsaslarının sistemlə öyrənilməməsi;
- əməyin elmi təşkilinin təcrübəyə tətbiqinə dair sistemin olmaması;
- məktəb təsərrüfatına dair təcrübənin, ticarət bacarıqlarının yoxluğu.

İdarəetmə elmində iki anlayışdan – hərəkət və nəticədən istifadə edilir. Hərəkət – müəyyən əməliyyatlardır, konkret tədbirlərdir, bədii gecələr, yürüşlər, icaslardır və s.

Planlaşdırmanın mahiyyəti nəticəni planlaşdırmaq bacarığıdır. tərbiyəetmə prosesini məqsədyönlü tənzimləməkdir. Plan tərtib etmək təlim-tərbiyə prosesinin kompleks tədbirlərinin nəzərdə tutulması deməkdir. Əsaslandırılmış konkret plan məktəbin elmi təşkili və idarə edilməsinin göstəricilərindən biridir. Plan qısa, dəqiq və aydın olmalıdır.

Plan bir neçə formada – mətnlə, qrafik, mətn-qrafik (qarışıq) tərtib edilə bilər. Hər necə olursa olsun, məktəbdə təqvim planı olmalıdır. Yəni ümumi məktəb tədbirləri rüb, ay, həftə üzrə tərtib edilməli, günlər də göstərilməlidir. Hər bir məktəb öz yerli şəraitini və imkanlarını nəzərə alıb plan tərtib edir. Hər bir plan pedaqoji tələblərə cavab verməli, müəyyən istiqaməti əks etdirməlidir. Çox məzmunlu,

əhatəli plan tərtib etmək olar. Plan icra edilmirsə, onun faydası yoxdur. Deməli, başlıca məsələ planın icrasıdır.

Qabaqcıl məktəblərin təcrübəsində planlaşdırmanın aşağıdakı növlərindən istifadə olunur:

- məktəbin 3-5 il üçün perspektiv planı;
- məktəbin illik tədris-tərbiyə planı;
- təşkilati, metodik və dərsdənkənar (rüblük) qrafik plan;
- məktəbdaxili nəzarət üçün rüblük qrafik plan;
- ictimai təşkilatların planı.

Məktəbin perspektiv planında son 3-5 il üçün nəzərdə tutulan məsələlər öz əksini tapır. Bu plan rayon təhsil şöbələri, yerli hakimiyyət orqanları ilə razılaşdırılaraq tərtib edilir. Perspektiv planda illər üzrə şagird kontingentinin artımı, siniflərin sayı, təxmini maliyyə xərcləri, müxtəlif ixtisaslar üzrə müəllimə olan ehtiyac, müəllimləri təkmilləşdirmə kursları üzrə məktəb müəllimlərinin qrafiki, müxtəlif seminarların, elmi-praktik konfransların təşkili, təmir-tikinti işləri, təlimin texniki vasitələri, məktəb avadanlıqlarının alınması, idman avadanlıqları, maliyyə işləri və s. məsələlər nəzərdə tutulur. İllik plan məktəbin bütün həyatını əks etdirir və daha çox konkret olur. İllik planda aşağıdakı məsələlər öz ifadəsini tapır:

1. Giriş. Mikrorayonun xüsusiyyətləri və məktəbin iş şəraiti, keçən tədris ilinin qısa təhlili;
2. İxtisasın artırılması və metodiki işlər;
3. Qabaqcıl məktəb, müəllim təcrübəsinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi;
4. Məktəbdə elmi-pedaqoji informasiya işləri;
5. Tədris-tərbiyə prosesinə rəhbərlik (tədris-tərbiyə prosesinə rəhbərlik, məktəbdə dərsdənkənar vaxtlarda işin təşkili);
6. Tədris-tərbiyə prosesinə pedaqoji nəzarət;
7. Valideynlər və ictimaiyyətlə iş;
8. Məktəbin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi;
9. Səhiyyə-sağlamlıq işləri və s.

Girişdə mikrorayonun, onun əhalisinin, mədəniyyət müəssisələrinin qısa xülasəsi verilir. Keçən dərs ilində əldə edilmiş nailiyyətlər, buraxılmış nöqsanlar təhlil edilir, yeni tədris ili üçün yeni vəzifələr, məktəbin pedaqoji kollektivinin hansı pedaqoji, psixoloji məsələləri araşdıracağı qeyd edilir.

Pedaqoji kadrlarla işin təşkilində aşağıdakı məsələlər həyata keçirilir:

1. Kadrların yerləşdirilməsi və vəzifələrin müəyyən edilməsi. Müəllimlərin dərs yükü müəyyən edilir, sinif rəhbəri təyin olunur, müəllimlərin həddindən artıq yüklənməməsi nəzərə alınır.

2. **İxtisasın artırılması və metodiki iş.** Məktəbin pedaqoji şurasının işi, məktəbdaxili və məktəblərarası metodbirləşmələri müəyyən edilir. Məktəbdə gənc müəllimlər çoxdursa, onlarla işin təşkilinə xüsusi diqqət yetirilir. Məktəbdə pedaqoji mühazirələrin, konfransların keçirilməsi nəzərdə tutulur, sərgilər təşkil edilir, metodik güşələr yaradılır. Müəllimlər yeni nəşr edilmiş elmi-nəzəri, pedaqoji, psixoloji və metodiki əsər və məqalələrlə tanış olurlar.

3. **Qabaqcıl pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi** və yayılması, konkret məktəb və müəllim təcrübəsinin öyrənilməsi nəzərdə tutulur. Pedaqoji təcrübə mübadiləsi təşkil edilir, yaxşı, ustad müəllimlərin dərsləri dinlənilir, təhlil edilir və öyrənilir.

4. **Elmi-pedaqoji informasiya** müəllimləri yeni pedaqoji, psixoloji, metodiki ədəbiyyatla tanış edir.

5. **Tədris-tərbiyə prosesinə rəhbərlik** bölməsində tədris-tərbiyə prosesinin normal keçməsi üçün zəruri olan məsələlər qeyd edilir. Kabinetlər işıqlandırılır, təlimin texniki vasitələrindən istifadə edilir, kitabxananın kitab fondu zənginləşdirilir, müəllimlərin proqramları, Təhsil Nazirliyinin normativ sənədlərinin necə öyrənmələri nəzərə alınır, tematik plan tərtib edilir, didaktik materiallar əldə olunur və s.

6. **Dərsdən sonra tədris-tərbiyə təşkili** bölməsində qeyd edilir ki, ümumməktəb tədbirləri təşkil edilir, şagirdlər həmin tədbirlərdə iştirak edirlər. Dərsdən sonra tərbiyə işlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu məqsədlə milli vətənpərvərlik, milli ləyaqət, milli iftixar hissi tərbiyəsinə, əmək, estetik, fiziki tərbiyəyə, sağlam həyat tərzinin təşkili və tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilir.

7. **Tədris-tərbiyə prosesinə nəzarətin təşkili.** Bu bölmə qrafik formada təşkil edilir. Nəzarət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir.

8. **Valideynlərlə, ictimaiyyətlə işin təşkili.** Bu bölmədə valideynlər arasında pedaqoji-psixoloji biliklərin təbliğinə dair tədbirlərin həyata keçirilməsi, valideyn iclasları, lektoriyalar, universitetlər, valideynlər komitəsinin işi və s. nəzərdə tutulur.

9. **Məktəbdə tibbi sağlamlıq işləri** bölməsində şagirdlərə həkim nəzarətinə, turizm, bədən tərbiyəsi və idman işlərinin, ekskursiyaların təşkilinə geniş yer verilir.

10. **Məktəbin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi** bölməsində tədris emalatxanalarının, idman salonlarının, dərnək işlərinin yerləşdirilməsi üçün otaqların verilməsi, təlimin texniki vasitələrinin qorunub saxlanılması və s. məsələlər nəzərdə tutulur.

25.2. Məktəb rəhbərlərinə verilən tələblər

Rəhbər işçinin şəxsiyyəti, onun ümumi erudisiyası, peşə hazırlığı, pedaqoji taktı, təşkilatçılıq qabiliyyəti məktəbin simasını, müəllim və şagird kollektivinin fəaliyyət simasını müəyyən edir. Hər bir məktəb rəhbəri öz işi ilə yaxşı hesab edilir. Lakin elə keyfiyyətlər var ki, hər bir məktəb rəhbəri bunlara sahib olmalıdır. Bu keyfiyyətlərə daxildir:

1. **Yüksək mədəniyyət və mənaəviyyət.** Müasir məktəb direktoru dərin elmi biliyə, hazırlığa malik olmaqla ölkədə və dünyada baş verən hadisələrlə maraqlanır. Məktəb rəhbəri özünün prinsipiallığı, şəxsi həyatının təmizliyi ilə seçilməlidir. Müasir məktəbi yüksək təhsilli, mədəni adam idarə edə bilər. Bu hamı üçün aydındır. Müasir pedaqogika və psixologiyayı dərinləndirən bilmək, müəllim ustalığı, elm və mədəniyyət sahəsində müəyyən məlumatlara malik olmaq, incə estetik zövq direktorun şəxsiyyətinə gözəllik verir, onun təsərrüfatçı səviyyəsinə enməsinə imkan vermir. Müasir məktəbə rəhbərliyin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ən çətin tərbiyə işində qabaqcıl pedaqoji ideyaları özündə əks etdirən ən yaxşı təcrübə müəllimlərin gözləri qarşısında yaranır. Məhz belə bir təcrübənin yaradıcısı olan, əməyi, səyi, əxlaqi və mənaəvi sərvətləri ilə başqa tərbiyəçilərə, müəllimlərə nümunə olan şəxs məktəbə rəhbərlik etməlidir. Müasir məktəbi belə rəhbərsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir.

2. **Təşkilatçılıq qabiliyyəti, tələbkərlilik, sahibkərlilik, qənaətcilik hazırlığı** zəruridir. Məktəb rəhbəri müəllimlər arasında vəzifələri düzgün müəyyən etməyi bacarmalı, iş üçün lazım olan şərait yaratmalı, dəqiq kömək göstərməyi bacarmalıdır.

3. **İnsanlığ, xeyirxahlıq.** Son vaxtlar haqlı olaraq məktəblərdə humanizm tərbiyəsinə, əməyin humanistcəsinə təşkilinə geniş yer verilir. Humanizm pedaqoji əməkdə daha çox lazımdır. Məktəb rəhbəri yüksək nikbinliyə, insanlığa, uşaqlara məhəbbətə malik olmalıdır.

Böyük yunan filosofu Platon sevginin dərəcələrini sıralayarkən, insanın öncə cansız təbiət gözəlliklərini, sonra canlıların maddi gözəlliklərini, daha sonra mənaəvi və əxlaqi dəyərləri və ən sonda o

gözəllikləri yaradanı sevəcəyini anladaraq cahanşümul və üstün humanizmə işarə etmiş və bu hərəkət platonizm adı ilə tarixə düşmüşdür.

Şərq filosofları insanı Tanrının ən böyük əsəri, hətta Tanrının bir parçası saymışlar. Bu humanizm Nizami, Yunus Əmrə, Cəlaləddin Rumi, Məhəmməd Füzuli kimi dahilərin əsərlərində mühüm yer tutur. Mövlanə Rumi deyirdi ki, günəş olmaq və altun işıqlar halında ümmanlara və çöllərə saçılmaq istədim. Gecə əsən və məsumların ahına qarışan yaz rüzgarı olmaq istədim. İlk dünya qan içində dalğaların ənginliklərində doğduğu vaxt, mən günəşdim. Dünyanın göz yaşlarını sildim və onu busələrimə qərq etdim.

Məktəb rəhbərləri böyüməkdə olan gənc nəsə belə bir məhəbbətlə yanaşmalı, onları belə bir sevgi əsasında tərbiyə etməlidirlər.

25.3. Məktəb rəhbərləri işinin meyarları

Məktəb rəhbərləri işinin səviyyəsi məktəb kollektivinin müvəffəqiyyətindən asılıdır. Təhsil haqqında qanunda məktəb rəhbərlərinin, xüsusilə məktəb direktorunun vəzifələri dəqiq ifadə edilmişdir. Məktəb rəhbərləri dövlət qarşısında şagirdlərlə təlim-tərbiyə işinin təşkili, onların sağlamlığının və fiziki inkişafının möhkəmləndirilməsi, işçilərin, müəllimlərin, ixtisaslarının artırılması, valideynlərlə sıx əməkdaşlığı üçün, habelə məktəbin təsərrüfat-maliyyə işləri üçün məsuliyyət daşıyır.

Məktəb rəhbərlərinin fəaliyyəti aşağıdakı göstəricilərlə:

- məktəb işinin nəticələri ilə, məktəb direktorunun tədris-tərbiyə prosesinə gətirdiyi şəxsi yenilikləri ilə;
- onun iş üslubu, xüsusi hazırlığı, təşkilatçılıq istedadı ilə qiymətləndirilir.

Məktəb işinin nəticələri. Attestasiya komissiyası son illərdə yoxlama aktlarına əsasən məktəb işinin nəticələrini yoxlayır, məktəb kollektivinin işi, üzvləri ilə, şagirdlərin bilik keyfiyyətləri ilə, onların tərbiyəlilik səviyyəsi, müəllimlərin ixtisasını artırma sistemi ilə, dərslərin və tərbiyəvi tədbirlərin səviyyəsi ilə yaxından tanış olur.

Məktəb direktorunun tədris-tərbiyə prosesinə gətirdiyi şəxsi yenilikləri direktorun müəllimlərlə, şagirdlərlə, valideynlərlə işinin keyfiyyəti ilə müəyyən edilir. Məktəb direktorunun müəllimlərlə, onların

pedaqoji ustalığının artırılması işinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi müəllim kadrlarının və sinif rəhbərliyinin düzgün bölüşdürülməsi, məktəbdə ixtisasartırma sisteminin təşkili, pedaqoji şuralarına yüksək səviyyədə hazırlıq və keçirilməsi ilə, ayrı-ayrı müəllimlərin fərdi köməyi ilə, pedaqoji nəzarətin səmərəli təşkili ilə (dərsin, tərbiyəvi işlərin təhlili və s.), şagird kollektivinə bacarıqla rəhbərliyi ilə, valideynlərlə apardığı işin yüksək səviyyəsi ilə və s. müəyyən edilir.

25.4. Məktəbdaxili nəzarətin təşkili

Nəzarət hər hansı bir işin yoxlanılmasıdır. Nəzarət obyektin təşkilinin tənzimlənməsi yollarını, yayınmaları aradan qaldırmaq, sistemin optimal fəaliyyət göstərməsi yolundakı maneələri ləğv etmək məqsədilə subyektə təsir vasitələrini müəyyən edir.

Məktəbdaxili nəzarət məktəbin idarə olunması və ona rəhbərlik edilməsində mühüm rol oynayır. Nəzarətin gedişində məktəb rəhbərləri müəllimlərin və şagirdlərin fəaliyyətinə, təlim-tərbiyə prosesinin vəziyyətinə, məktəbin qarşısında qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə, qəbul edilmiş qərarların icrasına dair zəruri məlumatları əldə edirlər.

Məktəbdaxili nəzarət haqqında N.H.Əhmədov «Məktəbdaxili nəzarətin forma və metodları» adlı əsərində yazır: «Məktəbdaxili nəzarət onun strukturuna daxil olan sahələrin hər birində mövcud vəziyyəti aşkara çıxarmaq, müəyyənləşdirmək və bunların nəticələrinə əsasən işi daha da təkmilləşdirmək, yaxşılaşdırmaq, onun səmərə və keyfiyyətini yüksəltmək üçün tədbirlər hazırlamaq məqsədini daşıyır.

Məktəbdaxili nəzarət zamanı kollektivin hər bir üzvünə nəzarətin fərdiliyi, təlim-tərbiyə işlərinə nəzarətin sistemliliyi və tənzimləyiciliyi, nəzarətin hərtərəfliyi və müxtəlifliyi, obyektivlik və ədalətlik, differensial yanaşma, tələblərdə vahidliyin gözlənilməsi və nəzarətin tərbiyəvi təsiri nəzərə alınır.

Məktəbdaxili nəzarətin məzmununa ümumicbari təhsilin həyata keçirilməsi, tədris planı və proqramlarının yerinə yetirilməsi, tədrisin vəziyyəti, məktəblilərin bilik, bacarıq və vərdislərinin keyfiyyəti, onların inkişaf və tərbiyəlilik səviyyəsi, təlim və sinifdən xaric işlərdə tərbiyə məsələləri, məktəb sənədlərinin vəziyyəti, icrası və s. daxildir. Məktəbdaxili nəzarət müəllimlərin və məktəbin digər işçilərinin işinin yoxlanılması, şagirdlərin işinə nəzarəti də nəzərdə tutur.

Məktəb rəhbərləri məktəbin bütün sahələrinə rəhbərlik edirlər. Lakin təlim-tərbiyə prosesinə nəzarət bütövlükdə məktəbdaxili nəzarətin ən mühüm tərkib hissəsidir. Məktəbdə müəllimin, tərbiyəçinin və şagirdlərin işinə nəzarətin ən geniş yayılmış növü tədrisin, tərbiyənin vəziyyətinin, şagirdlərin ahəngdar inkişaf səviyyəsinin öyrənilməsidir. Bunu isə dərslərdə, tərbiyəvi tədbirlərdə iştirak etmək, müşahidə faktlarını təhlil-tərkib, müqayisə edib ümumiləşdirmələr aparmaqla öyrənmək olar.

Məktəb rəhbərlərinin dərstdə, hər hansı bir sinifdən xaric tədbirdə iştirakı əvvəlcədən müəyyən edilmiş məqsəd (pedaqoji əmək ustalarının təcrübəsinin öyrənilməsi, gənc müəllimlərə kömək etmək, şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin keyfiyyətini, tərbiyəlilik səviyyəsini müəyyən etmək, proqramın yerinə yetirilməsi, təlimdə texniki vasitələrdən, kompüterlərdən istifadə və s.) və dəqiq, aydın plan əsasında həyata keçirilməlidir. Hər bir məktəb rəhbəri öz ixtisas və ona yaxın olan fənn üzrə daha düzgün, daha elmi və daha məzmunlu tövsiyə və ya məsləhət verə bilər. Buna görə də məktəb direktoru, məsələn, əgər onun ixtisası riyaziyyatdırsa, o, riyaziyyat, fizika müəllimlərinin dərslərində tez-tez olmalı, onlara müəyyən pedaqoji, metodiki kömək etməlidir. Tədris işləri üzrə müavin ədəbiyyatçı isə humanitar fənlərdən dərs deyən müəllimlərin dərslərində olmalıdır və s. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, məktəb rəhbərləri yalnız ixtisasları üzrə müəllimlərin dərslərində olmalıdır. Məsələn, belə yanaşmaq düzgün olmaz. Məktəb rəhbərləri ixtisaslarından asılı olmayaraq məktəbin tədris planında olan fənlər üzrə dərslərdə iştirak etməlidirlər. Dərslərin müzakirəsi zamanı hər hansı bir konflikt yaranmış olarsa, onda ixtisaslı nəzarətdən istifadə etmək lazımdır. Yəni, əgər məktəb direktoru riyaziyyatçıdırsa və o, ədəbiyyat, yaxud tarix müəllimlərinin dərslərində iştirak edir və ona müəyyən irad tutur və onlardan biri bununla razılaşmır və münaqişə yaranırsa, onda məktəb direktoru ixtisaslı nəzarətə müraciət edir. O, həm öz məktəbindəki, həm də qonşu məktəbdəki tarix və ya ədəbiyyat müəllimlərinin iştirakı ilə onun tənqidi fikir və tövsiyələri ilə razılaşmayan müəllimin dərsinin müşahidəsini təşkil edir. Dərsin təhlilində obyektivlik və ədalətlik hökmən gözlənilməlidir. Əks təqdirdə ciddi narazılıq baş verər və məktəb direktoru öz nüfuzunun aşağı düşməsinə şərait yaratmış olar.

Məktəb rəhbərləri tədris prosesinə nəzarəti (həftəlik, aylıq, yarımillik) tərtib etməli, nə vaxt, kimin dərslində iştirak etməsini əvvəlcədən bilməlidirlər. Bunun əhəmiyyəti odur ki, məktəb rəhbərləri

əvvəlcədən proqram materialları ilə tanış olur, dərsləkləri, əlavə ədəbiyyatı nəzərdən keçirirlər. Bu işə onlara dərsləri təhlil etməyə, müəllimlərə müəyyən elmi, metodiki tövsiyə və məsləhətlər verməyə imkan yaradır. Məktəb rəhbərləri dərslərini dinlədikləri müəllimləri müşahidələrinin nəticələri ilə tanış etməlidirlər. Bu zaman onlardan yüksək pedaqoji takt tələb olunur. Məktəb rəhbərləri heç vaxt unutmamalıdırlar ki, nəzarətdən məqsəd kimi işə hörmətdən salmaq, kimə işə cəza vermək deyil, yalnız yol verilmiş nöqsanları aradan qaldırmaqdır, müəllimlərə, xüsusilə gənc müəllimlərə köməkdir, həm də qabaqcıl təcrübəni öyrənmək, aşkar etməkdir. Bu işdə **açıq dərslərin** təşkili böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki açıq dərsləri, ilk növbədə, zəngin pedaqoji təcrübəsi olan müəllimlər deyirlər. Bu məqsədlə tədris ilinin əvvəlində açıq dərslərin qrafiki hazırlanır, kimin nə vaxt, hansı sinifdə, hansı mövzuda dərslər deyəcəyi qeyd edilir. Qrafikə tədris işləri üzrə direktor müavini nəzarət edir. Belə dərslərə qonşu məktəb müəllimləri də dəvət olunur. Məqsəd qabaqcıl təcrübəni öyrəniş ümumiləşdirmək və digər məktəblərə yaymaqdır.

Məktəb rəhbərlərinin dərslərin dinlənilməsi, sinifdən xaric tərbiyə tədbirlərində iştirakı haqqında qeydləri müəyyən təklif və göstərişlərlə nəticələnməlidir. Bu təklif və tövsiyələr konkret faktlara əsaslanmalıdır.

Tədris prosesinə nəzarətin bir növü olan dərslərin müşahidəsi, tərbiyəvi tədbirlərdə iştirak etmək təlim-tərbiyə işlərinin təkmilləşməsinə və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət etməkləndir.

Məktəb rəhbərləri, müəllimlər şagirdlərin təlim-tərbiyəsinə nəzarətə də xüsusi diqqət yetirirlər. Çünki şagirdlərin təlim-tərbiyə fəaliyyətinə nəzarət təlim prosesinin mühüm komponenti olub, proqram materiallarının öyrənilməsi, mənimsənilib möhkəmləndirilməsi bilik, bacarıq və vərdislərin formalaşması ilə sıx bağlıdır. Planlı və sistemli nəzarət müəllimə şagirdlərin mənimsədikləri bilikləri hesaba almağa, müvəffəqiyyətləri və nöqsanları aşkar etməyə imkan verir. Şagirdlərin təlim-tərbiyə fəaliyyətinə müəllimin obyektiv nəzarəti müəllimə, məktəb rəhbərlərinə təlim-tərbiyə işinin vəziyyətini ətraflı öyrənməyə, tədbirlər müəyyənləşdirməyə, təlim-tərbiyə prosesini təkmilləşdirməyə tam şərait yaradır.

Nəzarət müəllimə, məktəb rəhbərlərinə hər bir şagirdi dərindən və hərtərəfli öyrənməyə imkan verir, onun idrak marağının, qabiliyyətlərinin inkişafına şərait yaradır. Nəzarət şagirdlərə tapşırılan işə məsuliyyət hissi yaradır, onları müstəqilliyə, yaradıcılığa təhrik edir.

Nəzarət şagirdləri də, müəllimləri də sistemli işin icrasına cəlb edir, tapşırıqları yerinə yetirən şagirdlərdə mənəvi, əxlaqi-iradi keyfiyyətlərin formalaşmasına kömək edir, sağlam ictimai rəy yaradır. Şagirdlərin fəaliyyətinə nəzarətin məzmunu didaktik vəzifələr, tədris fənlərinin xüsusiyyətləri, şagirdlərin hazırlıq və inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Nəzarət zamanı şagirdlərin fəaliyyəti kompleks şəkildə yoxlanılır, onların inkişaf dinamikası, ümumi və xüsusi qabiliyyətlərinin, idrak maraqlarının, şəxsiyyətin müsbət keyfiyyətlərinin necə formalaşması nəzərdə tutulur.

Şagirdlərin təhsil fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və hesaba alınmasına da məktəb rəhbərləri nəzarət etməyi unutmurlar. Qiymət hər hansı bir sərvətin, obyekt və prosesin dəyərinin müəyyən edilməsidir. Qiymətləndirmək hər hansı bir şeyin səviyyəsini müəyyən etməkdir. Qiymət mövcud məlumatlara və nəzarət zamanı əldə edilmiş yoxlama nəticələrinə əsaslanır.

Qiymətləndirmə müəllimin fəaliyyətində mühüm yer tutur. Müəllim sinifdə şagirdlərin fəaliyyətini – bilik, bacarıq və vərdislərini, davranışını, onların cavablarını sinif jurnalında qiymətlə reallaşdırır. Qiymətləndirmə pedaqoji prosesin digər ünsürləri sırasında mühüm yer tutur. Pedaqoji prosesi qiymətsiz təsəvvür etmək olmaz. Qiymət yalnız şagirdin cavabları və idman hərəkətləri üçün jurnalda 3,4,5 yazmaq deyildir. Qiymət şagird şəxsiyyətinin keyfiyyətləri haqqında, onun davranışı, təlim keyfiyyətinin xarakteri haqqında konkret nəticəyə gəlməkdir. Qiymətləndirmədə adətən nəzarət, tərbiyəvi, öyrədici funksiyalar nəzərə alınır. Hazırda qiymətləndirmənin bütün funksiyalarını iki qrupa bölürlər. Birinci qrup şagirdlərə, ikinci qrup müəllimə aid olur. Qiymətləndirmənin müəllimə aid olan funksiyasına diaqnostik, proqnozlaşdırma və məqsədyönlülük daxil edilə bilər. Diaqnozu pedaqogikaya şamil etmək şagird şəxsiyyətinin keyfiyyətləri, təlim məsuliyyətli münasibəti, təlim fəaliyyətinin mahiyyəti haqqında qərar qəbul etməkdir. Diaqnoz əsasında proqnoz edilir, yəni diaqnozun nəticələri haqqında əldə edilmiş hər hansı bir şeyin inkişafı haqqında ümumi rəyə gəlinir. Tədris fəaliyyətini proqnozlaşdırma, hər şeydən əvvəl, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq onun daha səmərəli təşkilinin müəyyən edilməsidir. Pedaqoji proqnoza əsasən pedaqoji fəaliyyətin məqsədi müəyyən edilir və müəllimin bütün işi sistemli səciyyə daşıyır. Hazırda qiymətləndirmənin şagirdlərə aid funksiyasının məzmunu xeyli genişlənmişdir. Qiymətləndirmənin şagirdlərə aid

vəzifələrinə stimullaşdırıcı, tənзимedici, tərbiyəedici sosial və s. daxil etmək olar.

Qiymət şagirdlərdə qətiyyətlik, məsuliyyət, düzlük, özünü tənqid etmək kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına kömək edir. O, öz əməyinin nəticəsinə görə şagirdlərdə ya qürur, ya da narahatçılıq yaradır və özünütərbiyənin təkanvericisinə çevrilir. Qiymətləndirmənin sosial funksiyası nəticənin çox yüksək olmasında ifadə edilir.

Şagirdə verilmiş qiymət onun şəxsiyyətinə şamil edilməməli, konkret hərəkət, rəftar nəticəyə aid edilməməlidir. Şagirdin tapşırığı, məsələni həll edə bilməməsi faktı onun əqli qabiliyyətləri haqqında mənfi fikir söyləməyə haqq vermir. Bütövlükdə, şəxsiyyətə ünvanlanmış mənfi qiymət həmişə çox pis qarşılır, həyəcan və narahatlıq yaradır. Şagird qiymət almaq xatirinə deyil, həyəcanlandırıcı intellektual hiss keçirmək arzusuna görə çalışmalıdır. «Uşaq üçün müəllim tərəfindən edilən ən böyük ədalətsizlik odur ki, müəllim uşağın dərin əqidəsinə görə ədalətsiz qeyri-kafi qiymət yazaraq, həm də valideynlərinin onu cəzalandırmasına çalışır. Uşaq iki qiymət haqqında müəllimin mütləq valideynlərə xəbər vermək istədiyini gördükdə, o, həm müəllimə qarşı, həm də məktəbə qarşı qəzəbli olur. O, əqli əməyə nifrət etməyə başlayır... Uşaq özünə etinasız münasibəti hiss edərək, xeyrə və şərə həssaslığı itirir...

Pedaqoji əməkdə ən başlıca rəğbətləndirmə və ən güclü cəza qiymətdir. Bu, istifadə edilməsi böyük bacarıq və mədəniyyət tələb edən ən kəskin alətdir. Bu alətdən istifadə etmək hüququna malik olmaq üçün hər şeydən əvvəl, uşağı sevmək lazımdır».¹

Qiymətləndirmə prosesi bir neçə empirik qaydanın gözlənilməsinə tələb edir:

1. Qiymətin obyektivliyi. Şagirdlər yaşından və vəziyyətindən asılı olmayaraq əməklərinə verilən qiymətdə qeyri-obyektivliyi çox pis qarşılayırlar.

2. Şəxsiyyəti, onun imkanlarını nəzərə almaq, hər bir şəxsiyyətə fərdi yanaşmaq vacibdir.

3. Verilən qiymətin düzgün və obyektiv olduğu şagirdə izah edilməlidir.

4. Qiymətləndirməni sistemli həyata keçirmək zəruridir. Pedaqoji prosesin iştirakçılarına daim məlumat verilməlidir.

¹ V.A.Suxomlinski. Ürəyimi uşaqlara verirəm, Bakı, Maarif, 1979, səh.194.

5. Qiymətləndirmənin stimullaşdırıcı funksiyasını unutmaq olmaz. Şagirdin davranışında, bilik və bacarıqlarında baş verən müsbət dəyişiklikləri görmək, qeydə almaq vacibdir.

6. Qiymətləndirmə ikitərəfli istiqamət daşıyır. Onun bir tərəfi şagirdə, ikinci tərəfi müəllimə yönəlmişdir. Qiymətləndirmə ustalığı müəllimlərin peşə ustalığının meyarlarından biridir.

Sual və tapşırıqlar:

1. Məktəbdə işin planlaşdırılmasının əsas istiqamətləri.
2. Məktəb rəhbərlərinə verilən tələblər.
3. Məktəbdaxili nəzarətin (monitorinqin) təşkili qaydaları.

XXVI FƏSİL

MƏKTƏBDƏ METODİKİ İŞ VƏ MÜƏLLİMLƏRİN ATTESTASIYASI

26.1. Pedaqoji şuranın işinin məzmunu və metodikası

Məktəbdaxili idarə və ümumtəhsilin təşkilində pedaqoji şura mühüm rol oynayır. Pedaqoji şura hər tədris ilinin əvvəlində yaradılır. Direktor şuranın sədri, digər müəllimlər, valideyn komitəsinin sədri, məktəb həkimi, həmkarlar təşkilatının sədri isə üzv seçilir. Hər bir tədris ilində pedaqoji şuranın 6 iclası keçirilir. **Birinci iclas** sentyabr ayının ilk günlərində keçirilir. Burada hər bir müəllimə konkret tapşırıqlar verilir, pedaqoji şuranın məktəbin cari dərsləri üçün planı təsdiq edilir, qarşıda duran əsas vəzifələr konkretləşdirilir. Direktorun keçmiş dərslərinin yekunlarına dair hesabatı müzakirə edilir. **İkinci iclas** birinci rübün sonunda, yəni noyabr ayında keçirilir. Burada birinci rübün yekunu, şagirdlərdə qabiliyyətlərin inkişafı, «çətin uşaqlarla» iş və s. məsələlər geniş müzakirə olunur. **Üçüncü iclasda** ikinci rübün, yəni birinci yarım ilin yekunu, müasir dərslər necə olmalıdır, yeni təlim metodları, müasir dərslər verilən tələblər, dərslərin təhlili və təcrübə mübadiləsi, məktəbdə idman işləri, sinif rəhbərlərinin məlumatlarının dinlənilməsi və digər məsələlər təhlil edilir.

Pedaqoji şuranın **dördüncü iclası** mart ayında, üçüncü rübün sonunda keçirilir. **Beşinci iclas** may ayında, dördüncü rübün sonunda keçirilir, imtahanların keçirilməsi və digər məsələlər müzakirə edilir. **Altıncı iclas** iyun ayında keçirilir. Tədris ilinin yekunları müzakirə edilir.

Pedaqoji şuranın bütün iclasları xüsusi dəftərdə qeyd edilir.

26.2. Fənn metodbirləşmələri

Birləşmələrin optimal tərkibi eyni fənn müəllimlərindən ibarət 4-5 nəfər olmalıdır. Metodbirləşmələr adətən böyük məktəblərdə yaradılır. Metodbirləşmələr 2-3 məktəbin fənn müəllimlərini (fizika-riyaziyyat, tarix-ədəbiyyat və s.) öz ətrafında birləşdirir. Fənn metodbirləşmələrini məhdud mövzularla, məsələn, «Cümlə. Mürəkkəb cümlə» kimi mövzularla məhdudlaşdırmaq olmaz. Yeni tədqiqat işləri ilə

müəllimləri tanış etmək faydalı olar. Fənn birləşmələrində problem məsələləri müzakirə etmək, müəllimləri elm, metodika, pedaqogika və psixologiyaın yeni nailiyyətləri ilə tanış etmək vacibdir. Qabaqcıl təcrübə məktəblərində müəllimlər müxtəlif mövzularda dərsləri dinləyir, müzakirə edir, yeni ədəbiyyatla tanış olur, təcrübə mübadiləsi aparırlar. Belə yaradıcı əməkdaşlıq yalnız müəllimlərin deyil, həm də məktəb rəhbərlərinin təkmilləşməsinə şərait yaradır.

Açıq və nümunəvi – nümayiş dərsləri elmi-praktik konfranslar təşkil edilir. Müəllimlər həmin konfranslarda öz təcrübələrinə dair mövzularda çıxış edirlər.

26.3. Müəllimlərin özünütəhsili

İnsan ailənin, məktəbin, ictimaiyyətin təsiri altında şəxsiyyət kimi formalaşır, orta, orta ixtisas və ali məktəblər vasitəsilə həyata vəsiqə alır. Lakin heç bir mütəxəssis, xüsusilə müəllimlər oxumağı, öyrənməyi dayandırmır. Bu onunla izah edilir ki, elm, sənət nəhayətsiz və sonsuz şəkildə yeniləşir və təkmilləşir. Böyük həkim, Loğman adı ilə tanınan Əbu Əli İbn Sina deyirdi ki, elmin hüdudları sonsuzdur, insan daim öyrənməli, axtarışda olmalıdır. Dahi Nizami elmləri dörd böyük sahəyə bölərək bitkini, heyvanı, daşı, torpağı, insanı öyrənməyi, kosmosa baş çəkməyi, açılmamış sirlər aşkar etməyi zəruri sayırdı.

Elmin hüdudları üfüqə bənzəyir, nə qədər yaxınlaşırsansa, bir o qədər geriye çəkilir (Busat). Biliyimizin hüdudu yoxdur, çünki dərk etmə obyektini olan təbiət sonsuzdur (Paskal). Əsl təhsil mütaliə ilə əldə edilir (Rubakin). Mütaliə qüdrətli idrak vasitəsidir (Höte). Adamlar mütaliədən əl çəkəndə fikirləşməkdən də qalırlar (Didro). Kitab mənim üçün tacdan qiymətli (Şekspir). Mütaliədən ucuz əyləncə yoxdur, mütaliənin zövqü uzun müddət davam edir (M.Monten). Yaxşı kitab yaxşı cəmiyyət kimi duyğuları və əxlaqı tərbiyələndirir və nəcibləşdirir (N.Piroqov). Başəriyyət həmişə ancaq özünütəhsil vasitəsilə inkişaf etmişdir (H.Spenser). Kitab həyatın ən uzaq və qaranlıq yollarında insana işıq bəxş edən əfsanəvi çıraqdır (A.Upit).

Hər bir mütəxəssisin, o cümlədən müəllimin müstəqil olaraq mün-təzəm şəkildə biliklərə yiyələnməsi, biliklərini dərinləşdirməsi və təkmilləşdirməsinə özünütəhsil deyilir. Özünütəhsil təhsil müəssisələrində sistematik olaraq əldə edilən təhsilin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Özünütəhsil qazanılmış, mənimsənilmiş biliklərin möhkəm və davamlı olmasına kömək edir.

Bugünkü həyat tərzı Azərbaycan Respublikasında gedən quruculuğun müasir mərhələsi müəllimlərdən hər gün elmi-siyasi, elmi-pedaqoji, psixoloji və metodiki biliklərini artırmağı tələb edir. Orta, ali təhsil tamamlansa da, həyata, dövrə, tələbə görə tamamlanmır. Ali təhsildən sonra ömürlük təhsil dövrü özünü təhsil başlayır. Bu ideya Məhəmməd peyğəmbərin hədis və kəlamlarında da öz əksini tapmışdır. Bəşikdən qəbir evinə kimi elm öyrənmək vacibdir. Özünü təhsil bu və ya digər kitabı, qəzeti, jurnalı oxumaq hər bir insanın əldə etdiyi biliyi dərinləşdirməyə, elmin nailiyyətlərindən, qabaqcıl təcrübədən istifadəyə xidmət edir. Müəllim ali təhsil haqqında diplom ala bilər, lakin bu hələ onun müasir həyatın tələblərinə uyğun şəkildə məktəbdə pedaqoji prosesi istənilən səviyyədə yerinə yetirməsi demək deyildir. Həqiqi müəllim olmaq, müasir dövrün tələbləri səviyyəsində dayanmaq üçün ali məktəbin verdiyi açardan bacarıqla istifadə etmək lazımdır. Bəşər cəmiyyətinin yaratdığı elm ümmanından istifadə etməyi bacaran müəllim ustad müəllim olur, şagirdlərini də kamillik zirvəsinə yüksəldə bilər.

Ali məktəbin proqram materiallarını dərinləndən tam həcmdə mənimsəmək vacibdir. Lakin təkəcə bu kifayət deyildir. Öz biliklərini daim artırmadan, tədqiqatçı vərdişlərinə yiyələnməyi öyrənmədən elmi dünyagörüşünə malik olmaq mümkün deyildir. Böyük riyaziyyatçı Pifaqor deyirdi ki, biliksiz adam okeanda azan yelkənsiz gəmiyə bənzəyir. Deməli, insan nə qədər ki, yaşayır, öyrənməlidir. Həyatın da yüksək qayəsi bilik əldə etməkdir. Bilik, oxumaq, yazmaq xəzinədir. Bunsuz getdikcə artan biliklər ümmanında, getdikcə güclənən elmi məlumatlar axınında istiqamət götürmək çətinidir. Həyatın bütün anlarında öyrənmək bir də ona görə lazımdır ki, yaşadığımız dövr hər gün, hər an qarşımızda daha mühüm yeni vəzifələr və tələblər qoyaraq bizi yenilikləri mənimsəməyə vadar edir. İnsan daim yeniliklərə uyğunlaşmalı, hər bir yeni səsə, yeni çağırışa daim cavab verməli, hər cür yeni kəşfləri dərk etməyi bacarmalıdır. İnsanın bütün həyat və fəaliyyəti özünü təhsillə bağlıdır. İnsan işləməklə yanaşı, istirahət etməyi də bacarmalıdır. Normadan artıq yatmaq günahdır. Böyük Nizami deyirdi ki, həyatın mənası yatmaq, vaxtı itirmək, öldürmək demək deyildir. Qiymətli vaxtını öldürən adam özünü öldürür. Müəllim həyat tərzini elə qurmalıdır ki, həm normal yata, istirahət edə bilsin, həm də yeniliklər aləmində özünün mövqeyini qoruyub saxlaya bilsin. Bunu müasir məktəb və uşaqlar tələb edir. Məktəb müəllimləri dövrümüzün möcüzəsi uşaqların mənəvi aləminin, əqli

əməyinin, fiziki hazırlığı və kamilliyin xüsusiyyətlərini bilməlidir. Müəllimin əməyi oxutmaq və öyrətməkdə maddiləşir, onun əmək alətləri isə elmi, metodiki, pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatdır. Deməli, əsl ustad müəllim olmaq, el hörmətini, şagird məhəbbətini qazanmaq, əbədi ölməzliyə qovuşmaq üçün yaxşı işləmək, qabaqcıl pedaqoji əmək adamlarının təcrübəsini öyrənmək vacibdir. Buna isə özünütəhsillə nail olmaq olar. Sementsiz möhtəşəm bina ucaltmaq mümkün olmadığı kimi, özünütəhsilsiz də yaxşı müəllim olmaq mümkün deyildir. Elm, bilik o qədər böyük həzz və zövq mənbəyidir ki, o, insana hər şeyi, hətta fiziki iztirabı, necə qocaldığını belə unutdura bilər (Konfutsi).

Müəllim əməyinin faydalı iş əmsalının artırılmasında nəzəri əsaslar üzərində ümumi didaktik və metodik məsələlərin, konkret metod və priyomların öyrənilməsi və tətbiqi şagirdlərin idrak prosesini fəallaşdırmaq işində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Özünütəhsilin ən qüdrətli vasitəsi mütaliədir, kitablarla işləməkdir. Kitab özünütəhsil işində ən qiymətli mənbədir. Nəsillərin əldə etdiyi biliklər, təcrübələr kitablarda saxlanılır. Hər yeni nəsil insanların kəşflərinə, ixtiralarına özününkünü əlavə edərək bəşər mədəniyyətini inkişaf etdirir. Məhz kitabın böyük qüvvəsini nəzərə alan görkəmli şəxsiyyətlər ona yüksək qiymət vermişlər. Kitablار zamanın dalğalarında səyahət edənlər və öz qiymətli yükünü ehtiyatla nəsildən-nəsillə aparan fikir gəmiləridir (F.Bekon). Kitab ədəbiyyata qovuşmuş beyinlərə abidədir (Y.Devenant). Kitab nəsillərin bir-birinə vəsiyyətidir (A.Gertsen). Kitab qiymətli xəzinədir (H.Zərdabi). Kitab cildlənmiş insanlardır (A.S.Makarenko). Kitab təfəkkürün yorulmaz qanadlarıdır (Ə.Nəvai). Əlifbanı yaradan şəxs düşüncələrimizin kələfinin ucunu və təbiətin açarını bizə bəxş etmişdir (A.Rivaqol). Kitab bilik mənbəyidir (M.Qorki). Kitablار durduqca keçmiş uzağa getmir (E.Litton).

Misir fironu XII Ramzes kitabxana qarşısında bu sözləri həkk etdirmişdi: «Ruhun dərmanı».

XVI əsr kitabxanası qarşısında bu sözlər yazılmışdır: «Ey bura daxil olan şəxs, qapını ehtiyatla açıb əyləşənlərə baş əyməklə salam ver. Asta addımlarla yeri. Burada əyləşənlər ədəbiyyata qovuşanlarla söhbət edirlər». Məhz bu mənada kitab nəsillər arasında vasitəçi, fikirlərin keçiricisidir. Platon, Evklid, Zərdüş, Aristotel, Home, Xaqani, Nizami, Dante, Höte H.Cavid, A.Bakıxanov, M.F.Axundov, cismən çoxdan yox olmuşlar. Lakin onların «Söhbətlər»i, «Qanunlar»ı, «Başlangıç»ı, «Avesta»sı, «İliada»sı, «İlahi komediya»sı,

«Xəmsə»si, «Divan»i, «Faust»u, «Səyavuş»u, «Şeyx-Sənan»ı, nəsihətləri əsrlərin dərin qatlarından gələrək müəlliflərini əbədiyyətə qovuşdurmuşdur. Heç də təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Demokratik Respublikasının Qarabağda erməni üsyançılarına qarşı döyüşən hərbi hissəsinə üzərində aşağıdakı sözlər yazılmış plakat göndərilmişdir.

- Xoşbəxtlik nədir?
- Xoşbəxtlik qələbədir.
- Qələbəni necə əldə etmək olar?
- Qələbəni biliklə əldə etmək olar.
- Bəs biliklər haradadır?
- Biliklər kitablardadır.

Eyni fikir xalqımızın yaratdığı incilərdə, nağıl və dastanlarda da ifadə edilmişdir. Qəhrəmanlar tilsimləri biliyin qüdrəti ilə sındırır, müəmmalı məsələ və sualları aqlın gücü ilə həll edir, qələbə qazanırlar. Kitabları səbr və təmkinlə oxumaq, mütaliə etmək lazımdır. Mütaliə etməyən müəllim inkişaf edə bilməz. Mütaliə etmədən, kitablardakı ideyaları mənimsəmədən həyatda yüksək mövqə tutmaq çox çətindir. Müəllim hər gün biliyini artırmaqla məşğul olursa, ondakı müəllimlik ölür. Deməli, müəllimin hər hansı məruzəyə, mühazirəyə, çıxışa hazırlanması mütaliə ilə, ilk mənbələrlə bağlıdır. Ona görə də mütaliə özünütəhsilin, elmi əxlaqi, mənəvi və fiziki inkişafın əsasıdır. Bəs müəllim necə mütaliə edir, kitabları necə oxuyur? Biliklər dənizindən nəyi və necə götürmək lazımdır?

Özünütəhsil işinə başlayan müəllim heç də quru səhrada ağac əkmir. O, əksinə, hazır olan münbit torpaqda işə başlayır. Bu o deməkdir ki, müəllim özünütəhsil işində əlifbadan başlamır. Müəllim mənəvi əqidəsi, dünyagörüşü formalaşmış bir şəxsiyyətdir. O, müxtəlif elm sahələrinə, ixtisasına dair bilikləri mənimsəmiş, ümumbəşəri və islam dəyərlərinə yiyələnmişdir. Müəllim tədris etdiyi fənnin, onun əsasını təşkil edən elmin, pedaqogika, psixologiya elmlərinin nailiyyətlərini izləməli, öyrənməlidir. Məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda dərslərini, təcrübəsini öyrəndiyimiz fənn müəllimlərinin qeyd dəftərləri olduğunu müəyyən etdik. Onlar həmin dəftərlərdə oxuduqları zəruri məqalə və kitabların adlarını qeyd edir, müəyyən fikirləri seçir, hikmətli sözləri yazırlar. Qabaqcıl və işgüzar müəllimlər onu da qeyd edirlər ki, biblioqrafiyasız kitablar ümmanında üzmək olmaz. Biblioqrafiyanı kitab dənizində üzən gəminin kompası, sahili nişan verən mayakı adlandırırlar. Buna görə də yaxşı müəllimlər özlərinə

biblioqrafiya düzəldir, müxtəlif mövzulara dair qovluqlar ayırırlar. Onlar biblioqrafiyanı həm mövzu üzrə, həm də müəllif göstəriciləri üzrə düzəldirlər. Kitabxanalara getdikdə isə biblioqrafiyadan istifadə edir, axtarıqları materialları asanlıqla əldə edə bilirlər.

Müəllimin öz fənni üzrə özünütəhsilinin zəruri istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. Yeni proqram və dərsliklərin öyrənilməsi, onların xüsusiyyətləri və tələblərinin aydınlaşdırılması;

2. Yeni əlavə materiallarının öyrənilməsi;

3. Müəyyən məsələlərin müstəqil öyrənilməsi, laboratoriya və praktik işlərin, təcrübə və çalışmaları təşkili;

4. Təlimin texniki vasitələrini mənimsəmək.

Metodika ilə əlaqədar differensial təlimə, şagirdlərin fikri fəallıqlarına, müstəqilliyin, praktik bacarıqların inkişaf etdirilməsinə, dərslə dərsdənkənar tədbirlər arasında əlaqənin yaradılmasına diqqət yetirilməlidir.

26.4. Gənc müəllimlərə köməyin təşkili

Məktəbə gənc müəllimlər gəlir. Onların yaşlı və təcrübəli müəllimlərin köməyinə ehtiyacı vardır. Çünki ali məktəbdə onlar pedaqoji praktika dövründə müəyyən bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmiş olsalar da, hələ uşaqlarla necə işləməyin sirlərinə bələd deyillər. Ona görə də gənc müəllimlər müəyyən çətinliklərlə rastlaşırlar. Gənc müəllimin ixtisası üzrə konkret mövzuya dair məlumatı məhdud olur. O, Nizami yaradıcılığını, yaxud Nyuton qanunlarını bilir, lakin gənc müəllim bildiklərindən konkret olaraq, necə istifadə etməyi bacarmır. Gənc müəllim materialı seçməkdə və dərslə hazırlaşmaqda ciddi çətinliklərlə üzləşir. Bir qayda olaraq gənc müəllim metodikanı sinifdəki 30-35 uşaq ilə necə təşkil edəcəyini bilmir. Gənc müəllim üçün dərslərin ən yaxşı rahatlıq yaradan mərhələsi materialın şərhidir. O, söylə materialı şagirdlərə nağıl edir. Sinifdə sakitlikdir və onu həvəslə dinləyirlər. Lakin dərslə yalnız qeyri-fəal qavrama prosesi deyildir. Dərslə bilik, bacarıq və vərdislərin formalaşdırılmasıdır. Məhz, gənc müəllim burada çətinliklə qarşılaşır. O, idarəetməni itirir, sükamı əldə saxlaya bilmir, sinifdə səs-küy yaranır və dərslə pozulur. Təlim metodlarını yaxşı bilmədiyindən gənc müəllim daha maraqlı faktları şərh etməyə tələsir, bununla da sinfi sakitləşdirməyə çalışır. Gənc müəllim hər bir şagirdə differensial yanaşmaqda çətinlik çəkir. O, hələ öz şagirdlərinin

xarakter əlamətlərini, diaqnoz qoymağı, kimin nəyə qadir olduğunu, onların psixi proseslərinin (qavrayış, təfəkkür, diqqət və s.) inkişaf xüsusiyyətlərini bilmir. Ona görə də o, zəif uşaqdan dərs soruşmağa qorxur. Nəticədə gənc müəllim biliklərini necə formalaşdırmağı tənzimləyə bilmir.

Tərbiyə işlərinin təşkilində də gənc müəllim müəyyən çətinliklərlə rastlaşır. Gənc müəllimlər uşaqların asudə vaxtını pis təşkil etmirlər. Onlar uşaqlarla oynayır, söhbət edir, disputlar, növbətçilik təşkil edir, əməkdə iştirak edirlər.

Gənc müəllimə mühazirə oxumaq, nəzəri məlumatlar verməyə ehtiyac yoxdur. Onlar bu məsələləri bilirlər. Onlara praktiki kömək etmək lazımdır. Praktiki köməyə isə konkret dərsə, tədbirə necə hazırlaşmaq, sənədlərin hazırlanmasına cəlb etmək, şagirdlərlə necə danışmaq, onlara necə fərdi yanaşmaq və s. daxil etmək olar. Gənc müəllimlərlə söhbətə məktəbin ənənələrindən, tədris-tərbiyəetmə prosesinin xüsusiyyətlərindən başlamaq lazımdır. Məsələn, bizim məktəbdə heç kim şagirdə qışqırmır, müəllim qışqırması cavab reaksiyası yaradır, dərsdə öyüd-nəsihət edilmir. Məktəbdə humanist münasibətlər hakimdir. Həmişə bir-biri ilə mehriban danışır. Qışqırmaq, səsküyləmək, müəllimi hörmətdən salar. Valideynlərlə nəzakətlə söhbət edilir, onlara düzgün məsləhət verilir.

Tədris işləri üzrə direktor müavini gənc müəllimə dərslərin planını necə tərtib etməyi, jurnalı necə yazmağı, zəruri sənədləri necə hazırlamağı başa salır. Ən çox diqqət dərsə hazırlaşmağa yönəldir.

Gənc müəllim nədən başlamalıdır? Dərsə ciddi hazırlaşmaqdan. Dərsə elə hazırlaşmaq lazımdır ki, dərsdə şagirdlərə boş vaxt qalmasın. Başqa sözlə, şagirdin başı düşünməli, əli işləməlidir. Dərs heç də gənc müəllimin dərsdən əvvəl nə oxuduğu demək deyildir. Dərs müəllimin ümumi və pedaqoji mədəniyyətinin güzgüsü, onun intellektual zənginliyinin ölçüsü, görüş dairəsinin, bilik səviyyəsinin göstəricisidir. Gənc müəllimi inandırmaq lazımdır ki, dərslərinin müvəffəqiyyətlə keçməsinin birinci şərti materialın dəqiq, aydın, elmi əsaslarla inandırıcı şəkildə izahıdır. Mövzuya aid material müəyyən hissələrə bölünür, bunların hər biri xüsusi qeyd edilir (plan, tezis, təkrar, nümayiş-demonstrasiya) və şagirdlər addım-addım həmin hissələri dərk edir, nümunələrlə təsdiq olunur, möhkəmləndirilir. Onlar tədrisən asandan çətinə doğru irəliləyir.

Gənc müəllimə köməyin ikinci mərhələsini tədris-təlim prosesində konkret-fərdi kömək təşkil edir. Gənc müəllim mürəkkəb bir mövzunu

tədris etməlidir. Məktəb rəhbərləri, təcrübəli müəllimlər bu işdə ona kömək göstərirlər. Onların köməyi ilə gənc müəllim tematik plan tərtib edir, tapşırıqları, məsələləri, nümunələri seçir, dərəcə məsuliyyət hissi ilə hazırlaşır. Belə bir kömək gənc müəllimə tərbiyəvi tədbirlərin təşkilində də edilir. Yəni tədbirin planı hazırlanır, təşkili yolları izah edilir. Təcrübəli sinif rəhbərləri gənc müəllimin təşkil etdiyi tədbirlərdə iştirak edərək ona faydalı məsləhətlər verirlər.

Gənc müəllimə köməyin ən təsirli və səmərəli forması açıq və nümunəvi dərsin təşkilidir. Təcrübəsiz müəllim həmkarlarının dərslərində olmaq, onlardan öyrənmək istəyir. Gənc müəllimlərə kömək edərək məktəb rəhbərləri, təcrübəli müəllimlər pedaqoji etika və pedaqoji texnikanın inkişafına xüsusi diqqət yetirirlər. Uşaqlarla işləyərkən təcrübəsi olmayan gənc müəllimlər çox asanlıqla özlərindən çıxır, inciir, uşaqlara qışqırırlar. «Axırıncı dəfə sənə deyirəm», «Sınıfdən rədd ol bayıra!», «Valideynsiz növbəti dərəcə gəlmə» və s. sözlər də işlədirlər. Şagirdlər isə belə danışığı sevmirlər və müəllimi daha da əsəbiləşdirməyə çalışırlar. Nəticədə emosional maneə yaranır. Uşaqlarla işləməyin yollarını bilməyən gənc müəllim üçün uşaqların fikirləri, hissləri və arzuları həmişə bağlı qalır. Şübhəsiz ki, belə hallarda gənc müəllim əsəbiləşməməli, uşaqlarla normal ünsiyyət yaratmağa çalışmalı və səbirli olmalıdır.

Gənc müəllimin nailiyyəti onun səsinə, jestləri və mimikəsindən, geyimindən çox asılıdır. Müəllim ilk dəqiqədən sınıfdə necə durmağı, necə oturmağı, səs tonunu necə qaldırmağı, stuldan necə qalxmağı, necə gülməyi, necə baxmağı bacarmalıdır.

İnstitutlarda, universitetlərdə alınmış biliklər pedaqoji ustalığın formalaşdığını müəyyən edə bilməz. Yalnız özünütəhsil və yaradıcı axtarışlar sayəsində müəllim öz ustalığını artırma bilər. Belə bir məsuliyyətli mərhələdə gənc müəllimə məktəb rəhbərləri, təcrübəli müəllimlər kömək etməlidirlər. Gənc müəllimin necə müəllim olması qismən onların necə kömək etmələrindən asılı olacaqdır.

26.5. Qabaqcıl pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi sahəsində məktəb rəhbərlərinin işi

Müəllimlərin ixtisasının artırılması sistemində yenilikçi müəllimlər mühüm rol oynayır. Onların ustalıqı, «sirləri» müəllimə pedaqogikanın bir sənət kimi necə hərəkətə gətirdiyini nümayiş etdirir. Kimi yenilikçi-novator adlandırmaq olar? Kim yaxşı işləyirsə, onumu? Yaxud kim isə yeni bir pedaqoji fikir ortalığa atır? Novatorluq və qabaqcıl təcrübə eyni şey deyildir. Qabaqcıl təcrübə daha geniş anlayışdır. Yenilikçilik-novatorluq qabaqcıl təcrübənin tərkib hissəsidir, onun əsasıdır, başlıca xüsusiyyətidir. Heç də hər cür uğurlu forma qabaqcıl təcrübə sayıla bilməz. Eləcə də hər hansı bir yeni forma novatorluq hesab edilə bilməz. Qabaqcıl təcrübə odur ki, başqa müəllimlər də ondan istifadə edir, nəyi isə onlara verir. Yenilikçi olmaq fərdi yaradıcılıqdır ki, həmin müəllimin işində gözəl nəticələr verir. Başqa müəllimlər onun kimi işləyə bilmirlər.

Görkəmli pedaqoq V.A.Suxomlinski deyirdi ki, təcrübə gül bağına bənzəyir. Biz gül kollarını öz sahəmizdə əkmək istəyirik. Bunu necə etmək? Hər şeydən əvvəl, gül kollarını əkəcəyimiz sahənin torpağını diqqətlə öyrənməli, torpaqda nə çatmırsa əlavə etməliyik. Deməli, torpağı əkinə hazırlamaq, sonra isə onu əkmək lazımdır. Lakin necə? Bitkilərin köklərinə, əmici tellərinə toxunmadan torpaqla birlikdə əkmək zəruridir. Təəssüf ki, çox vaxt belə olmur. Məktəb direktoru eşidir ki, hansı bir bağdasa gözəl güllər var. Müəllimlərin bir neçəsinə deyir ki, gedin baxın, öz sahəmizdə əkmək üçün güllər gətirin. Müəllimlər gəlirlər, gözəl güllərin ətrindən xoşlanırlar, kolların dibini qazır, cavan kökləri qoparırlar, bəzi qönçəli-çiçəkli budaqları baltalayır, gövdələri aparır, əkirlər. Çiçəklər solur, yarpaqlar quruyur. Direktor təəccüb edir, müəllimlər həyəcanlanırlar. Nə üçün belə oldu? Nə üçün güllər soldu? Budaqlar qurudu? Axı, biz hər şeyi öz qaydası ilə qabaqcıl təcrübəni yaradanlar kimi edirik. Lakin təcrübə alınmır. Deməli, bu təcrübədə heç bir qiymətli cəhət yoxdur, nəhaq yerə onu bu qədər tərifləyirlər, öz bildiyimiz qayda ilə getsək daha yaxşıdır.

Qabaqcıl təcrübə o vaxt yenilik-novatorluq olur ki, müəllim hər hansı yeni bir ideya irəli sürür. Bu ideya ona qədər deyilməmişdi. Məsələn, M.Quliyevin, Z.Şöyübovun, M.Salamovun, Suxomlinskinin və başqalarının ideyalarını qeyd etmək olar. Heç kim kollektivi A.S.Makarenko kimi təşkil edə bilmir. Heç kim təfəkkür dərslərini V.A.Suxomlinski kimi təşkil edə bilmir. Heç kim kimyanı M.Quliyev,

M.Salamov kimi keçə bilmir və s. Pedaqoji nailiyyət axtarış, yaradıcılıq olmadan mümkün deyil.

Qabaqcıl təcrübəni öyrənib ümumiləşdirməyin mühüm vasitələrindən biri açıq dərslərdir. Müəllimlərin dərslərini dinləmək və təhlil etmək pedaqoji laboratoriya olan məktəbin bütün müəllim kollektivini səfərbərliyə almağa, onun vahid məqsəd uğrunda birləşməsini təmin etməyə xidmət edir.

Müəllimlərin attestasiyasından məqsəd səmərəli differensial sistem yaratmaq, təhsil işçilərinin əmək haqqını dərəcələr üzrə artırmaqdır. Bu zaman müəllimlərin peşəkarlığı, ustalığı, müntəzəm olaraq öz ixtisaslarını artırmağı nəzərə alınır. Attestasiyadan keçən müəllimə baş müəllim, metodist müəllim, birinci və ikinci kateqoriyalı müəllim adı verilir.

Məktəbdə dərs ilinin yekunlaşdırılması mühüm yer tutur. Dərs ilinə yekun vurmaq, il ərzində aparılan qeydləri nəzərdən keçirmək, təhlil-tərkib etmək, qarşı-qarşıya qoyub müqayisə etmək, ümumiləşdirmə aparıb nəticələr çıxarmaq deməkdir.

Dərs ili elə bir pilləkandır ki, onunla yalnız şagirdlər deyil, müəllimlər də yüksəklərə qalxırlar. Dərs ilində hər bir müəllimin mənəvi zənginliyi öyrənilir, onların həmin pilləkanla necə ucaldığı təhlil edilib nəticələr çıxarılır. Bu isə o deməkdir ki, hər bir məktəbin özünün şıması olmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYATLAR

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı - 1999.
2. Əliyev H. «Təhsil millətin gələcəyidir». Bakı - 2002.
3. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Konsepsiyası. Bakı - 2000.
4. Azəroğlu B. «Saib Təbrizi», «Yazıçı» - Bakı - 1980.
5. Azəroğlu B. «Seçilmiş əsərləri», Bakı - 2004.
6. «Allahın adı ilə», L.İ. Medvedko, A.B. Germanoviç. Bakı - 1991.
7. Axundov M.F. «Bədii və fəlsəfi əsərləri». Bakı - 1961.
8. Abbasov V. «Müdrək kəlamlar». Bakı - 2003.
9. Aslanov A. «Estetika aləmində». Bakı - 1987.
10. Ağayev İ. «Uşaqlarda mədəni adət və vərdislər tərbiyəsi». Azər nəşr - 1961.
11. Ağayev Ə. «Azərbaycan ictimai pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşdırılması problemləri». Bakı - 2005.
12. Ağayev Ə. «Pedaqoji fikrimiz: dünənimiz, bu günümüz». Bakı - 2000.
13. «Ailədə uşaqların əxlaq tərbiyəsi». S. Axundov, A. Həsənov. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı - 1991.
14. «ABŞ təhsil sistemi idarəetmə kontekstində» M. Mərdanov. R. Ağamalıyev, İ. Mustafayev. Bakı - 2001.
15. Bəşirov B. «Ali məktəb didaktikası». Bakı - 1992.
16. Budaqov B. «Azərbaycan təbiəti». Bakı - 1988.
17. Bakıxanov A. «Seçilmiş əsərləri». Bakı - 1984.
18. Bakıxanov A. «Nəsihətnamə». Bakı - 1982.
19. Bammət H. «Qərb mədəniyyətinin inkişafında müsəlmanların rolu». Bakı - 1994.
20. Bakıxanov A. «Bədii əsərləri». Bakı - 1973.
21. Bayramov Ə. «Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri». Bakı - 1967.
22. Çingiz Qacar. «Azərbaycanın görkəmli şəxsləri». (Qədim və orta əsrlər) Bakı - 1997.
23. Baharlı M., Quliyev A. «Dünya təhsil sistemi». Bakı - 2002.
24. «Kitabi Dədə Qorqud». Bakı - 2004.
25. «Əxlaqnamə» Mirzə Əhməd Mirzə Xudaverdi oğlu. Bakı - 1975.
26. «Əxlaqi Nasir». Xacə Nəsrəddin Tusi. Bakı - 1989.
27. Əhmədov H. «Azərbaycan məktəbi və pedaqoji fikir tarixi». Bakı - 2001.

28. «Ələsgər ocağı». Bakı – 1991.
29. Əhmədov H. «Nəsrəddin Tusi». Bakı – 1992.
30. Əhmədov H. «XIX əsr Azərbaycan məktəbi». Bakı – 1985.
31. Əhmədov B., Hacıyev A. «Pedaqogikanın qanunları və prinsipləri». Bakı – 1993.
32. Əhmədov B. «Milli pedaqogikanın obyektı və predmeti», «Azərbaycan məktəbi» jurnalı № 6, 1989.
33. Əjdər Fərzəli Qorqud. «Dədə Qorqud sözü». Bakı - 1999.
34. Fazili Abdulla. «Atropatena (e. ə. IV-VII əsr) Elm. Bakı - 1992.
35. Hacıbəyov Ü. «Əsərləri» II cild, Bakı – 1995.
36. Həsənov A. «Məktəbəqədər pedaqogika». «Nasir» nəşriyyatı. Bakı - 2000.
37. Həsənov A. «Azərbaycan uşaq ədəbiyyatındakı mənəvi dəyərlərdən kiçikyaşlı məktəblilərin əxlaq tərbiyəsində istifadə». Bakı – 1997.
38. Həsənov A. «Kiçikyaşlı məktəblilərin mənəvi tərbiyəsi». Bakı – 1987.
39. Həsənov A. «Pedaqogika dünyəvi elmdir». «Azərbaycan məktəbi», jurnalı № 4, 2004, səh. 66-74.
40. Həsənov A. «Tərbiyə vahid pedaqoji prosesin əsas tərkib hissəsidir», «Azərbaycan məktəbi» jurnalı № 4, 2005, səh.104.
41. Həsənov A. «Kiçikyaşlı məktəblilərin əxlaq tərbiyəsində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatındakı mənəvi dəyərlərdən istifadə pedaqoji qanunauyğunluqdur. Bakı – 1996.
42. Həsənov A. «Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əqli tərbiyəsi» (tədris metodik vəsait). Bakı – 1993.
43. Həsənov A. «Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əmək tərbiyəsi», (tədris metodik vəsait). Bakı – 1993.
44. Həsənov A. «Məktəbəqədər yaşlı uşaqların fiziki tərbiyəsi», (tədris metodik vəsait). Bakı - 1994.
45. Həzrət Əmir əl – möminin Əli İbn Əbu Təlib (ə) «Nəhc-ül-Bəlağ». Tehran – 1995.
46. Həşimov Ə. «Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri». Bakı – 1970.
47. Həşimov Ə., Sadıqov F. «Azərbaycan xalq pedaqogikası». Bakı – 2000.
48. «Gəlimli- gedimli, dünya...». Bakı - 1979.
49. X.Fikrət. «Tərbiyə və təhsil tarixi». Bakı - 1924.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3

I BÖLMƏ PEDAQOGİKANIN ÜMUMİ ƏSASLARI

I Fəsil. 1.1. Pedaqogika elminin yaranması və inkişafı	7
1.2. Pedaqogika elminin obyektı, predmeti və əsas kateqoriyaları	11
1.3. Pedaqogika elminin mənbələri.....	28
1.4. Pedaqogika elminin sistemi	29
1.5. Pedaqogika elminin başqa elmlərlə əlaqəsi	33
1.6. Pedaqogikanın vəzifəsi	36

II Fəsil. Metodologika və pedaqoji tədqiqatların metodları ...	38
2.1. Pedaqogika elmində metodologiya anlayışı.....	38
2.2. Pedaqogika sahəsində elmi-tədqiqat işləri və onların metodoloji səciyyəsi	40
2.3. Pedaqogikanın tədqiqat metodları	43

III Fəsil. İnkişaf, şəxsiyyətin tərbiyəsi və sosiallaşması....	50
3.1. Şəxsiyyətin inkişaf prosesi və şərtləri	50
3.2. Şəxsiyyətin inkişafında irsiyyətin rolu	53
3.3. İnsanın inkişafı və formalaşmasında mühitin rolu ...	58
3.4. Şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyəçinin rolu....	51
3.5. Şəxsiyyətin sosiallaşması.....	68

IV Fəsil. Şəxsiyyətin inkişafının yaş və fərdi xüsusiyyətləri ...	72
4.1. Yaş dövrləri	72
4.2. Akselerasiya nədir	74
4.3. Müxtəlif yaş dövrlərində olan uşaqların xüsusiyyətləri....	76
4.3.1. Məktəbəqədər yaş dövrünün xüsusiyyətləri.....	76
4.3.2. Kiçikyaşlı məktəblilərin yaş xüsusiyyətləri.....	81

4.3.3. Yeniyetməlik yaşının xüsusiyyətləri	86
4.3.4. İlk gənclik yaş dövrünün xüsusiyyətləri	90
4.3.5. Şagirdləri öyrənmək və xasiyyətnamə yazmaq	94

II BÖLMƏ

ƏSAS PEDAQOJİ ANLAYIŞLARIN MAHİYYƏTİ

V Fəsil. Didaktika öyrənmək nəzəriyyəsidir	97

5.1. Didaktika haqqında anlayış	97
5.2. Didaktikanın obyektı və predmeti	99
5.3. Didaktikanın anlayışlar sistemi və vəzifələri	103
5.4. Əsas didaktik konsepsiyalar	105
5.5. Müasir didaktik sistemin formalaşması	109

VI Fəsil. Təlim prosesi	112

6.1. Təlim prosesinin mahiyyəti	112
6.2. Təlimin vəzifələri	118
6.3. Təlim prosesinə müxtəlif yanaşmalar	129

VII Fəsil. Təlimin (Təhsilin) məzmunu	136

7.1. Təlimin (Təhsilin) məzmunu anlayışı	136
7.2. Təlimin məzmununu müəyyən edən normativ sənədlər ..	148
7.2.1. Tədris planları	148
7.2.2. Tədris proqramları	151
7.2.3. Dərsliklər və dərs vəsaitləri	152

VIII Fəsil. Təlimin qanunauyğunluqları və prinsipləri ...	154

8.1. Təlimin qanunauyğunluqları	154
8.2. Təlimin prinsipləri	157
8.2.1. Təlim prinsipləri haqqında anlayış	157
8.2.2. Təlimdə məqsədyönlülük prinsipi	161
8.2.3. Təlimin həyatla əlaqələndirilməsi prinsipi	161
8.2.4. Şüurluluq və fəallıq prinsipi	163
8.2.5. Təlimdə əyanilik prinsipi	164
8.2.6. Təlimdə biliyin möhkəmləndirilməsi prinsipi	166

8.2.7. Təlimdə yaşayış prinsipi.....	168
8.2.8. Təlimdə fərdi yanaşma prinsipi.....	169
8.2.9. Nikbinlik prinsipi	171
8.2.10. Hörmət və tələbkərlilik prinsipi	173
8.2.11. Tələblərdə vahidlik prinsipi	174
8.2.12. Təlimdə sistemlilik və ardıcılıq prinsipi.....	175
8.2.13. Fənlərarası əlaqə prinsipi	176
8.2.14. Təlimin demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi.....	178
8.2.15. Təlimdə kollektivin tərbiyəedici təsirindən səmərəli istifadə prinsipi	181
8.2.16. Təlim prinsiplərinin qarşılıqlı əlaqəsi	182

IX Fəsil Təlimin metodları	184
9.1. Təlim metodları anlayışı	184
9.2. Təlim metodlarının tarixinə və təsnifatına dair.....	186
9.3. Təlim metodlarının səciyyəsi.....	191
9.3.1. Müəllimin şifahi şərhə	191
9.3.2. Müsahibə metodu	193
9.3.3. Kitab üzərində iş	194
9.3.4. İllüstrasiya və demonstrasiya.....	199
9.3.5. Laboratoriya işi	200
9.3.6. Tədqiqatçılıq metodu.....	201
9.3.7. Praktiki işlər və çalışmaları metodu	204

X Fəsil. Təlimin vasitələri	208
10.1. Təlim vasitələri anlayışı.....	208
10.2. Ünsiyyət vasitələri.....	210
10.3. Tədris fəaliyyəti vasitələri	213
10.4. Fənn kabinetlərinin təchiz edilməsi.....	215
10.5. Təlimin texniki vasitələri (TTV).....	217

XI Fəsil. Təlimin təşkili formaları.....	219
11.1. Təlimin təşkili formaları haqqında anlayış	219

11.2. Təlimin təşkili formalarının tarixinə dair	220
11.3. Dərs müasir məktəbdə təlimin təşkilinin əsas formasıdır	223
11.4. Dərsin tipləri və quruluşu	228
11.5. Dərsin didaktik əsasları	232
11.6. Təlimin təşkilinin digər formaları	234
11.7. Müəllimin dərsə hazırlaşması.....	236
11.8. Təlim fəaliyyətinə nəzarət (monitorinq) və qiymətləndirmə	237
11.9. Təlimin səmərəliliyini təmin edən şərtlər	243
11.10. Təlim texnologiyaları	246

XII Fəsil. Tərbiyəetmə nəzəriyyəsi.....274

12.1. Tərbiyəetmənin mahiyyəti və xüsusiyyətləri	274
12.2. Tərbiyəetmə prosesinin qanunauyğunluqları.....	289
12.3. Tərbiyəetmə prosesində şəxsiyyətin formalaşması	293
12.4. Tərbiyəetmə prosesinin qiymətləndirilməsi meyarı	295
12.5. Tərbiyəetmədə məqsəd anlayışlarının təsnifatı	297
12.6. Tərbiyəetmədə şüurun formalaşması məqsədi	299
12.7. Şagirdləri fəaliyyətə təhrik edən davranış təcrübəsinin formalaşdırılması məqsədi	303
12.8. Tərbiyəetmədə rəğbətləndirmə və cəzalandırma məqsədi	307

XIII Fəsil. Əqli tərbiyəetmə dünyagörüşünün formalaşdırılması

13.1. Əqli tərbiyəetmənin mahiyyəti.....	310
13.2. Əqli tərbiyəetmənin yolları və vasitələri	315
13.3. Dünyagörüşünün mahiyyəti və məzmunu	316
13.4. Dünyagörüşünün formalaşdırılması yolları.....	318

XIV Fəsil. Uşaq kollektivinin təşkili və tərbiyə olunması.. 322

14.1. Pedaqogikada kollektiv problemi	322
14.2. Uşaq kollektivinin tipləri və inkişaf mərhələləri	326

Xəlilov V. «Ümumtəhsil məktəblərində estetik tərbiyənin inkişaf yolları». Bakı – 1991.

«Xəllə və Dimnə». Bakı – 1982.

Fəzmov N. «Tərbiyənin elmi pedaqoji əsasları». Bakı – 1983.

Fəzmov N. «Ali məktəb pedaqogikası». Bakı – 1999.

Fəzmov N. «Məktəb pedaqogikası». Bakı – 2002.

Kəmov Q. «Şəriət və onun sosial mahiyyəti». Bakı – 1987.

Konenski Y.A. «Seçilmiş pedaqoji əsərləri». Bakı – 1964.

Klubi Dədə Qorqud». Bakı – 1988.

Krtetski. «Psixologiya». Moskva – 1986 (rus dilində).

Kərimi-Kərim», «Qismət» nəşriyyatı. Bakı – 1997.

«abusnamə». Bakı – 1989.

Kuliyev S.M. «Məktəblilərin mənəvi siması». Bakı – 1982.

Kədirov Ə. «Mədəni davranış və onun tərbiyəsi». Bakı – 1971.

Kuliyev S. «Ailə pedaqogikasının ümumi problemləri». Bakı – 2005.

Z.Qaralov. «Tərbiyə». 1, 2, 3 kitab. Bakı – 2003.

M.Füzuli. «Seçilmiş əsərləri». Bakı – 1988.

M.Füzuli. «Əsərləri». II c. Bakı – 1949.

M.Füzuli. «Əsərləri». IV c. Bakı – 1961.

68. Makarenko A.S. «Seçilmiş pedaqoji əsərləri». Bakı – 1950.

69. Makarenko A.S. «Seçilmiş pedaqoji əsərləri» I cild. Bakı – 1983.

70. «Məktəb pedaqogikası», Q.İ.Şukininin pedaktəsi ilə. Bakı – 1982.

71. Mehdişadə M. «Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə işinin təkmilləşdirilməsi yolları». Bakı – 1983.

72. Mərdanov M. «Azərbaycan təhsili islahat yollarında: uğurlar, problemlər, vəzifələr...». Bakı – 2001.

73. Məmmədov Z. «Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri», Bakı – 1986.

74. Məmmədov Z. «Azərbaycan fəlsəfə tarixi». Bakı – 1994.

75. Məmməd Aslan. «Allahın Rəsulu». Bakı – 2001.

76. Məmmədov X., Həsənov A. «Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı» (XIX-XX əsrlər). (I və II cild)

77. Nəməzov Q. «Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı». Bakı – 1984.

78. N. Gəncəvi. «Sirlər xəzinəsi». Bakı – 2004.

79. N. Gəncəvi. «Xosrov və Şirin». Bakı – 2004.

80. N. Gəncəvi. «Leyli və Məcnun». Bakı – 2004.

81. N. Gəncəvi. «İsgəndərnamə», «Şərəfnamə». Bakı – 2004.

82. N. Gəncəvi. «Yeddi gözəl». Bakı – 2004.

83. N. Gəncəvi. «İsgəndərnamə», «İqbalnamə». Bakı – 2004.

84. Nağıyev R. «Üzeyir Hacıbəyovun estetik görüşləri». Bakı - 1987.
85. «Oğuznamə». Bakı - 1987.
86. «Pedaqogika». M.Muradxanovun rəhbərliyi ilə. Bakı - 1987.
87. «Pedaqogika tarixi». Ə.Seyidov. Bakı - 1968.
88. Pedaqogikadan mühazirə konspektləri. B.Əhmədov, A. yev. Bakı - 1993.
89. «Pedaqogika». K.Babanskinin redaktəsi ilə. Moskva - 1987.
90. «Pedaqogika». N.Kazımov, Ə.Haşımov. Bakı - 1996.
91. «Pedaqogika». Y.Talıbov, Ə.Ağayev, İ.İsayev, A.Emir Bakı - 1993.
92. «Pedaqogika». Ə.Paşayev, F.Rüstəmov. Bakı - 2002.
93. «Pedaqogikanın əsasları». M.İsmixanov. Bakı - 2002.
94. «Pedaqogika». İ.F.Xarlamov. Moskva - 2000 (rus dilində).
95. «Pedaqogika». İ.P.Podlasıy. Moskva - 2002 (rus dilində).
96. «Pedaqogika». V.A.Slastyenin, İ.F.İsayev, A.İ. E.N.Şıyanov. Moskva - 2002. (rus dilində).
97. «Pedaqogika». V.A.Slastyenin, İ.F.İsayev, E.N. Moskva - 2002, (rus dilində), Slastyenin redaktəsi.
98. «Pedaqoji psixologiya». M.Ə.Həmzəyev. Bakı - 1991.
99. «Psixologiya». Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə. Bakı - 1989.
100. Pestalotsi Z.H. «Seçilmiş pedaqoji əsərləri». Bakı - 1970.
101. Paşazadə A. «Qafqazda islam». Bakı - 1991.
102. Rüstəmov F. «Yeni dövrün pedaqogika tarixi». Bakı - 2004.
103. Seyidov F.Ə. «Azərbaycan pedaqoji fikir tarixindən səhifələr». Bakı - 2002.
104. Sədi Şirazi. «Gülüstan». Azərnəşr, Bakı - 1987.
105. Seyidov F. «Türk xalqlarının tərbiyə və məktəb tarixinə dair» Bakı - 1997.
106. S.Vurğun. «Əsərləri» VII c. Bakı - 1985.
107. S.Vurğun. «Əsərləri» IV c. Bakı - 1972.
108. S.Vurğun. «Seçilmiş əsərləri». I c. Bakı - 1986.
109. Seyidov F. «Uşaq ədəbiyyatında tərbiyə məsələləri» (XIX-XX əsrlər). VIII kitab. Bakı - 2006.
110. Şührəverdi Siyabəddin Yəhya. «İşıq heykəlləri». Elm. Bakı - 1989.
111. «Şərqdə pedaqogika tarixi». Bakı - 2002.
112. «Təhsil sistemində monitoring və qiymətləndirmə». M.Mərdanov, R.Ağamaliyev, A.Mehrəbov, T.Qardaşov, Bakı - 2003.
113. «Təlim prosesi: ənənə və müasirlik». Bakı - 2006.

114. Talibov Y., Məmmədova S. «Nizami Gəncəvinin pedaqoji və psixoloji görüşləri». Bakı – 1991.
115. Talibov Y. «Y.A.Komenskinin pedaqoji sistemi». Bakı – 1992.
116. Talibov Y. «J.J.Russonun pedaqoji görüşləri». Bakı – 1988.
117. Talibov Y. «Ümumtəhsil məktəblərində N.Tusi irsindən istifadə yolları» Bakı – 1993.
118. Talibov Y., Quliyev S., İmanov A., Quliyev Q. «Azərbaycan mütəfəkkirləri və maarifçilərinin əsərlərində ailə tərbiyəsi». Bakı - 2002.
119. «Ümumi psixologiya». A.V.Petrovskinin redaktorluğu ilə. Bakı – 1992.
120. Uşinski İ.D. «Seçilmiş pedaqoji əsərləri». Bakı – 1953.
121. Yusifov T. «Qədim Şərq tarixi». Bakı – 1993.
122. B.Vahabadə. «Seçilmiş əsərləri». Bakı – 2004.
123. Zərdabi H. «Seçilmiş əsərləri». Bakı – 1960.
124. «Анталогия педагогической мысли Азербайджана». Москва-«Педагогика» – 1989.
125. Белинский В.Г. «Избранные педагогические сочинения» – 1948.
126. Березови Щ.А. «Проблемы педагогического общения». Минск 1989.
127. «Дидактика средней школьников». Москва – 1982.
M.N.Stkinanın redaktəsi ilə
128. Добрович А.Б. «Воспитателю о психологические общения». Москва – 1989.
129. Харламов И.Ф. «Как активизировать учение школьников». Минск 1975.
130. Ильяев Н. Искусство общения. Москва – 1988.
131. Кан-Иванов В.А. «Учителю о педагогическом общении». Моск- 1987
132. Мудров А.В. «Общение как фактор воспитания школьников» Москва – 1984.
133. Окопный В. «Введение в общую дидактику». Москва – 1990.
134. Педагогика и психология. Л.А.Григоревич, Т.Д.Мартинковская Москва – 2001.
135. «Педагогический словарь в двух томах». Москва – 1960.
136. «Педагогическое общение». В.А.Леотиев. Москва – 1979.
137. Смирнов Ф.И. «Общая педагогика». Москва – 2002.

138. Смирнов Ф.И. «Педагогика и психология высшего образования». Москва – 2001.
139. Янков Л.В. «Дидактика и жизнь». Москва – 1968
140. «Возрастная и педагогическая психология». Москва – 1973
А. V. Petrovskinin redaktəsi ilə.

14.3. İctimai rəy. Ənənələr kollektivi möhkəmləndirməyin mühüm vasitəsidir	332
XV Fəsil. Əxlaqın tərbiyə olunması	334
15.1. Əxlaqın mənşəyi və mahiyyəti	334
15.2. Əxlaqın tərbiyəedilməsinin vəzifələri və komponentləri	342
15.2.1. Vətənsəvərliyin tərbiyəsi	343
15.2.2. Milli iftixar hissin tərbiyəsi	346
15.2.3. Humanizmin tərbiyəsi	348
15.2.4. Böyüklərə, ata və analara hörmət tərbiyəsi	351
15.2.5. Vətəndaşlıq tərbiyəsi	353
15.2.6. İradi keyfiyyətlərin tərbiyəsi	354
15.2.7. Şərəf və ləyaqətin tərbiyə edilməsi	358
15.2.8. Şüurlu intizamın tərbiyə edilməsi	361
XVI Fəsil. Əmək fəaliyyətinin tərbiyə edilməsi	364
16.1. Əmək tərbiyəsinin mahiyyəti və vəzifələri	364
16.2. Əmək fəaliyyəti tərbiyəsinin sistemi	366
16.3. Əməksevərlik şəxsiyyətin zəruri keyfiyyətidir	368
16.4. Məktəblilərin peşə oriyentamiası	369
XVII Fəsil. Fiziki tərbiyə	373
17.1. Fiziki tərbiyənin mahiyyəti və vəzifələri	373
17.2. Fiziki tərbiyəetmənin vasitələri	375
17.3. Fiziki tərbiyəetmənin təşkili formaları	378
XVIII Fəsil. Ekoloji dünyagörüşünün tərbiyə olunması	383
18.1. Ekologiya anlayışı	383
18.2. Ekoloji dünyagörüşü tərbiyəsinin mahiyyəti	386
18.3. Ekoloji dünyagörüşü tərbiyəsinin kopronentləri ...	391
18.4. Ekoloji dünyagörüşünün tərbiyəedilməsinin vəzifələri ..	393
18.5. Ekoloji dünyagörüşü tərbiyəsinin imkanları və yolları ..	394

XIX Fəsil. Estetik təfəkkürün tərbiyə olunması.....	397
19.1. Estetik təfəkkürün tərbiyə olunmasının mahiyyəti və vəzifələri.....	397
19.2. Estetik zövq mənbələri.....	398
19.3. Estetik tərbiyənin yolları.....	403
XX Fəsil. İqtisadi tərbiyə.....	405
20.1. İqtisadi tərbiyənin mahiyyəti, məzmunu və vəzifələri ...	405
20.2. İqtisadi tərbiyənin yolları və vasitələri	406
XXI Fəsil. Hüquq tərbiyəsi.....	408
21.1. Hüquq tərbiyəsinin mahiyyəti, məzmunu və vəzifələri .	408
21.2. Hüquq tərbiyəsinin yol və vasitələri.....	409

III BÖLMƏ

PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

XXII Fəsil. Müəllimin pedaqoji fəaliyyətdə yeri.....	411
22.1. Pedaqoji peşənin yaranması.....	411
22.2. Müəllim əməyinin xüsusiyyətləri.....	413
22.3. Pedaqoji fəaliyyətin növləri və strukturu. Pedaqoji fəaliyyətin mahiyyəti	415
22.4. Pedaqoji fəaliyyətin əsas icra forması	421
22.5. Müəllim şəxsiyyətinə verilən tələblər.....	427
22.6. Pedaqoji ustalıq	431
22.7. Pedaqoji ünsiyyətin texnoloji mərhələləri	435
22.8. Pedaqoji mədəniyyətin əsas komponentləri	438
22.9. Pedaqoji mədəniyyətin aksioloji komponenti	439

XXIII Fəsil. Məktəblilərin tərbiyəsində ailə və məktəbin əlbir işi.....	441
23.1. Ailənin mahiyyəti və vəzifələri	441
23.2. Ailə – nigah formaları.....	442
23.3. Ailə tipləri	445
23.4. Məktəb in ailələrlə əlaqə formaları	448

XXIV Fəsil. Sınıf rəhbərlərinin işi	450
24.1. Təbriyətmə işində sınıf rəhbərinin yeri	450
24.2. Sınıf rəhbərinin şagirdləri öyrənmək metodları	451
24.3. Sınıf rəhbəri işinin məzmunu	454
24.4. Sınıf rəhbəri işinin planlaşdırılması.....	458
 XXV Fəsil. Pedaqoji kollektivin fəaliyyətinin təşkili	 460
25.1. Məktəbdə işin planlaşdırılması	460
25.2. Məktəb rəhbərlərinə verilən tələblər	463
25.3. Məktəb rəhbərləri işinin meyarları.....	464
25.4. Məktəbdaxili nəzarətin təşkili.....	465
 XXVI Fəsil. Məktəbdə metodiki iş və müəllimlərin	
attestasiyası	471
26.1. Pedaqoji şuranın işinin məzmunu və metodikası ...	471.
26.2. Fənn metodbirləşmələri	471
26.3. Müəllimlərin özünütəhsil	472
26.4. Gənc müəllimlərə köməyin təşkili	476
26.5. Qabaqcıl pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi	
sahəsində məktəb rəhbərlərinin işi	479
İstifadə olunan ədəbiyyatlar	481

Ağahüseyn Həsənov,
pedaqoji elmlər doktoru,
professor, əməkdar müəllim

Əjdər Ağayev,
pedaqoji elmlər doktoru,
professor, əməkdar müəllim

Pedaqogika
(Dərslik)

Nəşriyyatın direktoru: Fəmil Kərimov
Kompüter dizaynı: Səvinc Əliyeva